వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
కావ్య శృఙ్ఖలా

కిరాతార్జునీయమ్ మహాకవిశ్రీభారవివిరచితమ్।
శ్రీకోలాచలమల్లినాథకృతఘణ్టాపథవ్యాఖ్యాసమేతమ్।

మఙ్గలాచరణమ్।

అర్ధాఙ్గీకృతదామ్పత్యమపి గాఢానురాగి యత్।
పితృభ్యాం జగతస్తస్మై కస్మైచిత్ మహసే నమః॥౧॥

ఆలమ్బే జగదాలమ్బం హేరమ్బచరణామ్బుజమ్।
శుష్యన్తి యద్రజఃస్పర్శాత్ సద్యః ప్రత్యూహవార్ధయః॥౨॥

తద్దివ్యమవ్యయం ధామ సారస్వతముపాస్మహే।
యత్ప్రసాదాత్ ప్రలీయన్తే మోహాన్ధతమసశ్ఛటాః॥౩॥

వాణీం కాణభుజీమజీగణదవాశాసీచ్చ వైయాసకీ-
మన్తస్తన్త్రమరంస్త పన్నగగవీగుమ్ఫేషు చాజాగరీత్।
వాచామాకలయద్రహస్యమఖిలం యశ్చాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః॥౪॥

మల్లినాథకవిః సోఽయం మన్దాత్మానుజిఘృక్షయా।
తత్కిరాతార్జునీయాఖ్యం కావ్యం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛతి॥౫॥

నారికేలఫలసమ్మితం వచో భారవేః సపది తద్విభజ్యతే।
స్వాదయన్తు రసగర్భనిర్భరం సారమస్య రసికా యథేప్సితమ్॥౬॥

నానానిబన్ధవిషమైకపదైర్నితాన్తం
సాశఙ్కచఙ్క్రమణఖిన్నధియామశఙ్కమ్।
కర్తుం ప్రవేశమిహ భారవికావ్యబన్ధే
ఘణ్టాపథం కమపి నూతనమాతనిష్యే॥౭॥

ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా।
నామూలం లిఖ్యతే కిఞ్చిన్నానపేక్షితముచ్యతే॥౮॥

కిరాతార్జునీయమ్।

ప్రథమః సర్గః।

శ్రియః కురూణామధిపస్య పాలనీం
ప్రజాసు వృత్తిం యమయుఙ్క్త వేదితుమ్।

అథ తత్రభవాన్ భారవినామా కవిః "కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే। సద్యఃపరనిర్వృతయే కాన్తసమ్మితతయోపదేశయుజే॥"
ఇత్యాద్యాలఙ్కారికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్యస్య అనేకశ్రేయఃసాధనతామ్, "కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేత్" ఇతి నిషేధశాస్త్రస్య అసత్కావ్యవిషయతాఞ్చ పశ్యన్ కిరాతార్జునీయాఖ్యం మహాకావ్యం చికీర్షుః చికీర్షితార్థావిఘ్నపరిసమాప్తి-
సమ్ప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనత్వాత్ "ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖమ్" ఇత్యాద్యాశీర్వాదాద్యన్యతమస్య ప్రబన్ధముఖలక్షణత్వాచ్చ వనేచరస్య యుధిష్ఠిరప్రాప్తిరూపం వస్తు నిర్దిశన్ కథాముపక్షిపతి। శ్రియ ఇతి। ఆదితః శ్రీశబ్దప్రయోగాద్ వర్ణగణాదిశుద్ధిః అత్ర ఉపయుజ్యతే। తదుక్తమ్। "దేవతావాచకాః శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః। తే సర్వే నైవ నిన్ద్యాః స్యుర్లిపితో గణతోఽపి వా" ఇతి। కురూణాం నివాసాః కురవో జనపదాః। "తస్య నివాసః" ఇత్యణ్ప్రత్యయః। "జనపదే లుప్"। తేషామధిపస్య దుర్యోధనస్య సమ్బన్ధినీమ్। శేషే షష్ఠీ। శ్రియో రాజ్యలక్ష్మ్యాః। "కర్తృకర్మణోః కృతి" ఇతి కర్మణి షష్ఠీ। పాల్యతేఽనయేతి పాలనీ తాం ప్రతిష్ఠాపికామిత్యర్థః। ప్రజా-

స వర్ణిలిఙ్గీ విదితః సమాయయౌ

యుధిష్ఠిరం ద్వైతవనే వనేచరః॥౧॥

రాగమూలత్వాత్ సమ్పద ఇతి భావః। "కరణాధికరణయోశ్చ" ఇతి సూత్రేన అత్ర కరణే ల్యుట్। "టిడ్ఢాణఞ్" ఇత్యాదినా ఙీప్। ప్రజాసు జనేషు విషయే। "ప్రజా స్యాత్ సన్తతౌ జనే" ఇత్యమరః। వృత్తిం వ్యవహారం వేదితుం జ్ఞాతుం యం వనేచరమ్ అయుఙ్క్త నియుక్తవాన్। వర్ణః ప్రశస్తిరస్యాస్తీతి వర్ణీ బ్రహ్మచారీ। తదుక్తమ్। "స్మరణం కీర్తనం కేలిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణమ్। సంకల్పోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృతిరేవ చ॥ ఏతన్మైథునమష్టాఙ్గం ప్రవదన్తి మనీషిణః। విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాష్టలక్షణమ్"॥
ఏతదష్టవిధమైథునాభావః ప్రశస్తిః। "వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణి" ఇతీనిప్రత్యయః। తస్య లిఙ్గం చిహ్నమస్యాస్తీతి వర్ణిలిఙ్గీ బ్రహ్మచారివేశవానిత్యర్థః। స నియుక్తః వనే చరతీతి వనేచరః కిరాతః। "భేదాః కిరాతశవరపులిన్దాః మ్లేచ్ఛజాతయః" ఇత్యమరః। "చరేష్టః" ఇతి టప్రత్యయః। "తత్పురుషే కృతి బహులమ్" ఇత్యలుక్। విదితం వేదనమస్యాస్తీతి విదితః పరవృత్తాన్తజ్ఞానవాన్ ఇత్యర్థః। "అర్శ ఆదిభ్యోఽచ్" ఇత్యచ్ప్రత్యయః। అథవా కర్తరి కర్మధర్మోపచారాత్ విదితవృత్తాన్తో విదిత ఇత్యుచ్యతే। ఉభయత్రాపి "పీతా గావః" "భుక్తా బ్రాహ్మణాః" "విభక్తా భ్రాతరః" ఇత్యాదివత్ సాధుత్వం న తు కర్తరి క్తః। సకర్మకేభ్యస్తస్య విధానాభావాత్। అతఏవ భాష్యకారః। "అకారో మత్వర్థీయః। విభక్తమేషామస్తీతి విభక్తాః,

పీతమేషామస్తీతి పీతాః, భుక్తమేషామస్తీతి భుక్తాః" ఇతి సర్వత్ర। అథవా ఉత్తరపదలోపోఽత్ర ద్రష్టవ్యః। విభక్తధనా విభక్తాః పీతోదకాః పీతా భుక్తాన్నా భుక్తా ఇతి। అత్ర లోపశబ్దార్థమాహ కైయటః। "గమ్యార్థస్య

కృతప్రణామస్య మహీం మహీభుజే

జితాం సపత్నేన నివేదయిష్యతః।

ప్రయోగ ఏవ లోపోఽభిమతః। "విభక్తా భ్రాతరః" ఇత్యత్ర చ ధనస్య యద్విభక్తత్వం తద్భ్రాతృషూపచర్యతే। "పీతా గావః" ఇత్యత్రాప్యుదకస్య పీతత్వం గోషు ఆరోప్యతే। "భుక్తా బ్రాహ్మణాః" ఇత్యత్ర అన్నస్య భుక్తత్వం బ్రాహ్మణేషు ఉపచర్యతే" ఇతి। తద్వదత్రాపి వృత్తిగతం విదితత్వం వేదితరి వనేచరే ఉపచర్యతే। ఏతేన "వనాయ పీతప్రతిబద్ధవత్సామ్" ఇతి "పాతుం న ప్రథమం వ్యవస్యతి జన యుష్మాస్వపీతేషు" యా ఏవమాదయో వ్యాఖ్యాతాః। అథవా విదితో విదితవాన్ సకర్మకాదప్యవివక్షితే కర్మణి కర్త్రరి క్తః। "ఆశితః కర్తా" ఇత్యాదౌ యథాహుః। "ధాతోరర్థాన్తరే వృత్తేర్ధాత్వర్థేనోపసంగ్రహాత్। ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియా" ఇతి। ప్రతీహారాదినా జ్ఞాపిత ఇతి వా। ద్వైతవనే ద్వైతాఖ్యే తపోవనే యద్వా ద్వే ఇతే గతే యస్మాత్తద్ద్వీతే ద్వీతమేవ ద్వైతమ్। తచ్చ తద్వనఞ్చ తస్మిన్। శోకమోహాదిరహితే ఇత్యర్థః। యుధి రణే స్థిరం యుధిష్ఠిరం ధర్మరాజమ్। "హలన్తాత్ సప్తమ్యాః సంజ్ఞాయామ్" ఇత్యలుక్। "గవియుధిభ్యాం స్థిరః" ఇతి షత్వమ్। సమాయయౌ సమ్ప్రాప్తః। అత్ర "వనే వనేచరః" ఇతి ద్వయోః స్వరవ్యఞ్జనసముదాయయోరేకధైవ ఆవృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసో నామాలఙ్కారః। అస్మిన్ సర్గే వంశస్థం వృత్తమ్। తస్య లక్షణమ్। "జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరౌ" ఇతి॥౧॥

సమ్ప్రతి తత్కాలోచితత్వమాదేశయంస్తస్య తద్గుణసమ్పన్నత్వమాదర్శయన్నాహ। కృతప్రణామస్యేతి। కృతప్రణామస్య తత్కాలోచితత్వాత్ కృతనమస్కారస్య సపత్నేన రిపుణా దుర్యోధనేన। "రిపౌ వైరి-

న వివ్యథే తస్య మనో న హి ప్రియం

ప్రవక్తుమిచ్ఛన్తి మృషా హితైషిణః॥౨॥

ద్విషాం విఘాతాయ విధాతుమిచ్ఛతో-

రహస్యనుజ్ఞామధిగమ్య భూభృతః।

స సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీం

వినిశ్చితార్థామితి వాచమాదదే॥3॥

సపత్నారిద్విషద్వేషణదుర్హృదః" ఇత్యమరః। జితాం స్వాయత్తీకృతాం మహీం మహీభుజే యుధిష్ఠిరాయ క్రియాగ్రహణాత్ సమ్ప్రదానత్వమ్। నివేదయిష్యతః జ్ఞాపయిష్యతః। "లృటః సద్వా" ఇతి శతృప్రత్యయః। తస్య వనేచరస్య మనో న వివ్యథే। కథమీదృగప్రియం రాజ్ఞే విజ్ఞాపయామీతి మనసి న చచాలేత్యర్థః। "వ్యథ భయచలనయోః ఇతి ధాతోర్లిట్। ఉక్తమర్థమర్థాన్తరోపన్యాసేన సమర్థయతే। న హీతి। హి యస్మాత్, హితమిచ్ఛన్తీతి హితైషిణః స్వామిహితార్థినః పురుషా మృషా మిథ్యాభూతం ప్రియం ప్రవక్తుం నేచ్ఛన్తి। అన్యథా కార్యవిఘాతకతయా స్వామిద్రోహిణః స్యురితి భావః। "అమౌఢ్యమమాన్ద్యమమృషాభాషిత్వమభ్యూహకత్వం చేతి చారగుణాః" ఇతి నీతివాక్యామృతే॥౨॥

తథాపి ప్రియార్హే రాజ్ఞి కటునిష్ఠురోక్తిర్న యుక్తేత్యాశఙ్క్య స్వామ్యనుజ్ఞాయాం న దుష్యతీత్యాశయేనాహ। ద్విషామితి। రహసి ఏకాన్తే స వనేచరో ద్విషాం శత్రూణామ్। కర్మణి షష్ఠీ। విఘాతాయ ద్విషో విహన్తుమిత్యర్థః। "తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్" ఇతి చతుర్థీ। "భావవచనాచ్చ" ఇతి తుమర్థే ఘఞ్ప్రత్యయః। అత్ర తాదర్థ్యే చతుర్థ్యామపి న దోషః। తథాపి ప్రయోగవైచిత్ర్యవిశేషస్యాప్యలఙ్కారత్వాదేవం వ్యాచక్షతే। విధాతుం వ్యాపారం కర్తు_మిచ్ఛతః।

క్రియాసు యుక్తైర్నృప ! చారచక్షుషః

న వఞ్చనీయాః ప్రభవోఽనుజీవిభిః।

అతోఽర్హసి క్షన్తుమసాధు సాధు వా

హితం మనోహారి చ దుర్లభం వచః॥౪॥

"సమానకర్తృకేషు తుమున్" । ద్విషో విహన్తుముద్యుక్తజ్ఞానస్యేత్యర్థః । అతఏవ భూభృతో యుధిష్ఠిరస్య అనుజ్ఞామధిగమ్య ప్రాప్య । సుష్ఠు భావః సౌష్ఠవం శబ్దసామర్థ్యమ్ । సుష్ఠుశబ్దాదవ్యయాదుద్గాత్రాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః । ఉదారస్య భావ ఔదార్యమర్థసమ్పత్తిః తయోర్ద్వన్ద్వః సౌష్ఠవౌదార్యే । అత్ర ఔదార్యశబ్దస్యాజాద్యదన్తత్వేఽపి "లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః" ఇత్యత్రాల్పస్వరస్యాపి హేతుశబ్దస్య పూర్వనిపాతమకుర్వతా సూత్రకృతైవ పూర్వనిపాతశాస్త్రస్య అనిత్యత్వజ్ఞాపనాన్న పూర్వనిపాతః । ఉక్తఞ్చ కాశికాయామ్ । "అయమేవ లక్షణహేత్వోరితి నిర్దేశః పూర్వనిపాతవ్యభిచారచిహ్నమ్" ఇతి । తే ఏవ విశేషః తయోర్వా విశేషః । తేన శాలతే శోభత ఇతి సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీ తాం తాచ్ఛీల్యే ణినిః । వినిశ్చితార్థాం విశేషతః ప్రమాణతో నిర్ణీతార్థామితి వక్ష్యమాణరూపాం వాచమాదదే స్వీకృతవాన్ ఉవాచ ఇత్యర్థః ॥౩॥

ప్రథమం తావదప్రియనివేదకమాత్మానం ప్రతి అక్షోభం యాచతే క్రియాస్వితి । హే నృప! క్రియాసు కృత్యవస్తుషు యుక్తైర్నియుక్తైః అనుజీవిభిర్భృత్యైః చారాదిభిరిత్యర్థ చరన్తీతి చరాః పచాద్యచ్ । త ఏవ చారాః, చరేః పచాద్యజన్తాత్ ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః । త ఏవ చక్షుర్యేషాం తే చారచక్షుషః । "స్వపరమణ్డలకార్యాకార్యావిలోకనే చారాశ్చక్షూంషి క్షితిపతీనామ్" ఇతి నీతివాక్యామృతే । తదుక్తమ్ । "గావః పశ్యన్తి గన్ధేన వేదైః పశ్యన్తి పణ్డితాః । చారైః

స కింసఖా సాధు న శాస్తి యోఽధిపం

హితాన్న యః సంశృణుతే స కిమ్ప్రభుః ।

సదానుకూలేషు హి కుర్వతే రతిం

నృపేష్వమాత్యేషు చ సర్వసమ్పదః ॥౫॥

పశ్యన్తి రాజానశ్చక్షుర్భ్యామితరే జనాః" ఇతి । ప్రభవో నిగ్రహానుగ్రహసమర్థాః స్వామినో న వఞ్చనీయా న ప్రతారణీయాః సత్యమేవ వక్తవ్యా ఇత్యర్థః । చారాపచారే చక్షురపచారవద్రాజ్ఞాం పదే పదే నిపాత ఇతి భావః । అతోఽప్రతార్యత్వాద్ధేతోః అసాధు అప్రియం సాధు ప్రియం వా, మదుక్తమితి శేషః వాశబ్దోఽప్యర్థే । క్షన్తుం సోఢుమర్హసి కుతః । హితం పథ్యం మనోహారి ప్రియఞ్చ వచో దుర్లభమ్ । అతో మద్వచోఽపి హితత్వాదప్రియమపి క్షన్తవ్యమిత్యర్థః ॥౪॥

తర్హి తూష్ణీమ్భావ ఏవ వరమిత్యాశఙ్క్యాహ స ఇతి । యః సఖా అమాత్యాదిః అధిపం స్వామినం సాధు హితం న శాస్తి న ఉపదిశతి । "బ్రువిశామి" ఇత్యాదినా

శాసేర్దుహాదిపాఠాద్ద్వికర్మకత్వమ్। స హితానుపదేష్టా కుత్సితః సఖా కింసఖా దుర్మన్త్రీత్యర్థ। "కిమః క్షేపే" ఇతి సమాసాన్తప్రతిషేధః। తథా యః ప్రభుః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థః స్వామీ హితాత్ ఆప్తజనాత్ హితోపదేష్టుః సకాశాత్। "ఆఖ్యాతోపయోగే" ఇత్యపాదానత్వాత్ పఞ్చమీ। న సంశృణుతే న శృణోతి హితమితి శేషః। "సమో గమ్యృచ్ఛి" ఇత్యాదినా సమ్పూర్వాచ్ఛృణోతేరకర్మకత్వాదాత్మనేపదమకర్మకత్వం వైవక్షికమ్। స హితమశ్రోతా ప్రభుః కిమ్ప్రభుః కుత్సితస్వామీ। పూర్వవత్ సమాసః। సర్వథా సచివేన వక్తవ్యం శ్రోతవ్యం చ స్వామినా। ఏవఞ్చ రాజమన్త్రిణో ఐకమత్యం స్యాదిత్యర్థః। ఐకమత్యస్య ఫలమాహ సదేతి। హి యస్మాత్ నృపేషు స్వామిషు అమా సహ భవా అమాత్యాస్తేషు చ।

నిసర్గదుర్బోధమబోధవిక్లవాః

క్వ భూపతీనాం చరితం? క్వ జన్తవః?।

తవానుభావోఽయమవేది యత్ మయా

నిగూఢతత్త్వం నయవర్త్మ విద్విషామ్ ॥౬॥

"అవ్యయాత్త్యప్"। అనుకూలేషు పరస్పరానురక్తేషు సత్సు సర్వసమ్పదః సదా రతిమనురాగం కుర్వతే కుర్వన్తి న జాతు జహతీత్యర్థః। అతో మయా వక్తవ్యం త్వయా చ శ్రోతవ్యమితి భావః। అత్రైవం రాజమన్త్రిణోర్హితానుపదేశ-తదశ్రవణనిన్దాసామర్థ్యసిద్ధైరైకమత్యలక్షణ-కారణస్య నిర్దిష్టస్య సర్వసమ్పత్సిద్ధిరూపకార్యేణ సమర్థనాత్ కార్యేణ కారణసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః। తదుక్తమ్। "సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టకతసమర్థనమర్థాన్తరన్యాసః" ఇతి ॥౫॥

సమ్ప్రతి స్వాహఙ్కారం పరిహరతి। నిసర్గేతి। నిసర్గదుర్బోధం స్వభావదుర్గ్రహమ్। "ఈషద్దుః" ఇత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః। భూపతీనాం చరితం క్వ? అబోధవిక్లవా అజ్ఞానోపహతా జన్తవః మాదృశాః పామరజనా ఇత్యర్థః క్వాపి, నోభయం సఙ్ఘటత ఇత్యర్థః। తథాపి నిగూఢతత్త్వం సంవృతయాథార్థ్యం విద్విషాం నయవర్త్మ షాడ్గుణ్యప్రయోగః "సన్ధివిగ్రహయానాని సంస్థాప్యాసనమేవ చ। ద్వైధీభావశ్చ విజ్ఞేయాః షడ్గుణా నీతివేదినామ్" ఇత్యాదిరూపో యత్ మయా అవేది జ్ఞాతమితి యావత్। విదేః కర్మణి లుఙ్। అయమ్ ఇదం వేదనమిత్యర్థః విధేయప్రాధాన్యాత్ పుంలిఙ్గనిర్దేశః। తవ అనుభావః సామర్థ్యమ్। అనుగతో

భావోఽనుభావః రాజ్ఞాం ప్రకృష్టో భావ ఇతి ఘఞన్తేన ప్రాదిసమాసః। న తూపసృష్టాత్ ఘఞ్ ప్రత్యయః। "శ్రినీభువోఽనుపసర్గే" ఇత్యనుపసర్గాద్భవతేర్ధాతోర్ఘఞ్, విధానాత్। అతఏవ కాశికా-

విశఙ్కమానో భవతః పరాభవం

నృపాసనస్థోఽపి వనాధివాసినః।

దురోదరచ్ఛద్మజితాం సమీహతే

నయేన జేతుం జగతీం సుయోధనః॥౭॥

తథాపి జిహ్మః స భవజ్జిగీషయా

తనోతి శుభ్రం గుణసమ్పదా యశః।

యామ్। "కథం ప్రభావో రాజ్ఞాం ప్రకృష్టో భావ ఇతి ప్రాదిసమాసః" ఇతి। దోషపరిహారౌ సమ్యగ్ జ్ఞాత్వైవ విజ్ఞాపయామి। న తు వృథా కర్ణకఠోరం ప్రలపామి ఇత్యాశయః॥౬॥

సమ్ప్రతి యద్వక్తవ్యం తదాహ విశఙ్కమాన ఇతి। సుఖేన యుధ్యతే స సుయోధనః। "భాషాయాం శాసియుధిదృశిధృషిమృషిభ్యో యుజ్వాచ్యః"। నృపాసనస్థః సింహాసనస్థోఽపి వనమధివసతీతి వనాధివాసినో వనస్థాత్ రాజ్యభ్రష్టాదపీత్యర్థః। భవతస్త్వత్తః పరాభవం పరాజయం విశఙ్కమాన ఉత్ప్రేక్షమాణః సన్ దుష్టముదరమస్యేతి దురోదరం ద్యూతమ్। పృషోదరాదిత్వాత్ సాధు। "దురోదరో ద్యూతకారే పణే ద్యూతే దురోదరమ్" ఇత్యమరః। తస్య ఛద్మనా మిషేణ జితాం లబ్ధాం దుర్నయార్జితాం జగతీం మహీమ్। "జగతీ విష్టపే మహ్యాం వాస్తుచ్ఛన్దోవిశేషయోః" ఇతి వైజయన్తీ। నయేన నీత్యా జేతుం వశీవర్తు_ం సమీహతే వ్యాప్రియతే న తూదాస్త ఇత్యర్థః। బలవత్ స్వామికమవిశుద్ధాగమం చ ధనం భుఞ్జానస్య కుతో మనఃసమాధిరితి భావః। అత్ర "దురోదరఛద్మజితామ్" ఇతి విశేషణద్వారేణ పదార్థం ప్రతి హేతుత్వేనోపన్యాసాద్ద్వితీయకావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః। తదుక్తమ్। "హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గముదాహృతమ్" ఇతి॥౭॥

"నయేన జేతుం జగతీం సమీహతే" ఇత్యుక్తమ్ ! తత్ప్రకారమాహ-

సమున్నయన్ భూతిమనార్యసఙ్గమాద్

వరం విరోధోఽపి సమం మహాత్మభిః॥౮॥

కృతారిషడ్వర్గజయేన మానవీమ్

తథాపీతి। తథాపి సాశఙ్కోఽపి జిహ్మో వక్రః వఞ్చక ఇతి యావత్। స దుర్యోధనో భవజ్జిగీషయా గుణైర్భవన్తమాక్రమితుమిచ్ఛయేత్యర్థః। “హేతౌ ఇతి తృతీయా। గుణసమ్పదా దానదాక్షిణ్యాదిగుణగరిమ్ణా కరణేన శుభ్రం యశస్తనోతి। స ఖలో గుణలోభనీయాం త్వత్సమ్పదమాత్మసాత్ కర్తు్ం త్వత్తోఽపి గుణవత్తామాత్మనః ప్రకటయతీత్యర్థః। నన్వేవం గుణినః సతోఽపి సజ్జనవిరోధో మహాన్ దోష ఇత్యాశఙ్క్య సోఽపి సత్సంసర్గలాభే నీచసఙ్గమాద్వరముత్కర్షావహత్వాదిత్యాహ సమితి। తథాహి భూతిం సమున్నయన్ ఉత్కర్షమాపాదయన్। “లటః శతృశానచౌ” ఇత్యాదినా శతృప్రత్యయః। పునర్లచ్ గ్రహణసామర్థ్యాత్ ప్రథమాసామానాధికరణ్యమ్। మహాత్మభిః సమం సహేత్యర్థః। “సాకం సత్రా సమం సహ” ఇత్యమరః। అనార్యసఙ్గమాత్ దుర్జనసంసర్గాత్ “పఞ్చమీ విభక్తే:” ఇతి పఞ్చమీ। విరోధోఽపి వరం మనాక్ ప్రియః। “దేవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబం మనాక్ ప్రియే” ఇత్యమరః। అత్ర మైత్ర్యపేక్షయా మనాక్ ప్రియత్వం విరోధస్య “భూతిం సమున్నయన్” ఇత్యస్య పూర్వవాక్యాన్వయే సమాప్తస్య వాక్యార్థస్య పునరాదానాత్ సమాప్తపునరాత్తాఖ్యానదోషాపత్తిః। తదుక్తం కావ్యప్రకాశే। “సమాప్తపునరాదానాత్ సమాప్తపునరాత్తకమ్” ఇతి। న చ వాక్యాన్తరమేతత్ యేనోక్తదోషపరిహారః స్యాత్। అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః। స చ భూతిసమున్నయనస్య పదార్థవిశేషణద్వారా విరోధవత్త్వం ప్రతి హేతుత్వాభిధానరూపకావ్యలిఙ్గానుప్రాణిత ఇతి॥౮॥

అగమ్యరూపాం పదవీం ప్రపిత్సునా।

విభజ్య నక్తన్దివమస్తతన్ద్రిణా

వితన్యతే తేన నయేన పౌరుషమ్॥౯॥

నను “కాతర్యం కేవలా నీతిః” ఇత్యాశఙ్క్య నీతియుక్తం పౌరుషమస్యేత్యాహ కృతేతి। షణ్ణాం వర్గః షడ్వర్గః। అరీణామన్తః శత్రూణాం కామక్రోధాదీనాం షడ్వర్గోఽరిషడ్వర్గః శివభాగవతవత్ సమాసః। తస్య జయః కృతో యేన తథోక్తేన వినీతేనేత్యర్థః। వినీతాధికారం ప్రజాపాలనమితి భావః। అగమ్యరూపాం పురుషమాత్రదుభాభ్యామ్। మనోరిమాం మానవీం

మనూపదిష్టసదాచారక్షుణామిత్యర్థః। పదవీం ప్రజాపాలనపద్ధతిం ప్రపిత్సునా ప్రతిపత్తుమిచ్ఛునా ప్రపద్యతేః సద్మన్తాదుప్రత్యయః। "సని సీమా" ఇత్యాదినేశాదేశః। "అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య" ఇత్యభ్యాసలోపః। అస్తా తన్ద్రిః ఆలస్యం యస్య తేన అస్తతన్ద్రిణా అనలమేనేత్యర్థః। తదిః సౌత్రో ధాతుః। తస్మాత్ "తఙ్క్యాదయశ్చ" ఇత్యౌణాదికః క్రిన్ప్రత్యయః। "కృదికారాదక్తినః" ఇతి వా జీష్। "వస్త్రీఘటీతరీతన్ద్రీతి జీషన్తోఽపి" ఇతి క్షీరస్వామీ। తథా రామాయణప్రయోగః। "నిస్తన్ద్రిరప్రమత్తశ్చ స్వదోషే పరదోషవత్" ఇతి। తేన దుర్యోధనేన పురుషస్య కర్మ పౌరుషం పురుషకారః, ఉద్యోగ ఇతి। యావత్। యువాదిత్వాదణ్ ప్రత్యయః। "పౌరుషం పురుషస్యోక్తం భావే కర్మణి తేజభి" ఇతి విశ్వః। నక్తం చ దివా చ నక్తన్దివమ్ అహోరాత్రమిత్యర్థః। "అచతుర" ఇత్యాదినా సప్తమ్యర్థవృత్త్యోరవ్యయయోర్ద్వన్ద్వనిపాతేఽచ్సమాసాన్తః। విభజ్య అస్యాం వేలాయామిదం కార్యమకార్యమితి విభాగం కృత్వా నయేన నీత్యా వితన్యతే విస్తార్యతే॥౯॥

సఖీనివ ప్రీతియుజోఽనుజీవినః

సమానమానాన్ సుహృదశ్చ బన్ధుభిః।

స సన్తతం దర్శయతే గతస్మయః

కృతాధిపత్యామివ సాధు బన్ధుతామ్॥౧౦॥

సమ్ప్రతి భృత్యాద్యనురాగమాహ। సఖీనివి। గతస్మయో నిరహఙ్కారోఽతఏవ స దుర్యోధనః సన్తతమ్ అనారతం సాధు సమ్యక్ అకపటమ్ ఇత్యర్థః। అనుజీవినో భృత్యాన్ ప్రీతియుజః స్నిగ్ధాన్ సఖీనివ మిత్రాణి ఇవ దర్శయతే లోకస్యేతి శేషః। "హేతుమతి చ" ఇతి ణిచ్। "ణిచశ్చ" ఇతి ఆత్మనేపదమ్। శోభనం హృదయం యేషాం తాన్ సుహృదో మిత్రాణి చ। "సుహృద్దర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోః" ఇతి నిపాతః। బన్ధుభిః భ్రాత్రాదిభిః సమానమానాన్ తుల్యసత్కారాన్ దర్శయతే బన్ధూనాం సమూహో బన్ధుతా తామ్। గ్రామజనబన్ధుసహాయేభ్యస్తల్"। కృతమ్ ఆధిపత్యం స్వామ్యం యస్యాస్తాం కృతాధిపత్యామివ దర్శయతే బన్ధూన్ అధిపతీనివ దర్శయతే ఇత్యర్థః। యథా భృత్యాదిషు సఖ్యాదిబుద్ధిర్జాయతే లోకస్య తథా తాన్ సమ్భావయతీత్యర్థః। అనుజీవ్యాదీనామ్ కర్తురీప్సితతమం కర్మ" ఇతి కర్మత్వమ్। పూర్వే తస్మిన్నేవ పదాన్వయే వాక్యార్థమిత్థం వర్ణయన్తి। స రాజా అనుజీవ్యాదీన్ సఖ్యాదీనివ దర్శయతే। సఖ్యాదయ ఇవ తే తు తం పశ్యన్తి సఖ్యాదిభావేన పశ్యతస్తాంస్తథా దర్శయతే స్వయమేవ ఛన్దానువర్తితయా స్వదర్శనం తేభ్యః ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః। అత్రాపి స్వస్యేప్సితకర్మత్వమ్ "అణిచి కర్తురనుజీవ్యాదేరభివాదిదృశోరాత్మనేపదముపసంఖ్యానమ్" ఇతి పాక్షికం కర్మత్వమ్।

ఏవం చాత్రాణ్యన్తకర్మణో రాజ్ఞోఽణ్యన్తే కర్తృత్వేఽపి "ఆరోహయతే హస్తీ స్వయమేవ" ఇత్యాదివత్ అశ్రూయమాణకర్మాన్తరాభావాత్ నాయం ణేరణాది-

అసక్తమారాధయతో యథాయథం

విభజ్య భక్త్యా సమపక్షపాతయా।

గుణానురాగాదివ సఖ్యమీయివాన్

న బాధతేఽస్య త్రిగణః పరస్పరమ్॥౧౧॥

సూత్రస్య విషయ ఇయి మత్వా "ణిచశ్చ" ఇత్యాత్మనేపదం ప్రతిపేదిరే। భాష్యే తు ణేరణాదిసూత్రవిషయత్వమపి అస్యోక్తమ్। యథాహ। "పశ్యన్తి భృత్యా రాజానమ్" "దర్శయతే భృత్యాన్ రాజా" "దర్శయతే భృత్యై రాజా" "అత్ర ఆత్మనేపదం సిద్ధం భవతి" ఇతి। అత్రాహ కైయటః। "నను కర్మాన్తరసద్భావాదత్రాత్మనేపదేన సమ్భావ్యమ్। ఉచ్యతే। అస్మాదేవోదాహరణాద్భాష్యకారస్యాయమేవాభిప్రాయ ఊహ్యతే। అణ్యన్తావస్థాయాం యే కర్తృకర్మణీ తద్వ్యతిరిక్తకర్మాన్తరసద్భావాత్ ఆత్మనేపదం న భవతి। యథా "స్థలమారోహయతి మనుష్యాన్" ఇతీహ తు అణ్యన్తావస్థాయాం కర్తృణాం భృత్యానాం ణౌ కర్మత్వమితి "భవత్యేవాత్మనేపదమ్" ఇతి॥౧౦॥

న చాయం త్రివర్గాత్ ప్రమాద్యతీత్యాహ అసక్తమితి। యథాయథం యథాస్వం విభజ్య సఙ్కీర్ణరూపం వివిచ్యేత్యర్థః। "యథాస్వే యథాయథమ్" ఇతి నిపాతనాద్ద్విర్భావో నపుంసకత్వఞ్చ। "హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య" ఇతి హ్రస్వత్వమ్। పక్షే పాతః పక్షపాతః ఆసక్తివిశేషః సమః తుల్యో యస్యాం సా తథా తయా సమపక్షపాతయా భక్త్యా అనురాగవిశేషేణ పూజ్యేషు అనురాగో భక్తిరిత్యుపదేశః పూజ్యశ్చ అయం త్రివర్గః ఇతి భావః। అసక్తమనాసక్తమ్ అవ్యసనితయేతి యావత్ ఆరాధయతః సేవమానస్య అస్య దుర్యోధనస్య త్రయాణాం ధర్మార్థకామానాం గణస్త్రిగణస్త్రివర్గః। "త్రివర్గో ధర్మకామార్థైశ్చతుర్వర్గః సమోక్షకైః" ఇత్యమరః। గుణానురాగాత్ తదీయగుణేషు అనురాగ-

నిరత్యయం సామ న దానవర్జితం

న భూరి దానం విరహయ్య సత్క్రియామ్।

ప్రవర్తతే తస్య విశేషశాలినీ।

గుణానురోధేన వినా న సత్క్రియా॥౧౨॥

గుణవదాశ్రయలోభాదిత్యర్థః సఖ్యం మైత్రీమ్। "సఖ్యుర్యః" ఇతి యప్రత్యయః। ఈయివాన్ ఉపగతవానివ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। "ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ" ఇతి క్వసుప్రత్యయాన్తో నిపాతః। "నాత్రోపసర్గస్తన్త్రమ్" ఇతి కాశికార ఆహ స్మ। పరస్పరం న బాధతే సమవర్తిత్వాదస్య ధర్మార్థకామాః పరస్పరానుపమర్దేన వర్ద్ధన్తే ఇత్యర్థః। ఉక్తఞ్చ। "ధర్మార్థకామాః సమమేవ సేవ్యా యో హ్యేకసక్తః స జనో జఘన్యః" ఇతి॥౧౧॥

అథ శ్లోకత్రయేణ ఉపాయకౌశలం దర్శయన్ ఆదౌ సామదానే దర్శయతి। నిరత్యయమితి। తస్య దుర్యోధనస్య నిరత్యయం నిర్బాధమ్ అమాయికమిత్యర్థః। అన్యథా జనానాం దుర్గ్రహత్వాదితి భావః। సామ సాన్త్వమ్। "సామ సాన్త్వముభే సమే" ఇత్యమరః। దానవర్జితం న ప్రవర్తతే అన్యథా లుబ్ధప్రవర్తనస్య శుద్ధాప్రియైర్వాక్యైర్దుష్కరత్వాదితి భావః। ఉక్తఞ్చ। "లుబ్ధమర్థేన గృహ్ణీయాత్ సాధుమఞ్జలికర్మణా। మూర్ఖం ఛన్దానురోధేన తత్త్వార్థేన చ పణ్డితమ్" ఇతి। తథా భూరి ప్రభూతం న తు కదాచిత్ స్వల్పమిత్యర్థః। దానం ధనత్యాగః సదిత్యాదరార్థేఽవ్యయమ్। "ఆదరానాదరయోః సదసతీ" ఇతి నిపాతసంజ్ఞాస్మరణాత్। తస్య క్రియాం సత్క్రియాం విరహయ్య విహాయ। "ల్యపి లఘుపూర్వాత్" ఇత్యయాదేశః। న ప్రవర్తతే అనాదరే దానవైఫల్యాదితి భావః। న చైవం సర్వత్ర యేనావివేకిత్వం కోశహానిశ్చ స్యాదిత్యాహ ప్రవర్తతే ఇతి। విశేషశాలినీ అతి-

అసక్తమారాధయతో యథాయథం

విభజ్య భక్త్యా సమపక్షపాతయా।

గుణానురాగాదివ సఖ్యమీయివాన్

న బాధతేఽస్య త్రిగణః పరస్పరమ్॥౧౧॥

సూత్రస్య విషయ ఇయి మత్వా "ణిచశ్చ" ఇత్యాత్మనేపదం ప్రతిపేదిరే। భాష్యే తు ణేరణాదిసూత్రవిషయత్వమపి అస్యోక్తమ్। యథాహ। "పశ్యన్తి భృత్యా రాజానమ్" "దర్శయతే భృత్యాన్ రాజా" "దర్శయతే భృత్యై రాజా" "అత్ర ఆత్మనేపదం సిద్ధం భవతి" ఇతి। అత్రాహ కైయటః। "నను కర్మాన్తరసద్భావాదత్రాత్మనేపదేన సమ్భావ్యమ్। ఉచ్యతే। అస్మాదేవోదాహరణాద్భాష్యకారస్యాయమేవాభిప్రాయ ఊహ్యతే। అణ్యన్తావస్థాయాం యే

కర్తృకర్మణీ తద్వ్యతిరిక్తకర్మాన్తరసద్భావాత్ ఆత్మనేపదం న భవతి। యథా "స్థలమారోహయతి మనుష్యాన్" ఇతీహ తు అణ్యన్తావస్థాయాం కర్తౄణాం భృత్యానాం ణౌ కర్మత్వమితి "భవత్యేవాత్మనేపదమ్" ఇతి॥౧౦॥

న చాయం త్రివర్గాత్ ప్రమాద్యతీత్యాహ అసక్తమితి। యథాయథం యథాస్వం విభజ్య సఙ్కీర్ణరూపం వివిచ్యేత్యర్థః। "యథాస్వే యథాయథమ్" ఇతి నిపాతనాద్ద్విర్భావో నపుంసకత్వఞ్చ। "హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య" ఇతి హ్రస్వత్వమ్। పక్షే పాతః పక్షపాతః ఆసక్తివిశేషః సమః తుల్యో యస్యాం సా తథా తయా సమపక్షపాతయా భక్త్యా అనురాగవిశేషేణ పూజ్యేషు అనురాగో భక్తిరిత్యుపదేశః పూజ్యశ్చ అయం త్రివర్గః ఇతి భావః। అసక్తమనాసక్తమ్ అవ్యసనితయేతి యావత్ ఆరాధయతః సేవమానస్య అస్య దుర్యోధనస్య త్రయాణాం ధర్మార్థకామానాం గణస్త్రిగణస్త్రివర్గః। "త్రివర్గో ధర్మకామార్థైశ్చతుర్వర్గః సమోక్షకైః" ఇత్యమరః। గుణానురాగాత్ తదీయగుణేషు అనురాగ-

నిరత్యయం సామ న దానవర్జితం

న భూరి దానం విరహయ్య సత్క్రియామ్।

ప్రవర్తతే తస్య విశేషశాలినీ।

గుణానురోధేన వినా న సత్క్రియా॥౧౨॥

గుణవదాశ్రయలోభాదిత్యర్థః సఖ్యం మైత్రీమ్। "సఖ్యుర్యః" ఇతి యప్రత్యయః। ఈయివాన్ ఉపగతవానివ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। "ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ" ఇతి క్వసుప్రత్యయాన్తో నిపాతః। "నాత్రోపసర్గస్తన్త్రమ్" ఇతి కాశికార ఆహ స్మ। పరస్పరం న బాధతే సమవర్తిత్వాదస్య ధర్మార్థకామాః పరస్పరానుపమర్దేన వర్ద్ధన్తే ఇత్యర్థః। ఉక్తఞ్చ। "ధర్మార్థకామాః సమమేవ సేవ్యా యో హ్యేకసక్తః స జనో జఘన్యః" ఇతి॥౧౧॥

అథ శ్లోకత్రయేణ ఉపాయకౌశలం దర్శయన్ ఆదౌ సామదానే దర్శయతి। నిరత్యయమితి। తస్య దుర్యోధనస్య నిరత్యయం నిర్బాధమ్ అమాయికమిత్యర్థః। అన్యథా జనానాం దుర్గ్రహత్వాదితి భావః। సామ సాన్త్వమ్। "సామ సాన్త్వముభే సమే" ఇత్యమరః। దానవర్జితం న ప్రవర్తతే అన్యథా లుబ్ధప్రవర్తనస్య శుద్ధప్రియైర్వాక్యైర్దుష్కరత్వాదితి భావః। ఉక్తఞ్చ। "లుబ్ధమర్థేన గృహ్ణీయాత్ సాధుమఞ్జలికర్మణా। మూర్ఖం ఛన్దానురోధేన తత్త్వార్థేన చ

పణ్డితమ్" ఇతి। తథా భూరి ప్రభూతం న తు కదాచిత్ స్వల్పమిత్యర్థః। దానం ధనత్యాగః సదిత్యాదరార్థేఽవ్యయమ్। "ఆదరానాదరయోః సదసతీ" ఇతి నిపాతసంజ్ఞాస్మరణాత్। తస్య క్రియాం సత్క్రియాం విరహయ్య విహాయ। "ల్యపి లఘుపూర్వాత్" ఇత్యయాదేశః। న ప్రవర్త్తతే అనాదరే దానవైఫల్యాదితి భావః। న చైవం సర్వత్ర యేనావివేకిత్వం కోశహానిశ్చ స్యాదిత్యాహ ప్రవర్త్తతే ఇతి। విశేషశాలినీ అతి-

వసూని వాఞ్ఛన్న వశీ న మన్యునా

స్వధర్మ ఇత్యేవ నివృత్తకారణః।

గురూపదిష్టేన రిపౌ సుతేఽపి వా

నిహన్తి దణ్డేన స ధర్మవిప్లవమ్॥౧౩॥

శయయోగినీ సత్క్రియా ఆదరక్రియా గుణానురోధేన గుణానురాగేణ వినా న ప్రవర్త్తతే। "పృథగ్వినా ఇత్యాదినా తృతీయా గుణేష్వేవాదరో భూరిదానఞ్చ" ఇతి న ఉక్తదోషావకాశ ఇత్యర్థః। అత్ర ఉత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వవిశేషణతయా స్థాపనాత్ ఏకావల్యలఙ్కారః। తదుక్తం కావ్యప్రకాశే। "స్థాప్యతేఽపోహ్యతే వాపి యథాపూర్వం పరస్పరమ్। విశేషణతయా వస్తు యత్ర సైకావలీ ద్విధా" ఇతి॥౧౨॥

అథ దణ్డప్రకారమాహ వసూనీతి। వశీ స దుర్యోధనో వసూని ధనాని వాఞ్ఛన్ న లోభాత్ న ఇత్యర్థః। "వసు తోయే ధనే మణౌ" ఇతి వైజయన్తీ నిహన్తీతి శేషః। తథా మన్యునా కోపేన న చ। "మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి ఇత్యమరః। "ధర్మశాస్త్రానుసారేణ క్రోధాలోభవివర్జితః" ఇతి స్మరణాదిత్యర్థః। కిన్తు నివృత్తకారణః నివృత్తలోభాదినిమిత్తః సన్ స్వధర్మ ఇత్యేవ స్వస్య రాజ్ఞః సతో మమ అయం ధర్మో మమేదం కర్త్తవ్యమిత్యస్మాదేవ హేతోరిత్యర్థః। "అదణ్డ్యాన్ దణ్డయన్ రాజా దణ్డ్యాంశ్చైవాప్యదణ్డయన్। అయశో మహదాప్నోతి నరకఞ్చైవ గచ్ఛతి" ఇతి స్మరణాదితి భావః। గురూపదిష్టేన ప్రాడ్వివాకోపదిష్టేన। "ధర్మశాస్త్రం పురస్కృత్య ప్రాడ్వివాకమతే స్థితః। సమాహితమతిః పశ్యేత్ వ్యవహారాననుక్రమాత్" ఇతి నారదస్మరణాత్। దణ్డేన దమేన శిక్షయేత్యర్థః రిపౌ సుతేఽపి వా స్థితమితి శేషః। ఏతేన అస్య సమదర్శిత్వమ్ ఉక్తమ్। ధర్మవిప్లవం ధర్మవ్యతిక్రమమ్ అధర్మమితి యావత్।

విధాయ రక్షాన్ పరితః పరేతరాన్

అశఙ్కితాకారముపైతి శఙ్కితః।
క్రియావపర్గేష్వనుజీవిసాత్కృతాః
కృతజ్ఞతామస్య వదన్తి సమ్పదః॥౧౪॥

అనారతం తేన పదేషు లమ్భితా
విభజ్య సమ్యగ్వినియోగసత్క్రియాః।

నిహన్తి నివారయతి। దుష్ట ఏవ అస్య శత్రుః శిష్ట ఏవ బన్ధుః న తు సమ్బన్ధనిబన్ధనః పక్షపాతోఽస్తీత్యర్థః॥౧౩॥

సమ్ప్రతి భేదకౌశలం దర్శయతి విధాయేతి। శఙ్కా సఞ్జాతా అస్య శఙ్కితోఽవిశ్వస్తః సన్ పరితః సర్వత్ర స్వపరమణ్డలే పరేతరాన్ ఆత్మీయాన్ అవఞ్చకాన్ ఇతి యావత్। యద్వా పరాన్ ఇతరయన్తి భేదేన ఆత్మసాత్కుర్వన్తీతి పరేతరాన్ తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్ కర్మణి అణ్ప్రత్యయః। రక్షన్తీతి రక్షాన్ రక్షకాన్ మన్త్రగుప్తిసమర్థాన్ ఇత్యర్థః। "నన్దిగ్రహి" ఇత్యాదినా పచాద్యచ్। విధాయ కృత్వా నియుజ్య ఇత్యర్థః। అశఙ్కితాకారమ్ ఉపైతి స్వయమ్ అవిశ్వస్తోఽపి। విశ్వస్తవత్ ఏవ వ్యవహరన్ పరముఖేనైవ పరాన్ భినత్తి ఇత్యర్థః। న చ తాన్ రక్షాన్ ఉపేక్షతే యేన తేఽపి వికుర్వీరన్ ఇత్యాహ క్రియేతి। క్రియాపవర్గేషు కర్మసమాప్తిషు అనుజీవిసాత్కృతా భృత్యాధీనాః కృతాః అపరావర్తితయా దత్తా ఇత్యర్థః। "దేయే త్రా చ" ఇతి సాతిప్రత్యయః। సమ్పదోఽస్య రాజ్ఞః కృతజ్ఞతామ్ ఉపకారిత్వం వదన్తి ప్రీతిదానైః ఏవ అస్య కృతజ్ఞత్వం ప్రకాశ్యతే న తు వాఙ్మాత్రేణ ఇత్యర్థః। కృతజ్ఞే రాజని అనుజీవినోఽనురజ్యన్తే అనురక్తాశ్చ తం రక్షన్తీతి భావః॥౧౪॥

అథ ఉపాయప్రయోగస్య ఫలవత్తాం దర్శయతి। అనారతమితి।

ఫలన్త్యుపాయాః పరిబృంహితాయతీః
ఉపేత్య సఙ్ఘర్షమివార్థసమ్పదః॥౧౫॥

అనేకరాజన్యరథాశ్వసఙ్కులం

తదీయమాస్థాననికేతనాజిరమ్।
నయత్యయుగ్మచ్ఛదగన్ధిరార్ద్రతాం
భృషం నృపోపాయనదన్తినాం మదః॥౧౬॥

తేన రాజ్ఞా దుర్యోధనేన పదేషు ఉపాయవస్తుషు। "పదం వ్యవసితత్రాణ స్థానలక్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుషు" ఇత్యమరః। సమ్యక్ అసఙ్కీర్ణమ్ అవ్యస్తం చ విభజ్య వివిచ్య వినియోగ ఏవ సత్క్రియా అనుగ్రహః సత్కార ఇతి యావత్। యాసాం తా లక్షితాః స్థానేషు సమ్యక్ ప్రయుక్తా ఇత్యర్థః। ఉపాయవిశేషణం వా ఉపాయా, సామాదయః సఙ్ఘర్షం పరస్పరవఞ్చితేభ్య ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। పరివృంహితాయతీః ప్రచితోత్తరకాలాః, స్థిరా ఇత్యర్థః। అర్థసమ్పదోఽనారతమ్ అజస్రం ఫలన్తి ప్రస్తుయతే ఇత్యర్థః॥౧౫॥

అర్థసమ్పదమేవాహ అనేకేతి। అయుగ్మచ్ఛదస్య సప్తవర్ణపుష్పస్య గన్ధ ఇవ గన్ధో యస్య అమీ అయుగ్మచ్ఛదగన్ధి। "సప్తమ్యుపమాన" ఇత్యాదినా బహువ్రీహిరుత్తరపదలోపశ్చ। "ఉపమానాచ్చ" ఇతి సమాసాన్త ఇకారః। నృపాణామ్ ఉపాయనాని ఉపహారభూతా యే దన్తినః తేషాం మదః। "ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదా" ఇత్యమరః। రాజ్ఞామ్ అపత్యాని పుమాంసో రాజన్యా క్షత్రియాః। "రాజశ్వశురాద్యత్" ఇతి యత్ప్రత్యయః। రాజ్ఞోఽపత్యే జాతిగ్రహణాత్ అణ్। రథాశ్చాశ్వాశ్చ రథాశ్వం సేనాఙ్గత్వాదేకవద్భావః। అనేకేషాం రాజన్యానాం రథాశ్వేన సఙ్కులం వ్యాప్తం తదీయమాస్థాననికేతనాజిరం సభామణ్డపాఙ్గణమ్। "అఙ్గణం చత్వరాజిరే" ఇత్యమరః। భృశమ్ అత్యర్థమ్ ఆర్ద్రతాం పఙ్కిలత్వం

సుఖేన లభ్యా దధతః కృషీబలైః
అకృష్టపచ్యా ఇవ శస్యసమ్పదః।
వితన్వతి క్షేమమదేవమాతృకాః
చిరాయ తస్మిన్ కురవశ్చకాసతి॥౧౭॥

ఉదారకీర్తేరుదయం దయావతః
ప్రశాన్తబాధం దిశతోఽభిరక్షయా।

నయతి ఏతేన మహాసమృద్ధిః అస్య ఉక్తా అతఏవ ఉదాత్తాలఙ్కారః। తథా చాలఙ్కారసూత్రమ్। "సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనముదాత్తః" ఇతి॥౧౬॥

సమ్ప్రతి జనపదక్షేమకరత్వమాహ। సుఖేనేతి। చిరాయ తస్మిన్ దుర్యోధనే క్షేమం వితన్వతి క్షేమఙ్కరం సతి దేవః పర్జన్య ఏవ మాతా యేషాం తే దేవమాతృకా వృష్ట్యమ్బుజీవినో దేశాః తే న భవన్తి ఇతి అదేవమాతృకాః ఇత్యర్థః। "దేశో నద్యమ్బుసమ్పన్నవ్రీహిపాలితః స్యాత్ నదీమాతృకా దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమమ్" ఇత్యమరః। ఏతేన అస్య కుల్యాదిపూర్త్తప్రవర్త్తకత్వముక్తమ్। కురూణాం నివాసాః కురవో జనపదవిశేషాః కృష్టేన పచ్యన్త ఇతి కృష్టపచ్యాః। "రాజసూయ" ఇత్యాదినా కర్మకర్త్తరి క్యప్ ప్రత్యయాన్తో నిపాతః। తద్విపరీతా అకృష్టపచ్యా ఇవ కృషిః ఏషామ్ అస్తీతి కృషీవలైః కర్షకైః ఇత్యర్థః। "రజఃకృషి" ఇత్యాదినా బలచ్ప్రత్యయః। "బలే" ఇతి దీర్ఘః। సుఖేన అక్లేశేన లభ్యా లబ్ధుం శక్యాః శస్యసమ్పదో దధతః ధారయన్తః "నాభ్యస్తాచ్ఛతుః" ఇతి నుమాగమప్రతిషేధః। చకాసతి సర్వోత్కర్షేణ వర్త్తన్త ఇత్యర్థః। "అదభ్యస్తాత్" ఇతి ఝేరదాదేశః। "జక్షిత్యాదయః షట్" ఇతి అభ్యస్తసంజ్ఞా। సమ్పన్నజనపదత్వాత్ అసన్తాపకరత్వాచ్చ దుఃసాధ్యోఽయమితి భావః॥౧౭॥

నను ఏవం జనపదానువర్త్తినః కథమ్ అర్థలాభ ఇత్యత ఆహ

స్వయం ప్రదుగ్ధేఽస్య గుణైరుపస్నుతా

వసూపమానస్య వసూని మేదినీ॥౧౮॥

మహౌజసో మానధనా ధనార్చ్చితా

ధనుర్భృతః సంయతి లబ్ధకీర్త్తయః।

నసంహతాస్తస్య నభిన్నవృత్తయః

ప్రియాణి వాఞ్ఛన్త్యసుభిః సమీహితుమ్॥౧౯॥

ఉదారేతి। ఉదారకీర్త్తేః మహాయశసః। "ఉదారో దాతృమహతోః" ఇత్యమరః। దయావతః పరదుఃఖప్రహరణేచ్ఛోః అతఏవ ప్రశాన్తబాధం ప్రశమితోపద్రవం యథా స్యాత్ తథేతి

క్రియావిశేషణమ్ ఉదయవిశేషణాం వా। “వా దాన్తశాన్త” ఇత్యాదినా శమిధాతోర్ణ్యన్తాన్నిష్ఠాన్తో నిపాతః। అభిరక్షయా సర్వత్రస్త్రాణేన ఉదయం వృద్ధిం దిశతః సమ్పాదయతః వసూపమానస్య కువేరోపమస్య। “వసుర్మయుఖాగ్నిధనాధిపేషు ఇతి విశ్వః। అస్య దుర్యోధనస్య గుణైర్దయాదాక్షిణ్యాదిభిః ఉపస్నుతా ద్రావితా మేదినీ వసూని ధనాని। “వసు తోయే ధనే మణౌ” ఇతి వైజయన్తీ। స్వయం ప్రదుగ్ధే అక్లేశేన దుహ్యతే ఇత్యర్థః। దుహేః కర్మమర్త్రి లట్। “న దుహస్నునమాం యక్చిణౌ” ఇతి యక్ప్రతిషేధః। యథా కేనచిద్ విదగ్ధేన నవప్రసూతా చ రక్షితా గౌః స్వయం ప్రదుగ్ధే ఇతి భావః। “అలఙ్కారస్తు విశేషణమాత్రసామ్యాత్ అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సమాసోక్తిః” ఇతి సర్వస్వకారః। అత్ర ప్రతీయమానయా గవా సహ ప్రకృతాఙ్గయా మేదిన్యా భేదేఽభేదలక్షణా అతిశయోక్తి-వశాదపోహ్యత్వేన ఉక్తిరితి సంక్షేపః॥౧౮॥

వీరానుకూల్యమాహ మహౌజస ఇతి। మహౌజసో మహాబలాః అన్యథా దుర్బలానామ్ అనుపకారిత్వాదితిభావః। మానః కులశీలాద్యభిమాన ఏవ ధనం యేషాం తే మానధనాః। అన్యథా కదాచిద్ బల

మహీభృతాం సచ్చరితైశ్చరైః క్రియాః

స వేద నిఃశేషమశేషితక్రియః।

మహోదయైస్తస్య హితానుబన్ధిభిః

ప్రతీయతే ధాతురివేహితం ఫలైః॥౨౦॥

దర్పాద్ వికుర్వీరన్ ఇతి భావః। ధనార్చితాః సత్కృతాః। అన్యథా దారిద్ర్యాత్ ఏనం జహ్యురితి భావః। సంయతి సంగ్రామే లబ్ధకీర్త్యః బహుయశస ఇత్యర్థః। అన్యథా కదాచిత్ ముహ్యేయురితి భావః। సంహతా మిథఃసఙ్గతాః స్వార్థనిష్ఠా న భవన్తీతి న సంహతాః నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః। భిన్నవృత్తయో మిథో విరోధాత్ స్వామికార్యవిఘాతకరా న భవన్తీతి నభిన్నవృత్తయః పూర్వవత్సమాసః। అన్యథా స్వామికార్యవిఘాతకతయా స్వామి ద్రోహిణః స్యుః ఇతి ఉభయత్రాపి తాత్పర్యార్థః। ధనర్భృతో ధానుష్కాః। ఆయుధీయమాత్రోపలక్షణమేతత్। ప్రాధాన్యాత్ ధనుర్గ్రహణమ్। తస్య దుర్యోధనస్య అసుభిః ప్రాణైః ప్రియాణి సమీహితుం కర్త్తుం వాఞ్ఛన్తి ఆనృణ్యార్థం ప్రాణాన్ దాతుమిచ్ఛన్తి అన్యథా దోషస్మరణాదితి భావః। అత్ర మహౌజసాదిపదార్థానాం ప్రాణదానకర్త్తవ్యతాం ప్రతి విశేషణగత్యా హేతుత్వాభిధానాత్ కావ్యలిఙ్గమ్ అలఙ్కారః। లక్షణన్తు ఉక్తమ్। “తథా

సాభిప్రాయవిశేషణత్వాత్ పరికరాలఙ్కారః" ఇతి। ద్వయోః తిలతణ్డులవత్ విభక్తతయా స్ఫురణాత్ సంసృష్టిః॥౧౯॥

సమ్ప్రతి స్వరాష్ట్రవత్ పరరాష్ట్రవృత్తాన్తమపి వేత్తీత్యాహ। మహీభృతామితి। అశేషితక్రియః సమాపితకృత్యః ఆఫలోదయకర్మేత్యర్థః। స దుర్యోధనః సచ్చరితైః శుద్ధచరితైః అవఞ్చకైః ఇత్యర్థః। చరన్తీతి చరాః తైః చరైః ప్రణిధిభిః పచాద్యచ్। మహీభృతాం క్రియాః ప్రారమ్భాన్ నిఃశేషం వేద వేత్తి। "విదో లటో వా" ఇతి ణలాదేశః। స్వరహస్యం తు న కశ్చిద్ వేద ఇత్యాహ మహోదయైరితి। ధాతురివ తస్య

న తేన సజ్యం క్వచిదుద్యతం ధనుః

కృతం న వా కోపవిజిహ్మమాననమ్।

గుణానురాగేణ శిరోభిరుహ్యతే

నరాధిపైర్మాల్యమివాస్య శాసనమ్॥౨౧॥

స యౌవరాజ్యే నవయౌవనోద్ధతం

నిధాయ దుఃశాసనమిద్ధశాసనః।

దుర్యోధనస్యేహితమ్ ఉద్యోగో మహోదయైః మహావృద్ధిభిః హితమ్ అనుబధ్నన్తి అనురున్ధన్తి ఇతి హితానుబన్ధినః తైః ఇత్యర్థః। ఫలైః కార్యసిద్ధిభిః ప్రతీయతే జ్ఞాయతే। ఫలానుమేయాః తస్య ప్రారమ్భా ఇత్యర్థః॥౨౦॥

మిత్రబలమాహ నేతి। తేన రాజ్ఞా క్వచిత్ కుత్రాపి సహ జ్యయా మౌర్వ్యా సజ్యమ్। మౌర్వీ జ్యా శిఞ్జినీ గుణః" ఇత్యమరః। "తేన సహేతి తుల్యయోగే" ఇతి బహువ్రీహిః। ధనుః న ఉద్యతం న ఊర్ధ్వీకృతమ్ ఆననం వా కోపవిజిహ్మం కోపేన కుటిలం న కృతం, యస్య కోప ఏవ న ఉదేతి కుతస్తస్య యుద్ధప్రసక్తిః ఇతి భావః। కథం తర్హి ఆజ్ఞాం కారయతి రాజ్ఞ ఇత్యత్రాహ గుణేతి। గుణేషు దయాదాక్షిణ్యాదిషు అనురాగేణ ప్రేమ్ణా మాల్యపక్షే సూత్రానుషఙ్గేణ యద్వా సౌరభ్యగుణలోభేన నరాధిపైః అన్యభూపాలైః అస్య శాసనమ్ ఆజ్ఞా మాలా ఇవ మాల్యం తదివ। "చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్" ఇతి క్షీరస్వామీ। శిరోభిః ఉహ్యతే ధార్యతే। "వచిస్వపియజాదీనాం కితి" ఇతి యకి సమ్ప్రసారణమ్ అత్ర ఉపమా స్ఫుటా ఇవ॥౨౧॥

సమ్ప్రతి అస్య ధార్మికత్వమాహ స ఇతి। ఇద్ధశాసనోఽప్రతిహతాజ్ఞః స దుర్యోధనో నవయౌవనోద్ధతం ప్రగల్భం ధురన్ధరమ్ ఇత్యర్థః। దుఃఖేన శిష్యతే ఇతి దుఃశాసనః తమ్। “భాషాయాం శాసియుధి”

మఖేష్వఖిన్నోఽనుమతః పురోధసా

ధినోతి హవ్యేన హిరణ్యరేతసమ్॥౨౨॥

ప్రలీనభూపాలమపి స్థిరాయతి

ప్రశాసదావారిధి మణ్డలం భువః।

స చిన్తయత్యేవ భియస్త్వదేష్యతీః

అహో! దురన్తా బలవద్విరోధితా॥౨3॥

ఇత్యాదినా ఖలర్థే యుచ్ప్రత్యయః। యౌవరాజ్యే యువరాజకర్మణి। బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్। నిధాయ నియుజ్య ఇత్యర్థః। పురోధసా పురోహితేన అనుమతోఽనుజ్ఞాతః తస్మిన్ యాజకే సతి ఇత్యర్థః తదుల్లఙ్ఘనే దోషస్మరణాదితి భావః। “నిష్ఠా” ఇతి భూతార్థే క్తః। న తు “మతిబుద్ధి” ఇత్యాదినా వర్త్తమానార్థే। అన్యథా “పురోధసా” ఇత్యత్ర “క్తస్య చ వర్త్తమానే” ఇతి షష్ఠీ స్యాత్। అఖిన్నోఽనలసో మఖేషు క్రతుషు హవ్యేన హవిషా। హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్యరేతసమ్ అనలం ధినాతి ప్రీణయతి। ధివేః ప్రీణనార్థాత్ “ధిన్వికృణ్వ్యోర చ” ఇత్యుప్రత్యయః। అకారశ్చాన్తాదేశః॥౨౨॥

స చేత్ తాదృశ ఉద్యోగీ తర్హి అస్మాభిర్న నిరుద్యోగైర్భావ్యమిత్యాశఙ్క్య ఉద్యోగాశాన దర్శయతి ప్రలీనేతి। స దుర్యోధనః ప్రలీనభూపాలం నిపసత్నమ్ ఇత్యర్థః। స్థిరాయతి చిరస్థాయి ఇత్యర్థః। భువో మణ్డలమ్ ఆవారిధిభ్యః ఆవారిధి। ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః” ఇతి అవ్యయీభావః। ప్రశాసత్ ఆజ్ఞాపయన్నపి। “జక్షిత్యాదయః షట్” ఇతి అభ్యస్తసంజ్ఞా। “నాభ్యస్తాచ్ఛతుః” ఇతి నుమాగమప్రతిషేధః। త్వత్ త్వత్త ఏష్యతీః ఆగమిష్యతీః ఆగామినీరితి యావత్। ధాతూనామనేకార్థత్వాదుక్తార్థసిద్ధిః। అథవా ఆఙ్పూర్వః పాఠః। “ఏత్యేధత్యూఠ్సు” ఇతి వృద్ధి “లృటః సద్వా”

కథాప్రసఙ్గేన జనైరుదాహృతాత్

అనుస్మృతాఖణ్డలసూనువిక్రమః।

తవాభిధానాద్ వ్యథతే నతాననః

స దుఃసహాత్ మన్త్రపదాదివోరగః॥౨౪॥

ఇతి శతృప్రత్యయః। “ఉగితశ్చ" ఇతి జీప్। “ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్" ఇతి వికల్పాన్నుమభావః। భియో భయహేతూన్ విపద ఇత్యర్థః। చిన్తయతి ఆలోచయతి ఏవ। అహో! బలవద్విరోధితా దురన్తా దుష్టావమానా సార్వభౌమస్యాపి ప్రబలైః సపత్నైః సహ వైరమ్ అనర్థపర్యవసాయి ఏవేతి తాత్పర్యమ్। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః॥౨౩॥

నను గూఢ◌ాకారేఙ్గితస్య తస్య భయం త్వయా కథం నిరధారీత్యత్రాహ కథేతి। కథాప్రసఙ్గేన గోష్ఠీవచనేన జనైః తత్రత్యైః ఇత్యర్థః। అన్యత్ర కథాప్రసఙ్గేన విషవైద్యేన। కథాప్రసఙ్గో వార్త్తాయాం విషవైద్యేఽపి వాచ్యవత్" ఇతి విశ్వః। ఏకవచనస్య అతన్త్రత్వాత్ జనవిశేషణమ్। యద్వా కథాప్రసఙ్గే ఇనాశ్చ తే జనాశ్చ ఇత్యేకం పదమ్ ఉదాహృతాత్ ఉచ్చారితాత్ తవాభిధానాత్ నామధేయాత్ నామధేయస్మరణాద్ధతోః। “హేతౌ" ఇతి పఞ్చమీ। “అఖ్యాహ్వే అభిధానఞ్చ నామధేయఞ్చ నామ చ" ఇత్యమరః। అన్యత్ర తవాభిధానాత్। “నామైకదేశగ్రహణమ్" నామమాత్రగ్రహణమ్ ఇతి న్యాయాత్। తశ్చ వశ్చ తవౌ తార్క్ష్యవాసుకీ తయోః అభిధానం యస్మిన్ పదే తస్మాత్ అనుస్మృతాఖణ్డలసూనువిక్రమః స్మృతార్జునపరాక్రమః సన్ దుఃసహాత్ అతిదుఃసహాత్ మన్త్రపదాత్ మన్త్రశబ్దాత్ స్మారకాద్ధేతోః। ఆఖణ్డలసూనుః ఇన్ద్రానుజః ఉపేన్ద్రోవిష్ణురితి యావత్। “సూనుః పుత్రేఽనుజే రవౌ" ఇతి విశ్వః। తస్య విః పక్షీ గరుడ ఇత్యర్థః। తస్య క్రమః

తదాశు కర్త్తుం త్వయి జిహ్మముద్యతే

విధీయతాం తత్ర విధేయముత్తరమ్।

పరప్రణీతాని వచాంసి చిన్వతాం

ప్రవృత్తిసారాః ఖలు మాదృశాం గిరః॥౨౫॥

ఇతీరయిత్వా గిరమాత్తసత్క్రియే

గతేఽథ పత్యౌ వనసన్నివాసినామ్।

పాదవిక్షేపః సోఽనుస్మృతో యేన స తథోక్తః। స్మృతగరుడమహిమా ఉరగ ఇవ నతాననః సన్। "ఉరగః పన్నగో భోగీ" ఇత్యమరః। వ్యయతే దుఃఖాయతే। "పీడా బాధా వ్యథా దుఃఖమ్" ఇత్యమరః। అత్యుత్కటభయదోషాదివికారా దుర్వారా ఇతి భావః। "సర్వతో జయమన్విచ్ఛేత్ పుత్రాదిచ్ఛేత్ పరాజయమ్" ఇతి న్యాయాదర్జునోత్కర్షకథనం యుధిష్ఠిరస్య భూషణమేవేతి సర్వమవదాతమ్॥౨౪॥

నిగమయతి। తదితి। తత్ తస్మాత్ కారణాత్ త్వయి జిహ్మం కపటం కర్తుమ్ ఉద్యతే త్వాం జిఘాంసౌ ఇత్యర్థః। తత్ర తస్మిన్ దుర్యోధనే విధేయం కర్తవ్యమ్ ఉత్తరం ప్రతిక్రియా ఆశు విధీయతాం క్రియతామ్। నను కర్తవ్యమపి త్వయైవ ఉచ్యతామితి చేత్ తత్రాహ పరేతి। పరప్రణీతాని పరోక్తాని వచాంసి చిన్వతాం గవేషయతాం మాదృశాం వార్తాహారిణామిత్యర్థః। గిరః ప్రవృత్తిసారాః వార్తామాత్రసారాః। "వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్తః" ఇత్యమరః। వార్తామాత్రవాదినో వయం న తు కర్తవ్యార్థోపదేశసమర్థాః అతస్త్వయైవ నిర్ధార్యం కార్యమితి భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనాదర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః॥౨౫॥

ఇతీతి। వనసన్నివాసినాం పత్యౌ వనేచరాధిపే ఇతి గిరన్ ఈరయిత్వా ఉక్త్వా ఆత్తసత్క్రియే గృహీతపారితోషికే గతే సతి।

ప్రవిశ్య కృష్ణాసదనం మహీభుజా

తదాచచక్షేఽనుజసన్నిధౌ వచః॥౨౬॥

నిశమ్య సిద్ధిం ద్విషతామపాకృతీః

తతస్తతస్త్యా వినియన్తుమక్షమా।

నృపస్య మన్యువ్యవసాయదీపినీః

ఉదాజహార ద్రుపదాత్మజా గిరః॥౨౭॥

భవాదృశేషు ప్రమదాజనోదితం

భవత్యధిక్షేప ఇవానుశాసనమ్।

“తుష్టిదానమేవ చారాణాం హి వేతనం తే హి తల్లోభాత్ స్వాభి కార్యేషు అతీవ త్వరయన్త” ఇతి నీతివాక్యామృతే। అథ మహీభుజః రాజ్ఞా కృష్ణాసదనం ద్రోపదీభవనం ప్రవిశ్య అనుజసన్నిధౌ తద్ వనేచరోక్తం వచో వాక్యమ్ ఆచచక్షే ఆఖ్యాతమ్। అథవా కృష్ణేతిపరిచ్ఛేదః। సదనం ప్రవిశ్య అనుజసన్నిధౌ తద్వచః కృష్ణా ఆచచక్షే ఆఖ్యాతా। చక్షిజో దుహాదేర్ద్వికర్మకత్వాదప్రధానకర్మణి లిట్।

నిశమ్యేతి। అథ ద్రుపదాత్మజా ద్రౌపదీ ద్విషతాం సిద్ధిం వృద్ధిరూపాం నిశమ్య తతస్తదనన్తరం తతో ద్విషద్భ్య ఆగతాస్తతస్త్యాః। “అవ్యయాత్ త్యప్” ఇతి త్యప్। అపాకృతీర్వికారాన్ వినియన్తుం నిరోద్ధుమ్ అక్షమా సతీ నృపస్య యుధిష్ఠిరస్య మన్యువ్యవసాయయోః క్రోధోద్యోగయోః దీపినీః సంవర్ద్ధినీర్గిరో వాక్యాని ఉదాజహార జగాద ఇత్యర్థః॥౨౭॥

భవాదృశేష్వితి। భవాదృశా భవద్విధాః పణ్డితా ఇత్యర్థః।

తథాపి వక్తుం వ్యవసాయయన్తి మాం

నిరస్తనారీసమయా దురాధయః॥౨౮॥

అఖణ్డమాఖణ్డలతుల్యధామభిః

చిరం ధృతా భూపతిభిః స్వవంశజైః।

త్వయాత్మహస్తేన మహీ మదచ్యుతా

మతఙ్గజేన స్రగివాపవర్జితా॥౨౯॥

తేషు విషయే। “త్యదాదిషు” ఇత్యాదినా కఞ్। “ఆసర్వనామ్నః” ఇత్యాకారాదేశః। ప్రమదాజనోదితం స్త్రీజనోక్తమ్। వదేః క్తః। “వచిస్వపి” ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్

అనుశాసనం నియోగవచనమ్ అధిక్షేపః తిరస్కార ఇవ భవతి। అతో న యుక్తం వక్తుమిత్యర్థః। తథాపి వక్తుమనుచితత్వేఽపి నిరస్తనారీసమయాః త్యాజితశాలీనతారూపస్త్రీసమాచారాః। "సమయాః శపథాచారకాలసిద్ధాన్తసంవిద" ఇత్యమరః। దురాధయః సమయోల్లఙ్ఘనహేతుత్వాత్ దుష్టా మనోవ్యథాః। "పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథా" ఇత్యమరః। మాం వక్తుం వ్యవసాయయన్తి ప్రేరయన్తి। న కిఞ్చిదయుక్తం దుఃఖినామితి భావః॥౨౮॥

అఖణ్డమితి। ఆఖణ్డలతుల్యధామభిః ఇన్ద్రతుల్యప్రభావైః। "ధామ రశ్మౌ గృహే దేహే స్థానే జన్మప్రభావయోః" ఇతి హేమః। స్వవంశజైః భూపతిభిః భరతాదిభిః చిరమ్ అఖణ్డమ్ అవిచ్ఛిన్నం ధృతా మహీ త్వయా మదం చ్యోతతీతి మదచ్యుత్ క్విప్ తేన మదస్రావిణా మతఙ్గజేన స్రగివ ఆత్మహస్తేన స్వకరేణ స్వచాపల్యేన ఇత్యర్థః। అపవర్జితా పరిహృతా త్యక్తా। స్వదోషాదేవ అయమ్ అనర్థాగమ ఇత్యర్థః॥౨౯॥

వ్రజన్తి తే మూఢ౅ధియః పరాభవం

భవన్తి మాయావిషు యే న మాయినః।

ప్రవిశ్య హి ఘ్నన్తి శఠాస్తథావిధాన్

అసంవృతాఙ్గాన్నిశితా ఇవేషవః॥౩౦॥

గుణానురక్తామనురక్తసాధనః

కులాభిమానీ కులజాం నరాధిపః।

పరైస్త్వదన్యః క ఇవాపహారయేత్

మనోరమామాత్మబధూమివ శ్రియమ్॥౩౧॥

స్వదోషాదేవాయమనర్థాగమ ఇత్యుక్తమ్। స చ దోషః కుటిలేషు అకౌటిల్యమేవ ఇత్యాహ! వ్రజన్తీతి। మూఢ౅ధియో నిర్వివేక-బుద్ధయస్తే పరాభవం వ్రజన్తి। యే మాయావిషు మాయావత్సు విషయే। "అస్మాయా మేధా" ఇత్యాదినా వినిప్రత్యయః। మాయినో మాయావన్తః। బ్రాహ్యాదిత్వాత్ ఇనిప్రత్యయః। న భవన్తి। అత్రైవ అర్థాన్తరం న్యస్యతి। ప్రవిశ్యేతి। శఠాః అపకారిణో ధూర్తాః తథావిధాన్ అకుటిలాన్ అసంవృతాఙ్గాన్ అవర్మితశరీరాన్ నిశితా ఇషవ

ఇవ ప్రవిశ్య ప్రవేశం కృత్వా ఆత్మీయా భూత్వా ఘ్నన్తి హి। “ఆర్జవం హి కుటిలేషు న నీతిః” ఇతి భావః॥౩౦॥

న చ లక్ష్మీచాఞ్చల్యాదయమనర్థాగమః కిన్తు స్వోపేక్షాదోషమూలత్వాదిత్యాశయేనాహ। గుణేతి। అనురక్తసాధనోఽనుకూలసహాయవాన్ ఉక్తఞ్చ కామన్దకీయే, “ఉద్యోగాదనివృత్తస్య సుసహాయస్య ధీమతః। ఛాయేవానుగతా తస్య నిత్యం శ్రీః సహచారిణీ॥” ఇతి। కులాభిమానీ క్షత్రియత్వాభిమానీ కులీనత్వాభిమానీ చ త్వదన్యస్త్వత్తోఽన్యః। “అన్యారాత్" ఇత్యాదినా పఞ్చమీ। క ఇవ

భవన్తమేతర్హి మనస్విగర్హితే

వివర్త్తమానం నరదేవ ! వర్త్మని।

కథం న మన్యుర్జ్వలయత్యుదీరితః

శమీతరుం శుష్కమివాగ్నిరుచ్ఛిఖః॥౩౨॥

అవన్ధ్యకోపస్య విహన్తురాపదాం

నరాధిపో గుణైః సన్ధ్యాదిభిః సౌన్దర్యాదిభిశ్చ అనురక్తామ్ అనురాగిణీం కులజాం కులక్రమాదాగతాం కులీనాఞ్చ మనోరమాం శ్రియమ్ ఆత్మబధూమివ స్వభార్యామివ। “వధూర్జాయా స్నుషా స్త్రీ చ” ఇత్యమరః। పరైః శత్రుభిః అన్యైశ్చ అపహారయేత్ స్వయమేవ అపహారం కారయేదిత్యర్థః। కలత్రాపహారవత్ లక్ష్మ్యపహారోఽపి రాజ్ఞో మానహానికరత్వాత్ అనుపేక్షణీయ ఇతి భావః॥౩౧॥

అథ దశభిః కోపోద్దీపనం కరోతి। భవన్తమితి। హే నరదేవ ! నరేన్ద్ర ! ఏతర్హి ఇదానీమ్ అస్మిన్ ఆపత్కాలేఽపీత్యర్థః। “ఏతర్హి సమ్ప్రతీదానీమధునా సామ్ప్రతం తథా” ఇత్యమరః। ఇదమోర్హిల్” ఇతి హిల్ప్రత్యయః। “ఏతేతౌ రథోః” ఇత్యేతాదేశః। ఆపదమేవాహ। మనస్విగర్హితే శూరజుగుప్సితే వర్త్మని మార్గే వివర్త్తమానం శత్రుకృతాం దుర్దశామనుభవన్తమిత్యర్థః। భవన్తం త్వామ్ ఉదీరితః ఉద్దీపితో మన్యుః క్రోధః శుష్కం నీరసమ్। “శుషః కః” ఇతి నిష్ఠా తకారస్య కకారః శమీ చాసౌ తరుశ్చేతి విశేషణసమాసః, తం శమీగ్రహణం శీఘ్రజ్వలనస్వభావాత్

కృతమ్ ఉచ్ఛిఖ ఉద్గతజ్వాలః। "ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే" ఇత్యమరః! వహ్నిరివ కథం న జ్వలయతి జ్వలయితుముచితమిత్యర్థః। "మితాం హ్రస్వః" ఇతి హ్రస్వః॥౩౨॥

నను అన్తఃశత్రుత్వాదయం క్రోధః త్యాజ్య ఏవ ఇత్యాశఙ్క్యాహ। అజ

వనాన్తశయ్యాకఠినీకృతాకృతీ
కచాచితౌ విష్వగివాగజౌ గజౌ।
కథం త్వమేతౌ ధృతిసంయమౌ యమౌ
విలోకయన్నుత్సహసే న వాధితుమ్?॥౩౬॥

ఇమామహం వేద న తావకీం ధియం
విచిత్రరూపాః ఖలు చిత్తవృత్తయః।

ఇతి నిపాతనాత్ సాధుః। తవ వల్కవాసాంసి ఆహరన్ కథం తవ మన్యుం క్రోధం దుఃఖం వా న కరోతి?॥౩౫॥

వనాన్తేతి వనాన్తో వనభూమిరేవ శయ్యా తయా కఠినీకృతాకృతీ కఠినీకృతదేహౌ। "ఆకారో దేహ ఆకృతిః" ఇతి వైజయన్తీ। విష్వక్ సమన్తాత్। "సమన్తతస్తు పరితః సర్వతో విష్వగిత్యపి" ఇత్యమరః। కచాచితౌ కచవ్యాప్తౌ విశీర్ణకేశౌ ఇత్యర్థః। అతఏవ అగజౌ గిరిసమ్భవౌ గజౌ ఇవ స్థితౌ ఏతౌ యమౌ యుగ్మజాతౌ మాద్రీపుత్రౌ ఇత్యర్థః। "యమో దణ్డధరం ధ్వాఙ్క్షసంయమే యమజేఽపి చ" ఇతి విశ్వః। విలోకయన్ త్వం కథం ధృతిసంయమౌ సన్తోషనియమౌ। "ధృతిర్యోగాన్తరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టిషు" ఇతి విశ్వః। బాధితుం న ఉత్సహసే? న ప్రవర్తసే। "శకధృష" ఇత్యాదినా తుమున్। అహో తే మహత్ ధైర్యమితి భావః॥౩౬॥

అథ రాజ్ఞో దుర్దశాం దర్శయితుముపోద్ఘాతమాహ। ప్రకృతార్థం వర్ణయితుమ్ అర్థాన్తరవర్ణనమ్ ఉపోద్ఘాతః। ఇమామితి। ఇమాం వర్తమానామ్ తవ ఇమాం తావకీం త్వదీయామ్। "తస్యేదమ్" ఇతి అణ్ప్రత్యయః। "తవకమమకావేకవచనే" ఇతి తవకాదేశః।

ధియం త్వదాపద్విషయాం చిత్తవృత్తిమ్ అహం న వేద న వేద్మి। పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాదితి భావః।

విచిన్తయన్త్యా భవదాపదం పరాం
రుజన్తి చేతః ప్రసభం మమాధయః॥౩౭॥

పురాధిరూఢః శయనం మహాధనం
విబోధ్యసే యః స్తుతిగీతిమఙ్గలైః।
అదభ్రదర్భామధిశయ్య స స్థలీం
జహాసి నిద్రామశివైః శివారుతైః॥౩౮॥

"విదో లటో వా" ఇతి ణలాదేశః। న చాత్మదృష్టాన్తేనాపన్నత్వాద్ దుఃఖిత్వమనుమాతుం శక్యతే ధీరాదిష్వనైకాన్తికత్వాదిత్యాశయేనాహ। చిత్తవృత్తయా విచిత్రరూపా ధీరాధీరా హి అనేకప్రకారాః ఖలు, కిన్తు పరామ్ ఉత్కృష్టాం భవదాపదం విచిన్తయన్త్యా భావయన్త్యా మమ చేతః చిత్తమ్ ఆధయో మనవ్యథాః। "ఉపసర్గే ఘోః కిః" ఇతి కిప్రత్యయః। ప్రసభం ప్రసహ్య రుజన్తి భఞ్జన్తి। "రుజో భఙ్గే" ఇతి ధాతోర్లట్। పశ్యతామపి దుఃసహా దుఃఖజననీ త్వద్విపత్తిః అనుభవితారం త్వాం నావిష్కరోతీతి మహచ్చిత్రమిత్యర్థః। చేత ఇతి "రుజార్థానాం భావవచనానామజ్వరేః" ఇతి షష్ఠీ న భవతి। తత్ర శేషాధికారాచ్ఛేషత్వస్య వివక్షితత్వాదితి॥౩౭॥

తదాపదమేవ శ్లోకత్రయేణాహ। పురేతి। యస్త్వం మహాధనం బహుమూల్యం శ్రేష్ఠమ్। "మహాధనం మహామూల్యే" ఇతి విశ్వః। శయనం శయ్యామధిరూఢః సన్ స్తుతయో గీతయశ్చ తా ఏవ మఙ్గలాని తైః। కరణభూతైః పురా విబోధ్యసే వైతాలికైరితి శేషః పూర్వం బోధిత ఇత్యర్థః। "పురి లుఙ్ చాస్మే" ఇతి భూతార్థే లట్। స త్వమదభ్రదర్భాం బహుకుశామ్। "అస్త్రీ కుశం కుథో దర్భః" ఇతి। "అదభ్రం బహులం బహు" ఇతి ఉభయత్రాప్యమరః। స్థలీమ్ అకృత్రిమభూమిమ్।

పురోపనీతం నృప ! రామణీయకం

ద్విజాతిశేషేణ యదేతదన్ధసా।

తదద్య తే వన్యఫలాశినః పరం

పరైతి కార్శ్యం యశసా సమం వపుః॥౩౯॥

అనారతం యౌ మణిపీఠశాయినౌ

అరఞ్జయద్రాజశిరఃస్రజాం రజః।

"జానపద" ఇత్యాదినా కృత్రిమార్థే జీష్। ఏతేన దుఃసహస్పర్శత్వముక్తమ్। "అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ" ఇతి కర్మత్వమ్। అధిశయ్య శయిత్వా। "అయజియక్షితి" ఇత్యయజాదేశః। అశివైః అమఙ్గలైః శివారుతైః క్రోష్ఠురమితైః। "శివా హరీతకీ క్రోష్టా శమీ నద్యామలక్యభే" ఇతి వైజయన్తీ। నిద్రాం జహాసి అద్యేతి శేషః॥౩౮॥

పురేతి ! హే నృప! తదతత్ పురావర్తి వపుః పురా ద్విజాతిశేషేణ ద్విజభక్తావశిష్టేన్ అన్ధతా అన్నేన। "భిస్సా స్త్రీ భక్తమన్ధోఽన్నమ్" ఇత్యమరః। ద్వే జాతీ యేషాం తే ద్విజాతయః। తదుక్తమ్। "జన్మనా జాయతే శూద్రః సంస్కారైర్ద్విజ ఉచ్యతే" ఇతి। "దన్తవిప్రాణ్డజా ద్విజాః" ఇత్యమరః। రమణీయస్య భావో రామణీయకం మనోహరత్వమ్ ఉపనీతం ప్రాపితమ్। నయతేర్ద్వికర్మకత్వాత్ ప్రధానే కర్మణి క్తః। "ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మకాన్" ఇతి వచనాత్। అద్య వన్యఫలాశినస్తే తవ తత్ వపుః యశసా సమం పరమ్ అతిమాత్రం కార్శ్యం పరైతి ప్రాప్నోతి। ఉభయమపి క్షీయతే ఇత్యర్థః। అత్ర సహోక్తిరలఙ్కారః। తదుక్తం కావ్యప్రకాశే। "సా సహోక్తిః సహార్థస్య బలాదేకం ద్వివాచకమ్" ఇతి॥౩౯॥

అనారతమితి। అనారతమ్ అజస్రం మణిపీఠశాయినౌ మణిమయపీఠస్థితౌ యౌ చరణౌ రాజశిరఃస్రజాం నమద్భూపాల-మౌలిస్రజాం

నిషీదతస్తౌ చరణౌ వనేషు తే

మృగద్విజాలూనశిఖేషు బర్హిషామ్॥౪౦॥

ద్విషన్నిమిత్తా యదియం దశా తతః

సమూలమున్మూలయతీవ మే మనః।

పరైరపర్యాసితవీర్యసమ్పదాం

పరాభవోఽప్యుత్సవ ఏవ మానినామ్॥౪౧॥

విహాయ శాన్తిం నృప ! ధామ తత్పునః

ప్రసీద సన్ధేహి బధాయ విద్విషామ్।

రజః పరాగోఽరఞ్జయత్ తౌ తే చరణౌ మృగైర్ద్విజైశ్చ తపస్విభిః ఆలూనశిఖేషు ఛిన్నాగ్రేషు వర్హిషాం కుశానామ్। "వర్హిః కుశహుతాశయోః" ఇతి విశ్వః। వనేషు నిషీదతః తిష్ఠతః॥౪౦॥

నను సర్వప్రాణిసాధారణ్యామాపది కా పరివేదనా ఇత్యత్రాహ। ద్విషదితి। యత్ యతః కారణాత్ ఇయం దశా అవస్థా। "దశావర్త్యావవస్థాయామ్" ఇతి విశ్వః। ద్విషన్తో నిమిత్తం యస్యాః సా। "ద్విషోఽమిత్రే" ఇతి శతృప్రత్యయః। అతో మే మనః సమూలం నిఃశేషమ్ ఉన్మూలయతి ఇవ ఉత్పాటయతి ఇవ। దైవికీ తు ఆపత్ న దుఃఖాయేత్యాహ। పరైరితి। పరైః శత్రుభిః అపర్యాసితా అపర్యావర్తితా వీర్యసమ్పద్ యేషాం తేషాం మానినాం పరాభవో విపదపి ఉత్సవ ఏవేతి। వైధర్మ్యేణ అర్థాన్తరన్యాసః। మానహానిర్దుఃసహా నతు ఆపత్ ఇతి భావః॥౪౧॥

విహాయేతి। హే నృప ! శాన్తిం శమం విహాయ తత్ ప్రసిద్ధం ధామ తేజో విద్విషాం బధాయ పునః సన్ధేహి అఙ్గీకురు ప్రసీద ప్రార్థనాయాం లోట్। నను శమేన కార్యసిద్ధౌ కిం క్రోధేన ఇత్యత్ర

వ్రజన్తి శత్రూనవధూయ నిస్పృహాః

శమేన సిద్ధిం మునయో న భూభృతః॥౪౨॥

పురఃసరా ధామవతాం యశోధనాః

సుదుఃసహం ప్రాప్య నికారమీదృశమ్।

భవాదృశాశ్చేదధికుర్వతే రతిం

నిరాశ్రయా హన్త హతా మనస్వితా ॥౪౩॥

అథ క్షమామేవ నిరస్తవిక్రమః

చిరాయ పర్యేషి సుఖస్య సాధనమ్।

ఆహ। వ్రజన్తీతి। నిష్పృహా మునయః శత్రూన్ కామాదీన్ అవధూయ నిర్జిత్య శమేన క్రోధవర్జనేన సిద్ధిం మోక్షాఖ్యాం వ్రజన్తి భూభృతస్తు న। కైవల్యకార్యవద్ రాజకార్యం న శాన్తిసాధ్యమిత్యర్థః॥౪౨॥

పుర ఇతి। కిం చ ధామవతాం తేజస్వినామ్। పరాపకారాసహిష్ణూనామిత్యర్థః। పురః సరన్తీతి పురఃసరా అగ్రేసరాః। "పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తేః" ఇతి టప్రత్యయః। యశోధనా భవాదృశాః సుదుఃసహమ్ అతిదుఃసహమ్ ఈదృశమ్ ఉక్తప్రకారం నికారం పరాభవం ప్రాప్య రతిం సన్తోషం అధికుర్వతే స్వీకుర్వతే చేత్ తర్హి హన్త ఇతి ఖేదే। మనస్వితా అభిమానితా నిరాశ్రయా సతీ హతా తేజస్విజనైకశరణత్వాత్ మనస్వితాయా ఇత్యర్థః। అతః పరాక్రమితవ్యమితి భావః। యద్యపి అత్ర ప్రసహనస్య అసఙ్గతేః అధిపూర్వాత్ కరోతేః "అధేః ప్రహసనే" ఇత్యాత్మనేపదం న భవతి। "ప్రసహనం పరిభవః" ఇతి కాశికా। తథాపి అస్యాః కర్త్రభిప్రాయవివక్షాయామేవ ప్రయోజకత్వాత్ కర్త్రభిప్రాయే "స్వరితఞితః" ఇతి ఆత్మనేపదం ప్రసిద్ధమ్॥౪౩॥

అథేతి। అథ పక్షాన్తరే నిరస్తవిక్రమః సన్ చిరాయ చిర-

విహాయ లక్ష్మీపతిలక్ష్మ కార్ముకం

జటాధరః సన్ జుహుధీహ పావకమ్॥౪౪॥

న సమయపరిరక్షణం క్షమం తే

నికృతిపరేషు పరేషు భూరిధామ్నః।

అరిషు హి విజయార్థినః క్షితీశా

విదధతి సోపధి సన్ధిదూషణాని ॥౪౫॥

కాలేనాపి క్షమాం క్షాన్తిమేవ। "క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమా" ఇత్యమరః। సుఖస్య సాధనం పర్యేషి అవగచ్ఛసి తర్హి లక్ష్మీపతిలక్ష్మ రాజచిహ్నం కార్ముకం విహాయ। ధరతీతి ధరః। పచాద్యచ్। జటానాం ధరో జటాధరః సన్ ఇహ వనే పావకం జుహుధి పావకే హోమం కురు ఇత్యర్థః। అధికరణే కర్మత్వోపచారః। విరక్తస్య కిం ధనుషా ఇత్యర్థః। "హుఝల్భ్యో హేర్ధిః" ॥౪౪॥

అథ సమయోల్లఙ్ఘనాద్ బిభేషి తదపి న కిఞ్చిత్ ఇత్యాహ। నేతి। పరేషు శత్రుషు నికృతిః శాఠ్యం పరం ప్రధానం యేషు తేషు తథోక్తేషు అపకారతత్పరేషు సత్సు భూరిధామ్నో మహౌజసః ప్రతీకారక్షమస్య తే తవ సమయః త్రయోదశసంవత్సరాన్ వనే వత్స్యామి ఇత్యేవం రూపా సంవిత్। "సమయాః శపథాచారకాలసిద్ధాన్తసంవిద" ఇత్యమరః। తస్య పరిరక్షణం ప్రతీక్షణం న క్షమం న యుక్తమ్। "యుక్తే క్షమం శక్తే హితే త్రిషు" ఇత్యమరః। హి యస్మాద్ విజయార్థినో విజిగీషవః క్షితీశా అరిషు విషయే సోపధి సకపటం యథా తథా। "కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదమ్భోపధయః ఛద్మకేతవే" ఇత్యమరః। సన్ధిదూషణాని విదధతి। కేనచిత్ వ్యాజేన xxxxx సన్ధి దూషయన్తి విఘట్టయన్తి ఇత్యర్థః। శక్తస్య హి xxxxxxx

విధిసమయనియోగాద్ దీప్తిసంహారజిహ్మం

శిథిలవసుమగాధే మగ్నమాపత్పయోధౌ।

రిపుతిమిరముదస్యోదీయమానం దినాదౌ

దినకృతమివ లక్ష్మీస్త్వాం సమభ్యేతు భూయః ॥౪౬॥

కార్యసాధనం ప్రధానమ్ అన్యత్ సమయరక్షణాదికమ్ అశక్తస్య ఇతి భావః। అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః। పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥౪౫॥

ఉక్తమర్థమాశీర్వాదపూర్వకముపసంహరతి। విధీతి। విధిర్దైవమ్। "విధిర్విధానే దైవే చ" ఇత్యమరః। సమయః కాలః తయోః నియోగాత్ నియమనాద్ధేతోః తయోర్దురతిక్రమత్వాదితి భావః। అగాధే దుస్తరే ఆపత్పయోధిరివేత్యుపమితసమాసః। దినకృతమివేతి వక్ష్యమాణానుసారాత్ తస్మిన్ ఆపత్పయోధౌ మగ్నమ్। సూర్యోఽపి సాయం సాగరే మజ్జతి పరేద్యురున్మజ్జతి ఇత్యాగమః। దీప్తి ప్రతాప ఆతపశ్చ తస్యాః సంహారేణ జిహ్మమ్ అప్రసన్నం

శిథిలవమ్ శిథిలధనమ్ అన్యత్ర శిథిలరశ్మిమ్। "వసుర్దేవేఽగ్నౌ రశ్మౌ చ వసు తోయే ధనే మణౌ" ఇతి వైజయన్తీ। "శిథిలబలమ్" ఇతి పాఠే తు ఉభయత్రాపి శిథిలశక్తికమిత్యర్థః। రిపుస్తిమిరమివేతి రిపుతిమిరమ్ ఉదస్య నిరస్య ఉదీయమానమ్ ఉద్యన్తమ్। "ఇఙ్గతౌ" ఇతిధాతోర్దైవాదికాత్ కర్త్ృరి శానచ్। త్వాం దినాదౌ దినకృతమివ లక్ష్మీః భూయః సమభ్యేతు భజతు। "ఆశిషి లిఙ్ లోటౌ" ఇతి లోట్। చమత్కారకారితయా మఙ్గలాచరణరూపతయా చ సర్గాన్త్యశ్లోకే లక్ష్మీశబ్దప్రయోగః। యథాహ భగవాన్ భాష్యకారః। "మఙ్గలాదీని మఙ్గలమధ్యాని మఙ్గలాన్తాని చ శాస్త్రాణి ప్రథన్తే ధీరపురుషాణి ఆయుష్మత్పురుషాణి చ భవన్తి అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవన్తి", పూర్ణోపమేయమ్। మాలినీవృత్తమ్। సర్గాన్తత్వాద్

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే

మహాకావ్యే ప్రథమః సర్గః ॥౧॥

వృత్తభేదః। యథాహ దణ్డీ। "సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రవ్యవృత్తైః సుసన్ధిభిః। సర్వత్ర భిన్నవృత్తాన్తైః ఉపేతం లోకరఞ్జకమ్" ఇతి ॥౪౬॥

అథ కవిః కావ్యవర్ణనామాఖ్యానపూర్వకం సర్గపరిసమాప్తిం కథయతి। ఇతీతి। ఇతిశబ్దః సర్గసమాప్తౌ భారవికృతౌ ఇతి కవినామకథనమ్। మహాకావ్య ఇతి మహచ్ఛబ్దేన లక్షణసమ్పత్తిః సూచితా। కిరాతార్జునీయ ఇతి కావ్యవర్ణనీయయోః కథనమ్। ప్రథమః సర్గః సమాప్త ఇతి శేషః। ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। కిరాతార్జునౌ అధికృత్య కృతోఽయం గ్రన్థః కిరాతార్జునీయమ్। శిశుక్రన్ద ఇతి ద్వన్ద్వాచ్ఛప్రత్యయః రాఘవపాణ్డవీయశబ్దవత్। తథాహి। అర్జున ఏవ అత్ర నాయకః కిరాతస్తు తదుత్కర్షాయ ప్రతిభటతయా వర్ణితః। యథాహ దణ్డీ। "వంశవీర్యశ్రుతాదీని వర్ణయిత్వా రిపోరపి। తజ్జయాన్నాయకోత్కర్షవర్ణనఞ్చ ధినోతి నః॥" అథ అయం సంగ్రహశ్లోకః।

నేతా మధ్యమపాణ్డవో భగవతో నారాయణస్యాంశజః

తస్యోత్కర్షకృతేఽనువర్ణ్యచరితో దివ్యః కిరాతః పునః।

శృఙ్గారాదిరసోఽయమత్ర విజయీ వీరప్రధానో రసః

శైలాద్యాని చ వర్ణితాని బహుశో దివ్యాస్త్రలాభః ఫలమ్॥

ఇతి।

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం
కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం ఘణ్టాపథసమాఖ్యాయాం
ప్రథమః సర్గః సమాప్తః॥౧॥

ద్వితీయః సర్గః।

విహితాం ప్రియయా మనఃప్రియామ్
అథ నిశ్చిత్య గిరం గరీయసీమ్।
ఉపపత్తిమదూర్జితాశ్రయం
నృపమూచే వచనం వృకోదరః॥౧॥

యదవోచత వీక్ష్య మానినీ
పరితః స్నేహమయేన చక్షుషా।
అపి వాగధిపస్య దుర్వచం
వచనం తద్ విదధీత విస్మయమ్॥౨॥

విహితామితి। అథ వృకోదరో భీమః ప్రియయా ద్రౌపద్యా। ప్రియాగ్రహణమ్ అస్యా హితోపదేశసూచనార్థమ్। విహితామ్ అభిహితామ్ ఇత్యర్థః। విపూర్వస్య దధాతేః క్రియాసామాన్యవాచినో యోగ్యవిశేషపర్యవసానాత్। మనఃప్రియామ్ అభిమతార్థయోగాత్ మనోహరాం విశేషణద్వయేన అపి గిరో గ్రాహ్యత్వమ్ ఉక్తమ్। గిరం గరీయసీం సారవత్తరాం నిశ్చిత్య నృపం ధర్మరాజమ్ ఉపపత్తిమత్ యుక్తియుక్తమ్ ఊర్జితాశ్రయమ్ ఉదారార్థం వచనమ్ ఊచే ఉక్తవాన్। కర్త్రరి లిట్। బ్రువో వచిరాదేశః। “బ్రువిశాసి” ఇత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్। “అకథితఞ్చ” ఇతి నృపస్య కర్మత్వమ్॥౧॥

కిం తద్వచనం తదాహ। యదితి। మానినీ క్షత్రియకులాభిమానవతీ ద్రౌపదీ స్నేహమయేన స్నేహప్రచురేణ। "తత్ ప్రకృతవచనే మయట్।" చక్షుషా జ్ఞానచక్షుషా। ఏతేన ఆప్తత్వమ్ ఉక్తమ్। పరితో వీక్ష్య సమన్తాద్ వివిచ్య యత్ వచనమ్ అవోచత। బ్రువోర్వచేర్వా

విషమోఽపి విగాహ్యతే నయః

కృతతీర్థః పయసామివాశయః।

స తు తత్ర విశేషదుర్లభః

సదుపన్యస్యతి కృత్యవర్త్మ యః॥3॥

లుఙ్। "వచ ఉమ్" ఇతి ఉమాగమః। వాగధిపస్య బృహస్పతేః అపి దుర్వచం వక్తుమ్ అశక్యమ్। శేషే షష్ఠీ ఇయం న కుద్యోగలక్షణా। అతో "న లోక" ఇత్యాదినా షష్ఠీనిషేధా నాస్తి। తత్ వచనం విస్మయం విదధీత సర్వస్య అపీతి శేషః। అథవా వాగధిపస్య అపి విస్మయం విదధీత ఇతి సమ్బన్ధః। దుర్వచం న కేన అపి వక్తుం శక్యమ్ ఇతి శేషః। యత్ స్త్రీణామపి శాస్త్రమ్ అనురుణద్ధి హితం చ అనుబధ్నాతి అతో విస్మయకర గ్రాహ్యం చ ఏతద్వచనమ్ ఇతి తాత్పర్యార్థః॥౨॥

విస్మయకరత్వే హేతుమాహ। విషమ ఇతి। విషమోఽపి దుర్బోధోఽపి అన్యత్ర దుష్ప్రవేశోఽపి నయో నీతిశాస్త్రం పయసామ్ ఆశయో హ్రద ఇవ కృతతీర్థః కృతాభ్యామాద్యుపాయః సన్। "తీర్థం శాస్త్రేఽధ్వరే క్షేత్రోపాయోపాధ్యాయమన్త్రిషు। యోనౌ జలావతారేషు మన్త్రాద్యష్టాదశస్వపి" ఇతి విశ్వః। అన్యత్ర కృతజలావతారః సన్। "తీర్థం యోనౌ జలావతారే చ" ఇతి హలాయుధః। విగాహ్యతే విగృహ్యతే ప్రవిశ్యతే చ। కిన్తు తత్ర నయే స తాదృశః పురుషో విశేషదుర్లభః, యః కృత్యం సన్ధివిగ్రహాదికార్యం స్నానాదికం చ తస్య వర్త్మ సత్ సాధు దేశకాలాద్యవిరుద్ధం యథార్థమ్ ఇత్యర్థః, అన్యత్ర చ గర్త్తగ్రాహపాషాణాదిరహితమ్ ఉపన్యస్యతి ఉదాహరతి। "ఉపన్యాసస్తు వాఙ్ముఖమ్। ఉపోద్ఘాత ఉదాహారః" ఇత్యమరః। యథా కేచిత్ కృతతీర్థే పయసి గభీరేఽపి ప్రవేష్టారః సన్తి తీర్థకరస్తు విరలః, తద్వత్ నీతౌ అపి నిగూఢ◌ంమపి తత్త్వం సతి వక్తరి

పరిణామసుఖే గరీయసి

వ్యథకేఽస్మిన్ వచసి క్షతౌజసామ్।

అతివీర్యవతీవ భేషజే

బహురల్పీయసి దృశ్యతే గుణః॥४॥

ఇయమిష్టగుణాయ రోచతాం

రుచిరార్థా భవతేఽపి భారతీ

నను వక్తృవిశేషనిస్పృహా

గుణగృహ్యా వచనే విపశ్చితః॥५॥

బోద్ధారః సన్తి వక్తా తు న సులభః ఇయఞ్చ సాధు వక్తీతి యుజ్యతే విస్మయ ఇతి తాత్పర్యార్థః॥३॥

అథ గ్రాహ్యత్వే హేతుమాహ। పరిణామేతి। పరిణామః ఫలకాలః పరిణామావస్థా చ తత్ర సుఖే హితే। "శస్తం చాథ త్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యం సుఖాది చ" ఇత్యమరః। సుఖశబ్దస్య విశేష్యలిఙ్గత్వమ్। గరీయసి గుర్వర్థప్రతిపాదకే అర్థభూయిష్ఠే శ్రేష్ఠే చ క్షతౌజసామ్ ఉభయత్ర అపి క్షీణశక్తీనాం వ్యయకే యుద్ధోద్బలకత్వాద్ భయఙ్కరే అన్యత్ర ఆదౌ సన్తాపాదిదుఃఖజనకే అల్పీయసి అల్పాక్షరే అల్పభావే చ। ఉక్తఞ్చ "స్వల్పా చ మాత్రా బహులో గుణశ్చ" ఇతి। అస్మిన్ వచసి ద్రౌపదీవాక్యే అతివీర్యవతి అత్యన్తసామర్థ్యవతి భేషజే ఔషధే ఇవ। విస్మయ ఇతి యయీ॥३॥భేషజౌషధ భైషజ్యమ్" ఇత్యమరః। బహురధికో గుణః మానత్రాణరాజ్యలాభాదిః ఆరోగ్యబలపోషాదిశ్చ దృశ్యతే। అతో గ్రాహ్యమస్యా వచనమితి భావః॥४॥

సత్యమేవం తథాపి న రోచతే కిం కరోమి ఇతి అత్రాహ। ఇయమితి। రుచిరార్థా హితార్థసమ్పన్నా ఇతి రుచిహేతూక్తిః।

చతసృష్వపి తే వివేకినీ

నృప ! విద్యాసు నిరూఢ్ిమాగతా।

కథమేత్య మతిర్విపర్య్యయమ్
కరిణీ పఙ్కమివావసీదతి ॥౬॥

ఇయం భారతీ ద్రౌపదీవాక్యేన ఇష్టగుణాయ అభిమతగుణాయ గుణగ్రాహిణే ఇత్యర్థః భవతే తుభ్యమ్। "రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః" ఇతి సమ్ప్రదానత్వాత్ చతుర్థీ। రోచతాం స్వదతామ్। విధ్యర్థే లోట్। హితవచనే బలాదపి ఇచ్ఛాం కుర్య్యాత్ ఓషధవత్ ఇతి భావః। తథాపి స్త్రైణే వచసి కా శ్రద్ధా తత్రాహ। నను ఇతి। గుణానాం గృహ్యా గుణగృహ్యాః గుణపక్షపాతిన ఇత్యర్థః। "యదా స్వైరివాహ్యాపక్షేషు చ" ఇతి గ్రహేః క్యప్। విపశ్చితో విద్వాంసః। "విద్వాన్ విపశ్చిద్ దోషజ్ఞః" ఇత్యమరః। వచనే విషయే వక్తృవిశేషే స్త్రీపుంసాదిలక్షణే నిష్పృహాః నను నిరాస్థాః ఖలు। "బాలాదపి సుభాషితం గ్రాహ్యమ్" ఇతి న్యాయాదితి భావః॥౫॥

సమ్ప్రతి స్వయమ్ ఉపాలభతే। చతసృష్వితి। హే నృప ! చతసృషు అపి విద్యాసు ఆన్వీక్షిక్యాదిషు। ఆన్వీక్షికీ త్రయీ వార్త్తా దణ్డనీతిశ్చ శాశ్వతీ। విద్యా హ్యేతాశ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితిహేతవః" ఇతి కామన్దకః। నిరూఢ◌ిమాగతా ప్రసిద్ధిం గతా అతఏవ వివేకినీ సదసద్వివేకవతీ। యథాహ మనుః। "ఆన్వీక్షిక్యాం తు విజ్ఞానధర్మాధర్మౌ త్రయీ స్థితౌ। అథానర్థౌ చ వార్త్తాయాం దణ్డనీత్యాం నయానయౌ" ఇతి। తే మతిః కథం కరిణీ పఙ్కమివ విపర్య్యయం వైపరీత్యమ్ అవివేకరూపమ్ ఏత్య అవసీదతి నశ్యతి। తత్ న యుక్తమితి భావః॥౬॥

విధురం కిమతః పరం పరైః
అవగీతాం గమితే దశామిమామ్।
అవసీదతి యత్ సురైరపి
త్వయి సమ్భావితవృత్తి పౌరుషమ్॥౭॥

ద్విషతాముదయః సుమేధసా
గురురస్వన్తతరః సుమర్షణః।

కిం నః ఛిన్నమ్ ఇదానీం యేన ఇత్థమ్ ఉపాలభ్యతే తత్రాహ। విధురమితి। త్వయి పరైః శత్రుభిః ఇమామ్ ఈదృశీమ్ అవగీతాం గర్హితామ్। "అవగీతఞ్చ నిర్వాదే ముహుర్దృష్టే చ గర్హితే" ఇతి విశ్వః। దశాం గమితే ప్రాపితే సతి। సురైరపి సమ్భావితవృత్తి బహుకృతప్రసారమ్। అథవా నిశ్చితసద్భావమ్ పౌరుషం పురుషకారః। యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః। అవసీదతి నశ్యతి ఇతి యత్ అతఃపరమ్ అతోఽన్యత్ అధికం కిం విధురం కిం కష్టం న కిఞ్చిదిత్యర్థః। "విధురం ప్రత్యవాయే స్యాత్ కష్టవిశ్లేషయోరపి" ఇతి వైజయన్తీ। అస్తీతి శేషః। "అస్తిర్భవతి పరః ప్రథమపురుషేఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తి" ఇతి భాష్యకారః। భవతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా। యత్ పురుషాధికారస్య దుర్దశా సా చ శత్రుకృతా తదుపరి మహత్కష్టం తచ్చ త్వదుపేక్షయా ఇతి ఉపాలభ్యతే ఇత్యర్థః॥౭॥

అథ ఉపేక్షాకాలత్వాత్ ఇయమ్ ఉపేక్షా ఇత్యాశఙ్క్య న అయమ్ ఉపేక్షాకాల ఇతి వక్తుం తదేవ తావత్ శ్లోకద్వయేన వివినక్తి। ద్విషతామితి। భూతిమ్ ఉదయమ్ ఇచ్ఛతా శోభనా మేధా యస్య తేన సుమేధసా సుధియా। "నిత్యసిచ్ ప్రజామేధయోః" ఇతి అసిచ్ప్రత్యయః। గురుః మహాన్ అపి అస్వన్తతరః అత్యన్తదురన్తః క్షయో-

న మహానపి భూతిమిచ్ఛతా

ఫలసమ్ప్రత్పవణః పరిక్షయః॥౮॥

అచిరేణ పరస్య భూయసీం

విపరీతాం విగణయ్య చాత్మనః।

క్షయయుక్తిముపేక్షతే కృతీ

కురుతే తత్ ప్రతికారమన్యథా॥౯॥

న్ముఖ ఇత్యర్థః ద్విషతామ్ ఉదయః సుఖేన మృష్యత ఇతి సుమర్షణః సుసహః ఉపేక్ష్య ఇత్యర్థః। స్వతశ్చ దుర్మర్షణ ఇతి భావః। "భాషాయాం శాసి" ఇత్యాదినా ఖలర్థే యుచ్। మహానపి ఫలసమ్ప్రత్పవణః ఫలసిద్ధ్యున్ముఖః। "ప్రనిరన్తర్" ఇత్యాదినా ణత్వమ్। పరిక్షయో న సుమర్షణః న ఉపేక్ష్య ఇత్యర్థః। అన్యథా తు ఉపేక్ష్య ఇతి భావః। న హి ఉదయ ఏవ ప్రతీకార్యః న చ క్షయ ఏవ ఉపేక్ష్యః కిన్తు స్వన్తత్వాస్వన్తత్వాభ్యామ్ ఉభౌ అపి ప్రతీకార్యౌ ఉపేక్ష్యౌ చ భవతా ఇత్యర్థః॥౮॥

అథ ఉభయోరపి మధ్యే ఏకతరస్య ఉదయక్షయయోః గతిముక్త్వా ఇదానీం యుగపత్పరిక్షయాగమే గతిమాహ। అచిరేణేతి। కృతమ్ అనేన ఇతి కృతీ కుశల ఇత్యర్థః। "ఇష్టాదిభ్యశ్చ" ఇతి ఇనిప్రత్యయః। పరస్య శత్రోః క్షయయుక్తిం క్షయయోగమ్ అచిరేణ ఆశుభావినీం భూయసీం దురన్తాం చ తథా ఆత్మనః క్షయయుక్తిం విపరీతాం చిరభావినీమ్ అల్పీయసీం స్వల్పాఞ్చ విగణయ్య విచార్య్య। "ల్యపి లఘుపూర్వాత్" ఇత్యయాదేశః। ఉపేక్షతే అన్యథా ఉక్తవైపరీత్యే పరస్య క్షయయుక్తౌ అల్పీయస్యాం స్వస్య చ భూయస్యామ్ ఇత్యర్థః తత్ప్రతికారం తస్యాః క్షయయుక్తేః ప్రతీకారమ్ అచిరేణ ఆశు కురుతే। ఏవం సతి యదా శత్రోః అభ్యుదయః స్వస్య చ అతిపరిక్షయో యథా అస్మాకం

అనుపాలయతాముదేష్యతీం

ప్రభుశక్తిం ద్విషతామనీహయా।

అపయాన్త్యచిరాత్ మహీభుజాం

జననిర్వాదభయాదివ శ్రియః॥౧౦॥

క్షయయుక్తమపి స్వభావజం

దధతం ధామ శివం సమృద్ధయే।

ప్రణమన్త్యనపాయముత్థితం

ప్రతిపచ్చన్ద్రమివ ప్రజా నృపమ్॥౧౧॥

తదా కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః। సద్యఃప్రతికారం కురుతే ఇత్యర్థాత్ సిద్ధమ్ అనుసన్ధేయమ్॥౯॥

తథా అపి ఉపేక్షాయామ్ అనిష్టమ్ ఆచష్టే। అనుపాలయతామితి। ఉదేష్యతీం వర్ద్ధిష్యమాణామ్। "ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్" ఇతి వికల్పాన్నుమభావః। ద్విషతాం ప్రభుశక్తిం కోషదణ్డజం తేజః। "స ప్రభావః ప్రతాపశ్చ యత్ తేజః కోషదణ్డజమ్" ఇత్యమరః। అనీహయా అనుత్సాహేన అనుపాలయతామ్ ఉపేక్షమాణానాం మహీభుజాం శ్రియః సమ్పదో జననిర్వాదభయాత్ నికృష్టపురుషానురాగాత్ లోకాపవాదభయాత్ ఇవేతి హేతూత్ప్రేక్షా।

అచిరాత్ అపయాన్తి అపసరన్తి। యథాహ కామన్దకః—"స్త్రీభిః షణ్ఢ ఇవ శ్రీభిరలసః పరిభూయతే" ఇతి। అతః పరాక్రమితవ్యమితి భావః॥౧౦॥

నను పరిక్షీణః కథం ప్రబలేన అభియుజ్యతే ఇత్యత్రాహ। క్షయేతి। క్షయయుక్తమపి తథా క్షీణమపి సన్తం స్వభావజం సహజం శివం సర్వలోకాహ్లాదకం ధామ క్షాత్రం తేజః ప్రకాశఞ్చ దధతం సమృద్ధయే వృద్ధ్యర్థమ్ ఉత్థితమ్ ఉద్యుక్తమ్ ఉత్సాహమానమ్ ఇతి యావత్।

ప్రభవః ఖలు కోషదణ్డయోః

కృతపఞ్చాఙ్గవినిర్ణయో నయః।

స విధేయపదేషు దక్షతాం

నియతిం లోక ఇవానురుధ్యతే॥౧౨॥

అన్యత్ర ఉత్థితమ్ ఉదితమ్ అతఏవ అనపాయమ్ అవినాశినం వర్ద్ధిష్యమాణమ్ ఇత్యర్థః। నృపం ప్రజాః ప్రతిపచ్చన్ద్రం ద్వితీయాచన్ద్రమ్ ఇవేత్యర్థః। ప్రతిపచ్ఛబ్దేన ద్వితీయాగ్రహణమ్। ప్రతిపది తస్య అదృశ్యత్వాదితి భావః। ప్రణమన్తి ప్రహ్వీభావేన వర్త్తన్తే ఇతి భావః। చన్ద్రం తు నమస్కుర్వన్తి। క్షీణస్య అపి ఉత్సాహః కార్యసిద్ధేః నిదానమిత్యర్థః। "శ్రియం హి సతతోత్సాహీ దుర్బలోఽపి సమశ్నుతే" ఇతి కామన్దకః॥౧౧॥

నను ప్రభుశక్తిశూన్యస్య ఉత్సాహః కుత్ర ఉపయుజ్యతే ఇత్యత్ర ఆహ ప్రభవ ఇతి। కర్మ్మణామ్ ఆరమ్భోపాయః పురుషద్రవ్యసమ్పత్ దేశకాలవిభాగః వినిపాతప్రతీకారః కార్యసిద్ధిశ్చ ఇతి పఞ్చాఙ్గాని। యథాహ కామన్దక—"సహాయాః సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః। వినిపాతప్రతీకారః సిద్ధిః పఞ్చాఙ్గ ఇష్యతే" ఇతి పఞ్చానామ్ అఙ్గానాం వినిర్ణయః। "తద్ధితార్థ" ఇత్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః। కృతః పఞ్చాఙ్గవినిర్ణయో యస్య యేన వా స తథోక్తః నయో నీతిశాస్త్రమ్ ఇతి యావత్। కోషోఽర్థరాశిః। "కోషోఽస్త్రీ కుడ్మలే ఖఙ్గపిధానేఽర్థౌవదివ్యయోః ఇత్యమరః। దణ్డశ్చతురఙ్గసైన్యమ్। "దణ్డోఽస్త్రీ శాసనం రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడ ే యమే। యాత్రాజ్ఞాయాం సైన్యభేదే" ఇతి వైజయన్తీ। తయోః కోషదణ్డయోః ప్రభుశక్తేరిత్యర్థః। ప్రభవతి అస్మాదితి ప్రభవః కారణమ్। "మృదోరప" స నయః నీతిశాస్త్రం విధేయపదేషు కార్యవస్తుషు। "పదం

అభిమానవతో మనస్వినః

ప్రియముచ్చైః పదమారురుక్షతః।

వినిపాతనివర్త్నక్షమం

తమమాలమ్బనమాత్మపౌరుషమ్॥౧౩॥

విపదోఽభిభవన్త్యవిక్రమం

రహయత్యాపదుపేతమాయతిః।

వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మక్ష్వివస్తుషు" ఇత్యమరః। దక్షతాం క్షిప్రకారిత్వమ్ ఉత్సాహమిత్యర్థః।
లోకః కృష్యాదిప్రవృత్తో జనః నియతిం దైవమివ। "నియతిః నియమే దైవే" ఇతి విశ్వః।
అనురుధ్యతే అనుసరతి। రుధేర్దైవాదికాత్ కర్త్రి లట్। మన్త్రస్య అపి మూలమ్ ఉత్సాహః
తన్మూలాయాః ప్రభుశక్తేః మూలమితి కిము వక్తవ్యమ్। అతః స ఏవ ఆశ్రయణీయః యతో
నక్తన్దివం మన్త్రయతః తస్యాపి ప్రభోః నిరుత్సాహస్య న కిఞ్చిత్ సిద్ధ్యతి ఇతి॥౧౨॥

నను సోత్సాహస్య అసహాయస్య కథమ్ అర్థసిద్ధిః ఇత్యత్రాహ। అభిమానవత ఇతి।
అభిమానవతః మానధనస్య ప్రియమిష్టముచ్చైః ఉన్నతం పదం స్థానం
రాజ్యాదికమారురుక్షతః ఆరోఢుమిచ్ఛతః ప్రాప్తుకామస్య మనస్వినో ధీరస్య ఆత్మపౌరుషం
స్వపురుషకార ఏవ వినిపాతనివర్త్నక్షమమ్ అనర్థప్రతీకారసమర్థమ్ ఆలమ్బనం
సహకారితమమ్ ఇష్టతమమ్। యథా కస్యచిత్ తురఙ్గమారోహతః
కిఞ్చిత్పతనప్రతిబన్ధకానుచరహస్తాదికమాలమ్బనం తద్వదితి ధ్వనిః। కిం పౌరుషాదన్యైః
సహాయైః శూరాణామ్ ఇతి భావః॥౧౩॥

పౌరుషానఙ్గీకారే దోషమాహ। విపద ఇతి। అవిక్రమం పౌరుషహీనం విపదోఽభిభవన్తి
తిరస్కుర్వన్తి। ఆపదుపేతం విపన్నమ్ ఆయతిః ఉత్తరకాలః। "ఉత్తరః కాలః ఆయతిః"
ఇత్యమరః।

నియతా లఘుతా నిరాయతేః

అగరీయాన్ న పదం నృపశ్రియః॥౧౪॥

తదలం ప్రతిపక్షమున్నతేః

అవలమ్బ్య వ్యవసాయబన్ధ్యతామ్।

నివసన్తి పరాక్రమాశ్రయా

న విషాదేన సమం సమృద్ధయః॥౧౫॥

అథ చేదవధిః ప్రతీక్ష్యతే

కథమావిష్కృతజిహ్మవృత్తినా।

రహయతి త్యజతి। నిరాయతేః ఆసన్నక్షయస్య ఇత్యర్థః। లఘుతా అగౌరవం నియతా అవశ్యమ్భావినీ న కశ్చిదేనమాద్రియతే ఇత్యర్థః। అగరీయాన్ లఘీయాన్ నృపశ్రియః పదం రాజలక్ష్మ్యాః ఆపదం న భవతి। యద్వా నృపేతి పదచ్ఛేదః। తస్మాత్ పౌరుషం కర్తవ్యమేవ ఇత్యర్థః। అత్ర పూర్వపూర్వస్యావిక్రమత్వాదుత్తరోత్తరం విపదాదికం ప్రతి కారణత్వాత్ కారణమాలాఖ్యోఽలఙ్కారః। తథా చ సూత్రమ్। "పూర్వం పూర్వస్య ఉత్తరోత్తరహేతుత్వే కారణమాలా" ఇతి॥౧౪॥

ఫలితమాహ। తదితి। తత్తస్మాత్ ఉపేక్షాయాం దోషసమ్భవాత్ ఇత్యర్థః। ఉన్నతేః అభ్యుదయస్య ప్రతిపక్షమ్ అన్తరాయం వ్యవసాయబన్ధ్యతామ్ ఉద్యోగశూన్యతామ్ అవలమ్బ్య అలమ్ ఉద్యోగశూన్యతాలమ్బనేన అలమ్ ఇత్యర్థః। "అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వా" ఇతి క్త్వాప్రత్యయః। తస్య ల్యబాదేశః। తథాహి। పరాక్రమః ఆశ్రయః కారణం యాసాం తాః తథోక్తాః సమృద్ధయః సమ్పదో విషాదేన సమమ్ అనుత్సాహేన సహ న నివసన్తి। పౌరుషసాధ్యా సమ్పదో న అనుత్సాహసాధ్యాః। ఉభయోః సహావస్థానవిరోధాదిత్యర్థః। వైధర్మ్యేణ కార్యకారణరూపోఽర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః॥౧౫॥

ధృతరాష్ట్రసుతేన సుత్యజాః

చిరమాస్వాద్య నరేన్ద్రసమ్పదః॥౧౬॥

ద్విషతా విహితం త్వయాథవా

యది లబ్ధా పునరాత్మనః పదమ్।

జననాథ ! తవానుజన్మనాం

కృతమావిష్కృతపౌరుషైర్భుజైః॥౧౭॥

నను సమయః ప్రతీక్ష్యతే, కిం వేగేన ఇతి అత్ర ఆహ అథేతి। అథ అవధిః కాలః ప్రతీక్ష్యతే చేత్। “అవధిస్త్వవధానే స్యాత్ సీమ్ని కాలే బిలేఽపి చ” ఇతి విశ్వః। ఆవిష్కృతజిహ్మవృత్తినా ప్రకటితకపటవ్యవహారేణ ధృతరాష్ట్రసుతేన దుర్యోధనేన నరేన్ద్రసమ్పదో రాజ్యసమ్పదః। నరేన్ద్రేతి వా పదచ్ఛేదః। చిరం చతుర్దశవర్షాణి ఆస్వాద్య అనుభూయ కథం సుత్యజాః। జ్ఞాతాస్వాదేన తేన పశ్చాదపి సుఖేన యుద్ధక్లేశం వినా న త్యక్ష్యతే ఏవ ఇతి అవధిప్రతీక్షణం వ్యర్థమిత్యర్థః॥౧౬॥

అథ యది దైవాత్ స్వయమేవ దుర్యోధనః సమ్పదో దాస్యతి తథాపి తత్ కథం రోచయేమహి ఇత్యాహ। ద్విషతేతి। అథవా ద్విషతా దుర్యోధనేన విహితం సమర్పితమిత్యర్థః। ఆత్మనః పదం రాజ్యం పునరపి త్వయా లబ్ధా లప్స్యతే యది। లభేః కర్మణి లుట్। హే జననాథ! తవ అనుజన్మనామ్ అనుజానామ్ ఆవిష్కృతపౌరుషైః ప్రకటితపరాక్రమైః భుజైః కృతమ్ అలం వ్యర్థమితి యావత్। అస్మద్భుజైర్న కిఞ్చిత్ సాధ్యమిత్యర్థః। రాజ్యదానాదానయోర్ద్విషతామేవ స్వాతన్త్ర్యే అస్మద్భుజనైష్ఫల్యాత్ “క్షత్రియస్య విజితవ్యమ్” ఇతి శాస్త్రాత్ క్షాత్రేణైవ రాజ్యం గ్రాహ్యమితి భావః। కృతమితి ప్రతిషేధార్థమవ్యయం చాదిషు పఠ్యతే। “కృతమితి నివారణనిషేధయోః”

మదసిక్తముఖైర్మృగాధిపః

కరిభిర్వర్త్తయతే స్వయం హతైః।

లఘయన్ ఖలు తేజసా జగత్

న మహానిచ్ఛతి భూతిమన్యతః॥౧౮॥

అభిమానధనస్య గత్వరైః

అసుభిః స్థాస్ను యశశ్చిచీషతః।

ఇతి గణవ్యాఖ్యానే। భుజైరితి గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వాత్ తృతీయా। ఉక్తఞ్చ న్యాసోద్ద్యోతేన। "కేవలం శ్రూయమాణైవ క్రియానిమిత్తం కారకభావస్యాపి తు గమ్యమానస్యాపి" ఇతి ॥౧౭॥

నను సామ్నైవ కార్యసిద్ధౌ కిం క్షాత్రేణ। యథాహ మనుః। "సామ్నా దానేన భేదేన సమస్తైరథవా పృథక్। విజేతుం ప్రయతేతారీన్ న యుద్ధేన కదాచన" ఇతి। తత్ కిమ్ ఆగ్రహేణ ఇతి ఆశఙ్క్యాహ। మదేతి। మృగాధిపః సింహో మదసిక్తముఖైః మదవర్షిభిరిత్యర్థః। స్వయం స్వేనైవ హతైః కరిభిర్వర్త్యయతే వృత్తిం కరోతి తైరేవ జీవతీత్యర్థః। చౌరాదికాద్ వృత్తేర్లట్। భౌవాదికస్య తు "అణావకర్మకాచ్చిత్తవత్కర్తృకాత్" ఇతి పరస్మైపదనియమాదితి। తథాహి తేజసా ప్రభావేణ। "తేజో బలే ప్రభావే చ జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసి" ఇతి వైజయన్తీ। జగత్ లఘయన్ లఘూకుర్వన్ మహాన్ తేజస్వీ అన్యతోఽన్యస్మాత్ పురుషాత్ భూతిం వృద్ధిం న ఇచ్ఛతి ఖలు। నహి తేజస్వినః పరాయత్తవృత్తిత్వం యుక్తమ్। మనువచనం తు "అశూరవిషయమ్" ఇతి భావః। విశేషేణ వక్ష్యమాణసామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః॥౧౮॥

నను యుద్ధాత్ పాక్షికో లక్ష్మీలాభః ఉపాయాన్తరైస్తు న తథా

అచిరాంశువిలాసచఞ్చలా

నను లక్ష్మీః ఫలమానుషఙ్గికమ్ ॥౧౯॥

జ్వలితం న హిరణ్యరేతసం

చయమాస్కన్దతి భస్మనాం జనః।

అభిభూతిభయాదసూనతః

సుఖముజ్ఝన్తి న ధామ మానినః॥౨౦॥

ఇత్యత్రాహ। అభిమానతి। అభిమానధనస్య వైరినిర్యాతనమాత్రనిష్ఠస్య అతఏవ గత్వరైః గమనశీలైః అస్థిరైః। "గత్వరశ్చ" ఇతి క్వరబన్తో నిపాతః। అసుభిః ప్రాణైః కరణైః। పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణాః ఇత్యమరః। స్థాస్ను స్థిరమ్। "గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః" ఇతి గ్స్ను ప్రత్యయః

యశశ్చిక్షీషతః చేతుం సంగృహీతుమిచ్ఛతః చినోతేః శత్రన్తాత్ శతృప్రత్యయః। అచిరమ్ అంశవో యస్యాః సః అచిరాంశువిద్యుత్ తస్యా విలాసః స్ఫురణం తద్వత్ చఞ్చలా క్షణిక ఇత్యర్థః। లక్ష్మీః సమ్పత్ అనుషఙ్గాదాగతమ్ ఆనుషఙ్గికమ్ అన్వాచయశిష్టమల్పం ఫలం మానత్రాణాయ యశ ఏవ ముఖ్యం ఫలమ్ అభ్యుచ్చయస్తు లక్ష్మీరితి మానినామిదమేవ శ్లాఘ్యమిత్యర్థః। అత్ర అస్థిరప్రాణత్యాగేన స్థిరయశఃస్వీకారాభిధానాత్ న్యూనాధికవినిమయాఖ్యః పరివృత్త్యలఙ్కారః। ఉక్తఞ్చ కావ్యప్రకాశే। "పరివృత్తిర్వినిమయో యోఽర్థానాం స్యాత్ సమాసమైః" ఇతి॥౧౯॥

నను అల్పస్య మానస్య హేతోః కథం ప్రాణత్యాగః శక్యతే కర్తు్ం యతో "జీవన్నరో భద్రశతాని పశ్యేత్" ఇత్యాశఙ్క్యాహ। జ్వలితమితి। జనో భస్మనాం చయం పుఞ్జమ్ ఆస్కన్దతి పాదాదినా ఆక్రమతి అదాహకత్వాదితి భావః। జ్వలితం జ్వలన్తమ్। కర్త్ోరి క్తః। "మతిబుద్ధి" ఇత్యాదిసూత్రే చకారాద్వర్త్ామానార్థత్వమ్।

కిమపేక్ష్య ఫలం పయోధరాన్

ధ్వనతః ప్రార్థయతే మృగాధిపః।

ప్రకృతిః ఖలు సా మహీయసః

సహతే నాన్యసమున్నతిం యథా॥౨౧॥

కురు తన్మతిమేవ విక్రమే

నృప ! నిర్ధూయ తమః ప్రమాదజమ్।

హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్యరేతసమ్ అగ్నిం న ఆస్కన్దతి దాహకత్వాదితి భావః। అతో హేతోర్మానిన అభిభూతిభయాత్ ప్రాణలోభేన తేజస్త్యాగే పరిభవో భవిష్యతీతి భయాదసూనేవ సుఖమ్ అక్లిష్టమ్ ఉజ్ఝన్తి త్యజన్తి। ధామ తేజస్తు న ఉజ్ఝన్తి మానహానికరాత్ జీవనాత్ స్వతేజసా మరణమేవ వరమ్ ఇత్యర్థః। పూర్వతరశ్లోకవత్ అర్థాన్తరన్యాసోఽలఙ్కారః॥౨౦॥

అథవా కిమత్ర ప్రయోజనం చిన్తయా కిన్తు తేజస్వినామేవ అయం స్వభావో యజ్జిగీషుత్వమ్ ఇత్యాశయేనాహ। కిమితి। మృగాధిపః సింహః కిం ఫలం ప్రయోజనమ్ అపేక్ష్య ధ్వనతో గర్జతః। ధరన్తీతి ధరాః పచాద్యచ్। పయసాం ధరాః తాన్ పయోధరాన్ ప్రార్థయతేఽభియాతి।

“యాచ్ఞాయామభిధానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధైః” ఇతి కేశవః। అథవా ప్రార్థయతే అవరుణద్ధి ఇత్యర్థః। “అభియాచ్ఞావరోధయోః” ఇత్యభిధానాత్। తథాహి మహీయసో మహత్తరస్య సా ప్రకృతిః ఖలు స్వభావో యయా ప్రకృత్యా అన్యసమున్నతిం పరవృద్ధిం న సహతే। మహతః పరభఞ్జనమేవ పురుషార్థ ఇత్యర్థః। పూర్వవత్ అలఙ్కారః॥౨౧॥

ఉక్తం ప్రయోజనం నిగమయతి। కురు తదితి। హే నృప ! తత్ తస్మాత్ ఉక్తరీత్యా పరాక్రమావసరత్వాద్ధేతోః। “యత్తద్యతస్తతో

ధ్రువమేతదవేహి విద్విషాం

త్వదనుత్సాహహతా విపత్తయః॥౨౨॥

ద్విరదానివ దిగ్విభావితాన్

చతురస్తోయనిధీనివాయతః।

ప్రసహేత రణే తవానుజాన్

ద్విషతాం కః శతమన్యుతేజసః॥౨౩॥

జ్వలతస్తవ జాతవేదసః

సతతం వైరికృతస్య చేతసి।

హేతౌ” ఇత్యమరః। ప్రమాదజం తమో మోహం నిర్ధూయ నిరస్య విక్రమే పౌరుషే ఏవ మతిం కురు। విక్రమమేవ అఙ్గీకురు న తు ఉపాయాన్తరమిత్యర్థః। న చ విక్రమవైఫల్యమిత్యాహ। ధ్రువమితి। విద్విషాం విపత్తయః త్వదనుత్సాహహతా తవ అనుత్సాహేన అవ్యవసాయేన హతా ప్రతిబద్ధాః। అన్యథా ప్రాగేవ విపద్యేరన్నితి భావః। ఇత్యేతత్ ధ్రువం నిశ్చితమ్ అవేహి విద్ధి। “ధ్రువం నిత్యే నిశ్చితే” చ ఇతి శాశ్వతః॥౨౨॥

న చ నః పరాజయశఙ్కా కార్యేత్యాహ। ద్విరదానితి। దిగ్విభావితాన్ దిక్షు ప్రాంసద్ధాన్ తాన్ ఆయత ఆగచ్ఛతః। ఆఙ్పూర్వాదిణ్ ధాతోః శతృప్రత్యయః। చతురో ద్విరదాన్ దిగ్గజానివ

తథోక్తవిశేషణాన్ చతురః తోయనిధీన్ ఇవ రణే దిగ్విభావితాన్ శతమన్యుతేజస ఇన్ద్రవిక్రమాత్ చతురః తత్ర అనుజాన్ ద్విషతాం మధ్యే కః ప్రసహేత సోఢుం శక్నుయాదిత్యర్థః। "శకి లిఙ్ చ" ఇతి శక్త్యర్థే లిఙ్। అతో నిఃశఙ్కం ప్రవర్త్స్వేతి భావః॥౨౩॥

ఆశీర్వాదవ్యాజేన ఫలితమాహ। జ్వలత ఇతి। తవ చేతసి సతతం జ్వలతా వైరికృతస్య జాతవేదసః క్రోధాగ్నేః శివేతర

విదధాతు శమం శివేతరా

రిపునారీనయనామ్బుసన్తతిః॥౨౪॥

ఇతి దర్శితవిక్రియం సుతం

మరుతః కోపపరీతమానసమ్।

ఉపసాన్త్వయితుం మహీపతిః

ద్విరదం దుష్టమివోపచక్రమే॥౨౫॥

అశివా అమఙ్గలా। వైధవ్యదుఃఖజనకత్వాదితి భావః। రిపునారీనయనామ్బుసన్తతిః వైరివనితాశ్రుప్రవాహః శమం విదధాతు। వైరి కృతస్య క్రోధస్య వైరిబధమన్తరేణ శాన్త్యసమ్భవాదవశ్యం తద్బధస్త్వయా కర్త్వ్య ఇత్యర్థః। క్రోధస్య విషయనిగరణేన విషయిణో జాతవేదస ఏవ ఉపనిబన్ధనాత్ అతిశయోక్తిరలఙ్కారః। తదుక్తమ్—
"విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే। యత్ర సాతిశయోక్తిః స్యాత్ కవేః ప్రౌఢ़ోక్తిజీవితా" ఇతి। తత్రాపి క్రోధస్య జాతవేదసో భేదేఽపి అభేదాధ్యవసాయాద్ భేదేఽభేదరూపా తత ఏవ అమ్బునిర్వాప్యత్వోక్తిశ్చ ఘటతే। తథా చ యథా అమ్బు సేకేన అగ్నిః సమ్యక్ శామ్యతి తథా శత్రువధేన క్రోధ ఇతి ఔపమ్యం గమ్యతే॥౨౪॥

ఇతీతి। ఇతి ఉక్తరీత్యా దర్శితా విక్రియా వికారో వాగారమ్భాత్మకో యేన తం కోపపరీతమానసం కోపాక్రాన్తచిత్తమ్। ఇదం విశేషణద్వయం ద్విరదేఽపి యోజ్యమ్। మరుతః సుతం భీమం మహీపతిః యుధిష్ఠిరో దుష్టం ద్విరదమివ। ఏతేన అస్య శౌర్యమేవ న బుద్ధిః అస్తీతి గమ్యతే। ఉపాసాన్త్వయితుమ్ అనునేతుమ్ ఉపచక్రమే ప్రవృత్తః "ప్రోపాభ్యాం సమర్థానామ్" ఇతి

ఆత్మనేపదమ్। రాజ్ఞా భావ్యుపకారవిశేషాపేక్షయా కథఞ్చిత్ అవశ్యో జనః శనైః శనైః ద్విరదవత్ వశీకరణీయో న తు త్యాజ్య ఇతి భావః॥౨౫॥

అపవర్జితవిప్లవే శుచౌ

హృదయగ్రాహిణి మఙ్గలాస్పదే।

విమలా తవ విస్తరే గిరాం

మతిరాదర్శ ఇవాభిదృశ్యతే॥౨౬॥

స్ఫుటతా న పదైరపాకృతా

న చ న స్వీకృతమర్థగౌరవమ్।

ప్రథమం తావత్ స్తుత్యాదిభిః ప్రసాదయతి అపవర్జితేతి। విప్లవః ప్రమాణబాధః అన్యత్ర వాహ్యమలసంక్రమః సోఽపవర్జితో యస్య తస్మిన్ అపవర్జితవిప్లవే। శుచౌ శుచిః శబ్దసౌష్ఠ్యం లౌహశుద్ధిశ్చ తద్వతి। అతఏవ హృదయగ్రాహిణి మనోరమే మఙ్గలాస్పదే ఏకత్ర హితార్థప్రతిపాదకత్వాత్ అన్యత్ర మఙ్గలవస్తుత్వాత్ చ శ్రేయస్కరే। "రోచనం చన్దనం హేమ మృదఙ్గం దర్పణం మణిమ్। గురూన్ అగ్నిం తథా సూర్యం ప్రాతః పశ్యేత్ సదా బుధః" ఇతి పురాణవచనాత్। తవ గిరాం విస్తరే వాక్యప్రపఞ్చే। "ప్రథనే వావశబ్దే" ఇతి ఘఞ్ప్రతిషేధాత్ "ఋదోరప్" ఇత్యప్। అతఏవ "విస్తారో విగ్రహో వ్యాసః స తు శబ్దస్య విస్తరః" ఇత్యమరః। మతిస్త్వద్బుద్ధిరాదర్శే దర్పణే ఇవ। "దర్పణే ముకురాదర్శౌ" ఇత్యమరః। విమలా విశదా అభిదృశ్యతే వాగ్వైశద్యాదేవ మతివైశద్యమనుమీయతే। తత్పూర్వకత్వాత్తస్యేత్యర్థః॥౨౬॥

అథ యుగ్మేనాహ। స్ఫుటతేతి। ఉపపత్తిరితి చ। పదైః సుప్తిఙన్తశబ్దైః స్ఫుటతా విశదార్థతా న అపాకృతా న త్యక్తా। అర్థగౌరవమ్ అర్థభూయస్త్వం వా న చ న స్వీకృతమ్। స్వీకృతమేవేత్యర్థః। "వైశద్యప్రసక్తార్థగౌరవాభావనివర్తనార్థం నఞ్ద్వయం సమ్భావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధౌ" ఇతి వామనః। గిరాం పదానామ్ అవాన్తర-

రచితా పృథగర్థతా గిరాం

న చ సామర్థ్యమపోహితం క్వచిత్॥౨౭॥

ఉపపత్తిరుదాహృతా బలాత్

అనుమానేన న చాగమః క్షతః।

ఇదమీదృగనీదృగాశయః

ప్రసభం వక్తుముపక్రమేత కః॥౨౮॥

వాక్యానాం చ పృథగర్థతా భిన్నార్థతా। అపునరుక్తార్థతేతి యావత్। రచితా కృతా। తథా క్వచిదపి సామర్థ్యం గిరామ్ అన్యోన్యసామర్థ్యం సాకాఙ్క్షత్వాన్నాపోహితం న వర్జితమ్। అన్యథా దశదాడిమాదిశబ్దవత్ ఏకవాక్యతా న స్యాత్। యథాహుః—"అర్థైకత్వాదేకవాక్యం సాపేక్షా చేద్విభాగే స్యాత్" ఇతి। నను అర్థగౌరవమిత్యత్ర కథం షష్ఠీసమాసః? "పూరణగుణ" ఇత్యాదినా ప్రతిషేధాన్నైష దోషః। యే శుక్లాదయ శబ్దా గుణే గుణిని చ వర్తన్తే। యథా పటస్య శుకం శుకః పట ఇతి చ। తేషామ్ ఏవ అత్ర నిషేధాద్ యే చ సదా గుణమాత్రవచనా। యథా గౌరవం ప్రాధాన్యం రసో గన్ధః స్పర్శ ఇత్యేవమాదయః। తేషామనిషేధాత్। తథా "తత్రైస్త్వశ్చ గుణైః షష్ఠీ సమస్యతే" ఇతి వచనాద్బహులమభియుక్తప్రయోగదర్శనాచ్చ బలాకాయా శీక్ష్యమిత్యాదౌ తు భాష్యకారవచనాదసమాసః। అతఏవ ఆహ వామనః—"అత్ర పీతిమాదిషు గుణవచనసమాసో బలీ స్యాత్" ఇతి॥౨౭॥

ఉపపత్తిరితి। కిఞ్చ బలాత్ స్వబలమాశ్రిత్య। కర్మణి ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ వక్తవ్యా। ఉపపత్తిర్యుక్తిరుదాహృతా। పరాక్రమపక్ష ఏవ శ్రేయానితి యుక్తిః ఉక్తా ఇత్యర్థః। ఉచితం చైతత్ మహావీరస్యేతి భావః। తథా అనుమానేన యుక్త్యా ఆగమః శాస్త్రం న క్షతః

అవితృప్తతయా తథాపి మే

హృదయం నిర్ణయమేవ ధావతి।

అవసాయయితుం క్షమా సుఖం

న విధేయేషు విశేషసమ్పదః॥౨౯॥

న హతః। కిన్తు ఆగమావిరుద్ధమేవ ఉక్తమ్। అన్యథా తద్విరోధాత్ అనుమానస్యైవ ప్రామాణ్యభఙ్గప్రసఙ్గాదితి భావః। ఈదృక్ ఇత్థం క్షాత్రయుక్తమ్ ఇదం వచనమ్ అవిద్యమాన

ఈదృగాశయ ఇత్థం క్షాత్రయుక్తాభిప్రాయో యస్య సోఽనీదృగాశయః। "అభిప్రాయశ్ఛన్ద ఆశయః" ఇత్యమరః। కః ప్రసభం హఠాత్ వక్తుముపక్రమేత న కోఽపీత్యర్థః। ఇత్థం వక్తుముపక్రమిత్రైవ నాస్తి। వక్తా తు దూరాపాస్త ఏవేతి భావః। కేచిదేతత్ శ్లోకత్రయం నిన్దాపరత్వేనాపి యోజయన్తి। తదసత్ హితోపదేశమాత్రతత్పరస్య అతివత్సలస్య రాజ్ఞో మత్సరిణ ఇవ మహావీరే భ్రాతరి విధేయే సర్వానర్థమూలభూతనిన్దాతాత్పర్యకల్పనానౌచిత్యాదితి॥౨౮॥

యది సాధూక్తం తర్హి తథైవ క్రియతామిత్యాశఙ్క్యాహ। అవితృప్తతయేతి। తథాపి త్వయా సమ్యక్ నిర్ణీతేఽపి మే హృదయమ్ అవితృప్తతయా అసన్తుష్టతయా। అద్యాపి సంశయగతత్వేన ఇత్యర్థః। నిర్ణయమేవ ధావతి అనుసరతి అపేక్షతే ఇతి యావత్। అద్యాపి నిర్ణయస్య అనుదయాదితి భావః। నిర్ణయానుదయే హేతుమాహ—అవేతి। విధేయేషు సన్ధివిగ్రహాదికర్తవ్యార్థేషు యా విశేషసమ్పదోఽవాన్తరభేదానాం సమృద్ధయో బాహుల్యాని తాః సుఖమ్ అక్లేశేన అవసాయయితుం పురుషాన్ ప్రత్యానుకూల్యేన స్వస్వరూపం స్వయమేవ శీఘ్రం ప్రత్యాయయితుమిత్యర్థః। స్యతేర్ణ్యన్తాదణి కర్మకర్తృకాత్తుమున్। ణేరనాదిసూత్రస్య అయం విషయః। క్షమన్తే ఇతి క్షమాః। పచాద్యచ్। శక్తా న భవన్తి।

సహసా విదధీత న క్రియామ్

అవివేకః పరమాపదాం పదమ్।

వృణతే హి విమృశ్యకారిణం

గుణలుబ్ధాః స్వయమేవ సమ్పదః॥౩౦॥

అభివర్షతి యోఽనుపాలయన్

విధిబీజాని వివేకవారిణా।

"క్షమం శక్తే హితం త్రిషు" ఇత్యమరః। విధేయమాత్రస్య సుగమత్వేఽపి తద్విశేషాణాం సౌక్ష్మ్యాద్ బాహుల్యాచ్చ దుర్జ్ఞేయత్వాత్ అద్యాపి నిర్ణయాకాఙ్క్షేతి తాత్పర్యార్థః। అత్ర నిర్ణయధావనం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వాభిధానాద్ వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః। తదుక్తమ్। హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గముదాహృతమ్" ఇతి॥౨౯॥

వస్తువిశేషావధారణమన్తరేణైవ ప్రవృత్తిరిత్యాశఙ్క్యాహ। సహసేతి। క్రియతే ఇతి క్రియా కార్య్యం తాం సహసా అవిమృష్యేత్యర్థః। "సహసేత్యాకస్మికావిమర్శయోః" ఇతి గణవ్యాఖ్యానే స్వరాదిపాఠాదవ్యయమ్। న విదధీత న కుర్వీత। కుతః అవివేకోఽవిమృష్యకారిత్వం పరమత్యన్తమ్ ఆపదాం పదం స్థానమ్। విపత్తికారణమిత్యర్థః। వ్యతిరేకేణ ఉక్తమర్థరాన్వయేనాహ। వృణతే ఇతి। గుణలుబ్ధా గుణగృహ్యాః। గుణగృధ్నవ ఇతి స్వయంవరణహేతూక్తిః। సమ్పదః శ్రియః। విమృష్య కరోతీతి విమృష్యకారీ। "ఉపపదమతిఙ్" ఇతి సమాసః। తం స్వయమేవ వృణతే భజన్తే హి। "వృఙ్ సమ్భక్తౌ" ఇతి ధాతుః। తస్మాత్ విమృష్య ఏవ ప్రవర్త్తితవ్యమిత్యర్థః। అత్ర సహసా విధాననిషేధలబ్ధవిమృష్యకారిత్వరూపకారణస్య ఆపద్రూపవ్యతిరేకకార్య్యేణ సమర్థనాత్ వైధర్మ్యేణ అర్థాన్తరన్యాసః। ద్వితీయార్ద్ధేన చ స ఏవ సాధర్మ్యేణ ఇతి జ్ఞేయమ్॥౩౦॥

స సదా ఫలశాలినీం క్రియాం

శరదం లోక ఇవాధితిష్ఠతి॥౩౧॥

శుచి భూషయతి శ్రుతం వపుః

ప్రశమస్తస్య భవత్యలఙ్క్రియా।

నను సాహసికస్యాపి ఫలసిద్ధిర్దృశ్యత ఏవ తత్ కిం వివేకేన ఇతి అత్ర ఆహ। అభీతి। యః పుమాన్ విధీయన్తే ఇతి విధయః కృత్యవస్తూని వీజానీవేతి ఉపమితసమాసః। శరదం లోక ఇవేతి వాక్యగతోపమానుసారాత్। తాని విధివీజాని వివేకో వారీవ వివేకవారి తేన వివేకవారిణా పూర్వవత్ సమాసః। అనుపాలయన్ ప్రతీక్షమాణః సంరక్షన్ అభివర్షతి సిఞ్చతి। స పుమాన్ ఫలం సాధననిష్పాద్యోఽర్థః శస్యఞ్చ। "శస్యే హేతుకృతే ఫలమ్" ఇతి ఉభయత్రాపి అమరః। తచ్ఛాలినీం క్రియాం కర్మ్మ లోకో జనః। "లోకస్తు భువనే జనే" ఇత్యమరః। శరదమివ సదా నిత్యన్ అధితిష్ఠతి। సదా క్రియాఫలం ప్రాప్నోత్యేవ న కదాచిద్ వ్యభిచరతి ఇత్యర్థః। సాహసికస్య కాకతాలీయన్యాయేన ఫలసిద్ధిర్వివేకినస్తు నియతా ఇతి భావః। అత్ర ఫలశబ్దేన శస్యహేతుకృతయోః అర్థయోః అభేదాధ్యవమాయాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్తిః తదను గృహీతా చ ఉపమా ఇత్యనుసన్ధేయమ్॥౩౧॥

నియతా వివేకినః ఫలసిద్ధిరిత్యుక్తం సమ్ప్రతి తామేవ రుచ్యర్థం స్తౌతి। శుచీతి। శుచి సమ్ప్రదాయశుద్ధం శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం కర్త్తృ వపుః భూషయతి అన్యథా అవిద్వాన్ పురుషః

శోచ్య ఇతి భావః। తస్య శ్రుతస్య ప్రథమః క్రోధోపశాన్తిః అలఙ్క్రియా భూషణం భవతి అన్యథా శ్రుతవం ఫల్యాత్ ఇతి భావః। పరాక్రమః సతి అవసరే కార్యం ప్రశమస్య ఆభరణం భవతి। అన్యథా సర్వైః పరిభూయత ఇతి భావః। స పరాక్రమః నయాపాదితా నీతిసమ్పాదితా వివేక

ప్రశమాభరణం పరాక్రమః

స నయాపాదితసిద్ధిభూషణః॥32॥

మతిభేదతమస్తిరోహితే

గహనే కృత్యవిధౌ వివేకినామ్।

సుకృతః పరిశుద్ధ ఆగమః

కురుతే దీప ఇవార్థదర్శనమ్॥33॥

యుర్వికా ఇతి యావత్। సా చాసౌ సిద్ధిశ్చ సైవ భూషణం యస్య స తథోక్తః। అన్యథా సాహసికస్య సిద్ధేః కాకతాలీయత్వం న పక్షం పరాక్రమవైయర్థ్యాత్ ఇతి భావః। వపుషో భూష్యత్వైవ అత్ర సిద్ధేః భూషణత్వైవ తు। ఉభయం మధ్యమానాం తు తత్ పూర్వోత్తరపక్షయోరితి వివేకః। ఏవం విశిష్టసిద్ధే అనన్యభూషితాయా ఏవ భూషణత్వోక్త్యా సర్వాభరణతయా స్తుతిర్గమ్యతే। అత్ర ఉత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వవిశేషణత్వాత్ ఏకావల్యలఙ్కారః। తదుక్తమ్। "యత్ర విశేషణభావం పూర్వం పూర్వం ప్రతి క్రమేణైవ భవతి పరస్పరమ్ ఏవ అలఙ్కృతిః ఏకవలీ కథితా" ఇతి॥32॥

విమృష్య కుర్యాదితి స్థితం తత్ర విమర్శోపాయః క ఇత్యుక్తే శాన్తమేవేత్యాహ। మతీతి। మతిభేదః కార్యవిప్రతిపత్తిః। మతిభేదః తమ ఇవేతి ఉపమితసమాసః। దోష ఇవేతి ఉపమానుసారాత్ తేన తిరోహితే ఆచ్ఛన్నే అతఏవ గహనే దురవగాహే కృత్యవిధౌ కార్యానుష్ఠానే వివేకినాం సుకృతః స్వభ్యస్తః అతఏవ పరిశుద్ధో నిశ్చితః అన్యత్ర సువిహితః ప్రవాతాదిదోషరహితః ఆగమః శాస్త్రమ్। "ఆగమః శాస్త్ర ఆయాతే" ఇతి విశ్వః। దీప ఇవ అర్థదర్శనం కార్యం జ్ఞానం వస్తుప్రతిభాసనఞ్చ కురుతే॥33॥

స్పృహణీయగుణైర్మహాత్మభిః

చరితే వర్త్మని యచ్ఛతాం మనః।
విధిహేతురహేతురాగసాం
వినిపాతోఽపి సమః సమున్నతేః॥౩౪॥

శివమౌపయికం గరీయసీం
ఫలనిష్పత్తిమదూషితాయతీమ్।
విగణయ్య నయన్తి పౌరుషం
విజితక్రోధరయా జిగీషవః॥౩౫॥

ఏవం విమృష్య కుర్వతో దైవాత్ అర్థనాశేఽపి న కశ్చిత్ అపరాధ ఇత్యాహ। స్పృహణీయేతి। స్పృహణీయగుణైర్లోకశ్లాఘ్యగుణైః మహాత్మభిః సజ్జనైః చరితే అనుష్ఠితే వర్త్మని ఆచారే మనో యచ్ఛతా నిదధతాం సన్మార్గేణ వ్యవహరతామిత్యర్థః। విధిహేతుర్దైవనిమిత్తకః। "విధిర్విధానే దైవే చ" ఇత్యమరః। అతఏవ ఆగమస్య అపరాధానామ్ అహేతుర్వినిపాతోఽపి దైవికానర్థోఽపి। "వినిపాతోఽవపాతే స్యాత్ దైవాదివ్యసనేఽపి చ" ఇతి విశ్వః। సమున్నతే అతివృద్ధే సమః తుల్యః। దైవికే పురుషస్య అనుపాలభ్యత్వాదితి భావః। యథాహ కామన్దకః। "యత్ తు సమ్యగుపక్రాన్తం కార్య్యం ప్రతి విపర్య్యయమ్। పుమాంస్తత్రానుపలభ్యో దైవాన్తరితపౌరుషః" ఇతి॥౩౪॥

సమ్ప్రతి యత్ విమృశ్యం తదాహ। శివమితి। జిగీషవః జయచ్ఛవః నృపా విజితక్రోధరయా విజితక్రోధవేగాః సన్తో గరీయసీ ప్రభృతామ్ అదూషితాయతీమ్ అక్షతోత్తరకాలాం స్వన్తామ్ ఇత్యర్థః। ఫలనిష్పత్తిం ఫలసిద్ధిం విగణయ్య ఫలవత్త్వం నిశ్చిత్య ఇత్యర్థః। పౌరుషం పురుషకారం శివమ్ అనుకూలమ్ ఔపయికమ్ ఉపాయమ్ విన-

అపనేయముదేతుమిచ్ఛతా
తిమిరం దోషమయం ధియా పురః।
అవిభిద్య నిశాకృతం తమః
ప్రభయా నాంశుమతాప్యుదీయతే॥౩౬॥

బలవానపి కోపజన్మనః

తమసో నాభిభవం రుణద్ధి యః।

యాదిత్వాత్ స్వార్థే ఠక్ ఉపాయాత్ హ్రస్వత్వఇ్చ। నయన్తి ప్రాపయన్తి పౌరుషమ్ ఉపాయేన యోజయన్తి ఇత్యర్థః। నానిశ్చితఫలం కర్మ కుర్వీతేతి భావః। యథాహ కామన్దకః। "నిష్ఫలం క్లేశబహులం సన్దిగ్ధఫలమేవ చ। న కర్మ కుర్యాత్ మతిమాన్ సదా వైరానుబన్ధి చ" ఇతి। నయతి ప్రాపణార్థే ద్వికర్మకః। అత్ర పౌరుషస్య కర్త్రృస్థకర్మత్వేఽపి ఉపాయస్య అతథాత్వాత్ క్రోధం వినయత ఇత్యాదివత। "కర్త్రృస్థే చాశరీరే కర్మణి" ఇతి ఆత్మనేపదం న భవతి॥౩౫॥

యదుక్తం విజితక్రోధరయా ఇతి తదావశ్యకమాహ। అపనేయమితి। ఉదేతుమ్ అభ్యుదేతుమ్ ఇచ్ఛతా పురుషేణ పురః ప్రథమం రోషమయ రోషాత్ ఆగతమ్। "మయట్ చ" ఇతి మయట్। తిమిరమ్ అజ్ఞానధియా వివేకబుద్ధ్యా కరణేన అపనేయమ్ అపనోద్యమ్। తథాహి అంశుమతాపి కర్త్రా ప్రభయా తేజసా కరణేన నిశాకృతం తమో ధ్వాన్తమ్ అవిభిద్య న ఉదీయతే కిన్తు విభిద్య ఏవ ఇత్యర్థః। సూర్యస్య అపి ఏవం కిముత అన్యేషామ్? ఇతి అపిశబ్దార్థః। ఇణో భావే లట్॥౩౬॥

నను దుర్బలస్య ఏవమ్ అస్తు బలీయసస్తు క్రోధాదేవ కార్యసిద్ధిరితి అత ఆహ। బలవానితి। బలవాన్ శూరోఽపి యః కోపాత్ జన్మ యస్య తస్య కోపజన్మనః। "అవర్జ్యో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో

క్షయపక్ష ఇవైన్దవీః కలాః

సకలా హన్తి స శక్తిసమ్పదః॥౩౭॥

సమవృత్తిరుపైతి మార్దవం

సమయే యశ్చ తనోతి తిగ్మతామ్।

అధితిష్ఠతి లోకమోజసా

స వివస్వానివ మేదినీపతిః॥౩౮॥

క్వ చిరాయ పరిగ్రహః శ్రియాం
క్వ చ దుష్టేన్ద్రియవాజివశ్యతా।

జన్మాద్యుత్తరపదః" ఇతి వామనః। తమసో మోహస్య। కృద్యోగాత్ కర్తరి షష్ఠీ। అభిభవమ్ ఆక్రాన్తిం న రుణద్ధి న నివారయతి స నృపః క్షయస్య పక్షః క్షయపక్షః కృష్ణపక్షః ఐన్దవీః ఇన్దుసమ్బన్ధినీ కలా ఇవ। "కలా తు షోడశో భాగః" ఇత్యమరః। సకలాః సమగ్రా శక్తిసమ్పదః ప్రభుమన్త్రోత్సాహశక్తీః తిస్రోఽపి హన్తి నాశయతి। అన్ధస్య జజ్ఞావలమివ క్రోధాన్ధస్య లోకోత్తరమపి సామర్థ్యం వ్యర్థమ్ ఏవ ఇత్యర్థః। అత్ర కాలస్య సర్వకారణత్వాత్ క్షయపక్షస్య కలా క్షయకారిత్వమ్ అస్తి ఏవ తమసస్తు తత్కాలవిజృమ్భణాత్ తథా వ్యపదేశః॥౩౭॥

విమృష్య కుర్వతః క్రియాప్రకారమాహ। సమేతి। యః సమా నాతిమృదుః నాతితిగ్మా వృత్తిః యస్య స సమవృత్తిః సన్ సమయే సతి అవసరే మార్దవం మృదువృత్తిత్వమ్ ఉపైతి తిగ్మతాం తీక్ష్ణవృత్తిత్వం చ తనోతి స మేదినీపతిః వివస్వాన్ ఇవ సూర్య్య ఇవ ఓజసా తేజసా లోకమ్ అధితిష్ఠతి ఆక్రామతి। సూర్యోఽపి ఋతుభేదేన సమవృత్తిః ఇత్యాది యోజ్యమ్॥౩౮॥

శరదభ్రచలాశ్చలేన్ద్రియైః
అసురక్షాహి బహుచ్ఛలాః శ్రియః॥౩౯॥

కిమసామయికం వితన్వతా
మనసః క్షోభముపాత్తరంహసః।
క్రియతే పతిరుచ్చకైరపాం
భవతా ధీరతయాఽధరీకృతః?॥౪౦॥

ఉక్తాన్యథాకరణేఽనిష్టమాహ। క్వేతి। శ్రియాం సమ్పదాం చిరాయ బహుకాలం పరిగ్రహః స్వాయత్తీకరణం క్వ। ఇన్ద్రియాణి వాజిన ఇవ ఇతి ఉపమితసమాసః। దుష్టానామ్ అమార్గధావినామ్ ఇన్ద్రియ వాజినాం వశ్యే వశఙ్గతః తస్య భావః తత్తా క్వ। న ఉభయమ్ ఏకత్ర తిష్ఠతి ఇత్యర్థః। కుతః హి యస్మాత్ శరదభ్రవత్ చలా చఞ్చలాః కిఞ్చ బహుచ్ఛలా

బహువ్యాజా బహురన్ధ్రా ఇతి యావత్। "ఛలం తు స్ఖలితే వ్యాజే" ఇతి విశ్వః। శ్రియః సమ్పదః। బలేన్ద్రియైః అసురక్షా రక్షితుమశక్యాః। కథఞ్చిత్ ప్రాప్తా అధిశ్రియో న అవినీతేషు తిష్ఠన్తి ఇత్యర్థః। వాక్యార్థహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౩౯॥

క్రోధస్య దుష్టతామ్ ఉక్త్వా తస్య త్యాగమ్ ఉపదిశతి। కిమితి। ఉపాత్తరంహసః ప్రాప్తవరస్య మనసః। సమయోఽస్య ప్రాప్తః సామయికః "సమయస్తదస్య ప్రాప్తమ్" ఇతి ఠఞ్। స న భవతి ఇతి అభ్యుదాయికః తమ్ అప్రాప్తకాలం క్షోభం వితన్వతా భవతా ధీరతయా ధైర్యబలేన। "మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుషు" ఇతి రసికాః। అధరీకృతః తిరస్కృతః ప్రాక్ ఇతి శేషః। అపాం పతిః సముద్రః కిం కిమర్థమ్ ఉచ్చకైః అధికః క్రియతే తేన పరాజితం పునః ఉచ్చకైః కుర్యాదితి భావః। అత్ర వితన్వతా ఇతి భీమవిశేషణ-

శ్రుతమప్యధిగమ్య యే రిపూన్
వినయన్తే న శరీరజన్మనః।
జనయన్త్యచిరాయ సమ్పదామ్
అయశస్తే ఖలు చాపలాశ్రయమ్॥౪౧॥

అతిపాతితకాలసాధనా
స్వశరీరేన్ద్రియవర్గతాపినీ।
జనవత్ న భవన్తమక్షమా
నయసిద్ధేరపనేతుమర్హతి॥౪౨॥

త్వేన పదాన్తైస్త ఉచ్చైఃకరణే హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౪౦॥

శ్రుతమితి। కిఞ్చ యే శ్రుతం శాస్త్రమధిగమ్యాపి శరీరజన్మన, శరీరప్రభవాన్ రిపూన్ కామక్రోధలోభమోహమదమాత్సర్యాదీన్ న వినయన్త న నియచ్ఛన్తి। "కర్తృస్థే చాశరీరే కర్మణి" ఇతి ఆత్మనేపదమ్। తే ఖలు అచిరాయ ఝటితి సమ్పదాం శ్రియాం చాపలాశ్రయమ్ అస్థైర్యనిబన్ధనమ్ అయశో దుష్కీర్తిం జనయన్తి। ఆశ్రయదోషాత్ అస్థైర్యం సమ్పదాం న స్వదోషాత్ ఇత్యర్థః। అజితారిషడ్ అస్య కుతః సమ్పద ఇతి భావః॥౪౧॥

యా క్రోధాత్ కార్యహానిః ఇత్యాశయేన ఆహ। అతిపాతితేతి। అతిపాతితాని అతిక్రాన్తాని కాలః సమయోఽనన్తరూప సాధనాని సహాయాదీని చ యయా సా తథోక్తా తాపయతీతి తాపినీ। కర్త్రరి ల్యుట్ టిత్వాత్ జీప్। స్వస్య యచ్ఛరీరమ్ ఇన్ద్రియవర్గశ్చ తయోః తాపినీ అక్షసా క్రోధో భవన్తం జనవత్ పృథగ్ జనమివ। "తేన తుల్యమ్" ఇతి వతిప్రత్యయః। తేన ఏవ అథ లక్ష్యతే। "తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః" ఇతి అవ్యయమ్। నయసిద్ధేః

ఉపకారకమాయతేర్భృశం

ప్రసవః కర్మఫలస్య భూరిణః।

అనపాయి నివర్హణం ద్విషాం

న తితిక్షాసమమస్తి సాధనమ్॥౪౩॥

ప్రణతిప్రవణాన్ విహాయ నః

సహజస్నేహనిబద్ధచేతసః।

నయసాధ్యఫలాత్ అపనేతుం పృథక్కర్తుం నార్హతి। అసమయక్రోధస్య ఆత్మసన్తాపాతిరిక్తం ఫలం నాస్తి ఇత్యర్థః॥౪౨॥

దుష్టః క్రోధ ఇత్యుక్తమ్ అథ క్షమాయా గుణానాహ। ఉపకారకమితి। ఆయతేః ఉత్తరకాలస్య భృశమ్ అత్యన్తమ్ ఉపకారకం స్థిరఫలహేతురిత్యర్థః। భూరిణః ప్రభూతస్య కర్మఫలస్య ప్రసూయతేఽనేనేతి ప్రసవః కారణమ్। అపాయి న భవతీతి అనపాయి స్వయమ్ అవినశ్యదేవ ద్విషాం నివర్హణం వినాశకమ్ ఏవంగుణకం సాధనం తితిక్షాసమం క్షమాతుల్యం నాస్తి। "క్షాన్తిః క్షమా తితిక్షా చ" ఇత్యమరః। "తిజనిశానే" ఇతి ధాతోః "గుప్తిజ్ కిద్భ్యః సన్" ఇతి క్షమార్థే సన్ ప్రత్యయః। తితిక్షాసమమిత్యనుక్తోపమేయా సమాసే ఆర్థీలుప్తోపమా భృశాయత్యనపాయిశబ్దః సాధనాన్తరవైలక్షణ్యాద్ వ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే। భేదప్రాధాన్యే ఉపమానాదుపమేయస్యాధిక్యే విపర్యయే చ వ్యతిరేకః॥౪౩॥

నను తితిక్షయా కాలక్షేపే దుర్యోధనః సర్వాన్ రాజ్ఞో వశీకుర్యాదిత్యత్రాహ। ప్రణతీతి। సహజస్నేహేన అకృత్రిమప్రేమ్ణా నిబద్ధచేతసోఽస్మాసు గాఢ़ం లగ్నచిత్తాః। సుయోధనే తు న తథేతి భావః। కిఞ్చ మానభృతామ్ అహఙ్కారిణాం ప్రథమే అగ్రేసరాః। సుయోధనస్యాపీతి భావః। కృష్ణయో యాదవాః ప్రణతిప్రవణాన్ ప్రణామపరాన్।

ప్రణమన్తి సదా సుయోధనం

ప్రథమే మానభృతాం న వృష్ణయః॥౪౪॥

సుహృదః సహజాస్తథేతరే

మతమేషాం న విలఙ్ఘయన్తి యే।

వినయాదివ యాపయన్తి తే

ధృతరాష్ట్రాత్మజమాత్మసిద్ధయే॥౪౫॥

అభియోగ ఇమాన్ మహీభుజో

భవతా తస్య కృతః కృతావధేః।

సుయోధనస్తు న తథేతి భావః। నోఽస్మాన్ విహాయ సుయోధనః సదా న ప్రణమన్తి న నమన్తి నానుసరన్తి కిన్తు కార్యకాలే త్యక్ష్యన్తి ఏవ ఇత్యర్థః। సతి యాదవవిగ్రహే న కిఞ్చిత్ అస్మాకమసాధ్యం భవేదితి భావః। అనేకపదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥౪౪॥

కిఞ్చ కారణాన్తరమాహ। సుహృద ఇతి। కిఞ్చ ఏషాం వృష్ణీనాం యే సహజాః సహజాతాః సహజా మాతృపితృపక్షా ఇత్యర్థః। "అన్య అపి దృశ్యతే" ఇతి డప్రత్యయః। సుహృదో మిత్రాణి తథా ఇతరే కృత్రిమసుహృదశ్చ ఏషాం మతం వృష్ణిపక్షం న విలఙ్ఘయన్తి న అతిక్రామన్తి। తే ద్వయేఽపి నృపాః దుర్యోధనోపజీవినోఽపీతి భావః। ఆత్మసిద్ధయే ఆత్మజీవనార్థం ధృతరాష్ట్రాత్మజం దుర్యోధనం వినయాత్ ఆనుకూల్యాదివ యాపయన్తి కాలం గమయన్తి। కార్యకాలే తు వృష్ణిపక్షప్రవేశిన ఏవ ఇత్యర్థః। యాతేర్ణ్యన్తాల్లట్" "అర్తి్హ్రీ" ఇత్యాదినా పుగాగమః॥౪౫॥

కిఞ్చ నాయమభియోగకాల ఇత్యాశయేనాహ। అభియోగ ఇతి। కృతావధేః పరిభావితకాలస్య। "అవధిస్త్వవధానే స్యాత్సీమ్ని

ప్రవిఘాటయితా సముత్పతన్
హరిదశ్వః కమలాకరానివ ॥౪౬॥

ఉపజాపసహాన్ విలఙ్ఘయన్
స విధాతా నృపతీన్ మదాద్ధతః।
సహతే న జనోఽప్యధఃక్రియాం
కిము లోకాధికధామ రాజకమ్ ॥౪౭॥

అసమాపితకృత్యసమ్పదాం

కాలే బిలేఽపి చ" ఇతి విశ్వః। తస్య సుయోధనస్య కర్మణి షష్ఠీ। భవతా కృతః అవధిమనపేక్ష్యేతి శేషః। అభియోగ ఆర్ద్రాభిభవ ఇతి యావత్। "అభియాగస్తు శపథే స్యాదార్ద్రే చ పరాభవే" ఇతి విశ్వః। ఇమాన్ పూర్వోక్తాన్ మహీభుజో రాజ్ఞో హరిదశ్వః ఉష్ణరశ్మిః కమలాకరానివ సముత్పతన్ ఉద్యన్ ఏవ ప్రవిఘాటయితా భేత్స్యతి। ఘాటయతైర్ఘౌవాదికాల్లట్। చౌరాదికస్య తు "సితాం హ్రస్వః" ఇతి హ్రస్వత్వం స్యాత్ ॥౪౬॥

అథ న యే వృష్ణిపక్షాస్తాన్ ప్రత్యాహ। ఉపజాపేతి। మదోద్ధతః స దుర్యోధనో నృపతీన్ అన్యాన్ నృపాన్ విలఙ్ఘయన్ మదాద్ అవమానయన్ సహన్త ఇతి సహాః పచాద్యచ్। ఉపజాపస్య సహాత్ భేదయోగ్యాన్। "సమౌ భేదోపజాపౌ" ఇత్యమరః। విధాతా విధాస్యతి విపూర్వస్య దధాతేర్లుట్। అవమానితో జనః సుభేద్య ఇతి భావః। న చ తే సహిష్ణవ ఇత్యాహ— జనః ప్రాకృతోఽపి అధఃక్రియామ్ అపమానం న సహతే లోకాధికధామ లోకోత్తరప్రతాపం రాజకం రాజసమూహః। "గోత్రోక్షోష్ట్ర" ఇత్యాదినా వుఞ్ప్రత్యయః। కిము సహతే ఇతి కిం వక్తవ్యమిత్యర్థః। తథా సతి కృత్స్నమేవ రాజమణ్డలమ్ అస్మానేవ అవలమ్బిష్యతే ఇతి భావః ॥౪౭॥

హతవేగం వినయేన తావతా।
ప్రభవన్త్యభిమానశాలినాం
మదముత్తమ్భయితుం విభూతయః॥౪౮॥

మదమానసముద్ధతం నృపం
న వియుఙ్క్తే నియమేన మూఢతా।
అతిమూఢ ఉదస్యతే నయాత్
నయహీనాదపరజ్యతే జనః॥౪౯॥

అపరాగసమీరణేరితః
క్రమశీర్ణాకులమూలసన్తతిః।

నను సఖీనివేత్యాదివనేచరోక్త్యా తస్య మదసమ్భావనాపి కథమిత్యత్రాహ। అసమాపితేతి। అసమాపితకృత్యసమ్పదామ్ అకృతకృత్యానామ్ అభిమానశాలినామ్ అహఙ్కారిణాం విభూతయః సమ్పద ఏవ తావతా స్వల్పేన వినయేన కార్యవశాత్ ఆరోపితేనేతి శేషః। హతవేగం ప్రతిబద్ధవేగం న తు స్వరూపతో హతం మదమ్ ఉత్తమ్భయితుం వర్ద్ధయితుం ప్రభవన్తి। సర్వథా దుర్జనం సమ్పదో వికారయన్తి ఇతి భావః॥౪౮॥

అథ మదస్య అనర్థహేతుతాం యుగ్మేనాహ। మదేతి। అపరాగేతి చ। మదమానాభ్యాం దర్పాహఙ్కారాభ్యాం సముద్ధతం నృపం మూఢతా కార్యాపరిజ్ఞానం నియమేన అవశ్యం న వియుఙ్క్తే న విముఞ్చతి। అతిమూఢో నయాత్ నీతిమార్గాత్ ఉదస్యతే ఉత్క్షిప్యతే। కర్మకర్త్తరి లట్। నయహీనాత్ జనో లోకోఽపరజ్యతేఽపరక్తో భవతి। “స్వరితఞితః” ఇత్యాదినా ఆత్మనేపదమ్॥౪౯॥

అపరాగోఽప్రీతిః ద్వేష ఇతి యావత్। సమీరణ ఇవ తేనేరితః

సుకరస్తరువత్ సహిష్ణునా

రిపురున్మూలయితుమ్ మహానపి ॥౫౦॥

అణురప్యుపహన్తి విగ్రహః
ప్రభుమన్తఃప్రకృతిప్రకోపజః।
అఖిలం హి హినస్తి భూధరం
తరుశాఖాన్తనిఘర్షజోఽనలః॥౫౧॥

మతిమాన్ వినయప్రమాథినః
సముపేక్షేత సమున్నతిం ద్విషః।

చోదితః అతఏవ క్రమేణ శీర్ణా శీర్ణీభూతా ఆకులా చలా చ మూలసన్తతిః ప్రకృత్యాదిస్వజనవర్గః శిఫాసఙ్ఘాతశ్చ యస్య స తథోక్తః। "మూలం వశీకృతే స్వీయే శిఫాతారాన్తికాదిషు" ఇతి వైజయన్తీ। రిపుర్మహానపి తరువత్ వృక్ష ఇవ సహిష్ణునా క్షమావతా ఉన్మూలయితుమ్ ఉద్ధర్తు్ం సుకరః సుసాధ్యః సుకరోన్మూల ఇత్యర్థః। అత్ర మదాదేః పూర్వపూర్వస్య ఉత్తరోత్తరం ప్రతి కారణత్వాత్ కారణమాలా తరువదిత్యుపమా చేతి ద్వయోః సంసృష్టిః॥౫౦॥

నను అన్తర్భేదమాత్రేణ కథం సుసాధ్యః తత్రాహ। అణురితి। అణుః అల్పోఽపి అన్తఃప్రకృతిప్రకోపజోఽన్తరఙ్గామాత్యాద్యుపరాగ-సముత్థః। "ప్రకృతిః పఞ్చభూతేషు స్వభావే మూలకారణే। ఛన్దఃకారణగుహ్యేషు జన్త్వమాత్యాదికేష్వపి" ఇతి వైజయన్తీ। విగ్రహో వైరం ప్రభుమ్ ఉపహన్తి నాశయతి। అత్ర దృష్టాన్తమాహ। తరుశాఖాన్తానాం నిఘర్షో ఘర్షణం తజ్జోఽనలోఽగ్నిః। భూధరం గిరిమ్ అఖిలం సాకల్యేన్ హినస్తి హి దహతి ఇత్యర్థః। అత్ర ఉపమానోపమేయసమానధర్మాణాం ప్రతిబిమ్బతయా నిర్దేశేన దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౫౧॥

సుజయః ఖలు తాదృగన్తరే
విపదన్తా హ్యవినీతసమ్పదః॥౫౨॥

లఘువృత్తితయా భిదాం గతం

బహిరన్తశ్చ నృపస్య మణ్డలమ్।
అభిభూయ హరత్యనన్తరః
శిథిలం కూలమివాపగారయః॥౫౩॥

అనుశాసతమిత్యనాకులం
నయవర్త్మాకులమర్జునాగ్రజమ్।
స్వయమర్థ ఇవాభివాఞ్ఛితః
తమభీయాయ పరాశరాత్మజః॥౫౪॥

తథాపి కథం వర్ద్ధమానం శత్రుమ్ ఉపేక్షత ఇతి ఆశఙ్క్య దుర్వినీతత్వాత్ ఇతి ఆహ। మతిమానితి। మతిమాన్ ప్రాజ్ఞః వినమ్ర ప్రమథ్నాతి త్యజతి ఇతి వినయప్రమాథినో దుర్వినీతస్య ద్విషః సమున్నతిం వృద్ధిం సముపేక్షేత। ఉపేక్షాయాః ఫలమాహ। తాదృగవినాతోఽన్తరే క్వచిత్ రన్ధ్రం సుజయః సుఖేన జేతుం శక్యః ఖలు హి యస్మాత్ అవినీతసమ్పదో విపదన్తా అనర్థోదర్కాః॥౫౨॥

కథం దుర్వినీతస్య శత్రోః సుజయత్వమిత్యాశఙ్క్య భేదజర్జరితత్వాత్ ఇతి ఆహ। లఘ్వితి। లఘువృత్తితయా స్వభ్యుదుర్వృత్త-రూపతయా బహిర్మిత్రాదిజనపదేషు అన్తరమాత్యాదిషు చ భిదాం భేదగతమ్। "షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్" ఇతి అఙ్ప్రత్యయః। నృపస్య మణ్డలః రాష్ట్రమ్ అనన్తరః సన్నిహితో జిగీషుః ఆపగారయో నదీవేగః శిథిలమ్ అన్తర్భేదజర్జరం కులమివ అభిభూయ ఆక్రమ్య హరతి॥౫౩॥

అన్వితి। ఇతి ఇత్థమ్ ఆకులమ్ అరినికారస్మరణాత్ క్షుభి-

మధురైరవశాని లమ్భయన్
అపి తిర్యఞ్చి శమం నిరీక్షితైః।
పరితః పటు బిభ్రదేనసాం
దహనం ధామ విలోకనక్షమమ్॥౫౫॥

సహసోపగతః సవిస్మయం

తపసాం సూతిరసూతిరాపదామ్।

దదృశే జగతీభుజా మునిః

స వపుష్మానివ పుణ్యసఞ్చయః॥౩౬॥

తమ్ అర్జునాగ్రజం భీమసేనం నయవర్త్మ నీతిమార్గమ్ అనాకులమ్ అసఙ్కీర్ణం యథా తథా అనుశాసతమ్ ఉపదిశన్తమ్। "జక్షిత్యాదయః షట్" ఇత్యభ్యస్తాన్నుమభావః। తం యుధిష్ఠిరం పరాశరస్య ఆత్మజః పుత్రః వేదవ్యాసః। స్వయమభివాఞ్ఛితోఽర్థ ఇవ సాక్షాత్ మనోరథ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। అభీయాయ ప్రాప్తః॥౩౪॥

అథ యుగ్మేనాహ। మధురైరితి। మధురైః శాన్తైః నిరీక్షితైః అవలోకనైః। నపుంసకే భావే క్తః। న విద్యతే వశమ్ ఆయత్తత్వం యేషాం తాని అవశాని ప్రతికూలాని। "వశమాయత్తతాయాం చ" ఇతి విశ్వః। తిర్యఞ్చి మృగపక్ష్యాదీని శమం శాన్తిం లమ్భయన్ ప్రాపయన్। "లభేశ్చ" ఇతి నుమాగమః। "గత్యర్థ" ఇత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్। పరితః పటు ఉజ్జ్వలమ్ ఏనసామ్। దహ్యతేఽనేనేతి దహనం నివర్త్తకం తథాపి విలోకనక్షమం దర్శనీయమ్। వహ్న్యాదితో విలక్షణమితి భావః। ధామ తేజో బిభ్రత్॥౩౩॥

సహసేతి। పునః సహసా ఉపగతః అకస్మాత్ ఆగతః తపసాం సూతిః ప్రసవః ఆపదామ్ అసూతిః అప్రభవ నివర్త్తక ఇతి యావత్।

అథోచ్చకైరాసనతః పరార్ధ్యాత్

ఉద్యన్ స ధూతారుణవల్కలాగ్రః।

రరాజ కీర్ణాకపిశాంశుజాలః

అఙ్గాత్ సుమేరోరివ తిగ్మరశ్మిః॥౩౭॥

అవహితహృదయో విధాయ సోఽర్హామ్

ఋషివదృషిప్రవరే గురూపదిష్టామ్।
తదనుమతమలఞ్చకార పశ్చాత్
ప్రశమ ఇవ శ్రుతమాసన నరేన్ద్రః॥౫౮॥

స మునిర్వ్యాసః వపుష్మాన్ దేహధారీ పుణ్యసఞ్చయః, పుణ్యరాశిరివ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా జగతీభుజా రాజ్ఞా సవిస్మయం దదృశే దృష్టః॥౫౬॥

అథేతి। అథ దర్శనానన్తరమ్। ఉచ్చకే ఉన్నతాత్ పరార్ధ్యాత్ శ్రేష్ఠాత్। “అర్ద్ధాద్యత్పరావరాధమోత్తమపూర్వాచ్చ” ఇతి యత్ప్రత్యయః। ఆమనత సింహాసనాత్ ఉద్యన్ ఉత్తిష్ఠన్ అతఏవ ధృతాని కమ్పితాని అరుణాని వల్కలాఀయాణి యస్య స తథోక్తః। స నృప కోపవిస్తృతమ్ ఆకపిశమ్ అంశుజాలం యస్య స తథోక్తః। సుమేరో శృఙ్గాదుద్యన్ తిగ్మరశ్మిరివ రరాజ॥౫౭॥

అవహితేతి। స నరేన్ద్రః అవహితహృదయః అప్రమత్తచిత్తః సన్ “చిత్తన్తు చేతో హృదయం స్వాన్తం హృన్మానసం మనః” ఇత్యమరః। ఋషిప్రవరః మునిశ్రేష్ఠో। ఋషివత్ ఋష్యర్హామ్। అర్హత్యర్థే వతిప్రత్యయః। గురూపదిష్టాం శాస్త్రీయామిత్యర్థః। అర్ఘాం పూజామ్। “గురోశ్చ హల” ఇతి ణకారప్రత్యయః। విధాయ పశ్చాత్ అనన్తరం తదనుమతం తేన అనుజ్ఞాతమ్ ఆసనమ్। ప్రశమః శాన్తిః శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణమివ అలఞ్చకార। ఉక్తఞ్చ పూర్వమ్। “ప్రశమస్తస్య భవత్యలఙ్క్రియా” ఇతి। మున్యాజ్ఞయా ఉపవిష్టవాన్ ఇత్యర్థః॥౫౮॥

వ్యక్తోదితస్మితమయూఖవిభాసితోష్ఠః
తిష్ఠన్ మునేరభిముఖం స వికీర్ణధామ్నః।
తన్వన్తమిద్ధమభితో గురుమంశుజాలం
లక్ష్మీముపాహ సకలస్య శశాఙ్కమూర్తేః॥౫౯॥

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే
మహాకావ్యే ద్వితీయః సర్గః॥౨॥

వ్యక్తేతి। వ్యక్తోదితః స్ఫుటోద్గతైః స్మితమయూఖైః విభాసితా ఓష్ఠౌ యస్య స తథోక్తః। వికీర్ణధామ్నః విస్తృతతేజసః ముఖం అభిముఖం తిష్ఠన్ స నృపః ఇద్ధం సమృద్ధం దీప్తమితి యావత్। అంశుజాలం తన్వన్త గురుం గోష్పతిమ్। “గురుర్గోష్పతిపిత్రాదౌ” ఇత్యమరః। “అభితః పరితః” ఇత్యాదినా ద్వితీయా। అభితోఽభిముఖం తిష్ఠత ఇతి శేషః। సకలస్య సమ్పూర్ణస్య శశాఙ్కో మూర్త్తిః యస్య తస్య ఇన్దోర్లక్ష్మీమువాహ వహతి స్మ। అత్ర ఉపమేయస్య రాజ్ఞః ఉపమానేన ఇన్దుధర్మేణ లక్ష్మ్యాః సాక్షాత్సమ్బన్ధాసమ్భవాత్ సదృశలక్ష్మీమివేతి ప్రతిబిమ్బకరణక్షేపాత్ అసమ్భవద్వస్తుసమ్బన్ధాత్ పదార్థవృత్తిర్నిదర్శనాలఙ్కారః। తదుక్తమ్—“ప్రతిబిమ్బస్య కరణం సమ్భవతి యత్ర వస్తుయోగేనాగమ్యమసమ్భవితా నిదర్శనా ద్విధాభిర్మతా” ఇతి॥౫౯॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయమల్లినాథసూరివిరచితాయాం

కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం ఘణ్టాపథసమాఖ్యాయాం

వ్యాసాగమనో నామ ద్వితీయః సర్గః॥౨॥

తృతీయః సర్గః।

తతః శరచ్చన్ద్రకరాభిరామైః

ఉత్సర్పిభిః ప్రాంశుమివాంశుజాలైః।

బిభ్రాణమానీలరుచం పిశఙ్గీః

జటాస్తడిత్వన్తమివామ్బువాహమ్॥౧॥

ప్రసాదలక్ష్మీం దధతం సమగ్రాం

వపుఃప్రకర్షేణ జనాతిగేన।

ప్రసహ్య చేతఃసు సమాసజన్తమ్

అసంస్తుతానామపి భావమార్ద్రమ్॥౨॥

అథ త్రిభిర్మునిం విశినష్టిం చతుర్భిః కలాపకమాహ। తదుక్తమ్—“ద్వాభ్యాం యుగ్మమితి ప్రోక్తం త్రిభిః శ్లోకైర్విశేషకైః కలాపకచతుర్భిః స్యాత్తదూర్ధ్వం కులకం స్మృతమ్” ఇతి। తత ఇతి। తత ఉపవేశనానన్తరం శరచ్చన్ద్రకరాభిరామైః ఆహ్లాదకైః ఇత్యర్థః। ఉత్సర్పిభిః ఊర్ధ్వం ప్రసారిభిః అంశుజాలైః ప్రభాపటలైః ప్రాంశుమ్ ఉన్నతమివ స్థితమ్ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। పునః ఆనీలరుచం కృష్ణవర్ణః పిశఙ్గీః పిఙ్గలవర్ణాః గౌరాదిత్వాత్ జీష్। జటా బిభ్రాణం ధారయన్తమ్ అతఏవ తడిత్వన్తం విద్యుద్యుక్తమ్ అమ్బువాహమివ స్థితమ్ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। ధర్మాత్మజో యుధిష్ఠిర ఏతాదృశం మతిమాబభాషే ఇతి చతుర్థశ్లోకేన అన్వయః॥౧॥

ప్రసాదేతి। పునః సమగ్రాం సమ్పూర్ణాం ప్రసాదః సౌమ్యతా తస్య లక్ష్మీం సమ్పదం దధతమ్। అతఏవ జనమతిగచ్ఛతీతి జనాతిగేన లోకాతిశాయినా। “అన్యేష్వపి దృశ్యతే” ఇతి డప్రత్యయః।

అనుద్ధతాకారతయా వివిక్తాం
తన్వన్తమన్తఃకరణస్య వృత్తిమ్।
మాధుర్యం విస్రమ్భవిశషభాజా
కృతోపసమ్భాషమివేక్షితేన॥౩॥

ధర్మాత్మజో ధర్మనిబన్ధినీనాం
ప్రసూతిమేనఃప్రణుదాం శ్రుతీనామ్।

వపుఃప్రకర్షేణ ఆకారసమ్పదా అసంస్తుతానామ్ అపరిచితానామ్ అపి। వ్యాసోఽయమ్ ఇతి అజానతామ్ ఇత్యర్థః। “సంస్తవః స్యాత్ పరిచయః” ఇత్యమరః। చేతఃసు చిత్తేషు ఆర్ద్రం భావ స్నేహార్ద్రభావమ్ అభిప్రాయం ప్రసహ్య బలాత్ సమాసజన్తం లగయన్తమ్ ఇతి యావత్। “దంశసఞ్జస్వఞ్జాం శపి” ఇత్యుపధాలోపః। ప్రసన్నాకారేషు సర్వోఽపి స్నిహ్యతీతి భావః॥౨॥

అనుద్ధతేతి। పునః అనుద్ధతాకారతయా శాన్తాకారత్వేన లిఙ్గేన అన్తఃకరణస్య వృత్తిం వివిక్తాం పూతాం శాన్తామ్ ఇతి యావత్। “వివిక్తౌ పూతవిజనౌ” ఇత్యమరః। తన్వన్తం ప్రకటయన్తమ్

ఆకృతిః ఏవ అస్య చిత్తశుద్ధిం కథయతి ఇత్యర్థః। పునః మాధుర్యం నిసర్గసౌమ్యతా విస్రమ్భో
విశ్వాసః। “సమో విస్రమ్భవిశ్వాసౌ” ఇత్యమరః। తయోః విశేషమ్ అతిశయం భజతీతి తథోక్తేన
ఇక్షితేన దర్శనేన ఏవ కృతోపసమ్భాషా సమ్భాషణం యేన తమ్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా।
దృష్టివిశేషేణ ఏవ ఉపసమ్భాషణమివ కృత్వా స్థితమ్ ఇత్యర్థః। కాశికాయాం తు
“ఉపసమ్భాషణముపసాన్త్వనమ్” ఇతి భాషణాదిసూత్రేణ ॥3॥

ధర్మేతి। పునః ధర్మం నిబధ్నన్తి ఇతి ధర్మనిబన్ధినీనామ్
అగ్నిహోత్రాదిధర్మప్రతిపాదికానామ్ ఏనఃప్రణుదామ్ అథచ్ఛిదా

హేతుం తదభ్యాగమనే పరీప్సుః

సుఖోపవిష్టం మునిమాబభాషే ॥౪॥

ఇతి ॥ చతుర్భిః కలాపకమ్ ॥

అనాప్తపుణ్యోపచయైర్దురాపా

ఫలస్య నిర్ధూతరజాః సవిత్రీ।

తుల్యా భవద్దర్శనసమ్పదేషా

వృష్టేర్దివో వీతబలాహకాయాః ॥౫॥

అద్య క్రియాః కామదుఘాః క్రతూనాం

సత్యాశిషః సమ్ప్రతి భూమిదేవాః।

క్విప్। శ్రుతీనాం వేదానామ్ “శ్రుతిః స్త్రీ వేద ఆమ్నాయః” ఇత్యమరః। ప్రసూతిం ప్రభవం
సుఖేన ఉపవిష్టం మునిం తదభ్యాగమనే తస్య మునేరాగమనే హేతుం కారణం పరీప్సుః
జిజ్ఞాసుః। ఆప్నోతేః సన్నన్తాత్ ఉప్రత్యయః। “ఆప్జ్ఞప్యృధామీత్” ఇతీకారః। “అత్ర
లోపోఽభ్యాసస్య” ఇత్యభ్యాసలోపః। ఆబభాషే ఉవాచ ॥౪॥

అనాప్తేతి। అనాప్తపుణ్యోపక్షయేః అకృతపుణ్యసఙ్గ్రహే దురాపా దుర్లభా ఫలస్య సవిత్రీ శ్రేయస్కరాత్యర్థః। నిర్ధృతరజా హతరజోగుణా। ఏకత్ర రజో ధూలిః అన్యత్ర గుణః। "రజో రజోగుణే ధూలో పరాగార్త్తవయోరపి" ఇతి విశ్వః। ఏషా భవద్దర్శనసమ్పత్ సమ్పత్తిః లాభ ఇతి యావత్। సమ్పదాదిభ్యః క్విపో భావార్థత్వాత్। వీతబలాహకాయాః గతమేఘాయాః దివ ఆకాశస్య సమ్బన్ధిన్యా వృష్టే తుల్యా ఇతి ఉపమాలఙ్కారః। అనభ్రవృష్టిత్వాత్ అతర్కితోపపన్నం భవద్దర్శనం సర్వథా కస్యచిత్ శ్రేయసో నిదానమ్ ఇత్యర్థః। వారి వహతీతిబలాహకః। పృషోదరోదిత్వాత్ సాధు॥౫॥

ఆసంసృతేరస్మి జగత్సు జాతః

త్వయ్యాగతే యద్బహుమానపాత్రమ్॥౬॥

శ్రియం వికర్షత్యపహన్త్యఘాని

శ్రేయః పరిస్తౌతి తనాతి కీర్త్తిమ్।

సన్దర్శనం లోకగురోరమోఘం

తవాత్మయోనేరివ కిం న ధత్తే?॥౭॥

అద్యేతి। అద్య క్రతూనాం క్రియా అనుష్ఠానాని కామాన్ దుహన్తి ఇతి కామదుఘాః ఫలదా ఇత్యర్థః। "దుహః కబ్ఘశ్చ" ఇతి కప్ప్రత్యయో ఘాదేశశ్చ। సమ్ప్రతి అద్య భూమిదేవాః బ్రాహ్మణాః। "ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవవాడవాః। విప్రశ్చ బ్రాహ్మణః" ఇత్యమరః। సత్యాశిషో జాతాః। బ్రాహ్మణాశిషోఽద్య ఫలితా ఇత్యర్థః। యత్ యతః కారణాత్ త్వయి ఆగతే సతి త్వదాగమనేన నిమిత్తేన ఇత్యర్థః। అస్మి ఇత్యహమర్థేఽవ్యయమ్। "అస్మీత్యస్మదర్థానువాదేఽహమర్థేఽపి" ఇతి గణవ్యాఖ్యానే। "దాసే కృతాగసి భవత్యుచితః ప్రభూణాం పాదప్రహార ఇతి సున్దరి నాస్మి దూయే" ఇతి ప్రయోగాత్। ఆసంసృతేః ఆసంసారాత్ యావత్ సంసారమ్ ఇత్యర్థః। అభివిధావాఙ్వికల్పాదసమాసః। జగత్సు బహుమానపాత్రం బహుయోగ్యతాభాజనం జాతః। సకలసత్కర్మ ఫలభూతం త్వదాగమనం యేన మే జగన్మాన్యతా ఇతి భావః॥౬॥

శ్రియమితి। ఆత్మయోనేర్బ్రహ్మణ ఇవ లోకగురోః తవ అమోఘమ్ అవిఫలం సన్దర్శనం శ్రియం వికర్షతి ఆకృష్య దదాతి। అఘాని దుఃఖాని అపహన్తి।

“అంహోదుఃఖవ్యసనేష్వయమ్” ఇత్యమరః। శ్రేయః పురుషార్థ పరిస్తౌతి ప్రయత్నాత్। “పరిస్రౌతి” ఇతి పాఠేఽపి స ఏవార్థః। కః కిం కరోతి। కిం బహునా కిం న ధత్తే? కిం కిం న కరోతి? స కరోతీత్యర్థః॥౭॥

శ్చ్యోతన్మయూఖేఽపి హిమద్యుతౌ మే

న నిర్వృతం నిర్వృతిమేతి చక్షుః।

సముజ్ఝితజ్ఞాతివియోగఖేదం

త్వత్సన్నిధావుచ్ఛ్వసతీవ చేతః॥౮॥

నిరాస్పద ప్రశ్నకుతూహలిత్వమ్

అస్మాస్వధీనం కిము నిస్పృహాణామ్?।

తథాపి కల్యాణకరీం గిరం తే

మాం శ్రోతుమిచ్ఛా ముఖరీకరోతి॥౯॥

శ్చ్యోతదితి। హే భగవన్! శ్చ్యోతన్మయూఖే సుధాస్రావికరే హిమద్యుతౌ ఇన్దౌ అపి విషయే న నిర్వృతమ్। నఞర్థస్య నఞ్శబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః। మే చక్షుః త్వత్సన్నిధౌ నిర్వృతిం సుఖమేతి తథా చేతశ్చ సముజ్ఝితజ్ఞాతివియోగఖేదం త్యక్తబన్ధువిరహదుఃఖం సముచ్ఛ్వసతీవ అనురోధేన ప్రాణితి ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। పూర్వార్ద్ధే తు నిర్వృతికారణే సత్యపి ఇన్దౌ అనిర్వృతికథనాద్ విశేషోక్తిః। తదుక్తమ్ “తత్సామగ్ర్యామనిర్వృత్తిః విశేషోక్తిర్నిగద్యతే” ఇతి॥౮॥

నిరాస్పదమితి। ప్రశ్నకుతూహలిత్వం నిరాస్పదమ్ ఆగమనప్రయోజనప్రశ్నో నిరాస్పద ఇత్యర్థః। “ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్” ఇని నిపాతః। ప్రశ్నానవకాశే హేతుమాహ। నిస్పృహాణాం యుష్మత్సదృశానామ్ ఇత్యర్థః। అస్మాసు అధీనమ్ ఆయత్తం కిము? న కిఞ్చిత్ అస్మత్తో లభ్యమిత్యర్థః। ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ। తథాపి కల్యాణకరీమ్ అస్మద్ధితైకహేతుమ్ ఇత్యర్థః। నిస్పృహవృత్తేః పరార్థ్యాదితి భావః। “కృఞో హేతు” ఇతి టప్రత్యయే జీప్। అత స్తే గిరం శ్రోతుమిచ్ఛా మాం ముఖం వాక్ అస్య అస్తీతి ముఖరో నిరన్తరభాషీ।

ఇత్యుక్తవానుక్తివిశేషరమ్యం

మనః సమాధాయ జయోపపత్తౌ।

ఉదారచేతా గిరమిత్యుదారాం

ద్వైపాయనేనాభిదధే నరేన్ద్రః॥౧౦॥

చిచీషతాం జన్మవతామలఘ్వీం

యశోఽవతంసాముభయత్ర భూతిమ్।

“ముఖకుఞ్జేభ్యో రో వక్తవ్యః” ఇతి రః। “దుర్ముఖే ముఖరాబద్ధముఖౌ” ఇత్యమరః। తతః చ్విప్రత్యయః। ముఖరీకరోతి వ్యాపారయతి ఇత్యర్థః। నిష్ఫ్రహస్య అపి తే వాక్యమ్ అస్మద్ధితకరత్వాత్ శ్రోతవ్యమితి భావః॥౯॥

ఇతీతి। ఇతి ఇత్థమ్ ఉక్తివిశేషరమ్యమ్ ఉక్తివైచిత్ర్యచారు యథా తథా ఉక్తవాన్। ఉదారచేతా మహామనా నరేన్ద్రో ద్వైపాయనేన వ్యాసేన ద్వీపమయనం స్థానం జన్మభూమిర్యస్య స ద్వీపాయనః స ఏవ ద్వైపాయనః। “ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ” ఇతి స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః। న అపత్యార్థే “నడాదిభ్యః ఫక్” తేషు ఏవ పాఠాత్ బాధితార్థత్వాచ్చ। జయోపపత్తౌ మనః సమాధాయ జయసిద్ధిమ్ అపేక్ష్య ఇత్యర్థః। ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారామ్ ఉదారామ్ అర్థవతీం గిరమ్ అభిదధే ఉక్తః। దుహాదిత్వాత్ అప్రధానే కర్మణి లిట్। “ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామ్। అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః” ఇతి వచనాత్॥౧౦॥

ఆదౌ తావత్ తస్య మాధ్యస్థతాభఙ్గదోషం యుగ్మేన పరిహరతి। చిచీషతామితి। అలఘ్వీం గుర్వీమ్। “వోతో గుణవచనాత్” ఇతి ఙీష్। యశోఽవతంసాం కీర్తిభూషణామ్ ఉభయత్ర ఇహ చ అముత్ర చ భూతిం శ్రేయః చిచీషతాం సఞ్చేతుం సంగ్రహీతుమిచ్ఛతాం చినోతేః

అభ్యర్థితా బన్ధుషు తుల్యరూపా

వృత్తిర్విశేషేణ తపోధనానామ్॥౧౧॥

తథాపి నిఘ్నం నృప ! తావకీనైః

ప్రహ్వీకృతం మే హృదయం గుణౌఘైః।

వీతస్పృహాణామపి ముక్తిభాజాం

భవన్తి భవ్యేషు హి పక్షపాతాః॥౧౨॥

ఇతి యుగ్మమ్॥

సుతాః న యూయం కిము తస్య రాజ్ఞః?

సుయోధనం వా న గుణైరతీతాః?।

సన్నన్తాత్ శతృప్రత్యయః। జన్మవతాం శరీరిణాం బన్ధుషు విషయే తుల్యరుపా ఏకవిధా వృత్తిః వ్యవహారోఽభ్యర్థితా ఉచితా తపోధనానాం తు అస్మత్సదృశానాం విశేషేణ నియమేన అభ్యర్థితా ఉచితా॥౧౧॥

తథాపీతి। తథాపి తుల్యవృత్తౌ నిత్యేఽపి హే నృప! తావకీనైః త్వదీయైః। "యుష్మదస్మదోః అన్యతరస్యాం ఖఞ్ చ" ఇతి ఖఞ్ ప్రత్యయః। "తవకమమకో ఏకవచనే" ఇతి తవకాదేశః। గుణౌఘః ప్రహ్వీకృతమ్ ఆవర్జితం మే హృదయం నిఘ్నం త్వదాయత్తమ్। "అధీనో నిఘ్న ఆయత్తః" ఇత్యమరః। నను నిష్పృహస్య కోఽయం పక్షపాత ఇత్యత్ర ఆహ। వీతేతి। వీతస్పృహాణాం విరక్తానాం ముక్తిభాజాం ముముక్షూణామ్ అపీత్యర్థః। భవన్తీతి భవ్యాః సాధవః। "భవ్యగేయ" ఇత్యాదినా కర్తృరి నిపాతః। తేషు పక్షపాతాః స్నేహా భవన్తి। న తు సాధ్వనుగ్రహో మహతాం మాధ్యస్థభఞ్జక ఇతి భావః॥౧౨॥

అథ నృపస్య గుణవత్తాం ప్రకటయితుం ధృతరాష్ట్రస్య దుశ్చేష్టామ్ ఉద్ఘాటయతి। సుతా ఇతి। యూయం తస్య రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య సుతాః పుత్రాః

యస్త్యక్తవాన్ వః స వృథా బలాద్ వా

మోహం విధత్తే విషయాభిలాషః॥౧౩॥

జహాతు నైనం కథమర్థసిద్ధిః?

సంశయ్య కర్ణాదిషు తిష్ఠతే యః।

అసాధుయోగా హి జయాన్తరాయాః

ప్రమాథినీనాం విపదాం పదాని॥౧౪॥

న కిమ్ ? అపి తు సుతా ఏవేత్యర్థః। గుణైః శాన్తిదానదాక్షిణ్యాదిభిః సుయోధనం న అతీతాః న అతిక్రాన్తాః వా? అతీతా ఏవ ఇత్యర్థః। కర్త్రరి క్తః। అసుతత్వమ్ అగుణత్వం చ త్యాగే హేతు యుష్మాసు తన్నాస్తి ఇత్యర్థః। ఉపాలమ్భే కారణమాహ। య ఇతి। యః ధృతరాష్ట్రో వో యుష్మాన్ వృథా నిష్కారణమేవ త్యక్తవాన్ యది వయం సుతాః గుణాధికాశ్చ తర్హి కథమ్ అత్యాక్షీత్ తత్రాహ। బలాదిభిః స విషయాభిలాషో భోగతృష్ణా బలాద్ బలాత్కారాదివ। "వా స్యాద్ వికల్పోపమయోరేవార్థేఽపి సముచ్చయే" ఇతి విశ్వః। సోహమ్ అవివేక విధత్తే విషయాభిలాషాతిరిక్తౌ న కశ్చిద్ యుష్మత్త్యాగహేతు అస్తి ఇత్యర్థః। అత్ర కార్యకారణసమర్థన-రూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౧౩॥

అథ రాజ్ఞ ఉత్సాహబర్ద్ధనాయ శత్రోర్హానిం సూచయతి। జహాత్వితి। ఏనం ధృతరాష్ట్రమ్ అర్థసిద్ధిః కథం న జహాతు ? జహాతు ఏవ ఇత్యర్థః। "ప్రైషాతిసర్గప్రాప్తకాలేషు కృత్యాశ్చ" ఇతి ప్రాప్తకాలే లోట్। తస్య హానికాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః। కుతః యో ధృతరాష్ట్రః సంశయ్య సన్దిగ్ధకర్ణాదిషు తిష్ఠతే। కర్ణాదీన్ దుర్మన్త్రిణః సన్దిగ్ధాయే నిర్ణేతృత్వేన అవలమ్బతే ఇత్యర్థః। "ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చ" ఇతి స్థేయాప్యవమ్ ఆత్మనేపదమ్। "ప్రకాశస్థేయాఖ్యయోశ్చ" ఇతి

పథశ్చ్యుతాయాం సమితౌ రిపూణాం

ధర్మ్యాం దధానేన ధురం చిరాయ।

త్వయా విపత్స్వప్యవిపత్తిరమ్యమ్

ఆవిష్కృతం ప్రేమ పరం గుణేషు॥౧౫॥

విధాయ విధ్వంసమనాత్మనీనం

శమైకవృత్తేర్భవతశ్ఛలేన।

తజ్। తిష్ఠతేఽస్మిన్నితి స్థేయో వివాదపదనిర్ణేతా। తథాహి అసాధుయోగా దుర్జనసంసర్గా జయాన్తరాయాః జయవిఘాతకాః। కిఞ్చ ప్రమాథినీనామ్ ఉన్మూలనశీలానాం విపదాం పదాని స్థానాని। "పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుషు" ఇత్యమరః। న కేవలం జయఘాతినః కిం తు అనర్థకారిణశ్చ ఇత్యర్థః। ధృతరాష్ట్రోఽపి దుర్జనవిధేయత్వాద వినఙ్క్ష్యతీతి భావః॥౧౪॥

ఏవం శత్రోః అనర్థం సూచయిత్వా రాజ్ఞోఽర్థసిద్ధిం సూచయతి। పథ ఇతి। రిపూణాం సమితౌ సభాయామ్। "సభాసమితిసంసదః" ఇత్యమరః। పథశ్చ్యుతాయాం మార్గాద్ భ్రష్టాయామ్। దురాత్మనో దుఃశాసనస్య స్త్రీగ్రహణసాహసమ్ అఙ్గీకృతవత్యామ్ ఇత్యర్థః చిరాయ ధర్మ్యం ధర్మాత్ అనపేతామ్। "ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే" ఇతి యత్ప్రత్యయః। ధురం భారం దధానేన కృచ్ఛ్రేషు అపి ధర్మాత్ అచలతా ఇత్యర్థః। త్వయా విపత్స్వపి అవిపత్తి అవినాశి అతఏవ రమ్యం గుణేషు శాన్త్యాదిషు విషయే పరమ్ ఉత్కృష్టం ప్రేమ ఆవిష్కృతం ప్రకటీకృతమ। దుఃసహమపి సోఢ॒వతా త్వయా సాధు కృతమితి భావః॥౧౫॥

విధాయేతి। కిఞ్చ శమ ఏవ ఏకా ముఖ్యా వృత్తిర్యస్య తస్య అపరోపతాపిన ఇత్యర్థః। భవతః ఛలేన కపటేన ఆత్మనే హితమాత్మనీనః స న భవతీతి అనాత్మనీనః స్వస్య ఏవ అనర్థహేతు-

ప్రకాశితత్వన్మతిశీలసారాః

కృతోపకారా ఇవ విద్విషస్తే॥౧౬॥

లభ్యా ధరిత్రీ తవ విక్రమేణ

జ్యాయాంశ్చ వీర్యాస్త్రబలైర్విపక్షః।

అతః ప్రకర్షాయ విధిర్విధేయః

ప్రకర్షతన్త్రా హి రణే జయశ్రీః॥౧౭॥

త్రిఃసప్తకృత్వో జగతీపతీనాం

రిత్యర్థః తమ్। “ఆత్మన్విశ్వజనభోగోత్తరపదాత్ ఖః” ఇతి ఖప్రత్యయః। విధ్వంసమ్ అపకారం విధాయ కృత్వా ప్రకాశితః ప్రఖ్యాపితః త్వన్మతిశీలయోః తవ ప్రజ్ఞాస్వభావయోః సారః ప్రకర్షో యైః తే తథోక్తాః। తే తవ విద్విషః కృతోపకారా ఇవ ఉపకృతవన్త ఇవ జ్ఞాతా ఇతి శేషః। అపకార ఉపకారాయ ఏవ సంవృత్తః యదేషదౌర్జన్యం యుష్మత్సౌజన్యం చ జగతి సువ్యక్తమ్ ఆసీదిత్యర్థః। విద్యమానస్య అపి సుజనస్య చన్దనదారుణ ఇవ గుణాః పరిభవే ఏవ ప్రచురా భవన్తీతి భావః॥౧౬॥

అథ ప్రయోజనాన్తరమాహ। లభ్యేతి। తవ త్వయా ఇత్యర్థః। “కృత్యానాం కర్త్తరి వా” ఇతి షష్ఠీ। ధరిత్రీ విక్రమేణ లభ్యా ప్రాప్యా। న చ సులభ్యా తం వినా ఇత్యర్థః। విపక్షశ్చ శత్రురపి వీర్యం శౌర్యమ్ అస్త్రాణి ఆగ్నేయాదీని బలాని సైన్యాని తైః జ్యాయాన్ ప్రశస్యతరః అధికతర ఇతి యావత్। జ్యేష్ఠస్య “జ్యాదాదీయసః” ఇతి జ్యాదేశః। అతః ప్రకర్షాయ ఆధిక్యాయ విధిః ఉపాయో విధేయః కర్త్తవ్యః। హి యస్మాత్ రణే జయశ్రీః ప్రకర్షతన్త్రా ప్రకర్షప్రధానా ఉత్కర్షాయత్తా ఇత్యర్థః। “తన్త్రం ప్రధానే సిద్ధాన్తే” ఇత్యమరః। బలిన ఏవ జయో యస్య స జయశ్రీః ఇతి భావః॥౧౭॥

హన్తా గురుర్యస్య స జామదగ్న్యః।

వీర్యావధూతః స్మ తదా వివేద

ప్రకర్షమాధారవశం గుణానామ్॥౧౮॥

యస్మిన్ననైశ్వర్యకృతవ్యలీకః

పరాభవం ప్రాప్త ఇవాన్తకోఽపి।

ధున్వన్ ధనుః కస్య రణే న కుర్యాత్

మనో భయైకప్రవణం స భీష్మః?॥౧౯॥

అథ “త్రిః” ఇత్యాదినా శ్లోకచతుష్టయేన విపక్షజ్యాయస్త్వం వర్ణయతి। త్రిఃసప్తేతి। త్రిరావృత్తాన్ సప్త వారాన్ త్రిఃసప్తకృత్వ ఏకవింశతికృత్వః ఇత్యర్థః। త్రిఃసప్తశబ్దయోః సుప్సుపేతి సమాసః “సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్” ఇతి కృత్వసుచ్ప్రత్యయః। జగతీపతీనాం మహీపతీనాం హన్తా నాశకో గురుః అస్త్రవేదోపదేష్టా సః ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః। అతఏవ యచ్ఛబ్దానపేక్షత్వమ్ తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—

“అప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దోపాదానతాపేక్షతే” ఇతి। జమదగ్నేరపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః। “గర్గాదిభ్యో యఞ్” ఇతి యఞ్ప్రత్యయః। యస్య భీష్మస్య వీర్యావధృతో విక్రమాభిభూతః అమ్బికాస్వయంవరే ఇత్యర్థః। తదా భఙ్గప్రాప్తిసమయే గుణానాం శౌర్యాదీనాం ప్రకర్షమ్ అతిశయం వీర్యాతిశయమ్ ఆధారవశమ్ ఆశ్రయాధీనం వివేద జజ్ఞే స్మ। స్వవిద్యాయాః స్వశిష్యే భీష్మే స్వస్మాత్ అపి ప్రకర్షాధానదర్శనాదితి భావః। “స్మ పాదపూరణే భూతేఽర్థే చ” ఇతి విశ్వః॥౧౮॥

యస్మిన్నితి। యస్మిన్ భీష్మే విషయే అనీశ్వరస్య భావోఽనైశ్వర్యమ్ అసామర్థ్యమ్। “నఞః శుచీశ్వరక్షేత్రజ్ఞకుశలనిపుణానామ్” ఇతి వికల్పాన్న ఇః పూర్వపదవృద్ధ్యభావః। తేన కృతవ్యలీకో

సృజన్తమాజావిషుసంహతీర్వః
సహేత కోపజ్వలితం గురుం కః?
పరిస్ఫురల్లోలశిఖాగ్రజిహ్వం
జగజ్జిఘత్సన్తమివాన్తవహ్నిమ్॥౨౦॥

నిరీక్ష్య సంరమ్భనిరస్తధైర్యం
రాధేయమారాధితజామదగ్న్యమ్।
అసంస్తుతేషు ప్రసభం భయేషు
జాయేత మృత్యోరపి పక్షపాతః॥౨౧॥

జనితవైలక్ష్యః। “దుఃఖే వైలక్ష్యం వ్యలీకమ్” ఇతి యాదవః। అన్తకోఽపి యమోఽపి పరాభవం ప్రాప్త ఇవ భీష్మస్య ఇచ్ఛామరణత్వాత్ అన్తకోఽపి పరాజిత ఇవ ఆస్తే విముత అన్య ఇతి భావః। స భీష్మో రణే ధనుర్ధున్వన్ కస్య మనో భయైకప్రవణం భయే ఏకప్రవణమ్ ఏకోన్ముఖం శివభాగవతవత్ సమాసః। న కుర్యాత్ ? సర్వస్య అపి మనసి భయం కుర్యాదేవేత్యర్థః॥౧౯॥

సృజన్తమితి। ఆజౌ రణే ఇషుసంహతీర్బాణసఙ్ఘాన్ సృజన్తవర్షన్తం కోపజ్వలితమ్ అతఏవ పరిస్ఫురన్త్యో లోలాశ్చ శిఖాగ్రాణి ఏవ జిహ్వా యస్య తం తథోక్తం జగత్ లోకం జిఘత్సన్తమ్

అత్తుమ్ ఇచ్ఛన్తమ్। అదేః సన్నన్తాత్ శతృప్రత్యయః। “లుఙ్సనోర్ఘస్ఌ” ఇతి ఘస్ఌ ఆదేశః। అన్తవహ్నిం కాలాగ్నిమ్ ఇవ స్థితం గురుం ద్రోణం వో యుష్మాకం మధ్యే కః సహేత ? సోఢుం శక్నుయాత్ న కోఽపీత్యర్థః। “శకి లిఙ్ చ” ఇతి శక్యర్థే లిఙ్ ॥౨౦॥

నిరీక్ష్యేతి। సంరమ్భేణ కోపేన నిరస్తం త్యాజితం ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం యేన తం తథోక్తమ్। ఆకారేణ ఏవ పరధైర్యా-

యయా సమాసాదితసాధనేన

సుదుశ్చరామాచరతా తపస్యామ్।

ఏతే దురాపం సమవాప్య వీర్యమ్

ఉన్మూలితారః కపికేతనేన ॥౨౨॥

పహారిణమ్ ఇత్యర్థః। ఆరాధితజామదగ్న్యం శుశ్రూషితభార్గవః జామదగ్న్యాత్ అధిగతాస్త్రరహస్యమిత్యర్థః। రాధేయం రాధాసుతకర్ణమ్। “స్త్రీభ్యో ఢక్”। నిరీక్ష్య మృత్యోరపి అసంస్తుతేషు అపరిచితేషు। “సంస్తవః స్యాత్పరిచయః” ఇత్యమరః। భయేషు ప్రసభం పక్షపాతః పరిచయో జాయతే। మృత్యురపి అస్మాత్ బిభీయాత్ కిముత అన్య ఇతి భావః। సమ్భావనాయాం లిఙ్। అత్ర జనిక్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాభావేఽపి పక్షపాతక్రియాపేక్షయా తత్సమ్భవాత్ నిరీక్ష్యేతి ల్యప్నిర్దేశః। “సమర్థనీయప్రధానోపసర్జన-భావస్త్వప్రయోజకః” ఇతి వ్యక్తివివేకకారః। అత్ర భయసమ్బన్ధరహితస్య మృత్యోః భయసమ్బన్ధాభిధానాత్ అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపా అతిశయోక్తిః అలఙ్కారః॥౨౧॥

అథ అనన్తరం కరణీయమ్ ఆగమనప్రయోజనఞ్చ యుగ్మేనాహ యయేతి। యయా విద్యయా కరణేన సుదుశ్చరామ్ అతిదుష్కరాం తపస్యాం తపశ్చర్యామ్ “కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోః” ఇతి క్యఙ్। “అప్రత్యయాత్” ఇతి స్త్రియామ్ అప్రత్యయః। ఆచరతా। పశుపతిం ప్రతి తపః కుర్వతా ఇత్యర్థః। అతఏవ సమాసాదితం సాధనం పాశుపతాస్త్రరూపం యేన తేన కపిః హనుమాన్ కేతనం చిహ్నం యస్య తేన అర్జునేన ఇత్యర్థః। దురాపమ్ అన్యస్య దుర్లభం వీర్యం తేజః సమవాప్య ఏతే పూర్వోక్తా భీష్మాదయః ఉన్మూలితారః ఉన్మూలయిష్యన్తే। ఉన్మూలయతేర్ణ్యన్తాత్ కర్మణి లుట్। అత్ర చిణ్వదిడాగమేఽపి తస్య

మహత్త్వయోగాయ మహామహిమ్నామ్
ఆరాధనీం తాం నృప! దేవతానామ్।
దాతుం ప్రదానోచిత! భూరిధామ్నీమ్
ఉపాగతః సిద్ధిమివాస్మి విద్యామ్॥౨౩॥

ఇత్యుక్తవన్తం వ్రజ సాధయేతి
ప్రమాణయన్ వాక్యమజాతశత్రోః।

అసిద్ధవత్ అత్ర అభావాత్ ఇతి అసిద్ధత్వాత్ "ణేరనిటి" ఇతి ణిలోపః। తన్నిమిత్తస్య ఏష "అనిటి" ఇతి నిషేధాత్। ఉక్తఞ్చ—"వృద్ధిశ్చిణ్వద్యుక్తహన్తేశ్చ ఘత్వం దీర్ఘశ్చోక్తో యో మితాం వా క్షిణోతి। ఇట్ చాసిద్ధస్తేన మే లుప్యతే ణిర్నిత్యశ్చాయం బలనిమిత్తో విధాతి" ఇతి॥౨౨॥

మహత్త్వేతి। నృప! మహత్త్వయోగాయ ప్రకర్షలాభాయ మహామహిమ్నాం మహానుభావానాం దేవతానామ్ ఇన్ద్రాదీనామ్ ఆరాధ్యతే అనయేతి ఆరాధనీం తాం ప్రసాదయిత్రీమ్ ఇత్యర్థః। కరణే ల్యుట్ జీప్। భూరిధామ్నీం మహాప్రభానామ్। "ధామ దేశే గృహే రశ్మౌ స్థానే జన్మప్రభావయోః" ఇతి విశ్వః। "అత ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యామ్" ఇతి వా జీప్। విద్యామ్ ఇన్ద్రమన్త్రరూపాం సిద్ధిం సాక్షాత్కార్యసిద్ధిమ్ ఇవ ఇతి విద్యాయాః అమోఘత్వోక్తిః హే ప్రదానోచిత! దానపాత్ర! ప్రభూతఫలభోక్తృత్వాత్ అస్య పాత్రత్వోక్తిః। దాతుమ్ ఉపాగతోఽస్మి॥౨౩॥

ఇతీతి। ఇతి ఉక్తవన్తం ప్రసేదివాంసం ప్రసన్నమ్। "భాషాయాం సదవసశ్రువః" ఇతి క్వసుః। తం మునిం జిష్ణుః జయశీలోఽర్జునః। "గ్లాజిస్థశ్చ" ఇతి గ్స్ను ప్రత్యయః। వ్రజ సాధయ అనుతిష్ఠ ఇతి ఏవం

ప్రసేదివాంసం తముపాససాద
వసన్నివాన్తే వినయేన జిష్ణుః॥౨౪॥

నిర్యాయ విద్యాఽథ దినాదిరమ్యాద్
విభ్వాదివార్కస్య ముఖాత్ మహర్షేః।
పార్యాననం వహ్నికణవదాతా
దీప్తిస్ఫురత్పద్మమివాభిపేదే॥౨౫॥

యోగశ్చ తం యోగ్యతమాయ తస్మై
తపఃప్రభావాద్ వితతార సద్యః।
యేనాఽస్య తత్త్వేషు కృతేఽవభాసే
సమున్మిమీలేవ చిరాయ క్షతుః॥౨౬॥

అయమ్ అజాతశత్రోః ధర్మరాజస్య స్వయమ్ అవిద్వేషణశీలత్వాత్ ఇయం సంజ్ఞా। వాక్యం ప్రమాణయన్ తదాదిష్టః సన్నిత్యర్థః। అన్తే వసన్ ఛాత్ర ఇవ। "ఛాత్రాన్తే వామినీ శిష్యే" ఇత్యమరః। వినయేన అనౌద్ధత్యేన ఉపాససాద సమీపం ప్రాప॥౨౪॥

నిర్యాయేతి। అథ వహ్నికణాయదాతా స్ఫులిఙ్గవత్ ఉజ్జ్వలో దేవతాసాన్నిధ్యాదితి భావః। విద్యా ఐన్ద్రమన్త్రరూపా దినాదిరమ్యాత్ అర్కస్య ప్రభాతభాస్కరస్య విభ్వాదివ మహర్షేః వ్యాసస్య ముఖాత్ నిర్యాయ నిర్గత్య సమాసేఽజఇూర్వోక్తో ల్యప్। దీప్తిః అర్కః దీధితిః స్ఫురద్ వికసత్ పద్మమివ। పార్థాననమ్ అర్జునస్య ముఖమ్ అభిపేదే ప్రవిష్టా॥౨౫॥

యోగం చేతి। స యోగ్యతమాయ అర్హతమాయ తస్మై పార్థాయ తం వక్ష్యమాణమహిమానం యాగం ద్విజం విధి చ। "యోగః సన్నహతోపాయధ్యానసఙ్గతియుక్తిషు" ఇత్యమరః। తపఃప్రభావాత్ సద్యో విత-

ఆకారమాశంసితభూరిలాభం
దధానమన్తఃకరణానురూపమ్।
నియోజయిష్యన్ విజయోదయే తం

తపఃసమాధౌ మునిరిత్యువాచ ॥౨౭॥

అనేన యోగేన వివృద్ధతేజా

నిజాం పరస్మై పదవీమయచ్ఛన్।

తార దదౌ చిరకాలగ్రాహ్యమపీతి భావః। యేన యోగేన తత్త్వేషు ప్రకృతిమహదాదిషు। తథా చ। "మూలప్రకృతిః మహాన్ అహఙ్కారే మనస పఞ్చ తన్మాత్రాణి పఞ్చ బుద్ధీన్ద్రియాణి పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి పఞ్చ మహాభూతాని" ఇతి చతుర్వింశతితత్త్వాని। అత్ర అవభాసే సాక్షాత్కారే కృతే సతి అస్య అర్జునస్య చక్షుః అక్షి చిరాయ సమున్మిమీలేవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। తదా తస్య కోఽపి మహాన్ అఖిలాజ్ఞానభఞ్జనః తత్త్వావభాసః చిరాత్ అన్ధస్య దృష్టిహీనమ్ ఇవ అభవదితి భావః॥౨౬॥

ఆకారమితి। ఆశంసిత ఆఖ్యాతో భూరిలాభో అనేకశ్రేయఃప్రాప్తిః యథా తం తథోక్తమ్ మహాభాగ్యసూచకమ్ ఇత్యర్థః। అన్తఃకరణశబ్దేన న తద్వృత్తిరుత్సాహో లక్ష్యతే। తదనురూపం తదనుకూలమ్ ఉత్సాహానుగుణవ్యాపారక్షమమ్ ఇత్యర్థః। ఆకారం మూర్తిం దధానం తమ్ అర్జునం మునిర్విజయోదయే విజయఫలకే తప సమాధౌ తపోనియమే। "సమాధిర్నియమ ధ్యానే మౌనే చైవ సమర్థమ్" ఇతి విశ్వః। నియోజయిష్యన్ నియోజయితుమ్ ఇచ్ఛన్నిత్యర్థః। "లృట శేషే చ" ఇతి లృట్। "లృటః సద్వా" ఇతి సత్ప్రత్యయః। ఇతి వక్ష్యమాణమ్ ఉవాచ॥౨౭॥

అనేన ఇతి। అనేన స్వోపదిష్టేన యోగేన వివృద్ధతేజాః

సమాచరాచారముపాత్తశస్త్రో

జపోపవాసాభిషవైర్మునీనామ్॥౨౮॥

కరిష్యసే యత్ర సుదుశ్చరాణి

ప్రసత్తయే గోత్రభిదస్తపాంసి।

శిలోచ్చయం చారు శిలోచ్చయం తమ్

ఏష క్షణాత్ నేష్యతి గుహ్యకస్త్వామ్ ॥౨౯॥

ఇతి బ్రువాణేన మహేన్ద్రసూనుం

మహర్షిణా తేన తిరోబభూవే।

నిజాం పదవీం పరస్మై అయచ్ఛన్ పరస్య ప్రవేశమ్ అయచ్ఛన్నిత్యర్థః। ఉపాత్తశస్త్రో నిగృహీతాయుధః సన్। హే అర్జున ! జపోపవాసాభిషవైః స్వాధ్యాయానశనస్నానైః మునీనామ్ ఆచారం సమాచర అనతిష్ఠ ॥౨౮॥

క్షేత్రవిశేషే తపఃసిద్ధిః ఇతి ఆశయేన తం నిదర్శయన్నాహ। కరిష్యసే ఇతి। యత్ర శిలోచ్చయే గోత్రభిదః ఇన్ద్రస్య ప్రసత్తయే ప్రసాదాయ సుదుశ్చరాణి తపాంసి కరిష్యసే। చారుశిలోచ్చయం రమ్యశిఖరం తం శిలోచ్చయం గిరిమ్ ఇన్ద్రకీలమ్। "అద్రిగోత్రగిరిగ్రావాచలశైలశిలోచ్చయాః" ఇత్యమరః। త్వామ్ ఏష గుహ్యకో యక్షః। అనన్తరమ్ ఏవ అస్య పురాప్రాదుర్భావాత్ ఏష ఇతి నిర్దేశః। క్షణాత్ నేష్యతి ప్రాపయిష్యతి ॥౨౯॥

ఇతీతి। ఇతి ఇత్థం మహేన్ద్రసూనుమ్ అర్జునం బ్రువాణేన ఉక్తవతా। "వర్త్తమానసామీప్యే" ఇతి భూతే వర్త్తమానవత్ ప్రత్యయతిరోధానస్య అవిలమ్బసూచనార్థః। తేన మహర్షిణా వ్యాసేన తిరోబభూవే అన్తర్దధే భావే లిట్। రాజరాజో యక్షరాజః। "రాజా

తం రాజరాజానుచరోఽస్య సాక్షాత్

ప్రదేశమాదేశమివాధితష్ఠౌ ॥౩౦॥

కృతానతిర్వ్యాహృతసాన్త్వవాదే

జాతస్పృహః పుణ్యజనః స జిష్ణౌ।

ఇయాయ సఖ్యావివ సమ్ప్రసాదం

విశ్వాసయత్యాశు సతాం హి యోగః ॥౩౧॥

అథోష్ణభాసేవ సుమేరుకుఞ్జాన్

విహీయమానానుదయాయ తేన।

ప్రభౌ నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోః" ఇతి విశ్వః। తస్య అనుచరః పూర్వోక్తయక్షః అస్య మునేః ఆదశం సాక్షాత్ ఇవ ప్రదేశమ్ అర్జునాధిష్ఠితస్థానమ్ అధితష్ఠౌ ప్రాప్త ఇత్యర్థః। "స్వాదిష్వభ్యాసేన ఇతి షత్వమ్॥౩౦॥

కృతేతి। స పుణ్యజనో యక్షః కృతానతిః కృతప్రణామః। జాతస్పృహో జాతా స్పృహా ఆకాఙ్క్షా యస్య తథా సన్। వ్యాహృత ఉక్తః సాన్త్వవాదః ప్రియవచనం యేన తస్మిన్। "వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమ్" ఇత్యమరః। జిష్ణౌ అర్జునే సఖ్యౌ సుహృది ఇవ। "అథ మిత్రం సఖా సుహృత్" ఇత్యమరః। సమ్ప్రసాదం విశ్రమ్భమ్ ఇయాయ ప్రాప। తథాహి। సతాం సాధూనాం యోగః సఙ్గతిః ఆశు విశ్వామయతి విశ్వాసం జనయతి। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపో అర్థాన్తరన్యాసః॥౩౧॥

అథేతి। అథ ఉష్ణభాసా సూర్యేణ ఉదయాయ పునః ఉద్గమాయ విహీయమానాన్ త్యజ్యమానాన్ ఇతి తమఃప్రాప్తికారణోక్తిః। బృహద్ద్యుతీన్ సౌవర్ణత్వాత్ దీప్యమానాన్ ఇత్యర్థః। ఇతి తమసః

వృహద్ద్యుతీన్ దుఃఖకృతాత్మలాభం

తమః శనైః పాణ్డుసుతాన్ ప్రపేదే॥౩౨॥

అసంశయాలోచితకార్యనున్నః

ప్రేమ్ణా సమానీయ విభజ్యమానః।

తుల్యాద్ విభాగాదివ తన్మనోభిః

దుఃఖాతిభారోఽపి లఘుః స మేనే॥౩౩॥

సఙ్కోచకారణోక్తిః। సుమేరుకుఞ్జాన్ ఇవ అత్ర సుమేరుగ్రహణకుఞ్జానాం సౌవర్ణత్వద్యోతనార్థం తేన అర్జునేన ఉదయాయ శ్రేయసే విహాయమానాన్ వృహద్ద్యుతీన్ అనేకవిధప్రకాశాన్।

పూర్వవద్విశేషణద్వయస్య ప్రయోజనమ్ అనుసన్ధేయమ్। పాణ్డుసుతాన్ చతుర ఇతి శేషః। దుఃఖేన కృచ్ఛ్రేణ కృతః ఉత్పాదితః ఆత్మలాభః ఉత్పత్తిః యస్య తత్ తథోక్తమ్ తేషాం వివేకిత్వాత్ కథఞ్చిద్ విలమ్బోదయమ్ ఇత్యర్థః। తమః శోకో అన్ధకారశ్చ। "తమోఽన్ధకారే స్వర్భానౌ తమః శోకే గుణోత్తరే" ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః। శనైః మన్దం ప్రపేదే తేషాం వివేకిత్వాద్ భీతమివేతి భావః అత్ర తమఃశబ్దస్య శ్లిష్టత్వాత్ శ్లేషానుప్రాణితా ఇయమ్ ఉపమా॥౩౨॥

అసంశయేతి। అసంశయమ్ అసన్దిగ్ధం యథా తథా ఆలోచితం వివేచితం యత్ కార్యం తేన నున్నో నిరస్త ఇతి లఘుత్వహేతూక్తిః। "నుదవిదోన్దత్రాఘ్రాహ్రీభ్యోఽన్యతరస్యామ్" ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। కార్యగౌరవమ్ ఆలోచ్య నిరస్త ఇత్యర్థః। తథాపి ప్రేమ్ణా భ్రాతృవాత్సల్యేన కర్త్రా। సమానీయ పునః ఆకృష్య విభజ్యమానః సమశోకభాగో క్రియమాణః తుల్యేన ప్రేమ్ణా తుల్యదుఃఖత్వం భవతీతి భావః। స పూర్వోక్తో దుఃఖమ్ ఏవ అతిభారోఽపి అతిభారభూతమ్ అపి దుఃఖమిత్యర్థః। తన్మనోభిః తేషాం చతుర్ణాం పార్థానాం

ధైర్యేణ విశ్వాస్యతయా మహర్షేః
తీవ్రాదరాతిప్రభవాచ్చ మన్యోః।
వీర్యఞ్చ విద్వత్సు సుతే మఘోనః
స తేషు న స్థానమవాప శోకః॥౩౪॥

తాన్ భూరిధామ్నశ్చతురోఽపి దూరం
విహాయ యామానివ వాసరస్య।

మనోభిః తుల్యాత్ విభాగాదివ పూర్వోక్తాత్ ప్రేమకృతాత్ సమవిభాగాత్ ఇవేత్యర్థః। వస్తుతస్తు వివేకాత్ ఏవేతి భావః। పునః విభాగగ్రహణం తస్య హేతుత్వోత్ప్రేక్షార్థమ్ అనువాదాదదోషః। లఘుర్మేనే అమాని। యథా ఏకోఽనేకధా విభజ్య బహుభిః ఉహ్యమానో మహాన్ అపి భారో లఘుర్మన్యతే తద్వదిత్యర్థః॥౩౩॥

అథైవం ప్రేమ్ణా ఆకృష్యమాణమ్ అపి శోకం వివేకో నిర్జిగాయేత్యాహ। ధైర్యేణేతి। ధైర్యేణ తేషాం నిసర్గతో నిర్వికారచిత్తత్వేన తథా మహర్షేర్వ్యాసస్య ప్రవర్త్తకస్య ఇతి శేషః।

విశ్వాస్యతయా శ్రద్ధేయవచనత్వేన ఇత్యర్థః। అరాతిప్రభవాత్ అరాతి హేతుకాత్ తీవ్రాద్ దుఃసహాత్ మన్యోః క్రోధాద్ధేతోః తథా అర్జునప్రభా చ పరిజ్ఞానాచ్చేతి। హేత్వన్తరం విశేషణముఖేనాహ—మఘోనః సుతే అర్జునే వీర్య్యమ్। "న లోక" ఇయాదినా షష్ఠీప్రతి షేధః। విద్వత్సు జ్ఞాతవత్సు ఇతి యావత్। "విదేః శతుర్వసుః" ఇతి వైకల్పికో వస్వాదేశః। తేషు పార్థేషు స శోకః స్థానం స్థితిం న అవాప న ప్రాప॥౩౪॥

తానితి। తత్ పార్థత్యాగవత్ శర్మ సుఖమ్। "శర్మశాత్సుఖాని చ" ఇత్యమరః। తద్విరుద్ధమ్ అశర్మ దుఃఖమ్। "నఞ్" ఇతి నఞ్సమాసః। భూరిధామ్నః తేజస్విన ఇతి హానిహేతుత్వోక్తిః।

ఏకౌఘభూతం తదశర్మ కృష్ణాం

విభావరీం ధ్వాన్తమివ ప్రపేదే॥౩౫॥

తుషారలేఖాకులితోత్పలాభే

పర్య్యశ్రుణీ మఙ్గలభఙ్గభీరుః।

అగూఢ్ఢభావాఽపి విలోకనే సా

న లోచనే మీలయితుం వివేహే॥౩౬॥

అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం

రామార్పితం దృష్టివిలోభి దృష్టమ్।

చతురః తాన్ పార్థాన్ అపి వాసరస్య భూరిధామ్నః చతురోఽపి యామాన్ ప్రహరాన్ ఇవ। దూరం విహాయ త్యక్త్వా ఏకౌఘభూతమ్ ఏకరాశిభూతం సత్। "శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిః" ఇత్యర్థే కర్మధారయః। శ్రేణ్యాదిరాకృతిగణః" ఇతి శాకటాయనః। కృష్ణాం విభావరీం కృష్ణపక్షరాశిం ధ్వాన్తమివ। కృష్ణాం ద్రౌపదీం ప్రపేదే ప్రాప॥౩౫॥

తుషారేతి। సా ద్రౌపదీ విలోకనే అర్జునావలోకనే అగూఢభావా అగూఢాభిప్రాయా అపి స్ఫుటాభిలాషిణీ ఇతి యావత్। "భావో లీలాక్రియాచేష్టాభూత్యభిప్రాయజన్తుషు" ఇతి

వైజయన్తీ। మఙ్గలభఙ్గభీరుః మఙ్గలహానేః భీతా సతీ పర్య్యశ్రుణీ పరిగతాశ్రుకే బాష్పావృతే ఇత్యర్థః। అతఏవ తుషారలేఖాకులితోత్పలాభే హిమబిన్దుసహితే ఇన్దీవరసన్నిభే ఇతి ఉపమాలఙ్కారః। లోచనే మీలయితుం న విషేహే న శశాక। అశ్రుణోః దృష్ట్యావరకత్వేఽపి తన్నిధాతస్య అమఙ్గలత్వాత్ తన్నివర్త్తకం నిమీలనం సా న చకార ఇత్యర్థః॥౩౬॥

అకృత్రిమేతి। ఇన్ద్రసూతః అర్జునః క్రియయా నివృత్తః కృత్రిమః।

మనఃప్రసాదాఞ్జలినా నికామం

జగ్రాహ పాథేయమివేన్ద్రసూనుః॥౩౭॥

ధైర్య్యావసాదేన హృతప్రసాదా

వన్యద్విపేనేవ నిదాఘసిన్ధుః।

నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకణ్ఠమ్

ఉవాచ కృచ్ఛ్రాదితి రాజపుత్రీ॥౩౮॥

మగ్నాం ద్విషచ్ఛద్మని పఙ్కభృతే

సమ్భావనాం భూతిమివోద్ధరిష్యన్।

"డ్వితః క్త్రిః" ఇతి క్త్రిః। "క్త్రేర్మమ్నిత్యస్" ఇతి మప్ప్రత్యయః। తద్విరుద్ధే ప్రేమేవ రసః। అకృత్రిమేణ ప్రేమరసేన అభిరామమ్। దృష్టిం విలోభయతీతి దృష్టివిలోభి దృష్టిప్రియమ్ ఇత్యర్థః దృష్టం దర్శనమ్। "నపుంసకే భావే క్తః"। మనఃప్రసాదః ప్రసన్నమన ఇత్యర్థః। సాఽఞ్జలిరివ ఇతి ఉపమితసమాసః। తేన మనఃప్రమాదాఞ్జలినా పథి సాధు పాథేయం శమ్బలమివ। "పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్" నికామమ్ అతిశయేన జగ్రాహ। రామార్పితం పాథేయం పథి క్షేమాయ భవతి ఇతి ఆగమః॥౩౭॥

ధైర్య్యేతి। వన్యద్విపేన వన్యగ్రహణమ్ ఉచ్ఛృఙ్ఖలత్వద్యోతనార్థం నిదాఘసిన్ధుః గ్రీష్మనదీ ఇవ నిదాఘగ్రహణం దౌర్బల్యద్యోతనాయ ధైర్య్యావసాదేన ధైర్య్యభ్రంశేన కర్త్రా। హృతప్రసాదా క్షోభం గమితా ఇత్యర్థః। రాజపుత్రీ క్షత్రియసుతా ద్రౌపదీ అతః క్షాత్రయుక్తమ్

ఏవ వక్ష్యతి ఇతి భావః। నిరుద్ధబాష్పోదయ సంరుద్ధరోదనం సన్నకణ్ఠం హీనకణ్ఠస్వరమ్। అథ తయోః ఉభయోః కృతబహువ్రీహ్యోః క్రియావిశేషణయోః విశేషణసమాసః। కృచ్ఛ్రాత్ కథఞ్చిదితి వక్ష్యమాణమ్ ఉవాచ॥౩౮॥

ఆధిద్విషామాతపసాం ప్రసిద్ధేః

అస్మద్వినా మా భృశమున్మనీభూః॥౩౯॥

యశోఽధిగన్తుం సుఖలిప్సయా వా

మనుష్యసఙ్ఖ్యామతివర్తితుం వా।

నిరుత్సుకానామభియోగభాజాం

సముత్సుకేవాఙ్కముపైతి సిద్ధిః॥౪౦॥

మగ్నామితి। పఙ్కభూతే పఙ్కోపమితే। "భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయోః" ఇతి విశ్వః। ద్విషచ్ఛద్మని శత్రుకపటే మగ్నాం దురుద్ధరామ్ ఇత్యర్థః। సమ్భావనాం యోగ్యతాం గౌరవమ్ ఇతి యావత్। మతిం సమ్పదమివ। "భూతిర్భస్మని సమ్పద్ధిః" ఇత్యమరః। ఉద్ధరిష్యన్ ఉద్ధారకః త్వమ్ ఏవ ఇతి శేషః। ఆధిద్విషాం దుఃఖచ్ఛిదాం తపసామ్ ఆప్రసిద్ధేః సమ్యక్ సిద్ధిపర్యన్తమ్ అస్మద్వినా అస్మాభిః వినా ఇత్యర్థః। "పృథగ్వినా" ఇత్యాదినా వికల్పాత్ పఞ్చమీ। భృశం మా ఉన్మనీభూః అస్మద్విరహాద్ దుర్మనా భూః ఇత్యర్థః। దౌర్మనస్యస్య తపఃపరిపన్థిత్వాత్ ఇతి భావ "మాఙి" ఇతి ఆశీరర్థే లుఙ్। "న మాఙ్యోగే" ఇత్యడాగమప్రతిషేధః। అనున్మనా ఉన్మనాః సమ్పద్యమానః ఉన్మనీ అభూత్తద్భావే చ్విః। "అరుర్మనశ్చక్షుశ్చేతోరహోరజసాం లోపశ్చ" ఇతి సకారలోపః "అస్య చ్వౌ" ఇతీకారః॥౩౯॥

అథ అనౌత్సుక్యదార్ఢ్యార్థం తస్య సర్వార్థసిద్ధినిదానత్వమాహ యశ ఇతి। యశః అధిగన్తుం కీర్తిం లబ్ధుమ్ ఇత్యర్థః। సుఖస్య లిప్సయా లబ్ధుమిచ్ఛయా వా। మనుష్యసఙ్ఖ్యాం మనుష్యగణనామ్ అతివర్తితుమ్ అతిక్రమితుమ్ అమానుషం కర్మ కర్తుం వా ఇత్యర్థః। అభియోగభాజామ్ అభినివేశవతాం నిరుత్సుకానామ్ అదుర్మనాయ

లోకం విధాత్రా విహితస్య గోప్తుం

క్షత్రస్య ముష్ణన్ వసు జైత్రమోజః।

తేజస్వితాయా విజయైకవృత్తేః

నిఘ్నన్ ప్రియం ప్రాణమివాభిమానమ్॥౪౧॥

వ్రీడ్ంనతైరాప్తజనోపనీతః

సంశయ్య కృచ్ఛ్రేణ నృపైః ప్రపన్నః।

జనానామ్ ఇత్యర్థః। సిద్ధిః పూర్వోక్తయశఃసుఖాద్యర్థసిద్ధిః సముత్సుకాన్ ఇవ అనురక్తకాన్తా ఇవ అఙ్గమ్ అన్తికమ్ ఉపైతి। తస్మాత్ అస్మద్విరహదుఃఖమ్ ఆతపఃసిద్ధేః సోఢ్వ్యమ్ ఇతి భావః॥౪౦॥

అథ అస్య మన్యుద్దీపనద్వారా తపఃప్రవృత్తిం ప్రథయితుమ్ అరినికారం తావచ్చతుర్భిః ఉద్ఘాటయతి। లోకమితి। విధాత్రా బ్రహ్మణా లోకం గోప్తుం విహితస్య సృష్టస్య క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేః సమ్బన్ధిః। జయనశీలం జేతృ తదేవ జైత్రమ్। జేతృశబ్దాత్ తృజన్తాత్ "ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ" ఇతి స్వార్థే అణ్ప్రత్యయః। ఓజో బలదీప్తిః వా। "ఓజో బలే చ దీప్తౌ చ" ఇతి విశ్వః। తదేవ వసు ధనమితి రూపకాలఙ్కారః। ముష్ణన్ అపహరన్ అరినికృతస్య కుతః క్షాత్రం తేజః ఇతి భావః। కిఞ్చ విజయైకవృత్తేః విజయైకజీవితాయాః। "క్షత్రియస్య వివితమ్" ఇతి స్మరణాత్ ఇతి భావః। "వృత్తిర్వర్తనజీవనే" ఇత్యమరః। తేజస్వితాయాః తేజస్వినామ్ ఇత్యర్థః। తేజఃప్రాధాన్యద్యోతనార్థం భావప్రధానో నిర్దేశః। ప్రియం ప్రాణమ్ ఇవ ప్రాణసమమ్ ఇత్యర్థః। అభిమానమ్ అహఙ్కారం నిఘ్నన్ ఖణ్డయన్ తేజస్వినాం ప్రాణహానిప్రాయా మానహానిః ఇతి భావః॥౪౧॥

అధిక్షేపాత్ అసహనం ప్రాణాత్యయేషు అపి న త్యాజ్యమ్ ఇతి ఆహ। వ్రీడ్ేతి। పునశ్చ ఆప్తజనోపనీతః ఆప్త-

వితానభూతం వితతం పృథివ్యాం

యశః సమూహన్నివ దిగ్వికీర్ణమ్॥౪౨॥

వీర్యావదానేషు కృతావమర్శః

తన్వన్నభూతామివ సమ్ప్రతీతిమ్।

కుర్వన్ ప్రయామక్షయమాయతీనామ్

అర్కత్విషామహ్న ఇవావశేషః॥౪౩॥

జనేన విశ్వస్తజనేన ఉపనీతః ప్రాపితః శ్రావిత ఇత్యర్థః। తథాపి సంశయ్య సన్దిహ్య అసమ్భావితబుద్ధ్యా ఇతి భావః। ప్రీక్షానతైః జుగుప్సితవృత్తాన్తశ్రవణాత్ ఇతి భావః। నృపైః దేశాన్తరస్థైః కృచ్ఛ్రేణ ప్రపన్నః ప్రాప్తః ఆప్తోక్తత్వాత్ కథఞ్చిత్ విశ్వస్త ఇత్యర్థః। యః శృణ్వతామ్ అపి దుఃసహః కిముత అనుభవతామ్ ఇతి భావః। ఇత్యేషా పూర్వేషాం వ్యాఖ్యా। అన్యథా అపి వ్యాఖ్యాయతే। ఆప్తజనోపనీతైః జ్ఞాతికృతః సంశయ్య కథమ్ ఇదమ్ అన్యాయ్యమ్ ఉపేక్ష్యమ్ ఇతి। ఆచార్యం ప్రీక్షానతైః జుగుప్సితకర్మదర్శనాత్ ఇతి భావః। నృపైః సభాస్థైః కృచ్ఛ్రేణ ప్రపన్నో అఙ్గీకృతః। గోత్రకలహేషు మధ్యస్థః ఉదాసితవ్యమ్ ఇతి బుద్ధ్యా ఉపేక్షిత ఇత్యర్థః। పక్షద్వయే అపి ప్రపన్న ఇత్యత్ర ఆప్తజనోపనీతత్వస్య పదార్థభూతస్య విశేషణగత్యా హేతుత్వోక్త్యా కావ్యలిఙ్గమ్ అలఙ్కారః। పృథివ్యాం వితానభూతమ్ ఉల్లోచతుల్యమ్। "అస్త్రీ వితానముల్లోచః" ఇత్యమరః। దిగ్వికీర్ణం దిగన్తలగ్నం వితానమపి దిగన్తలగ్నమ్ ఇతి భావః। వితతం ప్రథితం యశః సమూహన్ ఇవ సఙ్కోచయన్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। అరాతిపరిభూతస్య కుతః కీర్తిః ఇతి భావః॥౪౨॥

వీర్యేతి। పునశ్చ వీర్యాణి ఏవ అవదానాని తేషు కృతావమర్శః కృతాస్కన్దనః। పురాకృతపరాక్రమోద్భూతాని అపి ప్రమృజన్

ప్రసహ్య యోఽస్మాసు పరైః ప్రయుక్తః

స్మర్తుం న శక్యః కిముతాధికర్తుమ్?।

నవీకరిష్యత్యుపశుష్యదార్ద్రః

స త్వద్ వినా మే హృదయం నికారః॥౪౪॥

ఇతి కలాపకమ్॥

ఇత్యర్థః। “అవదానం కర్మ వృత్తమ్” ఇత్యమరః। అతఏవ సమ్ప్రతీతిం ఖ్యాతిమ్। “ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాతవిత్తవిజ్ఞాతవిశ్రుతాః” ఇత్యమరః। అభూతామ్ అవిద్యమానామ్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। సతోఽపి అసత్త్వమ్ ఉత్ప్రేక్ష్యతే। తన్వన్ కుర్వన్। పునశ్చ అహ్నః అవశేషదినాన్తః అర్కత్విషామ్ ఇవ ఆయతీనామ్ ఉత్తరకాలానప్రయామక్షయం దైర్ఘ్యనాశం కుర్వన్ ఇతి శ్రౌతీ పూర్ణా ఇయమ్ ఉపమా। అరినిరాకృతస్య కుతః చిరావస్థానమ్ ఇతి భావః॥౪౩॥

ప్రసహ్యేతి। పునశ్చ పరైః శత్రుభిః అస్మాసు ప్రసహ్య ప్రయుక్తః ఆచరితః యః నికారః పరిభవః కేశాకర్షణరూపః స్మర్తు్ం న శక్యః, అధికర్తు్మ్ అనుభవితుం కిముత ?। యస్య స్మరణమతిదుఃసహమ్ అనుభవస్తు సుతరాం దుఃసహ ఇతి కిముత వక్తవ్యమ్ ఇత్యర్థః। స నికారః త్వద్వినా త్వయా వినా। “పృథగ్వినా” ఇత్యాదినా పఞ్చమీ। ఆర్ద్రః సన్ కుతశ్చిత్ అభిభూతాత్ పురాణప్రహారః ఇవ త్వద్విరహదుఃఖాత్ పునః నవీకరిష్యతి నవీభవిష్యతి ఇత్యర్థః। ఉపశుష్యత్ త్వయా వినా శుష్కమ్ ఇతి భావః। దుఃఖస్తమ్భనం శోషపదార్థః మే హృదయం నవీకరిష్యతి ఆర్ద్రీకిరిష్యతి వ్రణమ్ ఇవ ఇతి భావః। దుఃఖితస్య పునః దుఃఖోపచయః శోషప్రాయమపి దుఃఖహేతుః పునః ఉద్ఘాటయతి ఇత్యర్థః। అత్ర శోషాదివిశేషణసామ్యాత్ వ్రణాద్యప్రస్తుతార్థప్రతీతేః సమాసోక్తిరలఙ్కారః॥౪౪॥

ప్రాప్తోఽభిమానవ్యసనాదసహ్యం
దన్తీవ దన్తవ్యసనాద్ వికారమ్।
ద్విషత్ప్రతాపాన్తరితోరుతేజాః
శరద్ఘనాకీర్ణ ఇవాదిరహ్నః॥౪౫॥

సవ్రీడమన్దైరివ నిష్క్రియత్వాత్
నాత్యర్థమస్త్రైరవభాసమానః।
యశః క్షయక్షీణజలార్ణవాభః।
త్వమన్యమాకారమివాభిపన్నః॥౪౬॥

పునః ప్రకారాన్తరేణ మన్యుమ్ ఉద్దీపయతి “ప్రాప్తః” ఇత్యాదిభి త్రిభిః। తత్ర వక్ష్యమాణప్రత్యభిజ్ఞాత హేతుభిః ధనఞ్జయం విశినష్టి। అభిమానస్య వ్యసనాత్ భ్రంశాత్।

“వ్యసనం విపద్భ్రంశే దోషే కామజకోపజే” ఇత్యమరః। దన్తవ్యసనాత్ దన్తభఙ్గాత్ దన్తీ ఇవ అసహ్యం వికారం వైరూప్యం భావః। అతో న ప్రత్యయభిజ్ఞాయతే ఇతి భావః। ఏవమ్ ఉత్తరత్రాపి అనుసన్ధేయమ్। పునశ్చ ద్విషత్ ప్రతాపేన శత్రుతేజసా అన్తరితం తిరస్కుర్వన్ ఉరు తేజః ప్రతాపో యస్య స తథోక్తః। అతఏవ శరద్వనాకీర్ణః శరన్మేఘాచ్ఛన్నః అహ్నః ఆదిః ప్రత్యూషః ఇవ స్థితః। తద్వత్ ఏవ అప్రత్యభిజ్ఞాయమాన ఇత్యర్థః। మధ్యాహ్నస్తు మేఘావరణేఽపి కథఞ్చిత్ ప్రత్యభిజ్ఞాయతే ఏవ ఇతి అతిశయేన ఉక్తమ్ ఆదిరితి॥౪౫॥

సవ్రీడేతి। పునశ్చ నిష్క్రియత్వాత్ అర్థక్రియాశూన్యత్వాత్ సవ్రీడమన్దైః ఇవ సవ్రీక్షైః అతఏవ మన్దైః అపటుభిః ఇవ స్థితే ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। “మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మన్దాః స్యుః” ఇత్యమరః। అస్త్రైః అత్యర్థం న అవభాసమానః న ప్రకాశమానః పూర్వం తు నైవమ్ ఇతి

దుఃశాసనాకర్షరజోవికీర్ణైః

ఏభిర్వినాథైరివ భాగ్యనాథైః।

కేశైః కదర్థీకృతవీర్యసారః

కచ్చిత్ స ఏవాసి ధనఞ్జయస్త్వమ్?॥౪౭॥

॥విశేషకమ్॥

స క్షత్రియస్త్రాణసహః సతాం యః

తత్ కార్ముక కర్మసు యస్య శక్తిః।

భావః। కిన్తు యశఃక్షయాత్ హేతోః క్షీణజలః యః అర్ణవః తదాభః తత్సదృశః త్వమ్ అన్యమ్ ఆకారమ్ అభిపన్న ప్రాప్త ఇవ స్థితః ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। తస్య క్షీణజలార్ణవాభః ఇతి ఉపమాసంసృష్టిః॥౪౬॥

దుఃశాసనేతి। పునశ్చ దుఃశాసనస్య హర్తుః ఆకర్షః ఆకర్షణం సా ఏవ రజః ధూలిః మాలిన్యహేతుత్వాత్ ఇతి భావః। తేన వికీర్ణైః విక్షిప్తైః అతఏవ వినాథైః ఇవ స్థితవతాం యుష్మాకమ్ అసత్త్వప్రాయత్వాత్ అనాథైః ఇవ స్థితేః ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। అన్యథా కథమ్ ఇయం

దుర్దశా ఇతి భావః। కిన్తు భాగ్యనాథైః దేవమాత్రశరణైః। అన్యథా స్వరూపమ్ అపి లుప్యేత ఇతి భావః। ఏభిః పరిదృశ్యమానైః అసంయమితైః ఇతి భావః। కేశైః శిరోరుహైః కుత్సితః అర్థైః వస్తు కదర్థః। “అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజన-నివృత్తిషు” ఇత్యమరః। “కోః కత్తత్పురుషేఽపి” ఇతి కుశబ్దస్య కదాదేశః। కదర్థీకృతో గుహ్యోర్థో కృతో వీర్యసారా శౌర్యబలే యస్య సః తథోక్తః। ఇత్థం పూర్వవిలక్షణః త్వం సః ఏవ ధనఞ్జయః అభి కచ్చిత్? “కచ్చిత్కామప్రవేదనే” ఇత్యమరః। సః ఏవ చేత్ త్వం నైవమస్మాన్ ఉపేక్షసే ఇతి భావః॥౪౭॥

అథాప్యుపేక్షణే దోషమాహ। స ఇతి। క్షతాత్ త్రాయతే ఇతి క్షత్రం క్షత్రియకులమ్। “సుపి” ఇతి యోగవిభాగాత్ కప్రత్యయః।

వహన్ ద్వయీం యద్యఫలేఽర్థజాతే

కరోత్యసంస్కారహతామివోక్తిమ్॥౪౮॥

వీతౌజసః సన్నిధిమాత్రశేషా

భవత్కృతాం భూతిమపేక్షమాణాః।

సమానదుఃఖా ఇవ నస్త్వదీయాః

సరూపతాం పార్థ! గుణా భజన్తే॥౪౯॥

పృషోదరాదిత్వాత్ పూర్వపదస్య ఆకారలోపః। అథవా క్షదితి క్విబన్తోపపదాత్ కప్రత్యయః। క్షత్రే జాతః చత్రియః। “క్షత్రాద్ఘః” ఇతి ఘప్రత్యయః। కర్మణే ప్రభవతి ఇతి కార్ముకమ్। “కర్మణ ఉకఞ్” ఇతి ఉకఞ్ప్రత్యయః। ఏవం స్థితే వాక్యార్థః కథ్యతే యః సతాం సాధనాం సహతే ఇతి సహః పచాద్యచ్। యః త్రాణస్య సహ త్రాణసహో రక్షణక్షమః సః ఏవ క్షత్రియశబ్దవాచ్యః। తథా యస్య కార్ముకస్య కర్మసు రణక్రియాసు శక్తిః అస్తీతి శేషః। తదేవ కార్ముకశబ్దవాచ్యమ్। అత్రైవ ఏతౌ శబ్దో ముఖ్యౌ న అన్యత్ర ఇత్యర్థః। ఏవ స్థితే ద్వయీం ద్వివిధామ్ ఉక్తిం ద్వౌ ఇమౌ క్షత్రియకార్ముకశబ్దౌ ఇత్యర్థః। అఫలే పూర్వోక్తౌ అవయవార్థశూన్యౌ ఇత్యర్థః। అర్థజాతే స్వాభిధేయసామాన్యజాతిమాత్రే ఇత్యర్థః। “జాతం జాత్యోఘజన్మసు” ఇతి విశ్వః। వహన్ వర్తయన్ సంస్కారహతామ్ అవ్యుత్పత్తిదూషితామ్ ఇవ కరోతి ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। తస్మాత్ త్వమ్ అస్మద్రక్షణేన ఉక్తదోషాత్ ఆత్మానం మోచయస్వ ఇత్యర్థః॥౪౮॥

అథ త్వద్గుణా అపి నోజ్జీవయేయురిత్యాహ। వీతేతి। హే పార్థ! వీతౌజసః నిష్ప్రభాః సన్నిధిమాత్రశేషాః సత్తామాత్రావశిష్టాః భవత్కృతాం భవతా కరిష్యమాణామ్ ఆశంసాయాం భూతవత్" ఇతి భూతవత్ప్రత్యయః। భూతిమ్ అభ్యుదయమ్ అపేక్షమాణాః త్వదీయాః గుణా

ఆక్షిప్యమాణం రిపుభిః ప్రమాదాత్
నాగైరివాలూనసటం మృగేన్ద్రమ్।
త్వాం ధూరియం యోగ్యతయాఽధిరూఢా
దీప్త్యా దినశ్రీరివ తిగ్మరశ్మిమ్॥౫౦॥

కరోతి యః సర్వజనాతిరిక్తాం
సమ్భావనామర్థవతీం క్రియాభిః।
సంసత్సు జాతే పురుషాధికారే
న పూరణీ తం సముపైతి సంఖ్యా॥౫౧॥

సమానదుఃఖాః సమదుఃఖభాజః ఇవ నః అస్మాకం సరూపతాం వీతౌజస్త్వాదిసాధర్మ్యం భజన్త ఇతి ఉపమా సా చ సమానదుఃఖా ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షయా వీతౌజస్త్వాదిసమ్భావితయా అనుప్రాణితా ఇతి అనుసన్ధేయమ్॥౪౯॥

తథాపి మమైవ కోఽయం భారః ఇత్యత ఆహ। ఆక్షిప్యేతి। ప్రమాదాత్ ప్రజ్ఞాహీనత్వాత్ న తు దౌర్బల్యాత్ ఇతి భావః। రిపుభిః ఆక్షిప్యమాణమ్ అధిక్షిప్యమాణమ్ అతఏవ ప్రమాదాత్ నాగైః గజైః। "గ్రాహేభాహిగజా నాగాః" ఇతి వైజయన్తీ। ఆలూనసటమ్ ఆక్షిప్తకేసరమ్। "సటా జటాకేసరయోః" ఇతి విశ్వః। మృగేన్ద్రం సింహమ్ ఇవ స్థితం త్వామ్ ఇయం ధూః కార్యభారః తిగ్మరశ్మిం సూర్యదీప్త్యా దినశ్రీః ఇవ యోగ్యతయా నిర్వాహకతయా। అధిరూఢా ఆరూఢవతో కర్తరి క్తః త్వదధీనా ఇత్యర్థః॥౫౦॥

పూర్వం నిర్వ్యవసాయస్య “స క్షత్రియః” ఇత్యాదినా దోషః ఉక్తః సమ్ప్రతి వ్యవసాయినో గుణమాహ। కరోతీతి। యః పుమాన్ అశేషజనాత్ ఇతరజనాత్ అతిరిక్తామ్ అధికాం సర్వాతిశాయినీమ్

ప్రియేషు యైః పార్థ ! వినోపపత్తేః

విచిన్త్యమానైః క్లమమేతి చేతః।

తవ ప్రయాతస్య జయాయ తేషాం

క్రియాదధానాం మఘవా విఘాతమ్॥౫౨॥

మాగాశ్చిరాయైకచరః ప్రమాదం

వసన్నసమ్బాధశివేఽపి దేశే।

ఇత్యర్థః। సమ్భావనాం యోగ్యతాం క్రియాభిః చరిత్రైః అర్థవతీం సఫలాం కరోతి। తం పుమాంసం సంసత్సు సభాసు। “సభాసమితిసంసదః” ఇత్యమరః। పురుషాధికారే యోగ్యపురుషగణనాప్రస్తావే జాతే సతి పూర్యతే అనేన ఇతి పూరణీ సంఖ్యా ద్విత్వాదిసంఖ్యా న సముపైతి న గచ్ఛతి। అద్వితీయో భవతి ఇత్యర్థః। తస్మాత్ అసాధారణలాభాయ త్వయా అపి మహానుత్సాహః ఆస్థేయః ఇతి భావః॥౫౧॥

అథ ద్వాభ్యాం సులభవిపక్షస్య ప్రోషితస్య అర్జునస్య కర్త్తవ్యమ్ ఉపదిశతి। ప్రియే ఇతి। హే పార్థ! ప్రియేషు అస్మాసు విషయే ఉపపత్తేః కారణాత్ వినా ఏవ విచిన్త్యమానైః అకస్మాత్ ఏవ ఆశఙ్క్యమానైః యైః అఘైః చేతః క్లమం ఖేదమ్ ఏతి। జయాయ ప్రయాతస్య తవ సమ్బన్ధినాం తేషామ్ అఘానాం వ్యసనానామ్। “దుఃఖైనో వ్యసనేష్వఘమ్” ఇత్యమరః। మఘవా ఇన్ద్రః యః అస్మాభిః ఉపాస్యతే ఇతి భావః। విఘాతం నివారణం క్రియాత్ కరోతు। ఆశిషి లిఙ్। తస్మాత్ అస్మచ్చిన్తయా న చేతః ఖేదయితవ్యం జయార్థినా త్వయా। అన్యథా తదసమ్భవాత్ ఇతి భావః॥౫౨॥

మాగా ఇతి। అసమ్బాధః అసఙ్కటః విజనః ఇత్యర్థః। “సఙ్కటం నా తు సమ్బాధః” ఇత్యమరః। శివః నిర్బాధః ద్వయోః అన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షాయాం విశేషణసమాసః। అస్మిన్ అసమ్బాధశివే అపి

మాత్సర్యరాగోపహతాత్మనాం హి
స్ఖలన్తి సాధుష్వపి మానసాని ॥౫౩॥

తదాశు కుర్వన్ వచనం మహర్షేః
మనోరథాన్ నః సఫలీకురుష్వ।
ప్రత్యాగతం త్వాఽస్మి కృతార్థమేవ
స్తనోపపీడ఼ం పరిరబ్ధుకామా॥౫౪॥

దేశే చిరాయ చిరమ్ ఏకచరః ఏకాకీ వసన్ ప్రమాదం దౌర్బల్యభాగాః। "ఇణో గా లుజి" ఇతి గాదేశః। నను నిస్పృహస్య మమ అకిఞ్చిత్కరః ప్రమాదః ఇతి వాచ్యమ్ ఇతి ఆశఙ్క్యాహ। మాత్సర్యేతి। మత్సరః ఏవ మాత్సర్యం ద్వేషః రాగః స్నేహః తాభ్యామ్ ఉపహతాత్మనాం రాగద్వేషదూషితస్వభావానాం మానసాని మనాంసి సాధుషు సజ్జనేషు అపి విషయే స్ఖలన్తి వికుర్వన్తే హి। అత్ర ప్రమాదనిషేధలబ్ధాప్రమాదరూపకారణేన అర్థప్రాప్తిరూపకార్యస్య వ్యతిరేకకారణసమర్థనాత్ వైధర్మ్యేణ కార్యకారణసమర్థన-రూపః అర్థాన్తరన్యాసః॥౫౩॥

తదితి। తత్ తస్మాత్ కారణాత్, ఆశు శీఘ్రం మహర్షేః వచనం కుర్వన్ తపస్యన్ ఇత్యర్థః। నః అస్మాకం మనోరథాన్ సఫలీకురుష్వ అరినిర్యాతనేన అస్మాన్ ప్రతిష్ఠాపయ ఇత్యర్థః। ప్రార్థనాయ లోట్। కిఞ్చ కృతార్థం కృతకృత్యం ప్రత్యాగతమ్ ఏవ త్వా త్వామ్। "త్వామౌ ద్వితీయాయాః" ఇతి త్వాదేశః స్తనయోః ఉపపీడ్య ఇతి స్తనోపపీడమ్। "సప్తమ్యాం చోపపీడరుధకర్షః" ఇతి ణముల్। పరిరబ్ధుకామః యస్యాః సా పరిరబ్ధుకామా అస్మి। ఆలిఙ్గితుమ్ ఇచ్ఛామి ఇత్యర్థః। "తుఙ్కామమనసోరపి" ఇతిమకారలోపః। ప్రాక్ కార్యసిద్ధేః ప్రమదాలిఙ్గనమ్ అపి న ప్రీతిప్రదమితి భావః॥౫౪॥

ఉదీరితాం తామితి యాజ్ఞసేన్యా
నవీకృతోద్గ్రాహితవిప్రకారామ్।
ఆసాద్య వాచం స భృశం దిదీపే
కాష్ఠాముదీచీమివ తిగ్మరశ్మిః॥౫౫॥

అథాభిపశ్యన్నివ విద్విషః పురః

పురోధసారోపిత హేతిసంహతిః।

బభార రమ్యోఽపి వపుః స భీషణం

గతః క్రియాం మన్త్ర ఇవాభిచారికీమ్॥౫౬॥

ఉదీరితామితి। సః అర్జునః ఇతి ఇత్థం యజ్ఞసేనస్య అపత్యేన స్త్రియా ద్రౌపద్యా ఉదీరితామ్ ఉక్తామ్। నవీకృతః పునః ఉద్ఘాటనేన తథా ప్రత్యాయితః అతఏవ ఉద్గాహితః మనసి నిధాపితశ్చ విప్రకారః పరిభవః యయా సా తాం వాచమ్ ఆసాద్య ఆకర్ణ్య ఇత్యర్థః। ఉదీచీం కాష్ఠాం దిశమ్। "దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా ఆశాశ్చ హరితశ్చ తాః" ఇత్యమరః। నిగ్మరశ్మిః ఇవ భృశం దిదీపే జజ్వాల చుక్రోధ ఇత్యర్థః॥౫౫॥

అథేతి। అథ విద్విషః శత్రూన్ పురః అభిపశ్యన్ ఇవ స్థితః తథా పురోధసా ధౌమ్యేన ఆరోపితా సమన్తం సమాహితా హేతిసంహతిః ఆయుధకలాపః యస్య సః తథోక్తః। "హేతిర్జ్వాలాఙ్కురాయుధే" ఇతి వైజయన్తీ। సోఽర్జునః రమ్యః సౌమ్యః సన్ అపి। అభిచారః పరహింసా ప్రయోజనం యస్యాః సా ఆభిచారికీ। "తదస్య ప్రయోజనమ్" ఇతి ఠక్। తాం క్రియాం గతః అభిచారకర్మణి నియుక్తః ఇత్యర్థః। మన్త్రః ఇవ రమ్యః ప్రకృత్యా రమణీయః। భీషయతే ఇతి భీషణమ్। నద్యాదిత్వాత్ ల్యుప్రత్యయః। వపుః బభార। ప్రశాన్తో మన్త్రః ప్రయోగభేదాత్ ఇవ సోఽపి అవస్థాభేదాత్ భీషణః బభూవ ఇత్యర్థః॥౫౬॥

అవిలఙ్ఘ్యవికర్షణం పరైః

ప్రథితజ్యారవకర్మ కార్ముకమ్।

అగతావరిదృష్టిగోచరం

శితనిస్త్రింశయుజౌ మహేషుధీ॥౫౭॥

యశసేవ తిరోదధత్ ముహుః

సహసా గోత్రభిదాయుధక్షతీః।

కవచం చ సరత్నముద్వహన్

జ్వలితజ్యోతిరివాన్తరం దివః॥౫౮॥

ఉక్తమ్ ఆయుధారోపణం వివృణ్వన్ ప్రస్థానమ్ ఆహ త్రిభిః। అవిలఙ్ఘ్యేతి। శత్రుభిః అవిలఙ్ఘ్యమ్ అనతిక్రమణీయం వికర్షణం యస్య తత్। అమోఘాకర్షణమ్ ఇత్యర్థః। కిం చ ప్రథితః జ్యారవః గుణ ధ్వనిః కర్మ బాణమోక్షణాదికం చ యస్య తత్ కార్ముకం చ ఉద్వహన్ ఇతి అన్వయః। తథా అరీణాం దృష్టిగోచరం దృష్టిపథమ్ అగతౌ ఆహవేషు అనివర్తిత్వాత్ అస్య ఇతి భావః। నిర్గతః త్రింశతః అఙ్గులిభ్యః నిస్త్రింశః ఖఙ్గః। డప్రత్యయే సంఖ్యాయాః తత్పురుషస్య ఉపసంఖ్యానాత్ సమాసాన్తః। తేన శితేన తీక్ష్ణేన యుక్తః ఇతి శితనిస్త్రింశయుజౌ। "సత్సూద్విష" ఇత్యాదినా క్విప్। మహేషుధీ మహానిషఙ్గౌ ఇషవః ధీయన్తే అనయోః ఇతి విగ్రహః। "కర్మణ్యధికరణే చ" ఇతి క్విప్రత్యయః। "తూణోపాసఙ్గతూణీరనిషఙ్గా ఇషుధిర్ద్వయోః। తూణ్యాం ఖఙ్గే తు నిస్త్రింశచన్ద్ర-హాసాసిరిష్టయః" ఇత్యమరః॥౫౭॥

యశసేతి। కిం చ। గోత్రభిద ఇన్ద్రస్య ఆయుధక్షతీః వజ్రప్రహారరన్ధ్రాణి ఖాణ్డవదాహసమ్భవాదితి భావః। సహసా స్వకాన్త్యా యశసా ఇవ మూర్త్యా కీర్త్యా ఇవ ముహుః తిరోదధత్

అలకాధిపభృత్యదర్శితం

శివమూర్వీధరవర్త్మ సమ్ప్రయాన్।

హృదయాని సమావివేశ స

క్షణముద్బాష్పదృశాం తపోభృతామ్॥౫౯॥

॥విశేషకమ్॥

అనుజగురథ దివ్యం దున్దుభిధ్వానమాశా

సురకుసుమనిపాతైర్వ్యోమ్ని లక్ష్మీర్వితేనే।

ఆచ్ఛాదయన్। సరత్నం రత్నసహితమ్ అత ఏవ జ్వలితజ్యోతిదీప్తతారకమ్। "జ్యోతిస్తారాగ్నిభా జ్వాలా దృక్పుత్రార్థధరాసు చ" ఇతి వైజయన్తీ। దివః అన్తరం నభోమధ్యమ్ ఇవ అవస్థితమ్ "అన్తరం పరిధానీయే బాహ్యే స్వీయేఽన్తరాత్మని। క్లీబే మధ్యే ప్రకాశే చ" ఇతి వైజయన్తీ। కవచం చ ఉద్వహన్॥౫౮॥

అలకేతి। సః అర్జునః అలకాధిపభృత్యేన యక్షేణ దర్శితమత శివం నిర్బాధమ్ ఉర్వీధరవర్త్మ హిమవన్మార్గం ప్రతి సమ్ప్రయాన్ ప్రగచ్ఛన్। క్షణమ్ ఉద్బాష్పదృశాం వియోగదుఃఖాత్ సాశ్రునేత్రాణః తపోభృతాం ద్వైతవననివాసినాం తపస్వినాం హృదయాని సమావివేశ ఖేదయామాస ఇత్యర్థః। సంపూర్వస్య విశతేః ఖేదార్థత్వమ్ అవసేయమ్॥౫౯॥

అనుజగురితి। అథ ఆశాః దిశః దివి భవం దివ్యమ్। "దివాదిభ్యో యత్" దున్దుభిధ్వానమ్ అనుజగుః దధ్వనుః। అనుగాయతేర్లిట్। వ్యోమ్ని సురకుసుమనిపాతైః లక్ష్మీః వితేనే। పుష్పవృష్టిః చ అజనిష్ట ఇత్యర్థః। కిం చ అనిభృతాః చఞ్చలాః వేలాయాం కులే యాః వీచయః తాః ఏవ బాహవః యస్య సః తథోక్తః। "వేలా కూలవికారయోః" ఇతి శాశ్వతః। పయోధిః స్ఫురన్తీమ్ ఉల్లసన్తీ

ప్రియమివ కథయిష్యన్నాలిలిఙ్గ స్ఫురన్తీం

భువమనిభృతవేలావీచిబాహుః పయోధిః॥౬౦॥

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే

మహాకావ్యే తృతీయః సర్గః॥3॥

చతుర్థః సర్గః।

తతః స కూజత్కలహంసమేఖలాం

సపాకశస్యాహితపాణ్డుతాగుణామ్।

హర్షాత్ స్యన్దమానాం చ భువం ప్రియమ్ ఇష్టం భారావతారణరూపం కథయిథన్ ఇవ కథయితుమ్ ఇవ ఇత్యర్థః। “లృట్ శేషే చ” ఇతి చకారాత్ క్రియార్థాయాం క్రియాయాం ఌట్। ఆలిలిఙ్గ। సర్వం చ ఇదం శివం దైవకార్యప్రవృత్తత్వాత్ అస్య ఇతి భావః। అత్ర విశేషణమాత్రసామ్యాత్ అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వాత్ సమాసోక్తిః అలఙ్కారః। తత్ర చ అప్రకృతయోః భూమిసముద్రయోః ప్రతిపన్నాభ్యాం నాయకాభ్యాం భేదే లక్షణాతిశయోక్తివశాత్ ఆలిఙ్గనోక్తిః ఇతి రహస్యమ్। ఏవమ్ అతిశయోక్త్యనుప్రాణితా సమాసోక్తిః। ప్రియకథనాత్ స్నేహవత్ జీవయతి తదఙ్గభావం భజతే ఇతి ఉభయోః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః ఇతి వివేచనీయమ్॥౬౦॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం

కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం ఘణ్టాపథసమాఖ్యాయాం

తృతీయః సర్గః।

తత ఇతి। తతః ప్రస్థానానన్తరం జనప్రియః సః అర్జునః కలహంసాః మేఖలాః ఇవ ఇతి ఉపమితసమాసః। అన్యత్ర కలహంసాః ఇవ

ఉపాససాదోపజనం జనప్రియః

ప్రియామివాసాదితయౌవనాం భువమ్॥౧॥

వినమ్రశాలిప్రసవౌఘశాలినీః

అపేతపఙ్కాః ససరోరుహామ్భసః

ననన్ద పశ్యన్నుపసీమ స స్థలీః

ఉపాయనీభూతశరద్గుణశ్రియః॥౨॥

తాః ఇతి విశేషణసమాసః। కూజన్తీ కలహంసమేఖలా యస్యా తామ్। సహ పాకేన వర్త్తన్తే ఇతి సపాకాని శస్యాని తైః శస్యైః ఆహితః సమ్పాదితః పాణ్డుతా ఏవ గుణః యస్యాః తాం భువమ్

ఆసాదితయౌవనాం ప్రాప్తయౌవనాం ప్రియామ్ ఇవ ఉపజనం జనసమీపే అన్యత్ర సఖీసమక్షమ్। సమీపార్థే అవ్యయీభావః। ఉపాససాద ఉపగతవాన్। ఉపమాలఙ్కారః॥౧॥

వినమ్రేతి। సః అర్జునః వినమ్రశాలిప్రసవౌఘశాలినీః అవనతకలమఫలశోభినీః అపేతపఙ్కాః నిష్పఙ్కాః ససరోరుహాణి అమ్భాంసి యాసు తాః తథోక్తాః। ఉపాయనీభూతాః అర్జునం ప్రతి ఉపహారీభూతాః శరద్గుణశ్రియః పూర్వోక్తశరద్ధర్మసమ్పదః యాసు తాః ఉపసీమ గ్రామసీమాసు విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః సమాసాన్తవిధే అనిత్యత్వాత్ "అనశ్చ" ఇతి సమాసాన్తః న భవతి। కేచిత్ తు "అప్యన్యేషాం కఠినవపుషాం దుర్గమే గ్రామసీమ్ని" ఇత్యాదౌ నపుంసకప్రయోగదర్శనాత్ "నపుంసకాదన్యతరస్యామ్" ఇతి వికల్పాత్ చ సాధుః ఇతి ఆహుః। స్థలీః అకృత్రిమాః భువః। "జానపద" ఇత్యాదినా అకృత్రిమార్థే ఙీష్। పశ్యన్ ననన్ద జహర్ష। అత్ర శరద్గుణేషు తాదాత్మ్యేన ఆరోప్యమాణస్య ఉపాయనస్య ప్రకృతేః నన్దనక్రియోపయోగిత్వాత్ పరిణామాలఙ్కారః॥౨॥

నిరీక్ష్యమాణా ఇవ విస్మయాకులైః
సరోభిరున్మీలితపద్మలోచనైః।
హృతప్రియాదృష్టివిలాసవిభ్రమాః
మనోఽస్య జహ్రుః శఫరీవివృత్తయః॥౩॥

తుతోష పశ్యన్ కలభస్య సోఽధికం
సవారిజే వారిణి రామణీయకమ్।
సుదుర్లభం నార్హతి కోఽభినన్దితుం
ప్రకర్షలక్ష్మీమనురూపసఙ్గమే ?॥౪॥

ననోద తస్య స్థలపద్మినీగతం

నిరీక్ష్యమాణా ఇతి। విస్మయాకులైః ఆశ్చర్యరసావిష్టైః అత ఏవ ఉన్మీలితాని పద్మాని ఏవ లోచనాని యేషాం తైః సరోభిః నిరీక్ష్యమాణాః ఇవ స్థితాః హృతః ప్రియాదృష్టివిలాసానాం విభ్రమః శోభా యాభిః తాః తథోక్తాః ఇతి మనోహరణత్వహేతూక్తిః। "విభ్రమః సంశయే భ్రాన్తౌ

శోభాయాం చ" ఇతి వైజయన్తీ। శఫరీవివృత్తయః ప్రోష్ఠోస్ఫురితాని అస్య అర్జునస్య మనః జహ్రుః॥౩॥

తుతోషేతి। సః అర్జునః సవారిజే సామ్బుజే వారిణి కలభస్య శాలివశేషస్య "శాలయః కలభాద్యాశ్చ షష్టికాద్యాశ్చ పుంస్యమీ" ఇత్యమరః। రమణీయస్య భావః రామణీయకమ్। "యోపధాద్గురూపోత్తమాద్ వుఞ్" తత్ పశ్యన్ అధికం తుతోష। అనురూపసఙ్గమాత్ ఇతి భావః। తథాహి సుదుర్లభే అనురూపసఙ్గమే యోగ్యసమాగమే లబ్ధే సతి ఇతి శేషః ప్రకర్షలక్ష్మీం యోగ్యసమాగమననిమిత్తామ్ ఉత్కర్షసమ్పదమ్ అభినన్దితుం స్తోతుం కః న అర్హతి ? సర్వః అపి అభినన్దతి ఏవ ఇత్యర్థః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః॥౪॥

వితర్కమావిష్కృతఫేనసన్తతి।
అవాప్తకిఞ్జల్కవిభేదముచ్చకైః
వివృత్తపాఠీ అపరాహతం పయః॥౫॥

కృతోర్మిలేఖం శిథిలత్వమాయతా
శనైః శనైః శాన్తరయేణ వారిణా।
నిరీక్ష్య రేమే స సముద్రయోషితాం
తరఙ్గితం క్షౌమవిపాణ్డు సైకతమ్॥౬॥

నునోదేతి। ఆవిష్కృతా ప్రకటీకృతా ఫేనసన్తతిః హిణ్డీరసమూహః యస్య తత్ తథోక్తమ్। "హిణ్డీరోఽబ్ధికఫః ఫేనః" ఇత్యమరః। అవాప్తః కిఞ్జల్కవిభేదః కేసరాపగమః యేన తత్ తథోక్తమ్। ఉచ్చకైః ఉచ్చకం యథా తథా వివృత్తేన లుఠితేన పాఠీనేన మత్స్యవిశేషేణ పరాహతం తాడ్ితమ్। "సహస్రదంష్ట్రః పాఠీనః" ఇత్యమరః। పయః కర్తృ। తస్య అర్జునస్య స్థలపద్మినీగతం తద్గోచరమ్ ఇత్యర్థః। వితర్కం సంశయం నునోద విచ్ఛేద। పాఠీనపరాహత్యా కిఞ్జల్కాపాయేన జలదర్శనాత్ స్థలపద్మినీశఙ్కా నివృత్తా ఇత్యర్థ। అత్ర నిశ్చయోత్తరసన్దేహాలఙ్కారః॥౫॥

కృతేతి। సః అర్జునః శిథిలత్వమ్ ఆయతా గచ్ఛతా దినే దినే క్షీయమాణేన ఇత్యర్థః। అత ఏవ శనైః శనైః శాన్తరయేణ అన్యథా ఊర్మిరేఖానుదయాత్ ఇతి భావః। వారిణా కృతాః ఊర్మయతరఙ్గాః ఏవ రేఖాః రాజయః యస్య తత్ తథోక్తం తరఙ్గా అస్య సఞ్జాతాః తరఙ్గితం భఙ్గిమత్। "తదస్య సఞ్జాతం" ఇతి ఇతచ్। యత్ క్షౌమం దుకూలం తద్వత్ విపాణ్డు శుభ్రమ్ ఇతి ఉపమాలఙ్కారః। సముద్రయోషితాం నదీనాం సికతా అస్య అస్తీతి సకతం పులినమ్।

మనోరమం ప్రాపితమన్తరం భ్రువోః
అలఙ్కృతం కేసరరేణునాఽణునా।
అలక్తతామ్రాధరపల్లవశ్రియాం
సమానయన్తీమివ బన్ధుజీవకమ్॥౭॥

నవాతపాలోహితమాహితం ముహుః
మహానివేశౌ పరితః పయోధరౌ।
చకాసయన్తీమరవిన్దజం రజః
పరిశ్రమామ్భఃపులకేన సర్వతః॥౮॥

"సికతాశర్కరాభ్యాం చ" ఇతి అణ్ప్రత్యయః। "తోయోత్థితం తత్పులినసైకతం సికతామయన్" ఇత్యమరః। నిరీక్ష్య రేమే తుతోష॥౬॥

తతః త్రిభిః శాలిగోప్త్రీం వర్ణయతి। మనోరమమితి। అణునా సూక్ష్మేణ కేసరేషు కిఞ్జల్కేషు। "కిఞ్జల్కః కేసరోఽస్త్రియామ్" ఇత్యమరః। యః రేణుః పరాగః తేన అలఙ్కృతమ్ అత ఏవ మనః రమయతి ఇతి మనోరమమ్। "కర్మణ్యణ్" ఇత్యణ్। భ్రువోః అన్తరం ప్రాపితం భ్రూమధ్యే నివేశితం బన్ధుజీవకం బన్ధూకపుష్పమ్। "బన్ధూకో బన్ధుజీవకః" ఇత్యమరః। అలక్తతామ్రస్య లాక్షారాగరక్తస్య అధరపల్లవస్య శ్రియా శోభయా సమానయన్తీం సమీకుర్వతీమ్ ఇవ సామ్యపరీక్షాం కుర్వతీమ్ ఇవ ఇత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః॥౭॥

నవేతి। మహాన్ నివేశః స్థానం యయోః తౌ మహానివేశౌ పీవరౌ ఇత్యర్థః। పయోధరౌ పరితః స్తనయోః సమన్తాత్ ఇత్యర్థః। "అభితః పరితః సమయానికషాహాప్రతియోగేఽపి" ఇతి

ద్వితీయా। ముహుః ఆహితం నిఃక్షిప్తం నవాతపాలోహిత బాలాతపతామ్రమ్ అరవిన్దజం రజః పరాగం సర్వతా ప్రసరతా పరిశ్రమామ్భఃపులకేన స్వేదోద్భవేన

కపోలసంశ్లేషి విలోచనత్విషా

విభూషయన్తీమవతంసకోత్పలమ్।

సుతేన పాణ్డోః కలమస్య గోపికాం

నిరీక్ష్య మేనే శరదః కృతార్థతా॥౯॥

॥విశేషకమ్॥

ఉపారతాః పశ్చిమరాత్రిగోచరాత్

అపారయన్తః పతితుం జవేన గామ్।

తముత్సుకాశ్చక్రురవేక్షణోత్సుకం

గవాం గణాః ప్రస్నుతపీవరౌధసః॥౧౦॥

పులకేన చకాసయన్తీం శోభయన్తీం చకాస్తేః ణ్యన్తాత్ శతరి జీప్। అలఙ్కరణం కుర్వతీమ్। తత్ర అపి వికృతతా ఇతి భావః॥౮॥

కపోలేతి। పునః కపోలసంశ్లేషి యదవతంసకోత్పలం కర్ణోత్పలం తద్విలోచనత్విషా విభూషయన్తీమ్ ఆభరణస్య అపి ఆభరణమ్ ఇతి భావః। కమలం గోపాయతి ఇతి గోపికాం శాలిగోప్త్రీం ణ్వుల్ప్రత్యయః। నిరీక్ష్య పాణ్డోః సుతేన అర్జునేన శరదః కృతార్థాయాః భావః కృతార్థతా సాఫల్యమ్। శరదః స్వగుణసమ్పత్సిద్ధినియోగలాభాత్ ఇతి భావః। "త్వతలోర్గుణవచనస్య పుంవద్భావో వక్తవ్యః"। మేనే అమాని। మన్యతేః కర్మణి లిట్॥౯॥

ఉపారతా ఇతి। పశ్చిమా చ అసౌ రాత్రిశ్చ ఇతి విశేషణసమాసః। అపరరాత్రః ఇత్యర్థః। "పూర్వా దిక్ పశ్చిమం నభః" ఇత్యాదివత్ ఏకదేశశబ్దస్య ఏకదేశశబ్దసామానాధికరణ్యాత్

ఏకదేశే పర్యవసానం న తు పశ్చిమం రాత్రేః ఇతి ఏకదేశిసమాసః। తద్విధాయకే పూర్వాపరాదిసూత్రే పశ్చిమశబ్దాగ్రహణాత్ అత ఏవ "అహఃసర్వైకదేశ"

పరీతముక్షాపజయే జయశ్రియా

నదన్తముచ్చైః క్షతసిన్ధురోధసమ్।

దదర్శ పుష్టిం దధతం స శారదీం

సవిగ్రహం దర్పమివాధిపం గవామ్॥౧౧॥

విముచ్యమానైరపి తస్య మన్థరం

ఇత్యాదినా న సమాసాన్తోఽపి తస్య అపి పూర్వాపరాదిసూత్రోక్తసమాసవిషయత్వాత్ ఇతి। ప్రకాశవర్షః తు ఏకదేశిసమాసమ్ ఏవ ఆశ్రిత్య సమాసాన్తమ్ ఆహ—తత్ మృగ్యమ్। గావః చరన్తి అత్ర ఇతి గోచరః గవాం జగ్ధిస్థానం వనమ్। పశ్చిమరాత్రౌ యః గోచరః తస్మాత్ ఉపారతాః సంనివృత్తాః జవేన గాం భువం పతితుం ధావితుమ్ అపారయన్తః అశక్నువన్తః ప్రస్రుతపీవరౌధసః వత్సస్మరణాత్ స్రవత్ క్షీరాః। "ఊధస్తు క్లీబమాపీనమ్" ఇత్యమరః। "ఊధసోఽనఙ్" ఇతి స్త్రీగ్రహణం కర్తవ్యమ్ ఇతి నియమాత్ న అనఙాదేశః। ఉత్సుకాః వత్సేషు ఉత్కణ్ఠితాః గవాం గణాః తమ్ అర్జునమ్ అవేక్షణోత్సుకం దర్శనలాలసం చక్రుః। "స్వర్గేషు పశువాగ్వజ్ర-దిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే। లక్ష్యదృష్ట్యా స్త్రియాం పుంసి గౌః" ఇత్యుభయత్ర అపి అమరః। అత్ర స్వభావోక్తిః అలఙ్కారః। "స్వభావోక్తిరలఙ్కారో యథావద్వస్తు వర్ణనమ్" ఇతి లక్షణాత్॥౧౦॥

పరీతమితి। సః అర్జునః ఉక్షాపజయే ఉక్షాన్తరభఙ్గే సతి జయశ్రియా పరీతం వేష్టితమ్ ఉచ్చైః నదన్తం క్షతసిన్ధురోధసం రుగ్ణసరిత్తటం శరది భవాం శారదీం పుష్టిమ్ అవయవోపచయం దధతం గవామ్ అధిపం మహోక్షం సవిగ్రహం మూర్తిమన్తమ్। "కాయో దేహః క్లీబపుంసా శరీరం వర్ష్మ విగ్రహః" ఇత్యమరః। దర్పమ్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। దదర్శ॥౧౧॥

గవాం హిమానీవిశదైః కదమ్బకైః।

శరన్నదీనాం పులినైః కుతూహలం

గలద్దుకూలైర్జఘనైరివాదధే॥౧౨॥

గతాన్ పశూనాం సహజన్మబన్ధుతాం
గృహాశ్రయం ప్రేమ వనేషు బిభ్రతః।
దదర్శ గోపానుపధేను పాణ్డవః
కృతానుకారానివ గోభిరార్జవే॥౧౩॥

విముచ్యమానైరితి। హిమానీవిశదైః హిమసఙ్ఘాతశుభ్రైః। "హిమానీ హిమసంహతిః" ఇత్యమరః। "ఇన్ద్రవరుణ" ఇత్యాదినా జీష్। తత్సన్నియోగాత్ ఆనుగాగమశ్చ। గవాం కదమ్బకైః కర్తృభిః। "కదమ్బకం సమూహే శ్రీఫలే పుష్పవిశేషకే" ఇత్యమరః। మన్థరం మన్దం విముచ్యమానైః అపి కిముత అవిముచ్యమానైః ఇతి భావః। శరన్నదీనాం సమ్బన్ధిభిః। శరద్గ్రహణం ప్రావృట్నివృత్త్యర్థం తత్ర పులినాదర్శనాత్ ఇతి భావః। పులినైః కర్తృభిః గలద్దుకూలైః జఘనైః ఇవ తస్య అర్జునస్య కుతూహలం కౌతుకమ్ ఆదధే ఆహితమ్॥౧౨॥

గతానితి। పాణ్డవః అర్జునః పశూనాం గవాం సహ జన్మ యేషాం తే సహజన్మానః సోదరాః తే ఏవ బన్ధవః తేషాం భావః తత్తా తాం గతాన్ పశుషు సోదరాభిమానవతః ఇత్యర్థః। గృహాశ్రయం గృహవిషయం ప్రేమ వనేషు బిభ్రతః వనేషు గృహాభిమానినః ఇత్యర్థః। ఆర్జవే ఋజుత్వే విధేయత్వే గోభిః పశుభిః కృతానుకారాన్ అనుకృతావస్థితాన్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। తతః విధేయాన్ ఇత్యర్థః। గాః పాతి ఇతి గోపాః గోపాలకాః। "ఆతోఽనుపసర్గే కః" ఇతి కప్రత్యయః। తాన్ ఉపధేను ధేనుసమీపే సామీప్యార్థే అవ్యయీభావః। దదర్శ। అత్ర ఉత్ప్రేక్షానుప్రాణితా స్వభావోక్తిః అలఙ్కారః॥౧౩॥

పరిభ్రమన్మూర్ద్ధజషట్పదాకులైః
స్మితోదయాదర్శితదన్తకేసరైః।
ముఖైశ్చలత్కుణ్డలరశ్మిరఞ్జితైః
నవాతపామృష్టసరోజచారుభిః॥౧౪॥

నిబద్ధనిఃశ్వాసవికమ్పితాధరాః

లతా ఇవ ప్రస్ఫురితైకపల్లవాః।

వ్యపోఢ఼పార్శ్వైరపవర్తి_తత్రికా

వికర్షణైః పాణివిహారహారిభిః॥౧౫॥

అథ చతుర్భిః వల్లవాః నర్త_కౌసామ్యేన వర్ణయతి। పరిభ్రమదితి। మూర్ధజాః షట్పదాః ఇవ ఇతి ఉపమితసమాసః। సరోజచారుభిః ఇతి ఉపమానుసారాత్। పరిభ్రమద్భిః చలద్భిః మూర్ధజైః షట్పదైః ఆకులాని తైః దన్తాః కేసరాః ఇవ ఇతి పూర్వవత్ సమాసః। స్మితోదయేన ఆదర్శితాః ఈషత్ ప్రకాశితాః। దన్తకేసరాః యేషాం తైః తథోక్తైః చలత్కుణ్డలరశ్మిరఞ్జితైః చఞ్చలకనకకర్ణవేష్టనప్రభానులిప్తైః అత ఏవ నవాతపామృష్టం బాలాతపస్పృష్టం యత్ సరోజం తద్వత్ చారుభిః ముఖైః ఉపలక్షితాః॥౧౪॥

నిబద్ధేతి। నిబద్ధేన అనురుద్ధేన నిఃశ్వాసేన వికమ్పితాః అధరాః యాసాం తాః తథోక్తాః అత ఏవ ప్రస్ఫురితైకపల్లవాః ప్రచలితైకపల్లవాః ఇత్యర్థః "క్వచిత్ సఙ్ఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే వీప్సార్థత్వం సప్తపర్ణాదివత్" ఇతి కైయటః। లతాః ఇవ స్థితాః దైవాత్ ఏకపల్లవస్ఫురణస్య అపి లోకే సమ్భవాత్। ఉపమా ఏవ ఇయం న ఉత్ప్రేక్షా। కిం చ వ్యపోఢ఼ాని విపరీతాని పార్శ్వాని యేషు తైః పాణివిహారహారిభిః పాణివిక్షేపమనోహరైః। "అఙ్గహారోఽఙ్గవిక్షేప" ఇత్యమరః।

వ్రజాజిరేష్వమ్బుదనాదశఙ్కినీః

శిఖణ్డినామున్మదయత్సు యోషితః।

ముహుః ప్రణున్నేషు మథాం వివర్త_నైః

నదత్సు కుమ్భేషు మృదఙ్గమన్థరమ్॥౧౬॥

స మన్థరావల్గితపీవరస్తనీః

పరిశ్రమక్లాన్తవిలోచనోత్పలాః।

నిరీక్షితుం నోపరరామ వల్లవీః

అభిప్రనృత్తా ఇవ వారయోషితః॥౧౭॥

కలాపకమ్॥

వికర్షణైః మన్థగుణకర్షణైః అపవర్తి_త్రత్రికాః సఞ్చలితనితమ్బాః। యద్యపి “పృష్ఠవంశాధరే త్రికమ్” ఇత్యమరః। తథాపి అత్ర నితమ్బ లక్ష్యతే తన్నైకట్యాత్ ఇతి భావః॥౧౫॥

వ్రజేతి। వ్రజాజిరేషు గోష్ఠప్రాఙ్గణేషు। అధికరణే సప్తమీ। “వ్రజో గోష్ఠాధ్వవృన్దేషు” ఇతి విశ్వః। అమ్బుదనాదశఙ్కినీ-గర్జితభ్రమవతీః ఇతి భ్రాన్తిమదలఙ్కారః। శిఖణ్డినాం యోషితః మయూరీః। యోషిద్గ్రహణం మౌగ్ధ్యాతిశయార్థమ్ ఉన్మదయన్సు ఉన్మదాః కర్వత్సు। “తత్కరోతి” ఇతి ణ్యన్తాత్ శతృప్రత్యయః। మథాం మన్థనదణ్డానామ్। “వైశాఖమన్థమన్థానమన్థానో మన్థదణ్డకే” ఇత్యమరః। వివర్త_నైః పరిభ్రమణైః ముహుః ప్రణున్నేషు కమ్పితేషు ఇతి స్వభావోక్తిః। కుమ్భేషు కలశేషు మృదఙ్గమ్ మన్థరమ్ ఈషన్నదత్సు స్వనవత్సు సత్సు ఇతి నాట్యసామ్యోక్తి......... సప్తమీ ఇయమ్॥౧౬॥

స ఇతి। మన్థరావల్గితపీవరస్తనీః చఞ్చలా పీవరాః స్తనాః యాసాం తాః తథోక్తాః। .... నాదసంయోగోపధాత్” ఇతి

పపాత పూర్వాం జహతో విజిహ్మతాం

వృషోపభుక్తాన్తికశస్యసమ్పదః।

రథాఙ్గసీమన్తితసాన్ద్రకర్దమాన్

ప్రసక్తసమ్పాతపృథక్కృతాన్ పథః॥౧౮॥

జనైరుపగ్రామమనిన్ద్యకర్మభిః

జీష్। పరిశ్రమేణ క్లాన్తాని గ్లానాని విలోచనోత్పలాని యాసాం తాః తథోక్తాః వల్లవీః గోపీః। “గోపే గోపాలగోసంఖ్య-గోధుగాభీరబల్లవాః” ఇత్యమరః। అభిప్రనృత్తాః నృత్యన్తీః। “గత్యర్థాదకర్మ్మక” ఇత్యాదినా కర్త_రి క్తః। “గతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ” ఇతి చకారాద్వర్త_మానార్థమ్। వారయోషితః వేశ్యాః ఇవ। “వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా” ఇత్యమరః। సః అర్జునః నిరీక్షితుమ్। ఈక్షతేస్తుమున్। న

ఉపరరామ న విరమతి స్మ। “ఉపాచ్చ”। “విభాషాకర్మకాత్” ఇతి పరస్మైపదమ్। అత్ర చతుఃశ్లోక్యామ్ ఉపమాస్వభావోక్త్యోః సంసృష్టిః॥౧౭॥

పపాతేతి। సః అర్జునః పూర్వాం ప్రావృషేణ్యాం విజిహ్మతాం వక్రతాం జహతః త్యజతః। శరది నిష్పఙ్కత్వేన సమరేఖయా ఏవ సుగమత్వాత్ ఇతి భావః। జహాతేః శతృప్రత్యయః। వృషోపభుక్తాన్తికశస్యసమ్పదః వృషభచర్విత్రప్రాన్తశస్యసమృద్ధీన్। “సుకృతే వృషభే వృషః” ఇత్యమరః। సీమన్తాః ఇవ సీమన్తాః చక్రాఙ్గపద్ధతయః సీమన్తవన్తః కృతాః సీమన్తితాః। మత్వన్తాత్ “తత్కరోతి” ఇతి ణిచి క్తః ణావిష్టవద్భావాన్మతుపః లుక్। రథాఙ్గైః చక్రైః సీమన్తితాః సాన్ద్రాః కర్దమాః ఘనీభూతాః పఙ్కా యేషు తాన్ ప్రసక్తసమ్పాతేన సన్తతసఞ్చారేణ పృథక్కృతాన్ పథః మార్గాన్ పపాత జగామ ఇతి స్వభావోక్తిః॥౧౮॥

వివిక్తభావేఙ్గితభూషణైర్వృతాః।

భృశం దదర్శాశ్రమమణ్డపోపమాః

సపుష్పహాసాః స నివేశవీరుధః॥౧౯॥

తతః స సమ్ప్రేక్ష్య శరద్గుణశ్రియం

శరద్గుణాలోకనలోలచక్షుషమ్।

ఉవాచ యక్షస్తమనోదితోఽపి గాం

న హీఙ్గితజ్ఞోఽవసరేఽవసీదతి॥౨౦॥

జనైరితి। సః అర్జునః ఉపగ్రామం గ్రామేషు। విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః। అనిన్ద్యకర్మభిః అనిషిద్ధవృత్తిభిః వృత్తిశ్చ ఏకత్ర కృష్యాదిః అన్యత్ర శిలోఞ్ఛాదిః। వివిక్తాని ఏకాగ్రాణి భావః అభిప్రాయః ఇఙ్గితం చేష్టా భూషణమ్ అలఙ్కారశ్చ యేషాం తైః తథోక్తైః జనైః వృతాః అధిష్ఠితాః ఇత్యర్థః। అత ఏవ ఆశ్రమేషు మునిస్థానేషు యే మణ్డపాః తదుపమాః। “మణ్డపోఽస్త్రీ జనాశ్రయః” ఇత్యమరః। సపుష్పహాసాః పుష్పవికాశసహితాః। “తేన సహ” ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః। నివేశవీరుధః గూహగుల్మినీః। “వీరుధో బల్లిగుల్మిన్యౌ” ఇతి వైజయన్తీ। భృశం సాదరం దదర్శ। ఉపమాలఙ్కారః॥౧౯॥

తత ఇతి। తతః స పూర్వోక్తః యక్షః శరద్గుణశ్రియం సమ్ప్రేక్ష్య దర్శనీయాం వర్ణనీయాం చ విచార్య్య ఇత్యర్థః। శరద్గుణాలోకనే లోలచక్షుషం సతృష్ణదృష్టిమ్। "లోలశ్చలసతృష్ణయోః" ఇత్యమరః। తమ్ అర్జునమ్ అనోదితః అపి అపృష్టః అపి గాం వాచమ్ ఉవాచ। తథాహి ఇఙ్గితజ్ఞః భావజ్ఞః। "ఇఙ్గితం హృద్గతో భావః" ఇతి విశ్వః। అవసరే ఉక్తియోగ్యే కాలే న అవసీదతి న వాచ యచ్ఛతి। నాపృష్టః కస్యచిద్ బ్రూయాత్" ఇతి నిషేధస్తు అనా-

ఇయం శివాయా నియతేరివాయతిః
కృతార్థయన్తీ జగతః ఫలైః క్రియాః।
జయశ్రియం పార్థ ! పృథూకరోతు తే
శరత్ ప్రసన్నామ్బురనమ్బువారిదా॥౨౧॥

ఉపైతి శస్యం పరిణామరమ్యతాం
నదీరనౌద్ధత్యమపఙ్కతాం మహీ।
నవైర్గుణైః సమ్ప్రతి సంస్తవస్థిరం
తిరోహితం ప్రేమ ఘనాగమశ్రియః॥౨౨॥

కాఙ్క్షితోక్తివిషయః ఇతి భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః॥౨౦॥

ఇయమితి। హే పార్థ ! శివాయాః కల్యాణకారిణ్యాః నియతేః। "దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతిర్విధిః" ఇత్యమరః। శుభావహదైవస్య ఆయతిః ఫలదానకాలః సా ఇవ జగతః క్రియా కృష్యాదికర్మాణి ఫలైః లాభైః। "లాభనిష్పత్తియోగేషు వీజభావే ధనే ఫలమ్" ఇతి వైజయన్తీ। కృతార్థయన్తీ సఫలయన్తీ ప్రసన్నామ్బుః నిర్మలోదకా అనమ్బువారిదా నిర్జలమేఘా అనేన విశేషణద్వయేన ద్యావాపృథివ్యోః ఆనుకూల్యం సూచయతి। ఇయం శరత్తే జయశ్రియం పృథూకరోతు। ఆశీరర్థ లోట్॥౨౧॥

ఉపైతీతి। శస్యం వ్రీహ్యాదికం పరిణామేన పరిపాకేణ రమ్యతామ్ ఉపైతి। నదీః అనౌద్ధత్యం గమ్యరూపత్వమ్ ఉపైతి। మహీ అపఙ్కతాం నిష్పఙ్కత్వమ్ ఉపైతి। తథాహి సమ్ప్రతి నవైః

గుణైః పూర్వోక్తైః శరద్ధర్మైః సంస్తవేన పరిచయేన స్థిరం దృఢమ్ అపి ఘనాగమశ్రియః ప్రావృడ్లక్ష్మ్యాః సమ్బన్ధి తద్విషయమ్ ఇత్యర్థః ప్రేమ తిరోహితం

పతన్తి నాస్మిన్ విశదాః పతత్త్రిణో

ధృతేన్ద్రచాపా న పయోదపఙ్క్తయః।

తథాపి పుష్ణాతి నభః శ్రియం పరాం

న రమ్యమాహార్యమపేక్షతే గుణమ్॥౨౩॥

విపాణ్డుభిర్మ్లానతయా పయోధరైః

చ్యుతాచిరాభాగుణహేమదామభిః।

ఇయం కదమ్బానిలభర్తురత్యయే

న దిగ్బధూనాం కృశతా న రాజతే॥౨౪॥

నిరర్థకం కృతమ్ ఇత్యర్థః। గుణతన్త్రాః ప్రేమాణః న పరిచయతన్త్రా ఇతి భావః। వాస్తవాలఙ్కారః॥౨౨॥

పతన్తీతి। అస్మిన్ నభసి విశదాః పతత్త్రిణః బలాకాః న పతన్తి న ప్రసరన్తి ధృతేన్ద్రచాపాః పయోదపఙ్క్తయశ్చ న పతన్తి। తథాపి శ్రీకారణాభావే అపి నభః పరాం శ్రియం శోభాం పుష్ణాతి। తథాహి రమ్యం స్వభావసున్దరం వస్తు ఆహార్యమ్ ఆరోప్యమాణం గుణం న అపేక్షతే। తత్ర స్వభావస్య ఏవ సమర్థత్వాత్ ఇతి భావః। అత్ర అర్థాన్తరన్యాసః॥౨౩॥

విపాణ్డుభిరితి। కదమ్బానిలశబ్దేన వర్షర్తుః ఉపలక్ష్యతే సః ఏవ భర్తా తస్య అత్యయే విరహే మ్లానతయా నిర్జలతయా దుర్బలతయా చ విపాణ్డుభిః చ్యుతాని అచిరాభా విద్యుత్ తస్యాః గుణాః ఏవ హేమదామాని సువర్ణసూత్రాభరణాని యైభ్యః తైః పయోధరైః అమ్బోదైః అన్యత్ర స్తనైః ఉపలక్షితానామ్। "స్తనామ్బోదౌ పయోధరౌ" ఇతి వైజయన్తీ। దిశః ఏవ బధ్వః తాసామ్ ఇయం కృశతా న రాజతే ఇతి న కిన్తు రాజతే ఏవ భర్తృవియుక్తత్వాత్। "ఆర్తార్తే ముదితే

విహాయ వాఞ్ఛాముదితే మదాత్యయాత్

అరక్తకణ్ఠస్య రుతే శిఖణ్డినః।

శ్రుతిః శ్రయత్యున్మదహంసనిఃస్వనం

గుణాః ప్రియత్వేఽధికృతా న సంస్తవః॥౨౫॥

అమీ పృథుస్తమ్బభృతః పిశఙ్గతాం

గతా విపాకేన ఫలస్య శాలయః।

హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా" ఇతి స్మరణాత్ ఇతి భావః। సామాన్యతః ప్రసక్తమ్ అరఞ్జనం సఙ్కార్శ్యస్య ఏకేన నఞానూద్య ద్వితీయేన నిషేధతి। యథాహ వామనః— సమ్భావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధౌ" ఇతి। అత్ర రూపకాలఙ్కారః స్ఫుటః ఏవ॥౨౪॥

విహాయేతి। మదాత్యయాత్ మదక్షయాత్ అరక్తకణ్ఠస్య అశ్రావ్యస్వరస్య కణ్ఠశబ్దేన అత్ర తద్గతః స్వరః లక్ష్యతే శిఖణ్డినః మయూరస్య సమ్బన్ధిని ఉదితే ఉచ్చైస్తరే రుతే కూజితే వాఞ్ఛాం విహాయ శ్రుతిః శ్రోత్రమ్। "కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రం శ్రుతిః స్త్రీ శ్రవణం శ్రవః" ఇత్యమరః। ఉన్మదహంసనిఃస్వనం మత్తమరాలకూజితం శ్రయతి భజతే। నను అకాణ్డే పరిచితపరిహారేణ అపరిచితే కథం ప్రీత్యుదయః ఇత్యాశఙ్క్య అర్థాన్తరం న్యస్యతి। గుణా ఇతి। ప్రీణాతి ఇతి ప్రియః। "ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః" ఇతి కప్రత్యయః। ప్రియత్వే ప్రీతికరణే గుణా అధికృతాః నియుక్తాః సంస్తవః పరిచయః న అధికృతః న సమర్థః ప్రేమాధానే గుణవత్త్వం ప్రయోజకం న పరిచయః ఇత్యర్థః॥౨౫॥

అమీతి। అమీ పృథూన్ స్తమ్బాన్ గుచ్ఛాన్ బిభ్రతి ఇతి పృథుస్తమ్బభృతః। "స్తమ్బో గుచ్ఛస్తృణాదినః" ఇత్యమరః। ఫలస్య ప్రసవస్య విపాకేన పరిణామేన పిశఙ్గతాం గతాః శాలయః వ్రీహి-

వికాసి వప్రామ్భసి గన్ధసూచితం

నమన్తి నిఘ్రాతుమివాసితోత్పలమ్॥౨౬॥

మృణాలినీనామనురఞ్జితం త్విషా

విభిన్నమమ్భోజపలాశశోభయా।

పయః స్ఫురచ్ఛాలిశిఖాపిశఙ్గితం

ద్రుతం ధనుఃఖణ్డమివాహివిద్విషః॥౨౭॥

విశేషాః। వప్రామ్బుసి కేదారోదకే। "పుంనపుంసకయోర్వప్రః కేదారక్షేత్రమ్" ఇత్యమరః। వికసతి ఇతి వికాసి వికసితం గన్ధేన సూచితం జ్ఞాపితమ్ అసితోత్పలం నిఘ్రాతుమ్ ఇవ నమన్తి। "నిధ్యాతుమివ" ఇతి పాఠే ద్రష్టుమ్ ఇత్యర్థః। నిర్వర్ణయితుం వా "నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమ్" ఇత్యమరః। అత్ర ఫలభారాత్ నమనస్య నిఘ్రాణఫలకత్వమ్ ఉత్ప్రేక్ష్యతే ఇతి ఫలోత్ప్రేక్షా॥౨౬॥

అథ చతుర్భిః కలాపకమ్ ఆహ। మృణాలినీనామితి। మృణాలినీనాం పద్మలతానాం త్విషా హరితవర్ణేన అనురఞ్జితమ్ తద్వర్ణతామ్ ఆపాదితమ్ ఇత్యర్థః। తథా అమ్భోజపలాశశోభయా పద్మదలకాన్త్యా ఆరుణ్యేన ఇత్యర్థః। విభిన్నం మిశ్రితమ్। తథా స్ఫురచ్ఛాలిశిఖాపిశఙ్గితం స్ఫురద్భిః కలమాగ్రైః పిఙ్గలీకృతమ్ ఇత్థం నానావర్ణత్వాత్ ద్రుతం విగలితమ్ అహివిద్విషః వృత్రశత్రోః ఇన్ద్రస్య "సర్పే వృత్రాసురేఽప్యహిః" ఇతి వైజయన్తీ। ధనుఃఖణ్డమ్ ఇవ స్థితమ్। "నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య" ఇతి విసర్జనీయస్య షత్వమ్। పయః వప్రామ్భుః అపదిశ్య వ్యాజీకృత్య ధావతామ్ ఇత్యాగామినా సమ్బన్ధః। అత్ర ధనుఃఖణ్డస్య ద్రుతస్య లోకే అప్రసిద్ధత్వాత్ ఉత్ప్రేక్షా ఇయం న ఉపమా॥౨౭॥

విపాణ్డు సంవ్యానమివానిలోద్ధతం

నిరున్ధతీః సప్తపలాశజం రజః।

అనావిలోన్మీలితబాణచక్షుషః

సపుష్పహాసా వనరాజియోషితః॥౨౮॥

అదీపితం వైద్యుతజాతవేదసా

సితామ్బుదచ్ఛేదతిరోహితాతపమ్।

విపాణ్డితి। విపాణ్డు శుభ్రమ్ అనిలోద్ధతమ్ అనిలోత్క్షిప్తమ్। సప్త సప్త పలాశాని పత్రాణి పర్వసు యేషాం తే వృక్షాః సప్తపలాశాః। క్వచిత్ సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే వీప్సార్థత్వం సప్తపర్ణాదివత్ ఇతి ఉక్తమ్। తేషాం పుష్పాణి సప్తపలాశాని। "ద్విహీనం ప్రసవే సర్వమ్" ఇత్యమరః। "ఫలే లుక్" ఇత్యణః లుక్। తేషు జాతం సప్తపలాశజం రజః పరాగం సంవ్యానమ్ ఉత్తరీయమ్ ఇవ। "సంఖ్యానముత్తరీయం చ" ఇత్యమరః। నిరున్ధతీః నివారయన్తీః ప్రావృతవతీః ఇతి యావత్। అనావిలాని అకలుషాణి ఉన్మీలితాని చ బాణాని నీలసైరేయకాణి చక్షూంషి ఇవ యాసాం తాః తథోక్తాః। "నీలః త్వర్ధగలో దాసీ బాణ ఓదనపాకృతి" ఇతి ధన్వన్తరిః। పుష్పాణి హాసాః ఇవ తైః సహ వర్త_న్తే ఇతి సపుష్పహాసాః। వనరాజయః యోషితః ఇవ వనరాజియోషితః తాః అపదిశ్య ఇతి అన్వయః। అత్ర సంవ్యానమ్ ఇవ ఇతి ఉపమా ఏవ అన్యత్ర ఉపమితసమాసే లిఙ్గమ్। యథా కాచిత్ కేనచిత్ కాముకేన ఆక్షిప్తం స్తనాంశుకం నిరున్ధే తద్వత్ ఇతి భావః॥౨౮॥

అదీపితమితి। వైద్యుతజాతవేదసా వైద్యుతాగ్నినా అదీపితమ్ అప్రకాశితం విద్యుత్ప్రకాశస్య దృష్టివిఘాతకత్వాత్ తద్రాహిత్యం గుణః ఇతి భావః। సితామ్బుదానాం ఛేదైః ఖణ్డైః తిరో-

తతాన్తరం సాన్తరవారిశీకరైః

శివం నభోవర్త్మ సరోజవాయుభిః॥౨౯॥

సితచ్ఛదానామపదిశ్య ధావతాం

రుతైరమీషాం గ్రథితాః పతత్రిణామ్।

ప్రకుర్వతే వారిదరోధనిర్గతాః

పరస్పరాలాపమివామలా దిశః॥౩౦॥

॥కలాపకమ్॥

విహారభూమేరభిఘోషముత్సుకాః

శరీరజేభ్యశ్చ్యుతయూథపఙ్క్తయః।

హితాతపమ్। న దృష్టిబాధః నాపి ఆతపబాధః ఇతి భావః। సాన్తరవారిశీకరైః విరలామ్బుకణైః తతాన్తరం వ్యాప్తమధ్యం సరోజవాయుభిః శివం రమ్యం నభోవర్త్మ చ అపదిశ్య ఇతి। స్వభావోక్తి అలఙ్కారః॥౨౯॥

సితేతి। అపదిశ్య ధావతామ్ ఇతి పూర్వశ్లోకత్రయోక్తం పయఃప్రభృతికమ్ ఉద్దిశ్య ధావతామ్ అమీషాం సితచ్ఛదానాం పతత్రిణాం హంసానామ్। "హంసాస్తు శ్వేతగరుతః చక్రాఙ్గా మానసౌకమ" ఇత్యమరః। రుతైః శబ్దైః గ్రథితాః దృబ్ధాః। "గ్రథితం గుమ్ఫితం దృబ్ధమ్" ఇత్యమరః। వారిదరోధనిర్గతాః మేఘోపరోధనిర్ముక్తాః అత ఏవ అమలాః ప్రసన్నాః దిశః పరస్పరాలాపం ప్రకుర్వతే ఇవ దిష్ట్యా మేఘోపరోధనిర్ముక్తాః చిరాత్ ఉచ్ఛసితాః ఇతి హంసకూజితవ్యాజేన పరస్పరమ్ ఆలపన్తి ఇతి ఉత్ప్రేక్షా॥౩౦॥

విహారేతి। విహారభూమేః అపరరాత్రగోచరాత్ ఇత్యర్థః। ఆగచ్ఛన్త్యః ఇతి శేషః। అభిఘోషమ్ ఉత్సుకాః వ్రజం ప్రతి ఉత్కణ్ఠితా

అసక్తమూధాంసి పయః క్షరన్త్యమూః

ఉపాయనానీవ నయన్తి ధేనవః॥౩౧॥

జగత్ప్రసూతిర్జగదేకపావనీ

వ్రజోపకణ్ఠం తనయైరుపేయుషీ।

ద్యుతిం సమగ్రాం సమితిర్గవామసౌ

ఉపైతి మన్త్రైరివ సంహితాహుతిః॥౩౨॥

వత్సప్రేమ్ణా ఇతి భావః। "ఘోష ఆభీరపల్లీ స్యాత్" ఇత్యమరః। చ్యుతా త్రుటితా యూథానాం కులానాం పఙ్క్తిః శ్రేణీబన్ధః యాసాం తాః తథోక్తాః। "సజాతీయైః కులం యూథమ్" ఇత్యమరః। అమూ ధేనవః అసక్తమ్ అప్రతిబన్ధం పయః క్షీరం క్షరన్తి స్రవన్తి। వత్సస్మరణాత్ ప్రస్రవన్తి ఇత్యర్థః। క్షరతేః శతృప్రత్యయః। ఊధాంసి శరీరజేభ్యః అపత్యేభ్యః ఉపాయనాని ఇవ

అతితోషకారిణీ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। నయన్తి ప్రాపయన్తి। యథా లోకే కుతశ్చిత్ ప్రవాసాత్ ఏత్య మాతరః కిఞ్చిత్ ఖాద్యమ్ ఆనయన్తి తద్వత్ ఇతి భావః॥౩౧॥

జగదితి। జగత్ప్రసూతిః జగత్కారణమ్ ఆజ్యాదిహవిర్ద్వారేణ ఇతి భావః। జగతామ్ ఏకపావనీ ముఖ్యశోధనీ వ్రజోపకణ్ఠం గోష్ఠాన్తికమ్। "దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ" ఇతి ద్వితీయా। "ఉపకణ్ఠాన్తికాభ్యర్ణాభ్యగ్రాః" ఇత్యమరః। తనయైః వత్సైః ఉపేయుషీ సఙ్గతా। "ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చ" ఇతి క్వసుప్రత్యయాన్తః నిపాతః। "ఉగితశ్చ" ఇతి ఙీప్। అసౌ గవాం సమితిః సంహతిః। మన్త్రైః ఋగ్యజుషాదిభిః। "మన్త్రో ఋగాదిగృహ్యోక్తిః" ఇతి వైజయన్తీ। సంహితా యోజితా ఆహుతిః ఇవ సమగ్రాం ద్యుతిమ్ ఉపైతి। ఆహుతిః అపి జగత్ప్రసూతిః జగదేకపావనీ చ। "అగ్నౌ

కృతావధానం జితబర్హిణధ్వనౌ
సురక్తగోపీజనగీతనిఃస్వనే।
ఇదం జిఘత్సామపహాయ భూయసీం
న శస్యమభ్యేతి మృగీకదమ్బకమ్॥౩౩॥

అసావనాస్థాపరయావధీరితః
సరోరుహిణ్యా శిరసా నమన్నపి।
ఉపైతి శుష్యన్ కలమః సహామ్భసా
మనోభువా తప్త ఇవాభిపాణ్డుతామ్॥౩౪॥

ప్రాస్తాహుతిః సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే। ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిః వృష్టేరన్నం తతః ప్రజాః" ఇతి స్మరణాత్ ఇతి భావః॥౩౨॥

కృతేతి। జితబర్హిణధ్వనౌ కేకానుకారిణి ఇత్యర్థః। ఏతేన షడ్జస్వరప్రాయం గాయతి ఇతి గమ్యతే। యథాహ మాతఙ్గః—"షడ్జం మయూరో వదతి" ఇతి। గాః పాన్తి ఇతి గోపాః తేషాం భార్యా గోప్యః "ఆతోఽనుపసర్గే కః" ఇతి కప్రత్యయః। "పుంయోగాదాఖ్యాయామ్" ఇతి ఙీష్। తాః ఏవ జనః సురక్తః మధురకణ్ఠః యః గోపీజనః వల్లవీజనః తస్య గీతనిఃస్వనే గానే కృతావధానమ్

ఏకాగ్రచిత్తమ్ ఇదం పురోవర్తి మృగీకదమ్బకం కర్తృభూయసీమ్ అతిమహతీం జిఘత్సామ్ అత్తుమ్ ఇచ్ఛామ్। అదః సన్నన్తాత్ అప్రత్యయః। "లుఙ్సనోర్ఘస్లృ" ఇతి ఘస్లాదేశః। అపహాయ హిత్వా శస్యం న అభ్యేతి న ఉపైతి। గీతాసక్త్యా క్షుధామ్ అపి న గణయతి ఇత్యర్థః॥33॥

అసావితి। శిరసా అగ్రేణ మూర్ధ్నా అవనమన్ ప్రణమన్ అపి అనాస్థాపరయా అనాదరపరయా సరోరుహిణ్యా అవధీరితః అవజ్ఞాతః అమ్బసా సహచరభూతేన ఇతి భావః। శుష్యన్ అసౌ కలమః

అమీ సముద్ధూతసరోజరేణునా

హృతాహృతాసారకణేన వాయునా।

ఉపాగమే దుశ్చరితా ఇవాపదాం

గతిం న నిశ్చేతుమలం శిలీముఖాః॥3౫॥

ముఖైరసౌ విద్రుమభఙ్గలోహితైః

శిఖాః పిశఙ్గీః కలమస్య బిభ్రతీ।

శాలివిశేషః మనోభువా తప్తః ఇవ కామార్తః ఇవ అభిపాణ్డుతామ్ ఉపైతి। అత్ర అనాస్థాపరయా ఇతి ప్రకృతసరోరుహిణీ-విశేషణసామర్థ్యాత్ అప్రస్తుతనాయికాప్రతీతేః సమాసోక్తిః। ఉత్తిష్ఠమానాయాః సరోరుహిణ్యాః ప్రతీయమానయా నాయికయా శుద్ధభేదే అపి అభేదలక్షణాశయోక్తిమహిమ్నా అవధీరణక్రియాసమ్బన్ధాత్ నిర్వహన్తీ మనోభువా తప్తః ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా నిర్వాహికా ఇతి అతిశయోక్త్యనుప్రాణితసమాసోక్త్యుపమయోః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥3౪॥

అమీ ఇతి। సముద్ధూతసరోజరేణునా ఇతి సౌరభ్యోక్తిః। హృతామారకణేన ఉపాత్తామ్బుకణేన ఇతి శైత్యోక్తిః। "ధారాసమ్పాత్ ఆభారః" ఇత్యమరః। వాయునా హృతాః ఆకృష్టాః అమీ శిలీముఖాః భృఙ్గాః। ఆపదామ్ ఉపాగమే రాజాదిభయాగమే దుశ్చరితాః దుష్టకర్మాణః చౌరాదయః ఇవ। గమ్యతే ఇతి గతిం గన్తవ్యదేశమ్। "దేశోపాయగమే గతిః" ఇతి వైజయన్తీ। నిశ్చేతుం న అలం న సమర్థాః। ఏకత్ర వాయోః సార్వత్రికత్వేన ఉపాదానాత్ అనిశ్చయాత్ అన్యత్ర భయాన్ధత్వాత్ ఇతి భావః॥3౫॥

ముఖైరితి। విద్రుమభఙ్గలోహితైః ముఖైః పిశఙ్గీః పిశఙ్గవర్ణాః కలమస్య శిఖాః శాల్యగ్రాణి బిభ్రతీ వ్యక్తశిరీషకోమలా

శుకావలిర్వ్యక్తశిరీషకోమలా

ధనుఃశ్రియం గోత్రభిదోఽనుగచ్ఛతి ॥౩౬॥

ఇతి కథయతి తత్ర నాతిదూరాత్

అథ దదృశే పిహితోష్ణరశ్మిబిమ్బః।

విగలితజలభారశుక్లభాసాం

నిచయ ఇవామ్బుముచాం నగాధిరాజః॥౩౭॥

తమతనువనరాజిశ్యామితోపత్యకాన్తం

నగముపరి హిమానీగౌరమాసాద్య జిష్ణుః।

వికసితశిరీషసవర్ణా అసౌ శుకావలిః గోత్రభిదః ఇన్ద్రస్య ధనుషః శ్రియమ్ అనుగచ్ఛతి అనుకరోతి నానావర్ణత్వాత్ ఇన్ద్రధనుః ఇవ ఆభాతి ఇతి ఉపమాలఙ్కారః॥౩౬॥

ఇతీతి। అథ తత్ర తస్మిన్ పూర్వోక్తయక్షే ఇతి ఇత్థం కథయతి సతి న అతిదూరాత్ అనతిదూరాత్ ఈషద్దూరే ఇత్యర్థః। నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపా ఇతి సమాసః। పిహితోష్ణరశ్మివిమ్బః తిరోహితార్కమణ్డలః ఇతి ఔన్నత్యోక్తిః। నగాధిరాజః హిమాద్రిః విగలితః జలభారః యేషాం తే తథోక్తాః। అత ఏవ శుక్లభాసః ద్వయోః అన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షయా విశేషణసమాసః। తేషాం విగలితజలభారశుక్లభాసాం శుభ్రాణామ్ అమ్బుముచాం నిచయః ఇవ మేఘవృన్దమ్ ఇవ దదృశే దృష్టః॥౩౭॥

తమితి। జిష్ణుః అర్జునః అతనుభిః మహతీభిః వనరాజిభిః శ్యామితాః శ్యామలాః ఉపత్యకాన్తాః ఆసన్నభూమిప్రదేశాః యస్య తం తథోక్తమ్। “ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకా”

ఇత్యమరః। “ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢ్యోః” ఇతి త్యకన్ప్రత్యయః। ఉపరి హిమానీభిః హిమసఙ్ఘాతైః గౌరం శుభ్రం నగం హిమాద్రిమ్ ఆసాద్య

వ్యపగతమదరాగస్యానుసస్మార లక్ష్మీమ్

అసితమధరవాసో బిభ్రతః సీరపాణేః॥౩౮॥

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే

శరద్వర్ణనో నామ చతుర్థః సర్గః॥౪॥

పఞ్చమః సర్గః।

అథ జయాయ ను మేరుమహీభృతః

రభసయా ను దిగన్తదిదృక్షయా।

వ్యపగతః నివృత్తః మదరాగః యస్య తస్య। అసితం నీలమ్ అధరవాసః ఉత్తరీయం బిభ్రతః ధృతవతః సీరం హలం పాణౌ యస్య తస్య సీరపాణేః హలాయుధస్య। “హలాయుధో నీలామ్బరో రౌహిణేయస్తాలాఙ్కో ముసలీ హలీ। సఙ్కర్షణః సీరపాణిః” ఇత్యమరః। “సప్తమీ విశేషణే” ఇతి జ్ఞాపకాత్ వ్యధికరణపదః బహువ్రీహిః। “ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ స్తః” ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః। లక్ష్మీం శోభామ్ అనుసస్మార స్మృతవాన్। అత్ర సదృశదర్శనేన సదృశాన్తరస్య స్మరణాత్ స్మరణాలఙ్కారః। “సదృశం సదృశానుభవాద్యత్ర స్మర్యతే తత్ స్మరణమ్” ఇతి విద్యాధరః॥౩౮॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం

కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం ఘణ్టాపథసమాఖ్యాయాం

చతుర్థః సర్గః॥౪॥

అథ హిమవద్వర్ణనమ్ ఆరభతే తత్ర పఞ్చదశభిః కులకమ్

అభియయౌ స హిమాచలముచ్ఛ్రితం

సముదితం ను విలఙ్ఘయితుం నభః॥౧॥

తపనమణ్డలదీపితమేకతః

సతతనైశతమోవృతమన్యతః।

హసితభిన్నతమిస్రచయం....

శివమివా........॥౨॥

ఆహ। అథేతి। అథ అనన్తరం స అర్జునః మేరుమహీభృతః హేమాద్రే జయాయ ను జయార్థం వా। నుశబ్ద అత్ర వితర్కే। “ను పృచ్ఛాయాం వితర్కే చ” ఇత్యమరః। రభసః వేగః। “రభసో వేగహర్షయోః” ఇతి వైజయన్తీ। తద్వృత్యా రభసయా అతీవ ఉత్కటతయా ఇతి యావత్। అర్క ఆదిత్యాత్ అచ్ప్రత్యయః। దిగన్తానాం దిదృక్షయా ను ద్రష్టుమ్ ఇచ్ఛాయా వా నభః అన్తరిక్షం విలఙ్ఘయితుం ను అతిక్రమితుం వా సముదితం సముత్పతితమ్ ఇవ స్థితమ్ ఇత్యర్థః। కుతః ఉచ్ఛ్రితమ్ ఉన్నతం హిమస్య అచలం హిమాచలమ్ అభియయౌ। అత్ర అభిద్యోతితానేకఫలవిశిష్టోన్నత్యగుణనిమిత్తోదితాదిక్రియోత్ప్రేక్షా సా చ వ్యఞ్జకాప్రయోగాత్। ప్రతీయమానా ఇతి సంక్షేపః। ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్—“ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌ భరౌ” ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

తపనేతి। ఏకతః ఏకస్మిన్ భాగే। సార్వవిభక్తికః తసిః। తపనమణ్డలేన దీపితం ప్రకాశితమ్। అన్యతః అన్యస్మిన్ భాగే సతతేన అనిషిద్ధేన నైశేన నిశిభవేన తమసా వృతమ్ ఏకత్ర అహ్నా రాాత్ర్యా చ అన్యత్ర సఙ్గతమ్ ఇత్యర్థః। అత ఏవ పురః అగ్రే హసితేన అట్టహాసేన భిన్నతమిస్రచయం నిరస్తతమస్తోమం తథా గజచర్మణా అనుగతం పశ్చాద్వ్యాప్తమ్। “పశ్చాత్సాదృశ్యయోరను” ఇత్యమరః। శివమ్

క్షితినభఃసురలోకనివాసిభిః

కృతనికేతమదృష్టపరస్పరైః।

ప్రథయితుం విభుతామభినిర్మితం

ప్రతినిధిం జగతామివ శమ్భునా॥౩॥

భుజగరాజసితేన నభఃశ్రితా

కనకరాజివిరాజితసానునా।

సముదితం నిచయేన తడ꣡ిత్వతీం

లఘయతా శరదమ్బుదసంహతిమ్॥౪॥

ఇవ స్థితమ్। తపనతేజఃప్రసారః అపి అస్య కారణమ్ ఇవ కుత్రచిత్ పరిసమాప్యతే ఇతి మహత్త్వాతిశయోక్తిః॥౨॥

క్షితీతి। పరస్పరే అన్యోన్యే। "కర్మవ్యతిహారే సర్వనామ్నో ద్వే భవతః" ఇతి వక్తవ్యత్వాత్ పరశబ్దస్య ద్విర్భావః। "సమాసవచ్చ బహులం యదా సమాసవత్ ప్రథమైకవచనం తదా పూర్వపదస్య" ఇతి వక్తవ్యత్వాత్ ప్రథమైకవచనమ్। సుట్ కత్కాదిత్వాత్ విసర్జనీయస్య సత్వం బహువచనం చ అన్యోన్యశబ్దవత్। యథా మాఘే—"అన్యోన్యేషాం పుష్కరైరామృశన్తే" ఇతి। అదృష్టాః పరస్పరే యైః తే అదృష్టపరస్పరాః తైః తథోక్తైః। క్షితౌ నభసి సురలోకే చ నివసన్తి ఇతి తైః తథోక్తైః భూర్భువఃస్వర్లోకవాసిభిః ఇత్యర్థః। కృతనికేతం కృతాస్పదమ్ అత ఏవ శమ్భునా విభుతాం స్వసామర్థ్యం ప్రథయితుమ్ అభినిర్మితం జగతాం ప్రతినిధిం ప్రతికృతిమ్ ఇవ స్థితమ్ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। "ప్రతికృతిరర్చా పుంసి ప్రతినిధిరుపమోపమానం స్యాత్" ఇత్యమరః। త్రైలోక్యశ్లాఘ్యోపమమ్ అపరిచ్ఛేద్యం చ ఇతి భావః॥౩॥

భుజగేతి। పునశ్చ భుజగరాజసితేన శేషాహిధవలేన నభఃశ్రితా గగనస్పృశా అతఏవ రాత్రిభిః రేఖాభిః విరాజితాః

మణిమయూఖచయాంశుకభాసురాః

సురబధూపరిభుక్తలతాగృహాః।

దధతముచ్చశిలాన్తరగోపురాః।

పుర ఇవోదితపుష్పవనా భువః॥౫॥

అవిరతోజ్ఝితవారివిపాణ్డుభిః
విరహితైరచిరద్యుతితేజసా।
ఉదితపక్షమివారతనిఃస్వనైః
పృథునితమ్బవిలమ్బిభిరమ్బుదైః॥౬॥

సానవః యస్య తేన తథోక్తేన అత ఏవ తడఙ్ఃిత్వతీం శరదమ్బుదసంహతి లఘుతయా లఘూకుర్వతా తత్తుల్యేన ఇత్యర్థః। అత ఏవ ఉపమాలఙ్కారః। నిచయేన శిఖరసముచ్చయేన సముదితం సమున్నతమ్॥౪॥

మణీతి। పునః మణిమయూఖచయాః ఏవ అంశుకాని పటకాణ్డాదీని తైః భాసురాః సురబధూభిః పరిభుక్తాః లతాః గృహాణి ఇవ యాసు తాః తథోక్తాః। ఉచ్చాని శిలాన్తరాణి శిలామధ్యాని గోపురాణి ఇవ యాసు తాః ఉదితాని ఊర్జితాని పుష్పాణాం వనాని యాసు తాః అత ఏవ పురః ఇవ నగరాణి ఇవ స్థితాః భువః దధతమ్॥౫॥

అవిరతేతి। పునశ్చ అవిరతమ్ అవిచ్ఛిన్నమ్ ఉజ్ఝితం వారి యైః తే అవిరతోజ్ఝితవారయః వృష్టిమన్తః ఇత్యర్థః। అత ఏవ విపాణ్డవశ్చ తైః అవిరతోజ్ఝితవారివిపాణ్డుభిః। అతః హిమవత్పక్షత్వం సమ్భవతి ఇతి భావః। అచిరద్యుతితేజసా విరహితైః విద్యుత్తేజోరహితైః। ఆరతనిఃస్వనైః ప్రశాన్తగర్జితైశ్చ అన్యథా పక్షత్వహానిః స్యాత్ ఇతి భావః। పృథునితమ్బవిలమ్బిభిః మహాకటకసఙ్గిభిః। "కటకోఽస్త్రీ నితమ్బోఽద్రేః" ఇత్యమరః। అమ్బుదైః

దధతమాకరిభిః కరిభిః క్షతైః
సమవతారసమైరసమైస్తటైః।
వివిధకామహితామహితామ్భసః
స్ఫుటసరోజవనా జవనా నదీః॥౭॥

నవవినిద్రజపాకుసుమత్విషాం

ద్యుతిమతాం నికరేణ మహాశ్మనామ్।

ఉదితపక్షం సఞ్జాతపక్షమ్ ఇవ స్థితమ్। ప్రాక్ ఛిన్నపక్షస్య అపి హిమాద్రేః ధవలామ్బుదసమ్పన్థాత్ పునః పక్షోత్థానమ్ ఉత్ప్రేక్ష్యతే॥౬॥

దధతమితి। పునశ్చ ఆకరః ఖనిః ఏషామ్ అస్తి యోనిత్వేన ఇతి ఆకరిభిః ఆకరజైః। "ఖనిః స్త్రియామాకరః స్యాత్" ఇత్యమరః। కరిభిః గజైః కర్తృభిః క్షతైః వ్రణైః సమవతారేషు తీర్థేషు సమైః అవిషమైః అసమైః అసదృశైః అతాదృశైః అనుపమైః ఇత్యర్థః తటైః ఉపలక్షితాః తాః మహితామ్బుసః శ్లాఘ్యోదకాః అత ఏవ వివిధేభ్యః కామేభ్యః అవగాహనాద్యుపభోగేభ్యః హితాః అనుకూలాః। "చతుర్థీ తదర్థే" ఇత్యాదినా సమాసః। స్ఫుటాని వికసితాని సరోజవనాని యాసు తాః జవనాః వేగవతీః। "జుచఙ్క్రమ్య" ఇత్యాదినా యుచ్। నదీః దధతమ్। యమకవృత్త్యనుప్రాసభేదత్వాత్ యమకాలఙ్కారః। అర్థాలఙ్కారః తు అభ్యుచ్చయః తస్య అతిదుష్కరత్వాత్ రసపోషః అపి న ఆద్రియతే। తదుక్తమ్ "ప్రాయశో యమకే చిత్రే రసవృద్ధిర్న మృగ్యతే"॥౭॥

నవేతి। పునశ్చ నవాని వినిద్రాణి చ యాని చ జపాకుసుమాని తామ్రపుష్పికాకుసుమాని తేషాం త్విషః ఇవ త్విషః యేషాం తే తేషామ్ "ఓడ్రపుష్పం జపాపుష్పం రూపికా తామ్రపుష్పికా" ఇతి వాగ్భటః। ద్యుతిమతాం మహాశ్మనాం మణీనాం పద్మరాగాణామ్ ఇత్యర్థః

విహితసాన్ధ్యమయూఖమివ క్వచిత్

నిచితకాఞ్చనభిత్తిషు సానుషు॥౮॥

పృథుకదమ్బకదమ్బకరాజితం

గ్రథితమాలతమాలవనాకులమ్।

లఘుతుషారతుషారజలశ్చ్యుతం

ధృతసదానసదాననదన్తినమ్॥౯॥

రహితరత్నచయాన్న శిలోచ్చయాన్
అపలతాభవనా న దరీభువః।

విశేషణసామర్థ్యాత్। నికరేణ సమూహేన హేతునా క్వచిత్ నిచితాః సజ్ఘట్టితాః కాఞ్చనభిత్తయః యేషు తేషు సానుషు విహితాః సాన్ద్యాః సన్ధ్యాయాం భవాః మయూఖాః యస్మిన్ తమ్ ఇవ స్థితమ్। కాఞ్చనభిత్తిషు పద్మరాగప్రభాప్రసరాత్ ఉదితసన్ధ్యారాగః ఇవ భాతి ఇతి ఉత్ప్రేక్షా॥౮॥

పృథ్వీతి। పునశ్చ పృథుభిః కదమ్బకదమ్బకైః నీపకుసుమసమూహైః స్తవకైః రాజితమ్। “కదమ్బమాహుః సిద్ధార్థే నీపే చ నికురమ్బకే” ఇతి ఉభయత్ర అపి విశ్వః। గ్రథితమాలైః బద్ధపఙ్క్తిభిః తమాలవనైః తాపిఞ్చవనైః ఆకులమ్ ఆకీర్ణమ్। “కాలస్కన్ధః తమాలః స్యాత్తాపిఞ్ఛోఽపి” ఇత్యమరః। లఘుతుషారమ్ అల్పసీకరం యత్ తుషారజలం హిమోదకం తత్ శ్చ్యోతతి వర్షతి తం తథోక్తమ్। “తుషారౌ హిమసీకరౌ” ఇతి శాశ్వతః। “అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే” ఇతి క్విప్। సదానాః సమదాః సదాననాః శోభనాననాశ్చ యే దన్తినః తే ధృతాః యేన తం తథోక్తమ్॥౯॥

రహితేతి। పునశ్చ రహితరత్నచయాన్ రహితః పరిత్యక్తః రత-

విపులినామ్బురుహా న సరిద్వధూః
అకుసుమాన్ దధతం న మహీరుహః॥౧౦॥

వ్యథితసిన్ధుమనౌరశనైః శనైః
అమరలోకబధూజఘనైర్ఘనైః।
ఫణభృతామభితో వితతం తతం
దయితరమ్యలతావకులైః కులైః॥౧౧॥

సమురచాపమనేకమణిప్రభైః

అపపయోవిశదం హిమపాణ్డుభిః।

వయః యైః తాన్ రత్నరాశిరహితాన్ శిలోచ్చయాన్ శిఖరాణి న దధతమ్ అపలతాభవనాః లతాగృహరహితాః దరీభువః గుహాప్రదేశాన్ న దధతమ్। "దరీ తు కన్దరో వా స్త్రీ దేవఖాతబిలే గుహా" ఇత్యమరః। విగతాని పులినాని అమ్బురుహాణి చ యాసాం తాః సరితః బధ్వః ఇవ తాః సరిద్బధూః న దధతమ్। అత్ర సరితాం బధ్వోపమ్యాత్ పులినామ్బురుహాణాం వదనజఘనౌపమ్యం గమ్యతే। అకుసుమాన్ మహీరుహః వృక్షాన్ న దధతం కిన్తు రత్నాదిసమ్పన్నాన్ ఏవ శిలోచ్చయాదీన్ దధతమ్ ఇత్యర్థః। మహావిభాషయా న అత్ర నఞ్సమాసః॥౧౦॥

వ్యథితేతి। పునశ్చ అనీరసనైః అనిర్మోఖలైః సరశనైః ఇత్యర్థః। ఘనైః నివిడైః అమరలోకబధుజఘనైః శనైః మన్దం మన్దం వ్యథితసిన్ధుం క్షోభితనదీకమ్ అయమ్ అపరః స్వర్గః ఇతి భావః। దయితాః ప్రియాః రమ్యాః లతాః వీరుధః వకులాః కేసరాశ్చ యేషాం తైః తథోక్తైః। "విశారదో మద్యగన్ధో వకులః సర్వకేసరః" ఇతి వైద్యకే। ఫణభృతాం కులైః అభితః తతం వ్యాప్త తథా వితతం విస్తృతమ్॥౧౧॥

అవిచలం శిఖరైరుపబిభ్రతం

ధ్వనితసూచితమమ్బుముచాం చయమ్॥౧౨॥

వికచవారిరుహం దధతం సరః

సకలహంసగణం శుచి మానసమ్।

శివమగాత్మజయా చ కృతేర్ష్యయా

సకలహం సగణం శుచిమానసమ్॥౧౩॥

గ్రహవిమానగణానభితో దివం

జ్వలయతౌషధిజేన కృశానునా।

సమురేతి। అనేకా విచిత్రా మణిప్రభా యేషాం తైః తథోక్తైః హిమేన పాణ్డుభిః శిఖరైః సమురచాపం సేన్ద్రచాపమ్ అపపయః నిర్జలః అత ఏవ విశదశ్చ తమ్ అపపయోవిశదమ్ అవిచలం ధైర్యాత్ నిశ్చలం చ అతః శిఖరశఙ్కా అస్య అభూత్ ఇత్యర్థః। కిన్తు ధ్వనితేన గర్జితేన సూచితం జ్ఞాపితమ్ అమ్బుముచాం చయమ్ ఉపబిభ్రతమ్। అత్ర కవికల్పితసాదృశ్యాత్ శిఖరైః మేఘసన్దేహే మేఘనిశ్చయాత్ సన్దేహాలఙ్కారః॥౧౨॥

వికచేతి। పునశ్చ వికచవారిరుహం నిత్యవికసితారవిన్దమ్ ఇత్యర్థః వృత్తిసామర్థ్యాత్। కలహంసగణైః సహ వర్త్తతే ఇతి సకలహంసగణమ్। "కాదమ్బః కలహంసః స్యాత్" ఇత్యమరః। యద్వా సకలాః సర్వే హంసగణాః యస్మిన్ తత్ తథోక్తమ్। శుచి నిత్యనిర్మలం మానసం మానసాఖ్యం సరః దధతమ్। కిఞ్చ కృతేర్ష్యయా కుతశ్చిత్ నిమిత్తాత్ కుపితయా ఇత్యర్థః అగాత్మజయా పార్వత్యా సకలహం సవివాదం సగణం సప్రమథమ్। "గణాః ప్రమథసఙ్ఘాః" ఇతి వైజయన్తీ। శుచిమానసమ్ అవిద్యావినిర్ముక్తచిత్తం శివం చ దధతమ్। ఏతేన సకలశైలవైలక్షణ్య అస్య ఉక్తమ్॥౧౩॥

ముహురనుస్మరయన్తమనుక్షపం

త్రిపురదాహముమాపతిసేవినః॥౧౪॥

వితతశీకరరాశిభిరుచ్ఛ్రితైః

ఉపలరోధవివర్త్తిభిరమ్బుభిః।

దధతమున్నతసానుసముద్ధతాం

ధృతసితవ్యజనామివ జాహ్నవీమ్॥౧౫॥

॥కులకమ్॥

గ్రహేతి। దివమ్ అభితః దివః అభిముఖమ్। "అభితః పరితః" ఇత్యాదినా ద్వితీయా। గ్రహాః చన్ద్రాదయః విమానాని దేవయానాని చ। "వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ" ఇత్యమరః। తేషాం గణాన్ జ్వలయతా ప్రదీపయతా। "మితాం హ్రస్వః" ఇతి హ్రస్వః। ఓషధిజేన తృణవిశేషజన్యేన కృశానునా అనుక్షపం ప్రతిక్షపమ్। వీప్సాయామ్ అవ్యయీభావః।

ఉమాపతిసేవినః ప్రమథాదీన్। "గతిబుద్ధి" ఇత్యాదినా ద్వికర్మ్మత్వమ్। త్రయాణాం పురాణాం సమాహారః త్రిపురమ్। "తద్ధితార్థ" ఇత్యాదినా సమాసః। "పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః" ఇతి స్త్రీలిఙ్గప్రతిషేధః। తస్య దాహం త్రిపురదాహం ముహుః అనుస్మరయన్తమ్। నను "అధీగర్థ" ఇత్యాదినా దాహమ్ ఇత్యత్ర షష్ఠీ కిం న స్యాత్ తస్యాః శేషార్థే విధానాత్ శేషస్య అవివక్షితత్వాత్। అత్ర కవిసమ్మతసాదృశ్యాత్ స్మృతిః ఇతి స్మరణాలఙ్కారః॥౧౪॥

వితతేతి। వితతశీకరరాశిభిః విస్తృతశీకరపుఞ్జైః ఉచ్ఛ్రితైః ఉత్పతితైః కుతః ఉపలరోధేన వివర్త్తిభిః అమ్బుభిః హేతుభిః ధృతసితవ్యజనామ్ ఇవ గృహీతామలచామరామ్ ఇవ

అనుచరేణ ధనాధిపతేరథో
నగవిలోకనవిస్మితమానసః।
స జగదే వచనం ప్రియమాదరాత్
ముఖరతావసరే హి విరాజతే॥౧౬॥

అలమేష విలోకితః ప్రజానాం
సహసా సన్తతిమంహసాం విహన్తుమ్।
ఘనవర్త్మ సహస్రధేవ కుర్వన్
హిమగౌరైరచలాధిపః శిరోభిః॥౧౭॥

స్థితామ్ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। ఉన్నతమానుషు సముద్ధతాం వహన్తీం జాహ్నవీం గఙ్గాం దధతమ్॥౧౫॥

అనుచరేణేతి। అథో అనన్తరమ్। "మఙ్గలానన్తరారమ్భప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ" ఇత్యమరః। ధనాధిపతేః అనుచరేణ యక్షేణ నగవిలోకనవిస్మితమానసః సః అర్జునః। ఆదరాత్ ప్రియం వచనం జగదే గదితః। గదతేః బ్రువర్థస్య దుహాదిత్వాత్ ప్రధానే కర్మ్మణి లిట్। అపృష్టపరిభాషణదోషం పరిహరతి। ముఖరతేతి। ముఖరతా వాచాలత్వమ్ అపృష్టపరిభాషిత్వమ్ ఇతి యావత్। అవసరే శ్రోతుః ఆకాఙ్క్షాసమయే విరాజతే హి। ఆకాఙ్క్షితమ్ అపృష్టః అపి బ్రూయాత్ ఇతి భావః॥౧౬॥

అలమితి। హిమేన గౌరైః శుభ్రైః శిరోభిః శిఖరైః ఘనవర్త్మ ఖం సహస్రధా కుర్వన్ విపాటయన్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। ఏషః అచలాధిపః హిమవాన్ విలోకితః దృష్టమాత్రః ఏవ ప్రజానామ్ అంహసాం సన్తతిం పాపసఙ్ఘాతం సహసా విహన్తుమ్ అలం సమర్థః।
"పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేషు" ఇతి తుమున్। ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్।

ఇహ దురధిగమైః కిఞ్చిదేవాగమైః

సతతమసుతరం వర్ణయన్త్యన్తరమ్।

అముమతివిపినం వేద దిగ్వ్యాపినం

పురుషమివ పరం పద్మయోనిః పరమ్॥౧౮॥

రుచిరపల్లవపుష్పలతాగృహైః

ఉపలసజ్జలజైర్జలరాశిభిః।

నయతి సన్తతముత్సుకతామయం

ధృతిమతీరుపకాన్తమపి స్త్రియః॥౧౯॥

"పర్యన్తేర్యౌ తథైవ శేషం చౌపచ్ఛన్దసికం సుధీభిరుక్తమ్" ఇతి స్మరణాత్॥౧౭॥

ఇహేతి। ఇహ అస్మిన్ పర్వతే సుతరం న భవతి ఇతి అసుతరం దుస్తరమ్ ఇత్యర్థః। తరతేః ఖల్ప్రత్యయః। అన్తరం మధ్యభాగం పురుషే తు అన్తరం తత్త్వం దురధిగమైః దుర్గ్రహైః దుఃఖేన అధిగన్తుమ్ అశక్యైః ఆగమైః పురాణాదిభిః కిఞ్చిత్ ఏవ సతతం వర్ణయన్తి। న తు కదాచిత్ ప్రత్యక్షేణ అపి నిఃశేషం జ్ఞాతుమ్ అశక్యత్వాత్ ఇతి భావః। కిన్తు అతివిపినమ్ అతిగహనం దిగ్వ్యాపినమ్ అముం గిరిం పరం పురుషం పరమాత్మానమ్ ఇవ పరం కేవలమ్।
"పరమవ్యయమిచ్ఛన్తి కేవలః" ఇతి విశ్వః। పద్మయోనిః బ్రహ్మా ఏవ వేద న అన్యః ఇత్యర్థః।
"విదో లటో వా" ఇతి ణలాదేశః। అత్ర ఉపమాయమకయోః సంసృష్టిః। క్షమావృత్తమ్।
"తురగరసయతిర్నౌ భరౌ గః క్షమా"॥౧౮॥

రుచిరపల్లవేతి। అయం గిరిః। రుచిరాణి పల్లవాని పుష్పాణి చ యేషాం తే తథాభూతాః లతాగృహాః యేషు తైః తథోక్తైః ఉపలసజ్జలజైః జలరాశిభిః సరోభిః కరణైః ఉపకాన్తం కాన్త-

సులభైః సదా నయవతాఽయవతా

నిధిగుహ్యకాధిపరమైః పరమైః।

అమునా ధనైః క్షితిభృతాఽతిభృతా

సమతీత్య భాతి జగతౌ జగతీ॥౨౦॥

అఖిలమిదమముష్య గౌరీగురోః

త్రిభువనమపి నైతి మన్యే తులామ్।

సమీపే ధృతిమతీః ధైర్యవతీః అపి సమీపస్థాన్ అపి ప్రియాన్ న గణయన్తీః। మానినీః ఇత్యర్థః। స్త్రియః సన్తతమ్ ఉత్సుకతాం నయతి తాసాం మానగ్రన్థిం శిథిలయతి ఇత్యర్థః। అథవా ఉపకాన్తం ధృతిమతీః తుష్టిమతీః అపి సురతతృప్తాః అపి పునః ఉత్సుకతాం నయతి ఇత్యర్థః। ఉభయత్ర అపి ఉద్దీపకత్వాతిశయోక్తిః। వృత్తమ్ ఉక్తమ్॥౧౯॥

సులభైరితి। నయవతా నీతిమతా అయవతా భాగ్యవతా చ సదా సులభైః న అన్యైః ఇత్యర్థః। "అయః శుభావహో విధిః" ఇత్యమరః। నిధీనాం మహాపద్మాదీనామ్। "అస్త్రీ పద్మో మహాపద్మః శఙ్ఖో మకరకచ్ఛపౌ। ముకున్దనన్దనీలాశ్చ వర్చాః స్యుర్నిధయో నవ" ఇత్యమరః। గుహ్యకానాం చ అధిపం కువేరం రమయన్తి ఇతి తథోక్తైః। "కర్మణ్యణ్"। పరమైః ఉత్కృష్టైః ధనైః కరణైః అమునా క్షితిభృతా హేతునా అతిభృతా పూర్ణా సతీ జగతీ మహీ జగతీ స్వర్గపాతాలలోకౌ సమతీత్య అతీత్య భాతి। అమానుష్యైః అపి దుర్లభాః సమ్పదః అత్ర సమ్భవన్తి ఇతి భావః। అత్ర ధనాధిపతేః ఇతి పదార్థస్య విశేషణగత్యా జగదతిక్రమణహేతుత్వోక్త్యా కావ్యలిఙ్గం తస్య యమకేన సంసృష్టిః। ప్రమితాక్షరా వృత్తమ్। "ప్రమితాక్షరా సజససైరుదితా" ఇతి లక్షణాత్॥౨౦॥

అధివసతి సదా యదేనం జనైః

అవిదితవిభవో భవానీపతిః॥౨౧॥

వీతజన్మజరసం పరం శుచి

బ్రహ్మణః పదముపైతుమిచ్ఛతామ్।

అఖిలమితి। అముష్య గౌరీగురోః హిమవతః ఇదమ్ అఖిలం త్రయాణాం భువనానాం సమాహారః త్రిభువనమ్ అపి। "తద్ధితార్థ" ఇత్యాదినా సమాసః। పాచాదిత్వాత్ స్త్రీత్వప్రతిషేధః। తులాం సామ్యం న ఏతి ఇతి మన్యే। యత్ యతః జనైః అవిదితవిభవః అజ్ఞాతమహిమా భవనీపతిః సదా ఏనం గిరిమ్ అధివసతి అస్మిన్ వసతి ఇత్యర్థః। "ఉపాన్వధ్యాఙ్ వస" ఇతి కర్మత్వమ్। అతః అయం ధర్మక్షేత్రమ్ ఇతి భావః। ప్రభావృత్తమ్। "స్వరశరవిరతిర్నౌ సరౌ ప్రభా" ఇతి లక్షణాత్॥౨౦॥

వీతేతి। వీతే నివృత్తే జన్మజరసీ యస్య తత్ వీతజన్మజరసమ్। "జరాయా జరసన్యతరస్యామ్" ఇతి జరసాదేశః। అత్ర నదన్తవిధేః ఇష్టత్వాత్ పరత్వేన స్యాదేశబాధకత్వాత్ చ। తథాహి "టాఙసిఙసామినాత్ స్యాః" ఇతి స్యాదేశబాధనాత్। "పరత్వాజ్జరసాదేశం బభాషే భాష్యకృత్ స్వయమ్। సూత్రకారమతే యత్తు జ్ఞాపకాత్ పరబాధనమ్ భవేత్ తదపి టాఙస్యోర్న పునర్ఙసి సమ్భవేత్। మతద్వయేఽపి తత్తుల్యం ఙసి యత్పూర్వబాధనమ్। పరత్వాజ్జరసాదేశస్తత్ స్యాత్ స్యాదేశబాధనాత్। జ్ఞాపకఞ్చాత్ర టాఙస్యోర్యావాదేశా వినాదితి। ఈకారదీర్ఘయోస్తత్ర వైయర్థ్యం తత్తు తౌ వినా। ఏత్వే సవర్ణదీర్ఘం చ రూపసిద్ధిర్భవేద్యతః। వ్యర్థసూత్రాక్షరత్యాగాత్ తేన తజ్జ్ఞాపకం ఫణీ। స్వాతన్త్ర్యాజ్జరసాదేశే జగౌ పూర్వస్య బాధనాత్। సమర్థనప్రపఞ్చస్తు భాష్యకైయటయోః స్ఫుటః॥"

ఆగమాదివ తమోపహాదితః।

సమ్భవన్తి మతయో భవచ్ఛిదః॥౨౨॥

దివ్యస్త్రీణాం సచరణలాక్షారాగాః

రాగాయాతే నిపతితపుష్పాపీడ఼ా఼ః।

ఏవఞ్చ యదత్ర జరస ఇతి కేషాఞ్చిత్ పాఠాన్తరకల్పనం తత్ అజ్ఞానవిజృమ్భితమ్ ఏవ। బ్రహ్మణః పరమాత్మనః సమ్బన్ధి పరమ్ ఉత్కృష్టం శుచి నిష్కలఙ్కం పద్యతే ఇతి పదం స్థానం

తాదాత్మ్యలక్షణమ్ ముక్తిమ్ ఇత్యర్థః। ఉపైతుం ప్రాప్తుమ్ ఇచ్ఛతాం ముముక్షూణామ్ ఆగమాత్ శాస్త్రాత్ ఇవ తమః అపహన్తి ఇతి తమోఽపహాత్ అవిద్యానివ ర్తకత్వాత్। "అపేః క్లేశతమసోః" ఇతి డప్రత్యయః। ఇతః అస్మాత్ గిరేః భవం ఛిన్దన్తి ఇతి భవచ్ఛిదః సంసారనివర్త్తకాః। "సత్సూద్విష" ఇత్యాదినా క్విప్। మతయః తత్త్వజ్ఞానాని సమ్భవన్తి। క్షేత్రవిశేషస్య అపి జ్ఞానోపపాదకత్వాత్ ఇత్యాశయః। న చ కేవలం భోగభూమిః కిన్తు ముక్తిక్షేత్రమ్ అపి ఇతి తాత్పర్యార్థః। రథోద్ధతా వృత్తమ్। తల్లక్షణమ్ "రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగౌ ఇతి॥౨౨॥

దివ్యేతి। అస్మిన్ గిరౌ చరణలాక్షారాగైః సహ వర్త్తన్తేతాః తథోక్తాః ధేనుకపురుషాయితాదిబన్ధేషు స్త్రియః పాదతలస్పర్శాత్ తదాగాఙ్కితాః ఇత్యర్థః। నిపతితాః వ్యానతకరణే స్త్రీణామ్ అధో ముఖత్వాత్ భ్రష్టాః పుష్పాపీడాః కుసుమశేఖరాః యాసు తాః తథోక్తాః "శిఖాస్వాపీడశేఖరౌ" ఇత్యమరః। పీడాభాజః విమర్ధభాజః భఙ్గిమత్యః ఇత్యర్థః। భ్రమరప్రేఙ్ఖోలితాదౌ సర్వతః కటిపరిభ్రమణ సమ్భవాత్ ఇతి భావః। కుసుమైః చితాః కుసుమచితాః। ఇభమార్గా రాదికరణేషు స్తనభుజాద్యవయవానాం శయ్యాతలస్థాయిత్వాత్ మార్దవాయ

పీడాభాజః కుసుమచితాః సాశంసం

శంసన్త్యస్మిన్ సురతవిశేషం శయ్యాః॥33॥

గుణసమ్పదా సమధిగమ్య పరం

మహిమానమత్ర మహితే జగతామ్।

కుసుమచితాః కుసుమాస్తృతాః ఇత్యర్యః। దివ్యస్త్రీణాం సమ్బన్ధిన్యః శేరతే ఆసు ఇతి శయ్యాః తల్పాని। "సంజ్ఞాయాం సమజనిపద" ఇత్యాదినా క్యప్। రాగాయాతే రాగోద్రేకే సతి యః సాశంసః సతృష్ణః సురతవిశేషః తం జాతీ ఏకత్రచనం సురతవిశేషాన్ ఇత్యర్థః। శంసన్తి సూచయన్తి వివృణ్వన్తి ఇత్యర్థః। అత్ర లాక్షారాగాదిపదార్థానాం సురతవిశేషశంమనం ప్రతి విశేషణగత్యా హేతుత్వోక్త్యా కావ్యలిఙ్గమ్ అలఙ్కారః యమకేన సంసృజ్యతే। జలధరమాలావృత్తమ్ "మ్భౌ స్మౌ చేత్ స్యాజ్జలధరమాలా ఖ్యాతా" ఇతి లక్షణాత్। ధేనుకాదిబన్ధలక్షణం తు రతిరహస్యే। "న్యస్తహస్తయుగలా నిజే పదే యోషిదేతి కటిరూఢవల్లభా। అగ్రతో యది శనైరధోముఖీ ధేనుకం వృషవదున్నతే ప్రియే॥౧॥ స్వేచ్ఛయా భ్రమతి వల్లభేఽపి యా యోషిదాచరతి వల్లభాయితమ్। వ్యానతం రతమిదం యది ప్రియా స్యాదధోముఖచతుష్పదాకృతిః॥౨॥ తత్కటిం సమధిరుహ్య వల్లభః

స్యాద్వృషాదిపశుసంస్థితిస్థితః। చక్రవద్భ్రమతి కుఞ్చితత్రికా భ్రామరం నిగదితం సముద్ధతమ్॥౩॥ సర్వతః కటిపరిభ్రమో యది ప్రేఙ్ఖపూర్వమిదముక్తమారతమ్। భూగతస్తనభుజాస్యమస్తకామున్నతాం స్వయమధోముఖీ స్త్రియమ్॥౪॥ క్రామతి స్వకరకష్టమేహనే వల్లభే కరిరతం తదుచ్యతే"। "ప్రసారితే పాణిపాదే శయ్యాస్పృశ్యముఖోరసి। ఉన్నతాయాః స్త్రియాః కట్యాం మార్జారీకమణం విదుః" ఇతి గ్రన్థాన్తరే॥౨౩॥

గుణేతి। జగతాం మహితే జగద్భిః పూజితే పూజ్యమానే।" మతి-

నయశాలిని శ్రియ ఇవాధిపతౌ

విరమన్తి న జ్వలితుమౌషధయః॥౨౪॥

కురరీగణః కృతరవస్తరవః

కుసుమానతా సకమలం కమలమ్।

ఇహ సిన్ధవశ్చ వరణావరణాః

కరిణాం ముదే సనలదానలదాః॥౨౫॥

బుద్ధి" ఇత్యాదినా వర్త్తమానే క్తః "క్తస్య చ వర్త్తమానే" ఇతి షష్ఠీ అత్ర హిమవతి ఔషధయః తృణజ్యోతీంషి నయశాలిని అధిపతౌ నీతిసమ్పన్నే రాజ్ఞి శ్రియః సమ్పదః ఇవ గుణసమ్పదా క్షేత్రగుణ సమ్పత్త్యా అన్యత్ర సన్ధ్యాదిగుణసమ్పదా పరం మహిమానం ఉభయత్ర అపి ప్రకాశసామర్థ్యం సమధిగమ్య జ్వలితుం ప్రకాశితుం న విరమన్తి అవిరతం జ్వలన్తి ఇత్యర్థః। అన్యత్ర రాత్రాదౌ ఇవ ఇతి భావః॥౨౪॥

కురరీతి। ఇహ అద్రౌ కురరీగణః ఉత్క్రోశసఙ్ఘః। "ఉత్క్రోశకురరౌ సమౌ" ఇత్యమరః। కృతరవః కృతారవః తరవః కుసుమైః ఆనతాః కమలం జలం సకమలం సపద్మమ్। "కమలం జలపద్మయోః" ఇతి విశ్వః। వరణాః ద్రుమాః ఆవరణం యాసాం తాః వరణావరణాః "వరణో వరుణః సేతుస్తిక్తశాకః కుమారకః" ఇత్యమరః। సనలదాః సోశీరాః। "మూలేఽస్యోశీరమస్త్రియామ్। అభయం నలదం సేవ్యమ్" ఇత్యమరః। అనలం సన్తాపం

ద్యన్తి ఖణ్డయన్తి శమయన్తి ఇతి అనలదాః। సనలదాశ్చ తాః అనలదాః సిన్ధవః నద్యః కరిణాం ముదే భవన్తి ఇతి శేషః। న కుత్ర అపి ఉక్తవైపరీత్యమ్ ఇతి భావః॥౨౫॥

సాదృశ్యం గతమనిద్రచూతగన్ధైః

ఆమోదం మదజలసేకజం దధానః।

ఏతస్మిన్ మదయతి కోకిలానకాలే

లీనాలిః సురకరిణాం కపోలకాషః॥౨౬॥

సనాకవనితం నితమ్బరుచిరం

చిరం సునినదైర్నదైర్వృతమముమ్।

సాదృశ్యమితి। ఏతస్మిన్ పర్వతే అపనిద్రచూతగన్ధైః సాదృశ్యం గతం ఫుల్లామ్రపుష్పసదృశం మదజలసేకజమ్ ఆమోదం పరిమలం దధానః విభ్రాణః। అత ఏవ లీనాలిః సంసక్తభృఙ్గః సురకరిణాం కష్యతే అనేన ఇతి కాషః। కపోలానాం కాషః కషణస్థానం ద్రుమ స్కన్ధాది। అకాలే వసన్తాతిరిక్తే కాలే అపి కోకిలాన్ సదయతి। "మితాం హ్రస్వః" ఇతి హ్రస్వః। అత్ర వసన్తరూపకారణాభావే అపి మదాఖ్యకార్యోత్పత్తికథనాత్ విభావనాలఙ్కారః। తదుక్తమ్। "కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిః స్యాద్విభావనా" ఇతి। సా చ చూతగన్ధైః సాదృశ్యమ్ ఇతి ఉపమయా ఆమోదం దధానః ఇతి పదార్థహేతుకకావ్యలిఙ్గేన చ అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్యతే। కిం చ కోకిలానాం మదగన్ధకృతనూతనగన్ధభ్రాన్త్యా భ్రాన్తిమదలఙ్కారః వ్యజ్యతే। ప్రహర్షిణీవృత్తమ్। "మ్నౌ జ్రౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమ్" ఇతి లక్షణాత్॥౨౬॥

సనాకేతి। పునశ్చ సనాకవనితం సాప్సరస్కం నితమ్బైః కటకైః రుచిరమ్। సునినదైః సుఘోషైః నదైః ప్రవాహైః వృతమ్ అముమ్ అముష్మిన్ గిరౌ ఇత్యర్థః। "ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః" ఇతి కర్మత్వమ్। అవతః అధోలోకరక్షకస్య ఫణవతః నాగరాజస్య మతా ఇష్టా। "మతిబుద్ధి" ఇత్యాదినా వర్తమానే క్తః। తద్యోగాత్

మతా ఫణవతోఽవతో రసపరా

పరాస్తవసుధా సుధాధివసతి॥౨౭॥

శ్రీమల్లతాభవనమోషధయః ప్రదీపాః
శయ్యా నవాని హరిచన్దనపల్లవాని।
అస్మిన్ రతిశ్రమనుదశ్చ సరోజవాతాః
స్మర్తు్ం దిశన్తి న దివః సురసున్దరీభ్యః॥౨౮॥

ఈశార్ధమమ్బుసి చిరాయ తపశ్చరన్త్యాః
యాదోవిలఙ్ఘనవిలోలవిలోచనాయాః।

షష్ఠీ। రసేన పరా ఉత్కృష్టా। పరాస్తవసుధా త్యక్తభూలోకా సుధా అమృతం చిరమ్ అధివసతి। అతః అన్యత్ర భూమణ్డలే కుత్రాపి సుధా నాస్తి ఇత్యర్థః। మేరుప్రభావః అయం గిరిః ఇతి భావః। అత్ర ప్రస్తుతవిశేషణసామర్థ్యాత్ అప్రస్తుతమేరుప్రతీతేః సమాసోక్తిః అలఙ్కారః స చ యమకేన సంసృజ్యతే। జలోద్ధతగతివృత్తమ్। "రసైర్జసజసాజలోద్ధతగతిః" ఇతి లక్షణాత్॥౨౭॥

శ్రీమదితి। అస్మిన్ అద్రౌ శ్రీమత్ సమృద్ధిమత్ లతా ఏవ భవనమ్ ఓషధయః తృణజ్యోతీంషి ఏవ ప్రదీపాః నవాని హరిచన్దనపల్లవాని సురతరుకిసలయాని ఏవ శయ్యాః। "హరిచన్దనమాఖ్యాతం గోశీర్షం సురపాదపే" ఇతి విశ్వః। రతిశ్రమనుదః సురతశ్రమహారిణః సరోజవాతాశ్చ సురసున్దరీభ్యః। క్రియాగ్రహణాత్ చతుర్థీ। దివః దివమ్। "అధీగర్థ" ఇత్యాదినా కర్మణి షష్ఠీ। స్మర్తు్ం న దిశన్తి। విస్మారయన్తి ఇత్యర్థః। స్వర్గాత్ అపి అతిరిచ్యతే అసౌ ఇతి భావః। అత్ర పూర్వార్ధ్ధం రూపకత్రయం స్ఫుటమ్ ఏవ॥౨౮॥

ఆలమ్బితాగ్రకరమత్ర భవో భవాన్యాః
శ్చ్యోతన్నిదాఘసలిలాఙ్గులినా కరేణ॥౨౯॥

యేనాపవిద్ధసలిలః స్ఫుటనాగసద్మా
దేవాసురైరమృతమమ్బునిధిర్మమన్థే।

ఈశార్ధమితి। ఈశాయ ఇతి ఈశార్థం యథా తథా ఇతి క్రియావిశేషణమ్। "అర్ధేన సహ నిత్యసమాసః సర్వలిఙ్గతా చ వక్తవ్యా"। చిరాయ చిరమ్ అమ్బుసి తపః చరన్త్యాః అత ఏవ యాదోవిలఙ్ఘనవిలోలవిలోచనాయాః జలజన్తువిఘట్టితచలేక్షణాయాః తపసః అపి అధికదృష్ట్యా ఏవ విలోభయన్త్యాః ఇతి భావః। "యాదాంమి జలజన్తవః" ఇత్యమరః। భవాన్యాః భవపత్న్యాః ప్రయోగకాలాపేక్షః అయం నిర్దేశః। "ఇన్ద్రవరుణభవ" ఇత్యాదినా జీష్ ఆనుగాగమశ్చ। కరైకదేశస్య అపి కరత్వాత్ అగ్రశ్చ అమౌ కరశ్చ ఇతి సమానాధికరణే సమాసః। అత ఏవ వామనః। "హస్తాగ్రాగ్రహస్తయోర్గుణగుణినోర్భేదాభేదౌ" ఇతి। తమ్ అగ్రకరం భవః శివః శ్వ్యేతన్నిదాఘసలిలాఞ్జలినా స్రవత్స్వేదాఞ్జలినా ఇతి సాత్వికోక్తిః। కరేణ అత్ర గిరౌ ఆలమ్బత గృహీతవాన్ అత్ర అద్భుతాతీతవృత్తాన్తస్య ప్రత్యక్షవత్ అభిధానాత్ భావికాలఙ్కారః। "అతీతానాగతే యత్ర ప్రత్యక్షవదలక్షితే। అత్యద్భుతార్థకార్యత్వాద్భావికం తదుదాహృతమ్" ఇతి లక్షణాత్। వసన్తతిలకావృత్తమ్। "ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజాజగౌ గః" ఇతి లక్షగాత్॥౨౯॥

యేనేతి। దేవాశ్చ అసురాశ్చ తైః దేవాసురైః। "యేషాం చ విరోధః శాశ్వతికః" ఇతి నైకవద్భావః। ఏషాం యతః కార్యతః ఏవ విరోధః న గోవ్యాఘ్రాదివత్ శాశ్వతికః ఇతి ఆహు గజ మన్దరాద్రిణా

వ్యావర్త_నైరహిపతేరయమాహితాఙ్కః

ఖం వ్యాలిఖన్నివ విభాతి స మన్దరాద్రిః॥౩౦॥

నీతోచ్ఛ్రాయం ముహురశిశిరరశ్మేరుస్రైః

ఆనీలాభైర్విరచితపరభాగా రత్నైః।

జ్యోత్స్నాశఙ్కామిహ వితరతి హంసశ్యేనీ

మధ్యేఽప్యహ్నః స్ఫటికరజతభిత్తిచ్ఛాయా॥౩౧॥

మన్థదణ్డకృతేన ఇతి భావః। అపవిద్ధసలిలః క్షిప్తజలః అత ఏవ స్ఫుటం నాగసద్మ పాతాలం యస్మిన్ సః అమ్బునిధిః అమృతం మమన్థే మథితః। మన్థాతేః ద్వికర్మకత్వాత్ దుహాదిత్వాత్ అప్రధానే కర్మ్మణి లిట్। అహిపతేః మన్థగుణీకృతస్య వాసుకేః ఇత్యర్థః। "మన్థానం మన్దరం

కృత్వా నేత్రం కృత్వా తు వాసుకిమ్" ఇతి భారతవచనాత్। వ్యావర్తనైః వేష్టనైః ఆహితాఙ్కః కృతచిహ్నః సః అయం మన్దరాద్రిః ఖమ్ ఆకాశం వ్యాలిఖన్ వ్యాపాటయన్ ఇవ విభాతి। అత్ర ఔన్నత్యానుపాదానేన ఏవం ఖలేఖనేన ఉత్ప్రేక్షణాత్ అనుపాత్తగుణనిమిత్తా క్రియాస్వరూపా ఉత్ప్రేక్షా॥౩౦॥

నీతేతి। ఇహ అద్రౌ అశిశిరరశ్మేః ఉష్ణాంశోః ఉస్రైః మయూఖైః సఙ్క్రాన్తైః ఇత్యర్థః। నీతోచ్ఛ్రాయమ్ ఉచ్ఛ్రాయం నీతా విస్తారితా ఇత్యర్థః। తథా ఆనీలాభైః అసితప్రభైః రత్నైః ఇన్ద్రనీలైః విరచితపరభాగా తత్సన్నిధానాత్ లబ్ధాంత్కర్షా ఇత్యర్థః। హంస ఇవ శ్యేనో శ్వేతవర్ణా "విశదశ్యేనపాణ్డురాః ఇత్యమరః। "వర్ణాదనుదాత్తాత్తోపధాత్తో నః" ఇతి శ్యేతశబ్దాత్ జీప్। తకారస్య చ నకారః। స్ఫటికానాం రజతానాం చ భిత్తయః తాసాం ఛాయా కాన్తిః। అహ్నః మధ్యే మధ్యాహ్నే అపి ఇత్యర్థః ముహుః జ్యోత్స్నా శఙ్కాం వితరతి। జ్యోత్స్నాకృతే భ్రాన్తిం జనయతి ఇతి భ్రాన్తిమదలఙ్కారః॥౩౧॥

దధత ఇవ విలాసశాలి నృత్యం

మృదు పతతా పవనేన కమ్పితాని।

ఇహ లలితవిలాసినీజనభ్రూ-

గతికుటిలేషు పయఃసు పఙ్కజాని॥౩౨॥

అస్మిన్నగృహ్యత పినాకభృతా సలీలం

ఆబద్ధవేపథురధీరవిలోచనాయాః।

విన్యస్తమఙ్గలమహౌషధిరీశ్వరాయాః

స్రస్తోరగప్రతిసరేణ కరేణ పాణిః॥౩౩॥

దధతి ఇతి। ఇహ అద్రౌ మృదు పతతా మన్దం వహతా పవనేన కమ్పితాని పఙ్కజాని లలితవిలాసినీజనస్య భ్రూగతివత్ కుటిలేషు ఈషత్తరఙ్గితేషు ఇత్యర్థః పయఃసు విలాసశాలి నృత్యం దధత ఇత్ర సవిలాసం నృత్యన్తి ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్॥౩౨॥

అస్మిన్నితి। అస్మిన్ అద్రౌ పినాకభృతా శివేన అధీరవిలోచనాయాః చకితదృష్టః ఉరగదర్శనాత్ ఇతి భావః। ఈశ్వరాయాః గౌర్యాః। "స్థేణభాస" ఇత్యాదినా వరచ్। పుంయోగవివక్షాభావాత్ న జీష్। ఆబద్ధవేపథుః ప్రాప్తకల్పః ఇతి సాత్త్వికోక్తిః। "ట్వితోఽథుచ్" ఇతి అథుచ్ప్రత్యయః। విన్యస్తా మఙ్గలమహౌషధిః యవాఙ్కురాదిః యస్మిన్ సః పాణిః స్రస్తః గలితః ఉరగః ఏవ ప్రతిసరః కౌతుకసూత్రం యస్య తేన। "ఆహుః ప్రతిసరో హస్తసూత్రే మాల్యే చ మణ్డనే" ఇతి విశ్వః। కరేణ సలీలమ్ అగృహ్యత ఇతి దేవస్య పార్వతీపరిణయనవర్ణనమ్। ఈశాథమ్ ఇత్యత్ర తు అనుగ్రహమాత్రోక్తిః ఇతి అపౌనరుక్త్యమ్। భావికమ్ ఏవ అలఙ్కారః॥33॥

క్రామద్భిర్ఘనపదవీమనేకసఙ్ఖ్యైః
తేజోభిః శుచిమణిజన్మభిర్విభిన్నః
ఉస్రాణాం వ్యభిచరతీవ సప్తసప్తేః
పర్యస్యన్నిహ నిచయః సహస్రసఙ్ఖ్యామ్॥3౪॥

వ్యధత్త యస్మిన్ పురముచ్చగోపురం
పురాం విజేతుర్ధృతయే ధనాధిపః।
స ఏష కైలాస ఉపాన్తసర్పిణః
కరోత్యకాలాత్సమయం వివస్వతః॥3౫॥

క్రామద్భిరితి। ఘనపదవీమ్ ఆకాశం క్రామద్భిః వ్యాప్నువానైః అనేకసంఖ్యైః। పరః సహస్రైః ఇత్యర్థః। క్వచిత్ "అనేకవర్ణ" ఇతి పాఠస్తు ప్రామాదికః ఏవ వైయర్థ్యాత్ వ్యాఘాతాచ్చ ఇతి। శుచిః మణిభ్యః స్ఫటికేభ్యః జన్మ యేషాం తైః। "జమ్మాదుత్తరపదో బహువ్రీహిర్వ్యధికరణేఽపీష్యతే" ఇతి వామనః। తేజోభిః విభిన్నః మిశ్రః అత ఏవ పర్యస్యన్ ప్రసర్పన్ ఇహ అద్రౌ సప్తసప్తేః సవితుః ఉస్రాణాం కిరణానాం నిచయః నికరః। సహస్రమ్ ఇతి సంఖ్యా సహస్రసంఖ్యా తాం స్వనియతామ్ ఇతి శేషః। వ్యభిచరతి అతిక్రామతి ఇతి ఉత్ప్రేక్షా॥3౪॥

వ్యధత్తేతి। యస్మిన్ కైలాసే ధనాధిపః కువేరః పురాం విజేతుః శివస్య ధృతయే సన్తోషాయ ఉచ్చగోపురమ్ ఉన్నతపురద్వారమ్। "పురద్వారన్తు గోపురమ్" ఇత్యమరః। పురమ్

అలకాఖ్యాం పురీం వ్యధత్త నిర్మితవాన్ తత్సఖిత్వాత్ ఇతి భావః। సః ఏషః కైలాసః ఉపాన్తసర్పిణః ప్రాన్తచారిణః వివస్వతః అకాలే ప్రసిద్ధేతరకాలే అస్తమయం కరోతి ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। వస్తుతస్తు తత్కారణా-

నానారత్నజ్యోతిషాం సన్నిపాతైః
ఛన్నేష్వన్తఃసాను వప్రాన్తరేషు।
బద్ధాం బద్ధాం భిత్తిశఙ్కామముష్మిన్
ఆవానావాన్ మాతరిశ్వా నిహన్తి॥౩౬॥

రమ్యా నవద్యుతిరపైతి న శాద్వలేభ్యః
శ్యామీభవన్త్యనుదినం నలినీవనాని।

భావాత్ వ్యఞ్జకాప్రయోగాత్ గమ్యా ఉత్ప్రేక్షా। సా చ ఉపాన్తవర్తితయా అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధలక్షణాతిశయోక్త్యుత్థాపితా ఇతి వివేకః। అస్తమ్ ఇతి మకారాన్తమ్ అవ్యయమ్। తస్య పచాద్యజన్తేన అయ శబ్దేన షష్ఠీసమాసః। వంశస్థం వృత్తమ్ ఉక్తమ్॥౩౫॥

నానేతి। అముష్మిన్ కేలాసే అన్తఃసాను సానుషు ఇత్యర్థః విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః। నానారత్నజ్యోతిషాం సన్నిపాతైః వ్యతికరైః ఛన్నేషు ఛాదితేషు। "వా దాన్తశాన్త" ఇత్యాదినా నిపాతః వప్రాన్తరేషు కటకాన్తరేషు బద్ధాం బద్ధామ్ అభీక్ష్ణం బద్ధాం దృఢ◌ీకృత్వాదితామ్ ఇత్యర్థః। "నిత్యవీప్సయోః" ఇతి నిత్యార్థే ద్విర్భావః। "నిత్యమాభీక్ష్ణమ్" ఇతి కాశికా। ఏకపదం చ ఏతత్। భిత్తిశఙ్కాం భిత్తిః ఇతి సన్దేహమ్ ఆవాన్ ఆవాన్ ఆభీక్ష్ణమ్ ఆపతన్। ఆఙ్పూర్వాత్ వాధాతోః శతృప్రత్యయః। ద్విర్భావాది పూర్వవత్। మాతరి అన్తరిక్షే శ్వయతి గచ్ఛతి ఇతి మాతరిశ్వా వాయుః కనిన్ప్రత్యయః। తత్పురుషే కృతిబహులమ్" ఇతి అలుక్। నిహన్తి నివర్త్యయతి వాయుసఞ్చారాత్ భిత్త్యభావః అవధార్యతే ఇత్యర్థః। అత నిశ్చయాన్తః సన్దేహాలఙ్కారః। శాలినీవృత్తమ్॥౩౬॥

రమ్యేతి। అస్మిన్ అద్రౌ। శాదాః శష్పాణి సన్తి ఏషు ఇతి శాద్వలాః తేభ్యః। "శాద్వలః శాదహరితే" ఇత్యమరః। నడశాదా-

అస్మిన్ విచిత్రకుసుమస్తవకాచితానాం

శాఖాభృతాం పరిణమన్తి న పల్లవాని ॥౩౭॥

పరిసరవిషయేషు లీఢ ముక్తా

హరితతృణోద్గమశఙ్కయా మృగీభిః।

ఇహ నవశుకకోమలా మణీనాం

రవికరసంవలితాః ఫలన్తి భాసః ॥౩౮॥

ద్వలచ్। రమ్యా నవా ద్యుతిః న అపైతి కిన్తు నిత్యా ఇత్యర్థః నలినీవనాని అనుదినం సర్వదా శ్యామీభవన్తి న కదాచిత్పాణ్డరీభవన్తిఇత్యర్థః విచిత్రకుసుమస్తవకైః ఆచితానాం వ్యాప్తానాం శాఖాభృతాం తరుణాం పల్లవాని న పరిణమన్తి న జీర్ణాని భవన్తి ఇత్యర్థః సర్వదా నూతనాని ఏవ ఇత్యర్థః। అత్ర ప్రస్తుతస్య ఏవ తద్వస్తుగతకాన్తిస్థైర్యరూపకార్యవర్ణనాత్ ప్రస్తుతమ్ ఇవ కారణ కశ్చిత్ అసాధారణః కైలాసస్య మహిమా అవగమ్యతే ఇతి పర్యాయోక్తిః అలఙ్కార। తదుక్తమ్— "కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్ కార్యవర్ణనాత్ ప్రస్తుతత్వేన సమ్బన్ధస్తత్పర్యాయోక్తముచ్యతే" ఇతి ॥౩౭॥

పరిసరేతి। ఇహ అద్రౌ పరిసరవిషయేషు పర్యన్తదేశేషు। "విషయో దేశే" ఇతి నిపాతః। మృగీభిః హరితతృణోద్గమశఙ్కయా నీలతృణాఙ్కురభ్రాన్త్యా ఇతి భ్రాన్తిమదలఙ్కారః। లీఢాః పూర్వమ ఆస్వాదితాః పశ్చాత్ ముక్తాః లీఢముక్తాః। దగ్ధప్రరూఢ ఇత్యాదివత్ "పూర్వకాల" ఇత్యాదినా సమానాధికరణసమాసః। నవశుకకోమలాః శుకసవర్ణాః ఇత్యర్థః మణీనాం మరకతమణీనాం భాసః రవికరైః సంవలితాః మిశ్రితాః సత్యః ఫలన్తి సంమూర్ఛన్తి। వర్ద్ధన్తే ఇతి యావత్ ॥౩౮॥

ఉత్ఫుల్లస్థలనలినీవనాదముష్మాత్

ఉద్ధృతః సరసిజసమ్భవః పరాగః।

వాత్యాభిర్వియతి వివర్తితః సమన్తాత్

ఆధత్తే కనకమయాతపత్రలక్ష్మీమ్ ॥౩౯॥

ఇహ సనియమయోః సురాపగాయామ్

ఉషసి సయావకసవ్యపాదరేఖా।

కథయతి శివయోః శరీరయోగం

విషమపదా పదవీ వివర్త్తనేషు॥౪౦॥

ఉత్ఫుల్లేతి। వాత్యాభిః వాతసమూహైః “వాతాదిభ్యో యత్” ఇతి యత్ప్రత్యయః। అముష్మాత్ ఉత్ఫుల్లస్థలనలినీవనాత్ జలపతితస్య పరాగస్య ఉత్థానాసమ్భవాత్ స్థలగ్రహణమ్ ఉత్ఫుల్లమఫుల్లయోః ఉపసంఖ్యానాత్ నిష్ఫలత్వమ్। ఉద్ధృతః ఉత్థాపితః వియతి సమన్తాత్ వివర్త్తితః పరిమణ్డలితః। అన్తరాలే తు దణ్డాయమానః ఏవేతి భావః। సరసిజసమ్భవః పద్మోద్భవః పరాగః। రూఢ్యభిప్రాయేణ అత్ర సరసిజశబ్దప్రయోగః ద్రష్టవ్యః। కనకమయాతపత్రలక్ష్మీమ్ ఆధత్తే। అత పరాగస్య ఆతపత్రలక్ష్మీసమ్బన్ధాసమ్భవాత్ తత్సదృశీం లక్ష్మీమ్ ఇతి ప్రతివిమ్బేన ఆక్షేపాత్ అసమ్భవిధర్మసమ్బన్ధా ఇయం నిదర్శనా। తదుక్తమ్—“అసమ్భవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః। ప్రతివిమ్బక్రియాగమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనా॥” ఇతి॥౩౯॥

ఇహేతి। ఇహ అద్రౌ ఉషసి ప్రభాతే సురాపగాయాం లక్షణయా తత్కచ్ఛే మయావకా సాలక్తకా సవ్యపాదస్య రేఖా వామచరణముద్రా యస్యాం సా। “యావోఽలక్తో ద్రుమామయః” ఇత్యమరః। తథా విషమాణి మహదల్పాని పదాని యస్యాం సా వివర్త్తనేషు ప్రదక్షిణ-

సమ్మూర్చ్ఛతాం రజతభిత్తిమయూఖజాలైః

ఆలోలపాదపలతాన్తరనిర్గతానామ్।

ధర్మద్యుతేరిహ ముహుః పటలాని ధామ్నామ్

ఆదర్శమణ్డలనిభాని సముల్లసన్తి॥౪౧॥

శుక్లైర్మయూఖనిచయైః పరివీతమూర్త్తిః

వప్రాభిఘాతపరిమణ్డలితోరుదేహః।

క్రియాసు పదవీ శివయోః ప్రదక్షిణపద్ధతిః ఇత్యర్థః। సనియమయ సన్ధ్యాయాం ప్రణమతోః ఇత్యర్థః। శివా చ శివశ్చ తయోః శివయో ఉమాశఙ్కరయో। "పుమాన్ స్త్రియా" ఇతి ఏకశేషః। శరీరయోగమ్ అర్ద్ధాఙ్గసఙ్ఘటనారూపం కథయతి। సనియమయోః ఇతి నియమవిషయే అపి విరహాసహౌ ఇహ విహరతః శివౌ ఇతి భావః। అత్ర పదవీవిశేషణపదార్థయోః కథనం ప్రతి హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్ అలఙ్కారః॥౪౦॥

సమ్మూర్చ్ఛతామితి ఇహ అద్రౌ రజతభిత్తిమయూఖజాలైః సమ్మూర్చ్ఛతాం బహులీభవతామ్ ఆలోలానాం పాదపలతానాం తరుశాఖాంతామ్ అన్తరేషు రన్ధ్రేషు నిర్గతానాం ప్రసృతానాం ఘర్మద్యుతే ఉష్ణాశో ధామ్నాం తేజసాం ఆదర్శమణ్డలనిభాని దర్పణబిమ్బసదృశాని ఇతి ఉపమాలఙ్కారః। పటలాని మణ్డలాని ముహుః వారంవారం సముల్లసన్తి పునః పునః స్ఫురన్తి న తు సాతత్యేన లతానామ్ ఆలోలత్వాభావాత్। తచ్చ నాన్యమృత్పాషాణాదిప్రాయాణాం సమ్భవతి ఇతి భావః॥౪౧॥

శుక్లైరితి। శుక్లైః మయూఖనిచయైః శుభ్రకిరణసమూహైః పరివీతమూర్తిః వ్యాప్తదేహః। వప్రాభిఘాతేన వప్రక్రీడయా పరిమణ్డలితః వర్తులీకృత ఉరుదేహః బృహచ్ఛరీరః యస్య తథోక్తః గణభర్తుః ప్రమథనాథస్య ఉక్షా వృషభః। "ఉక్షానడ్వాన్బలీవర్దః ఋషభోః

శృఙ్గాణ్యముష్య భజతే గణభర్తురూక్షా

కుర్వన్ బధూజనమనఃసు శశాఙ్కశఙ్కామ్॥౪౨॥

సమ్ప్రతి లబ్ధజన్మ శనకైః కథమపి లఘుని

క్షీణపయస్యుపేయుషి భిదాం జలధరపటలే।

ఖణ్డితవిగ్రహం బలభిదో ధనురిహ వివిధాః

పురయితుం భవన్తి విభవః శిఖరమణిరుచః॥౪౩॥

స్నపితనవలతాతరుప్రవాలైః

అమృతలవస్రుతిశాలిభిర్మయూఖైః।

వృషభో వృషః" ఇత్యమరః। బధూజనమనఃసు శశాఙ్కశఙ్కాం చన్ద్రభ్రాన్తిం కుర్వన్ తేషాం మౌగ్ధ్యాత్ ఇతి భావః। అముష్య అద్రేః శృఙ్గాణి భజతే సేవతే। అత్ర శఙ్కాశబ్దస్య సన్దేహార్థత్వే సన్దేహాలఙ్కారః। భ్రాన్తిపరత్వే భ్రాన్తిమదలఙ్కారః। యథా ఇచ్ఛసి తథా అస్తు। స చ ఉక్తావిశేషణోత్థేన కావ్యలిఙ్గేన అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్యతే॥౪౨॥

సమ్ప్రతీతి ఇహ అద్రౌ వివిధాః నానావర్ణాః శిఖరమణి రుచః సమ్ప్రతి శరది ఇత్యర్థః। లఘుని అగురుణి కుతః క్షీణపయసి అత ఏవ భిదాం భేదమ్। "షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్" ఇతి అఙ్ ప్రత్యయః। ఉపేయుషి గతే జలధరపటలే మేఘమణ్డలే కథమ్ అపి శనకైః లబ్ధజన్మ ఉత్పన్నమ్ ఇత్యర్థః। అత ఏవ ఖణ్డితవిగ్రహం ఛిన్నస్వరూపం బలభిదః ఇన్ద్రస్య ధనుః పూరయితుం విభవః సమర్థాః భవన్తి। అత్ర ఇన్ద్రధనుషః మణిరుచీనామ్ అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధకథనాత్ అతిశయోక్తిః అలఙ్కారః। వంశపత్రపతితం వృత్తమ్। "దిఙ్మునివశపత్రపతితం భరనభనలగైః" ఇతి లక్షణాత్॥౪౩॥

సతతమసితయామినీషు శమ్భోః

అమలయతీహ వనాన్తమిన్దులేఖా॥౪౪॥

క్షిపతి యోఽనువనం వితతాం వృహద్-

వృహతికామివ రౌచనికీం రుచమ్।

అయమనేకహిరణ్మయకన్దరః

తవ పితుర్దయితో జగతీధరః॥౪౫॥

సక్తిం జవాదపనయత్యనిలే లతానాం

వైరోచనైర్ద్విగుణితాః సహసా మయూఖైః।

స్నపితేతి। ఇహ అద్రౌ శమ్భోః ఇన్దులేఖా స్నపితాని నవాని లతానాం తరూణాం చ ప్రవాలాని యైః తైః। అమృతలవస్రుత్యా అమృత విన్దునిఃస్యన్దేన శాలన్తే యే తైః మయూఖైః సతతం

సర్వకాలమ్ అసితయామినీషు కృష్ణపక్షరాత్రిషు అపి వనాన్తమ్ అమలయతి ధవలయతి। అన్యత్ర న ఏతదస్తి ఇతి వ్యతిరేకః వ్యజ్యతే॥౪౪॥

క్షిపతీతి। అథ యః అద్రిః అనువనం వితతాం రౌచనికీం రూత్త మౌవర్ణీమ్ ఇత్యర్థః। రోచనయా రక్తాం రౌచనికీమ। "లాక్షారోచన శకలకర్దమాదృక్" ఇతి ఠక్। "టిడ్ఢాణఞ్" ఇత్యాదినా జీప్। ఉత్ప్రేక్షతే। వృహద్వృహతికాం మహోత్తరాసఙ్గమ్ ఇవ। "ద్వౌ ప్రావారోత్తరాసఙ్గౌ సమౌ వృహతికా తథా" ఇత్యమరః। క్షిపతి ప్రసారయతి। అనేకాః హిరణ్మయ్యః కన్దరాః యస్య సః। హిరణ్మయశబ్ద "దాణ్డినాయన" ఇత్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః। అయం పురోవర్త్తీ గిరిః ఇత్యర్థః। తవ పితుః ఇన్ద్రస్య దయితః ప్రియః జగత్యాః ధర జగతీధరః। యః తే గన్తవ్యః ఇన్ద్రకీలాఖ్యః ఇత్యర్థః॥౪౫॥

సక్తిమితి। అముత్ర అముష్మిన్ అద్రౌ అనిలే జవాత్ ఝటితి

రోధోభువాం ముహురముత్ర హిరణ్మయీనాం

భాసస్తడ఼ిద్విలసితాని విడమ్బయన్తి॥౪౬॥

కషణకమ్పనిరస్తమహాహిభిః

క్షణవిమత్తమతఙ్గజవర్జితైః।

ఇహ మదస్నపితైరనుమీయతే

సురగజస్య గతం హరిచన్దనైః॥౪౭॥

జలదజాలఘనైరసితాశ్మనామ్

ఉపహతప్రచయేహ మరీచిభిః।

లతానాం సక్తిమ్ అన్యోఽన్యసఙ్గమ్ అపనయతి సతి సహసా హఠాత్ వైరోచనైః సావిత్రైః మయూఖైః ద్విగుణితాః ద్విరావృత్తాః కృతా ఇతి ద్విగుణినాః। "గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిష్విన్ద్రియా ముఖ్యతన్తుషు" ఇతి వైజయన్తీ। హిరణ్మయీనాం హిరణ్యవికారాణామ్। "దాణ్డినాయన"

ఇత్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః। రోధోభువాం తటభువాం భాసః ముహుః తడిద్విలసితాని విడమ్బయన్తి అనుకుర్వన్తి ఇత్యర్థః ఉపమాలఙ్కారః॥౪౬॥

కషణేతి। ఇహ అద్రౌ కషణేన కణ్డూయనేన యః కమ్పః తేన నిరస్తాః మహాహయః మహాసర్పాః యేభ్యః తైః। క్షణం విమత్తమతఙ్గజ వర్జితైః మత్తమతఙ్గజరహితైః కుతః మదస్నపితైః ఐరావతమదసిక్తై ఇత్యర్థః। "మితాం హ్రస్వః" ఇతి హ్రస్వః। హరిచన్దనైః చన్దనద్రుమైః సురగజస్య ఐరావతస్య గతం ప్రాప్తిః అనుమీయతే। హరిచన్దన విషేషణైః కావ్యలిఙ్గమ్ ఉన్నేయమ్॥౪౭॥

జలదేతి। ఇహ అస్మిన్ అద్రౌ జలదజాలఘనైః మేఘసాన్ద్రైః అసితాశ్మనామ్ ఇన్ద్రనీలానాం మరీచిభిః దీధినిభిః। "భాను

భవతి దీప్తిరదీపితకన్దరా

తిమిరసంవలితేవ వివస్వతః॥౪౮॥

భవ్యో భవన్నపి మునేరిహ శాసనేన

క్షాత్రే స్థితః పథి తపస్య హతప్రమాదః।

ప్రాయేణ సత్యపి హితార్థకరే విధౌ హి

శ్రేయాంసి లబ్ధుమసుఖాని వినాఽన్తరాయైః॥౪౯॥

సా భూవన్నపథహరాస్తవేన్ద్రియాశ్వాః

" భానుః కరో మరీచిః స్త్రీపుంసయోర్దీధితిః స్త్రియామ్" ఇత్యమరః। ఉపహతప్రచయా విఘట్టితసఙ్ఘాతా అత ఏవ అదీపితకన్దరా అప్రకాశితగహ్వరా వివస్వతః దీప్తిః తిమిరైః సంవలితా వ్యామిశ్రితా ఏవ భవతి ఇతి ఉత్ప్రేక్షా॥౪౮॥

భవ్య ఇతి। ఇహ అద్రౌ భవ్యః శాన్తః భవన్ అపి మునే వ్యాసస్య శాసనేన ఇన్ద్రారాధనరూపేణ క్షాత్రే పథి క్షత్రియమార్గే స్థితః గృహీతశస్త్రః ఏవ ఇత్యర్థః। హతప్రమాదః అప్రమత్తః సన్ తపస్య తపశ్చర్యాం కురు। తపస్య ఇతి "కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరో" ఇతి క్యఙ్। తదన్తాత్ ధాతోః లోట్। న చ సర్వభూతహితకారిణః మే ప్రమాదః కిం కరిష్యతి ఇతి విశ్వమితవ్యమ ఇతి అర్థాన్తరన్యాసేన ఆహ ప్రాయేణేతి। హి యస్మాత్ ప్రాయేణ బాహుల్యేనః। "ప్రాయో వయస్యనశనే మృతౌ బాహుల్యతుల్యయోః ఇతి హేమచన్ద్రః। హితమ్ అర్థం కరోతి ఇతి తస్మిన్ విధౌ వ్యాపారే సతి అన్తరాయైః వినా శ్రేయాంసి లబ్ధుమ్ అసుఖాని అశక్యాని ఇత్యర్థః। అత ఏవ "శకధృష" ఇత్యాదినా సమానకర్తృకేషు తుమున్। అకారణవైరిణః సర్వత్ర సర్వస్య అపి సన్తి ఇతి భావః॥౪౯॥

సన్తాపే దిశతు శివః శివాం ప్రసక్తిమ్।

రక్షన్తస్తపసి బలఞ్చ లోకపాలాః

కల్యాణీమధికఫలాం క్రియాం క్రియాసుః॥౫౦॥

ఇత్యుక్త్వా సపది హితం ప్రియం ప్రియార్హే

ధామ స్వం గతవతి రాజరాజభృత్యే।

సోత్కణ్ఠం కిమపి పృథాసుతః ప్రదధ్యౌ

సన్ధత్తే భృశమరతిం హి సద్వియోగః॥౫౧॥

తమనతిశయనీయం సర్వతః సారయోగాత్

అవిరహితమనేకేనాఙ్కభాజా ఫలేన।

మా భూవన్నితి । తవ ఇన్ద్రియాణి ఏవ అశ్వాః తే అపథేన హరన్తి ఇతి అపథహరాః మా భూవన్ త్వామ్ అపథం మా నైషుః ఇత్యర్థః "మాఙి లుఙ్" ఇతి ఆశీరర్థే లుఙ్। సన్తాపే తపఃక్లేశే సతి శివః శివాం సాధీయసీం ప్రసక్తిం ప్రవృత్తిమ్ ఉత్సాహం దిశతు।కిఞ్చేతి చార్థః। లోకపాలాః ఇన్ద్రాదయః తపసి విషయే బలం శక్తిం రజన్తః వర్ధయన్తః సన్తః కల్యాణీం క్రియామ్ అనుష్ఠానమ్ అధికఫలాం క్రియాసుః కుర్వన్తు। కరోతి ఆశిషి లోట్॥౫౦॥

ఇతాతి। ప్రియార్థే రాజరాజభృత్యే ఇతి పూర్వోక్తమ్। హితం ప్రియవచనమ్ ఇతి శేషః। ఉక్త్వా సపది స్వ స్వకీయం ధామ స్థానం గతవతి సతి పృథాసూతః అర్జునః సోత్కణ్ఠం సౌత్సుక్యం కిమ్ అపి ప్రదధ్యౌ చిన్తాయామాస। తథాహి। సద్వియోగః సుజనవియోగః భృశమ్ అరతిం వ్యథాం సంధత్తే కరాతి ఇత్యర్థః। అర్థాన్తరన్యాసః॥ ౫౧॥

తమితి అకృశాః పూర్ణాః లక్ష్మ్యః శోభాః యస్య సః అకృశ-

అకృతమకృశలక్ష్మీశ్చేతసా శంసితం సః

స్వమివ పురుషకారం శైలమభ్యాససాద॥౫౨॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయభారవికృతౌ కిరాతా-

ర్జునీయే మహాకావ్యే హిమవద్వర్ణనం నామ

పఞ్చమః సర్గః॥౫॥

లక్ష్మీః ఇతి బహువచనాశ్రితః బహువ్రీహిః। ఏవం చ "ఉరఃప్రభృతిభ్యశ్చ" ఇతి కప్ప్రత్యయానవకాశః తత్ర లక్ష్మీశబ్దస్య ఏకవచనాన్తపాఠాత్। నాపి "నద్యృతశ్చ" ఇత్యస్య అవకాశః ఉరఃప్రభృతి పాఠసామర్థ్యాత్ ఏవ। శైషికః తు వైభాషికః ఇతి అవిరోధః। సః అర్జునః సర్వత్ర సారయోగాత్ ఉత్కృష్టబలప్రయోగాత్। "సారోబలే స్థిరాంశే చ నాయ్యే క్లీవే వరే త్రిషు" ఇతి ఉభయత్ర అపి అమరః। అనతిశయనీయమ్ అనతిక్రమణీయమ్ అనేకేన బహునా అఙ్కభాజా సమీపం గతేన శీఘ్రభావినా ఇతి యావత్। ఫలేన కార్యసిద్ధ్యా అవిరహితమ్ అశూన్యం కార్యసిద్ధే అవశ్యం సాధకమ్ ఇత్యర్థః। అకృశమ్ అతనుం చేతసా ఆశంసితం ప్రాప్తుమ్ ఇష్టం శైలమ్ ఇన్ద్రకీలం సః ఆత్మీయం పురుషస్య కారః కర్మ తం పురుషకారమ్ ఉక్తవిశేషణవిశిష్టం పౌరుషమ్ ఇవ అభ్యాససాద అధిష్ఠితవాన్। మాలినీవృత్తమ్॥౫౨॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయా

కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం ఘణ్టాపథసమాఖ్యాయాం

పఞ్చమః సర్గః

షష్ఠః సర్గః।

రుచిరాకృతిః కనకసానుమథో
పరమః పుమానివ పతిం పతతామ్।
ధృతసత్పథస్త్రిపథగామభితః
స తమారురోహ పురుహూతసుతః॥౧॥

తమనిన్ద్యవన్దిన ఇవేన్ద్రసుతం
విహితాలినిక్వణజయధ్వనయః।

రుచిరాకృతిరితి। అథో ఆసదనానన్తరం రుచిరాకృతిః సౌమ్యవిగ్రహః। ధృతసత్పథః అవలమ్బితసన్మార్గః ఆకారానురూపగుణవాన్ ఇత్యర్థః। "యత్రాకృతిస్తత్ర గుణా వసన్తి" ఇతి సాముద్రికాః। ఉపమానే అపి సమానమ్ ఏతత్। సః పురుహూతసుతః అర్జునః కనకస్య వికారాః సానవః యస్య తం కనకసానుమ్। గరుడ సావర్ణ్యార్థం విశేషణమ్ ఏతత్। "సముదాయవికారషష్ఠ్యాశ్చ ఇతి బహువ్రీహిః ఉత్తరపదలోపశ్చ। తమ్ ఇన్ద్రకీలం పరమః పుమాన్ విష్ణుః పతతాం పక్షిణాం పతిం గరుడ మ్ ఇవ। త్రిభిః పథిభిః గచ్ఛతి ఇతి త్రిపథగా భాగీరథీ। "అన్యేష్వపి దృశ్యతే" ఇతి డప్రత్యయః ఉపపదసమాసశ్చ। తామ్ అభితః అభిముఖమ్ ఆరురోహ। "సమీపోభయతః శీఘ్రసాకల్యాభిముఖేఽభితః" ఇత్యమరః। ప్రమితాక్షరావృత్తమ్। "ప్రమితాక్షరా। సజససైరుదితా" ఇతి। లక్షణాత్॥౧॥

అథ అస్య కార్యసిద్ధినిమిత్తాని సూచయన్ మార్గం వర్ణయతి తమితి। విహితాః అలినిక్వణాః జయధ్వనయః ఇవ యైః తే తథోక్తాః। పవనేరితాః పవనేన వాయునా నున్నాః అత ఏవ ఆకులాః

పవనేరితాకులవిజిహ్మశిఖా
జగతీరుహోఽవచకరుః కుసుమైః॥౨॥

అవధూతపఙ్కజపరాగకణాః

తనుజాహ్నవీసలిలవీచిభిదః।

పరిరేభిరేఽభిముఖమేత్య సుఖాః

సుహృదః సఖాయమివ తం మరుతః॥3॥

లీలాః విజిహ్మాః వక్రాశ్చ శిఖాః అగ్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః। "శిఖా జ్వాలా కేకిమౌల్యోః శిఖాశాఖాగ్రమౌలిషు" ఇతి వైజయన్తీ। జగతీరుహః భూరుహః। క్విప్। అనిన్ద్యాః అనవద్యాః యే వన్దినః స్తుతిపాఠకాః తే ఇవ తమ్ ఇన్ద్రసుతమ్ అర్జునం కుసుమైః అవచకరుః అభివవృషుః ఇత్యర్థః। "ఋచ్ఛత్యౄతామ్" ఇతి గుణః। అత్ర కిరతేః వృష్ట్యర్థత్వాత్ కుసుమానాం కరణత్వం విక్షేపార్థత్వే తు కర్మత్వమ్ ఏవ। యథా "కటాక్షాన్ వామా కిరతి" ఇతి దృశ్యతే చ ధాతూనామ్ అర్థభేదాత్ కారకవ్యత్యయః। యథా సిఞ్చతేః క్షరణార్ద్రీకరణయోః అర్థయోః ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వకరణత్వే। యథా "మఘోఽమృతం సిఞ్చతి" "గౌః పయశ్చ సిఞ్చతి" "మేఘా అమృతైర్వవృషుః" ఇతి। అత్ర వాక్యే సమాసగతయోః ఉపమయోః మాధ్యసాధనభావాత్ అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౨॥

అవధూతేతి। అవధూతాః ప్రసారితాః పఙ్కజపరాగకణాః యైః తే తథోక్తాః ఇతి సౌరభ్యోక్తిః। తనూః జాహ్నవ్యాః సలిలవీచీః భిన్దన్తి ఇతి తథోక్తాః ఇతి శైత్యోక్తిః। సుఖయన్తి ఇతి సుఖాః ముఖస్పర్శాః ఇతి మాన్ద్యోక్తిః। పచాద్యచ్। మరుతః వాతాః తమ్ అర్జునం సుహృదః సఖాయమ్ ఇవ అభిముఖమ్ ఏత్య ఆగత్య పరిరేభిరే ఆలిఙ్గితవన్తః॥3॥

ఉదితోపలస్ఖలనసంవలితా:

స్ఫుటహంససారసవిరావయుజః।

ముదమస్య మాఙ్గలికతూర్యకృతాం

ధ్వనయః ప్రతేనురనువప్రమపామ్॥౪॥

అవరుగ్ణతుఙ్గసురదారుతరౌ

నిచయే పురః సురసరిత్పయసామ్।

స దదర్శ వేతసవనాచరితాం

ప్రణతిం బలీయసి సమృద్ధికరీమ్॥౫॥

ఉదితేతి। ఉదితోపలేషు ఉన్నతపాషాణేషు స్ఖలనేన ప్రతిఘాతేన సంవలితాః చూర్ణితాః అతః తూర్య్యఘోషః ఇవ ధుమధుమాయమానా ఇత్యర్థః। స్ఫుటైః హంసానా సారసానాం చ విరావైః యుజ్యన్తే ఇతి తథోక్తాః। క్విప్। అనువప్రమ్ అపామ్ అన్తః పతన్తీనామ్ ఇతి శేషః। ధ్వనయః అస్య అర్జునస్య మఙ్గలం ప్రయోజనమ్ ఏషాం తే మాఙ్గలికాః। "ప్రయోజనమ్" ఇతి ఠఞ్। తైః తూర్య్యైః కృతాం ముదం హర్షం ప్రతేనుః। అత్ర అన్యస్య అన్యకార్య్యకరణాసమ్భవాత్ తూర్య్యకృతముత్సదృశీం ముదమ్ ఇతి ప్రతిబిమ్బేన ఆక్షేపాత్ నిదర్శనాలఙ్కారః॥౪॥

అరుణ్యేతి। సః అర్జునః పురః అగ్రే అవరుగ్ణతుఙ్గసురదారుతరౌ భగ్నోన్నతదేవదారుద్రుమే బలీయసి బలవత్తరే। మత్వన్తాత్ ఈయసుని "విన్మతోర్లుక్" ఇతి మతోః లుక్। సురసరిత్పయసాం నిచయే పూరే విషయే వేతమవనేన వానీరవనేన ఆచరితామ్। "అథ వేతసే రథాభ్రపుష్పవిదులశీతవానీరవఞ్జులా" ఇత్యమరః। సమృద్ధికరీ శ్రేయస్కరీం లోకే యథా దృష్టామ్ ఇత్యర్థః। ప్రణతిం దదర్శ। యా సర్వలోకదృష్టాన్తభృతా ఇతి భావః॥౫॥

ప్రబభూవ నాలమవలోకయితుం

పరితః సరోజరజసాఽరుణితమ్।

సరిదుత్తరీయమివ సంహతిమత్

స తరఙ్గభఙ్గి కలహంసకులమ్॥౬॥

దధతి క్షతీః పరిణతద్విరదే

ముదితాలియోషితి మదస్రుతిభిః।

అధికాం స రోధసి బబన్ధ ధృతిం

మహతే రుజన్నపి గుణాయ మహాన్॥౭॥

అనుహేమవప్రమరుణైః సమతాం

ప్రబభూవేతి। సః అర్జునః పరితః సరోజరజసా కమలరేణునః అరుణితం పాటలితమ్ ఉత్తరీయం చ కుసుమాదినా అరుణితం సంహతిమత్ నీరన్ధ్రం తరఙ్గభఙ్గీ వారితరఙ్గశోభి సరితః ఉత్తరీయం స్తనాంశుకమ్ ఇవ స్థితం కలహంసకులం కాదమ్బకులమ్ అవలోకయితుమ్ అలమ్ అత్యర్థం న ప్రబభూవ న శశాక తత్సౌన్దర్యాద్యుద్వేలత్వాత్ ఇతి భావః॥౬॥

దధతీతి। సః అర్జునః క్షతీః క్షతాని దధతి ధారయతి। కుతః పరిణతాః తిర్యగ్దన్తప్రహారిణః ద్విరదాః యస్మిన్ తస్మిన్। “తిర్యగ్దన్తప్రహారస్తు గజః పరిణతో మతః” ఇతి హలాయుధః। మదస్రుతిభిః ముదితాలియోషితి రోధసి అధికాం ధృతిం ప్రీతిం బబన్ధ నిశ్చలీకృతవాన్ ఇత్యర్థః। తథాహి। మహాన్ జనః రుజన్ పీడయన్ అపి మహతే గుణాయ ఉత్కర్షాయ భవతి మహత్కృతా పీడ़ా అపి శుభావహా ఏవ ఇత్యర్థః। తత్ యుక్తం గజరుగ్ణస్య అపి రోధసః ప్రీతికరత్వమ్ ఇతి భావః॥౭॥

గతమూర్మిభిః సహచరం పృథుభిః।

స రథాఙ్గనామవనితాం కరుణైః

అనుబధ్నతీమభిననన్ద రుతైః॥౮॥

సితవాజినే నిజగదూరుచయః

చలవీచిరాగరచనాపటవః।

మణిజాలమమ్భసి నిమగ్నమపి

స్ఫురితం మనోగతమివాకృతయః॥౯॥

అన్వితి। సః అర్జునః అనుహేమవప్రం కనకసానుసమీపే। సమీపార్థే అవ్యయీభావః। అరుణైః। కనకకాన్త్యు పరఞ్జనాత్ ఇతి ఇతి భావః। పృథుభిః ఊర్మిభిః సమతాం తుల్యరూపతాం గతమ్। సాదృశ్యాత్ దుర్లక్ష్యమ్ ఇతి భావః। సహభూతం సహచరం ప్రియం సహశబ్దస్య పచాద్యజన్తేన చరశబ్దేన సమాసః। కరుణైః దీనైః రుతైః కూజితైః అనుబధ్నతీమ్ అన్విష్యన్తీం రథాఙ్గనామవనితాం చక్రవాకీమ్ అభిననన్ద ప్రకృష్టప్రేమదర్శనాత్ కస్య న ఆనన్దః ఇతి

భావః। అత్ర తావత్ ఊర్మీణాం స్వధావల్యత్యాగేన ఆరుణ్యస్వీకారాత్ తద్గుణాలఙ్కారః।
“తద్గుణః స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాశ్రయాత్ ఇతి లక్షణాత్। తన్మూలా చ ఇయం చక్రవాక్యాః స్వకాన్తే తరఙ్గభ్రాన్తిః ఇతి తద్గుణభ్రాన్తిమతోః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౮॥

సితవాజిన ఇతి చలవీచీనాం రాగః రఞ్జనం వర్ణాన్తరాపాదనం తస్య రచనా క్రియా తత్ర పటవ సమర్థాః రూచయః ప్రభాః అమ్బుసి నిమగ్నమ్ అపి మణిజాలం స్వాశ్రయభూతమ్ ఇతి భావః। మనోగతం స్ఫురితం రోషాది వికారమ్ అకృతయో భ్రూభఙ్గాదివాహ్యవికారాః ఇవ సితవాజినే అర్జునాయ నిజగదుః జ్ఞాపయామాసుః

ఉపలాహతోద్ధతతరఙ్గధృతం
జవినా విధూతవితతం మరుతా।
స దదర్శ కేతకశిఖావిశదం
సరితః ప్రహాసమివ ఫేనమపామ్॥౧౦॥

బహువర్హిచన్ద్రకనిభం విదధే
ధృతిమస్య దానపయతాం పటలమ్।
అవగాఢ◌ృమీక్షితుమివేభపతిం
వికసద్విలోచనశతం సరితః॥౧౧॥

ప్రతిబోధజృమ్భణవిభిన్నముఖీ
పులినే సరోరుహదృశా దదృశే।

ఇత్యర్థః। ఆకృత్యా హి మనోగతం విచక్షణాః జానన్తి ఇతి భావ॥౯॥

ఉపలేతి। ఉపలైః ఆహతాః అత ఏవ ఉద్గతాశ్చ యే తరఙ్గా తైః ధృతం నిర్గమరోధాత్ ఇత్యర్థః। జవినా వేగవతా మరుతా వాతేన విధూతం వితతం కేతకస్య శిఖా తద్వత్ విశదమ్

అపాం ఫేనం హిణ్డీరమ్। “హిణ్డీరోఽబ్ధికఫః ఫేన” ఇత్యమరః। సరితపహాసమ్ అట్టహాసమ్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। సః అర్జునః దదర్శ॥౧౦॥

బర్హీతి। వర్హిచన్ద్రకనిభం మయూరమేచకసదృశమ్। “సమౌ చన్ద్రకమేచకౌ” ఇత్యమరః। బహు అనేకధా దానపయసాం పటలమ్ జాతౌ ఏకవచనమ్। బహవః మదామ్బువిన్దవః ఇత్యర్థః। అవగాఢమ్ అన్తఃప్రవిష్టమ్। గాహే కర్త్తరి క్తః। ఇభపతిమ్ ఈక్షితుం వికశత్ ఉన్మిషత్ సరితః విలోచనశతమ్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। అస్య అర్జునస్య ధృతిం ప్రీతిం విదధే॥౧౧॥

పతదచ్ఛమౌక్తికమణిప్రకరా

గలదశ్రువిన్దురివ శుక్తిబధూః॥౧౨॥

శుచిరప్సు విద్రుమలతావిటపః

తనుసాన్ద్రఫేనలవసంవలితః।

స్మరదాయినః స్మరయతి స్మ భృశం

దయితాధరస్య దశనాంశుభృతః॥౧౩॥

ఉపలభ్య చఞ్చలతరఙ్గధృతం

ప్రతిబోధేతి। ప్రతిబోధః స్ఫుటనం నిద్రాపగమశ్చ తత్ర యత్ జృమ్భణమ్ ఉచ్ఛూనతా జృమ్భా చ తేన విభిన్నముఖీ విశ్లిష్టాగ్రా వివృతాస్యా చ అత ఏవ పతన్ ప్రసరన్ అచ్ఛః మౌక్తికమణీనాం ప్రకరః స్తోమః యస్యాః సా తథోక్తా అత ఏవ గలదశ్రువిన్దుః ఇవ స్థితా ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। శుక్తిః బన్ధూః ఇవ పులినే శయనీయే ఇవ ఇతి భావః। సరోరుహదృశా అర్జునేన దదృశే దృష్టా। అత్ర ప్రతిబోధాది విశిష్టపదోపాత్తానాం ప్రకృతానాం శుక్తిబధ్వోశ్చ ఉపమారూపకయోః సాధకబాధకాభావాత్ సన్దేహాలఙ్కారః తత్సాపేక్షా చ అశ్రుగలః నోత్ప్రేక్షా ఇతి తయోః అఙ్గాఙ్గిభావః॥౧౨॥

శుచిరితి। అప్సు శుచిః స్వచ్ఛః తనునా సాన్ద్రేణ చ ఫేనస్య లవేన శకలేన సంవలితః సఙ్గతః విద్రుమలతాయాః విటపః పల్లవః। “విపటః పల్లవే షిఙ్గే విస్తారే స్తమ్బశాఖయోః” ఇతి విశ్వః।

స్మరదాయినః కామోద్దీపకస్య దశనాంశుభృతః దన్తకాన్తికలితస్య ఇత్యర్థః। దయితాధరస్య। “అధీగర్థ” ఇత్యాదినా షష్ఠీ। భృశం స్మరయతి స్మ। “లట్స్మే” ఇతి భృతార్థే లట్। “మితాం హ్రస్వః” ఇతి హ్రస్వః। స్మరణాలఙ్కారః॥౧౩॥

మదగన్ధముత్థితవతాం పయసః।

ప్రతిదన్తినామివ స సమ్బుబుధే

కరియాదసామభిముఖాన్ కరిణః॥౧౪॥

స జగామ విస్మయముదీక్ష్య పురః

సహసా సముత్పిపతిషోః ఫణినః

ప్రహితం దివి ప్రజవిభిః శ్వసితైః

శరదభ్రవిభ్రమమపాం పటలమ్ ॥౧౫॥

స తతార సైకతవతీరభితః

శఫరీపరిస్ఫురితచారుదృశః।

ఉపలభ్యేతి। సః అర్జునః చఞ్చలతరఙ్గైః ధృతం తత్సంక్రాన్తమ్ ఇత్యర్థః। మదగన్ధమ్ ఉపలభ్య ఆఘ్రాయ పయసః ఉత్థితవతాం రోషాత్ ఇతి శేషః। కరిణాం యాదసామ్। శాకపార్థివాదిషు ద్రష్టవ్యః। ప్రతిదన్తినామ్ ఇవ అభిముఖాన్ అభివాతాన్ ఇత్యర్థః। కరిణ సంబుబుధే దదర్శ ఇత్యర్థః॥౧౪॥

స ఇతి। సః అర్జునః పురః అగ్రే సహసా సముత్పిపతిషోః సముత్పతితుమిచ్ఛోః। పతేః సన్నన్తాత్ ఉప్రత్యయః “తనిపతిదరిద్రాదిభ్యః సన ఇడ్వా వక్తవ్యః” ఇతి వికల్పాత్ ఇడాగమః। ఫణినః ప్రజవిభిః అతివేగవద్భిః శ్వసితైః ఫూత్కారైః దివి ఆకాశే ప్రహితం ప్రేరితం శరదభ్రస్య విభ్రమః ఇవ విభ్రమః సౌన్దర్య్య యస్య తత్ శుభ్రమ్ అభ్రవ్యాపకం చ ఇత్యర్థః। అపాం పటలం పురః ఉదీక్ష్య విస్మయం జగామ। అత్ర ఉపమానుప్రాణితా స్వభావోక్తిః అలఙ్కారః॥౧౫॥

స ఇతి। సః అర్జునః సైకతవతీః పులినవతీః అభిత

లలితాః సఖీరివ బృహజ్జఘనాః
సురనిమ్నగాముపయతీః సరితః॥౧౬॥

అధిరుహ్య పుష్పభరనమ్రశిఖైః
పరితః పరిష్కృతతలాం తరుభిః।
మనసః ప్రసత్తిమివ మూర్ధ్ని గిరేః
శుచిమాససాద స వనాన్తభువమ్॥౧౭॥

అనుసాను పుష్పితలతావితతిః
ఫలితోరుభూరుహవివిక్తవనః।

శఫరీణా ప్రోష్ఠీనాం పరిస్ఫురితాని ఏవ చారవః దృశః యాసాం తాః। సురనిమ్నగాం గఙ్గామ్ ఉపయతీః భజన్తీః। ఇణః శతృః ఉగితత్వాత్ జీప్। అత ఏవ వృహజ్జఘనాః లలితాః సఖా ఇవ స్థితాః సరితః తతార అభిచక్రమే॥౧౬॥

అధిరుహ్యేతి। సః అర్జున అధిరుహ్య అర్థాత్ గిరిమ్ ఇతి శేషః। పుష్యభరేణ నమ్రశిఖైః నతాగ్రైః తరుభిః పరితః పరిష్కృతతలాం భూషితస్వరూపామ్। “అధఃస్వరూపయోరస్త్రీ తలమ్” ఇత్యమరః। “సంపర్య్యుపేభ్యః కరోతీ భూషణే” ఇతి సుడాగమః। శుచిం శుద్ధామ్ అత ఏవ మనసః ప్రసత్తిమ్ ఇవ మూర్త్తం మనఃప్రమాదమ్ ఇవ స్థితాం తద్ధేతౌ తద్భావోత్ప్రేక్షా। గిరేః మూర్ధ్ని వనాన్తభువమ్ ఆససాద। అన్తఃశబ్ద స్వరూపవచనః। “అన్తోఽధ్యవసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽన్తికే” ఇతి వైజయన్తీ॥౧౭॥

అనుసాన్వితి। అనుసాను ప్రతిసాను। వీప్సార్థే అవ్యయీభావః। పుష్పితాః సఞ్జాతపుష్పాః లతావితతయః యస్మిన్ సః ఫలితాః ఉరుభూరుహాః యేషు తాని వివిక్తాని విజనాని పూతాని

ధృతిమాతతాన తనయస్య హరేః

తపసేఽధివస్తుమచలామచలః ॥౧౮॥

ప్రణిధాయ తత్ర విధినాథ ధియం

దధతః పురాతనమునేర్మునితామ్।

శ్రమమాదధావసుకరం న తపః

కిమివావసాదకరమాత్మవతామ్ ॥౧౯॥

శమయన్ ధృతేన్ద్రియశమైకసుఖః

శుచిభిర్గుణైరఘమయం స తమః।

వా వనాని యస్మిన్ సః తథోక్తః। "వివిక్తౌ పూతవిజనౌ" ఇత్యమరః। అచల ఇన్ద్రకీలః హరేః తనయస్య అర్జునస్య తపసే తపశ్చర్యార్థమ్ అధివస్తుమ్ అధిష్ఠాతుమ్। క్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాత్ తుమున్। అచలాం ధృతిమ్ ఉత్సాహమ్ ఆతతాన। అత్ర అచలవిశేషణపదార్థస్య ధృతికరణహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్ అలఙ్కారః ॥౧౮॥

ప్రణిధాయేతి। అథ తత్ర అద్రౌ విధినా యోగశాస్త్రానుసారేణ ధియం చిత్తవృత్తిం ప్రణిధాయ ధ్యేయవిషయే ధియం నియమ్య। "నేర్గద" ఇత్యాదినా ణత్వమ్। మునితాం దధతః తపస్యతః ఇత్యర్థః। పురాతనమునేః అర్జునస్య ఇత్యర్థః। అసుకరం దుష్కరం తప శ్రమం స్వేదం న ఆదధౌ న చకార। తథాహి ఆత్మవతాం మనస్వినామ్ అవసాదకరమ్ అశాన్తిజనకం కిమ్ ఇవ। న కిఞ్చిత్ ఇత్యర్థః। ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే ॥౧౯॥

శమయన్నితి। ధృతమ్ ఇన్ద్రియశమః విషయవ్యావృత్తిః ఏవ ఏక ముఖ్యం సుఖమ్ ఆహ్లాదః యేన తథోక్తః ఆత్మారామః ఇత్యర్థః। అన్యత్ర

ప్రతివాసరం సుకృతిభిర్వవృధే

విమలః కలాభిరివ శీతరుచిః ॥౨౦॥

అధరీచకార చ వివేకగుణాత్

అగుణేషు తస్య ధియమస్తవతః।

ప్రతిఘాతినీం విషయసఙ్గతిం

నిరుపప్లవః శమసుఖానుభవః॥౨౧॥

మనసా జపైః ప్రణతిభిః ప్రయతః

ధృతం కృతమ్ ఇన్ద్రియశమః సన్తాపనివర్త్తనమ్ ఏకమ్ అద్వితీయ సుఖమ్ ఆహ్లాదశ్చ యేన సః తథోక్తః। శుచిభిః నిర్మలైః గుణైః మైత్ర్యాదిభిః అన్యత్ర కాన్త్యాదిభిః అఘమయం పాపరూపం తమ అజ్ఞానమ్ అన్యత్ర అన్ధకారం చ శమయన్ నివర్త్తయన్। విమలః అమలినః పాపహరితః శుభ్ర అన్యత్ర సః అర్జునః ప్రతివాసర సుకృతిభిః సుకృతైః తపోభిః ఇత్యర్థః। స్త్రియాం క్తిన్। కలాభిః శీతరుచిః చన్ద్రః ఇవ వవృధే॥౨౦॥

అధరీచకారేతి। కిం చ ఇతి చార్థః। వివేకః తత్త్వావధారణం సః ఏవ గుణః తస్మాత్ తేన హేతునా ఇత్యర్థః। “విభాషాగుణేఽస్త్రియామ్” ఇతి పఞ్చమీ। అగుణేషు కామక్రోధాదిదోషేషు విషయ। తద్విరోధేన నఞ్సమాసః। ధియం చిత్తవృత్తిమ్ అస్తవతః నివారితవతః తస్య అర్జునస్య నిరుపప్లవః నిర్బాధః సమసుఖానుభవః శాన్త్యానన్దానుభవః ప్రతిఘాతినీం సోపప్లవాం విషయసఙ్గతిం శబ్దాద్యుపభోగరుచిమ్ అధరీచకార విషయనిస్పృహం చకార ఇత్యర్థః। ఉత్కృష్టసుఖలాభస్య అపకృష్టవైరాగ్యహేతుత్వాత్ ఇతి భావః॥౨౧॥

సముపేయివానధిపతిం స దివః।

సహజేతరౌ జయశమౌ దధతీ

బిభరామ్బభూవ యుగపత్ మహసీ॥౨౨॥

శిరసా హరిన్మణినిభః స వహన్

కృతజన్మనోఽభిషవణేన జటాః।

ఉపమాం యయావరుణదీధితిభిః

పరిమృష్టమూర్ద్ధని తమాలతరౌ ॥ ౨౩ ॥

ధృతహేతిరప్యధృతజిహ్మమతిః

మనసేతి । ప్రయతః అహింసాదినిరతః మనసా ధ్యానేన జపైః విశిష్టమన్త్రాభ్యాసైః ప్రణతిభిః నమస్కారైః ఏవం మనోవాక్కాయకర్మభిః దివః అధిపతిమ్ ఇన్ద్రం సముపేయివాన్ ఉపసేదివాన్ సః అర్జునః సహజేతరౌ నైసర్గికాగన్తుకౌ జీయతే అనేన ఇతి జయః వీరరసః। "ఏరచ్" ఇతి అచ్ । శమ్యతే అనేన ఇతి శమః జయ శమౌ వీరశాన్తిరసౌ దధతీ పుష్ణతీ మహసీ తేజసౌ యుగపత్ విభరామ్బభూవ బభార । "భీహ్రీభృహువామ్" ఇతి వికల్పాత్ ఆమ్ప్రత్యయః। అత్ర యుగపత్ వీరశాన్తాధికరణత్వాభిధానాత్ అస్య లోకాద్భుతమహిమత్వం వ్యజ్యతే ॥ ౨౨ ॥

శిరసేతి । హరిన్మణినిభః మరకతమణిశ్యామః అభిషవణేన స్నానేన కృతజన్మనః జనితాః అతః పిశఙ్గీః ఇతి భావః। జటా శిరసా వహన్ సః అర్జునః అరుణస్య అనరోః దాధితిభిః పరిమృష్టమూర్ధని వ్యాప్తశిరసి తమాలతరౌ ఉపమాం తమాలతరోః సాదృశ్యం యయౌ ఇతి ఆర్థీ ఇయమ్ ఉపమా। తరోః ఔపమ్యాధి కరణత్వాత్ తదపేక్షయా సప్తమీ ॥ ౨౩ ॥

చరితైర్మునీనధరయన్ శుచిభిః।

రజయాఞ్చకార విరజాః స మృగాన్

కమివేశతే రమయితుం న గుణాః? ॥ ౨౪ ॥

అనుకూలపాతినమచణ్డగతిం

కిరతా సుగన్ధిమభితః పవనమ్

అవధీరితార్తవగుణం సుఖతాం

నయతా రుచాం నిచయమంశుమతః ॥ ౨౫ ॥

ధృతేతి। ధృత హేతిః ధృతాయుధః అపి అధృతా జిహ్మమతిః కుటిలమతిః యేన సః శుచిభిః చరిత్రైః మునీన్ అధరయన్ తిరస్కుర్వన్। వేషణ ఏవ భీషణః న తు కర్మణా ఇతి భావః। కుతః విరజాః రజోగుణరహితః సః అర్జునః మృగాన్ రజయాఞ్చకార రమయా మాస। “రఞ్జేర్ణౌ మృగరమణే నలోపో వక్తవ్యః” ఇతి నలోపః। తథాహి। గుణాః దయాదయః కమ్ ఇవ రమయితుం న ఈశతే కం వా వశీకర్తుం న శక్నువన్తి ఇతి భావః। శుద్ధిః ఏవ హి పరం విశ్వాసవీజం పరస్య న వేషః న అపి సంస్తవః ఇతి భావః॥౨౪॥

అథ అస్య త్రిభిః తపఃసిద్ధిమ్ ఆహ। అనుకూలేత్యాదినా। అనుకూలపాతినం న తు ప్రతికూలపాతినమ్ అచణ్డగతిం మన్దగామినం సుగన్ధిమ్। గన్ధస్యేత్త్వే తదేకాన్తగ్రహణ అపి కవీనాం నిరఙ్కుశత్వాత్ సమాసాన్తః। అథవా కేచిత్ ఆగన్తుకత్వే అపి ఏకవచనేన సమాసాన్తమ్ ఇచ్ఛన్తి। పవనమ్ అభితః కిరతా ప్రవర్త్యతా ఇత్యర్థః। ఋతుః అస్య ప్రాప్తః ఆర్త్వః। “ఋతోరణ” ఇత్యణ్ప్రత్యయః। సః చ అసౌ గుణః తిగ్మత్వరూపః సః అవధీరితః తిరస్కృతః యస్య తమ్ అంశుమతః రుచాం నిచయం సుఖతాం సుఖస్పర్శతాం నయతా ప్రాపయతా। నయతేః ద్వికర్మకత్వమ్॥౨౫॥

నవపల్లవాఞ్జలిభృతః ప్రచయే

వృహతస్తరూన్ గమయతావనతిమ్।

స్తృణతా తృణైః ప్రతినిశం మృదుభిః

శయనీయతాముపయతీం వసుధామ్॥౨౬॥

పతితైరపేతజలదాన్ నభసః

పృషతైరపాం శమయతా చ రజః।

స దయాలునేవ పరిగాఢ఼కృశః

పరిచర్యయానుజగృహే తపసా॥౨౭॥

మహతే ఫలాయ తదవేక్ష్య శివం

వికసన్నిమిత్తకుసుమం స పురః।

నవేతి। ప్రచయే పుష్పావచయప్రసఙ్గే నవపల్లవాః ఏవ అఞ్జలయం తాన్ బిభ్రతి ఇతి। తథోక్తాన్ వృహతః ఉచ్చాన్ తరూన్ అవనతిం గమయతా। "గతిబుద్ధి" ఇత్యాదినా తరుణాం కర్మత్వమ్। ప్రతి నిశం నిశి నిశి శయనీయతామ్ ఉపయతీం శయనస్థానీభృతామ్ ఇత్యర్థః। వసుధాం మృదుభిః తృణైః స్తృణతా ఆచ్ఛాదయతా॥౨౬॥

పతితైరితి। అపేతజలదాత్ నిరభ్రాత్ నభసః పతితైః అపాం పృషతైః జలవిన్దుభిః రజశ్చ శమయతా తపసా కర్త్రా దయాలునా ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। దయాలుత్వం సూచయతి। పరిగాఢకృశః అతిక్షీణః సః అర్జునః పరిచర్యయా ఉక్తవిధయా శుశ్రూషయా అనుజగృహే అనుగృహీతః। అనుగ్రహః అత్ర సహకారిత్వమ్ ఏవ సర్వభూతానుకూల్యలిఙ్గాత్ పచేలిమం తపః అస్య ఇతి భావః। అత్ర శ్లోకత్రయస్య అపి ఏకవాక్యత్వాత్ ఉత్ప్రేక్షా ఏవ ప్రధానాలఙ్కారః॥౨౭॥

మహత ఇతి। సః అర్జునః మహతే ఫలాయ శ్రేయసే శస్యాయ చ

న జగామ విస్మయవశం వశినాం

న నిహన్తి ధైర్యమనుభావగుణః॥౨౮॥

తదభూరివాసరకృతం సుకృతైః

ఉపలభ్య వైభవమనన్యభవమ్।

ఉపతస్థురాస్థితవిషాదధియః

శతయజ్వనో వనచరా వసతిమ్॥౨౯॥

విదితాః ప్రవిశ్య విహితానతయః

శిథిలీకృతేఽధికృతకృత్యవిధౌ।

వికసత్ పూర్వోక్తం శివం నిమిత్తమ్ ఏవ కుసుమం పురః అగ్రే అవేక్ష్య విస్మయవశం న జగామ। తథాహి। వశినామ్ అనుభావః ఏవ గుణః సః చ ధైర్యం న నిహన్తి విస్మయాదివికారం న జనయతి ఇత్యర్థః। "తపః క్షరతి విస్మయాత్" ఇతి స్మరణాత్ ఇతి భావః॥౨౮॥

తదితి। సుకృతైః తపోభిః కరణైః అభూరిభిః కతిపయైః ఏవ వాసరైః కృతం తత్ పూర్వోక్తం వైభవమ్ అతః అన్యస్య న భవతి ఇతి అనన్యభవమ్ అన్యస్య అసాధ్యమ్ ఇత్యర్థః। పచాద్యజన్తోత్తరపదేన నఞ్సమాసః। ఉపలభ్య నిశ్చిత్య ఆస్థితవిషాదాః ప్రాప్తఖేదాః ధియః యేషాం తే వనచరాః। "తత్పురుషే కృతి బహులమ్" ఇతి బహులగ్రహణాత్ లుక్। శతేన శతస్య వా మఖానాం యజ్వనః శతక్రతోః। అత్ర సంఖ్యేయవిశేషలాభః యజిసన్నిధానాత్ అవగన్తవ్యః। "యజ్వా తు విధినేష్టవాన్" ఇత్యమరః। "సుయజోర్ఙ్వనిప్" వసతిమ్ ఉపతస్థుః ప్రాపుః॥౨౯॥

విదితా ఇతి। వనచరాః ఇతి అనువర్తనీయమ్। విదితా జ్ఞాతా అనుమతప్రవేశాః సన్త ఇత్యర్థః। ప్రవిశ్య విహితానతయః

అనపేతకాలమభిరామకథాః

కథయామ్బభూవురితి గోత్రభిదే॥౩౦॥

శుచివల్కవీతవపురన్యతమః

తిమిరచ్ఛిదామివ గిరౌ భవతః।

మహతే జయాయ మఘవన్ననఘః

పురుశస్తపస్యతి తపన్ జగతీమ్॥౩౧॥

స బిభర్తి భీషణభుజః

పృథు విద్విషాం భయవిధాయి ధనుః।

అమలేన తస్య ధృతసచ్చరితాః

చరితేన చాతిశయితా మునయః॥౩౨॥

కృతప్రణామాః అధికృతకృత్యస్య నియుక్తకర్మణః శైలరక్షణాత్మకస్య విధౌ అనుష్ఠానే శిథిలీకృతే సతి అనపేతకాలమ్ అనతిక్రాన్తకాలం యథా తథా గోత్రభిదే శక్రాయ ఇతి

వక్ష్యమాణప్రకారేణ అభిరామకథాః శ్రావ్యవాచః। “చిన్తిపూజికథికుమ్బిచర్చశ్చ” ఇతి అప్రత్యయః। కథయామ్బభూవుః॥౩౦॥

శుచీతి। శుచినా వల్కేన వల్కలేన వీతమ్ ఆచ్ఛాదితం వపుః యస్య సః। తిమిరాచ్ఛదాం సూర్యాదీనామ్ అన్యతమః ఇవ స్థితః ఇత్యుత్ప్రేక్షా। అనఘః పురుషః హే మఘవన్! భవతః గిరౌ ఇన్ద్రకీలే జగతీం భువం తపన్ తాపయన్ మహతే జయాయ తపస్యతి తపశ్చరతి। “కర్మణో రోమన్థ” ఇత్యాదినా క్యజి లట్॥౩౧॥

జయాయ తపస్యతి ఇత్యుక్తం తత్ర హేతుమ్ ఆహ। స ఇతి। భీషయేతే ఇతి భీషణౌ। నన్ద్యాదిత్వాత్ ల్యుప్రత్యయః। తౌ చ తౌ భుజఙ్గౌ చ తౌ ద్రవ భుజౌ యస్య సః తథోక్తః పురుషః విద్విషాం భయ-

మరుతః శివా నవతృణా జగతీ

విమలం నభో రజసి వృష్టిరపామ్।

గుణసమ్పదాఽనుగుణతాం గమితః

కురుతేఽస్య భక్తిమివ భూతగణః॥౩౩॥

ఇతరేతరానభిభవేన మృగాః

తముపాసతే గురుమివాన్తసదః।

వినమన్తి చాస్య తరవః ప్రచయే

పరవాన్ స తేన భవతేవ నగః॥౩౪॥

విధాయి పృథు ధనుః బిభర్తి, అతః జయార్థీ ఇత్యర్థః। అమలేన తస్య పురుషస్య చరితేన ధృతాని సచ్చరితాని యైః తే మునయః అతిశయితాః అతిక్రాన్తాః॥౩౨॥

అథ అస్య తపఃసిద్ధిం వర్ణయతి। మరుత ఇత్యాదినా। మరుతః వాతాః శివాః సుఖాః జగతీ పృథ్వీ నవతృణా శయనాస- నాద్యనుకూలా ఇత్యర్థః। నభః విమలం నీహారాదిరహితం రజసి

సతి అపాం వృష్టిః భవతి ఇతి శేషః। కిం బహునా అస్య పురుషస్య గుణసమ్పదా భూతహితాదిగుణసమ్పత్త్యా అనుగుణతామ్ అనుకూలతాం గమితః వశీకృతః ఇత్యర్థః। భూతగుణః పృథివ్యాదిపఞ్చకం భక్తిం సేవాం కురుతే ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా॥౩౩॥

ఇతరేతరేతి। కిం చ మృగాః పశవః తమ్ అన్తే అన్తికే సీదన్తి ఇతి అన్తసదః అన్తేవాసినః। "సత్సూ ద్విష" ఇతి క్విప్। గురుమ్ ఇవ ఇతరేతరేషామ్ అనభిభవేన అద్రోహేణ ఉపాసన్తే సేవన్తే। ప్రచయే పుష్పావచయే తరవః అస్య వినమన్తి కరప్రచేయాః భవన్తి ఇత్యర్థః। అస్య ఇతి సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ। కిం బహునా।

ఉరు సత్త్వమాహ విపరిశ్రమతా

పరమం వపుః ప్రథయతీవ జయమ్।

శమినోఽపి తస్య నవసఙ్గమనే

విభుతానుషఙ్గి భయమేతి జనః॥౩౫॥

ఋషివంశజః స యది దైత్యకులే

యది వాన్వయే మహతి భూమిభృతామ్?।

చరతస్తపస్తవ వనేషు సహా

న వయం నిరూపయితుమస్య గతిమ్॥౩౬॥

సః తతః ఇన్ద్రకీలః భవతా ఇవ తేన పరవాన్ పరాధీన సాత్త్వికస్య అపి తవ ఇవ తస్య అతిశయః వర్త్తతే ఇత్యర్థః॥౩౪॥

ఉర్వితి। కిం చ విపరిశ్రమతా ఆయాతి అపి శ్రమరాహిత్యమ్ ఊరూ మహత్ సత్త్వత్ అన్తఃసారమ్ ఆహ దుర్వలస్య శ్రమజయా సమ్బవాత్ ఇతి భావః। పరమం వపుః జయం ప్రథయతి చ ఆకారేణ ఏవ జిష్ణుత్వం గమ్యతే ఇత్యర్థః। శమినః శాన్తస్య అపి తస్య నవసఙ్గమనే అపూర్వప్రాప్తౌ జనః విభుతాయాః ప్రభావస్య అనుషఙ్గి వ్యాపకం న తు హింస్రకత్వానుషఙ్గి ఇతి భావః। భయమ్ ఏతి। శాన్తోద్భవం పరాభవం గమయతి ఇతి భావః॥౩౫॥

అథ ఈదృశః అసౌ కః ఇతి చేత్ తత్ న విద్మః ఇతి ఆహ। శృణోతి। సః పురుషః ఋషివంశజ వా ఇతి శేషః కాకుః వా। యది వా దేత్యకులే జాతః ఇతి శేషః। యది వా మహతి భూమి భృతామ్ అన్వయే జాతః। తవ వనేషు తపః చరతః అస్య గతిం స్వరూపం నిరూపయితుం వయం సహన్తే ఇతి సహాః। పచాద్యచ్। న సహాః స్మ ఇతి శేషః॥౩౬॥

విగణయ్య కారణమనేకగుణం

నిజయాఽథవా కథితమల్పతయా।

అసదప్యదః సహితుమర్హసి నః

క్వ వనేచరాః? క్వ నిపుణా మతయః?॥౩౭॥

అధిగమ్య గుహ్యకగణాదితి తత్

మనసః ప్రియం ప్రియసుతస్య తపః।

నిజుగోప హర్షముదితం మఘవా

నయవర్త్మగాః ప్రభవతాం హి ధియః॥౩౮॥

అపృష్టపరిభాషణాపరాధం పరిహరతి। విగణయ్యేతి। అనేకగుణం బహుఫలమ్ ఇన్ద్రత్వాద్యనేకఫలసాధకత్వేన యోగ్యమ్ ఇత్యర్థః। కారణం తపోరూపం విగణయ్య విచార్య అథవా నిజయా నైసర్గిక్యా అల్పతయా వాలిశ్యేన వా కథితం నః అస్మాకమ్ అదః ఇదం వచనమ్ ఇత్యర్థః। అసత్ అసాధు అపి సహితుం సోఢుమ్। "తీషసహ" ఇత్యాదినా వికల్పాత్ ఇడాగమః। అర్హసి యోగ్యః అసి। తర్హి సదేవ కిం న ఉక్తం తత్ర ఆహుః। వనేచరాః క్వ? నిపుణాః మతయః వివేకబుద్ధయః క్వ? న ఉభయం సఙ్గచ్ఛతే ఇత్యర్థః। అజ్ఞానేన న అపరాధ్యన్తి ఇతి భావః। అర్థాన్తరన్యాసః అలఙ్కారః॥౩౭॥

అధిగమ్యేతి। మఘవా ఇన్ద్రః ఇతి పూర్వోక్తగుహ్యకగణాత్ తత్ మనసః ప్రియం ప్రియసుతస్య అర్జునస్య తపః అధిగమ్య జ్ఞావా। గుప్త్యపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాత్ క్త్వాల్యప్నినిర్దేశః। ఉదితం తత్ తపసః దేవకార్యార్థత్వాత్ ఉత్పన్నం హర్షం నిజుగోప గోపయామాస। తథాహి। ప్రభవతాం ప్రభూణాం ధియః నయవర్త్మగాః నీతిమార్గానుసారిణ్యః హి। అన్యథా మన్త్రభేదే కార్యహానిః స్యాత్ ఇతి భావః॥౩౮॥

ప్రణిధాయ చిత్తమథ భక్తతయా
విదితేఽప్యపూర్వ ఇవ తత్ర హరిః।
ఉపలబ్ధుమస్య నియమస్థిరతాం
సురసున్దరీరితి వచోఽభిదధే॥౩౯॥

సుకుమారమేకమణు మర్మభిదామ్
అతిదూరగం యుతమమోఘతయా।
అవిలక్ష్యమస్త్రమపరం కతమం
విజయాయ యూయమివ చిత్తభువః?॥౪౦॥

ప్రణిధాయేతి। అథ హరిః ఇన్ద్రః చిత్తం ప్రణిధాయ విషయాన్తరపరిహారేణ ఆత్మని అవస్థాప్య తత్ర తస్మిన్ అర్జునే భక్తతయా విదితే సతి అపి। ఉపలక్షణే తృతీయా। అపూర్వః ఇవ అవిదితః ఇవ ఇత్యర్థః। "పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా" ఇతి వికల్పాత్ న స్మిన్నాదేశః। అస్య అర్జునస్య నియమే స్థిరతాం దార్ఢ్యమ్ ఉపలబ్ధుమ్ పరీక్షితుమ్ ఇత్యర్థః। లోకప్రతీత్యర్థమ్ ఇతి భావః। సురసున్దరీః ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారం వచః అభిదధే॥౩౯॥

సుకుమారమితి। మర్మభిదాం మర్మచ్ఛేదినామ్ అస్త్రాణాం మధ్యే ఇత్యర్థః। "యతశ్చ నిర్ధారణమ్" ఇతి షష్ఠీ। అపరమ్ అన్యత్ కతమమ్। "వా బహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్"। యూయమ్ ఇవ సుకుమారం న తు కఠినమ్। అన్యత్ తు కఠినం భవతి। తథా ఏక న బహు తత్ తు అనేకం భవతి। తథా అణు సూక్ష్మం న స్థూలమ్ అలక్ష్యప్రవేశిత్వాత్ ఇతి భావః। తత్ తు లక్ష్యప్రవేశి। తథా అతిదూరగం దూరలక్ష్యభేది తత్ తు సమీపలక్ష్యభేది। తథా అమోఘతయా అమోఘత్వగుణేన యుతం యుక్తం న కదాచిత్ వ్యభిచరతి ఇతి భావః। అన్యత్ తు కదాచిత్ అపి లక్ష్యాత్ అపరాధ్యతి। తథా అవి-

భవవీతయే హతబృహత్తమసామ్
అవబోధవారి రజసః శమనమ్।

పరిపీయమాణమివ వోऽసకలైః
అవసాదమేతి నయనాఞ్జలిభిః ॥౪౧॥

బహుధా గతాం జగతి భూతసృజా
కమనీయతాం సమభిహృత్య పురా।
ఉపపాదితా విదధతా భవతీః
సురసద్మయానసుముఖీ జనతా॥౪౨॥

లక్ష్యమ్ అసత్ప్రతికారమ్। అన్యత్ విద్యమానప్రతీకారమ్ అస్యచిత్తభువః కామస్య। కర్త్తరి షష్ఠీ। విజయాయ అస్తి ఇతి శేషః న కిఞ్చిత్ అస్తి ఇత్యర్థః। అత్ర ఉపమాలఙ్కారః। సాభిప్రాయవిశేషణత్వాత్ పరికరాలఙ్కారశ్చ। తయోః ఉభయోః అఙ్గిభావేనసఙ్కరః॥౪౦॥

అసామథ్య శఙ్కాం పరిహరతి। భవేతి। భవవీతయే సంసారనివృత్తయే హతవృహత్తమసాం నిరస్తమహామోహానాం యోగినాం సమ్బన్ధి రజోగుణః రజోధులిః ఇతి శ్లిష్టరూపకం తస్య శమనం నివర్తకమ్ అవవోధః తత్త్వజ్ఞానమ ఏవ వా తత్ వః యుష్మాకమ్ అసకలైః అసమగ్రైః నయనాని ఏవ అఞ్జలయః తైః పరిపీయమాణమ్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। అవసాదం తపఃక్షయమ్ ఏతి। ముక్తాన్ అపి బధ్నతీనాం కథమ్ అసామర్థ్యమ్ ఇతి భావః। అత్ర ఉత్ప్రేక్షారూపకయోః సఙ్కరః॥౪౧॥

బహుధేతి। కిం చ పురా జగతి బహుధా గతాం నానాముఖేన విప్రకీర్ణాం కమనీయతాం చన్ద్రాద్యుపమానద్రవ్యగతలావణ్యం సమభి-

తదుపేత్య విఘ్నయత తస్య తపః
కృతిభిః కలాసు సహితాః సచివైః।
హృతవీతరాగమనసాం నను వః
సుఖసఙ్గినం ప్రతి సుఖావజితిః॥౪౩॥

అవిమృష్యమేతదభిలాష్యతి సః

ద్విషతాం బధేన విషయాభిరతిమ్।

హృత్థం సంగృహ్య భవతీః విదధతా భృతసృజా బ్రహ్మణా జనతా జన సమూహః। "గ్రామజన" ఇత్యాదినా తల్। సురసద్మయానసుముఖా స్వర్లోకయాత్రాప్రవణా ఉపపాదితా కృతా। స్వర్గస్య అపి యత్రప్రసాదాత్ సర్వలోకశ్లాఘ్యత్వం తాసాం వః కథమ్ అసామర్థ్యమ్ ఇతి భావః। అత్ర అప్సరసాం ప్రకీర్ణలావణ్యసఙ్గహసమ్బన్ధే అపి తత సమ్బన్ధాభిధానాత్ అతిశయోక్తిః॥౪౨॥

అథ కార్యశక్తిమ్ ఆహ। తదితి। తత్ తస్మాత్ సమయేత్వాత్ కలాసు గీతవాద్యాదిషు కృతిభిః కుశలైః సచివైః గన్ధర్వైః సహితాః ఉపేత్య తస్య పురుషస్య తపః విఘ్నయత్ విఘ్నవత్ కురుత విహత ఇత్యర్థః। విఘ్నవచ్ఛబ్దాత్ మలన్తాత్ "తత్కరోతి" ఇతి ణిచి లోట్। ణో ఇష్ఠవద్భావాత్ మతుపః లుక్। న చ అత్ర అసామర్థ్య శఙ్కా కార్యా ఇతి అర్థాన్తరన్యాసేన ఆహ। హృతేతి। నను సమ్బోధనే హే అప్సరసః। హృతాని వశీకృతాని వీతరాగాణాం నిష్పృహాణాం ముముక్షూణాం మనాంసి చిత్తాని యాభిః తాసాం వః యుష్మాకమ్ అప్సరసాం సుఖసఙ్గినం పురుషం ప్రతి సుఖాభిలాషిణం ప్రతి అవజితిః విజయః సుఖా న తు దుష్కరా ఖలు। తేన అయం సుఖార్థీ న ముముక్షుః ఇతి ఉక్తమ్॥౪౩॥

అథ సుఖసఙ్గిత్వలిఙ్గమ్ ఆహ। అవిమృష్యేతి। హే అప్సరసః

భవవీతయే న హి తథా స విధిః

క్వ శరాసనం? క్వ చ విముక్తిపథాః?॥౪౪॥

పృథుధామ్ని తత్ర పరిబోధి చ మా

భవతీభిరన్యమునివద్ వికృతిః।

స్వయశాంసి విక్రమవతామవతాం

న బధూష్వఘాని విమృషన్తి ధియః॥౪౫॥

సః పురుషః ద్విషతాం శత్రుణాం బధేన శత్రుహననద్వారా విషయాభిరతి విషయసుఖమ్ అభిలష్యతి వాఞ్చతి। "వా భ్రాశ" ఇత్యాదినా శ్యన్ప్రత్యయః। ఏతద్విషయసక్తత్వమ్ అవిమృష్యమ్ అసన్దిగ్ధమ్। "ఋదుపధాచ్చాక్లృపిత్వృతేః" ఇతి క్యప్। హి యస్మాత్ సః విధిః "స బిభర్తి భీషణభుజఙ్గభుజః" ఇత్యాదిశ్లోకోక్తః అనుష్ఠాన ప్రకారః భవవీతయే సంసారముక్తయే న భవతి। కుతః ఇతి ఆహ। శరాశనం ధనుః క్వ? విముక్తే పన్థాశ్చ క్వ? పరస్పరం విరుద్ధమ్ ఇత్యర్థః। న ఖలు హింసామాధ్యా ముక్తిః ఇతి భావః। అర్థాన్తరన్యాసః అలఙ్కారః॥౪౪॥

న చ శాపభయమ్ అపి సమ్భావ్యమ్ అస్మాత్ ఇతి ఆహ। పృథ్వీతి। పృథుధామ్ని మహాతేజసి తత్ర తస్మిన్ పురుషవిషయే అన్యమునివత్ అన్యస్మిన్ మునౌ ఇవ। "తత్ర తస్యేవ" ఇతి వతిప్రత్యయః। వికృతిః కోపవికారశ్చ భవతీభిః మా పరిబోధి మా విజ్ఞాయి మా శఙ్కి ఇతి యావత్। బుధ్యతే కర్మణి లుఙ్ మాఙ్యోగాత్ ఆశీరర్థే అడాగమాభావశ్చ। తథాహి। స్వయశాంసి అవతాం రక్షతాంం యశోధనానామ్ ఇత్యర్థః। విక్రమవతాం ధియః చిత్తాని వధూషు స్త్రీవిషయేషు అఘాని వ్యసనాని। "దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘమ్" ఇతి వైజయన్తీ। న విమృషన్తి। అర్థాన్తరన్యాసః। స్త్రీహింసాయాః

ఆశంసితాపచితిచారు పురః సురాణామ్
ఆదేశమిత్యభిముఖం సమవాప్య భర్తుః।
లేభే పరాం ద్యుతిమమర్త్య బధూసమూహః
సమ్భావనా హ్యధికృతస్య తనోతి తేజః॥౪౬॥

ప్రణతిమథ విధాయ ప్రస్థితాః సద్మనస్తాః
స్తనభరనమితాఙ్గీరఙ్గనాః ప్రీతిభాజః।
అచలనలినలక్ష్మీ హారి నాలం బభూవ
స్తిమితసమరభర్తుర్ద్రష్టుమక్ష్ణాం సహస్రమ్॥౪౭॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయభారవికృతౌ కిరా-
తార్జునీయే మహాకావ్యే యువతిప్రస్థానం
నామ షష్ఠః సర్గః॥౬॥

శూరాణాం యశోహానికరత్వాత్ న సర్వథా వో హినస్తి స ఇత్యర్థః॥౪౫॥

ఆశంసితేతి। అమర్త్యబధూసమూహః అప్సరసాం గణః సురాణాం పురః అగ్రే అశంసితాపచితిభిః అపేక్షితసమ్భావనాభిః చారూ యథా తథా। "క్షయార్చయోరపచితిః" ఇత్యమరః। అభిముఖం సమక్షం భర్తుః స్వామినః ఇతి పూర్వోక్తమ్ ఆదేశం నియోగం సమవాప్య పరాం ద్యుతిం లేభే। తథాహి। అధికృతస్య క్వచిత్ అధికారే నియుక్తస్య సమ్భావనా స్వామికృతా పూజా తేజః కాన్తిం తనోతి॥౪౬॥

ప్రణతిమితి। అథ ప్రణతిం విధాయ సద్మనః ఇన్ద్రభవనాత్ ప్రస్థితాః ప్రచలితాః స్తనభరైః నమితాని అఙ్గాని యాసాం తాః। "అఙ్గాత్రకణ్ఠేభ్యో వక్తవ్యమ్" ఇతి జీష్। ప్రీతిభాజః స్వామి సమ్భావనయా సన్తుష్టాః తాః అఙ్గనాః అచలనలినానాం స్థిరకమ

సప్తమః సర్గః।

శ్రీమద్భిః సరథగజైః సురాఙ్గనానాం
గుప్తానామథ సచివైస్త్రిలోకభర్తుః।
సమ్మూర్చ్ఛన్నలఘువిమానరన్ధ్రభిన్నః
ప్రస్థానం సమభిదధే మృదఙ్గనాదః॥౧॥

లానాం లక్ష్మీః హరతి ఇతి తత్ తథోక్తమ్ తద్వత్ మనోహరమ్ ఇత్యర్థః కృతః స్తిమితం విస్మయనిశ్చలమ్ అమరభర్తుః అక్ష్ణాం సహస్రం కర్తృ ద్రష్టుమ్ అలం సమర్థం న బభూవ। తాసాం సౌన్దర్యసాగరస్య ఉద్వేలత్వాత్ ఇతి భావః। అత్ర ఉపమాలఙ్కారః॥౪౭॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం

కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం ఘణ్టాపథసమాఖ్యాయాం

షష్ఠః సర్గః ॥౬॥

శ్రీమద్భిరితి। అథ ప్రస్థానానన్తరం శ్రీమద్భిః శోభావద్భిః సహ రథగజేన సరథగజైః త్రైః। "తేన సహేతి తుల్యయోగే" ఇతి బహువ్రీహిః। త్రయాణాం లోకానాం భర్తుః త్రిలోకభర్తుః ఇన్ద్రస్య। "తద్ధితార్థ" ఇత్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః। సచివైః గన్ధర్వైః గుప్తానాం సురాఙ్గనానాం ప్రస్థానం గమనమ్ అలఘుషు మహత్సు విమానరన్ధ్రేషు విమానానాం కుక్షిషు కుహరేషు భిన్నః ప్రతిధ్వానైః అనేకీభూతః అత ఏవ సంమూర్చ్ఛన్ వ్యాప్నువన్ మృదఙ్గనాదః సమభిదధే ఆచఖ్యౌ। పౌరేభ్యః ఇతి శేషః। అస్మిన్ సర్గే ప్రహర్షిణీవృత్తమ్ "మ్నౌ జ్రౌ గః త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమ్" ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

సోత్కణ్ఠైరమరగణైరనుప్రకీర్ణాత్

నిర్యాయ జ్వలితరుచః పురాత్ మఘోనః।

రామాణాముపరి వివస్వతః స్థితానాం

నాసేదే చరితగుణత్వమాతపత్రైః॥౨॥

ధూతానామభిముఖపాతిభిః సమీరైః

ఆయాసాదవిశదలోచనోత్పలానామ్।

ఆనిత్యే మదజనితాం శ్రియం బధూనామ్

ఉష్ణాంశుద్యుతిజనితః కపోలరాగః॥3॥

తిష్ఠద్భిః కథమపి దేవతానుభావాత్

సోత్కణ్ఠైరితి। సోత్కణ్ఠైః అవేక్షణాత్సుకైః ఇత్యర్థః। అమరగణైః అనుప్రకీర్ణాత్ ఆకీర్ణాత్ జ్వలితరుచః దీప్తప్రభాత్ మఘోనః ఇన్ద్రస్య పురాత్ అమరావత్యాః నిర్యాయ నిర్గత్య। యాతేః

క్త్వేల్యప్।వివస్వతః ఉపరి స్థితానాం రామాణామ్ ఆతపాత్త్రాయన్తే ఇతి ఆతపత్రేః। "సుపి" ఇతి యోగవిభాగాత్ కప్రత్యయః। చరితః గుణత్వం సార్థకత్వం ఆసేదే న ప్రాపే। ఆతపత్రాణామ్ ఆతపనివారణాకరణాత్ ఇతి భావః॥౨॥

ధూతానామితి। అభిముఖపాతిభిః సమీరైః ప్రతికూలవాయుభిః ధూతానామ్ ఇతి దుర్నిమిత్తసచనమ్। ఆయాసాత్ గతిప్రయాసాత్ అవిశదలోచనోత్పలానాం బధనామ్ ఉష్ణాంశుద్యుతిజనితః ఆతపకృతః కపాలానాం రాగః పాటలత్వం మదేన జనితాం శ్రియం తత్సదృశీం శ్రియమ్ ఇత్యర్థః। అత ఏవ నిదర్శనాలఙ్కారః। ఆనిత్యే ఆనీతవాన్ బధూః ఇతి శేషః। ఆఙపూర్వాత్ నయతేః కర్త్రి లిట్। ఙకారానుబన్ధత్వాత్ ఆత్మనేపదమ్॥౩॥

ఆకృష్టైః ప్రజవిభిరాయతం తురఙ్గైః।

నేమీనామసతి వివర్తనే రథౌఘైః

ఆసేదే నభసి విమానవత్ప్రవృత్తిః॥౪॥

కాన్తానాం కృతపులకః స్తనాఙ్గరాగే

వక్త్రేషు చ్యుతతిలకేషు మౌక్తికామః।

సమ్పేదే శ్రమసలిలోద్గమో విభూషా

రమ్యాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతి॥౫॥

రాజద్భిః పథి మరుతామభిన్నరూపైః

ఉల్కార్చిఃస్ఫుటగతిభిర్ధ్వజాంశుకానామ్।

తిష్ఠద్భిరితి। కథమ్ అపి వాఢమ్। "కథమాదౌ తథాప్యన్తే యత్నే గౌరవవాఢయోః" ఇతి వైజయన్తీ। దేవతానామ్ అనుభావాత్ తిష్ఠద్భి అపతద్భిః ఇత్యర్థః। రథవిశేషణమ్ ఏతత్। ప్రజవిభిః వేగవద్భి తురఙ్గైః ఆయతం దూరమ్ ఆకృష్టైః రథౌఘైః వియతి ఆకాశే నేమీనాం చక్రధారాణామ్। "చక్రధారా ప్రధిర్నేమిః" ఇతి యాదవః। వివర్తనే భ్రమణం అసతి విమానవత్ విమానానామ్ ఇవ ఇతి ఉపమా। "తత్ర తస్యేవ" ఇతి వతిప్రత్యయః। ప్రవృత్తిః గతిః ఆసేదే ప్రాప్తా। సదేః కర్మణి లిట్॥౪॥

కాన్తానామితి। కాన్తానాం స్తనానామ్ అఙ్గరాగే కృతపులకః జనితోద్భేదః కృతరోమాఞ్చః ఇత్యర్థః। చ్యుతాః ప్రమృష్టాః తిలకాః యేషాం తేషు వక్త్రేషు మౌక్తికామః శ్రమసలిలోద్గమః స్వేదోద్భేదః విభూషా భూషణం సమ్పదే సమ్పన్నః। కర్త్రరి లిట్। తథాహి। రమ్యాణాం స్వభావసున్దరాణాం వికృతిః అపి శ్రియం తనోతి। అతః స్వేదస్య అపి విభూషణత్వమ్ ఉపపద్యతే ఇతి భావః॥౫॥

తేజోభిః కనకనికాషరాజిగౌరైః

ఆయామః క్రియత ఇవ స్మ సాతిరేకః॥౬॥

రామాణామవజితమాల్యసౌకుమార్యే

సమ్ప్రాప్తే వపుషి సహత్వమాతపస్య।

గన్ధర్వైరధిగతవిస్మయైః ప్రతీయే

కల్యాణీ విధిషు విచిత్రతా విధాతుః॥౭॥

సిన్దూరైః కృతరుచయః సహేమకక్ష్యాః

స్రోతోభిస్త్రిదశగజా మదం క్షరన్తః।

రాజద్భిరితి। మరుతాం పథి ఆకాశే రాజద్భిః దీప్యమానైః అభిన్నరూపైః అవిచ్ఛిన్నాకారైః అత ఏవ ఉల్కానామ్ అర్చింషి ఇవ స్ఫుటగతీని దీప్తమార్గాణి తైః కనకస్య నికాషః కషణ తస్య రాజిః రేఖా తద్వత్ గౌరైః అరుణైః। “గౌరః పీతేఽరుణే శ్వేతే” ఇతి విశ్వః। ధ్వజాంశుకానాం తేజోభిః పతాకాకాన్తిభి ఆయామః తేషామ్ ఏవ దైర్ఘ్యం సాతిరేకః సాతిశయః క్రియతే స్మ ఇవ కృతః ఇవ దీర్ఘాః ధ్వజపటాః స్వతేజఃప్రసారేణ దీర్ఘతమాః ఇవ లక్ష్యన్తే ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। సా చ ఉల్కాద్యుపమానుప్రాణితా॥౬॥

రామాణామితి। మాలా ఏవ మాల్యం తస్య సౌకుమార్యమ్ అవజితం యేన తస్మిన్ కుసమాత్ అపి మనోహరే ఇత్యర్థః రామాణాం వపుషి ఆతపస్య। కృద్యోగే కర్మణి షష్ఠీ। సహతే ఇతి సహః క్షమః। పచాద్యచ్। తస్య భావః సహత్వమ్। తత్ సమ్ప్రాప్తే సతి అధిగతవిస్మయైః

సమ్ప్రాప్తాశ్చరైర్యైః గన్ధర్వైః విధాతుః విధిషు సృష్టిషు కల్యాణీ సాధ్వీ శ్రేయసీ ఉపకారకత్వాత్ ఇతి భావః। విచిత్రతా నానావిధత్వం ప్రతీయే అవగతా జ్ఞాతా। పతిపూర్వాత్ ఇణః కర్మణి లిట్॥౭॥

సాదృశ్యం యయురరుణాంశురాగభిన్నైః

వర్షద్భిః స్ఫురితశతహ్రదైః పయోదైః॥౮॥

అత్యర్థం దురుపసదాదుపేత్య దూరం

పర్యన్తాదహిమమయూఖమణ్డలస్య।

ఆశానాముపరిచితామివైకవేణీం

రమ్యోర్మిత్రిదశనదీం యయుర్బలాని॥౯॥

ఆమత్తభ్రమరకులాకులాని ధున్వన్

ఉద్ధూతగ్రథితరజాంసి పఙ్కజాని।

సిన్దూరైరితి। సిన్దూరైః నాగసమ్భవైః రాగద్రవ్యవిశేషైః। "సిన్దూరం నాగసమ్భవమ్" ఇత్యమరః। కృతరుచయః అలఙ్కృతాః ఇత్యర్థః। సహ హేమ్నః కక్ష్యాభిః మధ్యేభబన్ధనైః సహేమకక్ష్యాః। "తేన సహేతి తుల్యయోగే" ఇతి బహుబ్రీహిః। "కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాఞ్చ్యాం మధ్యే భబన్ధనే" ఇత్యమరః। స్రోతోభిః సప్తభిః మదనాడ్ీభిః। "కరాత్కటాభ్యాం మేఢ్రాచ్చ నేత్రాభ్యాఞ్చ మదచ్యుతిః" ఇతి పాలకావ్యే। కరాత్ నాసారన్ధ్రాభ్యామ్ ఇత్యర్థః। మదం క్షరన్తః వర్షన్తః త్రిదశరాజాః అరుణస్య అర్కస్య అంశూనాం రాగేణ ఆరుణ్యేన భిన్నైః సంసృష్టై వర్షద్భిః స్ఫురితశతహ్రదైః స్ఫురితతడ్ిత్తైః పయోదైః సాదృశ్యం యయు ఇతి ఉపమాలఙ్కారః॥౮॥

అత్యర్థమితి। బలాని సైన్యాని అత్యర్థం దురుపసదాత్ దుఃసహాత్ అహిమమయూఖమణ్డలస్య సూర్యబిమ్బస్య పర్యన్తాత్ సమీపాత్ దూరమ్ ఉపేత్య ఆగత్య ఆశానామ్ ఉపరిచితాం గుమ్ఫితామ్ ఏకవేణీమ్ ఇవ స్థితామ్ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। రమ్యాః ఊర్మయః తరఙ్గాః భఙ్గ్యశ్చ యస్యాః తాం త్రిదశనదీం మన్దాకినీం యయు ప్రాపుః॥౯॥

కాన్తానాం గగననదీతరఙ్గశీతః
సన్తాపం విరమయతి స్మ మాతరిశ్వా॥౧౦॥

సమ్భిన్నైరిభతురగావగాహనేన
ప్రాప్యోర్వీరను పదవీం విమానపఙ్క్తీః।
తత్పూర్వం ప్రతివిదధే సురాపగాయాః
వప్రాన్తస్ఖలితవివర్తనం పయోభిః॥౧౧॥

క్రాన్తానాం గ్రహచరితాత్ పథో రథానాం
అక్షాగ్రక్షతసురవేశ్మవేదికానామ్।

ఆమత్తేతి। ఆమత్తైః భ్రమరకులైః ఆకులాని ఉద్ధూతాని ఉత్థాపితాని గ్రథితాని అన్యోన్యసమ్బద్ధాని చ రజాంసి యేషు తాని పఙ్కజాని ధున్వన్ కమ్పయన్ సురభిః ఇత్యర్థః। గగననదీ తరఙ్గైః శీతః మాతరిశ్వా వాయుః కాన్తానాం సన్తాపం విరమయతి స్మ శమయామాస। మాతరి అన్తరిక్షే శ్వయతి ఇతి నిరుక్తిః॥౧౦॥

సమ్భిన్నైరితి। ఇభతురగావగాహనేన హస్త్యశ్వావలోడనేన సమ్భిన్నైః సంక్షుభితైః సురాపగాయాః పయోభిః కర్తృభిః పదవీమ్ అను పదవ్యామ్ ఇత్యర్థః। "లక్షణేత్థమ్భూత" ఇత్యాదినా కర్మప్రవచనీయత్వాత్ ద్వితీయా। ఉర్వీః విపులాః విమానపఙ్క్తీః ప్రాప్య తత్ ఏవ పూర్వం తత్పూర్వమ్ ఇదం ప్రథమం యథా తథా ఆకాశగఙ్గాయాః తటాభావాత్ ఇతి భావః। వప్రాన్తేషు రోధోభూమిషు స్ఖలితాని తైః వివర్తనం ప్రత్యావృత్తిః వప్రాన్తస్ఖలితవివర్తనం తటాన్తస్ఖలనరతివర్తనమ్। "వప్రః పితరి కేదారే వప్రః ప్రాకారరోధసోః" ఇతి వైజయన్తీ। ప్రతివిదధే చక్రే ఇతి అతిశయోక్తిః॥౧౧॥

క్రాన్తానామితి। గ్రహైః సూర్యాదిభిః చరితాత్ ఆశ్రితాత్

నిఃసఙ్గం ప్రధిభిరుపాదదే వివృత్తిః

సమ్పీడ఼క్షుభితజలేషు తోయదేషు॥౧౨॥

తప్తానాముపదధిరే విషాణభిన్నాః

ప్రహ్లాదం సురకరిణాం ఘనాః క్షరన్తః।

యుక్తానాం ఖలు మహతాం పరోపకారే

కల్యాణీ భవతి రుజత్స్వపి ప్రవృత్తిః॥౧౩॥

సంవాతా ముహురనిలేన నీయమానే

దివ్యస్త్రీజఘనవరాంశుకే వివృత్తిమ్।

కర్మణి క్తః। పథః మార్గాత్। క్రాన్తానాం నిష్క్రాన్తానాం అక్షా చక్రధరాః దారువిశేషాః తేషామ్ అగ్రైః క్షతాః దారితాః సురవేశ్మవేదికాః యైః తేషాం రథానాం ప్రధిభిః నేమిభిః చక్రాన్తైః। “చక్రరథాఙ్గం తస్యాన్తో నేమిః స్త్రీ స్యాత్ ప్రధిః పుమాన్” ఇత్యమరః। సమ్పీడేన నోదనేన క్షుభితాని జలాని యేషాం తేషు తోయదేషు నిఃసఙ్గమ్ అప్రతిఘాతం యథా తథా వివృత్తిః పరిభ్రమణమ్ ఉపాదదే స్వీకృతా ఇతి అతిశయోక్తిః స్వభావోక్త్యా సంసృజ్యతే॥౧౨॥

తప్తానామితి। విషాణభిన్నాః గజదన్తక్షతాః। “విషాణం దన్తశృఙ్గయోః” ఇతి హలాయుధః। అత ఏవ క్షరన్తః స్రవన్తః ఘనాః తప్తానాం సురకరిణాం ప్రహ్లాదమ్ ఉపదధిరే ఉపచక్రిరే। తథాహి। పరోపకారే యుక్తానామ్ ఆసక్తానాం రుజత్సు అపి పీడ఼యత్సు అపి విషయే కల్యాణీ హితకారిణీ ఖలు ప్రవృత్తిః వ్యాపారః భవతి ఇతి అర్థాన్తరన్యాసః అలఙ్కారః। తతః యుక్తం మేఘానాం గజదన్తక్షతానామ్ అపి తదాహ్లాదకత్వమ్ ఇతి భావః॥౧౩॥

సంవాతేతి। సంవాతా సంవహతా। వాతేర్గత్యర్థత్వాత్ శతృ

పర్యస్యత్పృథుమణిమేఖలాంశుజాలం

సంజజ్ఞే యుతకమివాన్తరీయమూర్వోః॥౧౪॥

ప్రత్యార్ద్రీకృతతిలకాస్తుషారపాతైః
ప్రహ్లాదం శమితపరిశ్రమా దిశన్తః।
కాన్తానాం బహుమతిమాయయుః పయోదాః
నాల్పీయాన్ బహు సుకృతం హినస్తి దోషః॥౧౫॥

యాతస్య గ్రథితతరఙ్గసైకతాభే
విచ్ఛేదం విపయసి వారివాహజాలే।

ప్రత్యయః। అనిలేన కామినా ఇతి భావః। దివ్యస్త్రీణాం జఘనేషు వరం శ్రేష్ఠం యత్ అంశుకం తస్మిన్ వివృత్తిమ్ అపసారం ముహు నీయమానే సతి పర్యస్యత్ ప్రసరత్ పృథు విశాలం మణిమేఖలాంశుజాలమ్ ఊర్వోః యుతకం చలనాఖ్యమ్ ఇవ। "యుతకం సంశ్రయే యుగ్మే యౌతకే చలనేఽపి చ" ఇతి విశ్వః। అన్తరే భవమ్ అన్తరీయమ్ అధోఽంశుకమ్। "గహాదిభ్యశ్చ" ఇతి ఛప్రత్యయః। "అన్తరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోఽంశుకే" ఇత్యమరః। సంజజ్ఞే సంజాతమ్। జనిధాతోః కర్త్రరి లిట్। ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః॥౧౪॥

ప్రతీతి। తుషారపాతైః శీకరవర్షైః। "తుషారౌ హిమశీకరౌ" ఇతి విశ్వః। ప్రత్యార్ద్రీకృతతిలకాః మార్జితవిశేషకాః అపి శమితపరిశ్రమాః ప్రహ్లాదమ్ ఆనన్దం దిశన్తః పయోదాః కాన్తానామ్। కర్త్రరి షష్ఠీ। బహుమతిం సమ్మానమ్ ఆయయుః। తథాహి। అల్పీయాన్ అల్పః దోషః బహు ప్రభూతం సుకృతమ్ ఉపకారం న హినస్తి న హన్తి। అర్థాన్తరన్యాసః అలఙ్కారః॥౧౫॥

యాత స్యేతి। గ్రథితతరఙ్గం బద్ధోర్మి యత్ సైకతం తస్య ఆభా

ఆతేనుస్త్రిదశబధూజనాఙ్గభాజాం
సన్ధానం సురధనుషః ప్రభా మణీనామ్॥౧౬॥

సంసిద్ధావితి కరణీయసన్నిబద్ధైః

ఆలాపైః పిపతిషతాం విలఙ్ఘ్య వీథీమ్।
ఆసేదే దశశతలోచనధ్వజిన్యా
జీమూతైరపిహితసానురిన్ద్రకీలః॥౧౭॥

ఇవ ఆభా యస్య తస్మిన్ విగతాని పయాంసి యస్మాత్ తస్మిన్ నిర్జలే। “శేషాద్విభాషా” ఇత్యాదినా పాక్షికత్వాత్ నఞ్సమాసాన్త। ఉరఃప్రభృతిపాఠస్తు పయఃశబ్దస్య ఏకవచనాన్తస్య ఏవ ఇతి న కశ్చిత్ విరోధః। వారివాహజాలే మేఘవృన్దే విచ్ఛేదం త్రుటిం యాతస్య సురధనుషః ఇన్ద్రచాపస్య త్రిదశబధూజనాఙ్గభాజాం మణీనాం తదఙ్గసఙ్గివిభూషామణీనామ్ ఇత్యర్థః। ప్రభాః కాన్తయః సన్ధానమ్ ఆతేనుః చక్రుః। అత్ర ఆభరణప్రభాణామ్ ఇన్ద్రధనుషః అసమ్బన్ధే అపి సమ్బన్ధాభిధానాత్ అతిశయోక్తిః అలఙ్కారః॥౧౬॥

సంసిద్ధావితి। సంసిద్ధౌ కార్యసిద్ధివిషయే ఇతి ఇత్థం భావినా ప్రకారేణ కర్త్తవ్యమ్ ఇతికరణీయం తేన సన్నిబద్ధైః సంయోజితైః ఇత్యర్థః। ఆలాపైః ఆభాషణైః ఉపలక్షితయా। “స్యాదాభాషణమాలాపః” ఇత్యమరః। దశశతాని సంఖ్యా యేషు తాని లోచనాని యస్య సః సహస్రలోచనః ఇత్యర్థః తస్య ధ్వజిన్యా సేనయా పిపతిషతాం పక్షిణాం వీథీం మార్గమ్। “పిత్సన్తో నభసఙ్గమా” ఇత్యమరః। “తనిపతి” ఇత్యాదినా వికల్పాత్ ఇకారాగమః। విలఙ్ఘ్య జీమూతైః జీవస్య ఉదకస్య మూతః పటబన్ధః యేషాం తే తైః। పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః। అపిహితసానుః ఆచ్ఛాదితతటః

ఆకీర్ణా ముఖనలినైర్విలాసినీనామ్
ఉద్ధూతస్ఫుటవిశదాతపత్రఫేనా।
సా తూర్యధ్వనితగభీరమాపతన్తీ
భూభర్త్తుః శిరసి నభోనదీవ రేజే॥౧౮॥

సేతుత్వం దధతి పయోముచాం వితానే
సంరమ్భాదభిపతతో రథాన్ జవేన।
ఆనిన్యుర్నియమితరశ్మిభుగ్నఘోణాః
కృచ్ఛ్రేణ క్షితిమవనామినస్తురఙ్గాః॥౧౯॥

ఉన్నతః ఇత్యర్థః। ఇన్ద్రకీలః ఆసేదే ప్రాప్తః। సీదతేః కర్మణి లిట్॥౧౭॥

ఆకీర్ణేతి। విలాసినీనాం ముఖనలినైః। ఉపమితసమాసః। ఆకీర్ణా వ్యాప్తా ఉద్ధూతాని ఊర్ధ్వమ్ ఉత్క్షిప్తాని స్ఫుటాని అసఙ్కుచితాని విశదాతపత్రాణి శ్వేతచ్ఛత్రాణి ఫేనాః ఇవ యస్యాః తథోక్తా తూర్యధ్వనితైః వాద్యఘోషైః గభీరం యథా తథా భూభర్తుః ఇన్ద్రకీలస్య శిరసి ఆపతన్తీ సా సేనా నభోనదీ ఇవ రేజే॥౧౮॥

సేతుత్వమితి। పయోముచాం వితానే సేతుత్వం దధతి సతి సంరమ్భాత్ ఆటోపాత్ జవేన అభిపతతః మేఘవృన్దమ్ అధరీకృత్య ధావతః ఇత్యర్థః। తథాభూతాన్ రథాన్ నియమితైః ఆకృష్టైః రశ్మిభిః భుగ్నాః ఆకుఞ్చితాః ఘోణాః ప్రోథాః యేషాం తే। "కుఞ్చితం నతమ్। ఆవిద్ధం కుటిలం భుగ్నం వేల్లితం వక్రమ్" ఇత్యమరః। "కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ" ఇత్యమరః। "ఘోణా తు ప్రోథమస్త్రియామ్" ఇత్యమరః। అవనమన్తి ఇతి అవనామినః అవనతపూర్వకాయాః

మాహేన్ద్రం నగమభితః కరేణువర్యాః

పర్యన్తస్థితజలదా దివః పతన్తః।

సాదృశ్యం నిలయననిష్ప్రకమ్పపక్షైః

ఆజగ్ముర్జలనిధిశాయిభిర్నగేన్ద్రైః॥౨౦॥

ఉత్సఙ్గే సమవిషమే సమం మహాద్రేః

క్రాన్తానాం వియదభిపాతలాఘవేన।

ఆమూలాదుపనది సైకతేషు లేభే

సామగ్ర్యం ఖురపదవీ తురఙ్గమాణామ్॥౨౧॥

తురఙ్గాః కృచ్ఛ్రేణ మహతా ప్రయత్నేన క్షితిమ్ ఆనిన్యుః ఇతి స్వభావోక్తిః॥౧౯॥

మాహేన్ద్రమితి। మాహేన్ద్రం నగమ్ అభితః ఇన్ద్రకీలాభిముఖమ్। "అభితః పరితః" ఇత్యాదినా ద్వితీయా। దివః అన్తరిక్షాత్ పతన్తః అవతరన్తః పర్యన్తస్థితాః పార్శ్వస్థాః జలదాః యేషాం తే కరేణువర్యాః కరేణుషు వర్యాః శ్రేష్ఠాః ఇత్యర్థః। "న నిర్ధారణే" ఇతి షష్ఠీసమాసనిషేధాత్ "సప్తమీ" ఇతి యోగవిభాగాత్ సప్తమీసమాసః। నిలయనే స్థానే నిష్ప్రకమ్పపక్షైః నిశ్చలపత్రైః జలనిధిశాయిభిః నగేన్ద్రైః మైనాకాదిభిః సాదృశ్యమ్ ఆజగ్ముః ఇత్యుపమా॥౨౦॥

ఉత్సఙ్గ ఇతి। మహాద్రేః ఉత్సఙ్గే మూర్ధ్ని విషయే యత్ సమవిషమం సమం చ విషమం చ నిమ్నోన్నతం తస్మిన్। ద్వన్ద్వైకవద్భావః। వియదభిపాతలాఘవేన గగనసఞ్చారపాటవేన సమమ్ ఏకరూపమ్ ఆరోహావరోహరహితమ్ ఇత్యర్థః క్రాన్తానాం గచ్ఛతాం తురఙ్గమాణాం ఖురపదవీ ఖురపఙ్క్తిః ఉపనది నదీసమీపే। "అవ్యయీభావశ్చ"

సధ్వానం నిపతితనిర్ఝరాసు మన్ద్రైః
సమ్మూర్ఛన్ ప్రతినినదైరధిత్యకాసు।
ఉద్గ్రీవైర్ఘనరవశఙ్కయా మయూరైః
సోత్కణ్ఠం ధ్వనిరుపశుశ్రువే రథానామ్॥౨౨॥

సమ్భిన్నామవిరలపాతిభిర్మయూఖైః
నీలానాం భృశముపమేఖలం మణీనామ్।

ఇతి నపుంసకత్వాత్ హ్రస్వత్వమ్। సైకతేషు ఆమూలాత్ మూలమ్ ఆరభ్య ఆదితః ఆరభ్య ఇతి యావత్ సమగ్రస్య భావః సామగ్ర్యం లేభే। సైకతాత్ అన్యత్ర నిమ్నేషు గగనచారేణ సమప్రదేశవత్ విషమే ఖురస్పర్శాభావాత్ విచ్ఛిన్నా ఖురసరణిః సైకతేషు తు సర్వత్ర సమత్వాత్ అవిచ్ఛిన్నా ఇత్యర్థః॥౨౧॥

సధ్వానమితి। సధ్వానం సశబ్దం నిపతితాః నిర్ఝరాః ప్రవాహాః యాసు తాసు। "ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః" ఇత్యమరః। అధిత్యకాసు నగోర్ధ్వభూమిషు। "భూమిరూర్ధ్వమధిత్యకా" ఇత్యమరః। "ఉపాధిభ్యామ్" ఇత్యాదినా త్యకన్ప్రత్యయః। మన్ద్రైః గమ్భీరైః। "కలో మన్ద్రస్తు గమ్భీరే"

ఇత్యమరః। ప్రతినినదైః ప్రతిధ్వానైః సమ్మూర్ఛన్ వర్ద్ధమానః రథానాం ధ్వనిః ఘనరవశఙ్కయా మేఘగర్జితభ్రమేణ ఇతి భ్రాన్తిమదలఙ్కారః। ఉద్గ్రీవైః మయూరైః సోత్కణ్ఠమ్ ఉపశుశ్రువే ఉపశ్రుతః। శృణోతేః కర్మణి లిట్॥౨౨॥

సమ్భిన్నామితి। అవిరలపాతిభిః నిరన్తరప్రసారిభిః ఉపమేఖలం మేఖలాతటేషు ఇత్యర్థః। "అథ మేఖలా శ్రోణిస్థానే- ఽద్రికటకే కటిబన్ధేఽసిబన్ధనే" ఇతి యాదవః। నీలానాం మణీనాం మయూఖైః భృశం సమ్భిన్నామ్ ఏకీభూతామ్ అత ఏవ నభః అన్తరాలే విచ్ఛిన్నామ్ ఇవ స్థితామ్ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। వప్రామ్భఃస్రుతిం వప్రో-

విచ్ఛిన్నామివ వనితా నభోఽన్తరాలే

వప్రామ్భఃస్రుతిమవలోకయామ్బభూవుః॥౨౩॥

ఆసన్నద్విపపదవీమదానిలాయ

క్రుధ్యన్తో ధియమవమత్య ధూర్గతానామ్।

సవ్యాజం నిజకరిణీభిరాత్తచిత్తాః

ప్రస్థానం సురకరిణః కథఞ్చిదీషుః॥౨౪॥

నీరన్ధ్రం పథిషు రజో రథాఙ్గనున్నం

పర్యస్యత్ నవసలిలారుణం వహన్తీ।

ఆతేనే వనగహనాని వాహినీ సా

ఘర్మాన్తక్షుభితజలేవ జహ్ను కన్యా॥౨౫॥

దకధారాం వనితాః అవలోకయామ్బభూవుః। వప్రామ్భఃస్రుతే స్వధవలిమత్యాగేన ఇన్ద్రనీలానాం నీలిమస్వీకారరూపతద్గుణోత్థాపితా విచ్ఛేదోత్ప్రేక్షా ఇతి తయోః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః। తేన చ నైస్థావిచ్ఛేదభ్రమరూపః భ్రాన్తిమాన్ వ్యజ్యతే॥౨౩॥

ఆసన్నేతి। ధురం గతాః తేషాం ధూర్గతానాం నియన్తౄణాం ధియమ్ అవమత్య అగణయిత్వా అవజ్ఞాయ ఇతి యావత్ ఆసన్నాయాం ద్విపపదవ్యాం వనగజమార్గే యః మదానిలః తస్మై క్రుధ్యన్తః తం ప్రతి కుప్యన్తః। "క్రుధద్రుహ" ఇత్యాదినా సమ్ప్రదానత్వాత్ చతుర్థీ। సవ్యాజం సకపటం నిజకరిణీభిః ఆత్తచిత్తాః ఆకృష్టచిత్తాః సురకరిణః దేవనాగాః ప్రస్థానం గమనం కథఞ్చిత్ కష్టేన ఈషుః అభిలేషుః॥౨౪॥

నీరన్ధ్రమితి। నీరన్ధ్రం సాన్ద్రం పథిషు రథాఙ్గైః చక్రైః నున్నప్రేరితమ్। "నుత్తనున్నాస్తనిష్ఠ్యూతవిద్ధక్షిప్తేరితాః సమాః" ఇత్యమరః। పర్యస్యత్ ప్రసరత్ నవసలిలమ్ ఇవ అరుణం రజః వహన్తీ

సమ్భోగక్షమగహనామథోపగఙ్గం

బిభ్రాణాం జ్వలితమణీని సైకతాని।

అధ్యాషుశ్చ్యుతకుసుమాచితాం సహాయా

వృత్రారేరవిరలశాద్వలాం ధరిత్రీమ్॥౨౬॥

భూభర్తుః సమధికమాదధే తదోర్వ్యాః

శ్రీమత్తాం హరిసఖవాహినీనివేశః।

సంసక్తౌ కిమసులభం మహోదయానామ్?

ఉచ్ఛ్రాయం నయతి యదృచ్ఛయాపి యోగః॥౨౭॥

సా వాహినీ సేనా ఘర్మాన్తే ప్రావృషి క్షుభితజలా కలుషోదకా ఇత్యర్థః జహ్నుకన్యా గఙ్గా ఇవ వనాని ఫలకుసుమప్రధానాని గహనాని జీర్ణాని చ తాని చ తాని వనగహనాని ఆతేనే వ్యానశే। అత్ర సమాసగతవాక్యగతోపమయోః సజాతీయయోః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౨౫॥

సమ్భోగేతి। అథ వృత్రారేః శక్రస్య సహాయాః సచివాః గన్ధర్వాః ఉపగఙ్గం గఙ్గాసమీపే। అవ్యయీభావస్య నపుంసకత్వాత్ హ్రస్వత్వమ్। సమ్భోగక్షమగహనామ్ ఉపభోగయోగ్యవనాం జ్వలితాః మణయః యేషు తాని సైకతాని బిభ్రాణామ్। భృఞః కర్తరి లటః శానచ్। చ్యుతైః స్వయం పతితైః కుసుమైః ఆచితాం వ్యాప్తామ్ అవిరలాః సాన్ద్రాః శాద్వలాః శాదప్రాయదేశాః

యస్యాం సా తాం ధరిత్రీమ్ అధ్యూషుః అధితస్థుః। వసతేర్యజాదిత్వాత్ సమ్ప్రసారణమ్। అత్ర ధరిత్రీవిశేషణార్థానామ్ అధివాసహేతుత్వాత్ అనేకపదార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్ అలఙ్కారః॥౨౬॥

భూభర్తురితి। తదా హరిసఖవాహినీనివేశః గన్ధర్వసేనాశివిరమ్। "నివేశః శివిరోద్వాహవిన్యాసేషు ప్రకీర్తితః" ఇతి

సామోదాః కుసుమతరుశ్రియో వివిక్తాః

సమ్పత్తిః కిశలయశాలినీలతానామ్।

సాఫల్యం యయురమరాఙ్గనోపభుక్తాః

సా లక్ష్మీరుపకురుతే యయా పరేషామ్॥౨౮॥

క్లాన్తోఽపి త్రిదశబధూజనః పురస్తాత్

శాశ్వతః। భూభర్తుః పర్వతస్య ఉర్వ్యాః సమధికం పూర్వస్మాత్ అభ్యధికం యథా తథా శ్రీమత్తాం శ్రియమ్ ఇత్యర్థః ఆదధే జనయామాస। తథాహి, మహోదయానాం మహాత్మనాం సంసక్తౌ సమ్యక్సమ్బన్ధే "సంభక్తౌ" ఇతి పాఠే తు సమ్యక్సేవాయాం కిమ్ అసులభం? న కిఞ్చిత్ దుర్లభమ్ ఇత్యర్థః। యతః యదృచ్ఛయా దైవాత్ యోగః అపి ఉచ్చాయమ ఉత్కర్షం నయతి। అత్ర ప్రకృతయదృచ్ఛయా యోగస్య ఉత్కర్షాభిధానాత్ అప్రాకృతభక్తియోగస్య ఉత్కర్షాధాయకత్వే కైముతికన్యాయేన అర్థాపత్తిః ఇతి ప్రాకరణికాత్ అప్రాకరణికరూపార్థాపత్తిఃఅలఙ్కారః। తదుక్తమ్। "ఏకస్య వస్తునో భావాద్యత్ర వస్త్వన్యథా పతేత్। కైముత్యేన యతః సా స్యాదర్థాపత్తిరలఙ్క్రియా॥" ఇతి॥౨౭॥

సామోదాః ఇతి। సామోదాః ససౌరభాః కుసుమప్రధానాః తరవః। శాకపార్థివాదిషు ద్రష్టవ్యః। తేషాం శ్రియః సమృద్ధయః వివిక్తాః విజనప్రదేశాః। "వివిక్తవిజనచ్ఛన్ననిఃశలాకాస్తథా రహః" ఇత్యమరః। కిశలయశాలినీలతానాం నబపల్లవయుతబల్లీనాం సమ్పత్తిః ఏతాః అమరాఙ్గనోపభుక్తాః తస్యః సాఫల్యం యయుః। తథాహి, యయా లక్ష్మ్యా కరణేన పరేషామ్ ఉపకురూతే లక్ష్మీవాన్ ఇతి శేషః। సా లక్ష్మీః న అన్యా ఇతి భావః। పరేషామ్ ఇత్యత్ర

“అనుకరోతి భగవతో నారాయణస్య” ఇత్యాదివత్ క్రియాయోగే హి సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ॥౨౮॥

లీనాహిశ్వసితవిలోలపల్లవానామ్।
సేవ్యానాం హతవినయైరివావృతానాం
సమ్పర్కం పరిహరతి స్మ చన్దనానామ్॥౨౯॥

ఉత్సృష్టధ్వజకుథకఙ్కటా ధరిత్రీమ్
ఆనీతా విదితనయైః శ్రమం వినేతుమ్।
ఆక్షిప్తద్రుమగహనా యుగాన్తవాతైః
పర్యస్తా గిరయ ఇవ ద్విపా విరేజుః॥౩౦॥

ప్రస్థానశ్రమజనితాం విహాయ నిద్రామ్
ఆముక్తే గజపతినా సదానపఙ్కే।

క్లాన్త ఇతి। క్రాన్తః అపి త్రిదశబధూజనః పురస్తాత్ అగ్రే లీనానాం సంశ్రితానామ్ అహీనాం శ్వసితైః నిఃశ్వాసైః విలోలా పల్లవాః యేషాం తేషాం చన్దనానాం సమ్పర్కం హతవినయైః దుర్జనైః ఖలై ఆవృతానాం సంవృతానాం సేవ్యానాం ప్రభూణాం సమ్పర్కమ్ ఇవ పరిహరతి స్మ। దుష్టసంసృష్టాః గుణాఢ్యా అపి త్యాజ్యాః ఇతి భావః॥౨౯॥

ఉత్సృష్టేతి। ఉత్సృష్టాః ఆక్షిప్తాః ధ్వజాః కుథాః ఆస్తరణాని కఙ్కటాః తనుత్రాణాని చ యేభ్యః తే। “ప్రవేణ్యాస్తరణం వర్ణం పరిస్తోమః కుథో ద్వయోః” ఇత్యమరః। విదితనయైః శిక్షాభిజ్ఞై యన్తృభిః శ్రమం వినేతుం క్లమమ్ అపనేతుం ధరిత్రీమ్ ఆనీతాః నివేశ్యమానాః ఇత్యర్థః ద్విపాః యుగాన్తవాతైః ప్రక్షిప్తాని ఉద్ధృతాని ద్రుమాణాం గహనాని వనాని యేభ్యః తే పర్యస్తాః విపర్యాసితాః గిరయః ఇవ విరేజుః శుశుభిరే॥౩౦॥

ప్రస్థానేతి। గజపతినా ప్రస్థానశ్రమేణ గమనక్లేశేన జనితాం నిద్రాం విహాయ ఆముక్తే అత ఏవ సదానపఙ్కే గజమదయుక్తే శయ్యాన్తే

శయ్యాన్తే కులమలినాం క్షణం విలీనం
సంరమ్భచ్యుతమివ శృఙ్ఖలం చకాశే॥౩౧॥

ఆయస్తః సురసరిదోఘరుద్ధవర్త్మా
సమ్ప్రాప్తుం వనగజదానగన్ధి రోధః।
మూర్ధానం నిహితశితాఙ్కుశం విధున్వన్
యన్తారం న విగణయాఞ్చకార నాగః॥౩౨॥

ఆరోఢుః సమవనతస్య పీతశేషే
సాశఙ్కం పయసి సమీరితే కరేణ।

శయనీయప్రదేశే క్షణం విలీనం లగ్నమ్ అలినాం కులం సంరమ్భేణ ఉత్థానసమ్భ్రమేణ చ్యుతం భ్రష్టం శృఙ్ఖలం నిగడ్మ్ ఇవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। "అథ శృఙ్ఖలే। అన్దుకో నిగళోఽస్త్రీ స్యాత్" ఇత్యమరః। చకాశే శుశుభే॥౩౧॥

ఆయస్త ఇతి। వనగజదానస్య గన్ధః అస్య అస్తి ఇతి తథోక్తం రోధః పరకూలమ్ ఇత్యర్థః సమ్ప్రాప్తుం గన్తుమ్ ఆయస్తః ఉత్సుకః ప్రయత్నం కుర్వాణః ఇత్యర్థః। "యసు ప్రయత్నే" ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః। కిన్తు సురసరిదోఘేన గఙ్గాప్రవాహేణ రుద్ధం వర్త్మ యస్య సః। నాగః గజః నిహితః దత్తః శితః తీక్ష్ణః అఙ్కుశః యస్మిన్। "అఙ్కుశోఽస్త్రీ సృణిః స్త్రియామ్" ఇత్యమరః। తం మూర్ధానం విధున్వన్ రోషాత్ ఇతి భావః। యన్తారం న విగణయాఞ్చకార న విగణయామాస॥౩౨॥

ఆరోఢురితి। సమవనతస్య జలపానార్థమ్ ఆనతపూర్వకాయస్య కరేణోః గజస్య। "కరేణురిభ్యాం స్త్రీ నేభే" ఇత్యమరః। కరేణ పీతస్య శేషే పయసి ఆరోఢుః హస్తిపకాత్ సాశఙ్కం సభయం సమీ

సమ్మార్జన్ అరుణమదస్రుతీ కపోలౌ
సస్యన్దే మద ఇవ శీకరః కరేణోః॥౩౩॥

ఆఘ్రాయ క్షణమతితృష్యతాపి రోషాత్
ఉత్తీరం నిహితవివృత్తలోచనేన।
సమ్పృక్తం వనకరిణాం మదామ్బుసేకైః
నాచేమే హిమమపి వారి వారణేన॥౩౪॥

ప్రశ్చ్యోతన్మదసురభీణి నిమ్నగాయాః
క్రీడ్ఃన్తో గజపతయః పయాంసి కృత్వా।
కిఞ్జల్కవ్యవహితతామ్రదానలేఖైః
ఉత్తేరుః సరసిజగన్ధిభిః కపోలైః॥౩౫॥

రితే క్షిప్తే సతి ఇత్యర్థః। శీకరః అమ్బుకణః అరుణే మదస్రుతీ మదధారే యయోః తౌ కపోలౌ సమ్మార్జన్ ప్రమృజన్। "మృజేరజాదౌ సంక్రమే విభాషావృద్ధిర్వక్తవ్యా" ఇతి వృద్ధిః। మదః ఇతి సస్యన్దే స్రవన్మదసమ్పృక్తస్య మదసాదృశ్యాత్ మదోపమా॥౩౩॥

ఆఘ్రాయేతి। అతితృష్యతా అపి అతిపిపాసతా అపి క్షణమ్ ఆఘ్రాయ రోషాత్ ఉత్తీరం పరతీరే। విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః నిహితే వివృత్తే ఘూర్ణితే లోచనే యస్య తేన ప్రతిగజదిదృక్షయా ఇతి భావః। వారణేన హిమం శీతలమ్ అపి వనకరిణాం మదామ్బుసేకైః దానధారాభిః సమ్పృక్తం వారి న ఆచేమే న పీతమ్। "చమూ అటనే" ఇతి ధాతోః కర్మణి లిట్॥౩౪॥

ప్రశ్చ్యోతదితి। క్రీడన్తః విహరన్తః గజపతయః నిమ్నగాయాః గఙ్గాయాః పయాంసి ప్రశ్చ్యోతద్భిః క్షరద్భిః మదైః సురభీణి కృత్వా కిఞ్జల్కైః కేసరైః వ్యవహితాః తిరోహితాః తామ్రవర్ణాః దానలేఖా

ఆకీర్ణం బలరజసా ఘనారుణేన
ప్రక్షోభైః సపది తరఙ్గితం తటేషు।
మాతఙ్గోన్మథితసరోజరేణుపిఙ్గం
మాఞ్జిష్ఠం వసనమివామ్బు నిర్బభాసే॥౩౮॥

శ్రీమద్భిర్నియమితకన్ధరాపరాన్తైః
సంసక్తైరగురువనేషు, సాఙ్గహారమ్।
సమ్ప్రాపే నిసృతమదామ్బుభిర్గజేన్ద్రైః
ప్రస్యన్దిప్రచలితగణ్డశైలశోభా॥౩౭॥

మదరాజయః యేషు తైః అత ఏవ సరసిజగన్ధిభిః కపోలైః ఉపలక్షితాః సన్తః ఉత్తేరుః నిర్జగ్ముః। అత్ర మదసరసిజగన్ధయోః సమయోః వినిమయోక్త్యా సమపరివృత్తిః అలఙ్కారః। తేన గజానాం నిమ్నగాయాశ్చ పరిమలవ్యత్యయాన్తరసంరమ్భః వ్యజ్యతే॥౩౫॥

ఆకీర్ణమితి। ఘనారూణేన సాన్ద్రలోహితేన। విశేషణసమాసః। బలరజసా సేనాపరాగేణ ఆకీర్ణం సపది ప్రక్షోభైః ఆలోడ◌ైనైః తటేషు తీరేషు తరఙ్గితం సఞ్జాతతరఙ్గమ్। తారకాదిత్వాత్ ఇతచ్। యద్వా తరఙ్గవత్ కృతం మత్వన్తాత్ "తత్కరోతి" ఇతి ణిచి కర్మణి క్తః ణావిష్ఠవద్భావాత్। తథా మాతఙ్గైః ఉన్మథితానాం లులితానాం సరోజానాం రేణుభిః పిఙ్గం పిశఙ్గమ్ అమ్బుమాఞ్జిష్ఠేన మహారఞ్జనేన ఆరక్తం మాఞ్జిష్ఠం వసనమ్ ఇవ నిర్బభాసే। "తేన రక్తమ్" ఇతి అణ్। మాఞ్జిష్ఠమ్ ఇత్యత్ర "కౌశేయమ్" ఇతి వా పాఠే కోశాడ్ఢ్న ఇతి కోశశబ్దాత్ ఠఞ్ "కౌశేయం కృమికోశోత్థమ్" ఇత్యమర।

శ్రీమద్భిరితి। శ్రీమద్భిః శోభావద్భిః నియమితాః

నిఃశేషం ప్రశమితరేణు వారణానాం
స్రోతోభిర్మదజలముజ్ఝతామజస్రమ్।
ఆమోదం వ్యవహితభూరిపుష్పగన్ధః
భిన్నైలాసురభిమువాహ గన్ధవాహః॥౩౮॥

సాదృశ్యం దధతి గభీరమేఘఘోషైః
ఉన్నిద్రక్షుభితమృగాధిపశ్రుతాని।

కన్దరాః అపరాన్తాః చరమపాదాగ్రాణి చ యేషాం తైః। "అపరః పశ్చిమః పాదః" ఇతి వైజయన్తీ। అగురువచనేషు సాఙ్గహారం సాఙ్గవిక్షేపం యథా తథా సంసక్తైః నిఃసృతాని ప్రసృతాని మదామ్బుని యేషాం తైః గజేన్ద్రైః ప్రస్యన్దినః జలస్రావినః ప్రచలితాః యే గణ్డశైలాః చ్చుతోపలాః తేషాం శోభా సమ్ప్రాపే ప్రాప్తా। కర్మణి లిట్। "గణ్డశైలాస్తు చ్యుతాః స్థూలోపలా గిరేః ఇత్యమరః। అత్ర అన్యస్య అన్యశోభాప్రాప్త్యసమ్భవాత్ తత్సదృశీ శోభా ఇతి ప్రతివిమ్బత్వాక్షేపాత్ నిదర్శనాలఙ్కారః॥౩౭॥

నిఃశేషమితి। గన్ధం వహతి ఇతి గన్ధవాహః వాయుః। కర్మణి అణ్। నిఃశేషం యథా తథా ప్రశమితః రేణుః యేన తత్ మదజలం స్రోతోభిః మదనాడీభిః అజస్రంమ్ ఉజ్ఝతాం వర్షతాం వారణానాం సమ్బన్ధిత వ్యవహితః తిరస్కృతః భూరిః బహులః పుష్పగన్ధః యేన సః భిన్నాః ఫుల్లాః ఏలాః లతావిశేషాః। "పృథ్వీకా చన్ద్రబాలైలా" ఇత్యమరః। తత్పుష్పాణి చ ఏలాః పుష్పే జాతీప్రభృతయః స్వలిఙ్గా బీహయయః ఫలే" ఇత్యమరః। భిన్నైలావత్ సుగన్ధిం సురభిం ఘ్రాణేన్ద్రియతర్పణమ్ ఇత్యుపమా।ఆమోదం పరిమలమ్ ఉవాహ వహతి స్మ॥౩౮॥

సాదృశ్యమితి గభీరైః మేఘధోషైః సాన్ద్రగర్జితైః సాదృశ్యం

ఆతేనుశ్చకితచకోరనీలకణ్ఠాన్
కచ్చాన్తానమరమహేభవృంహితాని॥౩౯॥

శాఖావసక్తకమనీయపరిచ్ఛదానామ్

అధ్వశ్రమాతురబధూజనసేవితానామ్।
జజ్ఞే నివేశనవిభాగపరిష్కృతానాం
లక్ష్మీః పురోపవనజా వనపాదపానామ్॥४०॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయభారవికృతౌ కిరాతా-
ర్జునీయే మహాకావ్యే సప్తమః సర్గః॥७॥

దధతి ఇత్యుపమా। దధాతేః శతృప్రత్యయః "వా నపుంసకస్య" ఇతి నుమభావః। ఉన్నిద్రా వృంహితశ్రవణాత్ ఏవ ప్రబుద్ధాః క్షుభితాః సంరబ్ధాశ్చ యే మృగాధిపాః తైః శ్రుతాని ఆకర్ణితాని న తు ప్రబుద్ధాన్ ఇతి భావః। అమరమహేభవృంహితాని మహాన్తశ్చ తే ఇభాః గజాశ్చ ఇతి మహేభాః అమరాణాం మహేభాః తేషాం వృంహితాని గర్జితాని కచ్చాన్తాన్ అనూపప్రదేశాన్। "జలప్రాయమనూపం స్యాత్ పుంసి కచ్ఛస్తథావిధః" ఇత్యమరః। చకితాః గర్జితశఙ్కయా సమ్భ్రాన్తాః చకోరాః పక్షివిశేషాః నీలకణ్ఠాః మయూరాశ్చ యేషు తాన్ తథాభృతాన్ ఆతేనుః। భ్రాన్తిమదలఙ్కారః॥३८॥

శాఖేతి। పరిచ్ఛాద్యతే అనేన ఇతి పరిచ్ఛదః పరికరః వసనాభరణాదిః। "పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ" ఇతి ఘప్రత్యయ "ఛాదేర్ఘే పర్యుపసర్గస్య" ఇతి హ్రస్వత్వమ్। శాఖాసు అవసక్తా కమనీయాః పరిచ్ఛదాః యేషాం తేషామ్ అధ్వని శ్రమః తేన ఆతురైః పీక్షితైః బధూజనైః సేవితానాం నివేశనవిభాగైః ఆవసతికావచ్ఛేదైః పరిష్కృతానామ్ అలఙ్కృతానామ్। "సంపర్యుపేభ్యః" ఇత్యా

అష్టమః సర్గః

అథ స్వమాయాకృతమన్దిరోజ్జ్వలం
జ్వలన్మణి వ్యోమసదాం సనాతనమ్।

సురాఙ్గనా గోపతిచాపగోపురం
పురం వనానాం విజిహీర్షయా జహుః॥౧॥

దినా సుట్। వనపాదపానామ్ అరణ్యవృక్షాణామ్ పురే యత్ ఉపవనం కృత్రిమవనం తత్ర జాతా పురోపవనజా లక్ష్మీః శోభా జజ్ఞే జాతా। అత్ర అన్యోన్యలక్ష్మీసమ్బన్ధాసమ్భవాత్ తత్సదృశీ ఇతి సాదృశ్యాక్షేపాత్ అసమ్భవే తద్వస్తుసమ్బన్ధా ఇయం నిదర్శనా। వసన్తతిలకావృత్తమ్। "ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగౌ గః" ఇతి లక్షణాత్॥౪౦॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయా
కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం ఘణ్టాపథసమాఖ్యాయాం
సప్తమః సర్గః।

అథేతి। అథ నివేశనానన్తరం సురాఙ్గనాః అప్సరసః స్వభాయయా స్వేచ్ఛావిశేషేణ కృత్రైః నిర్మితైః మన్దిరైః ఉజ్జ్వలం దీప్తం జ్వలన్తః మణయః యస్మిన్ తత్ వ్యోమసదాం గన్ధర్వాణాం సనాతన సదాతనమ్। "సాయం చిరమ్" ఇత్యాదినా భావార్థే ఢ్యుప్రత్యయః గౌః వజ్రం తత్పతిః ఇన్ద్రః తచ్చాపవర్ణాని గోపురాణి యస్య తత్ తథోక్తమ్ ఇత్యుపమా। పురం నగరం వనానాం విజిహీర్షయా వనాని। విహర్తు_మ్ ఇచ్ఛయా।కర్మణి షష్ఠీ। జహుః తత్యజుః। జహాతేర్లిట్

యథాయథం తాః సహితా నభశ్చరైః
ప్రభాభిరుద్భాసితశైలవీరుధః।
వనం విశన్త్యో వనజాయతేక్షణాః
క్షణద్యుతీనాం దధురేకరూపతామ్॥౨॥

నివృత్తవృత్తోరుపయోధరక్రమః
ప్రవృత్తనిర్హ్రాదివిభూషణారవః।

నితమ్బినీనాం భృశమాదధే ధృతిం

నభఃప్రయాణాదవనౌ పరిక్లమః॥౩॥

అత్ర జ్వలం జ్వలత్ ఇతి పురం పురమ్ ఇతి చ అసకృద్వ్యఞ్జనద్వయా వృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః। అన్యత్ర తద్వైపరీత్యా వృత్త్యనుప్రాసః ఇతి తయోః ఉపమాయాశ్చ సంసృష్టిః। అస్మిన్ సర్గే వంశస్థంవృత్తమ్। "జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరౌ" ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

యథాయథమితి। యథాయథం యథాస్వం స్వకీయమ్ అనతిక్రమ్య ఇత్యర్థః। "యథాస్వం తు యథాయథమ్" ఇత్యమరః। నపుంసకత్వాత్ హ్రస్వత్వమ్। నభశ్చరైః గన్ధర్వైః మేఘైశ్చ సహితాః ప్రభాభిః స్వదీప్తిభిః ఉద్భాసితాః శైలవీరుధః యాభిః తాః పూర్వోక్తాః వన జాయతేక్షణాః పద్మలోచనాః స్త్రియః వనం విశన్త్యః క్షణం ద్యుతిః యాసాం తాసాం క్షణద్యుతీనాం విద్యుతామ్ ఏకరూపతాం సమానరూపతాం దధుః। ముహుః ద్రుమాన్తరాలే తాసాం స్ఫురణస్య క్షణికత్వాత్ ఇతి భావః। శ్లేషానుప్రాణితా ఇయమ్ ఉపమా శ్లేషత్వమ్ ఇతి కేచిత్। ఉభయథా అపి అనుప్రాసేన సంసర్గః॥౨॥

నివృత్తేతి। నివృత్తః గతః వృత్తస్య వర్తులస్య ఉరుపయోధరస్య క్లమః యస్మిన్ సః పాదప్రక్షేపేషు విశ్రాన్తిసమ్భవాత్ ఇతి భావః।

ఘనాని కామం కుసుమాని బిభ్రతః

కరప్రచేయాన్యపహాయ శాఖినః।

పురోఽభిసస్రే సురసున్దరీజనైః

యథోత్తరేచ్ఛా హి గుణేషు కామినః॥౪॥

తనూరలక్తారుణపాణిపల్లవాః

స్ఫురన్నఖాంశూత్కరమఞ్జరీభృతః।

విలాసినీబాహులతా వనాలయః

విలేపనామోదహృతాః సిషేవిరే॥౫॥

కిఞ్చ ప్రవృత్తః జాతః నిర్హ్రాదివిభూషణానాం నూపురాదీనామ్ ఆరవః యస్మిన్ సః। అవనౌ పృథివ్యాం పరిక్రమః సఞ్చారః నితమ్బినీనాం నభఃప్రయాణాత్ భృశమ్ అధికమ్। "పఞ్చమీ విభక్తే" ఇని పఞ్చమీ। ధృతిం సన్తోషమ్ ఆదధే। అత్ర విశిష్టపరిక్రమస్య ధృత్యా దానహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్ అలఙ్కారః॥౩॥

ఘనానీతి। ఘనాని సాన్ద్రాణి న తు విరలాని కరప్రచేయాని హస్తగ్రాహ్యాణి అనుచ్చాని। "కృత్యైరధికార్థవచనే" ఇతి తృతీయాసమాసః। కామం కుసుమాని బిభ్రతః నవకుసుమితాన్। శాఖినః తరూన్ అపహాయ సురసున్దరీజనైః పురః అగ్రే అభిసస్రే అభిగతమ్। భావే లిట్। తథాహి। కామినః గుణేషు అతిశయేషు విషయే ఉత్తరమ్ ఉత్తరమ్। వీప్సార్థే అవ్యయీభావః। యథోత్తరమ్ ఇచ్ఛా యేషాం తే యథోత్తరేచ్ఛాః ఉత్తరోత్తరాభిలాషుకాః హి। అత్ర పరికరోత్థాపితః అర్థాన్తరన్యాసః అలఙ్కారః॥౪॥

తనూరితి। విలేపనామోదైః హృతాః ఆకృష్టాః వనాలయః వనభృఙ్గాః తనూః కృశాః అలక్తైః అరుణాః పాణయ ఏవ పల్లవాః యాసాం తాః స్ఫురన్తః నఖాశూణామ్ ఉత్కరాః పుఞ్జా ఏవ మఞ్జర్యః తాః

నిపీయమానస్తవకా శిలీముఖైః

అశోకయష్టిశ్చలబాలపల్లవా।

విడ◌ంబ్యయన్తీ దదృశే బధూజనైః

అమన్దదష్టోష్ఠకరావధూననమ్॥౬॥

కరౌ ధునానా నవపల్లవాకృతీ

వృథా కృథా మానిని! మా పరిశ్రమమ్।

బిభ్రతి ఇతి తథోక్తాః। క్విప్। విలాసినీనాం బాహవః ఏవ లతాః తాః సిషేవిరే। అత్ర సమస్తవస్తువిషయరూపకాలఙ్కారః వాహ్వవయవానాం లతావయవానాం పల్లవాదీనామ్ అపి నిరూపణాత్ ఇతి॥౫॥

నిపీయమానేతి। శిలీముఖైః అలిభిః। “అలిబాణౌ శిలీముఖౌ” ఇత్యమరః। నిపీయమానః స్తవకః గుచ్ఛః యస్యాః సా చలాః బాలపల్లవాః యస్యాః సా అత ఏవ అమన్దం దృఢ౦ దష్టః ఓష్ఠః యస్మిన్ తత్ కరావధూననం కరకమ్పనం తత్ విడమ్బయన్తీ। స్తవకపానేన ఓష్ఠదంశనం పల్లవచలనేన కరావధూననం చ అనుకుర్వతీ ఇత్యర్థః। ధూఞః ణ్యన్తాత్ స్యుట్। ణిచి ధూఞ్ప్రీఞో నుమ్ వక్తవ్యః। అశోకయష్టిః అశోకశాఖా ఇత్యర్థః బధూజనైః దదృశే దృష్టా। అత్ర విడమ్బయన్తీ ఇతి ప్రస్తుతాశోకశాఖావిభూషణభూతోపమామహిమ్నా అప్రస్తుతనాయికాప్రతీతేః సమాసోక్తిః ఉత్తిష్ఠమానయా ఏవ ఉపమయా అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్యతే॥౬॥

అథ కశ్చిత్ మధుకరాక్రాన్తాం కాఞ్చిత్ ఆహ। కరావితి। మానపరిహారేణ మధుపాశ్రయణే తు న కశ్చిత్ బాధః ఇతి ఆశయేన సమ్బోధయతి హే మానినీతి। నవపల్లవస్య ఆకృతిః ఇవ ఆకృతిః యయోః ఇత్యుపమా తౌ కరౌ ధునానా। ధూఞః కర్త్రరి లటః

ఉపేయుషీ కల్పలతాభిశఙ్కయా

కథం న్వితస్త్రస్యతి షట్పదావలిః॥౭॥

జహీహి కోపం దయితోఽనుగమ్యతామ్

పురోఽనుశేతే తవ చఞ్చలం మనః।

ఇతి ప్రియం కాఞ్చిదుపైతుమిచ్ఛతీం

పురోఽనునిన్యే నిపుణః సఖీజనః॥౮॥

శానచ్। వృథా వ్యర్థం పరిశ్రమం మా కృథాః మా కురుష్వ। కరోతేః ఆశీరర్థే మాఙి లుఙ్। వృథాత్వే హేతుమ్ ఆహ। కల్పలతాభిశఙ్కయా కల్పవల్లీభ్రమేణ ఇతి భ్రాన్తిమదలఙ్కారః। ఉపేయుషీ ఉపగతా షట్పదావలిః కథం ను ఇత త్రస్యతి బిభేతి న త్రస్యతి ఏవ ఇత్యర్థః। “వా భ్రాశ” ఇత్యాది వికల్పేన శ్యన్ప్రత్యయః। అత్ర కాన్తాపరిశ్రమవైయర్థ్యరూపకా- ర్యస్య షటపదావలేః కల్పవల్లీభ్రమనిబన్ధనవిత్రాసరూపకారణసమర్థనాత్ కారణేన కార్యసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః భ్రాన్తిమతా అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్ణః సన్ ఉపమయా సంసృజ్యతే॥౭॥

అథ కాచిత్ సఖీ కాఞ్చిత్ ప్రణయతుల్యతామ్ ఆహ। జహీహీతి। ప్రియమ్ ఉపైతుం స్వయమ్ ఏవ అనుసర్తు_మ్ ఇచ్ఛతీమ్। “ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్” ఇతి వికల్పాత్ నుమభావః। కాఞ్చిత్ నాయికాం నిపుణః చిత్తజ్ఞః సఖీజనః కోపం జహీహి త్యజ। “ఆ చ హీ” ఇతి వికల్పాత్ ఇకారాదేశః। దయితః అనుగమ్యతామ్ అనుస్రియతామ్। ఉభయథా అపి ప్రార్థనాయాం లోట్। అన్యథా చఞ్చలమ్ అస్థిరం తవ మనః పురః అనుశేతే అగ్రే అనుశయిష్యతే అనుతప్స్యతే ఇత్యర్థః। “యావత్ పురానిపాతయోర్లట్” ఇతి లట్। ఇతి అనేన ప్రకారేణ పురః పూర్వమ్ ఏవ అనునిన్యే ప్రసాదయామాస ॥౮॥

సమున్నతైః కాశదుకూలశాలిభిః

పరిక్వణత్సారసపఙ్క్తి_మేఖలైః।

ప్రతీరదేశైః స్వకలత్రచారుభిః

విభూషితాః కుఞ్జసముద్రయోషితః॥౯॥

విదూరపాతేన భిదాముపేయుషః

చ్యుతాః ప్రవాహాదభితః ప్రసారిణః।

ప్రియాఙ్కశీతాః శుచిమౌక్తికత్విషః

వనప్రహాసా ఇవ వారివిన్దవః॥౧౦॥

సఖీజనం ప్రేమ గురూకృతాదరం

అథ చతుర్భిః శ్లోకైః కలాపమ్ ఆహ। సమున్నతైరితి। సమున్నతైః కాశాని అశ్వబాలకుసుమాని తాని దుకూలాని ఇవ తైః శాలన్తే ఇతి తథోక్తైః సారసపఙ్క్_యః మేఖలాః ఇవ తాః పరికణన్త్యః యేషు తే తైః స్వేషాం కలత్రాణి శ్రోణ్యః తద్వత్ చారవః తైః। “కలత్రం శ్రోణిభార్యయోః” ఇత్యమరః। ప్రతీరదేశైః విభూషితాః తటప్రదేశైః భూషితాః కుఞ్జసముద్రయోషితః వననద్యః ఇత్యర్థః। అత్ర తీరాదీనాం కలత్రాద్యోపమ్యోపమేయత్వాత్ యోషిచ్ఛబ్దసామర్థ్యాత్ చ నదీనాం యోషిదౌపమ్యం గమ్యతే॥౯॥

విదూరేతి। విదూరపాతేన భిదాం భేదమ్। "షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్"। ఉపేయుషః ఉపనతాత్ ప్రవాహాత్ చ్యుతాః అత ఏవ అభితః ప్రసారిణః ప్రసర్పన్తః ఇతి ప్రియాయాః అఙ్కః ఉత్సఙ్గః ఇవ శీతాః శీతలాః శుచీనాం మౌక్తికానాం త్విషః ఇవ త్విషః యేషాం తే। కిఞ్చ వనస్య ప్రహాసాః ఏవ స్థితాః ఇత్యుత్ప్రేక్షా। వారివిన్దవశ్చ ఉపమయోః ఉభయోః ఉత్ప్రేక్షాయాశ్చ సంసృష్టిః॥౧౦॥

నిరీక్ష్యమాణా ఇవ నమ్రమూర్త్తయః।

స్థిరద్విరేఫాఞ్జనశారితోదరైః

విసారిభిః పుష్పవిలోచనైర్లతాః॥౧౧॥

ఉపేయుషీణాం వృహతీరధిత్యకా

మనాంసి జహ్రుః సురరాజయోషితామ్।

కపోలకాషైః కరిణాం మదారుణైః

ఉపాహితశ్యామరుచశ్చ చన్దనాః॥౧౨॥

॥కలాపకమ్॥

సఖీతి। ద్వౌ రేఫౌ వర్ణవిశేషౌ యేషాం తే ద్విరేకాః భ్రమరశబ్దేన తదర్థః లక్ష్యతే। "ద్వ్యక్షరం మాసమితి విదధాతి" ఇతి భాష్యకారః। స్థిరాః నిశ్చలాః ద్విరేఫాః ఏవ అఞ్జనాని తైః శారితాని శవలీకృతాని ఉదరాణి యేషాం తైః। "శారః శబలజాతయోః" ఇతి విశ్వః। విసారిభిః విస్తృతైః పుష్పాణి ఏవ విలోచనాని తైః ప్రేమ్ణా గురుకృతః ఆదరో యస్మిన్ కర్మణి తత్। తథా సఖీజనం నిరీక్షమాణాః ప్రశ్యన్తః ఇవ స్థితాః కుతః నమ్రమూర్త్తయః అవనతాఙ్గ్యః లతాశ్చ। అత్ర రూపకోత్ప్రేక్షయో సఙ్కరః॥౧౧॥

ఉపేయుషీణామితి। మదేన అరుణైః అవ్యక్తరాగైః। అవ్యక్తరాగస్త్వరుణః" ఇత్యమరః। కరిణాం కపోలానాం కాషైః కషణైః ఉపాహితశ్యామరుచః జనితకృష్ణవర్ణాః ఇతి తద్గుణాలఙ్కారః చన్దనాః మలయజాః। "గన్ధసారో మలయజో భద్రశ్రీశ్చన్దనోఽస్త్రియామ్" ఇత్యమరః। వృహతీః

అధిత్యకాః ఊర్ధ్వభూమీః ఉపేపుషీణాం సురరాజయోషితాం మనాంసి జహ్నుః। అత్ర చతుఃశ్లోకాః నద్యాదీనాం

స్వగోచరే సత్యపి చిత్తహారిణా

విలోభ్యమానాః ప్రసవేన శాఖినామ్।

నభశ్చరాణాముపకర్తు_మిచ్ఛతాం

ప్రియాణి చక్రుః ప్రణయేన యోషితః॥౧౩॥

ప్రయచ్ఛతోచ్చైః కుసుమాని మానినీ

విపక్షగోత్రం దయితేన లమ్భితా।

న కిఞ్చిదూచే చరణేన కేవలం

లిలేఖ వాష్పాకులలోచనా భువమ్॥౧౪॥

విశిష్టానామ్ ఏవ అప్సరోమనోహరణహేతుత్వోక్త్యా కావ్యలిఙ్గమ్ ఉన్నేయమ్॥౧౨॥

స్వగోచర ఇతి। చిత్తహారిణా మనోహరేణ శాఖినాం ప్రసవేన పుష్పజాతేన విలోభ్యమానాః ఆకృష్యమాణాః యోషితః స్వగోచరే స్వవిషయే స్వకరప్రచయే సతి అపి ఇత్యర్థః। ప్రసవే ఇతి శేషః। ఉపకర్తు_ం పరిచరితుమ్ ఇచ్ఛతాం నభశ్చరానాం గన్ధర్వాణాం ప్రణయేన మహాయహేతునా ప్రియాణి చక్రుః। స్వకరగ్రాహ్యమ్ అపి ప్రసవం స్వకాన్తప్రియార్థం తద్దీయమానమ్ ఏవ అగ్రహీషుః ఇత్యర్థః॥౧౩॥

ప్రయచ్ఛతేతి। కుసుమాని ప్రయచ్ఛతా దదతా దయితేన ఉచ్చైః ఉచ్చైస్తరాం విపక్షగోత్రం సపత్నీనామధేయం లమ్భితా ప్రాపితా తన్నామ్నా ఆహూతా ఇత్యర్థః। "నామ గోత్రం కులం గోత్రమ్" ఇతి శాశ్వతః। మానినీ అత ఏవ న కిఞ్చిత్ ఊచే। కర్త_రి లిట్। కిన్తు కేవలం వాష్పాకులలోచనా సతీ చరణేన భువం లిలేఖ। గోత్రస్ఖలనజనితేర్ష్యానిమిత్తానర్వేదాత్ ఇతి భావః। మానినీ అత ఏవ న కిఞ్చిత్ ఊచే ఇతి ఉక్తమ్। తదుక్తం దశరూపకే—

ప్రియేఽపరా యచ్ఛతి వాచమున్ముఖీ

నిబద్ధదృష్టిః శిథిలాకులోచ్చయా।

సమాదధే నాంశుకమాహితం వృథా

వివేద పుష్పేషు న పాణిపల్లవమ్॥౧౫॥

సలీలమాసన్నలతాన్తభూషణం

సమాసజన్త్యా కుసుమావతంసకమ్।

స్తనోపపీడ్ం నునుదే నితమ్బినా

ఘనేన కశ్చిజ్జఘనేన కాన్తయా॥౧౬॥

"తత్త్వజ్ఞానాపదీర్ష్యాదేర్నిర్వేదః స్వావమాననా। తత్ర చిన్తాశ్రునిశ్వాసవైవర్ణ్యోచ్ఛ్వాసదీనతా" ఇతి॥౧౪॥

ప్రియ ఇతి। వాచం యచ్ఛతి దదతి సమాలపతి ఇత్యర్థః దాణః శతృప్రత్యయః। "పాఘ్రా" ఇత్యాదినా యచ్ఛాదేశః। ప్రియే నిబద్ధదృష్టిః అత ఏవ ఉన్ముఖీ శిథిలః శ్లథః ఆకులః చలితశ్చ తాదృశః ఉచ్ఛ్రయః నీవిబన్ధః యస్యాః సా। "నారీకట్యంశుకగ్రన్థౌ నీవిః స్యాదుచ్ఛ్రయోఽప్యథ" ఇతి మార్త్ణ్డః। అపరా అన్యా స్త్రీ అశుకం న సమాదధే న బబన్ధ రాగపారవశ్యాత్ ఇతి భావః। పుష్పేషు వృథా వ్యర్థం ఆహితమ్ ఆరోపితమ్ అస్థానే ప్రసారితమ్ ఇత్యర్థః। పాణిపల్లవం చ న వివేద ప్రియాసక్తచిత్తత్వాత్ ఇతి భావః। ఏషా చ ప్రగల్భా నాయికా। "పాణిపల్లవమ్" ఇత్యత్ర అన్యతరసాధకబాధకప్రమాణాభావాత్ ఉపమారూపకయోః సన్దేహసఙ్కరః॥౧౫॥

సలీలమితి। ఆసక్తాః లతాన్తాః పల్లవాః భూషణం యస్య తత్ పల్లవైః సహ గ్రథితమ్ ఇత్యర్థః। కుసుమావతంసకం పుష్పశేఖరం కాన్తదన్తమ్ ఇతి భావః। సలీలం సమాసజన్త్యా శిరసి ప్రతిదధత్యా "దంశసఞ్జస్వఞ్జాం శపి" ఇతి నలోపః। కాన్తయా కశ్చిత్

కలత్రభారేణ విలోలనీవినా

గలద్దుకూలస్తనశాలినోరసా।

బలివ్యపాయస్ఫుటరోమరాజినా
నిరాయతత్వాదుదరేణ తామ్యతా ॥౧౭॥

విలమ్బమానాకులకేశపాశయా
కయాచిదావిష్కృతబాహుమూలయా।
తరుప్రసూనాన్యపదిశ్య సాదరం
మనోఽధినాథస్య మనః సమాదదే ॥౧౮॥

॥యుగ్మమ్॥

స్తనాభ్యామ్ ఉపపీడ్య ఇతి స్తనోపపీడ౦మ్। "సప్తమ్యాం చ" ఇత్యాదినా ణముల్ప్రత్యయః। నితమ్బినా। ప్రశంసాయామ్ ఇనిః। ఘనేన నివిడ౦ేన జఘనేన। "పశ్చాన్నితమ్బః స్త్రీకట్యాః క్లీవే తు జఘనం పుర" ఇత్యమరః। నునుదే నున్నః అంశుకాతిరేకాత్ ఇతి భావః। ఏషా చ ప్రగల్భా ఏవ ॥౧౬॥

అథ యుగ్మేన ఆహ। కలత్రేతి। విలోలనీవినా గాత్రోన్నమనాత్ విశ్లిష్టవస్త్రగ్రన్థినా కలత్రభారేణ శ్రోణిభారేణ। "కలత్రం శ్రోణిభార్యయోః" ఇత్యమరః। తథా గలత్ స్రంసమాన దుకూలం యాభ్యాం స్తనాభ్యాం శాలతే ఇతి తథోక్తేన ఉరసా। తథా బలివ్యపాయేన భఙ్గినివృత్త్యా స్ఫుటా రోమరాజిః యస్మిన్ తేన నిరాయతత్వాత్ అప్రసారితత్వాత్ తామ్యతా తనూభవతా ఉదరేణ చ ఉపలక్షితయా। స్వభావోక్తిః అలఙ్కార ॥౧౭॥

విలమ్బమానేతి। విలమ్బమానః విస్రంసమానః ఆకులః బిలులితశ్చ కేశపాశః యస్యాః తయా ఆవిష్కృతబాహుమూలయా దర్శిత-

వ్యపోహితుం లోచనతో ముఖానిలైః
అపరయన్తం కిల పుష్పజం రజః।
పయోధరేణోరసి కాచిదున్మనాః

ప్రియం జఘానోన్నతపీవరస్తనో॥౧౯॥

ఇమాన్యభూనీత్యపవర్జితే శనైః

యథాభిరామం కుసుమాగ్రపల్లవే।

కక్షప్రదేశయా కయాచిత్ కాన్తయా తరుప్రసూనాని అపదిశ్య ప్రసూనగ్రహణం వ్యాజీకృత్య ఇత్యర్థః। "వ్యాజోపదేశో లక్ష్యశ్చ" ఇత్యమరః। సాదరం సాభిలాషం మనోఽధినాథస్య ప్రియస్య మనః సమాదదే ఆచకృషే। కర్మణి లిట్। సర్వాఙ్గసౌష్ఠవదర్శనాత్ సద్యోలగ్నం ప్రియమనః తత్ర ఇతి భావః। అత్ర ప్రియమనోహరణ హేతుభిః కాన్తావిశేషణపదార్థైః కావ్యలిఙ్గమ్ ఉత్తిష్ఠమానం స్వభావోక్త్యా అఙ్గాఙ్గీభావేన సఙ్కీర్యతే॥౧౮॥

వ్యపోహితుమితి। ఉన్నతౌ చ పీవరౌ చ స్తనౌ యస్యాః సా ఉన్నతపీవరస్తనీ। "స్వాఙ్గాచ్చ" ఇత్యాదినా జీష్। కాచిత్ లోచనతః స్వనేత్రాత్ పుష్పజం రజః పరాగం ముఖానిలైః ఫూత్కారమారుతైః వ్యపోహితుమ్ అపనేతుమ్ అపారయన్తం కిల అశక్నువన్తం కిల ఇతి అలీకే। వస్తుతః తదాస్యస్పర్శలోభాత్ అపారయన్తమ ఇత్యర్థః। ప్రియమ్ ఉన్మనాః ఉత్సుకా సతీ అత ఏవ పయోధరేణ ఉరసి జఘాన। తత్కపటపరిజ్ఞానజన్యాత్ ఔత్సుక్యాత్ ఇతి భావః। హననస్థానత్వాత్ ఉరసి ఇతి సప్తమీ। ఇయఞ్చ ప్రగల్భా ఏవ॥౧౯॥

ఇమానీతి। యథాభిరామమ్। వీప్సాయామ్ అవ్యయీభావః। కుసుమాని అగ్రపల్లవాని చ కుసుమాగ్రపల్లవం తస్మిన్। జాతిః అప్రాణినామ్ ఇత్యేకవద్భావాత్ నపుంసకత్వమ్। ఇమాని అమూని

విహాయ నిఃసారతయేవ భూరుహాన్

పదం వనశ్రీర్వనితాసు సన్దధే॥౨౦॥

ప్రవాలభఙ్గారుణపాణిపల్లవః

పరాగపాణ్డూకృతపీవరస్తనః।

మహీరుహః పుష్పసుగన్ధిరాదదే

వపుర్గుణోచ్ఛ్రాయమివాఙ్గనాజనః॥౨౧॥

ఇతి ఇత్థం నిర్దేశపూర్వకమ్ ఇత్యర్థః। ఇదమదసీ సన్నికృష్టవిప్రకృష్టార్థే। శనైః అపవర్జితే అపచితే సతి వనశ్రీః నిఃసారతయా ఏవ ఇతి హేతూత్ప్రేక్షా। భూరుహాన్ తరూన్ విహాయ వనితాసు పదం సన్దధే। అత్ర వనితాగతాయాః పుష్పప్రసాధనసమ్భావ్యమాలాయాః లక్ష్మ్యాః విషయభూతాయాః నిగరణేన విషయేణ వనశ్రియః వనితాగతత్వోత్ప్రేక్షయా సమ్బన్ధే అసమ్బన్ధరూపా భేదే అభేదరూపా వా అతిశయోక్తిః అలఙ్కారః। “విషయస్యానుపాదానాత్ విషయ్యుప్యుపబాధ్యతే। యత్ర సాతిశయోక్తిః స్యాత్ కవిప్రౌఢోక్తిజీవితా॥” ఇతి లక్షణాత్॥౨౦॥

ప్రవాలేతి। ప్రవాలభఙ్గేన పల్లవలవేన అరుణః పాణిపల్లవః యస్య తద్రసరఞ్జనాత్ ఇత్యర్థః। పరాగేణ పుష్పరజసా పాణ్డూకృతౌ పీవరౌ స్తనౌ యస్య సః పుష్పైః సుగన్ధిః సురభిః అఙ్గనాజనః మహీరుహః వృక్షజాతాత్ వపుర్గుణస్య స్వదేహగుణస్య ఉచ్ఛ్రాయః పాణిపల్లవారుణ్యాదేః యః ఉత్కర్షః తమ్ ఆదదే లబ్ధవాన్ ఇవ। ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। వస్తుతస్తు స్వాభావికః ఏవ ప్రవాలభఙ్గాదిభిః అభివ్యజ్యతే ఇతి భావః। ఉత్కృష్టః శ్రాయ ఉచ్ఛ్రాయే” ఇతి ఘఅన్తేన ప్రాదిసమాసః। న తు ఉపసృష్టాత్ ఘఞ్ప్రత్యయః “శ్రీణీభువోఽనుపసర్గ” ధాత్ ఇతి ప్రతిషేధే॥౨౧॥

వరోరుభిర్వారణహస్తపీవరైః
చిరాయ ఖిన్నాన్ నవపల్లవశ్రియః।
సమేఽపి యాతుం చరణాననీశ్వరాన్
మదాదివ ప్రస్ఖలతః పదే పదే॥౨౨॥

విసారికాఞ్చీమణిరశ్మిలబ్ధయా
మనోహరోచ్ఛ్రాయనితమ్బశోభయా।
స్థితాని జిత్వా నవసైకతద్యుతిం
శ్రమాతిరిక్తైర్జఘనాని గౌరవైః॥౨౩॥

పఞ్చభిః కులకమ్ ఆహ। వరోరుభిరిత్యాదిభిః। అనుమాన్ మానుషు యత్ వర్త్మ తతః సకాశాత్ గురుణా ఖేదేన మన్థరమ్ అలమ్ వినిర్యతీనాం నిర్గచ్ఛన్తీనాం సురాఙ్గనానాం సమ్భన్ధిభిః వారణహస్తపీవరైః కరికరస్థూలైః వరాశ్చ తే ఊరవశ్చ ఇతి తైః చిరాయ ఖిన్నాన్। కిం చ నవపల్లవానాం శ్రీః ఇవ శ్రీః యేషాం తాన్ తద్వత్ మృదూన్ ఇత్యర్థః। అత పత్ర సమే సమస్థలే అపి కిం పునః విషమే ఇతి భావః। యాతుం గన్తుమ్ అనీశ్వరాన్ అశక్తాన్ అత ఏవ మదాత్ ఇవ పదే పదే। వీప్సాయాం ద్విర్భావః। ప్రస్ఖలతః చరణాన్। మదాత్ ఇవ ఇతి ఉపమా॥౨౨॥

విసారీతి। విసారిభిః కాఞ్చీమణిరశ్మిభిః లబ్ధయా తజ్జనితయా ఇత్యర్థః। మనోహరః ఉచ్ఛ్రాయః ఉత్సేధః యేషాం తేషాం నితమ్బానాం శోభయా కరణేన నవసైకతానాం ద్యుతిం శోభాం జిత్వా స్థితాని తత్తుల్యాని ఇత్యర్థః। అత ఏవ ఉపమాలఙ్కారః। క్రమేణ అతిరిక్తైః అతిశయితైః గౌరవైః గురుత్వైః ఉపలక్షితాని నితరాం భారాయమాణాని జఘనాని చ। ఉచ్ఛ్రాయః వ్యాఖ్యాతః॥౨౩॥

సముచ్ఛ్వసత్పఙ్కజకోశకోమలైః
ఉపాహితశ్రేణ్యుపనీవి నాభిభిః।
దధన్తి మధ్యేషు బలావిభఙ్గిషు
స్తనాతిభారాదుదరాణి నమ్రతామ్॥౨౪॥

సమానకాన్తీని తుషారభూషణైః
సరోరుహైరస్ఫుటపత్రపఙ్క్తిభిః।
చితాని ఘర్మామ్బుకణైః సమన్తతః
ముఖాన్యనుత్ఫుల్లవిలోచనాని చ॥౨౫॥

వినిర్యతీనాం గురుఖేదమన్థరం।

సముచ్ఛ్వసదితి। సముచ్ఛ్వసత్పఙ్కజకోశకోమలైః ఉల్లసత్కమలముకులైః ఇవ ముగ్ధైః ఇతి ఉపమా। నాభిభిః ప్రతారికాఖ్యైః। “అథ నాభిసంజ్ఞం వరాఙ్గం యస్య సంజ్ఞా ప్రతారికా” ఇతి

కేశవః। పుంలిఙ్గతాయాం తు కవిః ఏవ ప్రమాణమ్। ఉపనీవి నీవిసమీపే ఉపాహితశ్రేణి జనితశోభాని తథా బలీభిభఙ్గేషు ఊర్మిమత్సు మధ్యం షు జఘనస్థలేషు స్తనాతిభారాత్ నమ్రతాం దధన్తి బిభ్రాణాని। "వా నపుంసకస్య" ఇతి వికల్పే నుమాగమః। ఉదరాణి చ॥౨౪॥

సమానేతి। కిం చ ఘర్మామ్బుకణైః స్వేదోదకవిన్దుభిః సమన్వతః చితాని వ్యాప్తాని అనుత్పుల్లవిలోచనాని అవికమదక్షీణి అత ఏవ తుషారభూషణైః శీకరపరివృత। "తుషారౌ హిమశీకరౌ" ఇత్యమరః। అస్పుటపత్రపఙ్క్తిభిః అవికచదలావలిభిః। "వ్యాకోశవికచస్పుటాః" ఇత్యమరః। సరోరుహైః సమానకాన్తీని। ఇతి ఉపమా। ముఖాని చ॥౨౫॥

సురాఙ్గనానామనుసాను వర్త్మనః।
సవిస్మయం రూపయతో నభశ్చరాన్
వివేశ తత్పూర్వమివేక్షణాదరః॥౨౬॥

॥కులకమ్॥

అథ స్పురన్మీనవిధూతపఙ్కజా
విపఙ్కతీరస్ఖలితోర్మిసంహతిః।
పయోఽవగాఢుం కలహంసనాదినీ
సమాజుహావేవ బధూః సురాపగా॥౨౭॥

ప్రశాన్తఘర్మాభిభవః శనైర్వివాన్

వినిర్యతీనామితి। సవిస్మయం రూపయతః పూర్వోక్తచరణాదీని వర్ణయతః నభశ్చరాన్ గన్ధర్వాన్ తత్ పూర్వమ్ ఇవ తత్ ఇవ ప్రథమ యథా ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। ఈక్షణాదరః ఆలోకనకౌతుకం వివేశ। పూర్వార్ద్ధం వ్యాఖ్యాతమ్। అత్ర కులకే స్వభావోక్తిః ఉత్ప్రేక్షాఙ్గమ్॥౨౬॥

సమ్ప్రతి సలిలకీడ़ావర్ణనమ్ ఆరభతే। అథేతి। అథ పుష్పాంవచయానన్తరం స్ఫురద్భిః చలద్భిః మీనైః విధృతపఙ్కజా ఇతి సదృశత్వాత్ ముఖవీక్షణోక్తిః। విపఙ్కం పఙ్కరహితం విహారయోగ్యమ్ ఇతి యావత్। తత్ర తీరే స్ఖలితా విచలితా ఊర్మిసంహతిః యస్యాః సా ఇతి హస్తసంజ్ఞోక్తిః। కలహంసనాదినీ కాదమ్బశబ్దవతీ ఇతి వాగ్వ్యాపారోక్తిః। అత ఏవ సురాపగా గఙ్గా బధః అప్సరసః పయః అవగాఢుమ్ అవగాహితుమ్। గాహేః ఉదితత్వాత్ ఇడ్వికల్పః। సమాజుహావ ఇవ ఆకారయామాస ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। “హూతిరాకారణాహ్వానమ్” ఇత్యమరః। హ్వాయతేః లిట్। “అభ్యస్తస్య చ” ఇతి సమ్ప్రసారణమ్॥౨౭॥

విలాసినీభ్యః పరిమృష్టపఙ్కజః।
దదౌ భుజాలమ్బమివాత్తశీకరః
తరఙ్గమాలాన్తరగోచరోఽనిలః॥౨౮॥

గతైః సహావైః కలహంసవిక్రమం
కలత్రభారైః పులినం నితమ్బిభిః।
ముఖైః సరోజాని చ దీర్ఘలోచనైః
సురస్త్రియః సామ్యగుణాత్ నిరాసిరే॥౨౯॥

విభిన్నపర్యన్తగమీనపఙ్క్తయః
పురో విగాఢ़ాః సఖిభిర్మరుత్వతః।

ప్రశాన్తేతి। ప్రశాన్తఘర్మాభిభవః ప్రశాన్తోష్ణబాధః। “వా దాన్తశాన్త” ఇత్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః। శనైః వివాన్ మన్దం వహన్। వాతేః శతృప్రత్యయః। పరిమృష్టపఙ్కజః పద్మగన్ధో ఇత్యర్థః। ఆత్తశీకరః కుతః తరఙ్గమాలానామ్ అన్తరే మధ్యే గోచరః స్థానం యస్య సః అనిలః విలాసినీభ్యః భుజావలమ్బనం దదౌ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। విశిష్టవాయుసమ్పర్కాత్ తథా ఉచ్ఛశ్వసుః ఇత్యర్థః॥౨౮॥

గతైరితి। సురస్త్రియః అప్సరసః సహావైః సవిలాసైః గతేః గతిభిః। నపుంసకే భావే క్తః। కలహంసానాం విక్రమం గతిం విలాసవిధురమ్ ఇతి శేషః। తథా నితమ్బిభిః ప్రశస్తనితమ్బైః

కలత్రభారైః జఘనభారైః పులినం నితమ్బభారశూన్యమ్ ఇత్యర్థః। తథా దీర్ఘలోచనైః ముఖైః సరోజాని చ లోచనాని ఇతి శేషః। సామ్యగుణాత్ సమానగుణత్వాత్ నిరాసిరే నిరస్తవత్యః। గుణవదగుణయోః కుతః సామ్యమ్ ఇతి భావః। అస్యతేః కర్త్రి లిట్। "ఉపసర్గాదస్యత్యూహ్యోర్వా" ఇతి వికల్పాత్ ఆత్మనేపదమ్॥౨౯॥

కథఞ్చిదాపః సురసున్దరీజనైః

సభీతిభిస్తత్ప్రథమం ప్రపేదిరే॥౩౦॥

విగాఢమాత్రే రమణీభిరమ్భసి

ప్రయత్నసంవాహితపీవరోరుభిః।

విభిద్యమానా విససార సారసాన్

ఉదస్య తీరేషు తరఙ్గసంహతిః॥౩౧॥

శిలాఘనైర్నాకసదామురఃస్థలైః

బిభివేతి। విభిన్నాః విచ్యుతసఙ్ఘాతాః పర్యన్తగా ప్రాన్తగతాః మీనానాం పఙ్క్తయః యాసాం తాః। కుతః? మరుత్వతః సఖిభిః ఇన్ద్రస్య సచివైః గన్ధర్వైః పురః పూర్వం విగాఢైః ప్రవిష్టైః తాసాం విశ్వాసార్థం గర్త్రగ్రాహాదిపరీక్షార్థం చ ఇతి భావః। సభీతిభిః అప్రవిష్టవిషయత్వాత్ సభయైః। "విషాదిభిః" ఇతి పాఠే అపి అయమ్ ఏవ అర్థః లక్ష్యః। సురసున్దరీజనైః తత్ ఏవ అవగాహనం ప్రథమం యథా తథా అత ఏవ కథఞ్చిత్ భయాత్ కృచ్ఛ్రేణ ఆపః ప్రపేదిరే జగాహిరే॥౩౦॥

విగాఢేతి। ప్రయత్నేన సంవాహితాః సఞ్చారితాః పీవరాః స్థూలాః ఊరవః యాభిః తాభిః రమణీభిః అమ్భసి విగాఢమాత్రే ప్రవిష్టే ఏవ సతి। సుప్సుపా ఇతి సమాసః। "మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే" ఇత్యమరః। విభిద్యమానా స్వయం విశీర్యమాణా। కర్మకర్తరి శానచ్। తరఙ్గసంహతిః తీరేషు సారసాన్ పక్షివిశేషాన్। "సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయః" ఇతి యాదవః। యద్వా సారసాన్ హంసాన్। "చక్రాఙ్గః సారసో హంసః" ఇతి శబ్దార్ణవే। ఉదస్య ఉత్సార్య విససార వితస్తార॥౩౧॥

బృహన్నివేశైశ్చ బధూపయోధరైః।
తటాభినీతేన విభిన్నవీచినా
రుషేవ భేజే కలుషత్వమమ్బసా॥3౨॥

విధూతకేశాః పరిలోలితస్రజః
సురాఙ్గనానాం ప్రవిలుప్తచన్దనాః।
అతిప్రసఙ్గాద్ విహితాగసో ముహుః
ప్రకమ్పమీయుః సభయా ఇవోర్మయః॥33॥

శిలేతి। శిలావద్ఘనైః కఠినైః నాకసదాం గన్ధర్వాణామ్ ఉరఃస్థలైః బృహన్నివేశైః మహాసంస్థానైః అతిస్థూలైః ఇత్యర్థః బధూపయోధరైశ్చ తటమ్ అభితః నీతేన ప్రాపితేన అత ఏవ విభిన్నవీచినా భగ్నోర్మిణా అమ్బసా కర్త్రా రుషా ఇవ। ఇతి హేతూత్ప్రేక్షా। కలుషత్వమ్ ఆవిలత్వన్ అన్తఃక్షోభశ్చ ధ్వన్యతే భేజే। కర్మణి లిట్। యథా కశ్చిత్ మృదుస్వభావః కేనచిత్ కఠినాదినా భాఙ్గభఙ్గం తాడయిత్వా నిష్కాసితః క్షుభ్యతి తద్వత్ ఇతి భావః। కలుషత్వమ్ ఇత్యత్ర వాచ్యప్రతీయమానయోః అభేదాధ్యవసాయః। అన్యథా శుద్ధేవాచ్యస్య ఆవిలత్వస్య రోషహేతుకత్వాత్ ఉత్ప్రేక్షానువిఘాతనాత్ ఇతి॥3౨॥

విధూతేతి। విధూతాః విక్షిప్తాః కేశాః యైః తే పరిలోలితాః విలోలితాః స్రజః యైః తే ప్రవిలుప్తచన్దనాః ప్రమృష్టాఙ్గరాగాః అతిప్రసఙ్గాత్ అవిచ్ఛేదసఙ్గాత్ సురాఙ్గనానాం విహితాగసః కృతమణ్డనఖణ్డనరూపాపరాధాః అత ఏవ ఊర్మయః తరఙ్గాః సభయాః ఇవ స్త్రీభ్యః భీతాః ఇవ ముహుః ప్రకమ్పమ్ ఈయుః। స్వాభావికస్య కమ్పస్య భయహేతుకత్వమ్ ఉత్ప్రేక్ష్యతే। యద్వా సురాఙ్గనానాం విధూత-

విపక్షచిత్తోన్మథనా నఖవ్రణాః
తిరోహితా విభ్రమమణ్డనేన యే।
హృతస్య శేషానివ కుఙ్కుమస్య తాన్
బికత్థనీయాన్ దధురన్యథా స్త్రియః॥3౪॥

సరోజపత్రే ను విలీనషట్పదే

విలోలదృషేః స్విదమూ విలోచనే।

శిరోరుహాః స్విత్ నతపక్ష్మసన్తతేః

ద్విరేఫవృన్దం ను నిశబ్దనిశ్చలమ్॥౩౫॥

కేశా ఇత్యాదియోజనా। సాపేక్షత్వే అపి గమకత్వాత్ సమాసః। స్త్రీసఙ్గ్రహణసాహసమ్ అపరాధః భయం తు రాజాదిభ్యః ఇతి॥౩౩॥

విపక్షేతి। విపక్షస్య సపత్నీజనస్య చిత్తానామ్ ఉన్మథనాః వ్యథకాః ఇత్యర్థః। బహులగ్రహణాత్ కర్త్రి ల్యుట్। యే నఖవ్రణాః నఖక్షతాని। “వ్రణోఽస్త్రియామ్” ఇత్యమరః। విభ్రమస్య సౌన్దర్యస్య మణ్డనమ్। తాదర్థ్యే అపి అశ్వఘాసాదివత్ షష్ఠీసమాసః। న తు చతుర్థీసమాసః యూపదార్వాదివత్ ప్రకృతివికారాభావాత్ ఇతి తేన కుఙ్కుమలేపాదినా తిరోహితాః ఛన్నాః హృతస్య క్షాలితస్య కుఙ్కుమస్య వ్యఞ్జకత్వేన శేషాన్ ఇవ అవశిష్టలేశాన్ ఇవ స్థితాన్ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। వికత్థనీయాన్ భర్తృవాల్లభ్యస్య వ్యఞ్జకత్వేన శ్లాఘనీయాన్ తాన్ నఖవ్రణాన్ స్త్రియః అన్యథా దధుః ప్రకాశం దధుః ఇత్యర్థః॥౩౪॥

అథ యుగ్మేన ఆహ। సరోజేత్యాదినా। అమూ పురోవర్తినీ విలీనషట్పదే సంసక్తభృఙ్గే సకనీనికత్వమ్ అక్ష్ణోః అర్థసిద్ధమ్ ఇతి ఉపమానం విశిష్యతే। సరోజపత్రే ను। యద్వా విలోలదృష్టేః చఞ్చలాక్ష్యాః విలోచనే స్విత్। నుస్విచ్ఛబ్దౌ వితర్కే। కిం చ

అగూఢహాసస్ఫుటదన్తకేసరం

ముఖం స్విదేతద్ వికసత్ ను పఙ్కజమ్।

ఇతి ప్రలీనాం నలినీవనే సఖీం

విదామ్బభూవుః సుచిరేణ యోషితః॥౩౬॥

॥యుగ్మమ్॥

ప్రియేణ సంగ్రథ్య విపక్షసన్నిధౌ

ఉపాహితాం వక్షసి పీవరస్తనే।

స్రజం న కాచిద్ విజహౌ జలావిలాం

వసన్తి హి ప్రేమ్ణి గుణా న వస్తుని॥౩౭॥

నతపక్ష్మసన్తతేః చఞ్చలాక్ష్యాః శిరోరుహాః స్విత్ నిఃశబ్దం నీరవం చ తత్ నిశ్చలం చ తత్ ద్విరేఫవృన్దం ను॥౩౫॥

అగూఢేతి। కిం చ అగూఢ్ఁహాసం వ్యక్తస్మితం తేన స్ఫుటాః దన్తాః కేసరాః ఇవ దన్తకేసరాః యస్య తత్ ముఖం స్విత్? యద్వా వికసత్పఙ్కజం న? ఇతి ఇత్థం సంశయేన ఇతి శేషః। నలినీవనే ప్రలీనాం నిగూఢాం సఖీం యోషితః సుచిరేణ అతివిలమ్బ్య విదామ్బభూవుః వివిదుః నిశ్చిక్యుః ఇత్యర్థః। “ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామ్” ఇతి వికల్పాత్ ఆమ్ప్రత్యయః। అత్ర యుగ్మే నిశ్చయాన్తసన్దేహాలఙ్కారః॥౩౬॥

ప్రియేణేతి। కాచిత్ ప్రియేణ సఙ్గ్రథ్య స్వయమ్ ఏవ రచయిత్వా విపక్షసన్నిధౌ సపత్నీజనసమక్షం పీవరస్తనే వక్షసి ఉపాహితాం స్రజం మాలాం జలావిలాం మృదితామ్ అపి ఇత్యర్థః। తాం న విజహౌ న తత్యాజ। న చ నిర్గుణాయాం తత్ర కా ప్రీతిః? ఇతి వాచ్యమ్ ఇతి అర్థాన్తరన్యాసేన ఆహ। గుణాః ప్రేమ్ణి వసన్తి వస్తుని న వసన్తి హి। యత్ ప్రేమాస్పదం తత్ ఏవ గుణవత్ అన్యత్ తు గుణవత్

అసంశయం న్యస్తముపాన్తరక్తతాం

యదేవ రోద్ధుం రమణీభిరఞ్జనమ్।

హృతేఽపి తస్మిన్ సలిలేన శుక్లతాం

నిరాస రాగో నయనేషు న శ్రియమ్॥౩౮॥

అపి నిర్గుణమ్ ఏవ। ప్రేమ తు న వస్తుపరీక్షామ్ అపేక్షతే ఇతి భావః॥౩౭॥

అసంశయమితి। స్త్రీణాం నేత్రశోభార్థమ్ అఞ్జనధారణమ్ అమ్బువిహారోపగమాత్ రక్తవర్ణత్వం చ అక్ష్ణాం తతః శుక్లత్వతిరోధానం చ నిశ్చితమ్ ఇతి ఉత్ప్రేక్ష్యతే। రమణీభిః యత్ అఞ్జనం న్యస్తం తత్ ఇతి శేషః। యత్తదోః నిత్యసమ్బన్ధాత్। తత్ అఞ్జనమ్ ఉపాన్తయోః రక్తతాం రోద్ధుం ప్రతిబద్ధుమ్ ఏవ న్యస్తం న తు శోభార్థమ్ ఇత్యర్థః। అన్యథా రాగాభివ్యాప్త్యా శుక్లత్వతిరోధానం స్యాత్ ఇత్యర్థః। అమం శయమ్ ఇతి ఉత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకం సంశయస్య అపి అభావః న అత్ర సంశయః అస్తి ఇత్యర్థః। అర్థాభావే అవ్యయీభావః। కుతః ఏతత్ ఇతి చేత్? యతః తస్మిన్ అఞ్జనే సలిలేన హృతే క్షాలితే సతి అపి రాగః పూర్వోక్తః ఏవ ఉపాన్తరక్తతా కిన్తు ప్రతిబన్ధాభావాత్ అభితః వ్యాప్య ఇతి ఆశయః। నయనేషు శుక్లతాం నిరాస నిరస్తవాన్। అస్యతేః లిట్। శ్రియం శోభాం తు న నిరాస అతః శుక్లత్వవిరోధిరాగనిరోధార్థమ్ ఏవ ఇదమ్ అఞ్జనం స్యాత్ న తు శోభార్థం తస్యాః తదభావే అపి సద్భావాత్ ఇత్యర్థః। అఞ్జనాపగమే అపి తన్నయనానాం రాగః ఏవ అలఙ్కారః అభూత్ ఇతి భావః। అత్ర అఞ్జనన్యాసమ్ అనూద్య తస్య శోభార్థత్వనిషేధేన రాగరోధార్థత్వోత్ప్రేక్షణమ్ ఉదితమ్। ఉత్తరార్ద్ధే తస్య ఏవ సమర్థనాత్। ఏవమ్ ఉపాన్తరక్తతాం రోద్ధుం యత్ అఞ్జనం న్యస్తమ్ ఇతి ఏకాన్వయే విధ్యనువాదవిరోధః స్యాత్॥౩౮॥

ద్యుతిం వహన్తో వనితావతంసకాః

హృతాః ప్రలోభాదివ వేగిభిర్జలైః।

ఉపప్లుతాస్తత్క్షణశోచనీయతాం

చ్యుతాధికారాః సచివా ఇవాయయుః॥౩౯॥

విపత్రలేఖా నిరలక్తకాధరాః

నిరఞ్జనాక్షీరపి బిభ్రతీః శ్రియమ్।

నిరీక్ష్య రామా బుబుధే నభశ్చరైః

అలఙ్కృతం తద్వపుషైవ మణ్డనమ్॥౪౦॥

ద్యుతిమితి। ద్యుతిం శోభాం తేజశ్చ వహన్తః వేగిభిః జవిభిః జలైః జడ్కైః అజ్ఞైశ్చ డలయోః అభేదాత్। "జలం గోకవలే నీరం హ్రీవేరే చ జడ్రేఽన్యవత్" ఇతి విశ్వః। ప్రలోభాత్ మోహాత్। హృతాః గృహీతాః ఉపప్లుతాః మృదితాః। యద్వా కర్త్రి క్తః। ప్లవమానాః ఇత్యర్థః। అన్యత్ర

ధనగ్రహణబన్ధనాదినా పీడ్ఃరితాః వనితావతంసకాః చ్యుతాధికారాః భ్రష్టాధికారాః సచివాః ఇవ తత్క్షణం శోచనీయతామ్ ఆయయుః ప్రాపుః॥౩౯॥

విపత్రేతి। విగతాః పత్రలేఖాః తిలకవిశేషాః యాసాం తాః విపత్రలేఖాః నిరలక్తకాః క్షాలితరాగాః అధరాః యాసాం తాః నిరఞ్జనాని అక్షీణి యాసాం తాః నిరఞ్జనాక్షీః అపి। బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్ షచ్ "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ" ఇతి ఙీష్। తథాపి శ్రియం బిభ్రతీః శోభాకారణాభావే అపి శోభమానాః ఇతి। విభావనాలఙ్కారః। రామాః నిరీక్ష్య నభశ్చరైః గన్ధర్వైః తాసాం వపుషా ఏవ మణ్డనమ్ అలఙ్కృతం న తు మణ్డనేన తద్వపుః ఇతి

తథా న పూర్వం కృతభూషణాదరః

ప్రియానురాగేణ విలాసినీజనః।

యథా జలార్ద్రో నఖమణ్డనశ్రియా

దదాహ దృష్టీశ్చ విపక్షయోషితామ్॥౪౧॥

శుభాననాః సామ్బురుహేషు భీరవః

విలోలహారాశ్చలఫేనపఙ్క్తిషు।

అక్షరార్థః। ఇతి బుబుధే జ్ఞాతమ్। కర్మణి లిట్। స్వభావరమణీయానాం కిమ్ అలఙ్కరణైః? ఇతి భావః॥౪౦॥

తథేతి। విలాసినీజనః పూర్వం జలవిహారాత్ ప్రాక్ ప్రియానురాగేణ కృతః భూషణేషు ఆదరః ఆసక్తిః యేన సః అనురక్తప్రియత్వాత సమ్యక్ ప్రసాధితః సన్ అపి ఇత్యర్థః। ప్రియస్య అనురాగేణ చ విపక్షయోషితాం సపత్నీనాం దృష్టీః చక్షూంషి తథా న దదాహ న దుఃఖీచకార యథా జలార్ద్రః సన్ నఖశబ్దేన నఖక్షతాని లక్ష్యన్తే తాని ఏవ మణ్డనం తస్య శ్రియా సత్కృతశోభయా ఇత్యర్థః విపక్షయోషితాం సపత్నీనాం దృష్టీః చక్షూంషి యథా దదాహ తాపయామాస మణ్డనాన్తరాత్ అపి నఖమణ్డనానురాగాత్ అపి చ తదనుభావః ఏవ సపత్నీనాం దుఃఖహేతుః ఇతి భావః। జలార్ద్రః దదాహ ఇతి విరుద్ధకార్యోత్పత్తిరూపః విషమాలఙ్కారః।

విరుద్ధకార్యోత్పత్తిశ్చ యథార్థస్వభావః భవేత్। “విరూపఘటనా వా స్యాద్ విషమాలఙ్కృతిస్త్రిధా” ఇతి లక్షణాత్॥౪౧॥

శుభేతి। శుభాననాః విలోలహారాః నితాన్తగౌర్యః అరుణాః “గౌరోఽరుణే సితే పీతే” ఇతి వైజయన్తీ। భీరవః తాః స్త్రియః సామ్బురుహేషు చలాః ఫేనపఙ్క్తయః యేషు తేషు హృతాని కుఙ్కుమాని యైః తేషు కుఙ్కుమసఙ్గమారుణేషు ఇత్యర్థః। ఊర్మిషు విషయే అలమ్

నితాన్తగౌర్యో హృతకుఙ్కుమేష్వలం
న లేభిరే తాః పరభాగమూర్మిషు॥౪౨॥

హ్రదామ్బుని వ్యస్తవధూకరాహతే
రవం మృదఙ్గధ్వనిధీరముజ్ఝతి।
ముహుః స్తనైస్తాలసమం సమాదదే
మనోరమం నృత్యమివ ప్రవేపితమ్॥౪౩॥

శ్రియా హసద్భిః కమలాని సస్మితైః
అలఙ్కృతామ్బుః ప్రతిమాగతైర్ముఖైః।

అత్యర్థ పరభాగం గుణోత్కర్షం లేభిరే। “పరభాగో గుణోత్కర్షం” ఇతి యాదవః। తాసామ్ ఊర్మీణాం చ అరుణత్వాదిగుణసామ్యాత్ న కశ్చిత్ విశేషః లక్ష్యతే ఇత్యర్థః। అత ఏవ సామాన్యాలఙ్కారః। “సామాన్యం గుణసామ్యం న యత్ర వస్త్వన్తరైకతా” ఇతి లక్షణాత్। శుభాననత్వసామ్బురుహత్వాద్యుభయవిశేషణానాం క్రమేణ ఉభయస్మిన్ సమన్వయాత్ యథాసంఖ్యాలఙ్కారశ్చ। “యథాసంఖ్యం క్రమేణైవ క్రమికాణాం సమన్వయాత్” ఇతి కావ్యప్రకాశే లక్షణాత్। అనయోః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౪౨॥

హ్రదేతి। వ్యస్తాభ్యాం విపర్యాసితాభ్యాం వధూకరాభ్యామ్ ఆహతే ఏకేన కరేణ ఉత్సార్య అన్యేన తాడితే ఇత్యర్థః। హ్రదామ్బుని మృదఙ్గధ్వనివత్ ధీరం గమ్భీరం రవమ్ ఉజ్ఝతి సతి

తథా ధ్వనతి సతి ఇత్యర్థః। ముహుః స్తనైః తాలః గీతవాద్యనృత్యానాం కాలపరిచ్ఛేదః। “తాలః కాలక్రియామానమ్” ఇత్యమరః। తస్య సమమ్ అనురూపం మనోరమం నృత్యమ్ ఇవ ప్రవేపితం ప్రకమ్పితమ్। భావే క్తః। సమాదదే స్వీకృతమ్। ఉపమాలఙ్కారః॥౪౩॥

శ్రియేతి। శ్రియా శోభయా కమలాని హసద్భిః కమలసదృశైః

కృతానుకూల్యా సురరాజయోషితాం

ప్రసాదసాఫల్యమవాప జాహ్నవీ॥౪౪॥

పరిస్ఫురన్మీనవిఘట్టితోరవః

సురాఙ్గనాస్త్రాసవిలోలదృష్టయః।

ఉపాయయుః కమ్పితపాణిపల్లవాః

సఖీజనస్యాపి విలోకనీయతామ్॥౪౫॥

భయాదివాశ్లిష్య ఝషాహతేఽమ్బుని

ఇత్యర్థః। “హసతోర్వ్యత్యసూయతి” ఇతి దణ్డినా సదృశపర్యాయపరా ఉక్తాః। సస్మితైః ప్రతిమాగతైః ప్రతివిమ్బగతైః ఇత్యర్థః। “ప్రతిమానం ప్రతివిమ్బం ప్రతిమా” ఇత్యమరః। ముఖైః అలఙ్కృతాని అమ్బూని యస్యాః సా। కిం చ సురరాజయోషితాం కృతమ్ ఆనుకూల్యం విహారా ద్యుపకారః యయా సా ఇత్థం యోషిద్భిః ఉపకృతా స్వయం చ తాసామ్ ఉపచికీర్షుః జాహ్నవీ గఙ్గా ప్రసాదస్య స్వచ్ఛత్వస్య సాఫల్యమ్ అర్థగౌరవవత్ షష్ఠీసమాసనిర్వాహః। అవాప అప్రసన్నామ్బుని విహారవిమ్బగ్రహణయోః అసమ్భవాత్ ఇత్యర్థః। స్వచ్ఛా ఏవ హి పరైః ఉపక్రియన్తే స్వయం చ ఉపకుర్వతే తేషామ్ ఇతి భావః। “కృతానకారా” ఇతి పాఠే అనుకారః అనుకూలకరణమ్ ఉపకారః ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యేయమ్। అత్ర జాహ్నవీవిశేషణపదార్థస్య సాఫల్యం ప్రతి హేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గమ్ అలఙ్కారః॥౪౪॥

పరీతి। పరితః స్ఫురద్భిః వివర్తమానైః మీనైః విఘట్టితాః ఊరవః యాసాం తాః అత ఏవ త్రాసవిలోలదృష్టయః భయవికసన్నేత్రాః కమ్పితపాణిపల్లవాశ్చ సురాఙ్గనాః సఖీజనస్య అపి

విలోకనీయతామ్ ఉపాయయుః। కిముత ప్రియజనస్య ఇతి భావః। స్వభావోక్తిః అలఙ్కారః॥౪౫॥

ప్రియం ముదానన్దయతి స్మ మానినీ।
అకృత్రిమప్రేమరసాహితైర్మనః
హరన్తి రామాః కృతకైరపీహితైః॥౪౬॥

తిరోహితాన్తాని నితాన్తమాకులైః
అపాం విగాహాదలకైః ప్రసారిభిః।
యయుర్బధూనాం వదనాని తుల్యతాం
ద్విరేఫవృన్దాన్తరితైః సరోరుహైః॥౪౭॥

కరౌ ధునానా నవపల్లవాకృతీ

భయాదితి। మానినీ దుర్లభస్వయంగ్రహణా ఇతి భావః। అమ్భసి జలే ఝషేణ మత్స్యేన ఆహతే సతి। “పృథులోమా ఝషో మత్స్య,” ఇత్యమరః। భయాత్ ఇవ వస్తుతస్తు న తథా ఇతి భావః। కిన్తు ముదా ఔత్సుక్యేన ఏవ ఆశ్లిష్య ప్రియమ్ ఆనన్దయతి స్మ। తథాహి। రామాః స్త్రియః అకృత్రిమః అనారోపితః యః ప్రేమ ఏవ రసః తేన ఆహితైః జనితైః కృతకైః కృత్రిమైః అపి ఇత్యర్థః ఈహితైః చేష్టితైః మనః హరన్తి। ఆరోపితమ్ అపి భయం ప్రేమమూలత్వాత్ మనోహరం బభూవ ఇత్యర్థః। అత్ర అల్పానుభావేన భయేన సహజరాగనిగూహనాత్ మీలనాలఙ్కారః। “మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వన్తరనిగూహనమ్” ఇతి లక్షణాన్తరసమ్భవాత్ అర్థాన్తరన్యాసేన సంసృజ్యతే॥౪౬॥

తిరోహితేతి। అపాం విగాహాత్ నితాన్తమ్ ఆకులైః వికీర్ణైః ప్రసారిభిః ఆయతైః అలకైః కేశేః తిరోహితాన్తాని ఛన్నప్రాన్తాని బధూనాం వదనాని ద్విరేఫహన్దైః అన్తరితాని ఛన్నాని మరోరుహాణితైః సరోరుహైః తుల్యతాం యయుః। ఇతి ఉపమాలఙ్కారః॥౪౭॥

పయస్యగాధే కిల జాతసమ్భ్రమా।

సఖీషు నిర్వాచ్యమధార్ష్ట్యదూషితం
ప్రియాఙ్గసంశ్లేషమవాప మానినీ॥౪౮॥

ప్రియైః సలీలం కరవారివారితః
ప్రవృద్ధనిఃశ్వాసవికమ్పితస్తనః।
సవిభ్రమాధూతకరాగ్రపల్లవః
యథార్థతామాప విలాసినీజనః॥౪౯॥

కరావితి। మానినీ పయసి అగాధే సతి కిల ఇతి అలోకే మజ్జనభయాత్ ఇవ ఇత్యర్థః। జాతసమ్భ్రమా ఉత్పన్నభయా అత ఏవ నవపల్లవాకృతీ కరౌ ధునానా కమ్పయన్తీ। ధునోతే క్ర్యాదికాత్ కర్త్తరి లటః శానచ్। సఖీషు విషయే నిర్వాచ్యమ అవాచ్యమ్ అనిన్ద్యమ్ ఇత్యర్థః। ధార్ష్ట్యదూషితశ్చ న భవతి ఇతి అధార్ష్ట్యదూషితః తం వస్తుతః రాగమూలమ్ అపి భయమూలత్వారోపాత్ ఇతి భావః ప్రియాఙ్గసంశ్లేషమ్ అవాప। అత్ర అపి తుల్యాఙ్గేన భయేన ఆగన్తుకేన సహజానురాగనిగూహనాత్ మీలనాలఙ్కారః। తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—
"సమానలక్షణం వస్తు వస్తునా యన్నిగూహ్యతే। నిజే నాగన్తునా వాపి తన్మీలనముదాహృతమ్॥౫౮॥

ప్రియైరితి। ప్రియైః కామిభిః సలీలం కరవారిభిః అఞ్జలిజలైః వారితః అవరుద్ధః సిక్తః ఇత్యర్థః। ప్రవృద్ధైః సన్తతైః నిఃశ్వాసం వికమ్పితౌ కమ్పితౌ స్తనౌ యస్య సః సబిభ్రమం సవిలాసమ్ ఆధతాని కరాగ్రపల్లవాని పానిపల్లవాని యేన సః। విలమన శీలా విలాసినీ। "వౌ కషలసకత్థస్రమ్భః" ఇతి ఘినుణ్ ప్రత్యయః। సా ఏవ జనః। జాతౌ ఏకవచనమ్। యథార్థతామ్ ఆప ఉక్తరీత్యా అనేకవిలాసవత్తయా యథార్థనామకత్వమ్ అవాప

ఉదస్య ధైర్య్యం దయితేన సాదరం
ప్రసాదితాయాః కరవారివారితమ్।
ముఖం నిమీలన్నయనం నతభ్రువః
శ్రియం సపత్నీవదనాదివాదదే॥౫౦॥

విహస్య పాణౌ విధృతే ధృతామ్బుసి
ప్రియేణ బధ్వా మదనార్ద్రచేతసః।
సఖీవ కాఞ్చీ పయసా ఘనీకృతా
బభార వీతోచ్చ్రయబన్ధమంశుకమ్॥౫౧॥

ఇత్యర్థః। క్వచిత్ గమ్యమానార్థస్య నామ్నః న ప్రయోగః। యథా మాఘే—"చిరాయ యాథార్థ్యమలమ్భి దిగ్గజైః" ఇతి। క్వచిత్ ప్రయుజ్యతే చ। యథా రఘువంశే—"పరన్తపో నామ యథార్థనామా" ఇతి। నైషధేఽపి—"స జయత్యరిసార్థసార్థకీకృతనామా కిల భీమభూపతిః" ఇతి। స్వభావోక్తిః అలఙ్కారః॥౪౯॥

ఉదస్యేతి। దయితేన ధైర్యం కాఠిన్యమ్ ఉదస్య అపనీయ అనునీయ ఇత్యర్థః। సాదరం యథా తథా ప్రసాదితాయాః సౌమనస్యం గమితాయాః నతభ్రువః స్త్రియః సమ్బన్ధి కరవారిభిః వారితమ్ అవరుద్ధమ్ అత ఏవ నిమీలతీ నయనే యస్య తన్ముఖం సపత్నీవదనాత్ ఇవ శ్రియమ్ ఆదదే జగ్రాహ। తదానీం తద్వదనస్య నిఃశ్రీకత్వాత్ తదీయశ్రీగ్రహణమ్ ఉత్ప్రేక్ష్యతే॥౫౦॥

విహస్యేతి। ధృతామ్బుసి ప్రియసేచనార్థం గృహీతజలే పాణౌ అఞ్జలౌ ఇత్యర్థః। ప్రియేణ విహస్య విధృతే అవలమ్బితే సతి అత ఏవ మదనార్ద్రచేతసః మదనపరవశాయాః ఇత్యర్థః। బధ్వాః సమ్బన్ధి వీతోచ్చ్రయబన్ధం ముక్తనీవిగ్రన్థి స్రంసమానమ్ ఇత్యర్థః। అంశుకం పయసా

నిరఞ్జనే సాచివిలోకితం దృశౌ
అయావకం వేపథురోష్ఠపల్లవమ్।
నతభ్రువో మణ్డయతి స్మ విగ్రహే
బలిక్రియా చాతిలకం తదాస్పదమ్ ॥౫౨॥

నిమీలదాకేకరలోలచక్షుషాం
ప్రియోపకణ్ఠం కృతగాత్రవేపథుః।

నిమజ్జతీనాం శ్వసితోద్ధతస్తనః

శ్రమో ను తాసాం మదనో ను పప్రథే॥౫౩॥

ఘనీకృతా కాఞ్చీ సఖీ ఇవ బభార జగ్రాహ। స్త్రీణాం కిల స్త్రీషు ఏవ ఆయత్తం లజ్జారక్షణమ్ ఇతి భావః॥౫౧॥

నిరఞ్జనే ఇతి। నతభ్రువః అఙ్గనాయాః విగ్రహే వపుషి నిరఞ్జనే నిర్ధౌతకజ్జలే దృశౌ విలోచనే కర్మ సాచివిలోకితం తిర్యక్ ఈక్షణం కర్తృ మణ్డయతి స్మ। “తిర్యగర్థే సాచి తిరః” ఇత్యమరః। అయావకం క్షాలితలాక్షారాగమ్ ఓష్ఠపల్లవం వేపథుః కమ్పః మణ్డయతి స్మ। “ట్వితోఽథుచ్” ఇతి అథుచ్ప్రత్యయః। అతిలకం తిలకరహితం తదాస్పదం తిలకస్థానం లలాటమ్। “ఆస్పద ప్రతిష్ఠాయామ్” ఇతి నిపాతః। బలిక్రియా రేఖాబన్ధశ్చ మణ్డయతి స్మ। తదా నిరలఙ్కారస్య అఙ్గనాశరీరస్య తచ్ఛరీరవికారైః ఏవ అలఙ్కారః సమజని ఇత్యర్థః॥౫౨॥

నిమీలదితి। ప్రియోపకణ్ఠం ప్రియసమీపే। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। నిమజ్జతీనాం విగాహమానానామ్ అత ఏవ నిమీలన్తి నిమిషన్తి ఆకేకరాణి ఆకేకరవన్తి లోలాని చక్షూంషి యాసాం తాసామ్। ఆకేకరలక్షణం తు నృత్యవిలాసే। “దృష్టిరాకేకరా

ప్రియేణ సిక్తా చరమం విపక్షతః

చుకోప కాచిత్ న తుతోష సాన్త్వనైః।

జనస్య రూఢ్ప్రణయస్య చేతసః

కిమప్యమర్షోఽనునయే భృశాయతే॥౫౪॥

ఇత్థం విహృత్య వనితాభిరుదస్యమానం

పీనస్తనోరుజఘనస్థలశాలినీభిః।

ఉత్సర్పితోర్మిచయలఙ్ఘితతీరదేశమ్

ఔత్సుక్యనున్నమివ వారి పురః ప్రతస్థే॥౫౫॥

కిఞ్చిత్ స్ఫుటాపాఙ్గే ప్రసారితా। మీలితార్ద్ధపుటా లోకే తారావ్యావర్త్తనోత్తరా" ఇతి। తాసాం స్త్రీణాం కృతః గాత్రాణాం వేపథుః కమ్పః యేన సః శ్వసితైః నిఃశ్వాసైః ఉద్ధతౌ ఉత్పతితౌ స్తనౌ యేన సః శ్రమః ఖేదః ను మదనః ను పప్రథే ప్రాదుర్బభూవ?
నిమజ్జనప్రియసన్నిధానరూపోభయకారణసమ్భవాత్
నేత్రనిమీలనగాత్రకమ్పనిఃశ్వాసధారణాచ్చ సన్దేహః సః ఏవ అలఙ్కారః॥౫౩॥

ప్రియేణేతి। కాచిత్ ప్రియేణ విపక్షతః సపత్నీతః చరమం పశ్చాత్ సిక్తా సతీ చుకోప। "పృష్ఠన్తు చరమం తనోః" ఇత్యమరః। సాన్త్వనైః అనునయైః న తుతోష। తథాహి। రూఢప్రణయస్య గాఢప్రేమ్ణః జనస్య సమ్బన్ధీ చేతసః మనసః అమర్షః ప్రకోపః కిమ్ అపి కుతః అపి హేతోః అనునయే సతి భృశాయతే గాఢ◌ః భవతి। "భృశాదిభ్యో భువ్యచ్వేర్లోపశ్చ హలః" ఇతి క్యఙ్। అన్యత్ర శాన్తిహేతుః అనునయః అత్ర ప్రకోపాయ ఏవ భవతి తత్ర కారణం తు న జ్ఞాయతే ఇత్యర్థః॥౫౪॥

ఇత్థమితి। పీనైః స్తనైః ఊరుభిః జఘనస్థలైశ్చ శాలన్తే ఇతి తథోక్తాభిః ఇతి సలిలనోదనసామర్థ్యోక్తిః। స్థలస్య

తీరాన్తరాణి మిథునాని రథాఙ్గనామ్నాం

నీత్వా విలోలితసరోజవనశ్రియస్తాః।

సంరేజిరే సురసరిజ్జలధౌతహారాః

తారావితానతరలా ఇవ యామవత్యః॥౫౬॥

సంక్రాన్తచన్దనరసాహితవర్ణభేదం

విచ్ఛిన్నభూషణమణిప్రకరాంశుచిత్రమ్।

సాక్షాత్ అప్రాప్యత్వాత్ న ద్వన్ద్వైకవద్భావః। వనితాభిః ఇత్థం విహృత్య ఉదస్యమానం నుద్యమానమ్ ఉత్సర్పిభిః ఉపరిభావం ప్రాపితైః ఊర్మిచయైః లఙ్ఘితః తీరదేశః యేన తత్ వారి ఔత్సుక్యం విహారాసహిష్ణుత్వం తేన నున్నం ప్రేరితమ్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। "నుదవిద" ఇత్యాదినా నిష్ఠానత్వమ్। పురః అగ్రే ప్రతస్థే స్వజనవత్ ఇతి భావః॥౫౫॥

తీరాన్తరాణీతి। రథాఙ్గనామ్నాం మిథునాని చక్రవాక ద్వన్ద్వాని అన్యాని తీరాణి తీరాన్తరాణి నియోజ్య ఇత్యర్థః అవిహితలక్షణః తత్పురుషః మయూరవ్యంసకాదిషు ద్రష్టవ్యః। విలోలితాః విలులితాః సరోజవనశ్రియః యాభిః తాః సురసరిజ్జలైః ధౌతహారాః క్షాలితముక్తావలయః తాః స్త్రియః తారావితానైః ఉడుగణైః తరలాః భాసురాః। "తరలో భాసురే హారే చఞ్చలేఽపి" ఇతి వైజయన్తీ। యామవత్యః రాత్రయః ఇవ సంరేజిరే శుశుభిరే॥౫౬॥

సంక్రాన్తేతి। సంక్రాన్తైః చన్దనరసైః మలయజద్రవైః ఆహితః వర్ణభేదః రూపాన్తరం యస్య తత్ విచ్ఛిన్నాని త్రుటితాని యాని విభూషణాని తేషాం యే మణిప్రకరాః మణిగణాః తేషామ్ అంశుభి చిత్రం నానావర్ణం బద్ధోర్మి తరలం తరఙ్గితం నాకవనితాభిః పరిభుక్తముక్తం పూర్వం పరిభుక్తం పశ్చాత్ ముక్తమ్। "పూర్వకాల" ఇత్యాదినా

బద్ధోర్మి నాకవనితాపరిభుక్తముక్తం

సిన్ధోర్బభార సలిలం శయనీయలక్ష్మీమ్॥౫౭॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయభారవికృతౌ కిరాతా-

ర్జునీయే మహాకావ్యే సురాఙ్గనావిహారః

నామాష్టమః సర్గః॥౮॥

నవమః సర్గః।

వీక్ష్య రన్తుమనసః సురనారీః

ఆత్తచిత్రపరిధానవిభూషాః।

తత్ప్రియార్థమివ యాతుమథాస్తం

భానుమానుపపయోధి లలమ్బే॥౧॥

తత్పురుషః। సిన్ధోః గఙ్గాయాః సలిలం శేరతే అత్ర ఇతి శయనీయం తల్పమ్। బహులగ్రహణాత్ సాధుః। తస్య లక్ష్మీం బభార। అత ఏవ నిదర్శనాలఙ్కారః। లక్షణం తు ఉక్తమ్॥౫౭॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం

కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం ఘణ్టాపథసమాఖ్యాయామ్

అష్టమః సర్గః॥౮॥

వీక్ష్యేతి। అథ జలక్రీడానన్తరం భానుమాన్ అంశుమాన్ సూర్యః ఆత్తచిత్రపరిధానవిభూషాః స్వీకృతవివిధవస్త్రాభరణాః సురతసన్నాహం వహన్తీః ఇత్యర్థః। అత ఏవ రన్తుమనసః। "సమానకర్తృ-

మధ్యమోపలనిభే లసదంశౌ

ఏకతశ్చ్యుతిముపేయుషి భానౌ।

ద్యౌరువాహ పరివృత్తివిలోలాం

హారయష్టిమివ వాసరలక్ష్మీమ్॥౨॥

అంశుపాణిభిరతీవ పిపాసుః

పద్మజం మధు భృశం రసయిత్వా।

కేషు తుమున్"। "లుమ్పేదవశ్యం మః కృత్యే తుం కామమనసోరపి" ఇతి మకారలోపః। సురనారీః వీక్ష్య తాసాం ప్రియార్థం తత్ప్రియార్థమ్ ఇవ అవసరదానరూపం ప్రియం కర్తు_మ్ ఇవ ఇత్యర్థః। ఫలోత్ప్రేక్షా ఇయమ్। అస్తమ్ అదర్శనమ్ మకారాన్తమ్ అవ్యయమ్ ఏతత్।

యాతుం ప్రాప్తుమ్ ఉపపయోధి పయోధిసమీపే లలమ్బే సస్రంసే। అస్మిన్ సర్గే స్వాగతావృత్తమ్ "స్వాగతేతి రనభాద్ గురుయుగ్మమ్" ఇతి లక్షణత్॥౧॥

మధ్యేతి। మధ్యమోపలనిభే నాయకమణిసదృశే। "నిభసఙ్కాశనీకాశప్రతిరూపోపమాదయః" ఇత్యమరః। "శర్కరాయాం దృషత్పుత్రే పుంస్యశ్మన్యుపలో మణౌ" ఇతి వైజయన్తీ। లసదంశౌ ప్రసరదశ్మౌ భానౌ ఏకతః ఏకస్మిన్ భాగే చ్యుతిం స్రస్తతామ్ ఉపేయుషి ప్రాప్తే సతి ద్యోః పరివృత్త్యా మధ్యాహ్నాతిక్రమేణ విలోలాం గత్వరీమ్ అన్యత్ర గాత్రస్య తిర్యక్ ఆవృత్త్యా ముహుః చలన్తీం వాసరలక్ష్మీం హారయష్టిం ముక్తావలీమ్ ఇవ ఉవాహ వహతి స్మ॥౨॥

అంశుపాణిభిరితి। పతఙ్గః సూర్యః। "పతఙ్గౌ పక్షిసూర్యౌ చ" ఇత్యమరః। అతీబ నిర్భరమ్। "అత్యతీవ చ నిర్భరే" ఇత్యమరః। పాతుమ్ ఇచ్చుః పిపాసుః తృషితః సన్। పిబతేః సన్నన్తాత్ ఉప్రత్యయః। అంశవః ఏవ పాణయః తైః పద్మేషు జాతం పద్మజం మధు మధ్వేవ।

క్షీవతామివ గతః క్షితిమేష్యన్

లోహితం వపురువాహ పతఙ్గః॥3॥

గమ్యతాముపగతే నయనానాం

లోహితాయతి సహస్రమరీచౌ।

ఆససాద విరహయ్య ధరిత్రీం

చక్రవాకహృదయాన్యభితాపః॥౪॥

ముక్తమూలలఘురుజ్ఝితపూర్వః

మధ్వితి శ్లిష్టం రూపకమ్। మకరన్దమయమ్ ఇత్యర్థః। "మధు మదః పుష్పరసే" ఇత్యమరః। భృశమ్ అత్యన్తం రసయిత్వా ఆస్వాద్య క్షీవతాం మత్తత్వం గతే ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। "మత్తే శౌణ్డోత్కటక్షీవాః" ఇత్యమరః। క్షితిమ్ ఏష్యన్ గమిష్యన్ లోహితం రక్తం వపుః ఉవాహ। యథా మత్తః క్షితౌ లుఠతి రజ్యతే చ తద్వత్ ఇతి భావః। సూర్యస్య క్షితివిలయనమ్ అస్తమయః ఇతి ఆగమః। అత్ర రూపకోత్ప్రేక్షయోః సాపేక్షత్వాత్ అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥3॥

గమ్యతామితి। సహస్రమరీచౌ సూర్యే లోహితః భవతి ఇతి లోహితాయతి। "లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్" ఇతి క్యష్। "వా క్యష్" ఇతి పరస్మైపదే శతృప్రత్యయః। అత ఏవ నయనానాం గమ్యనామ్ ఉపగతే దర్శనీయతాం ప్రాప్తే గతి అభితాపః ధరిత్రీంవిరహయ్య విహాయ। "ల్యపి లఘుపూర్వాత్" ఇతి అయాదేశః। చక్రవాకహృదయాని ఆససాద ప్రాప। అత్ర ధరిత్ర్యాః యాదృశః తీవ్రార్కకరకృతసన్తాపః తాదృక్చక్రవాకహృదయేషు విరహసన్తాపః సఞ్జాతః ఇతి పరమార్థః। పరన్తు తదుపక్రమానన్తరమ్ ఏతస్య ఆవిర్భావాత్ సః ఏవ అత్ర సంక్రాన్తః ఇతి అభేదాధ్యవసాయేన ఉపదేశః। అత ఏవ భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః అలఙ్కారః॥౪॥

మధ్యమోపలనిభే లసదంశౌ

ఏకతశ్చ్యుతిముపేయుషి భానౌ।

ద్యౌరువాహ పరివృత్తివిలోలాం

హారయష్టిమివ వాసరలక్ష్మీమ్॥౨॥

అంశుపాణిభిరతీవ పిపాసుః

పద్మజం మధు భృశం రసయిత్వా।

కేషు తుమున్"। "లుమ్పేదవశ్యం సః కృత్యే తుం కామమనసోరపి" ఇతి మకారలోపః। సురనారీః వీక్ష్య తాసాం ప్రియార్థం తత్ప్రియార్థమ్ ఇవ అవసరదానరూపం ప్రియం కర్తు_మ్ ఇవ ఇత్యర్థః। ఫలోత్ప్రేక్షా ఇయమ్। అస్తమ్ అదర్శనమ్ మకారాన్తమ్ అవ్యయమ్ ఏతత్। యాతుం ప్రాప్తుమ్ ఉపపయోధి పయోధిసమీపే లలమ్బే సస్రంసే। అస్మిన్ సర్గే స్వాగతావృత్తమ్ "స్వాగతేతి రనభాద్ గురుయుగ్మమ్" ఇతి లక్షణత్॥౧॥

మధ్యేతి। మధ్యమోపలనిభే నాయకమణిసదృశే। "నిభసఙ్కాశనీకాశప్రతిరూపోపమాదయః" ఇత్యమరః। "శర్కరాయాం దృషత్పుత్రే పుంస్యశ్మన్యుపలో మణౌ" ఇతి వైజయన్తీ। లసదంశౌ ప్రసరదశ్మౌ భానౌ ఏకతః ఏకస్మిన్ భాగే చ్యుతిం స్రస్తతామ్ ఉపేయుషి ప్రాప్తే సతి ద్యౌః పరివృత్త్యా మధ్యాహ్నాతిక్రమేణ విలోలాం గత్వరీమ్ అన్యత్ర గాత్రస్య తిర్యక్ ఆవృత్త్యా ముహుః చలన్తీం వాసరలక్ష్మీం హారయష్టిం ముక్తావలీమ్ ఇవ ఉవాహ వహతి స్మ॥౨॥

అంశుపాణిభిరితి। పతఙ్గః సూర్యః। "పతఙ్గౌ పక్షిసూర్యౌ చ" ఇత్యమరః। అతీబ నిర్భరమ్। "అత్యతీవ చ నిర్భరే" ఇత్యమరః। పాతుమ్ ఇచ్చుః పిపాసుః తృషితః సన్। పిబతేః సన్నన్తాత్ ఉప్రత్యయః। అంశవః ఏవ పాణయః తైః పద్మేషు జాతం పద్మజం మధు మద్యేవ।

క్షీవతామివ గతః క్షితిమేష్యన్
లోహితం వపురువాహ పతఙ్గః॥౩॥

గమ్యతాముపగతే నయనానాం
లోహితాయతి సహస్రమరీచౌ।
ఆససాద విరహయ్య ధరిత్రీం
చక్రవాకహృదయాన్యభితాపః॥౪॥

ముక్తమూలలఘురుజ్ఝితపూర్వః

మధ్వితి శ్లిష్టం రూపకమ్। మకరన్దమయమ్ ఇత్యర్థః। "మధు మద్యే పుష్పరసే" ఇత్యమరః। భృశమ్ అత్యన్తం రసయిత్వా ఆస్వాద్య క్షీవతాం మత్తత్వం గతే ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। "మత్తే శౌణ్డోత్కటక్షీవాః" ఇత్యమరః। క్షితిమ్ ఏష్యన్ గమిష్యన్ లోహితం రక్తం వపుః ఉవాహ। యథా మత్తః క్షితౌ లుణ్ఠతి రజ్యతే చ తద్వత్ ఇతి భావః। సూర్యస్య క్షితివిలయనమ్ అస్తమయః ఇతి ఆగమః। అత్ర రూపకోత్ప్రేక్షయోః సాపేక్షత్వాత్ అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౩॥

గమ్యతామితి। సహస్రమరీచౌ సూర్యే లోహితః భవతి ఇతి లోహితాయతి। "లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్" ఇతి క్యష్। "వా క్యష" ఇతి పరస్మైపదే శతృప్రత్యయః। అత ఏవ నయనానాం గమ్యనామ్ ఉపగతే దర్శనీయతాం ప్రాప్తే సతి అభితాపః ధరిత్రీం విరహయ్య విహాయ। "ల్యపి లఘుపూర్వాత్" ఇతి అయాదేశః। చక్రవాకహృదయాని ఆససాద ప్రాప। అత్ర ధరిత్ర్యాః యాదృశః తీవ్రార్కకరకృతసన్తాపః తాదృక్చక్రవాకహృదయేషు విరహసన్తాపః సఞ్జాతః ఇతి పరమార్థః। పరన్తు తదుపక్రమానన్తరమ్ ఏతస్య ఆవిర్భావాత్ సః ఏవ అత్ర

సంక్రాన్తః ఇతి అభేదాధ్యవసాయేన ఉపదేశః। అత ఏవ భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః అలఙ్కారః॥౪॥

పశ్చిమే నభసి సమ్భృతసాన్ద్రః।
సామి మజ్జతి రవౌ న విరేజే
ఖిన్నజిహ్మ ఇవ రశ్మిసమూహః॥౫॥

కాన్తదూత్య ఇవ కుఙ్కుమతామ్రాః
సాయమణ్డనమభి త్వరయన్త్యః।
సాదరం దదృశిరే వనితాభిః
సౌధజలపతితా రవిభాసః॥౬॥

ముక్తేతి। రవౌ సామి మజ్జతి అర్ధాస్తమితే సతి। "సామి త్వర్ధే జుగుప్సాయామ్" ఇత్యమరః। ముక్తం త్యక్తప్రాయం మూలమ్ ఆశ్రయభూతః రవిః। అన్యత్ర స్వామీ। యేన సః అత ఏవ లఘుః అల్పకశ్చ ముక్తమూలలఘుః ఉజ్ఝితపూర్వః త్యక్తపూర్వదిక్కః। అన్యత్ర త్యక్తపూర్వజనః। పశ్చిమే నభసి పశ్చిమనభోభాగే। అన్యత్ర క్వచిత్ నీచస్థలే। సమ్భృతః సంహతః సన్ అత ఏవ సాన్ద్రశ్చ రశ్మిసమూహః ఆశ్రితజనశ్చ ధ్వన్యతే। దుఃఖేన ఖిన్నః సన్ జిహ్మః దీనః ఇవ న విరేజే। అత్ర ముక్తత్వాదిప్రస్తుతవిశేషణసామ్యాత్ అప్రస్తుతాంశ్రితజనప్రతీతేః సమాసోక్తిః। తత్ర వాచ్యస్య రశ్మిసమూహస్య అచేతనస్య అపి ప్రతీయమానేన చేతనేన అభేదాభిధానాత్ దుఃఖితత్వాద్యుత్ప్రేక్షా ఇతి తయోః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౫॥

కాన్తేతి। కుఙ్కుమవత్ కుఙ్కుమేన వా తామ్రాః సాయస్య సాయంకాలస్య। "సాయం సాయే ప్రగే ప్రాతః" ఇత్యమరః। యత్ మణ్డనం తత్ అభి తత్ ఉద్దిశ్య త్వరయన్త్యః త్వరాం కారయన్త్యః సౌధానాం జాలైః గవాక్షైః పతితాః ప్రవిష్టాః। "జాలం గవాక్షమానాయః" ఇతి వైజయన్తీ। రవిభాసః సూర్యరశ్మయః కాన్తానాం ప్రేయసాం దూత్యః ఇవ వనితాభిః సాదరం యథా తథా దదృశిరే దృష్టాః। సాయన్తనార్కభాసాం

అగ్రసానుషు నితాన్తపిశఙ్గైః
భూరుహాన్ మృదుకరైరవలమ్బ్య।
అస్తశైలగహనం ను వివస్వాన్
ఆవివేశ జలధిం ను మహీం ను॥౭॥

ఆకులశ్చలపతత్రికులానామ్
ఆరవైరనుదితౌషసరాగః।
ఆయయావహరిదశ్వవిపాణ్డుః
తుల్యతాం దినముఖేన దినాన్తః॥౮॥

ప్రియసమాగమసూచకత్వాత్ ఏవ దూత్యః ఇవ తాసు స్త్రీణామ్ ఆదరో అభవత్ ఇత్యర్థః॥౬॥

అగ్రేతి। వివస్వాన్ సూర్యః అగ్రే అస్తశైలశిఖరే యే మానవ తేషు యే భూరుహాః తాన్ నితాన్తపిశఙ్గైః అత్యన్తారుణైః మృదుభిః కరైః ఇవ కరైః అంశుహస్తైః ఇతి శ్లిష్టరూపకమ్। "బలిహస్తాంశవకరాః" ఇత్యమరః। యద్వా। కరైః మృదుః శ్లథమ్ అవలమ్బ్య అస్తః ఇతి శైలః అస్తశైలః। "అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృత్" ఇత్యమరః। తస్య గహనం కాననం ను, జలధిం ను, మహీం ను, ఆవివేశ। తపనస్య పతనసన్దేహః ఏవ దృష్టః। పతనం తు క్వ చ అస్య తత్ న జ్ఞాయతే శీఘ్రగమనాత్ ఇత్యర్థః। అత్ర తపనే పతనస్య ఆరోప్యమాణస్య గహనాద్యనేకవిషయత్వేన సన్దేహాలఙ్కారః। ఉత్ప్రేక్షా ఇతి కేచిత్॥౭॥

ఆకుల ఇతి। చలానాం కులాయేభ్యః కులాయాన్ ప్రతి చలతాం పతత్రికులానామ్ ఆరవైః శబ్దైః ఆకులః వ్యాప్తః। అనుదిత శబ్దేన అభావమాత్రమ్ ఉషఃశబ్దేన సన్ధ్యామాత్రం చ వివక్ష్యతే

ఆస్థితః స్థగితవారిదపఙ్క్త్యా
సన్ధ్యయా గగనపశ్చిమభాగః।
సోర్మివిద్రుమవితానవిభాసా-
రఞ్జితస్య జలధేః శ్రియమూహే॥౯॥

ప్రాఞ్జలావపి జనే నతమూర్ధ్ని
ప్రేమ తత్ప్రవణచేతసి హిత్వా।

ఉషసి భవః ఔషసః। "సన్ధి వేలా" ఇత్యాదినా యోగవిభాగాత్ అణ్ప్రత్యయః। అన్యథా కాలాత్ ఠఞ్ స్యాత్। తథా చ అనుదితౌష సరాగః ఇతి అవిద్యమానసన్ధ్యారాగః ఇత్యర్థః। ఏకత్ర అపగమాత్ అన్యత్ర అనుదయాత్ చ ఇతి భావః। అహరిదశ్వః అవిద్యమాన సూర్యః ఏకత్ర అనుదయాత్ అన్యత్ర అస్తమయాత్ చ ఇతి భావః అత ఏవ విపాణ్డుః తిమిరానుదయాత్ ఇతి శేషః। దినాన్తః సాయంకాలః దినముఖేన ప్రాతఃకాలేన తుల్యతామ్ ఆయయౌ తద్వత్ బభూవ ఇత్యర్థః। అత ఏవ ఉపమాలఙ్కారః॥౮॥

ఆస్థిత ఇతి। స్థగితవారిదపఙ్క్త్యా పిహితమేఘవృన్దయా సన్ధ్యయా ఆస్థితః ఆక్రాన్తః వ్యాప్తః గగనపశ్చిమభాగః సోర్మిః ఊర్మిసంక్రాన్తా ఇత్యర్థః తథా విద్రుమవితానవిభాసా ప్రవాలప్రకరకాన్త్యా రఞ్జితస్య స్వసావర్ణ్యమ్ ఆపాదితస్య జలధేః శ్రియమ్ ఊహే సన్ధ్యాయాః రక్తవర్ణత్వాత్ ఇతి భావః। వహతేః కర్త్తరి లిట్। తత్సదృశీం శ్రియమ్ ఉవాహ ఇత్యర్థః। అత ఏవ నిదర్శనాలఙ్కారః ॥౯॥

ప్రాఞ్జలావితి। ప్రబుద్ధః అఞ్చలిః యేన తస్మిన్ ప్రాఞ్జలౌ బద్ధాఞ్జలౌ। "తౌ యుతావఞ్జలిః పుమాన్" ఇత్యమరః। ప్రాదిభ్యః ధాతుజస్య వహువ్రీహిః వాచ్యః వాచా ఉత్తరపదలోపశ్చ। నతమూర్ధ్ని

సన్ధ్యయానువిదధే విరమన్త్యా
చాపలేన సుజనేతరమైత్రౌ॥౧౦॥

ఔషసాతపభయాదపలీనం
వాసరచ్ఛవివిరామపటీయః।
సన్నిపత్య శనకైరివ నిమ్నాత్
అన్ధకారముదవాప సమాని॥౧౧॥

ఏకతామివ గతస్య వివేకః

నమస్కుర్వాణే తత్ర్పవణం తత్ర సన్ధ్యాయామ్ ఏవ ఆహితం చేతః యస్య తస్మిన్ ఏవంవిధే అపి జనే విషయే ప్రేమ హిత్వా విహాయ విరమన్త్యా నివర్త్తమానయా। "వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః" ఇతి పరస్మైపదమ్। సన్ధ్యయా చాపలేన అస్థైర్యేణ। యువాదిత్వాత్ అణ్ప్రత్యయః। సుజనాత్ ఇతరః దుర్జనః తస్య మైత్రీ సఖ్యమ్ అనువిదధే అనుచక్రే కర్మణి లిట్। యథా దుర్జనమైత్రీ స్నిహ్యన్తమ్ అపి జహాతి తద్వత్ సన్ధ్యా అపి సేవకం జనమ్ అహాసీత్ ఇత్యర్థః। మిత్రస్య కర్మ మైత్రౌ। అణన్తాత్ ఙీప్। అత్ర సన్ధ్యాదుర్జనమైత్ర్యోః చాపల సమానధర్మః అనువిధానమ్ అత ఏవ అర్థరూపేణ ఇయమ్ ఉపమా॥౧౦॥

ఔషసేతి। ఔషసాత్ ప్రాభాతికాత్ ఆతపాత్ భయం తస్మాత్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। అపలీనం క్వచిత్ గూఢం వాసరచ్ఛవేః ఆతపస్య విరామాత్ హేతోః పటీయః ప్రభవిష్ణుతరమ్ అన్ధం కరోతి ఇతి అన్ధకారం ధ్వాన్తమ్। "అన్ధకారోఽస్త్రియాం ధ్వాన్తమ్" ఇత్యమరః। అథ సన్ధ్యాపగమనాన్తరం శనకైః మన్దమన్దం నిమ్నాత్ సన్నిపత్య ఆగత్య సమాని సమస్థలాని ఉదవాప వ్యానశే। అత్ర ప్రస్తుతాన్ధకారవిశేషణసామ్యాత్ అప్రస్తుతార్థప్రతీతేః సమాసోక్తిః అలఙ్కారః। ఉత్ప్రేక్షాత్వఙ్గతః స్యాత్॥౧౧॥

కస్యచిన్న మహతోఽప్యుపలేభే।

భాస్వతా నిదధిరే భువనానామ్

ఆత్మనీవ పతితేన విశేషాః॥౧౨॥

ఇచ్ఛతాం సహ బధూభిరభేదం

యామినీవిరహిణాం విహగానామ్।

ఆపురేవ మిథునాని వియోగం

లఙ్ఘ్యతే న ఖలు కాలనియోగః॥౧౩॥

ఏకతామితి। ఏకతామ్ అభేదం గతస్య ఇవ తమోవ్యాప్త్యా తథా ప్రతీతేః ఇయమ్ ఉత్ప్రేక్షా। మహతః శైలాదేః అపి కస్యచిత్ కస్య అపి పదార్థస్య వివేకః భేదః న ఉపలేభే న గృహీతః। అత ఏవ ఉత్ప్రేక్ష్యతే పతితేన అస్తమితేన భాస్వతా సూర్యేణ। "భాస్వద్వివస్వత్సప్తాశ్వ" ఇత్యమరః। భువనానాం భువనస్థపదార్థానామ్ ఇత్యర్థః। విశేషాః భూధరాదిభేదాః ఆత్మని స్వస్మిన్ ఏవ నిదధిరే ఇవ నిహితాః ఇవ। కథమ్ అన్యథా న ఉపలభ్యేరన్ ఇత్యర్థః। అత్ర ఉత్ప్రేక్షయోః సజాతీయయోః సాపేక్షత్వాత్ అఙ్గాఙ్గీభావేన సఙ్కరః॥౧౨॥

ఇచ్ఛతామితి। బధూభిః స్వకామినీభిః సహ అభేదమ్ అవియోగమ్ ఇచ్ఛతాం తథా సఙ్కల్పవతామ్ అపి ఇత్యర్థః। యామినీషు విరహిణాం నియతవియోగానామ్ ఇత్యర్థః। రహతేః ఆవశ్యకే అర్థే వియోగః యద్వా నిన్దాయామ్ ఇనిః। తేషాం విహగానాం చక్రవాకాణామ్ ఇత్యర్థః। మిథునాని వియోగమ్ ఆపుః ఏవ। న తు న ఆపః। ఇతి అయోగవ్యవచ్ఛేదః। తథాహి కాలనియోగః దైవాజ్ఞా న లఙ్ఘ్యతే ఖలు। దుర్వారః ఇత్యర్థః॥౧౩॥

యచ్ఛతి ప్రతిముఖం దయితాయై
వాచమన్తికగతేఽపి శకున్తౌ।
నీయతే స్మ నతిముజ్ఝితహర్షం
పఙ్కజం ముఖమివామ్బురుహిణ్యా॥౧౪॥

రఞ్జితా ను వివిధాస్తరుశైలాః
నామితం న గగనం స్థగితం ను।

యచ్ఛతీతి। శకున్తౌ చక్రవాకపక్షిణి సామాన్యస్య ప్రాకరణికవిశేషపర్యవసానాత్। "శకున్తిపక్షిశకునిశకున్తశకు- నద్విజాః" ఇత్యమరః। అన్తికగతే సమీపస్థే అపి దయితాయై చక్రవాక్యై ప్రతిముఖమ్ అభిముఖం యథా తథా వాచం యచ్ఛతి వాచమ్ ఏవ దదానే సతి న తు సఙ్గచ్ఛమానే సతి ఇత్యర్థః। "పాఘ్రాధ్మా" ఇత్యాదినా దాణః యచ్ఛాదేశః। అమ్బురుహిణ్యా నలిన్యా ఉజ్ఝితహర్షం చక్రవాకదుర్దశాదర్శనాత్ ఇవ త్యక్తవికాసం పఙ్కజం ముఖమ్ ఇవ నతిం నమ్రత్వం నీయతే స్మ నీతమ్। "ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయేలాదీనాహుర్ద్వికర్మణామ్" ఇతి నయతేః ద్వికర్మకత్వాత్ ప్రధానే కర్మణి లిట్। ప్రాయేణ దుఃఖదర్శనాత్ స్త్రియః ఖిద్యన్తే విశేషేణ విరహదర్శనాత్ ఇతి భావః। అత్ర పఙ్కజావనతేః చక్రవాకవిక్రోశానన్తర్యాత్

తద్ధేతుకత్వమ్ ఉత్ప్రేక్ష్యతే। తచ్చ ముఖోపమా ఇయమ్ అమ్బురుహిణ్యా కామినీసామ్యం గమయన్త్యా నిరుహ్యతే ఇతి ఉపమోత్ప్రేక్షయోః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః। వ్యఞ్జకాద్యప్రయోగాత్ ప్రతీయమానా ఉత్ప్రేక్షా॥౧౪॥

రఞ్జితా ఇతి। తిమిరేణ అన్ధకారేణ వివిధాః తరవః శైలాశ్చ రఞ్జితాః స్వసావర్ణ్యమ్ ఆపాదితాః ను ? అన్యథా కథమేషాం నీలాధ్యత్వమ్ ? ఇతి భావః। తథా గగనం నామితం ను ?

పూరితా ను విషమేషు ధరిత్రీ

సంహృతా ను కకుభస్తిమిరేణ॥౧౫॥

రాత్రిరాగమలినాని వికాశం

పఙ్కజాని రహయన్తి విహాయ।

స్పష్టతారకమియాయ నభః శ్రీః

వస్తుమిచ్ఛతి నిరాపది సర్వః॥౧౬॥

ఆభూతలాత్ ఇతి శేషః। “మితాం హ్రస్వః” ఇత్యత్ర వాశబ్దాన్ వృత్త్యా వ్యవస్థితవిభాషాశ్రయణాత్ న హ్రస్వః। యద్వా గగనం స్థగితమ్ ఆచ్ఛాదితం ను ? ఉభయత్ర అపి తమసావృతత్వాత్ న దృశ్యతే ఇతి భావః। తథా ధరిత్రీ విషమేషు నిమ్నోన్నతేషు పూరితా సమీకృతా ను ? అన్యథా తద్వివేకః కథం న స్యాత్ ? ఇతి భావః। కకుభః దిశశ్చ సంహతాః ను లుప్తాః కిమ్ ? “దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా ఆశాశ్చ హరితశ్చ తాః” ఇత్యమరః। కథమ్ అన్యథా న దృశ్యన్తే ఇతి భావః। అత్ర తిమిరే తరుశైలాద్యనేకవిషయ రఞ్జకత్వాదికమ్ ఆరోప్య సన్దిగ్ధః ఇతి సన్దేహాలఙ్కారః। అన్యే తు నుశబ్దస్య సమ్భావనాద్యోతకత్వమ్ అత్ర ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారమ్ ఇతి అలఙ్కారసర్వస్వకారః॥౧౫॥

రాత్రీతి। శ్రీః శోభా కర్త్రీ రాత్రేః సన్ధ్యాయాః రాగేణ స్వచ్ఛాయోపరఞ్జనేన మలినాని అత ఏవ వికాశం రహయన్తి త్యజన్తి। రహయతేః త్యాగార్థాత్ శతృప్రత్యయః। పఙ్కజాని విహాయ త్యక్త్వా స్పష్టతారకం నభః ఖమ్ ఇయాయ ప్రాప। తథాహి। సర్వః జనః నిరాపది నిర్బాధస్థలే వస్తుం స్థాతుమ్। “ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్” ఇతి ఇట్ప్రతిషేధః। ఘసిశ్చ సాన్తేషు వసిః ప్రసారిణీతి వచనాత్। ఇచ్ఛతి॥౧౬॥

వ్యానశే శశధరేణ విముక్తః

కేతకీకుసుమకేసరపాణ్డుః।

చూర్ణముష్టిరివ లమ్భితకాన్తిః

వాసవస్య దిశమంశుసమూహః॥౧౭॥

ఉజ్ఝతీ శుచమివాశు తమిస్రామ్

అన్తికం వ్రజతి తారకరాజే।

దిక్ప్రసాదగుణమణ్డనమూహే

రశ్మిహాసవిశదం ముఖమైన్ద్రీ॥౧౮॥

అస్తాదిసన్ధ్యాన్తం వర్ణయిత్వా చన్ద్రోదయవర్ణనమ్ ఆరభతే। వ్యానశే ఇతి। శశధరేణ చన్ద్రేణ విముక్తః క్షిప్తః కేతకీకుసుమకేసరః ఇవ పాణ్డుః లమ్భితా ప్రాపితా కాన్తిః యస్య సః రశ్మిః సమూహః చూర్ణస్య కర్పూరక్షోదస్య ముష్టిః ఇవ। ముష్టిశబ్దస్య ద్విలిఙ్గత్వే అపి అత్ర పుంలిఙ్గతా ఏవ గ్రాహ్యా ఉపమేయానుసారాత్। వాసవస్య ఇన్ద్రస్య దిశం ప్రాచీం వ్యానశే వ్యాప। అనేన దిశాని శాకరయోః నాయికానాయకౌపమ్యం గమ్యతే॥౧౭॥

ఉజ్ఝతీతి। ఇన్ద్రస్య ఇయమ్ ఐన్ద్రీ దిక్ ప్రాచీ తారకరాజే నక్షత్రనాథే। "కనీనికాయాం నక్షత్రే తారకం తారకాపి చ" ఇతి విశ్వః। అన్తికం సమీపం వ్రజతి సతి ఆశు తమిస్రామ్ అన్ధతమసమ। "తమిస్రా స్త్రీ ధ్వాన్తనిశి నిశ్యన్ధతమసే న నా" ఇతి వైజయన్తీ। శుచమ్ ఇవ విరహదుఃఖమ్ ఇవ ఇత్యర్థః। ఉజ్ఝతీ విజహతీ ప్రసాదః నైర్మల్యమ్ ఏవ గుణః సః ఏవ మణ్డనం యస్య తత్ రశ్మయః హాసః ఇవ తేన విశదం ముఖమ్ ఇవ ముఖమ్ అగ్రభాగమ్।

నీలనీరజనిభే హిమగౌరం

శైలరుద్ధవపుషః సితరశ్మేః।

ఖే రరాజ నిపతత్కరజాలం

వారిధేః పయసి గాఙ్గమివామ్బుః॥౧౯॥

ద్యాం నిరున్ధదతినీలఘనాభం

ధ్వాన్తముద్యతకరేణ పురస్తాత్।

క్షిప్యమాణమసితేతరభాసా

శమ్భునేవ కరిచర్మ చకాసే॥౨౦॥

అన్తికాన్తికగతేన్దువిసృష్టే

జిహ్మతాం జహతి దీధితిజాలే।

శ్లిష్టా ఉపమా ఇయమ్। ఊహే వహతి స్మ। అత్ర దిక్చన్ద్రయోః నాయికానాయకౌపమ్యం గమ్యతే॥౧౮॥

నీలేతి। శైలరుద్ధవపుషః ఉదయగిరితిరోహితమణ్డలస్య సితరశ్మేః ఇన్దోః సమ్బన్ధి నీలనీరజనిభే శ్యామకమలతుస్థే ఖే ఆకాశే నిపతత్ ప్రసరత్। హిమవత్ గౌరం శుభ్రం కరజాలం వారిధేః పయసి నిపతత్ గాఙ్గమ్ అమ్బుః ఇవ రరాజ। ఉపమానే అపి విశేషణం యోజ్యమ్॥౧౯॥

ద్యామితి। ద్యాం నిరున్ధత్ ఆకాశమ్ ఆవృణ్వత్ అతినీలఘనాభం మేచకమ్ ఉద్యతాః కరాః అంశవః హస్తాశ్చ యస్య తేన। అసితాభ్యః ఇతరాః శుభ్రాః భాసః యస్య తేన చన్ద్రేణ పురస్తాత్ ప్రాచ్యామ్ అగ్రే చ క్షిప్యమాణం నుద్యమానం ధ్వాన్తం శమ్భునా క్షిప్యమాణం కరిచర్మ ఇవ చకాసే। ఉపమానే అపి విశేషణాని యోజ్యాని॥౨౦॥

అన్తికేతి। అన్తికాన్తికే అతిసమీపే। "ప్రకారే గుణ-

నిఃసృతస్తిమిరభారనిరోధాత్

ఉచ్ఛ్వసన్నివ రరాజ దిగన్తః॥౨౧॥

లేఖయా విమలవిద్రుమభాసా

సన్తతం తిమిరమిన్దురుదాసే।

దంష్ట్రయా కనకటఙ్కపిశఙ్గ్యా

మణ్డలమ్భువ ఇవాదివరాహః॥౨౨॥

దీపయన్నథ నభః కిరణౌఘైః

కుఙ్కుమారుణపయోధరగౌరః।

హేమకుమ్భ ఇవ పూర్వపయోధేః

ఉన్మమజ్జ శనకైస్తుహినాంశుః॥౨౩॥

వచనస్య" ఇతి ద్విర్భావః। కర్మధారయవద్భావాత్ సుపః లుక్। అన్తికాన్తికగతేన ఇన్దునా విసృష్టే ముక్తే దీధితిజాలే కిరణసమూహే జిహ్మతాం సఙ్కోచం జహతి త్యజతి సతి తిమిరభారైః। తమఃస్తోమైః నిరోధాత్ ఉపరోధాత్ నిఃసృతః నిర్గతః దిగన్తః ఉచ్ఛ్వసన్ ప్రాణన్ ఇవ రరాజ। ఇతి ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః॥౨౧॥

లేఖయేతి। ఇన్దుః విమలవిద్రుమభాసా స్వచ్ఛప్రవాలసవర్ణయా లేఖయా కలయా సన్తతం సాన్ద్రం తిమిరమ్ ఆదివరాహః కనకస్య టఙ్కః శిలాభేదకం శస్త్రమ్। "టఙ్కః పాషాణదారణః" ఇత్యమరః। తద్వత్ పిశఙ్గ్యా లోహితవర్ణయా। పిశఙ్గాదుపసంఖ్యానమ్" ఇతి జీప్। దంష్ట్రయా భువః మణ్డలమ్ ఇవ ఉదాసే ఉచ్చిక్షిపే। అస్యతేః కర్తరి లిట్। సోపసర్గాత్ అస్యతేః ఆత్మనేపదం వికల్పాత్॥౨౨॥

దీపయన్నితి। అథ ఉదయానన్తరం కిరణౌఘైః నభః దీపయన్ ప్రకాశయన్ కుఙ్కుమేన అరుణః యః పయోధరః కుచః తద్వత్ గౌరః

ఉద్గతేన్దుమవిభిన్నతమిస్రాం

పశ్యతి స్మ రజనీమవితృప్తః।

వ్యంశుకస్ఫుటముఖీమతిజిహ్మాం

వ్రీడ ఀయా నవబధూమివ లోకః॥౨౪॥

న ప్రసాదముచితం గమితా ద్యౌః

నోద్ధృతం తిమిరమద్రివనేభ్యః।

దిఙ్ముఖేషు న చ ధామ వికీర్ణం

భూషితైవ రజనీ హిమభాసా॥౨౫॥

అరుణః ఉదయరాగాత్ ఇతి భావః। తుహినాంశుః ఇన్దుః శనక పూర్వపయోధేః పూర్వసాగరాత్ హేమ్నః కుమ్భః ఇవ ఉన్మమజ్జ ఉజ్జగామ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా॥౨౩॥

ఉద్గతేన్దుమితి। లోకః జనః। “లోకస్తు భువనే జనే” ఇత్యమరః। ఉద్గతేన్దుమ్ ఉదితచన్ద్రామ్ అవిభిన్నతమిస్రామ్ అనిఃశేయితధ్వాన్తాం రజనీం వ్యంశుకమ్ అపనీతావగుణ్ఠనమ్ అత ఏవ స్ఫుటః దృశ్యమానం ముఖం యస్యాః సా తాం తథాపి వ్రీడ ఀయా అతిజిహ్మం వక్రా నవబధూం నవోఢ ఀామ్। “బధూర్నవోఢ ఀయోషాయాం స్నుషాభార్యాఙ్గనాసు చ” ఇతి ధరణిః। స్త్రియమ్ ఇవ అవితృప్తః సన్ పశ్యతి స్మ॥ ౨౪॥

నేతి। హిమభాసా చన్ద్రేణ ద్యౌః ఆకాశమ్ ఉచితం యోగ్యం ప్రసాదం న గమితాః అద్రయః వనాని చ తేభ్యః తిమిరం న ఉద్ధృత న ఉత్సారితం దిశాం ముఖేషు ధామ తేజశ్చ న వికీర్ణం న పర్యస్తం తథాపి రజనీ భూషితా ఏవ కిముత ఉక్తగుణసమ్పత్తౌ ఇతి భావ। అత్ర ప్రసాధనకారణాభావే అపి తత్కార్యభూషణోక్త్యా విభావనాలఙ్కారః॥౨౫॥

మానినీజనవిలోచనపాతాన్

ఉష్ణవాష్పకలుషాన్ ప్రతిగృహ్ణన్।

మన్దమన్దముదితః ప్రయయౌ ఖం

భీత భీత ఇవ శీతమయూఖః॥౨౬॥

శ్లిష్యతః ప్రియబధూరూపకణ్ఠం

తారకాస్తతకరస్య హిమాంశోః।

ఉద్వమన్నభిరరాజ సమన్తాత్

అఙ్గరాగ ఇవ లోహితరాగః॥౨౭॥

మానినీతి। ఉదితః శీతమయూఖః ఉష్ణేన విరహతప్తేన వాష్పేణ కలుషాన్ ఆవిలాన్ మానినీజనస్య కలహాన్తరిత నాయికాజనస్య విలోచనపాతాన్ మానభఙ్గజనితరోషేణ భీషణాన్ ఇతి భావః। "కోపాత్ కాన్తం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా। కలహాన్తరితా ప్రోక్తా నాయికా నయశాలిభిః॥" ఇతి దశరూపకే। ప్రతిగృహ్ణన్ స్వీకుర్వన్ అపరాధస్య అపరిహార్యత్వాత్ ఇతి భావః। అత ఏవ భీతభీతః భీతప్రకారః ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। మన్దమన్దం మన్దప్రకారమ్ ఉభయత్ర అపి। "ప్రకారం గుణవచనస్య" ఇతి ద్విర్భావే కర్మధారయవద్భావాత్ సులోపః। ఖమ్ ఆకాశం ప్రయయౌ॥౨౬॥

శ్లిష్యత ఇతి। తతాః ప్రసారితాః కరాః ఏవ కరాః అంశుహస్తా యేన తస్య తతకరస్య తారకాః ఏవ ప్రియబధ్వః ఉపకణ్ఠమ్ అన్తికే కణ్ఠే వా। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావ। శ్లిష్యతః ప్రత్యాసీదతః ఆలిఙ్గతశ్చ హిమాంశోః సమ్బన్ధీ సమన్తాత్ ఉత్వమన్ ఉత్సర్పన్। అర్థాన్తరత్వాత్ అకర్మకత్వమ్। "ధాతోర్వ్య-

ప్రేరితః శశధరేణ కరౌఘః

సంహతాన్యపి నునోద తమాంసి।

క్షీరసిన్ధురివ మన్దరభిన్నః

కాననాన్యవిరలోచ్చతరుణి॥౨౮॥

శారతాం గమితయా శశిపాదైః

ఛాయయా విటపినాం ప్రతిపేదే।

న్యస్తశుక్లబలిచిత్రతలాభిః

తుల్యతా వసతివేశ్మమహీభిః॥౨౯॥

న్తరే వృత్తేః ఇతి వచనాత్। లోహితరాగః అరుణప్రభాఙ్గరాగః ఇవ అభిరరాజ ఆలిఙ్గనాత్ రాగః గలతి ఇతి ప్రసిద్ధిః। అత్ర రూపకోపమయోః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౨౭॥

ప్రేరిత ఇతి। శశధరేణ చన్ద్రేణ ప్రేరితః విసృష్టః కరౌఘః సంహతాని సాన్ద్రాణి అపి తమాంసి మన్దరేణ మన్దరాచలేన భిన్న నున్నః క్షీరసిన్ధుః అవిరలాః సాన్ద్రాః ఉచ్చాః ఉన్నతాశ్చ తరవః యేషు తాని కాననాని ఇవ నునోద విక్షేప దూరీచకార॥౨౮॥

శారతామితి। శశిపాదైః చన్ద్రరశ్మిభిః। "పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశాః" ఇత్యమరః। శారతాం శబలతాం గమితయా। "శార శబలపీతయోః" ఇతి విశ్వః। విటపినాం తరూణాం ఛాయయా న్యస్తైః నిక్షిప్తైః శుక్లబలిభిః శ్వేతపుష్పాద్యుపహారైః చిత్రాణి లతాని ఉపరిభాగాః యాసాం తాభిః। "కరోపహారయోః పుంసి బలిః ప్రాణ్యఙ్గజే స్త్రియామ్" ఇత్యమరః। వసతివేశ్మమహీభిః నివాసగృహ భూమిభిః తుల్యతా సామ్యం ప్రతి పేదే। కర్మణి లిట్। ఆర్థీ ఇయమ ఉపమా॥౨౯॥

ఆతపే ధృతిమతా సహ బధ్వా
యామినీవిరహిణా విహగేన।
సేహిరే న కిరణా హిమరశ్మేః
దుఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యమ్॥౩౦॥

గన్ధముద్ధరతరజఃకణావాహీ
విక్షిపన్ వికసతాం కుముదానామ్।
ఆదుధావ పరిలీనవిహఙ్గాః।
యామినీమరుదపాం వనరాజీః॥౩౧॥

ఆతప ఇతి। ఆతపే దుఃఖకరే అపి ఇతి భావః। బధ్వా చక్రవాక్యా సహ అత ఏవ ధృతిమతా సన్తోషవతా యామినీషు విరహిణా నియతవిరహేణ అత ఏవ విహగేన చక్రవాకేణ హిమరశ్మేః చన్ద్రస్య కిరణా న సేహిరే। తథాహి। దుఃఖితే సఞ్జాతదుఃఖే మనసి సర్వం మనోహరమ్ అపి ఇతి భావః। అసహ్యం సోఢ఼ుమ్ అశక్యమ్। "శకిసహోశ్చ" ఇతి యత్ప్రత్యయః। పూర్వే తు

"ఆతపాః" ఇతి పేరుః। తత్ర బధ్వా సహ ఆతపాః అపి సేహిరే తద్విరహిణాత్ శశికిరణాః అపి న సేహిరే ఇతి యోజ్యమ్। ఫలం తు సమానమ్ ॥౩౦॥

గన్ధమితి। అపాం కణవాహీ। యోగ్యాన్వయే వ్యవధానమ్ అపి సోఢ్వ్యమ్। వికసతాం కుముదానాం గన్ధం సౌరభమ్ ఉద్ధతరజః పరాగః యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా। "శేషాద్విభాషా" ఇతి వికల్పాత్ న కప్। విక్షిపన్ వికిరన్ ఇత్థం శిశిరః సరభిః యామినీమరుత్ రాత్రివాయుః పరితః లీనాః శయితాః విహఙ్గాః యాసు తాః వనరాజీః ఆదుధావ ఈషత్ కమ్పయామాస వనరాజిః కిఞ్చిత్ కమ్పితా ఇత్యర్థః। విహఙ్గశయనావిరోధేన

సంవిధాతుమభిషేకముదాసే

మన్మథస్య లసదంశుజలౌఘః।

యామినీవనితయా తతచిహ్నః

సోత్పలో రజతకుమ్భ ఇవేన్దుః॥౩౨॥

ఓజసాపి ఖలు నూనమనూనం

నాసహాయముపయాతి జయశ్రీః।

యద్విభుః శశిమయూఖసఖః సన్

ఆదదే విజయి చాపమనఙ్గః॥౩౩॥

ఇత్యర్థః "ఆజీషదర్థేఽభివ్యాప్తౌ" ఇత్యమరః। యథా కశ్చిత్ కామినీం గన్ధోదకాదినా సిఞ్చన్ ఆకర్షతి తద్వత్ ఇతి భావః॥౩౧॥

సంవిధాతుమితి। యామినీ వనితా ఇవ తయా రాత్రిరూపయా కాన్తయా మన్మథస్య అభిషేకం త్రిభువనజైత్రయాత్రాభిషేక సంవిధాత్ సమ్యక్ కర్తుమ్ అంశవః జలాని ఇవ తేషామ్ ఓఘః పూర లసన్ యస్మిన్ సః తతచిహ్నః స్ఫుటలాఞ్ఛనః ఇన్దుః సోత్పలః రజతకుమ్భ ఇవ ఉదాసే ఉత్క్షిప్తః। అస్యతేః కర్మణి లిట్। అత్ర సంవిధాతుమ్ ఇతి తుమునా ప్రతీయమానోత్ప్రేక్షయా అనుప్రాణితః అయమ్ ఉపమోత్ప్రేక్షయోః సఙ్కరః॥౩౨॥

ఓజసేతి। ఓజసా అనూనం సమ్పూర్ణమ్ అపి అసహాయ సహాయ రహితం పురుషమ్ ఇతి శేషః। జయశ్రీః న ఉపయాతి ఖలు నూనమ్। కుతః యది అస్మాత్ విభుః సమర్థః అపి అనఙ్గః శశిమయూఖానాం సఖా సహచరః తథోక్తః సమహాయః సన్ ఇత్యర్థః। విజయి విజయ

సద్మనాం విరచనాఽఽహితశోభైః

ఆగతప్రియకథైరపి దూత్యమ్।

సన్నికృష్టరతిభిః సురదారైః

భూషితైరపి విభూషణమీషే॥౩౪॥

న స్రజో రురుచిరే రమణీభ్యః

చన్దనాని విరహే మదిరా వా।

సాధనేషు హి రతేరుపధత్తే

రమ్యతాం ప్రియసమాగమ ఏవ॥౩౫॥

శీలమ్। "జిదృక్షి" ఇత్యాదినా ఇన్ప్రత్యయః। చాపమ్ ఆదదే విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః॥౩౩॥

ఇత్థమ్ ఉద్దీపనసామగ్రీమ్ ఉపవర్ణ్య సమ్ప్రతి తత్కార్యభూతం రతి వర్ణనమ్ ఆరభతే। సద్మనామిత్యాది। సన్నికృష్టరతిభిః ఆసన్న సురతోత్సవైః అత ఏవ సురదారైః సురబధూభిః ఆహితశోభైః ప్రాక్ ఏవ విహితకేలిగృహమణ్డనైః అపి పునః సద్మనాం కేలిగృహాణాం విరచనా మణ్డనమ్ ఈషే అభిలేషే ఈషేః కర్మణి లిట్। ఆగత ప్రియకథైః ప్రాప్తప్రియజనవృత్తాన్తైః అపి దూతస్య కర్మ దూత్యం దూతి వ్యాపారః ఈషే। "వా దూతబణిగ్భ్యాం చ" ఇతి యప్రత్యయః। తథా భూషితేః అపి విభూషణం ప్రసాధనమ్ ఈషే। ఔత్సుక్యాతిరేకాత్ ఇతి భావః॥౩౪॥

నేతి। విరహే వియోగావస్థాయాం స్రజః మాల్యాని చన్దనాని గన్ధాః మదిరాః మద్యాని వా రమణీభ్యః। "రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః" ఇతి సమ్ప్రదానత్వాత్ చతుర్థీ। న రురుచిరే న రోచన్తే స్మ। హి యస్మాత్ ప్రియసమాగమః ఏవ రతేః సాధనేషు స్రగాదిషు రమ్యతా

ప్రస్థితాభిరధినాథనివాసం

ధ్వంసితప్రియసఖీవచనాభిః।

మానినీభిరపహస్తితధైర్యః

సాదయన్నపి మదోఽవలలమ్బే॥౩౬॥

కాన్తవేశ్మ బహు సన్దిశతీభిః

యాతమేవ రతయే రమణీభిః।

మన్మథేన పరిలుప్తమతీనాం

ప్రాయశః స్ఖలితమప్యుపకారి॥౩౭॥

మనోహరత్వం రుచికరత్వమ్ ఇతి యావత్ ఉపధత్తే ఆధత్తే। తదభావాత్ అరుచిః యుక్తా ఏవ ఇత్యర్థః। అత ఏవ వైధర్మ్యాత్ కారణేన కార్య్య సమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః। రమ్యన్తే ఏషు ఇతి రమ్యాణి। "పోరదుపధాత్"। ఇతి యత్ప్రత్యయః। "కృత్యల్యుటో బహులమ్" ఇతి బహులగ్రహణాత్ అధికరణార్థః॥౩౫॥

ప్రస్థితాభిరితి। అధినాథనివాసం ప్రియగృహం ప్రతి ప్రస్థితాభిః ప్రచలితాభిః ధ్వంసితాని ఖణ్డితాని ప్రియసఖీవచనాని స్వయం ప్రస్థానం లాఘవాయ ఇతి ఏవంరూపాణి యాభిః తాభిః మానినీభిః కోపనాభిః। "స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసఙ్గిని ప్రియే" ఇతి లక్షణాత్। అపహస్తితం నిరస్తం ధైర్య్యం యేన సః। తయా సాదయన్ మానం శరీరం చ కర్శయన్ అపి సదోషః అపి ఇత్యర్థః మదః అవలలమ్బ్ స్వీకృతః అజ్ఞానవ్యాజేన లాఘవాపహ్నవసౌకర్య్యాత్ ఇతి భావః॥౩౬॥

కాన్తేతి। రతయే సురతాయ బహు సన్దిశతీభిః అనేకం వాచికం కథయన్తీభిః సన్దేశవ్యసనాత్ గన్తవ్యమ్ అపి అజ్ఞాన-

ఆశు కాన్తమభిసారితవత్యాః

యోషితః పులకరుద్ధకపోలమ్।

నిర్జిగాయ ముఖమిన్దుమఖణ్డం

ఖణ్డపత్రతిలకాకృతి కాన్త్యా ॥౩౮॥

ఉచ్యతాం స వచనీయమశేషం

నేశ్వరే పరుషతా సఖి! సాధ్వీ।

ఆనయైనమనునీయ కథం వా

విప్రియాణి జనయన్ననునేయః॥౩౯॥

తోభిః ఇత్యర్థః। రమణీభిః కాన్తవేశ్మ యాతం ప్రాప్తమ్ ఏవ న తు మార్గాత్ మధ్యే నివృత్తమ్ ఇత్యర్థః। తథాహి। మన్మథేన పరిలుప్తమతీనాం భ్రష్టమతీనాం స్ఖలితం విరుద్ధాచరణమ్ అపి ప్రాయశ ఉపకారి భవతి॥౩౭॥

ఆశ్వితి। ఆశు కాన్తమ్ అభిసారితవత్యాః అభిగతవత్యాః। స్వార్థేణిచ్। యోషితః సమ్భృన్ధి పులకః రుద్ధౌ ఆవృతౌ కపోలౌ యస్య తత్ ఖణ్డా ప్రసృష్టా పత్రాణాం పత్రలేఖానాం తిలకస్య చ ఆకృతిః సన్నివేశః యస్య తత్ తథోక్తం ముఖం కాన్త్యా అఖణ్డం పూర్ణమ్ ఇన్దుం నిర్జిగాయ జయతి స్మ। ఇతి ఆర్థీ ఇయమ్ ఉపమా। "జయతి ద్వేష్టి" ఇతి దణ్డినా సాదృశ్యార్థేషు గణనాత్॥౩౮॥

అథ యుగ్మేన సఖీనాయికాసంవాదమ్ ఆహ। ఉచ్యతామితి। తత్ర నాయికా ఆహ। సః ధూర్త్తః అశేషమ్ అఖిలం వచనీయం వక్తవ్యమ్ ఉచ్యతాం నిఃశఙ్కమ్ ఉపలభ్యతామ్ ఇత్యర్థః। "బ్రూఞో దుహాదిత్వాత్ అప్రధానే కర్మణి లోట్"। అథ సఖీ ఆహ। హే సఖి

కిం గతేన న హి యుక్తముపైతుం

కః ప్రియే సుభగమానిని ! మానః।

యోషితామితి కథాసు సమేతైః

కామిభిర్బహురసా ధృతిరూహే॥౪౦॥

॥యుగ్మమ్॥

ఈశ్వరే భర్త్రి నాయకే విషయే పరుషతా పారుష్యం న సాధ్వీ న హితా। అథ నాహికా ఆహ। హే సఖి ! తర్హి ఏనమ్ అనునీయ సాన్త్వయిత్వా ఆనయ। పునః సఖా ఆహ। విప్రియాణి జనయన్ అప్రియాణి కుర్వన్ సః కథం వా అనునేయః అనునయార్హ॥౩౯॥

కిమితి। పునః నాయికా ఆహ। తర్హి గతేన తం ప్రతి గమనేన కిం కః అర్థః ఇత్యర్థః। కుతః ? ఉపతుం గన్తుం న యుక్తం హి పునః సఖీ ఆహ। హే సుభగమానిని ! సౌన్దర్యమానిని సుభగమ్ ఆత్మానం మన్యతే ఇతి। "ఆత్మమానే ఖశ్చ" ఇతి చకారాత్ ణినిప్రత్యయః। తస్మిన్ ప్రియే విషయే కః మానః మానః న కర్త్వ్యః ఇత్యర్థః। యద్వా న హి ఇత్యాది సఖీవాక్యమ్। తత్ర న హి ఇత్యేకం వాక్యం తద్యుక్తం న హి ఇత్యర్థః। హే సఖి ! కిన్తు ఉపైతుం యుక్తం కుతః ? సుభగమానిని ! ప్రియః కః మానః తాదృగజనస్య దుర్లభత్వాత్ ఇతి భావః। ఇత్యేవంరూపాసు యోషితాం కథాసు విషయే సమేతైః సమీపమ్ ఆగత్య ఆకర్ణయద్భిః ఇత్యర్థః। కామిభిః బహురసా అనేకస్వాదా ధృతిః సన్తోషః ఊహే ఊఢా। అత్ర రౌక్ష్యౌత్సుక్యనిర్వేదాద్యనేకభావశాబల్యపరిపూర్ణకాన్తాకథాకర్ణనాత్ ఉత్తరోత్తరమ్ అపూర్వహృదయానన్దనిష్యన్దమ్ ఆనన్దసన్దోహమ్ అవిన్దన్ ఇత్యర్థః। ప్రాయేణ అత్ర ప్రౌఢాః కలహాన్తరితాశ్చ నాయికాః॥౪౦॥

యోషితః పులకరోధి దధత్యాః
ఘర్మవారి నవసఙ్గమజన్మ।
కాన్తవక్షసి బభూవ పతన్త్యాః
మణ్డనం లులితమణ్డనతైవ॥౪౧॥

శీధుపానవిధురాసు నిగృహ్ణన్
మానమాశు శిథిలీకృతలజ్జః।
సఙ్గతాసు దయితైరుపలేభే
కామినీషు మదనో ను మదో ను॥౪౨॥

ద్వారి చక్షురధిపాణి కపోలౌ

జీవితం త్వయి కుతః కలహో౽స్యాః।

యోషితః ఇతి। పులకరోధి రోమాఞ్చవ్యాపి నవసఙ్గమేన జన్మ యస్య తత్ ఘర్మవారి స్వేదోదకం దధత్యాః ఇతి సాత్త్వికోక్తిః కాన్తవక్షసి పతన్త్యాః ఇతి ఔత్సుక్యోక్తిః। యోషితః యా లలితమణ్డనతా ఉత్కృష్టప్రసాధనత్వమ్। భావే తత్। సా ఏవ మణ్డనం వభూవ। తాదృశఫలత్వాత్ తస్య ఇతి భావః॥౪౧॥

శీధ్వితి। శిధ్యతే అనేన ఇతి శీధు పక్వేక్షురసవికార మద్యవిశేషః తస్య పానేన విధురాసు విమూఢ్ాసు తథా దయితైః సఙ్గతాసు స్వయం ప్రాప్తాసు చ కామినీషు అతిమానవతీషు ఆశు మాన కోపం నిగృహ్ణన్ నివర్త్యన్ శిథిలీకృతా లజ్జా యేన సః మదనః ను మదః ను ఉపలేభే లక్ష్యతే స్మ ఇత్యర్థః। ప్రియసమాగమశీధుపానరుపోభయకారణాభఙ్గాత్ ఉభయథా మాననిగ్రహాద్యనుభావ సాధారణ్యాత్ చ సన్దేహః సః ఏవ అలఙ్కారః॥౪౨॥

ద్వారీతి। ద్వారి త్వదాగమనమార్గే ఏవ చక్షుః ఇతి ఔత్సు-

కామినామితి వచః పునరుక్తం

ప్రీతయే నవనవత్వమియాయ॥౪౩॥

సాచి లోచనయుగం నమయన్తీ

రున్ధతీ దయితవక్షసి పాతమ్।

సుభ్రువో జనయతి స్మ విభూషాం

సఙ్గతావుపరరామ చ లజ్జా॥౪౪॥

సవ్యలీకమవధీరితఖిన్నం

ప్రస్థితం సపది కోపపదేన।

క్యోక్తిః। అధిపాణి పాణౌ కరే కపోలౌ ఇతి చిన్తోక్తిః కిం బహునా జీవితం త్వయి త్వదధీనం త్వాం వినా న జీవతి ఇత్యర్థః। ఇతి గాఢానురాగోక్తిః। అతః అస్యాః కలహః విగ్రహః కృతః ? ఇత్యేవం కామినీనాం ప్రీతయే పునః ఉక్తం పునః పునః ఉచ్యమాన వచః దూతీవాక్యం నవనవతం నవప్రకారత్వమ్ అపూర్వవద్భావమ్ ఇయాయ। ప్రకారార్థే ద్విర్భావః కర్మధారయవద్భావాత్ సుపః లుక్। కాన్తాన్ రాగప్రకటనాత్ కామినః ప్రహృష్యన్తి ఇతి భావః। కలహాన్తరితా ఇయమ్॥౪౩॥

సాచీతి। లోచనయుగం సాచి తిర్యక్ నమయన్తీ ప్రియే తిర్యక పాతయన్తీ న తు హ్రియా ఇత్యర్థః। దయితవక్షసి పాతం రున్ధతీ ఇష్టమ్ అపి ప్రతివధ్నతీ లజ్జా సుభ్రువః నాయికాయాః విభూషాం శోభాం జనయతి స్మ। సజ్జతీ సురతప్రసఙ్గే సతి ఉపరరామ చ। ఏవం యతః తదా న దూషణమ్ ఏవ ఇతి భావః। "విభాషాకర్మకాత్" ఇతి పరస్మైపదమ్॥౪౪॥

సవ్యలీకమితి। సవ్యలీకం సాపరాధమ్ అత ఏవ అవధీ-

యోషితః సుహృదివ స్మ రుణద్ధి

ప్రాణనాథమభివాష్పనిపాతః॥౪౫॥

శఙ్కితాయ కృతవాష్పనిపాతామ్

ఈర్ష్యయా విముఖితాం దయితాయ।

మానినీమభిముఖాహితచిత్తాం

శంసతి స్మ ఘనరోమవిభేదః॥౪౬॥

లోలదృష్టి వదనం దయితాయాః

చుమ్బతి ప్రియతమే రభసేన।

రితః అవజ్ఞాతః సన్ ఖిన్నః తమ్। "పూర్వకాల" ఇత్యాదినా తత్ పురుషః। సపది కోపస్య పదేన వ్యాజేన ప్రస్థితం నిర్గచ్ఛన్తం ప్రాణనాథం ప్రియం యోషితః సమ్భన్ధి అభివాష్పనిపాతః ఆభిముఖ్యేన అశ్రుమోక్షః సుహృత్ ఇవ రుణద్ధి స్మ రురోధ। వాష్పపాతస్య

మన్యుమోక్షలిఙ్గతయా ప్రస్థానప్రతిబన్ధకత్వాత్ సుహృదౌపగ్యమ్। ఇయమ్ అధీరా ఖణ్డితా।
జ్ఞాతేఽన్యాసఙ్గిని పతౌ ఖడితేర్ష్యాకషాయితా అధీరాశ్రు విముఞ్చన్తీ విజ్ఞేయా చాత్ర నాయికా॥
ఇతి దశరూపకే॥౪౫॥

శఙ్కితాయేతి। శఙ్కితస్య నాయకాయ అవిశ్వస్తాయ దయితాయ ఇర్ష్యయా విముఖితాం
విముఖీకృతామ్ అత ఏవ కృతవాష్పనిపాతాం మానినీం ఘనరోమవిభేదః సాన్ద్రపులకోదయః
అభిముఖమ్ ఆహితం చిత్తం యయా తాం నిష్కోషామ్ ఇత్యర్థః। శంసతి స్మ వ్యనక్తి స్మ
ఇత్యర్థః। అన్యథా సాత్త్వికానుదయాత్ ఇతి భావః అత్ర అపి పూర్వోక్తైవ నాయికా॥౪౬॥

అథ సమ్భోగశృఙ్గారత్ ఆహ। స ఆన్తరః బాహ్యశ్చ తత్ర బాహ్య-

వ్రీడయా సహ వినీవి నితమ్బాత్

అంశుకం శిథిలతాముపపేదే॥౪౭॥

హ్రీతయా గలితనీవి నిరస్యన్

అన్తరీయమవలమ్బితకాఞ్చి।

మణ్డలీకృతపృథుస్తనభారం

సస్వజే దయితయా హృదయేశః॥౪౮॥

ఆదృతా నఖపదైః పరిరమ్భః

రతమ్ ఆహ। లోలేతి। ప్రియతమే లోలదృష్టి చఞ్చలేక్షణం దయితాయాః వదనం రభసేన
బలాత్కారేణ చుమ్బతి సతి వినీవినిర్గత బన్ధనమ్ అంశుకం నితమ్బాద్ వ్రీడ఼యా సహ
శిథిలతామ్ ఉపపేదే ఉభయమ్ అపి శిథిలమ్ ఆసీత్ ఇత్యర్థః। అత్ర
వ్రీడ఼ాంశకరూపసమ్బన్ధిభేదభిన్నవృత్తిస్రంసనరూపశైథిల్యస్య
అభేదాధ్యవసాయనిబన్ధనాతిశయోక్తిమూలసహోక్తి- విశేషః అలఙ్కారః। అత ఏవ
వ్రీడ఼ాంశుకౌపమ్యఞ్చ కల్ప్యమ్। అత్ర వాత్స్యాయనః—“వాహ్యమాభ్యన్తరం చేతి ద్వివిధం

రతముచ్యతే। తత్రాద్యం చుమ్బనాశ్లేషనఖదన్తక్షతాదికమ్ ద్వితీయం సురతం సాక్షాన్నానాకారేణ కల్పితమ్॥౪౭॥

ప్రీతయేతి। గలితనీవి గలితబన్ధనం తథాపి అవలమ్బితా కాఞ్చీ యేన తత్ కాఞ్చీలగ్నమ్ ఇత్యర్థః। తదన్తరీయమ్ అధోఽంశుకమ్। "అన్తరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోఽంశుకే" ఇత్యమరః। నిరస్యన్ ఆక్షిపన్ హృదయేశః ప్రియః ప్రీతయా వస్త్రాపగమాత్ లజ్జితయా। ప్రీధాతోః కర్త్రరిక్తః। దయితయా మణ్డలీకృతః వర్తులీకృతః పృథుః స్తనభారః యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా గాఢమ్ ఇత్యర్థః। సస్వజే ఆశ్లిష్టః ప్రియదృష్టేః ప్రతిబన్ధార్థమ్ ఇత్యర్థః॥౪౮॥

చుమ్బితాని ఘనదన్తనిపాతైః।

సౌకుమార్యగుణసమ్భృతకీర్త్తిః

వామ ఏవ సురతేష్వపి కామః॥౪౯॥

పాణిపల్లవవిధూననమన్తః

సీత్కృతాని నయనార్ద్ధనిమేషాః।

యోషితాం రహసి గద్గదవాచామ్

అస్త్రతాముపయయుర్మదనస్య॥౫౦॥

ఆదృతా ఇతి। పరిరమ్భాః ఆలిఙ్గనాని నఖపదైః హేతుభిః ఆదృతాః అభిమతాః। హేతౌ ఇతి తృతీయా। తథా చుమ్బనాని ఘనదన్తనిపాతైః గాఢదన్తక్షతైః హేతుభిః ఆదృతాని ఇతి లిఙ్గవిపరిణామః। సురతసుఖోద్దీపకత్వాత్ నఖదన్తక్షతపూర్వకేషు ఆలిఙ్గనచుమ్బనేషు ఆదరః సంవృత్తః ఇత్యర్థః। నను సుకుమారం కామతన్త్రే కథం పీడాకరేషు ఆదరః ? ఇతి న వాచ్యమ్ ఇతి ఆహ। సౌకుమార్యమ్ ఏవ గుణః తేన సమ్భృతకీర్త్తిః లబ్ధయశాః కామః సురతేషు సమ్భోగేషు అపి న కేవలం విప్రలమ్భేషు ఇతి భావః। వామః క్రూరః ఏవ సుకుమారః కామః ఇతి వాదమాత్రమ్। వస్తుతస్తు పీడయన్ ఏవ ముఖమ్ ఆవహతి ఇతి భావః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః॥౪౯॥

అథ ఆభ్యన్తరం రతమ్ ఆహ। పాణీతి। రహసి ఏకాన్త ఇతి విశ్రమ్భాతిశయోక్తిః గద్గదవాచాం స్ఖలగిరాం యోషితా సమ్బన్ధీని పాణిపల్లవయోః విధూననం కమ్పనమ్ అన్తః సీత్కృతాని సీత్కారాః। ఏతేన కుట్టమితాఖ్యః భావః ఉక్తః। "అధరపీడనాదౌ సుఖేఽపి దుఃఖవదుపచారః కుట్టమితమ్" ఇతి లక్షణాత్। నయనానామ్ అర్ద్ధనిమేషాః అర్ద్ధ నిమీలితాని। రహసి ఏకాన్తే

పాతుమాహితరతీన్యభిలేషుః

తర్షయన్త్యపునరుక్తరసాని।

సస్మితాని వదనాని బధూనాం

సోత్పలాని చ మధూని యువానః॥౫౧॥

కాన్తసఙ్గమపరాజితమన్యౌ

వారుణీరసనశాన్తవివాదే।

గద్గదవాచాం యోషితామ్ ఇతి విశేషణసామర్థ్యాత్ గద్గదవాక్త్ చ ఇతి ఏతాని మదనస్య అస్త్రతామ్ ఉపయయుః అస్త్రవత్ పుంసామ్ ఉద్దీపనాని ఆసన్ ఇత్యర్థః। అత్ర సీత్కారార్ద్ధనిమేషాదినా ముఖం పారవశ్యం వ్యజ్యతే। తదుక్తం రతిరహస్యే। "స్రస్తతా వపుషి మీలనం దృశోర్మూర్చ్ఛనా చ రతిలాభలక్షణమ్। శ్లేషయేత్ స్వజఘనం ముహుర్ముహుః సీత్కరోతి గతలజ్జితాకులా" ॥ఇతి ॥౫౦॥

అథ మధుపానవర్ణనమ్ ఆరభతే। పాతుమిత్యాదినా। యువాన ఆహితరతీని వర్ద్ధితరాగాణి అత ఏవ అపునరుక్తరసాని పునఃపునః పానేన అపి అపూర్వస్వాదాని అత ఏవ తర్షయన్తి తృష్ణోత్పాదకాని అతృప్తికరాణి ఇత్యర్థః। సస్మితాని బధూనాం వదనాని సోత్పలాని మధూని చ పాతుమ్ అభిలేషుః ఇచ్ఛన్తి। అత్ర ప్రస్తుతానామ్ ఇవ వదనానాం మధూనాం చ పానక్రియౌపమ్యస్య గమ్యత్వాత్ కేవలం ప్రాకరణికవిషయతయా తుల్యయోగితాలఙ్కారః। "ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః। ఔపమ్య గమ్యతే యత్ర మా మతా తుల్యయోగితా॥" ఇతి లక్షణాత్॥౫౧

కాన్తేతి। కాన్తసఙ్గమేన పరాజితమన్యౌ త్యక్తరోషే తదవధికత్వాత్ తస్య ఇతి భావః। కిఞ్చ వారుణీరసనేన మధ్వా

మానినీజన ఉపాహితసన్ధౌ
సన్దధే ధనుషి నేషుమనఙ్గః॥౫౨॥

కుప్యతాశు భవతానతచిత్తాః
కోపితాంశ్చ వరివస్యత యూనః
ఇత్యనేక ఉపదేశ ఇవ స్మ
స్వాద్యతే యువతిభిర్మధువారః॥౫౩॥

భర్తృభిః ప్రణయసమ్భ్రమదత్తాం
వారుణీమతిరసాం రసయిత్వా।

స్వాదేన శాన్తః వివాదః వాక్కలహాదిః యస్య తస్మిన్ అతః ఉపాహితసన్ధౌ ప్రియైః సహ కృతసన్ధానే మానినీజనే విషయే అనఙ్గః ధనుషి ఇషుం న సన్దధే సిద్ధసాధ్యే సాధనవైయర్థ్యాత ఇతి భావః॥౫౨॥

కుప్యతేతి। యూనః ప్రియాన్ కుప్యత యూనాం కోపం జనయత్ "నాత్ర కుధద్రుహ" ఇత్యాదినా యూనాం సమ్ప్రదానత్వే చతుర్థీ తస్య యం ప్రతి కోపః ఇతి నియమాత్ అత్ర కోపస్తావత్ కృత్రిమః ఇతి। ఆశు ఆనతచిత్తాః అనుకూలచిత్తాః భవత। కిఞ్చ కోపితాన్ వరివస్యత పరిచరత। "నమో వరివశ్చిత్రజః క్యచ్" ఇతి క్యచ్। వరివసః పరిచర్యాయామ్ ఇత్యర్థే తస్య నియమశ్చ। ఇత్యేవమ్ అనేకః అనేకప్రకారః యః ఉపదేశః ప్రవర్తకవాక్యం సః ఇవ మధువార మధుపానావృత్తిః। "మధువారా మధుక్రమా" ఇత్యమరః। యువతిభిః స్వాద్యతే స్మ। మధువారస్య కోపాదికార్యప్రవర్తకత్వసామ్యాత్ ఉపదేశః ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। అనియతాః ఖలు మత్తచేష్టాః ఇతి భావః॥౫౩॥

భర్తృభిరితి। భర్తృభిః ప్రణయసంభ్రమాభ్యాం ప్రమాదరాభ్యాం

హ్రీవిమోహవిరహాదుపలేభే

పాటవం ను హృదయం ను బధూభిః॥౫౪॥

ఖాదితః స్వయమథైధితమానం

లమ్భితః ప్రియతమైః సహ పీతః।

ఆసవః ప్రతిపదం ప్రమదానాం

నైకరూపరసతామివ భేజే॥౫౫॥

దత్తామ్। "సంభ్రమః సాధ్వమేఽపి స్యాత్ సంవేగాదరయోరపి" ఇతి విశ్వః। అత ఏవ అతిరసామ్ అధికస్వాదాం వారుణీం వరుణాత్మజామ్ "సురా హలిప్రియా హాలా పరిస్రుద్వరుణాత్మజా" ఇత్యమరః। రమయిత్వా అఖాద్య బధూభిః హ్రీవిమోహవిరహాత్ మదేన లజ్జా జాడ్యాపగమాత్ హేతోః పాటవం ను హృదయం ను జ్ఞానవిశేషం ను ఉపలేభే? అత ఏవ హృదయస్య తత్కార్యజ్ఞానసామర్థ్యాత్ హృదయమ్ ఏవ ప్రాగసత్ పశ్చాత్ లబ్ధమ్ ఇతి సన్దేహః। అన్యథా కథం ప్రియం ప్రతి వక్రోక్త్యాద్యర్థేషు ప్రవృతిః? ఇతి భావః। సన్దేహాలఙ్కారః॥౫౪॥

స్వాదిత ఇతి। స్వయం స్వాదితః ఆదౌ స్వయమ్ ఏవ పీతః అథ అనన్తరం ప్రియతమైః ఏధితమానం వర్ద్ధితబహుసమ్మానం యథా తథా లమ్భితః గ్రాహితః స్వహస్తేన ప్రాపితః ఇత్యర్థః। తతః ప్రియతమైః సహ పీతః యుగపదేకపాత్రేణ పీతః ఇత్యర్థః। ఆసవః ప్రమదానా ప్రతిపదం ప్రతిక్షణం న ఏకరూపరమతామ్ అనేకవిధస్వాదుత్వమ్। నఞర్థస్య శబ్దస్య సుప్సుపా ఇతి సమాసః। నఞ్సమాసే నలోపః స్యాత్। భేజే ఇవ ప్రాప ఇవ। ప్రాయేణ ఉపచారవిశేషాత్ భోజ్యేషు రసవిశేషః స్యాత్ ఇతి భావః। ఆస్వాదనాదిపదార్థానామ్ అనేకరసతాప్రాప్తిహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం తావత్ ఏకం స్వాదనాదీనామ్ అనేకధర్మాణామ్ ఏకస్మిన్ ఏవ సర్వక్రమేణ సమ్బన్ధాత్ పర్యాయ

భ్రూవిలాససుభగాననుకర్తుం

విశ్వమానివ వధూనయనానామ్।

ఆదదే మృదువిలోలపలాశైః

ఉత్పలైశ్చషకవీచిషు కమ్పః॥౫౬॥

ఓష్ఠపల్లవవిదంశరుచీనాం
హృద్యతాముపయయౌ రమణానామ్।
ఫుల్లలోచనవిలోలసరోజైః
అఙ్గనాస్యచషకైర్మధువారః॥౫౭॥

భేదశ్చ తయోశ్చ సంసృష్టయోః అనేకరసత్వోత్ప్రేక్షాబీజత్వాత్ తథా సహ అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౫౫॥

భ్రూవిలాసేతి। భ్రూవిలాసైః సుభగాన్ సున్దరాన్ బధూనయనానాం విభ్రమాన్ అనుకర్తుం తైః ఆత్మానం సమీకర్తుమ్ ఇవ ఇతి ఫలోత్ప్రేక్షా। మృదువిలోలపలాశైః ఈషచ్చఞ్చలదలేః ఉత్పలైః చషకేషు యాః వీచయః మధుర్మయః తాసు యః కమ్పః సః ఆదదే స్వీకృతః న తు స్వకమ్పః తస్య విలోలవిశేషణేన ఏవ ఉక్తత్వాత్ తత్స్వీకారశ్చ తద్యోగః ఏవ। పూర్వం నేత్రమాత్రసామ్యభాజామ్ ఉత్పలానాం కమ్పమానవీచియోగాత్ సభ్రూవిలాసనేత్రసామ్యం జాతమ్ ఇత్యర్థః॥౫౬॥

ఓష్ఠేతి। ఓష్ఠః ఏవ పల్లవః తస్య విదంశే దంశనే రుచిః అభిలాషః యేషాం తేషాం ముఖసురాపానమిషేణ అధర పిపాసతాన్ ఇత్యర్థః। రమణానాం ఫుల్లాని లోచనాని ఏవ విలోలసరోజాని యేషు తైః అఙ్గనాస్యాని ఏవ చషకాణి పానపాత్రాణి। "చషకోఽస్త్రీ పానపాత్రమ్" ఇత్యమరః। తైః మధుధారః మధుపానావృత్తిః హృద్యతాం హృదయప్రియతామ్ ఉపయయౌ। "హృదయస్య ప్రియః" ఇతి యత్-

ప్రాప్యతే గుణవతాపి గుణానాం
వ్యక్తమాశ్రయవశేన విశేషః।
తత్తథా హి దయితాననదత్తం
వ్యానశే మధు రసాతిశయేన॥౫౮॥

వీక్ష్య రత్నచషకేష్వతిరిక్తాం

కాన్తదన్తపదమణ్డనలక్ష్మీమ్।

జజ్ఞిరే బహుమతాః ప్రమదానామ్

ఓష్ఠయావకనుదో మధువారాః॥౫౯॥

లోచనాధరకృతాహృతరాగా

ప్రత్యయః। "హృదయస్య హృల్లేఖయదణలాసేషు" ఇని హృద్భావః। రమణ విశేషణార్థహేతుకకావ్యలిఙ్గసఙ్కీర్ణరూపకాలఙ్కారః॥౫౭॥

ప్రాప్యత ఇతి। గుణవతా అపి ఆశ్రయవర్శన గుణానాం విశేషః ప్రకర్షః ప్రాప్యతే వ్యక్తం తత్ తథా యదుక్తం తథా ఏవ ఇత్యర్థః। యస్మాత్ దయితాయాః ఆననేన కరణేన దత్తం మధు రసాతిశయేన స్వాదుప్రకర్షేణ కర్త్రా వ్యానశే వ్యాప్తమ్। విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః॥౫౮॥

వీక్ష్యేతి। రత్నచషకేషు స్ఫటికాదిమణిపాత్రేషు అతిరిక్తాం యావకాపగమాత్ పూర్వాభ్యధికాం కాన్తస్య యత్ దన్తపదమ- ణ్డనం తస్య లక్ష్మీం శోభాం ప్రతివిమ్బితామ్ ఇతి శేషః। వీక్ష్య ఓష్ఠయావకనుదః అధరలాక్షారాగహారిణః మధువారాః మధుపానభ్యాసాః ప్రమదానాం బహుమతాః అభిమతాః। వర్త్తమానే క్తః తద్యోగాత్ షష్ఠీ। జజ్ఞిరే జాతాః తేషాం ప్రియానురాగచిహ్నప్రకాశకత్వాత్ ఇతి భావః॥౫౯॥

వాసితాననవిశేషితగన్ధా।

వారుణీ పరగుణాత్మగుణానాం

వ్యత్యయం వినిమయం ను వితేనే॥౬౦॥

మధుపానాత్ త్రిలోచనేషు రాగోత్పత్తిః అధరేభ్యశ్చ లాక్షారాగ నివృత్తిః మధ్వాననయోశ్చ అన్యోన్యగన్ధసంక్రాన్తిః ఇతి స్థితే సతి ఉత్ప్రేక్ష్యతే। లోచనేతి। లోచనే చ అధరశ్చ లోచనాధరమ్। "సముద్రాభ్రాద్ఘః" ఇతి వ్యభిచారజ్ఞాపకాత్ న అత్ర అధరశబ్దస్య

పూర్వనిపాతః। కృతశ్చ అసౌ ఆహృతశ్చ ఇతి విశేషణసమాసః। లోచనాధరస్య కృతాహృతః రాగః యయా మా తథోక్తా లోచనయోః కృతరాగా అధరాత్ ఆసమన్తాత్ హృతరాగా చ ఇత్యర్థః। షష్ఠ్యాశ్చ అర్థసమ్బన్ధాత్ సామాన్యస్య యోగ్యవిశేషణపర్యవసాననియమేన అధికరణాపాదానార్థయోః ఆక్షేపాత్। తథా చ అధరలోచనపరగుణయోః రాగతద్విరహయోః స్థానవిపరీతవృత్తిం కృతవతీ ఇత్యర్థః। తథా వాసితేన స్వగన్ధసంక్రాన్తిసురభితేన ఆననేన విశేషితః। అతిశాయితః గన్ధః యస్యాః సా। యద్వా వాసితాననా చ అసౌ అర్థాత్ ఆననేన ఏవ విశేషితగన్ధా చ ఇతి కృతబహువ్రీహి విశేషణసమాసః। ఉభయథాపి ఆననసంక్రాన్తస్వగన్ధా స్వసంక్రాన్తాననగన్ధా చ ఇత్యర్థః। ఏవంభూతా వారుణీ మదిరా పరగుణాత్మ గుణానాం పరయోః లోచనాధరయోః గుణౌ చ పరస్య ఆననస్య గుణః ఆత్మనః వారుణ్యాః గుణశ్చ పరగుణాత్మగుణాః తేషాం పరగుణానామ్ ఆత్మగుణానాం వ్యత్యయం ను వినిమయం ను వితేనే విస్తారయామాస। చిత్తేన ప్రామాదికీ వస్తుపరివృత్తిః వ్యత్యయః। బుద్ధిపూర్వా తు వస్తుపరివృత్తిః వినిమయః। తన్త్రోచ్చరితస్య పరగుణశబ్దస్య ఆవృత్త్యా పరగుణౌ చ పరగుణాత్మగుణౌ చ ఇతి విగ్రహః కథఞ్చిత్ అగత్యా సోఢ్వ్యః ఉపమానపూర్వపదబహు-వ్రీహివత్। తథా చ

తుల్యరూపమసితోత్పలమక్ష్ణోః

కర్ణగం నిరుపకారి విదిత్వా।

యోషితః సుహృదివ ప్రవిభేజే

లమ్బితేక్షణరుచిర్మదరాగః॥౬౧॥

క్షీణయావకరసోఽప్యతిపానైః

కాన్తదన్తపదలమ్బితశోభః।

అయమ్ అర్థః పరగుణయోః అధరలోచనగుణయోః రాగతద్విరహయా వ్యత్యయం ను వినిమయం ను వితేనే? తథా పరగుణాత్మగుణయో ఆననగన్ధాత్మగన్ధయోశ్చ వ్యత్యయం ను వినిమయం ను వితేనే అన్యథా కథమ్ అన్యస్మిన్ అన్యధర్మోపలమ్భః సమ్భవతి ఇతి భావః। అత్ర లోచనాధరరాగయోః తదభావయోః వా భేదే అపి అభేదాధ్యవసాయాత్ ఏకత్వవాచః యుక్తిః తస్మాత్ తన్మూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితా చ ఇయం వ్యత్యయవినిమయయోః అన్యతరకరణోత్ప్రేక్షా ఇతి సంక్షేపః। సా చ ప్రతీయమానా వ్యఞ్జకాప్రయోగాత్। నుశబ్దస్త సంశయే॥౬౦॥

తుల్యేతి। అక్ష్ణోః తుల్యరూపమ్ అక్షితుల్యాకృతి యోషితః కర్ణగం కర్ణావతంసీకృతమ్ అసితోత్పలం నిరుపకారి అనుపకారక విదిత్వా జ్ఞాత్వా తత్కార్యశోభాయాః కర్ణాన్తవిశ్రాన్తేన అక్ష్ణా ఏవ కృతత్వాత్ ఇతి భావః। మదరాగః సుహృత్ ఇవ ఉత్పలస్య బన్ధుః ఇవ అనిష్టవారకత్వాత్ ఇతి భావః। లమ్భితేక్షణరుచిః ఆవృతనయనకాన్తిః సన్ ప్రవిభేజే వర్ణాన్తరాపాదానేన ప్రవిభక్తవాన్। అవైలక్షణ్యకరాత్ అక్ష్ణః వ్యావర్త్యామాస తతః విచ్ఛిత్తికరత్వాత్ ఇతి భావః॥౬౧॥

క్షీణేతి। అతిపానైః క్షీణయావకరసః క్షీణలాక్షారాగః

ఆయయావతితరామివ బధ్వాః

సాన్ద్రతామధరపల్లవరాగః॥౬౨॥

రాగకాన్తనయనేషు నితాన్తం

విద్రుమారుణకపోలతలేషు।

సర్వగాపి దదృశే వనితానాం

దర్పణేష్వివ సుఖేషు మదశ్రీః॥౬౩॥

బద్ధకోపవికృతీరపి రామాః

అపి కాన్తస్య దయితస్య దన్తపదేన దన్తక్షతేన సమ్భృతా శోభా యస్య సః బధ్వా అధరపల్లవరాగః అతితరామ్ అతిమాత్రమ్। అతిశబ్దాత్ తరప్ప్రత్యయే "కిమేత్తిఙ్వ్యయః" ఇత్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయః। "తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః" ఇతి అవ్యయసంజ్ఞా। సాన్ద్రతాం ఘనత్వమ్। ఆయయౌ ఇవ ప్రియోపభోగచిహ్నమణ్డితానాం కామిన్యవయవానాం కిమ అన్యైః మణ్డనైః ? ఇతి భావః। తత్ర క్షీణస్య అపి సాన్ద్రతా ఇతి విరోధాత్ కాన్తదన్తేత్యాదివిశేషణగత్యా సాన్ద్రత్వే హేతూక్త్యా కావ్యలిఙ్గం తత్సఙ్కీర్ణా ఉత్ప్రేక్షా॥౬౨॥

రాగేతి। వనితానాం సర్వగా అపి సర్వాఙ్గగతా అపి। “అన్తాత్యన్త” ఇత్యాదినా జః। మతశ్రీరాగేణ కాన్తాని నయనాని యేషు తేషు విద్రుమవత్ అరుణాని కపోలతలాని యేషు తేషు ముఖేషు దర్పణషు ఇవ నితాన్తం దదృశే తేషాం నయనాదినైర్మల్యేన రాగాభివ్యక్తిసమ్భవాత్ ఇతి భావః। అత్ర మదశ్రీః సర్వగతా అపి ముఖేషు ఏవ దదృశే ఇతి విరోధః తస్య ముఖవిశేషణైః సమాధానాత్ కావ్యలిఙ్గానుప్రాణితః విరోధవదాభాసః అలఙ్కారః। స చ ఉపమయా సంసృజ్యతే॥౬౩॥

బద్ధేతి। బద్ధా కోపేన వికృతిః యాభిః తాః తథాభూతాః

చారుతాభిమతతాముపనిన్యే।

వశ్యతాం మధుమదో దయితానామ్

ఆత్మవర్గహితమిచ్ఛతి సర్వః॥౬౪॥

వాససాం శిథిలతాముపనాభి

హ్రీనిరాసమపదే కుపితాని।

యోషితాం విదధతీ గుణపక్షే

నిర్మమార్జ మదిరా వచనీయమ్॥౬౫॥

భర్తృషూపసఖి నిక్షిపతీనామ్

అపి రామాః కర్మ చారుతా తాసాం సౌన్దర్యం కర్తృం అభిమతతం ప్రియవాల్లభ్యమ్ ఉపనిన్యే। సౌన్దర్యే హి వికృతిమ్ అపి రోచయతే ఇతి భావః। మధుమదః దుహితానాం వశ్యతాం విధేయత్వమ్ ఉపనిన్యే।తథాహి। సర్వః ఆత్మవర్గహితమ్ ఇచ్ఛతి అతః చారుతా స్త్రీత్వాత్ స్త్రీణామ్ ఉపచకార మధుమదస్తు పుంస్త్వాత్ పుంసామ్ ఇతి యుక్తమ్ ఇత్యర్థః। అత్ర వికృతాః అపి అభిమతాః కుపితాః అపి వశ్యా ఇతి విరోధస్య చారుతామదాభ్యాం సమాధానాత్ ఉభయయా అపి విరోధాభాసః భవన్ అర్థాన్తరన్యాసేన సంసృజ్యతే॥౬౪॥

వాససామితి। ఉపనాభి నాభిసమీపే వాససాం శిథిలతా హ్రీనిరామం లజ్జాత్యాగమ్ అపదే కుపితాని అస్థానకోపాన్ చ గుణపక్షే గుణకోటౌ విదధతీ నివేశయన్తీ దోషాన్ అపి ఏతాన్ గుణాన్ కుర్వతీ ఇత్యర్థః। మదిరా అపి యోషితాం వచనీయమ్। "న నాభిం దర్శయేత్" ఇతి శాస్త్రనిషిద్ధాచరణనిన్దాం నిర్మమార్జ। తథా దోషాణామ్ అపి వస్త్రశైథిల్యాదీనాం తదానీం గుణత్వాత్ న కశ్చిత్ వచనీయావకాశః ఇత్యర్థః॥౬౫॥

ఆత్మనో మధుమదోద్యమితానామ్।

వ్రీడయా విఫలతా వనితానాం

న స్థితం న విగతం హృదయేషు॥౬౬॥

రున్ధతౌ నయనవాక్యవికాశం

సాదితోభయకరా పరిరమ్భే।

వ్రీడ్ఁితస్య లలితం యువతీనాం

క్షీవతా బహుగుణైరనుజగ్రాహే॥౬౭॥

భర్తృష్వితి। ఉపసఖి సఖీసమీపే। సమీపార్థే అవ్యయీభావః। ఆత్మనః ఖదేహాన్। "ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మని" ఇతి వైజయన్తీ। భర్తృషు నిక్షిపతీనాం నిపాతయన్తీనాం భర్తృణామ్ ఉపరి పతన్తీనామ్ ఇత్యర్థః। "ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్" ఇతి వికల్పాత్ నుమభావః। కుతః ? మధుమదేన ఉద్యమితానాం ప్రేరితానాం న తు స్వేచ్ఛయా ఇతి భావః। వనితానామ్ అనురక్తస్త్రీణామ్। "వనితా జనితాత్యర్థానురాగాయాం చ యోషితి" ఇతి విశ్వః। హృదయేషు విఫలయా। అనుచితాచరణాత్ ఇతి భావః। వ్రీడ్ఁయా న స్థితం న విగతమ్। వఫల్యాత్ తస్యాః మదీపాధికత్వాత్ చ ఇతి భావః। అత ఏవ న ఉభయనిషేధవిరోధః॥౬౬॥

రున్ధతీతి। నయనానాం వాక్యానాం చ వికాశం ప్రాగల్భ్యం రున్ధతీ ప్రతిబధ్నతీ। తథా పరిరమ్భే ఆలిఙ్గనే సాదితౌ స్తమ్భితౌ ఉభౌ కరౌ యయా సా యువతీనాం సమ్బన్ధినీ క్షీవతా మత్తతా। కర్తరి క్తః। అనుపసర్గాత్ "ఫుల్లక్షీవకృశోల్లాఘాః" ఇతి నిపాతనాత్ సాధుః। క్షీవా మత్తా తస్యాః భావః క్షీవతా। త్వతలోః గుణవచనస్య పుంవద్భావః వక్తవ్యః। బహుగుణైః దృష్టిసఙ్కోచా-

యోషిదుద్ధతమనోభవరాగా

మానవత్యపి యయౌ దయితాఙ్కమ్।

కారయత్యనిభృతా గుణదోషే

వారుణీ ఖలు రహస్యవిభేదమ్॥౬౮॥

ఆహితే ను మధునా మధురత్వే

చేష్టితస్య గమితే ను వికాశమ్।

ఆవభౌ నవ ఇవోద్ధతరాగః

కామినీష్వవసరః కుసుమేషోః॥౬౯॥

దిభి వ్రీడ఼ితస్య వ్రీక఼ాయాః। భావే క్తః। లలితం విలాసమ్ అనుజహ్రే అనుచక్రే। కర్త్రరి లిట్। వ్రీడ఼ాకార్య్య కరత్వాత్ వ్రీడానుకరణమ్ ఇతి ఉపమాలఙ్కారః॥౬౭॥

యోషిదితి। ఉద్ధతః ఉత్కటః మనోభవేన యః రాగః సః యస్యాః సా యోషిత్ మానవతీ అపి దయితస్య అఙ్కం యయౌ। యతః మానాత్ రాగః బలీయాన్ ఇతి భావః। లాఘవదోషం పరిహరతి। కారయతీతి। అనిభృతా చపలా న కార్య్యకారిణీ ఇత్యర్థః। వారుణీ మదిరా గుణేషు దోషేషు చ విషయే। సర్వః అపి ద్వన్ద్వః విభాషయా ఏకవత్ భవతి।రహస్యవిభేదం రహస్యభఙ్గం కారయతి ఖలు। బలాత్ నిగూహితౌ అపి గుణదోషీ ప్రకాశయతి ఇత్యర్థః। యతః నిగూఢరాగప్రకటనం ప్రకటమానత్యాగశ్చ ప్రమత్తాయాః న లాఘవమ్ ఆవహతి అబుద్ధిపూర్వకత్వాత్ ఇతి భావః॥౬౮॥

ఆహిత ఇతి। మధునా మద్యేన చేష్టితస్య వ్యాపారస్య మధురత్వే మాధుర్య్యే ఆహితం ను ? ప్రాగసతి ఏవ మనోహరత్వే సమ్ప్రతి ఉత్పాదితే వా। వికాశం గమితే ను ప్రాక్ సతి ఏవ మాధుర్య్యే ప్రకర్ష

మా గమన్మదవిమూఢ఼ధియో నః

ప్రాజ్య రన్తుమితి శఙ్కితనాథాః।

యోషితో న మదిరాం భృశమీషుః

ప్రేమ పశ్యతి భయాన్యపదేఽపి॥౭౦॥

చిత్తనిర్వృతివిధాయి వివిక్తం

మన్మథో మధుమదః శశిభాసః।

ప్రాపితే వా ఉద్ధతరాగః ఉద్రిక్తరాగః। అత ఏవ కుసుమేషోః కామినీషు అవసరః ప్రవేశః నవః ఇవ ఆబభౌ నిత్యసన్నిహితః అది మదన కామినీషు మదకృతతాత్కాలికచేష్టామాధుర్యాత్ రాగోద్రేకే సతి అపూర్వవత్ ఉద్దీప్తః అభూత్ ఇత్యర్థః। సంశయానుప్రాణితా ఇయమ్ ఉత్ప్రేక్షా॥౬౯॥

మా గమన్నితి। శఙ్కితనాథాః అవిశ్వస్తపురుషాః యోషితః మదేన విమూఢధియః స్తబ్ధబుద్ధయః నః అస్మాన్ ప్రోజ్య విసృజ్య। ప్రపూర్వాత్ ఉజ్ఝతేః సమాసే అనఞ్పూర్వే క్త్వోల్యప్। రన్తుం మా గమన్ న గచ్ఛన్తు ఇతి మనీషయా ఇతి శేషః। గమేః మాఙి లుఙ్ "న మాఙ్యోగ" ఇతి అడాగమప్రతిషేధః। మదిరాం భృశమ్ అతిమాత్ర న ఈషుః న ఇచ్ఛన్తి స్మ కిన్తు భర్తృవియోగభయాత్ ఈషత్ ఏవ పపుః ఇత్యర్థః। తథాహి। ప్రేమ స్నేహః అపదే అస్థానే అపి భయాని అనిష్టాని పశ్యతి ఉత్ప్రేక్షతే శఙ్కతే ఇతి యావత్। శఙ్కా హేతౌ ప్రేమ్ణి కర్తృత్వోపచారః॥౭౦॥

చిత్తేతి। చిత్తస్య నిర్వృతివిధాయి సుఖకరం వివిక్తం రహః "వివిక్తం రహసి స్మృతమ్" ఇతి విశ్వః। మన్మథః మధుమదః మద్యమదః శశిభాసః చన్ద్రికాః దయితైః సహ సఙ్గమశ్చ। "వృద్ధో యూనా" ఇతి నిర్దేశాత్ సహశబ్దాప్రయోగే అపి సహార్థే తృతీయా। ఏతాని

సఙ్గమశ్చ దయితైః స్మ నయన్తి

ప్రేమ కామపి భువం ప్రమదానామ్॥౭౧॥

ధార్ష్ట్యలఙ్ఘితయథోచితభూమౌ

నిర్దయం విలులితాలకమాల్యే।

మానినీరతివిధౌ కుసుమేషుః

మత్తమత్త ఇవ విభ్రమమాప॥౭౨॥

శోధు పానవిధురేషు బధూనాం

ప్రమదానాం ప్రేమ వియోగాసహత్వావస్థాసమ్భోగం కామ్ అపి భువ కాఞ్చిత్ దశాం నయన్తి స్మ। రత్యవస్థామ్ అపి అతిక్రమ్య శృఙ్గారావస్థాం క్రీడామయీం నిన్యుః ఇత్యర్థః।
"ప్రేమాభిలాషో రాగశ్చ స్నేహః ప్రేమ రతిస్తథా। శృఙ్గారశ్చేతి సమ్భోగః సప్తావస్థః ప్రకీర్త్తితః॥"
ఇతి ఉక్తం రసరత్నాకరే। "ప్రేమా దిట్టక్షా రమ్యేషు తచ్చిన్తాప్యభి లాషకః। రాగస్తత్సఙ్గబుద్ధిః స్యాత్ స్నేహస్తత్ప్రవణక్రియా॥ తద్వియోగాసహం ప్రేమ రతిస్తత్సహవర్త్తనమ్।
శృఙ్గారస్తసమం క్రీడ़ा సమ్భోగః సప్తధా క్రమః॥" ఇతి॥౭౧॥

క్రీడ़ावస్థామ్ ఆహ। ధార్ష్ట్యేతి। ధార్ష్ట్యేన ప్రాగల్భ్యేన లఙ్ఘితా యథోచితా యోగ్యా భూమిః మర్య్యాదా యస్మిన్ తథోక్తే। చుమ్బనతాడనమణితసీత్కారపురుషాయితాదౌ స్వయమ్ ఉచ్ఛృఙ్ఖలవృత్తిః ఇతి భావః। నిర్దయం యథా తథా విలులితాని ఆకర్షణాకులితాని అలకమాల్యాని యస్మిన్ తస్మిన్ మానినీః రతివిధౌ స్త్రీసురతం కుసుమేషుః కామః మత్తమత్తః మత్తప్రకారః ఇవ విభ్రమం విజృమ్భణమ్ ఆప ప్రాప। మత్తః కిం న కరోతి ఇతి భావః। కారయితరి కర్త్తృత్వోపచారాత్ ఉత్ప్రేక్షా॥౭౨॥

శీధ్వితి। శీధుపానేన మద్యపానేన విధురేషు విహ్వలేషు।

నిఘ్నతాముపగతేషు వపుఃషు।

ఈహితం రతిరసాహితభావం

వీతలక్ష్యమపి కామిషు రేజే॥౭౩॥

అన్యోన్యరక్తమనసామథ బిభ్రతీనాం

చేతోభువో హరిసఖాప్సరసాం నిదేశమ్।

వైబోధికధ్వనివిభావితపశ్చిమార్ద్ధా

సా సంహృతేవ పరివృత్తిమియాయ రాత్రిః॥౭౫॥

“మైరేయమాసవః శీధుః” ఇత్యమరః। అత ఏవ వపుఃషు అఙ్గేషు నివృతా ప్రియపరాధీనతామ్ ఉపగతేషు సత్సు। “అధీనో నిఘ్న ఆయత్తా” ఇత్యమరః। బధూనాం సమ్బన్ధి రతిరమే సురతరసామ్బాదే ఆహితభావం దత్తచిత్తం కామిషు విషయే ఈహితం చుమ్బనతాడనాదిచేష్టితబీతలక్ష్యం నిర్విషయమ్ అస్యానకృతమ్ అపి ఇత్యర్థః। రేజే రాగిణా స్ఖలితమ్ అపి శోభతే ఇతి భావః। విరోధాలఙ్కారః॥౭౩॥

అన్యోన్యేతి। అథ హరిసఖాః ఇన్ద్రసచివాః గన్ధర్వాః తేషామ్ అప్సరసాం చ అన్యోన్యరక్తమనసాం పరస్పరానురక్తచిత్తానా చేతోభువః కామస్య నిదేశమ్ ఆజ్ఞాం బిభ్రతీనాం స్మరవిధేయానాం తాసు రసమాణాసు ఏవ ఇత్యర్థః। “షష్ఠీ చానాదరే” ఇతి షష్ఠీ। విబోధనశీలమ్ ఏషాం తే వైబోధికాః వైతాలికాః। “శీలమ్” ఇతి ఠక్। తేషాం ధ్వనిభిః మఙ్గలరవైః విభావితః అభ్యూహితః జ్ఞాతః పశ్చిమార్ద్ధః చరమభాగః యస్యాః సా తథోక్తా సా రాత్రిః సంహృతా సంక్షిప్తా ఏవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। సుఖినాం భూయాన్ అపి కాలః లఘీయాన్ ఇవ భవతి ఇతి భావః। పరివృత్తి వివృత్తిమ్ ఇయాయ ప్రభాతకల్పా అభూత్ ఇత్యర్థః॥౭౪॥

నిద్రావినోదితనితాన్తరతిక్లమానామ్

ఆయామిమఙ్గలనినాదవిబోధితానామ్।

రామాసు భావివిరహాకులితాసు యూనాం

తత్పూర్వతామివ సమాదధిరే రతాని॥౭౫॥

కాన్తాజనం సురతఖేదనిమీలితాక్షం

సంవాహితుం సముపయానివ మన్దమన్దమ్।

హర్మ్యేషు మాల్యమదిరాపరిభోగగన్ధాన్

ఆవిశ్చకార రజనీపరివృత్తివాయుః॥౭౬॥

నిద్రేతి। నిద్రయా వినోదితః అపనీతః నితాన్తమ్ అత్యర్థం యః రత్యాః క్లమః సః యేషాం తేషామ్ ఆయామిభిః ఆయామవద్భిః దీర్ఘైః మఙ్గలనినాదైః వైబోధికధ్వనిభిః విబోధితానామ్। యూనాం రామాసు। "సున్దరీ రమణీ రామా" ఇత్యమరః। భావివిరహేణ ఆకులితాసు సతీషు రతాని తాని ఏవ పూర్వాణి ప్రథమాని తత్ పూర్వాణి తేషాం భావః తత్పూర్వతా తామ్। భావే తల్ప్రత్యయః। సమాదధిరే ప్రాపుః ఇవ సతి ఉత్ప్రేక్షా। ఆద్యసురతవత్ ఆదరాత్ ప్రవర్త్తన్తే ఇత్యర్థః। యదుత్తరకాలం దుర్లభం తత్ అతితృష్ణయా అనుభూయతే ఇత్యర్థః॥౭౫॥

కాన్తేతి। సురతఖేదేన నిమీలితాని అక్షీణి యేన తం కాన్తాజనం స్త్రీసమూహం సంవాహితుం సేవితుమ్ ఇవ ఖేదాపనోదార్థమ్ అఙ్గమర్దనం కర్త్తుమ్ ఇవ ఇత్యర్థః। "సంవాహనం వాహనేఽపి నరాదేరఙ్గమర్దనే" ఇతి విశ్వః। "వాహ ప్రయత్నే" ఇతి ధాతోః అణ్యన్తాత్ తుమున్। అన్యథా ణిగ్రహణే సంవాహయితుమ్ ఇతి స్యాత్। మన్దమన్దం మన్దప్రకారమ్ "ప్రకారే గుణవచనస్య" ఇతి ద్విర్భావే కర్మధారయవద్భావాత్ సుపః లుక్। సముపయాన్ సంవాన్ రజనీపరివృత్తి-

ఆమోదవాసితచలాధరపల్లవేషు,

నిద్రాకషాయితవిపాటలలోచనేషు।

వ్యామృష్టపత్రతిలకేషు విలాసినీనాం

శోభాం బబన్ధ వదనేషు మదావశేషః॥౭౦॥

గతవతి నఖలేఖాలక్ష్యతామఙ్గరాగే

సమదదయితపీతాతామ్రవిమ్బాధరాణామ్।

వాయుః నిశావసానమరుత్। హర్మ్యేషు మాల్యాని చ మదిరా చ పరిభోగః విమర్దశ్చ తేషాం గన్ధాన్ ఆవిశ్వకార వహిః ప్రసర్పయామాస ఇత్యర్థః। అత్ర సంవాహితుమ్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। మాన్ద్యగుణమూలత్వాత్ గుణనిమిత్తక్రియాఫలా ఉత్ప్రేక్షా॥౧౬॥

ఆమోదేతి। ఆమోదేన మద్యగన్ధేన వామితాః సురభితాః చలాః దష్టముక్తత్వాత్ స్ఫురన్తశ్చ అధరపల్లవాః యేషు తేషు, నిద్రయా కషాయితాని అపటూకృతాని విపాటలాని లోచనాని యేషు తేషు। "కషాయస్తువరే న స్త్రీ నిర్వ్యాసే రఞ్జకాదికే। సురభావపటౌ రక్తే సున్దరే లవణేఽపి చ॥" ఇతి కేశవః। వ్యామృష్టాని ప్రమృష్టాని పత్రాణి తిలకాశ్చ యేషాం తేషు విలాసినీనాం

వదనేషు మదావశేషః శోభాం బబన్ధ। మణ్డనాన్తరాపాయే మదశేషః ఏవ మణ్డనం బభూవ ఇత్యర్థః। స్త్రీణాం మదః ఏవ విభూషణమ్ ఇతి భావః॥౭౭॥

గతవతీతి। అఙ్గరాగే అఙ్గవిలేపనే నఖరేఖాసు నఖపదేషు లక్ష్యతాం దృశ్యతాం గతవతి సతి విమర్దాత్ తన్మాత్రావశేషే సతి ఇత్యర్థః। కిఞ్చ విమ్బతుల్యాః అధరాః విమ్బాధరాః। “శాకపార్థివాదిత్వాత్ మధ్యమపదలోపీ సమానాధికరణసమాసః” ఇతి వామనః। సమద్రైః దయితైః పీతాః పీడితాః అత ఏవ అతిపీడ఼నాత్ ఆతామ్రాః ఆసమన్తాత్ రక్తాః విమ్బాధరాః యాసాం తాసామ్

విరహవిధురమిష్టా సత్మఖీవాఙ్గనానాం

హృదయమవలలమ్బే రాత్రిసమ్భోగలక్ష్మీః॥౭౮॥

ఇతి సురసున్దరీసమ్భోగవర్ణనం నామ

నవమః సర్గః॥౯॥

దశమః సర్గః

అథ పరిమలజామవాప్య లక్ష్మీమ్

అవయవదీపితమణ్డనశ్రియస్తాః।

వసతిమభివిహాయ రమ్యహావాః

సురపతిసూనువిలోభనాయ జగ్ముః॥౧॥

అఙ్గనానాం సమ్బన్ధి విరహేణ ఆహ్నికేన వియోగేన విధురం విహ్వలహృదయం రాత్రిమభోగలక్ష్మీః నఖపదాదిశోభా ఇత్యర్థః। ఇష్టా ఆప్తా సత్సఖీ ఇవ నిపుణసహచరీ ఇవ

అవలలమ్బే ధారయామాస। ప్రియసమ్భోగచిహ్నశోభా స్పష్టా బభూవ ఇత్యర్థః। ప్రియోపభోగచిహ్నశోభావలోకనలాలసాః కథం విరహం సహన్తం ఇత్యర్థః। శ్రౌతీ పూర్ణా ఉపమా అలఙ్కారః। మాలినీవృత్తమ్। లక్షణం తు ఉక్తమ్॥౭౮॥

ఇతి కిరాతార్జునీయకావ్యస్య నవమసర్గవ్యాఖ్యా సమాప్తా।

అథ ఆగన్తుకసహజశోభాసమ్పన్నతయా సమగ్రసాధనాః స్త్రియః మనిమనఃప్రలోభనార్థం ప్రాస్థన్ ఇతి ఆహ। అథేతి। ప్రభాతే పరిమలజాం సమ్భోగసమ్భూతాం లక్ష్మీం శోభామ్ అవాప్య। "సమ్భోగః స్యాత్ పరిమలే" ఇతి వైజయన్తీ। సన్భోగాత్ స్త్రియః

ద్రుతపదమభియాతుమిచ్ఛతీనాం
గగనపరిక్రమలాఘవేన తాసామ్।
అవనిషు చరణైః పృథుస్తనీనామ్
అలఘునితమ్బతయా చిరం నిషేదే॥౨॥

నిహితసరసయావకైర్బభాసే
చరణతలైః కృతపద్ధతిర్వధూనామ్।

శోభన్త ఇతి భావః। ఏతేన ఆగన్తుకశోభాసమ్పత్తిః ఉక్తా। అత ఏవ సురతాదివర్ణనస్య ప్రస్తుతోపయోగిత్వం చ ఉక్తమ్। అథ సహజశోభాసమ్పత్తిమ్ ఆహ। అవయవేతి। అవయవైః స్తనాదిభి దీపితా మణ్డితా మణ్డనశ్రీః ప్రసాధనశోభా యాభిః తాః। రమ్యః హావాః మనోహరవిలాసాః తాః స్త్రియః। "హావో విలాసశ్చేష్టాయామ్" ఇతి విశ్వః। వసతిం శివిరమ్ అభివిహాయ సర్వతః త్యక్త్వా సురపతిసూనోః అర్జునస్య విలోభనాయ జగ్ముః। అత్ర అవయవదీపకతయా ప్రసిద్ధస్య మణ్డనస్య తద్దీప్యత్వాసమ్బన్ధే అపి సమ్బన్ధాభిధానాత్ అవయవసౌన్దర్యాతిశయద్యోతనార్థత్వాత్ అతిశయోక్తిః అలఙ్కారః అస్మిన్ సర్గే

పుష్పితాగ్రావృత్తమ్। "అయుజి న యుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా" ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

ద్రుతేతి। గగనపరిక్రమలాఘవేన గగనగమనవేగేన ద్రుతపద యథా తథా అభియాతుం గన్తుమ్ ఇచ్ఛతీనాం పృథుస్తనీనాం తాసామ్ అప్సరసామ్ అలఘునితమ్బతయా న లఘవః నితమ్బాః యాసాం తాసాం భావః తత్తా తయా చరణైః అవనిషు చిరం నిషేదే స్థితమ్। అభ్యాసపాటవేన మనసా త్వరమాణానామ్ అపి తాసాం స్తనజఘనభారాత్ చరణాః న ఉత్తస్థుః ఇత్యర్థః॥౨॥

అవిరల వితతేవ శక్రగోపైః

అరుణితనీలతృణోలమా ధరిత్రీ॥౩॥

ధ్వనిరగవివరేషు నూపురాణాం

పృథురశనాగుణశిఞ్జితానుయాతః।

ప్రతిరవవితతో వనాని చక్రే

ముఖరసముత్సుకహంససారసాని॥౪॥

నిహితేతి। నిహితాః ఆరోపితాః సరసయావకాః సాన్ద్రలాక్షారాగాః యేషు తైః బధూనాం చరణతలైః చరణన్యాసైః కృతపద్ధతిః కృతమార్గరేఖా। అత ఏవ అరుణితాః అరుణీకృతాః నీలాః తృణోలపాః తృణాని దూర్వాదీని ఉలపాః వల్వజాఖ్యాః తృణవిశేషాశ్చ యస్యాః సా। "ఉలపా వల్వజాః ప్రోక్తాః" ఇతి హలాయుధః। ఉలపా ఉశీరతృణాని" ఇతి క్షీరస్వామీ। బ్రాహ్మణపరివ్రాజకవత్ ఉలపానాం పృథక్ నిర్దేశః। ధరిత్రీ శక్రగోపైః ఇన్ద్రగోపాఖ్యైః కీటకైః। "ఇన్ద్రగోపస్త్వగ్నిరజః" ఇతి హైమః। అవిరలం నిరన్తరం యథా తథా వితతా వ్యాప్తా ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। బభాసే॥౩॥

ధ్వనిరితి అగవివరేషు నగరన్ధ్రేషు గుహాసు ఇత్యర్థః। ప్రతిరవైః ప్రతిధ్వనిభిః। వితతః సమ్మూర్చ్ఛితః పృథుభిః రశనా గుణానాం శిఞ్జితైః స్వనితైః అనుయాతః అనుగతః మిలితః ఇతి యావత్। అశ్నితేః యుచ్ స్యాత్। రసాదేశశ్చ। రశనా కాఞ్చీ తాలవ్యశకారవాన్ అయం జిహ్వావాచో తు దన్త్యసకారవాన్ ఇతి సిద్ధాన్తః। "కాఞ్చీ సప్తకీ రశనా తథా" ఇత్యమరః। "స్వనితే

వస్త్రపర్ణానాం భూషణానాం తు శిఞ్జితమ్" ఇత్యమరః। నూపురాణాం ధ్వనిః ధ్వానః వనాని ముఖరాః శబ్దాయమానాః సముత్సుకాః ఉత్కణ్ఠితాః హంసాః సారసాశ్చ యేషాం తాని చక్రే। అత్ర హంసాదిముఖర-

అవచయపరిభోగవన్తి హింస్రైః

సహచరితాన్యమృగాణి కాననాని।

అభిదధురభితో మునిం బధూభ్యః

సముదితసాధ్వసవిక్లవఞ్చ చేతః॥౫॥

నృపతిమునిపరిగ్రహేణ సా భూః

సురసచివాప్సరసాం జహార తేజః।

ఉపహితపరమప్రభావధామ్నాం

న హి జయినాం తపసామలఙ్ఘ్యమస్తి॥౬॥

సముత్సుకీకరణరూపేణ వస్తునా తేషాం నూపురాదిధ్వనీ సాదృశ్యాత్ హంససారసాన్తరకూజితభ్రాన్తిప్రతీతేః భ్రాన్తిమదలఙ్కారః వ్యజ్యతే॥౪॥

అవచయేతి। అవచయః పుష్పఫలాదిచ్ఛేదనం పరిభోగః ఉపభోగః। తద్వన్తి హింస్రాః ఘాతుకాః వ్యాఘ్రాదయః। "శరారుర్ఘాతకో హింస్ర" ఇత్యమరః। తైః సహచరితాః సహచరన్తః। కర్త్తరి క్తః। "గతిబుద్ధి" ఇత్యాదిసూత్రేణ చకారాత్ శీలితాదివత్ వర్త్తమానార్థతా। అన్యే హింస్రేతరే మృగాః హరిణాదయః యేషు తాని సహచరితాని అమృగాణి కాననాని। తథా సముదితేన సాధ్వసేన విల్కవం వివశం చేతశ్చ బధూభ్యః। "క్రియాగ్రహణమపి కర్త్తవ్యమ్" ఇతి సమ్ప్రదానత్వాత్ చతుర్థీ। అభితః మునిమ్ అభిదధుః సూచయామాసుః ఇత్యర్థః। అవచయాదిలిఙ్గచతుష్టయేన ఆసన్నః మునిః ఇతి అన్వమీయత ఇత్యర్థః॥౫॥

నృపతిమునిపరిగ్రహేణేతి। సా భూః నృపతిః ఏంవ మునిః తస్య పరిగ్రహేణ అధిష్ఠానేన హేతునా సురసచివానాం గన్ధర్వాణామ్ అప్సరసాం చ తేజః జహార। తదాశ్రమప్రవేశాత్ ఏవ నిస్తేజస్కాః

సచకితమివ విస్మయాకులాభిః
శుచిసికతాస్వతిమానుషాణి తాభిః।
క్షితిషు దదృశిరే పదాని జిష్ణోః
ఉపహితకేతురథాఙ్గలాఞ్ఛనాని ॥౭॥

అతిశయితవనాన్తరద్యుతీనాం
ఫలకుసుమావచయేఽపి తద్విధానామ్।
ఋతురివ తరువీరుధాం సమృద్ధ్యా
యువతిజనైర్జగృహే మునిప్రభావః ॥౮॥

అభూవన్ ఇత్యర్థః। నను కథం మానుషేణ అమానుషతేజః నిరస్తమ్? ఇతి ఆశఙ్క్య ఆహ। హి యస్మాత్ ఉపహితే ఆహితే పరమే ప్రభావధామ్ని సామర్థ్యతేజసో యేషాం తేషాం జయినాం జయనశీలానామ్। “మహతామ్” ఇతి పాఠే మహతామ్ ఉత్కటానాం తపసామ్ అలఙ్ఘ్యం న అస్తి। కిమ్ అపి అసాధ్యం న అస్తి ఇతి భావః॥౬॥

సచకితమితి। విస్మయాకులాభిః నాభిః స్త్రీభిః కర్త్రీభి శుచయః సికతాః యాసు తాసు పాదరేఖాభివ్యక్తియోగ్యామ్ ఇత్యర్థః। క్షితిషు ఉపహితాని విన్యస్తాని కేతురథాఙ్గలాఞ్ఛనాని రేఖాస్వరూపధ్వజచక్రాణి ఏవ చిహ్నాని యేషు తాని అత ఏవ అతిమాన్ షాణి జిష్ణోః అర్జునస్య పదాని సచకితమ్ ఇవ సభయమ్ ఇవ యథా తథా దదృశిరే దృష్టాని। అద్భుతవస్తుదర్శనాత్ భయవిస్మయౌ భవతః ఇతి భావః॥౭॥

అతిశయితేతి। అతిశయితా అతిక్రాన్తా వనాన్తవాణాం ద్యుతిః యాభిః తాసామ్। కుతః ? ఫలానాం కుముమానాఞ్చ అవచయే అపి లవనే అపి సా ఏవ విధా ప్రకారః యాసాం తద్విధానాం తథా

మృదితకిసలయః సురాఙ్గనానాం

ససలిలవల్కలభారభుగ్నశాఖః।
బహుమతిమధికాం యయావశోకః
పరిజనతాపి గుణాయ సద్గుణానామ్॥౯॥

యమనియమకృశీకృతస్థిరాఙ్గః
పరిదదృశే విధృతాయుధః స తాభిః।
అనుపమశమదీప్తతాగరీయాన్
కృతపదపఙ్క్తిరథర్వణేవ వేదః॥౧౦॥

ఏవ సమగ్రాణామ్ ఇత్యర్థః। తరుణాం వీరుధాఞ్చ సమృద్ధ్యా లిఙ్గేన యువతిజనైః మునిప్రభావః ఋతుః ఇవ జగృహే నిశ్చితః కారణతయా ఇతి శేషః। ఉపమాలఙ్కారః॥౮॥

మృదితేతి। సమలిలమ్ ఆర్ద్రం యత్ వల్కలం తత్ ఏవ భారః తేన భుగ్నశాఖః నమ్రశాఖః "వల్కం వల్కలమస్త్రియామ్" ఇత్యమరః। అత ఏవ మృదితకిసలయః విలులితపల్లవః। "క్వచిన్న" ఇతి ప్రతిషేధాత్ న మృదేః గుణః। అశోకః వృక్షవిశేషః సురాఙ్గనానామ్ అప్సరసాం సమ్బన్ధినీమ్ అధికాం బహుమతిం తత్కర్తృకసమ్మానం సజ్జనసేవో ధన్యః అయమ్ ఇతి యయౌ ప్రాప। నను సేవకేషు కా శ్లాఘా ? ఇతి అత్ర ఆహ। పరీతి। సద్గుణానాం మహతాం పరిజనతా అపి అనుచరత్వమ్ అపి। భావే తల్। గుణాయ ఉత్కర్షాయ భవతి ఇతి శేషః। ఏతేన తాసాం మునేః ప్రభావదర్శనాత్ ఏవ పారవశ్యం గమ్యతే॥౯॥

యమేతి। యమః దేశకాలాద్యనపేక్షయా శుద్ధిహేతుః అహింసాదిః, నియమః తదపేక్షయా శుద్ధిహేతుః తపఃస్వాధ్యాయాదిః తాభ్యాం కృశీ-

శశధర ఇవ లోచనాభిరామైః
గగనవిసారిభిరంశుభిః పరీతః।
శిఖరనిచయమేకసానుసద్మా
సకలమివాపి దధన్మహీధరస్య॥౧౧॥

సురసరితి పరన్తపోఽధిగచ్ఛన్

విధృతపిశఙ్గబృహజ్జటాకలాపః।

హవిరివ వితతః శిఖాసమూహైః

సమభిలషన్నుపవేది జాతవేదాః॥౧౨॥

కృతాని అపి స్థిరాణి దృఢాని అఙ్గాని సస్య సః। విధృతాయుధః ధృతశస్త్రః అత ఏవ తపఃక్షాత్రతేజోయుక్తః సః అర్జునః శమః శాన్తి అభ్యుదయకాఙ్క్షే దీప్తతా ఉగ్రతా అభిచారకాఙ్క్షే తాభ్యామ్ అనుపమాభ్యాం గరీయాన్ ఉదగ్రః। అథర్వణా వశిష్ఠేన కృతా రచితా పదానాం పఙ్క్తిః ఆనుపూర్వీ యస్య సః వేదః చతుర్థవేదః ఇత్యర్థః అథర్వమస్తు మన్త్రోచారః వశిష్ఠకృతః ఇతి ఆగమః। సః ఇవ నాభిః స్త్రీభిః పరిదదృశే దృష్టః॥౧౦॥

అథ చతుర్భిః తమ్ ఏవ విశినష్టి। శశధరేత్యాదిభిః। శశధరః చన్ద్రః ఇవ లోచనాభిరామైః ఆహ్లాదకరైః గగనవిసారిభి అంశుభిః తేజోభిః పరీతః వ్యాప్తః। అమ్బరవత్ ఏకం సాను సద్మ యస్య సః ఏకదేశస్థః అపి ఇత్యర్థః। మహీధరస్య ఇన్ద్రకీలస్య సకలం శిఖరనిచయమ్ అపి దధత్ ఆవృణ్వన్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా॥౧౧॥

సురేతి। పునః సురసరితి గఙ్గాకూలే పరన్తపః అధిగచ్ఛన్ పూజయన్ ఫలాభిలాషేణ ఇతి శేషః। హవిః సమభిలషన్ ఇతి

సదృశమతనుమాకృతేః ప్రయత్నం

తదనుగుణామపరైః క్రియామలఙ్ఘ్యామ్।

దధదలఘు తపఃక్రియానురూపం

విజయవతీఞ్చ తపఃసమాం సమృద్ధిమ్॥౧౩॥

చిరనియమకృశోఽపి శైలసారః

శమనిరతోఽపి దురాసదః ప్రకృత్యా।

ఉపమానవిశేషణసామర్థ్యాత్। తథా విధృతః పిశఙ్గబృహజ్జటాకలాపః యేన సః। అత ఏవ ఉపవేది వేద్యామ్। విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః। శిఖాసమూహైః జ్వాలాజాలైః వితతః విస్తృతః హవిః ఆజ్యాదికం సమభిలషన్। జాతం వేదః హిరణ్యం భోజ్యం కర్మఫలమితి యావత్। యస్మాత్ ఇతి జాతవేదాః వహ్నిః ఇవ స్థితః॥౧౨॥

సదృశమితి। పునః ఆకృతేః వపుషః। “ఆకృతిః కథితా రూపే సామాన్యవపుషీరపి” ఇతి విశ్వః। సదృశం తుల్యమ్ అతనుం మహాన్తం ప్రయత్నమ్ ఉద్యోగం దధత్। తథా తదనుగుణాం ప్రయత్నాన్ గుణామ్ అపరైః అన్యః అలఙ్ఘ్యాం కర్తు_మ్ అశక్యామ్ ఇత్యర్థః। క్రియావ్యాపారం దధత్। తథా క్రియానురూపమ్ అలఘు గురు తపః దధత। తథా విజయవతీం సర్వోత్కర్షవతీం విజయవిఫలాం వా తపఃక్రియానురుపాం తపఃసమాం సమృద్ధిమ్ ఐశ్వర్యం దధత్। అత్ర పూర్వం ప్రతి ఉత్తరస్య విశేషణతయా స్థాపనాత్ ప్రథమైకావలీ అలఙ్కారః। “యథాపూర్వపరస్య విశేషణతయా స్థాపన ఏకావలీ” ఇతి సర్వస్వసూత్రాత్॥౧౩॥

చిరనియమేతి। పునశ్చ చిరనియమేన దీర్ఘకాలతపసా కృశః క్షీణాఙ్గః అపి శైలసారః। ఉపమానపూర్వపదః బహువ్రీహిః। శమే నిరతః అపి ప్రకృత్యా దురాసదః దుర్ధర్షః నిర్జనే విజనే దేశే తిష్ఠన్ అపి ససచివః సపరివారః ఇవ। కిఞ్చ మునిః అపి ఐశ్వర్యరహితః

ససచివ ఇవ నిర్జనేఽపి తిష్ఠన్

మునిరపి తుల్యరుచిస్త్రిలోకభర్తు_ః॥౧౪॥

తనుమవజితలోకసారధామ్నీం

త్రిభువనగుప్తిసహాం విలోకయన్త్యః।

అవయయురమరస్త్రియోఽస్య యత్నం

విజయఫలే విఫలం తపోఽధికారే॥౧౫॥

మునిదనుతనయాన్ విలోభ్య సద్యః

అపి ఇత్యర్థః। త్రయాణాం లోకానాం భర్తు్ః ఇన్ద్రస్య। "తద్ధితార్థ" ఇత్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః। తుల్యరుచిః సమానతేజాః। అపిశబ్దః సర్వత్ర విరోధద్యోతనార్థః। స చ మునేః అతర్క్యమహిమత్వేన నిరస్తః ఇతి విరోధాలఙ్కారః। "విరోధాభాసత్వం విరోధః" ఇతి సూత్రాత్॥౧౪॥

తనుమితి। అవజితే తిరస్కృతే లోకానాం సారధామ్నీ సత్త్వ తేజసీ యయా తామ్। "అన ఉపధా" ఇత్యాదినా జీప్। త్రయాణాం భువనానాం సమాహారః త్రిభువనమ్। "తద్ధితార్థ" ఇత్యాదినా సమాహారార్థే తత్పురుషః। పాత్రాదిత్వాత్ స్త్రీత్వప్రతిషేధః। తస్య గుప్తౌ రక్షణే సహం సమర్థామ్। పచాద్యచ్। తనుం మూర్తి్ం విలోకయన్త్య అమరస్త్రియః అప్సరసః విజయఫలే విజయార్థే తపోఽధికారే తపోఽనుష్ఠానం అస్య అర్జునస్య యత్నం విఫలమ్ అవయయుః మేనిరే। త్రైలోక్యాధిపత్యాదిమహాఫలసాధనసమర్థస్య తుచ్ఛఫలాభిలాషః మత్త మాతఙ్గమాంసభోగోచితస్య కణ్ఠీరవస్య జీర్ణతృణచర్వణోత్కణ్ఠా ఇవ న శోభామ్ ఆవహతి ఇతి భావః। అత్ర విశిష్టతనువిలోకనస్య స్త్రీవిశేషణ వైఫల్యజ్ఞానహేతుత్వోక్త్యా పదార్థహేతుకః కావ్యలిఙ్గమ్ అలఙ్కారః॥౧౫॥

ప్రతనుబలాన్యధితిష్ఠతస్తపాంసి।

అలఘుని బహు మేనిరే చ తాః స్వం

కులిశభృతా విహితం పదే నియోగమ్॥౧౬॥

అథ కృతకవిలోభనం విధిత్సౌ

యువతిజనే హరిసూనుదర్శనేన।

ప్రసభమవతతార చిత్తజన్మా

హరతి మనో మధురా హి యౌవనశ్రీః॥౧౭॥

సపది హరిసఖైర్వధూనిదేశాత్

మునీతి। ప్రతనుబలాని అనుత్కృష్టమారాణి తపాంసి అధితిష్ఠతః అనుష్ఠితః మునీన్ దనుతనయాన్ దానవాన్ స సద్యః తత్క్షణమ్ ఏవ విలోభ్య ఆకృష్య చిరాత్ కులిశభృతా శక్రేణ

అలఘుని మహతి పదే స్థానే విహితం దత్తం స్వం స్వకీయం నియోగమ్ అధికారం తాః స్త్రియః బహు యథా తథా మేనిరే। నికృష్టపదవృత్తీనామ్ ఉత్కృష్టపదలాభః మహాన్। బహుమానమూలన్ ఇతి భావః। విలోభ్య మేనిరే ఇతి అన్వయః। యద్వా విలోభ్య లోభం కారయిత్వా విహితం శక్రేణ ఇతి అన్వయాత్ సమానకర్తృత్వనిర్వాహః॥౧౬॥

అథేతి। అథ అనన్తరం కృతకవిలోభనం కృత్రిమం విలోభనం విధిత్సౌ విధాతుమ్ ఇచ్ఛౌ। త్రిపూర్వాత్ దధాతేః సన్నన్తాత్ ఉప్రత్యయః। యువతిజనే హరిసూనోః అర్జునస్య దర్శనేన చిత్తజన్మా కామః ప్రసభం బలాత్ అవతతార। దైవతత్పరం వఞ్చయితుమ్ ఆగతస్య మోహో భవతి వతః స్వయం మునివఞ్చనప్రవృత్తాః స్త్రియః తేన వఞ్చితాః ఇత్యర్థః। యుక్తఞ్చ ఏతత్। హి యస్మాత్ మధురా మనోహరా యౌవనశ్రీః మనః హరతి। బలాత్ ఇతి శేషః॥౧౭॥

ధ్వనితమనోరమవల్లకీమృదఙ్గైః।

యుగపదృతుగణస్య సన్నిధానం

వియతి వనే చ యథాయథం వితేనే॥౧౮॥

సజలజలధరం నభో విరేజే

వివృతిమియాయ రుచిస్తడిల్లతానామ్।

వ్యవహితరతివిగ్రహైర్వితేనే

జలగురుభిస్తనితైర్దిగన్తరేషు॥౧౯॥

పరిసురపతిసూనుధామ సద్యః

సముపదధన్ ముకులాని మాలతీనామ్।

సపదీతి। సపది బధూనాం నిదేశాత్ నియోగాత్ ధ్వనితాః నాదితాః మనోరమాః వల్లక్యః వీణాః మృదఙ్గాశ్చ యైః తైః హరిసఖైః గన్ధర్వైః వియతి ఆకాశే వనే చ యుగపత్ ఋతుగణస్య ఋతుషట్ కస్య సన్నిధానమ్ ఆవిర్భావః యథాయథం యథాస్వమ్ అసఙ్కరేణ ఇత్యర్థః। "యథాస్వం తు యథాయథమ్" ఇతి నిపాతః వితేనే వితస్తరే ఉద్దీపనసామగ్రీ సమ్పాదితా ఇత్యర్థః॥౧౮॥

అథ వర్షాక్రమేణ ఋతూన్ వర్ణయతి। సజలేత్యాది। సజలాః జలధరాః యస్మిన్ తన్నభః విరేజే। తడ్ఀిితః లతాః ఇవ తాసాం రుచిః ప్రభా వికృతిం విజృమ్భణమ్ ఇయాయ। తథా వ్యవహితరతివిగ్రహైః దూరీకృత రతిప్రకల్పితప్రణయకలహైః జలగురుభిః జలభాగత్ గమ్భీరైః ఇత్యర్థః। స్తనితైః గర్జితైః దిగన్తరేషు వితేనే వితతైః అభావి। భావే లిట్। అకర్మకత్వ వైవక్షికమ్। అత ఏవ దిగన్తరేషు ఇతి అధికరణత్వేన ప్రయోగః। అన్యథా కర్మత్వమ్ ఏవ స్యాత్॥౧౯॥

విరలమపజహార బద్ధవిన్దుః

సరజసతామవనేరపాం నిపాతః॥౨౦॥

ప్రతిదిశమభిగచ్ఛతాభిమృష్టః

కకుభవికాససుగన్ధినానిలేన।

నవ ఇవ వివభౌ సచిత్తజన్మా

గతధృతిరాకులితశ్చ జీవలోకః॥౨౧॥

పరీతి। పరిసురపతిమనుధామ అర్జునాశ్రమం ప్రతి। పరీతి లక్షణార్థం కర్మప్రవచనీయస్య యోగాత్ ద్వితీయా। యద్వా వర్జనార్థస్య తస్య అత్ర విరోధాత్ విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః। తథా చ సురపతిసూనుధామ్ని ఇత్యర్థః। సద్యః మాలతీనాం జాతీలతానామ్। “సుమనా మాలతీ జాతిః” ఇత్యమరః। ముకులాని సముపదయత్ జనయన్। విరలం యథా తథా వద్ధవిన్దుః అపాం నిపాతః వృష్టిః అవనేః సమ్బన్ధినీం సరజసతాం సరజస్కత్వమ్। “అచతుర” ఇత్యాది సూత్రేణ సాకల్యార్థే అవ్యయీభావః। “సమాసాన్తనిపాతశ్చ బహువ్రీహ్యర్థః తు లక్ష్యతే। అవ్యయీభావదర్శనన్తు ప్రాయికమ్” ఇతి కేచిత్। అపజహార ధూలిం శమయామాస ఇత్యర్థః॥౨౦॥

ప్రతిదిశమితి। దిశి దిశి ప్రతిదిశమ్। యథార్యే అవ్యయీభావః శరత్ప్రభృతిత్వాత్ సమాసాన్తనిపాతః। అభిగచ్ఛతా సంవాతా కకుభాని అర్జునకుసుమాని। “ఇన్ద్రద్రుః కకుభోఽర్జునః” ఇత్యమరః। తేషాం వికాసేన సుగన్ధినా మనోజ్ఞగన్ధేన।గన్ధస్యేత్త్వే తదేకాన్తగ్రహణం ప్రాయికమ్। అనిలేన అభిమృష్టః అత ఏవ సచిత్తజన్మా కామాక్రాన్తః

ఇత్యర్థః। అత ఏవ గతధృతిః గతధైర్య్యః ఆకులితః క్షోభితశ్చ రతిం ప్రతి ఇతి భావః। ఏవమ్భూతః జీవ-

వ్యయితమపి భృశం మనో హరన్తీ
పరిణతజమ్బుఫలోపభోగహృష్టా।
పరభుతయువతిః స్వనం వితేనే
నవనవయోజితకణ్ఠరాగరమ్యమ్॥౨౨॥

అభిభవతి మనః కదమ్బవాయౌ
మదమధురే చ శిఖణ్డినాం నినాదే।
జన ఇవ న ధృతేశ్చచాల జిష్ణుః
న హి మహతాం సుకరః సమాధిభఙ్గః॥౨౩॥

లోక నవః ఇవ అవస్థాన్తరప్రాప్త్యా అపూర్వః ఇవ విబభౌ భాతి స్మ। ఇతి ఉత్ప్రేక్షా॥౨౧॥

వ్యయితమితి। వ్యయితం దుఖితమ్ అపి మనః భృశం హరన్తీ కిముత సుఖితమ్ ఇతి భావః। జమ్బ్వాః ఫలం జమ్బు। "వార్తతఇ్చ ఫలే జమ్బ్వా జమ్బుః స్త్రీ జమ్బు జామ్బవమ్" ఇత్యమరః। "జమ్బ్వా వా" ఇతి అణాభావపక్షే అత్రి "ఫలే లుక్" ఇతి లుక్। "లుక్ తద్ధితలుకి" ఇతి స్త్రీప్రత్యయనివృత్తిః। జమ్బ్వా చ తత్ ఫలమ్ ఇతి సామాన్యవిశేషయోః సహ నిర్దశః। యద్వా జమ్బ్వా ఫలమ్ ఇతి విగ్రహః। "ఇకో హ్రస్వోఽజ్యో గాలవస్య" ఇతి హ్రస్వః। తస్య పరిణతస్య ఉపభోగేన హృష్టా। అత ఏవ పరభృతయువతిః కోకిలాఙ్గనా నవనవం నవప్రకారం యథా తథా యోజితేన సమ్పాదితేన కణ్ఠరాగేణ కణ్ఠమాధుర్యేణ రమ్యం సౌమ్యమ్ ఇత్యర్థః। స్వనం స్వరం వితేనే వర్షాసు అపి మధురాః స్వరాః కోకిలాయాః ఇతి ప్రసిద్ధిః॥౨౨॥

అభిభవతీతి। కదమ్బవాయౌ కదమ్బసమ్బన్ధిని మారుతే

ధృతబిమవలయావలిర్వహన్తీ

కుముదవనైకదుకూలమాత్తబాణా।

శరదమలతలే సరోజపాణౌ

ఘనసమయేన బధూరివాలలమ్బే॥౨౪॥

సమదశిఖిరుతాని హంసనాదైః

కుముదవనాని కదమ్బపుష్పవృష్ట్యా।

మదమధురే శిఖణ్డినాం నినాదే చ మనః అభిభవతి అభిహరతి సతి జిష్ణుః జయనశీలః అర్జునః జనః పృథగ్జనః ఇవ ధూతేః ధైర్యాత్ న చచాల। వర్షాః అపి తదుద్దీపనాయ న శేకుః ఇత్యర్థః। హి యస్మాత్ మహతాం సమాధిభఙ్గః సుకరః న। న కేన అపి కర్తు ం శక్యతే ఇత్యర్థః॥౨౩॥

ధృతేతి। బిసాని వలయాని ఇవ తేషాం ఆవలిః ధృతా యయా సా। కుముదవనమ్ ఏకం ముఖ్యం దుకూలమ్ ఇవ తత్ వహన్తీ। ఆత్తాని గృహీతాని బాణాని నీలఝిణ్టోని యయా సా ఆత్తబాణా ధృతశరా చ। "గృహ్ణీయాత్ క్షత్రియా శరమ్" ఇతి స్మరణాత్। "బాణోక్తా నీలఝిణ్టీ చ" ఇతి వైజయన్తీ। శరద్బధూః జాయా ఇవ ఘనసమయేన వర్షర్తు నా వరేణ ఇతి శేషః। అమలతలే నిర్మలతలే సరోజం పాణిః ఇవ తస్మిన్ ఆలలమ్బే జగృహే। కర్మణి లిట్। బధూవరసమాగమవదృతుసన్ధిః అశోభత ఇత్యర్థః। అత్ర "ఆత్తబాణా" ఇతి ఝిణ్టీశరయోః బాణ్యోః అభేదాధ్యవసాయాత్ శ్లేషమూలా అతిశయోక్తిః ఉపమాఙ్గమ్ ఇతి అనయోః సఙ్కరః॥౨౪॥

అథ ఋతుసన్ధిం వర్ణయతి। సమదేతి। సమదశిఖిరుతాని మత్తమయూరకూజితాని హంసనాదైః సమేత్య తథా కుముదవనాని

శ్రియమతిశయినీం సమేత్య జగ్మః

గుణమహతాం మహతే గుణాయ యోగః॥౨౫॥

సరజమమపహాయ కేతకీనాం

ప్రసవముపాన్తికనీపరేణుకీర్ణమ్।

ప్రియమధురసనాని షట్పదాలీ

మలినయతి స్మ వినీలవన్ధనాని॥౨౯॥

కదమ్బపుష్పవృష్ట్యా సమేత్య అతిశయినీమ్ అతిశయవతీం శ్రియజగ్ముః। తథాహి। గుణమహతాం గుణాధికానాం యోగః పరస్పరసమాగమః మహతే గుణాయ ఉత్కర్షాయ భవతి ఇతి శేషః। అత్ర త్రిపాద్యాం సమాలఙ్కారః। "సా సమాలఙ్కృతిర్యోగ్యవస్తునోరుభయోరపి" ఇతి లక్షణాత్। సః అపి చతుర్యేన అర్థాన్తరన్యాసేన స్వసమర్థకేన అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్యతే॥౨౫॥

సరజసమితి। ప్రియమధుః ఇష్టమకరన్దః। న అత్ర కప్సమాసాన్తః పుంలిఙ్గోత్తరపదః బహువ్రీహిః నపుంసకలిఙ్గస్య ఏవ మధు శబ్దస్య ఉరఃప్రభృతిషు పాఠాత్। "మకరన్దస్య మద్యస్య మాక్షికస్య అపి వాచకః। "అర్ధర్చాదిగణే పాఠాత్ పుంనపుంసకయోర్మధుః" ఇతి అభిధానాత్। షట్పదాలీ షట్పదావలిః ఉపాన్తికే యాని నీపాని కదమ్బకుసుమాని తేషాం రేణుభిః పరాగైః కీర్ణం వ్యాప్త, కిఞ్చ స్వతః అపి సహ రజసా సరజసం న తు అరజస్కమ్ ఇతి భావః। సాకల్యే అవ్యయీభావః। "అచతుర" ఇత్యాదినా నిపాతః। కేతకీనాం ప్రసవం పుష్పమ్ అపహాయ వినీలబన్ధనాని నలిన వృన్తాని అసనాని ప్రియకపుష్పాణి మకరన్దభరితాని ఇతి శేషః। "సర్జకాసనబన్ధూకపుష్పప్రియకజీవకాః" ఇత్యమరః। మలినయతి స్మ యథా వృన్తాత్ అన్యత్ర అపి మాలిన్యం స్యాత్ తథా మధు-

ముకులితమతిశయ్య బన్ధుజీవం

ధృతజలవిన్దుషు శాద్వలస్థలీషు।

అవిరలవపుషః సురేన్ద్రగోపాః

వికచపలాశచయశ్రియం సమీయుః॥౨౭॥

అవిరలఫలినీవనప్రసూనః

కుసుమితకున్దసుగన్ధిగన్ధవాహః।

గుణమసమయజం చిరాయ లేభే

విరలతుషారకణస్తుషారకాలః ॥౨౮॥

లోభాత్ ఛాదయామాస ఇత్యర్థః। న హి మధ్వాసక్తః మధులాభే అసతి విభూతిషు ఆమజ్జతి ఇతి భావః॥౨౬॥

ముకులితమితి। ధృతాః జలవిన్దవః యాసు తాసు శాద్వలస్థలీషు శాదహరితప్రదేశేషు అవిరలవపుషః స్థూలమూర్త్యః సురేన్ద్రగోపాః కీటవిశేషాః ముకులితం బన్ధుజీవకం బన్ధుజీవకముకులమ్ ఇత్యర్థః। "బన్ధుకో బన్ధుజీవకః" ఇత్యమరః। అతిశయ్య అతిక్రమ్య వికచ పలాశచయః వికసితకింశుకరాశిః। "పలాశే కింశుకః పర్ణః" ఇత్యమరః। తస్య శ్రియం తత్సదృశీం శ్రియమ్ ఇత్యర్థః। అత ఏవ నిదర్శనాలఙ్కారః। సమీయుః ప్రాపుః॥౨౭॥

అథ హేమన్తవర్ణనమ్ ఆహ। అవిరలేతి। అవిరలాని ఘనాని ఫలినీవనానాం ప్రియఙ్గువనానాం ప్రసూనాని యస్మిన్ సః। "ప్రియఙ్గుః ఫలినీ ఫలీ" ఇత్యమరః। కుసుమితైః కున్దైః మాఘ్యకుసుమైః, సుగన్ధిః గన్ధవాహః యస్మిన్ సః। "మాఘ్యం కున్దమ్" ఇత్యమరః। శిశిరాణామ్ అపి కున్దానాం హేమన్తే ప్రాదుర్భావాత్ అవిరోధః। విరలతుషారకణః ఇతి ప్రారమ్భోక్తిః। తుషారకాలః

నిచయిని లవలీలతా వికాశే
జనయతి లోధ్రసమీరణే చ హర్షమ్।
వికృతిముపయయౌ న పాణ్డుసూనుః
చలతి నయాన్న జిగీషతాం హి చేతః॥౨౯॥

కతిపయసహకారపుష్పరమ్యః
తనుతుహినోఽల్పవినిద్రసిన్దువారః।
సురభిముఖహిమాగమాన్తశంసీ
సముపయయౌం శిశిరః స్మరైకబన్ధుః॥౩౦॥

హేమన్తః చిరాయ అసమయజమ్ అకాలసమ్భవం గుణమ్ ఉత్కర్షం లేభే॥౨౮॥

నిచయినీతి। నిచయిని ఉపచయవతి లవలీలతానాం వికాశే పుష్పవిజృమ్భణే తథా లోధ్రసమీరణే చ హర్షే ప్రసాదమ్ ఉత్కణ్ఠామ్ ఇతి యావత్ జనయతి సతి పాణ్డుసూనుః వికృతి న ఉపయయౌ। కుతః ? హి యస్మాత్ జిగీషతాం జేతుమ్ ఇచ్ఛతాం చేతనయాత్ నీతేః న చలతి న హి క్రోధాక్రాన్తే చేతసి శృఙ్గారరసస్య వికాశః తద్విరుద్ధత్వాత్ రోషస్య ఇతి భావః॥౨౯॥

కతిపయేతి। కతిపయైః ఏవ సహకారపుష్పైః చుతకుసుమైః రమ్యేన తు వసన్తవత్ సమగ్రైః న అపి హేమన్తవత్ తద్రహితైః ఇతి భావః। తనుతుహినః అల్పహిమః న తు హేమన్తవత్ బహుతుహినః న అపి వసన్తవత్ విరలతుహినః ఇతి భావః। అల్పాని కతిపయాని వినిద్రాణి సిన్దువారాణి వికసితనిర్గుణ్డీకుసుమాని యస్మిన్ సః। అత్ర అపి సహకారవత్ అభిప్రాయః ద్రష్టవ్యః। “సిన్దువారేన్ద్రసుగౌ నిర్గుణ్డీన్ద్రాణికేత్యపి” ఇత్యమరః। ఇత్థం సురభిముఖం

కుసుమనగవనాన్యుపైతుకామా

కిసలయినీమబలమ్బ్య చూతయష్టిమ్।

క్వణదలికులనూపురా నిరాసే

నలినవనేషు పదం వసన్తలక్ష్మీః॥3౧॥

వికసితకుసుమాధరం హసన్తీం

కురవకరాజివధూం విలోకయన్తమ్।

వసన్తప్రారమ్భం హిమాగమాన్తం హేమన్తావసానం చ శంసతి సూచయతి ఇతి సః తథోక్తః స్మరస్య ఏకబన్ధుః సహకారీ ఉభయర్తుధర్మసమ్పత్తేః ఇతి భావః। శిశిరం సముపయయౌ॥30॥

అథ వసన్తప్రారమ్భమ్ ఆహ। కుసుమేతి। కుసుమప్రధానానాం నగానాం వృక్షాణాం కుసుమానాం నగాః వృక్షాః వా తేషాం వనాని ఉపైతుమ్ ఆరోఢుం కామః యస్యాః సా। “శైలవృక్షౌ

నగావగౌ" ఇత్యమరః। "లుమ్పేదవశ్యం సః కృత్యే తుం కామమనసోరపి" ఇతి మకారలోపః। వసన్తలక్ష్మీః కిసలయినీం పల్లవినీం చూతయష్టిం చూతశాఖామ్ ఇవ ఇతి భావః। అవలమ్వ్య అవష్టభ్య అన్యథా ఆరోఢుమ్ అశక్యత్వాత్ ఇతి భావః। క్వణత్ శిఞ్జమానం శబ్దాయమానమ్ అలికులం నృపురమ్ ఇవ యస్యాః సా తథోక్తా సతీ। "క్వణదలికులనూపురమ్" ఇత్యపి పాఠః। అన్యత్ర అలికులవత్ నూపురం నలినవనేషు పదం నిరాసే నిదధే। తేషు ప్రథమం ప్రాదురాసీత్ ఇత్యర్థః। "ఉపసర్గాదస్యత్యూహ్యోర్వా" ఇతి వచనాత్ ఆత్మనేపదమ్। అత్ర ప్రక్రాన్తవసన్తలక్ష్మీవిశేషణసామర్థ్యాత్ అప్రస్తుతనాయికావ్యవహారసమారోపాత్ సమాసోక్తిః అలఙ్కారః॥౩౧॥

వికసితేతి। వికసితః విశ్లిష్టః కుసుమమ్ ఏవ అధరః యస్మిన్ కర్మణి యత్ యథా తథా హసన్తీం స్మయమానాం కురవక

దదృశురివ సురాఙ్గనా నిషణ్ణం

సశరమనఙ్గమశోకపల్లవేషు॥౩౨॥

ముహురనుపతతా విధూయమానం

విరచితసంహతి దక్షిణానిలేన।

అలికులమలకాకృతిం ప్రపేదే

నలినముఖాన్తవిసర్పి పఙ్కజిన్యాః॥౩౩॥

శ్వసనచలితపల్లవాధరోష్ఠే

నవనిహితేర్ష్యమివాబధూ నయన్తీ।

రాజిః ఏవ వధూః తాం విలోకయన్తం కాముకతయా ఇతి భావః అత ఏవ అశోకపల్లవేషు పల్లవసంస్తరేషు నిషణ్ణం స్థితమ్ ఇత్యర్థః రిరంసయా ఇతి శేషః। సశరం నిత్యవిజయిత్వాత్ ఇతి భావః। ఇత్థం శృఙ్గారవీరయోః ఏకాధికరణభూతమ్ అనఙ్గం సురాఙ్గనాః దదృశుః ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। అశోకాద్యవలోకనాత్ మదనసాక్షాత్కారాత్ ఇవ మహాన్ మనఃక్షోభః తాసామ్ ఆసీత్ ఇత్యర్థః। అత్ర రూపకోత్ప్రేక్షయోః సంసృష్టిః॥౩౨॥

ముహురితి। అనుపతతా అనుధావతా దక్షిణానిలేన మలయమారుతేన ముహుః విధూయమానం కమ్పితమ్ అత ఏవ విరచితా సంహతిః యేన తత్సమ్భూతమ్ ఇత్యర్థః। పఙ్కజిన్యాః యత్ నలినం ముఖమ్ ఇవ తస్య అన్తః విసర్పి ప్రాన్తచారి అలికులం కర్తృ అలకాకృతిమ్ అన్తకసాదృశ్యం ప్రపేదే॥౩౩॥

శ్వసనేతి। షట్పదేన శాలలతా సర్జతరుశాఖా బధూః ఇవ శాలలతాబధూః। "ప్రాకారగ్రహయోః శాలః శాలః సర్జతరుః స్మృతః" ఇతి శాశ్వతః। శ్వసనేన వాయునా నిఃశ్వాసేన చ చలితః పల్లవః

మధుసురభిణి షట్పదేన పుష్పే

ముఖ ఇవ శాలలతాబధూశ్చుచుమ్బే॥౩౪॥

ప్రభవతి న తదా పరో విజేతుం

భవతి జితేన్ద్రియతా యదాత్మరక్షా

అవజితభువనస్తథాహి లేభే

సితతురగే విజయం న పుష్పమాసః॥౩౫॥

కథమివ తవ సమ్మతిర్భవిత్రీ

సమమృతుభిర్మునినావధీరితస్య।

అధరోష్ఠః ఇవ యత్ర తస్మిన్। "ఓత్వోష్ఠయోః సమాసే వా" ఇతి పరరూపం వక్తవ్యమ్। మధునా మకరన్దేన మద్యేన చ సురభిణి పుష్పే ముఖే ఇవ నవం యథా తథా నిహితేర్ష్యం కృతకోపమ్ ఇవ ఇతి క్రియావిశేషణమ్। తథా అవధూనయన్తీ కమ్పయన్తీ। "ధూఞ్ప్రీఞోర్నుమ్ వక్తవ్యః" ఇతి ణిచి నుమాగమః। చుచుమ్బే చుమ్బితా। అత్ర శ్వసనశబ్దార్థమధుశబ్దార్థయోశ్చ స్వస్వభేదాధ్యవసాయాత్ శ్లేషమూలాతిశయోక్తిః। సా చ ఉపమాఙ్గమ్ ఇతి అనయోః సఙ్కరః॥౩౪॥

ప్రభవతీతి। పరః శత్రుః తదా తస్మిన్ కాలే విజేతుః న ప్రభవతి న శక్నోతి। యదా జితేన్ద్రియతా జితేన్ద్రియజయిత్వమ్ ఆత్మరక్షా భవతి జాయతే। తథాహి। అవజితభువనః త్రైలోక్యవిజయీ పుష్పమాసః వసన్తః సితతురగే అర్జునే విషయే విజయం న లేభే। అతః జితేన్ద్రియాః దుర్జయాః ఇత్యర్థః। విశేషేణ సామాన్యార్థసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః అలఙ్కారః॥౩౫॥

అథ గ్రీష్మం వర్ణయతి। కథమితి। విరచితమల్లికావికాశనిదాఘకాలః గ్రీష్మః ఋతుభిః వర్షాదిభిః సమం మునినా అవధీ

ఇతి విరచితమల్లికావికాశః

స్మయత ఇవ స్మ మధుం నిదాఘకాలః॥౩౬॥

బలవదపి బలం మిథో విరోధి

ప్రభవతి నైవ విపక్షనిర్జయాయ।

భువన పరిభవో న యత్తదానీం

తమృతుగణః క్షణమున్మనీచకార॥౩౧॥

రితస్య తిరస్కృతస్య తవ సమ్మతిః లోకే యోగ్యత్వేన అనుమతిః, మాన్యత్వం కథమ్ ఇవ భవిత్రీ ? న సమ్మానః కథఞ్చిత్ భవిష్యతి ఇత్యర్థః। ఇతి ఇత్థం మధుః వసన్తః "చైత్రే దైత్యే వసన్తే చ జీవే కోకే మధుః స్మృతః" ఇతి విశ్వః। స్మయతే స్మ ఇవ జహాస కిమ్ ? ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। "లట్ స్మే" ఇతి భూతార్థే లట్। ప్రహాసస్య శుభ్రత్వేన ప్రసిద్ధేః మల్లికావికాశే హాసత్వాధ్యవయాయః। అత్ర ఋతుభిః సమమ్ అవధీరితస్య ఇత్యత్ర అభేదాధ్యవసాయమూలా సహోక్తిః అలఙ్కారః। సమ్బన్ధభేదభిన్నస్య అవధీరణస్య అభిన్నతయా అధ్యవసాయాత్ తత్ ఏవ అవధీరణమ్ సమ్మతిద్వారా స్మయోత్ప్రేక్షా ఇతి అనయోః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౩౬॥

బలవదితి। బలవత్ ప్రబలమ్ అపి ప్రకృష్టగామి ఇతి యావత్। మిథః విరోధి పరస్పరస్పర్ధి బలం సైన్యమ్। "వరూథినీ బలం సేన్యమ్" ఇత్యమరః। విపక్షనిర్జయాయ శత్రువిజయాయ। "తుమర్థాచ్చ" ఇత్యాదినా చతుర్థీ। శత్రూన్ జేతుమ్ ఇత్యర్థః న ప్రభవతి న శక్నోతి ఏవ।

కుతః ? యత్ యస్మాత్ కారణాత్ భువనానాం పరిభవీ జేతా అపి। “జిదృక్షి” ఇత్యాదినా ఇన్రప్రత్యయః। ఋతుగణః తదానీం తమ్ అర్జునం క్షణమ్ అపి న ఉన్మనీచకార అనున్మనసమ్ ఉన్మనసం న చకార। “అరురృనశ్చక్షుః” ఇత్యాదినా

శ్రుతిసుఖముపవీణితం సహాయైః

అవిరలలాఞ్ఛనహారిణశ్చ కాలాః।

అవిహితహరిసూనువిక్రియాణి

త్రిదశబధూషు మనోభవం వితేనుః॥౩౮॥

న దలతి నిచయే తథోత్పలానాం

న చ విషమచ్ఛదగుచ్ఛయూథికాసు।

అభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయః సలోపశ్చ। విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః॥౩౭॥

ఏవం తటస్థస్య ఉద్దీపనసామగ్రీ విఫలా ఇత్యుక్త్వా సమ్ప్రతి విపరీతా జాతా ఇతి ఆహ। శ్రుతీతి। సహాయైః తాసాం సహచరైః గన్ధర్వైః కృతమ్ ఇతి శేషః। “న లోక” ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః కర్త్తరి తృతీయా। శ్రుతిసుఖం శ్రోత్రమధురమ్ ఉపవీణితం వీణయా ఉపగానమ్। “సత్యాపపాశ” ఇత్యాదినా వీణాశబ్దాత్ ణిజన్తాత్ భావే క్తః। అవిరలైః భూయోభిః లాఞ్ఛనైః పూర్వోక్తైః ఫలకుసుమాదిభిః చిహ్నైః హారిణః మనోహరాః కాలాః వసన్తాది ఋతవః అవిహితా అకృతా హరిసునోః అర్జునస్య క్రియాయా మనోవికృతిః యైః తాని తథాభూతాని సన్తి। “నపుంసకమనపుంసక” ఇత్యాదినా నపుంసకైకశేషః। త్రిదశబధూషు మనోభవం వితేనుః విస్తారయామాసుః। సః అయమ్ పరప్రహారార్థమ్ ఉద్యతమ్ ఆయుధం స్వాత్మానమ్ ఏవ ప్రహరతి ఇతి న్యాయవత్ జాతః ఇతి భావః। అత్ర మునివిక్రియాథం స్త్రీణాం విక్రియారూపానర్థోత్పత్తికథనాత్ ద్వితీయః విషమాలఙ్కారః। తథాచ సూత్రమ్। “విరూపకార్య్యానర్థయోరుత్పత్తిరుపసంఘట్టనాద్విషమాలఙ్కారః” ఇతి॥౩౮॥

తటస్థవత్ ఆలమ్బనగణః అపి విపరీతః అభూత్ ఇతి శ్లోక

అభిరతిముపలేభిరే యథాసాం
హరితనయావయవేషు లోచనాని ॥౩౯॥

మునిమభిముఖతాం నినీషవో యాః
సముపయయుః కమనీయతాగుణేన।
మదనముపదధే స ఏవ తాసాం
దురధిగమా హి గతిః ప్రయోజనానామ్ ॥౪౦॥

ప్రకృతమనుససార నాభినేయమ్
ప్రవికసదఙ్గులి పాణిపల్లవం వా।

ద్వయేన ఆహ। నేత్యాది। ఆసాం లోచనాని హరితనయావయవేషు యథా తథా దలతి వికసతి ఉత్పలానాం నిచయే అభిరతిం న ఉపలేభిరే న ప్రాపుః। విషమచ్ఛదగుచ్ఛాః ప్తపర్ణస్తవకాః యూథికామల్లికాశ్చ తాసు అభిరతిం న ఉపలేభిరే। “సప్తపర్ణో విశాలత్వక్ శారదో విషమచ్ఛదః” ఇత్యమరః। తథా రమణీయత్వాత్ తదవయవానామ్ ఇత్యర్థః। ఇతి చక్షుః ప్రీతిః ఉక్తా ॥౩౯॥

అథ మనఃసఙ్గం సూచయతి। మునిమితి। యాః స్త్రియః కమనీయతా సౌన్దర్యం సా ఏవం గుణః తేన మునిమ్ అర్జునమ్ అభిముఖతాం నినీషవః నేతుమ్ ఇచ్ఛవః సముపయయుః। తాసాం స్త్రీణాం సః మునిః ఏవ మదనమ్ ఉపదధే జనయామాస। తథాహి। ప్రయోజనానామ్ ఉద్దేశ్యానాం గతిః పరిణతిః దురధిగమా హి దుర్జ్ఞేయా ఖలు। అతః క్వచిత్ భవతి క్వచిత్ న భవతి ఇతి భావః ॥౪౦॥

అథ ఆసామ్ అనురాగమ్ ఏవ కార్య్యత ప్రపఞ్చయతి। ప్రకృతమితి। విలాసి సవిలాసం నర్త్తకీనాం సమ్బన్ధి। “శిల్పిని ష్వున్” ఇతి ష్వున్ప్రత్యయః। “నృత్తిఖనిరఞ్జిభ్య ఏవ” ఇతి నియమః। చక్షుః కర్తృ ప్రకృతం ప్రక్రాన్తమ్ అభినేయమ్ అభినేతవ్యం

ప్రథమముపహితం విలాసి చక్షుః

సితతురగే న చచాల నర్త్తకీనామ్॥౧౧॥

అభినయమనసః సురాఙ్గనాయాః

నిహితమలక్తకవర్త్తనాభితామ్రమ్।

చరణమభిపపాత షట్పదాలీ

ధృతనవలోహితపఙ్కజాభిశఙ్కా॥౪౨॥

అవిరలమలసేషు నర్త్తకీనాం

రసభావాదివ్యఞ్జకం న అనుససార। తద్దూషణం తదానుగుణ్యేన ఏవ దృష్టిప్రయోగనియమాత్ ఇతి భావః। తథా ప్రవికసదఙ్గులి పాణిపల్లవం వా న అనుససార। సః చ దోషః "యతో హస్తస్తతో దృష్టిః" ఇతి నియమాత్ ఇతి భావః। "పల్లవోఽస్త్రీ కిశలయమ్" ఇత్యమరః। "వా స్యాద్వికల్పోపమయోరేవార్థే చ సముచ్చయే" ఇతి విశ్వః। కిన్తు ప్రథమం ప్రవేశః ఏవ సితతురగే అర్జునే ఉపహితం సత్ న చచాల తత్ర ఏవ లగ్నం తస్థౌ। రాగార్త్తేన కిఞ్చిత్ కరణీయమ్ అనుసన్ధేయమ్ ఇతి భావః॥౪౨॥

అభినయేతి। అభినయః రసభావాదివ్యఞ్జకచేష్టావిశేషః। "వ్యఞ్జకాభినయౌ సమౌ" ఇత్యమరః। తత్ర మనః యస్యాః తస్యాః వ్యాసఙ్గాత్ భృఙ్గాపాతమ్ అజానత్యాః ఇత్యర్థః। సురాఙ్గనాయాః సమ్బన్ధి అలక్తకవర్త్తనేన లాక్షారసరఞ్జనేన అభితామ్రం నిహితం న్యస్తం చరణం షట్పదాలీ కర్త్రీ ధృతా నవలోహితపఙ్కజానాం అభిశఙ్కా ప్రత్యగ్రకోకనదభ్రమః యయా సా అభిపపాత అభిధావతి స్మ। అత్ర షట్పదాల్యాః స్త్రీచరణే పఙ్కజభ్రమాభిధానాత్ భ్రాన్తిమదలఙ్కారః। తేన చ ఉపమా వ్యజ్యతే ఇతి అలఙ్కారేణ అలఙ్కారధ్వనిః॥౪౨॥

ద్రుతపరిషిక్తమలక్తకం పదేషు।

సవపుషమివ చిత్తరాగమూహః

నమితశిఖాని కదమ్బకేసరాణి॥౪౩॥

నృపసుతమభితః సమన్మథాయాః

పరిజనగాత్రతిరోహితాఙ్గయష్టేః।

స్ఫుటమభిలషితం బభూవ బధ్వాః

బదతి హి సంవృతిరేవ కామితాని॥౪౪॥

అభిముని సహసా హృతే పరస్యాః

అవిరలమితి। నమితశిఖాని నర్త్తకీపాదపీడ఼నాత్ నమితాగ్రాణి కదమ్బకేసరాణి రఙ్గపూజాదత్తాని ఇతి శేషః। అవిరలం సాన్ద్రం యథా తథా ద్రుతం రాగోష్మణా విగలితమ్ అత ఏవ పరిషిక్త నర్త్తకీనామ అలసేషు పదేషు పాదన్యాసేషు అలక్తకం లాక్షారాగం సవపుషం సూర్త్తిమన్తం చిత్తరాగమం ఉత్కణ్ఠతయా బహిః నిఃసృతం మునివిషయకం రాగమ్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। ఊహుః వహన్తి స్మ॥౪౩॥

అథ ఆసాం శృఙ్గారచేష్టాం కథయతి। నృపేతి। నృపసుతమ్ అర్జునమ్ అభితః సమ్ముఖం పరిజనస్య సఖీజనస్య గాత్రేణ తిరోహితా తజ్జయా స్వాకారగోపనాయ అన్తర్హితా అఙ్గయష్టిః యస్యాః సా తస్యాః సమన్మథాయాః బధ్వాః అభిలషితం మునిం ప్రతి అనురాగః స్ఫుటం బభూవ। న చ సంవృతస్య అభివ్యక్తిః విరుద్ధా ఇతి వాచ్యమ్ ఇతి ఆహ। యతః సంవృతిః సమ్యక్ గోపనమ్ ఏవ కామితాని అనురాగాన్। కామయతేః భావే క్తః। వదతి హి ప్రకటయతి ఇత్యర్థః। అయమ్ అనురాగస్య స్వభావః ఉక్తః యయా చేష్టయా రాగః సంవ్రియతే స ఏవ అస్య ప్రకాశికా ఇతి భావః॥౪౪॥

ఘనమరుతా జఘనాంశుకైకదేశే।

చకితమవసనోరు సత్రపాయాః

ప్రతియువతీరపి విస్మయం నినాయ॥౪౫॥

ధృతవిసవలయే నిధాయ పాణౌ

ముఖమధిరూషితపాణ్డుగణ్డలేఖమ్।

నృపసుతమపరా స్మరాభితాపాత్

అమధుమదాలసలోచనం నిదధ్యౌ॥౪౬॥

సఖి ! దయితమిహానయేతి సా మాం

ప్రహితవతీ కుసుమేషుణాభితప్తా।

అభిమునీతి। అభిముని మునిసమక్షం ఘనేన మరుతా జఘనాంశుకస్య ఏకదేశే సహసా హృతే సతి సత్రపాయాః సల- జ్జాయాః పరస్యాః సమ్బన్ధి అవసనౌ నిరావరణౌ ఊరూ యస్మిన్ తత్ చకితం భయసంభ్రమః ప్రతియువతీః అపి సపత్నీః అపి విస్మయం నినాయ। "కిముత అన్యజనమ్ ? ఇతి అపిశబ్దార్థః। న తు మునిమ్ ఇతి ఆశయః॥౪౫॥

ధృతేతి। అపరా స్త్రీ స్మరాభిపాతాత్ హేతోః ధృతాని విసాని ఏవ వలయాని యేన తస్మిన్ పాణౌ అధిరూపితే చన్దనాదిచర్చితే పాణ్డూ గణ్డలేఖే గణ్డస్థలే యస్య తత్ ముఖం నిధాయ ఆరోప్య అమధుమదే మధుమదరహితే తథాపి అలసే లోచనే యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా తథా తం నృపసుతం నిదధ్యౌ పశ్యతి స్మ। "నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమ్" ఇత్యమరః॥౪౬॥

అయం పఞ్చభిః మునిం ప్రతి దూతీవాక్యమ్ ఆహ। సఖీతి। కుముమేషుణా కామేన అభితప్తా పీడ఼ితా సా నాయికా హే సఖి।

హృదయమహృదయా న నామ పూర్వం

భవదుపకణ్ఠముపాగతం వివేద॥౪౭॥

చిరమపి కలితాన్యపారయన్త్యా

పరిగదితు పరిశుష్యతా ముఖేన।

గతఘృణ ! గమితాని మత్సఖీనాం

నయనయుగైః సమమార్ద్రతాం మనాంసి॥౪౮॥

దయితం మునిమ్ ఇహ ఆనయ ఇతి మాం ప్రహితవతీ భవదన్తిక ప్రషితవతీ। కిన్తు అవిమృష్యకారిణీమ్ ఇతి ఆహ। హృదయమితి। అహృదయా అమనస్కా తస్యాః త్వద్గతత్వాత్ ఇతి భావః। అత ఏవ సా పూర్వం ప్రాక్ ఏవ భవదుపకణ్ఠం త్వత్సమీపమ్ ఉపాగతం హృదయం మనః న వివేద నామ సమ్భావనాయామ్। అతః మత్ప్రేషణం వ్యర్థం తస్య అన్తరఙ్గత్వాత్ వహిరఙ్గస్య దుర్బలత్వాత్ ఇతి భావః। ఏతేన మనఃసఙ్గః ఉక్తః। చక్షుః ప్రీతిస్తు ప్రాక్ ఏవ సర్వాసామ్ ఉక్తా ఇతి న పృథక్ ఉచ్యతే॥౪౭॥

"దృఙ్మనఃసఙ్గసఙ్కల్పా జాగరః కృశతా రతిః హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్చ్ఛాన్తా ఇతి అనఙ్గదశా దశ" ఇతి। తత్ర ఆద్యమ్ అవస్థాద్వయమ్ అభ్యధాయి। సమ్ప్రతి కాచిత్ క్రమనైరపేక్ష్యేణ సూచ్యతే। చిరమితి। చిరం కలితాని అపి సన్దేశార్థబుద్ధ్యా యోజితాని అపి వచనాని ఇతి శేషః। పరిశుష్యతా ముఖేన ఇతి జాగరోక్తిః। పరిగదితుమ్ అపారయన్త్యా అశక్నువత్యా తథా హే గతఘృణ।అద్యాపి తాం న అనుకమ్పసే ఇతి భావః। మత్సఖీనాం మనాంసి నయనయుగైః సమమ్ ఆర్ద్రతాం గమితాని ఉపచయం గమితాని ఇత్యర్థః। శోకవాష్పాభ్యామ్ ఇతి భావః। అత్ర సఖీశోకోక్త్యా మూర్చ్ఛావస్థా సూచ్యతే। అత్ర శోకవాష్పరూపకారణభేదాత్ ప్రతియోగిభేదాత్ చ

అచకమత సపల్లవాం ధరిత్రీం

మృదుసురభిం విరహయ్య పుష్పశయ్యామ్।

భృశమరతిమవాప్య తత్ర చాస్యాః

తవ ముఖశీతముపైతుమఙ్కమిచ్ఛా॥౪౯॥

తదనఘ ! తనురస్తు సా సకామా

వ్రజతి పురా హి పరాసుతాం త్వదర్థే।

ఆర్ద్రత్వభేదే అపి అభేదాధ్యవసాయః। తన్మూలా చ ఇయం నయనయుగైః సమమ్ ఇతి సహోక్తిః అలఙ్కారః॥౪౮॥

అచకమతేతి। కిం వాచ్యం చ ? ఇతి ఆహ। సా స్త్రీ మృద్వీ సురభిశ్చ యా తాం మృదుసురభిం పుష్పశయ్యాం విరహయ్య విహాయ సపల్లవాం ధరిత్రీమ్ అచకమత ఐచ్ఛత్।

తస్యాః తతః అపి శీతలత్వాత్ ఇతి భావః। కమేః ణిజన్తాత్ లుఙ్ “ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్త్రరి చఙ్” ఇతి ద్విర్భావః ఇతి కేచిత్। తత్ న అచోకమత ఇతి ప్రసఙ్గాత్। అతః ణిజభావపక్షే “కమేశ్చ్లేశ్చఙ వక్తవ్యః” ఇతి వక్తవ్యాత్ చఙి రూపమ్ ఏతత్। అస్యాః నాయికాయాః తత్ర ధరిత్ర్యామ్ అపి భృశమ్ అరతిం దుఃఖమ్ అవాప్య సుఖయతి ఇతి సుఖః శీతః శీతలశ్చ తం సుఖశీతలం తవ అఙ్కమ్ ఉత్సఙ్గమ్ ఇచ్ఛా వర్త్తతే ఇతి శేషః। అస్యాశ్చ ఔత్సుక్యం కథితమ్ అత్ర అరతిజాగరౌ సువ్యక్తౌ ఇతి అస్యాః నాయికాయాః క్రమేణ పుష్పశయ్యాద్యనేకాధారసమ్బన్ధకథనాత్ ప్రథమః పర్యాయాలఙ్కారః। తదుక్తమ్। “క్రమేణై కమనేకస్మిన్నాధారే వర్త్తతే యది। ఏకస్మిన్నథవానేకం పర్యాయాలఙ్కృతిర్ద్విధా ॥” ఇతి లక్షణాత్ ॥౪౯॥

తదితి। తత్ తస్మాత్ కారణాత్ యస్యాః దుఃఖస్థత్వాత్ హేతోః హే అనఘ, నిష్పాప ! తనుః కృశా ఇతి కార్శ్యావస్థాకథనం సా

పునరపి సులభం తపోఽనురాగీ

యువతిజనః ఖలు నాప్యతేఽనురూపః॥౫౦॥

జహిహి కఠినతాం ప్రయచ్ఛ వాచం

నను కరుణామృదు మానసం మునీనామ్।

ఉపగతమవధీరయన్త్యభవ్యాః

స నిపుణమేత్య కయాచిదేవమూచే॥౫౧॥

నాయికా సకామా సఫలమనోరథా అస్తు। హి యస్మాత్ త్వమ్ ఏవ అర్థః ప్రయోజనం వస్తు వా తస్మిన్ త్వదర్థే నిమిత్తే సతి ఇతి శేషః। త్వామ్ ఉద్దిశ్య ఇత్యర్థః। పరాసుతాం నిష్ప్రాణత్వం పురా వ్రజతి వ్రజిష్యతి మరిష్యతి ఇత్యర్థః। తథా చ తే నిమిత్తహత్యయా అనఘత్వవ్యాఘాతః స్యాత్ ఇతి భావః। “యావత్పురానిపాతయేలేట్” ఇతి భవిష్యదర్థే లట్। ఇదఞ్చ దశమావస్థాప్రదర్శనమ్। న చ తపోనిష్ఠత్వాత్ భేతవ్యమ్ ఇతి ఆహ। పునరితి। పునః అపి పశ్చాత్ అపి। “పునరప్రథమే భేదే” ఇతి విశ్వః। తపః సులభం అనురాగీ అనురూపః యోగ్యశ్చ యువతిజనస్తు న ఆప్యతే న లభ్యతే ఖలు॥౫౦॥

ఏవం ప్రలోభితస్య అపి మునేః మౌనం న భగ్నమ్ ఇతి ఆహ। జహిహీతి। కఠినతాం నిఃస్పృహతాం జహిహి త్యజ ఇత్యర్థః। జహాతేః “ఆ చ హౌ” ఇతి ఇకారః। వాచం ప్రయచ్ఛ సన్ధత్స్వ ఇత్యర్థః। మునీనాం మానసం మనః కరుణామృదు నను దయార్ద్రం ఖలు। “స్వాన్తం హృన్మానసం మనః” ఇత్యమరః। కిఞ్చ। అభవ్యా నిర్భాగ్యా ఉపగతం ప్రాప్తం విషయమ్ ఇతి శేషః। అవధీరయన్తి అవమన్యన్తే ఏవమ్ ఉక్తప్రకారేణ సః అర్జునః కయాచిత్ ఏత్య సమీపమ్ ఆగత్య నిపుణం చతురం యథా స్యాత్ తథా ఊచే ఉక్తః। నాయికయా దూతీం

సలలితచలితత్రికాభిరామాః

శిరసిజసంయమనాకులైకపాణిః।

సురపతితనయే పరా నిరాసే

మనసిజజైత్రశరం విలోచనార్ద్ధమ్॥౫౨॥

కుసుమితమవలమ్బ్య చూతముచ్చైః

ప్రతి వచనమ్ ఉక్తం తయా దూత్యా చ మునిం ప్రత్యుక్తం కథితమ్ ఇత్యర్థః। అత్ర పఞ్చశ్లోక్యాం విప్రలమ్భశృఙ్గారస్య ఔత్సుక్యనామ్నః వ్యభిచారిభావస్య చ అపునరుక్తిః। అనౌచిత్యేన నాయికాయాః ప్రవృత్తేః ఆభాసత్వమ్ అనుసన్ధేయమ్। తదుక్తమ్। “ఏకత్రచేన్నానురాగస్తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపి వా। యోషితాం బహుసక్తిశ్చేద్రసాభాసస్త్రిధా మతః॥” ఇతి తన్నిబన్ధనాత్ ఊర్జస్వలమ్ అలఙ్కారః। తథాచ సూత్రమ్। “రసభేదతదాభాసతత్ప్రకాశానాం నిబన్ధనేన రసవత్ప్రేయమూర్జస్వలమ్” ఇతి తత్ ప్రకాశమానబన్ధనే సమాహితాలఙ్కారః ఇతి సూత్రార్థః॥౫౧॥

సలలితేతి। సలలితం సవిలాసం యథా తథా చలితేన వివర్త్తితేన త్రికేణ కటిభాగేన। “పృష్ఠవంశాధరే త్రికమ్” ఇత్యమరః। అభిరామాః శిరసి జాతాః శిరసిజాః। “సప్తమ్యాం జనేర్డః। “అమూర్ద్ధమస్తకాత్ స్వాఙ్గాదకామే” ఇతి అలుక్। “ఉపపదమతిఙ్” ఇతి సమాసః। ఏతేన మనసిజః వ్యాఖ్యాతః। తేషాం సంయమనే బన్ధనే ఆకులః వ్యగ్రః ఏకః పాణిః యస్యాః సా పరా స్త్రీ సురపతితనయే అర్జునే జేతా ఇవ జైత్రః। జేతృశబ్దాత్ తృజన్తాత్ “ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ” ఇతి అణ్ప్రత్యయః। మనసిజస్య జైత్రః శరః త తథాభూతం విలోచనస్య అర్ద్ధమేకదేశం కటాక్షమ్ ఇత్యర్థః। నిరాసే విససర్జ॥౫౨॥

తనురిభకుమ్భపృథుస్తనానతాఙ్గీ।

తదభిముఖమనఙ్గచాపయష్టిః

విసృతగుణేవ సమున్ననామ కాచిత్॥౫౩॥

సరభసమవలమ్బ్య నీలమన్యా

విగలితనీవి విలోలమన్తరీయమ్।

అభిపతితుమనాః ససాధ్వసేవ

చ్యుతరశనాగుణసన్దితావతస్థే॥౫౪॥

కుసుమితమితి। ఇభకుమ్భవత్ పృథుభ్యాం స్తనాభ్యామ్ ఆనతమ్ అఙ్గే యస్యాః సా। “అఙ్గగాత్రకణ్ఠేభ్యశ్చ” ఇతి జీష్। కాచిత్ తనుః తన్వీ। వోతో గుణవచనాత్” ఇతి వికల్పాత్ న జీష్। కుసుమితమ్ ఉచ్చైః ఉన్నతం చూతమ్ అవలమ్బ్య। అత ఏవ చూతలతాయోగాత్ విసృతః విస్తృతః గుణః యస్యాః సా। “విసృతం విస్తృతతతమ్”। “మౌర్వీ జ్యా శిఞ్జినీ గుణః” ఇతి చ అమరః। అనఙ్గచాపయష్టిః ఇవ ఆకృష్టముక్తా ఇతి భావః। తదభిముఖం సమున్ననామ సముజ్జజృమ్భే అఙ్గభఙ్గం చకార ఇత్యర్థః॥౫౩॥

సరభసమితి। అన్యా అపరా విగలితనీవి శ్లథబన్ధనమ్ అత ఏవ విలోలం స్థానచలితం నీల్యా రక్తం నీలమ్। “నీల్యా అన్ వక్తవ్యః” ఇతి అన్ప్రత్యయః। అన్తరీయం పరిధానమ్ అవలమ్బ్య హస్తేన గృహీత్వా సరభసం సత్వరమ్ అభిపతితుం మనః యస్యాః సా। అపగన్తుమ్ ఉద్యుక్తా ఇత్యర్థః। తథాపి ససాధ్వసా ఇవ న తు వస్తుతః ససాధ్వసా కిన్తు చ్యుతేన గలితేన రసనాగుణేన సన్దితా బద్ధా సతీ అవతస్థే స్థితా। “బద్ధే సన్దానితం సూతముదితం సన్దితం సితమ్” ఇత్యమరః। కర్మ్మణి క్తః। ద్యతి స్యతిమాస్థామ్” ఇతి ఇకారః॥౫౪॥

యది మనసి శమః కిమఙ్గ ! చాపం

శఠ ! విషయాస్తవ వల్లభా న ముక్తిః।

భవతు దిశతి నాన్యకామినీభ్యః

తవ హృదయే హృదయేశ్వరావకాశమ్ ॥౫౫॥

ఇతి విషమితచక్షుషాభిధాయ
స్ఫురదధరోష్ఠ మసూయయా కయాచిత్।
అగణితగురుమానలజ్జయాసా
స్వయమురసి శ్రవణోత్పలేన జఘ్నే ॥౫౬॥

కాచిత్ యుగ్మేన ఆహ। యదీత్యాది। తవ మనసి శమః శాన్తిః యది అస్తి ఇతి శేషః। అఙ్గ ! భో ! చాపం కిం కిమర్థమ్ ? ఇత్యర్థః। కిన్తు హే శఠ ! హే వఞ్చక ! తవ విషయాః శబ్దాదయః బల్లభాః ప్రియాః, న తు ముక్తిః। తత్ ఏవ ద్రఢ◌యితుమ్ ఆహ। భవతు కః దోషః? ఇతి శేషః। యది అహం రాగీ తర్హి కిమ్ ఇతి భవతీః న గణయామి ? ఇతి శఙ్కాం నివారయతి। తవ హృదయే మనసి హృదయేశ్వరా కాచిత్ తవ ప్రేయసీ అన్యకామినీభ్యః స్త్ర్యన్తరేభ్యః అవకాశం న దిశతి న ప్రయచ్ఛతి। స్త్ర్యన్తరాసక్త్యా న అస్మాన్ గణయసి న తు వైరాగ్యాత్ తదర్థమ్ ఏవ అయం తే సకలః ప్రయాసః అపి ఇత్యర్థః॥౫౫॥

ఇతీతి। ఇతి ఇత్థమ్ అసూయయా మత్సరేణ స్ఫురన్ అధరోష్ఠః యస్మిన్ కర్మణి తథా అభిధాయ ఉక్త్వా విషమితచక్షుషా కుటిలీకృతదృష్ట్యా అగణితాః గురవః ఆచార్యాదయః మానః అభిమానః లజ్జా చ యయా తయా కయాచిత్ అసౌ మునిః ఉరసి స్వయం స్వహస్తేన ఏవ శ్రవణోత్పలేన జఘ్నే హతః॥౫౬॥

సవినయమపరాభిసృత్య సాచి
స్మితసుభగైకలసత్కపోలలక్ష్మీః।
శ్రవణనియమితేన తం నిదధ్యౌ
సకలమివాసకలేన లోచనేన॥౫౭॥

కరుణమభిహితం త్రపా నిరస్తా
తదభిముఖఞ్చ విముక్తమశ్రు తాభిః।

ప్రకుపితమభిసారణేఽనునేతుం

ప్రియమియతీ హ్యబలాజనస్య భూమిః॥౫౮॥

సవినయమితి। అపరా సవినయమ్ అనౌద్ధత్యేన సాచి తిర్యక్ అభిసృత్య సమీపం గత్వా స్మితేన మన్దహాసేన సుభగైకస్య లసతః కపోలస్య లక్ష్మ్యాః యస్యాః సా ఇతి। బహువచనపదోత్తరః బహువ్రీహిః। అన్యథా కప్రత్యయః స్యాత్ ఇతి ఉక్తం ప్రాక్। శ్రవణ నియమితేన కర్ణాన్తప్రాపితేన రుద్ధప్రసారణం తావదాయతేన ఇత్యర్థః అసకలేన అసమ్పూర్ణేన కటాక్షేణ ఇతి యావత్ లోచనేన తం మునిం ధనఞ్జయమ్। సకలమ్ ఇవ సమగ్రప్రాయం యథా తథా నిదధ్యౌ పశ్యతి స్మ। కటాక్షేణ ఏవ గాఢమ్ అద్రాక్షీత్ ఇత్యర్థః। ఏషు శ్లోకేషు భావాభాసనిబన్ధనత్వాత్ ఊర్జస్వలాలఙ్కారః। ఔత్సుక్యమ్ అత్ర భావః। ఆభాసత్వం చ అస్య విరక్తమునౌ అనౌచిత్యాత్ ఇతి ఉక్తం ప్రాక్ ఏవ ఇతి॥౫౭॥

అథ తాసాం మునివిలోభనమ్ ఉపసంహరతి। కరుణమితి। తాభిః స్త్రీభిః తదభిముఖం మునిసమక్షం కరుణం దీనమ్ అభిహితమ్ ఉక్తం త్రపా నిరస్తా లజ్జా త్యక్తా కిం బహునా అశ్రు చ విముక్తం తతః పరం న కిఞ్చిత్ విధేయమ్ ఆసీత్ ఇతి భావః। కుతః ? హి యస్మాత్ అబలాజనస్య అభిసారణే సమాగమవిషయే ప్రకుపితమ్

అసకలనయనేక్షితాని లజ్జా

గతమలసం పరిపాణ్డుతా విషాదః।

ఇతి వివిధమియాయ తాసు భూషాం

ప్రభవతి మణ్డయితుం వధూరనఙ్గః॥౫౯॥

అలసపదమనోరమం ప్రకృత్యా

జితకలహంసబధూగతి ప్రయాతమ్।

స్థితమురుజవనస్థలాతిభారాత్

ఉదితపరిశ్రమజిహ్మితేక్షణం వా॥౬౦॥

అననుకూలం ప్రియమ్ అనునేతుమ్ అనుకూలయితుమ్ ఇయతీ భూమిః ఇతి ఏతావతీ సీమా సాధనానాం పరమావధిః ఇతి భావః। అర్థాన్తరన్యాసః అలఙ్కారః॥౫౮॥

అథ ఆసామ్ అనురాగదార్ఢ్యం నిగమయతి। అసకలేతి। అసకలనయనేక్షితాని నయనార్ధవిలోకితాని లజ్జా అలసం గతం మన్దమగనం పరిపాణ్డుతా పాణ్డురవర్ణత్వం విషాదః ఇష్టానవాప్తినిమిత్తః చేతోభఙ్గః ఇత్యేవంప్రకారం వివిధం నానావిచేష్టితమ్। "నపుంసకమనపుంసక" ఇత్యాదినా నపుంసకైకశేషత్వమ్। తాసు భూషామ్ ఇయాయ ఇతి భావప్రాధాన్యేన యోజ్యమ్। తథాహి। అనఙ్గః మదనః బధూః మణ్డయితుం ప్రభవతి సర్వావస్థాసు ఇతి భావః। అతః తాసామ్ అనఙ్గభూషితానామ్ అఖిలం భూషణమ్ ఏవ ఇతి భావః॥౫౯॥

ఇదానీం తాసాం త్రిభిః మునివిలోభనే ప్రయాసవైఫల్యమ్ ఆహ అలసేతి। బధూనాం సమ్బన్ధి ప్రకృత్యా అలసైః పదైః మనోరమం మనోజ్ఞమ్ అత ఏవ జితా కలహంసబధూనాం గతిః యేన తత్ ప్రయాతం గమనమ్। భావే క్తః। తథా ఉరుణః అతివిపులస్య జఘనస్థలస్య

భృశకుసుమశరేషు పాతమోహాత్
అనవసితార్థపదాకులోఽభిలాపః।
అధికవితతలోచనం బధూనామ్
అయుగపదున్నమితభ్రు వీక్షితం చ॥౬౧॥

రుచికరమపి నార్థవద్ బభూవ
స్తిమితసమాధిశుచౌ పృథాతనూజే।
జ్వలయతి మహతాం మనాంస్యమర్షే
న హి లభతేఽవసరం సుఖాభిలాషః॥౬౨॥

విశేషకమ్।

అతిభారాత్ అతిగౌరవాత్ ఉదితపరిశ్రమేణ ఉద్గతశ్రమేణ జిహ్మితే ఘూర్ణితే ఈక్షణే యస్మిన్ తత్ స్థితం వా స్థితిశ్చ। సర్వత్ర వాశబ్దః సముచ్చయే। "వా సముచ్చయే ఏవార్థే ఉపమానవికల్పయోః" ఇతి హేమచన్ద్రః॥౬౦॥

భృశేతి। తథా భృశేన గాఢ్ంరేన కుసుమశరస్య కామస్య ఇషోః నిపాతేన యః మోహః మూర్చ్ఛా తస్మాత్ హేతోః అనవసితార్థైః అస్ఫుటోచ్చారణాత్ అనవధారితాభిధేయైః పదైః సుప్తిఙన్తాదిభిః క్షుభితశబ్దైః ఆకులః సఙ్కీర్ణః అభిలాషః వాక్యప్రయోగశ్చ అధికం వితతే విస్తృతే లోచనే యస్మిన్ తత్ అయుగపత్ పర్యాయేణ ఉన్నమితే భ్రువౌ యస్మిన్ తత్ తథోక్తమ్। "హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య" ఇతి హ్రస్వః। వీక్షితం వీక్షణం చ॥౬౧॥

రుచికమితి। పూర్వోక్తం రుచికరం స్పృహాజనకమ్ అపి। "రుచిః కాన్తిరుచో భాసి స్త్రియాం శోభాస్పృహార్థయోః" ఇతి వజయన్తీ। స్తిమితేన స్థిరేణ సమాధినా తపోయోగేన శుచౌ

స్వయం సంరాధ్యైవం శతమఖమఖణ్డేన తపసా

పరోచ్ఛిత్త్యా లభ్యామభిలషతి లక్ష్మీం హరిసుతే।

మనోభిః సోద్వేగైః ప్రణయవిహతిధ్వస్తరుచయః

సగన్ధర్వా ధామ త్రిదశవనితాః స్వం ప్రతియయుః॥౬3॥

ఇతి అర్జునవిలోభనప్రత్యాఖ్యానః నామ

దశమః సర్గః॥౧౦॥

శుద్ధే నిర్వికారే చేతసి ఇత్యర్థః। పృథాతనూజే అర్జునే విషయే అర్థవత్ సప్రయోజనం న బభూవ। తథాహి। మహతాం ధీరాణాం మనాంసి అమర్షే క్రోధే జ్వలయతి సతి సుఖాభిలాషః అవసరమ్ అవకాశం న లభతే రౌద్రస్య శృఙ్గారవిరోధిత్వాత్ ఇతి భావః। అత్ర విశేషకే అర్థాన్తరన్యాసః అలఙ్కారః॥౬౨॥

స్వయమితి। ఏవం హరిసుతే అర్జునే స్వయమ్ అఖణ్డం న అవిలుప్తేన తపసా శతమఖమ్ ఇన్ద్రం సంరాధ్య ప్రీణయిత్వా పరోచ్ఛిత్త్యా శత్రుబధేన లభ్యాం సాధ్యాం లక్ష్మీం రాజలక్ష్మీం

అభిలషతి సతి సోద్వేగైః కార్యసిద్ధ్యభావాత్ సనిర్వేదైః మనోభిః ఉపలక్షితాః। కిఞ్చ। ప్రణయవిహత్యా ప్రార్థనాభఙ్గేన ధ్వస్తరుచయః నష్టకాన్తయః సగన్ధర్వాః గన్ధర్వసహితాః త్రిదశవనితాః స్వం ధామ స్వస్థానం ప్రతియయుః। శిఖరిణీవృత్తమ్ ఏతత్। "రసై రుద్రైశ్ఛిన్నా యమనసభలా గః శిఖరిణీ" ఇతి లక్షణాత్॥౬౩॥

ఇతి కిరాతార్జునీయకావ్యస్య దశమసర్గవ్యాఖ్యా సమాప్తా।

ఏకాదశః సర్గః

అథామర్షాన్నిసర్గాచ్చ జితేన్ద్రియతయా తయా।

ఆజగామాశ్రమం జిష్ణోః ప్రతీతః పాకశాసనః॥౧॥

మునిరూపోఽనురూపేణ సూనునా దదృశే పురః।

ద్రాఘీయసా వయోఽతీతః పరిక్లాన్తః కిలాధ్వనా॥౨॥

అథేతి। అథ అప్సరసాం ప్రతిప్రయాణానన్తరమ్। పాకః నామ కశ్చిత్ రాక్షసః తస్య శాసనః ఇన్ద్రః। నద్యాదిత్వాత్ ల్యుప్రత్యయః। తథా అప్సరోముఖాత్ శ్రుతయా అమర్షాత్ ద్విపద్ద్వేషాత్ నిసర్గాత్ చ యా జితేన్ద్రియతా తయా ఆగన్తుకానాగన్తుకోభయవిధహేతుకయా ప్రతీతః హృష్టః సన్। "ఖ్యాతో హృష్టే ప్రతీతే" ఇత్యమరః। జిష్ణో అర్జునస్య। "జిష్ణుః శక్రే ధనఞ్జయే" ఇత్యమరః। ఆశ్రమమ్ ఆజగామ। అత్ర అమర్షనిసర్గయోః జితేన్ద్రియతాహేతుకం రుచికరమ్ అపి ఇతి కావ్యలిఙ్గం స్ఫుటమ్ అవగమ్యతే॥౧॥

కిమ్ ఇన్ద్రః మునిరూపేణ ఏవ అజగామ ఇతి ఆహ। మునిరూప ఇతి। మునేః రూపమ్ ఇవ రూపం యస్య సః మునిరూపః మునివేశధారీ ఇత్యర్థః। సః ఇన్ద్రః అనురూపేణ దర్శనప్రదానయోగ్యేన ఇత్యర్థః। సూనునా పుత్రేణ అర్జునేన పురః అగ్రే దదృశే దృష్టః। కథమ్భూతః ? వయః యౌవనాదికమ్ అతీతః వృద్ధః। "ద్వితీయాశ్రిత" ఇత్యాదినా

ద్వితీయాసమాసః। ద్రాఘీయసా అతిదీర్ఘేణ। "ప్రియస్థిర" ఇత్యాదినా దీర్ఘశబ్దస్య ద్రాఘాదేశః। అధ్వనా అధ్వగమనేన ఇత్యర్థః। పరిక్లాన్తః పరిశ్రాన్తః। కిల ఇతి అలీకే। "కిల సమ్భావ్యవార్త్తయోః। హేతురుచ్యోరలీకే చ" ఇతి హేమచన్ద్రః। వృద్ధః

జటానాం కీర్ణయా కేశైః సంహత్యా పరితః సితైః।

పృక్తయేన్దుకరైరహ్నః పర్యన్త ఇవ సన్ధ్యయా॥౩॥

విశదభ్రూయుగచ్ఛన్నబలితాపాఙ్గలోచనః।

ప్రాలేయావతతిమ్లానపలాశాబ్జ ఇవ హ్రదః॥౪॥

ఆసక్తభరనీకాశైరఙ్గైః పరికృశైరపి।

ఆద్యూనః సద్గృహిణ్యేవ ప్రాయో యష్ట్యావలమ్బితః॥౫॥

ఇవ దూరాధ్వశ్రాన్తః ఇవ స్థితః ఇత్యర్థః। "ఇవ" ఇతి పాఠే స్పష్టార్థః॥౨॥

అథ చతుర్భిః ఇన్ద్రం విశినష్టి। జటానామితి। పరితః సితైః కేశైః కౌర్ణయా వ్యాప్తయా జటానాం సంహత్యా ఉపలక్షితః। అత ఏవ ఇన్దుకరైః ఇన్దుకిరణైః పృక్తయా యుక్తయా సన్ధ్యయా ఉపలక్షితః అహ్నః పర్యన్తః దినాన్తః ఇవ స్థితః తస్య అపి పరిణతరూపత్వాత్ వృద్ధోపమానత్వం జటానాం సంహత్యేత్యుక్తత్వాత్ సన్ధ్యాసామ్యమ్॥౩॥

విశదేతి। పునశ్చ విశదేన పలితపాణ్డురేణ భ్రూయుగేన ఛన్నే బలితాపాఙ్గే బలిమత్ప్రాన్తే లోచనం యస్య సః తథోక్తః। "అపాఙ్గౌ నేత్రయోరన్తౌ" ఇత్యమరః। పామాదిత్వాత్ లోమాదిసూత్రేణ బలచ్ప్రత్యయః। ప్రాలేయావతత్యా హిమసంహత్యా మ్లానపలాశాని క్లాన్తదలాని అబ్జాని యస్మిన్ సః హ్రదః ఇవ స్థితః॥౪॥

ఆసక్తేతి। పునశ్చ పరికృశైః పరిక్షీణైః అపి ఆసక్తభరనీకాశైః భారాక్రాన్తసదృశైః సభారవద్గురూభవద్భిః ఇత్యర్థః। "ఇకః కాశే" ఇతి దీర్ఘః। అఙ్గైః ఉపలక్షితః కార్శ్యాత్ లఘుని

అపి స్వాఙ్గాని స్వయం వోఢుమ్ అసమర్థః ఇత్యర్థః। అత ఏవ ఆద్యూనః ఔదరికః। "ఆద్యూనః స్యాదౌదరికో విజిగీషావివర్జితే"

గూఢ<0xE0><0xB0><0xBC>ో<0xE0><0xB0><0xBC>ఽపి వపుషా రాజన్ ధామ్నా లోకాభిభావినా।
అంశుమానివ తన్వభ్రపటలచ్ఛన్నవిగ్రహః॥౬॥

జరతీమపి బిభ్రాణస్తనుమప్రాకృతాకృతిః।
చకారాక్రాన్తలక్ష్మీకః ససాధ్వసమివాశ్రమమ్॥౭॥

ఇత్యమరః। ఆఙ్పూర్వాత్ దీవ్యతేః క్తః। "చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ" ఇతి ఊఠాదేశః। "దివోఽవిజిగీషాయామ్" ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। సద్గృహిణ్యా అనుకూలకలత్రేణ ఏవ ప్రాయః ప్రాచుర్యేణ యష్ట్యా అవలమ్బనదణ్డేన అవలమ్బితః ధారితః న తు స్వశక్త్యా ఇతి భావః॥౫॥

గూఢ ఇతి। వపుషా గూఢః అపి ప్రచ్ఛన్నరూపః అపి ఇత్యర్థః। ప్రకృత్యాదిభ్యః ఉపసంఖ్యానాత్ తృతీయా। తన్వభ్రపటలచ్ఛన్నవిగ్రహః స్తోకాభ్రవృన్దాన్తరితమూర్తిః అంశుమాన్ ఇవ లోకాభిభావినా లోకవ్యాపినా ధామ్నా తేజసా "ధామ రశ్మౌ గృహే దేహే స్థానే జన్మప్రభావయోః" ఇతి హేమచన్ద్రః। రాజన్ దీప్యమానః దదృశే ఇతి పూర్వేణ సమ్బన్ధః॥౬॥

జరతీమితి। జరతీం జీర్ణామ్। "జీనో జీర్ణో జరన్నపి" ఇత్యమరః। జీర్యతేః అతీతార్థే శతృప్రత్యయః। "ఉగితశ్చ" ఇతి ఙీప్। తనుం శరీరం బిభ్రాణః దధత్ అపి అప్రాకృతా అలోకసామాన్యా ఆకృతిః మూర్తిః యస్య సః ఇన్ద్రః ఆక్రాన్తా అభిభూతా లక్ష్మీః ఆశ్రమశోభా యేన సః ఆక్రాన్తలక్ష్మీకః। ఏకవచనాన్తలక్ష్మీశబ్దోత్తరపదబహువ్రీహౌ "ఉరఃప్రభృతిభ్యః కప్" ఇతి నిత్యం కప్। ఆశ్రమం ససాధ్వసమ్ ఇవ చకార। తేజస్విదర్శనాత్ భయం భవతి తత్ తు న దుఃఖజనకం తస్య అమానుషత్వాత్ ఇతి సూచయితుమ్ ఇవశబ్దః॥౭॥

అభితస్తం పృథాసూనుః స్నేహేన పరితస్తరే।
అవిజ్ఞాతేఽపి బన్ధౌ హి బలాత్ప్రహ్లాదతే మనః॥౮॥

ఆతిథేయీమథాసాద్య సుతాదపచితిం హరిః।

విశ్రమ్య విష్టరే నామ వ్యాజహారేతి భారతీమ్॥౯॥

త్వయా సాధు సమారమ్భి నవే వయసి యత్తపః।

హ్రియతే విషయైః ప్రాయో వర్షీయానపి మాదృశః॥౧౦॥

అభిత ఇతి। పృథాసూనుః అర్జునః తమ్ ఇన్ద్రమ్ అభితః తం ప్రతి స్నేహేన పరితస్తరే। తద్గోచరేణ ప్రేమ్ణా పర్యావృతః। స్తృణోతేః కర్మణి లిట్। "ఋతశ్చ సంయోగాదేర్గుణః" ఇతి గుణః। నను అజ్ఞాతసమ్బన్ధవిశేషస్య కథం స్నేహోదయః ఇత్యతః ఆహ। అవిజ్ఞాత ఇతి। బన్ధౌ సుహృది అవిజ్ఞాతే అపి బన్ధుః అయమ్ ఇతి అజ్ఞాతే అపి బలాత్ బాన్ధవసత్త్వవశాత్ ఏవ మనః ప్రహ్లాదతే స్నిహ్యతి ఇత్యర్థః॥౮॥

ఆతిథేయీమితి। అథ హరిః ఇన్ద్రః సుతాత్ అర్జునాత్ ఆతిథేయీమ్ అతిథిషు సాధ్వీమ్। "పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్" అపచితిం పూజామ్ ఆసాద్య ప్రాప్య। "పూజా నమస్యాపచితిః" ఇత్యమరః। విష్టరే ఆసనే। "ఋదోరప్" ఇతి స్తృణాతేః అప్ప్రత్యయః। "వృక్షాసనయోర్విష్టరః" ఇతి షత్వమ్। విశ్రమ్య నామ విశ్రమ్య కిల శ్రమమ్ అపనీయ ఇత్యర్థః। ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారాం భారతీం వ్యాజహార ఉక్తవాన్। "వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమ్" ఇత్యమరః॥౯॥

అథ ప్రథమం తావత్ మునివత్ ఏనం ముముక్షుం కృత్వా ఆహ। త్వయేతి। త్వయా సాధు సమారమ్భి సమ్యక్ ఉపక్రాన్తమ్। రభేః కర్మణి లుఙ్। కుతః ? యత్ యస్మాత్ నవే వయసి యౌవనే తపః

శ్రేయసీం తవ సమ్ప్రాప్తా గుణసమ్పదమాకృతిః।

సులభా రమ్యతా లోకే దుర్లభంహి గుణార్జనమ్॥౧౧॥

శరదమ్బుధరచ్ఛాయా గత్వర్యో యౌవనశ్రియః।

ఆపాతరమ్యా విషయాః పర్యన్తపరితాపినః॥౧౨॥

అన్తకః పర్యవస్థాతా జన్మినః సన్తతాపదః।

చర్యతే ఇతి శేషః। తథాహి। అహమ్ ఇవ దృశ్యతే అసౌ మాదృశో వర్షీయాన్ అతివృద్ధః అపి। "ప్రియస్థిర" ఇత్యాదినా వృద్ధశబ్దస్య వర్షాదేశః। ప్రాయో విషయైః హ్రియతే ఆకృష్యతే కిము భవాదృశః యవీయాన్ ఇతి భావః॥౧౦॥

అథ ఏవమ్ అనారమ్భే తవ స్వాకారలాభః అపి విఫలః స్యాత్ ఇతి ఆశయేన ఆహ। శ్రేయసీమితి। తవ ఆకృతిః మూర్తిః రమ్యా ఇతి శేషః। శ్రేయసీం శ్రేష్ఠాం గుణసమ్పదం తపఃసమారమ్భరూపాం సమ్ప్రాప్తా। అతః న నిష్ఫలా ఇతి భావః। న చ స్వాకారాః గుణాఢ్యశ్చ కియన్తః న సన్తి ఇతి వాచ్యమ్ ఇతి ఆహ। లోక ఇతి। లోకే రమ్యతా రమ్యాకారతా సులభా హి గుణార్జనం గుణసమ్పాదనం దుర్లభం త్వయి తు ఉభయం సమ్పద్యతే ఇతి అస్మాకం పరమామోదః ఇతి భావః॥౧౧॥

యదుక్తం "త్వయా సాధు సమారమ్భి" ఇతి తత్ ఏవ సాధుత్వం సంసారనిఃసారతాఖ్యాపనయా యుగ్మేన ఉపపాదయతి। శరదితి। యౌవనశ్రియః తావత్ శరదమ్బుధరచ్ఛాయాః ఇవ గత్వర్యః చఞ్చలాః। "గత్వరశ్చ" ఇతి క్వరవన్తః నిపాతః। "టిడ్ఢాణమ్" ఇత్యాదినా జీప్। విషయాః శబ్దాదయః తు ఆపాతరమ్యాః తత్కాలరమణీయాః। "తదాత్వే పాత ఆపాతః" ఇతి వైజయన్తీ। పర్యన్తే అవసానే పరితాపయన్తి దుఃఖం కుర్వన్తి ఇతి తథోక్తాః॥౧౨॥

అన్తక ఇతి। కిఞ్చ సన్తతాః అనవచ్ఛిన్నా ఆపదః

ఇతి త్యాజ్యే భవే భవ్యో ముక్తావుత్తిష్ఠతే జనః॥౧౩॥

చిత్తవానసి కల్యాణీ యత్త్వాం మతిరుపస్థితా।
విరుద్ధః కేవలం వేషః సన్దేహయతి మే మనః॥౧౪॥

యుయుత్సునేవ కవచం కిమాముక్తమిదం త్వయా।

క్లేశాః యస్య తస్య జన్మినః ప్రాణినః। "ప్రాణీ తు చేతనో జన్మీ" ఇత్యమరః। తీహ్యాదిత్వాత్ ఇనిః। అన్తకః మృత్యుః। పర్య్యవస్థాతా ప్రతిరోద్ధా ప్రథమం తావత్ జన్మినః జన్మదుఃఖమ్ ఏవ దుస్తరం తతః జాతస్య జీవనమ్ అపి సతతం దుఃఖసమ్భిన్నతయా విషయుక్తాన్నప్రాయం తత్ అపి మృత్యుగ్రస్తమ్ ఇతి సః అయం "కాకమాంసం శునోచ్ఛిష్టం స్వల్పం తదపి దుర్లభమ్" ఇతి న్యాయాత్ ఇతి భావః। ఇత్యుక్తహేతోః త్యాజ్యే భవే సంసారే భవతి ఇతి భవ్యః యోగ్యః జనః భవాదృశః ఇతి శేషః। "భవ్యం సుఖే శుభే చాపి భేద్యవద్యోగ్యభావినోః" ఇతి విశ్వః। "భవ్యగేయ" ఇత్యాదినా కర్త్రరి నిపాతః। భుక్తౌ మోక్షే ఉత్తిష్ఠతే ఉద్యుక్తః భవతి। "ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి" ఇతి ఆత్మనేపదమ్॥౧౩॥

సమ్ప్రతి ప్రశంసాపూర్వకం స్వాభిసన్ధిం దర్శయతి। చిత్తవానితి। చిత్తవాన్ ప్రశస్తచిత్తః అసి। ప్రశంసాయాం మతుప్। కుతః ? యతః త్వాం కల్యాణీ సాధ్వీ "బహ్వాదిభ్యశ్చ" ఇతి జీష్। మతిః ఉపస్థితా సఙ్గతా। కిన్తు కేవలమ్ ఏకం యథా తథా విరూద్ధః వేషః మే మనః సన్దేహయతి సంశయయుక్తం కరోతి। యద్వా వేషః కేవలం వేషః ఏవ ఇత్యర్థః। "కేవలః కృత్స్న ఏకే చ" "కేవలం చావధారితే" ఇతి ఉభయత్ర అపి శాశ్వతః॥౧౪॥

వేషవిరోధమ్ ఏవ ఆహ। యుయుత్సునేతి। యుయుత్సునా ఇవ యోద్ధుమ్ ఇచ్ఛునా ఇవ త్వయా। యుధేః సన్నన్తాత్ ఉప్రత్యయః। కిమ్ ఇదం కవచం వర్మ ఆముక్తమ్ అర్పితమ్ ? తత్ర కః విరోధః ఇత్యత్ర ఆహ।

తపస్వినో హి వసతే కేవలాజినవల్కలే॥౧౫॥

ప్రపిత్సోః కిఞ్చ తే ముక్తిం నిష్పృహస్య కలేవరే।
మహేషుధీ ధనుర్భీమం భూతానామనభిద్రుహః॥౧౬॥

భయఙ్కరః ప్రాణభృతాం మృత్యోర్భుజ ఇవాపరః।
అసిస్తవ తపస్థస్య న సమర్థయతే శమమ్॥౧౭॥

యుగ్మమ్।

హి యస్మాత్ తపస్వినః కేవలే ఏకే కవచాద్యసహచరితే ఇతి యావత్ తే చ తే అజినవల్కలే చ। "నిర్ణీతే కేవలమితి త్రిలిఙ్గం త్వేకకృత్స్నయోః" ఇత్యమరః। వసతే ఆచ్ఛాదయన్తి। అతః తపస్వినః తే కవచధారణం విరుద్ధమ్ ఇత్యర్థః॥౧౫॥

ప్రపిత్సోరితి। కిఞ్చ ముక్తిం ప్రపిత్సోః ప్రాప్తుమ్ ఇచ్ఛోః। "సనిసోమా" ఇత్యాదినా ఇసాదేశః। అత్ర "లోపోఽభ్యాసస్య" ఇతి అభ్యాసలోపః। అతః ముముక్షుత్వాత్ ఏవ కలేవరే శరీరే నిష్పృహస్య గతస్పృహస్య అతః న ఆత్మరక్షార్థం ధనుర్ధారణం యుక్తమ్ ఇత్యర్థః। న అపి పరహింసార్థమ్ ఇతి ఆహ। భూతానాం జన్తూనామ్। "క్ష్మాదౌ జన్తౌ చ భూతాని" ఇతి వైజయన్తీ। "క్రుధద్రుహోరుపసృష్టయోః ధర్మ" ఇతి కర్మసంజ్ఞాయామ్। "కర్తృకర్మణోః కృతి" ఇతి కర్తరి షష్ఠీ। అనభిద్రుహః అహింసకస్య। "సత్సూద్విష" ఇత్యాదినా క్విప్। తే తవ మహేషుధీ మహానిషఙ్గౌ భీమం త్రాసజనకం ధనుశ్చ న సమర్థయతే శమమ్ ఇత్యుత్తరేణ అన్వయః। సమర్థయతే ఇతి వచనవిపరిణామః కార్యః॥౧౬॥

భయఙ్కర ఇతి। తథా మృత్యోః అపరః భుజః ఇవ ప్రాణభృతా ప్రాణినాం భయఙ్కరః। "మేఘర్తిభయేషు కృషః" ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః। "అరుర్ద్విష" ఇత్యాదినా సుమాగమః। అసిః ఖఙ్గః తపసి తిష్ఠతి

జయమత్రభవాన్నూనమరాతిష్వభిలాషుకః।

క్రోధలక్ష్మ క్షమావన్తః క్వాయుధం క్వ తపోధనాః ?॥౧౮॥

యః కరోతి బధోదర్కా నిశ్రేయసకరీః క్రియాః।

గ్లానిదోషచ్ఛిదః స్వచ్ఛాః స మూఢః పఙ్కయత్యపః॥౧౯॥

ఇతి తపస్థః తపః చరన్ ఇత్యర్థః। "సుపి స్థ" ఇతి కప్రత్యయః। తస్య తవ శమం శాన్తిం న సమర్థయతే న సమ్భావయతి। కిం శాన్తస్య శస్త్రేణ ? ఇతి భావః॥౧౭॥

నను అశాన్తస్య కిం తపసా ? ఇతి ఆశఙ్క్య జయార్థమ్ ఇతి ఆహ। జయమితి। అత్రభవాన్ పూజ్యః ఇత్యర్థః। "ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యన్తే" ఇతి ప్రథమార్థే ప్రాగ్దేశీయః త్రల్ప్రత్యయః। సుప్సుపా ఇతి సమాసః। "త్రిషు తత్రభవాన్ పూజ్యస్తథైవాత్రభవానపి" ఇతి యాదవః। అరాతిషు విషయే జయమ్ అభిలాషుకః జయమ్ ఇచ్చుః। "లషపత" ఇత్యాదినా ఉకఞ్ప్రత్యయః। "న లోక" ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। నూనమ్ ఇతి నిశ్చయః। "నూనం తర్కేఽపి నిశ్చయే" ఇత్యమరః। క్రోధస్య లక్ష్మ కోపస్య లిఙ్గమ్ ఆయుధం క్వ ? క్షమావన్తః శాన్తాః తపోధనాః క్వ ? క్రోధశాన్త్యోః విరోధాత్ తత్కార్యయోః శస్త్రతపసోః అపి ఏకత్ర అసఙ్గతేశ్చ శస్త్రిణః తే తపో జయార్థం న తు మోక్షార్థమ్ ఇతి నిశ్చయః ఇత్యర్థః॥౧౮॥

తపసః జయార్థత్వే దోషమ్ ఆహ। య ఇతి। యః పుమాన్ నిశ్చితం శ్రేయః నిఃశ్రేయసం ముక్తిః। "అచతుర" ఇత్యాదినా సమాసాన్తః నిపాతః। "ముక్తిః కేవల్యనిర్వాణశ్రేయోనిఃశ్రేయసామృతమ్" ఇత్యమరః। నిఃశ్రేసం కుర్వన్తి ఇతి నిఃశ్రేయసకరీః నిఃశ్రేయసహేతూన్ ఇత్యర్థః। "కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేషు ఇతి హేత్వర్థే టప్రత్యయః। టిత్వాత్ జీప్। క్రియాః తపోదానాదికర్మాణి బధోదర్కాః హింసాఫలకాః కరోతి। "ఉదర్కః ఫలముత్తరమ్" ఇత్యమరః।

మూలం దోషస్య హింసాదేరర్థకామౌ స్మ మా పుషః।

తౌ హి తత్త్వావబోధస్య దురుచ్ఛేదావుపప్లవౌ॥౨౦॥

అభిద్రోహేణ భూతానామర్జయన్ గత్వరీః శ్రియః।

ఉదన్వానివ సిన్ధూనామాపదామేతి పాత్రతామ్॥౨౧॥

అత ఏవ మూఢ◌ః సః పుమాన్ గ్లానిః ఏవ దోషః తం ఛిన్దన్తి ఇతి గ్లానిదోషచ్ఛిదః పిపాసాహారిణీః। క్విప్। స్వచ్ఛాః నిర్మలాః అపః పఙ్కయతి పఙ్కవతీః కరోతి। "ణావిష్ఠవద్భావే విన్మతోర్లుక్" ఇతి మతుపః లుక్। మహాఫలసాధనస్య తపసః తుచ్ఛఫలైః వినియోగః స్వచ్ఛామ్భసః పఙ్కసఙ్కరవత్ ప్రేక్షావద్భిః గర్హితః ఇత్యర్థః। అత్ర "యత్తపసో బధోదర్కకరణం తన్నిర్మలస్య పయసః పఙ్కసఙ్కరీకరణమ్" ఇతి వాక్యార్థోత్తరమ్ ఆరోప్యప్రతిబిమ్బకరణాక్షేపాత్ అసమ్భవవస్తుసమ్బన్ధాత్ వాక్యార్థవృత్తినిదర్శనాలఙ్కారః॥౧౯॥

నను అర్థకామయోః అపి మోక్షవత్ పురుషార్థత్వాత్ తపసః తదర్థత్వే కః దోషః ? తత్ర ఆహ। మూలమితి। హింసాదేరితి। తద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహిః। ఆదిశబ్దాత్ అనృత స్తేయాదీనాం సంగ్రహః। దోషస్య అవగుణస్య మూలం కారణభూతౌ। "స్త్రీకామా ధనకామాశ్చ కిం న కుర్వన్తి పాతకమ్ ?" ఇతి భావః। అర్థకామౌ మా స్మ పుషః। "స్మోత్తరే లుఙ్ చ" ఇతి లుఙ్। "పుషాది" ఇత్యాదినా చ్లేః అఙాదేశః। హి యస్మాత్ తౌ అర్థకామౌ తత్త్వావబోధస్య తత్త్వజ్ఞానస్య మోక్షసాధనస్య ఇతి శేషః। దురుచ్ఛేదౌ దుర్వారౌ ఉపప్లవౌ హింసాదిప్రవర్త్తకత్వాత్ అన్తకౌ అతః పురుషార్థపరిపన్థినౌ ఏతౌ న పురుషార్థౌ ఇత్యర్థః॥౨౦॥

ముక్తిప్రతిబన్ధకత్వాత్ అపురుషార్థౌ అర్థకామౌ ఇతి ఉక్తం తత్ర అర్థస్య దుఃఖైకనిదానత్వాత్ అపి అపురుషార్థత్వమ్ ఇతి పఞ్చభిః

యా గమ్యాః సత్సహాయానాం యాసు ఖేదో భయం యతః।

తాసాం కిం యన్న దుఃఖాయ విపదామివ సమ్పదామ్॥౨౨॥

దురాసదానరీనుగ్రాన్ ధృతేర్విశ్వాసజన్మనః।

ప్రపఞ్చయతి। అభిద్రోహేణేత్యాది। భూతానామ్ అభిద్రోహేణ హింసయా గత్వరీః అస్థిరాః శ్రియః సమ్పదః అర్జయన్ జనః। ఉదకమ్ అస్తి ఇతి ఉదన్వాన్ ఉదధిః। "ఉదన్వానుదధౌ చ" ఇతి నిపాతనాత్ సాధుః। సిన్ధూనాం నదీనామ్ ఇవ ఆపదాం పాత్రతాం మూలత్వమ్ ఏతి॥౨౧॥

ఆపత్పాత్రతామ్ ఏవ వ్యనక్తి। యా ఇతి। యాః సమ్పదః సత్సహాయానాం విద్యమానసాధనానామ్ ఏవ పుంసాం గమ్యాః ప్రాప్యాః విపదః అపి సత్సహాయానామ్ ఏవ గమ్యాః నిస్తీర్యాః ఇత్యర్థః। "కృత్యానాం కర్త్తరి వా" ఇతి షష్ఠీ। యాసు సతీషు ఖేదః రక్షణాదిక్లేశః విపత్సు స్వతః ఏవ ఇతి విశేషః। యతః యాభ్యః సమ్పద్భ్యః భయమ్ అనేకార్థమూలత్వాత్ ఇతి భావః। విపద్భ్యః తు స్వరూపతః ఏవ ఇతి భావః। కిం బహునా। విపదామ్ ఇవ తాసాం సమ్పదాం సమ్బన్ధి న కిమ్ అస్తి ఇతి శేషః। యత్ దుఃఖాయ న భవతి సర్వం దుఃఖావహమ్ ఏవ ఇతి భావః। యదాహుః—"అర్థానామర్జనే దుఃఖమర్జితానాం చ

రక్షణే। నాశే దుఃఖం వ్యయే దుఃఖం ధిగర్థం దుఃఖభాజనమ్।" ఇతి। అతః హేయః ఇతి భావః। అత్ర యత్ న దుఃఖాయ ఇత్యుత్తరవాక్యస్య యచ్ఛబ్దసామర్థ్యాత్ తాసాం కిమ్ ? ఇతి పూర్వవాక్యే తచ్ఛబ్దోపాదానం న అపేక్షతే తత్ ఏతత్ కావ్యప్రకాశే స్పష్టమ్॥౨౨॥

దురాసదానితి। కిఞ్చ దురాసదాన్ దుఃప్రాపాన్ విశ్వాసాత్ జన్మ యస్యాః తస్యాః। జన్మోత్తరపదత్వాత్ వ్యధికరణః బహువ్రీహిః। ధృతేః సన్తోషస్య ఉగ్రాన్ అరీన్ ధనికస్య సర్వత్ర అనాశ్వాత్తసమ్భ-

భోగాన్ భోగానివాహేయానధ్యాస్యాపన్న దుర్లభా॥౨౩॥

నాన్తరజ్ఞాః శ్రియో జాతు ప్రియైరాసాం న భూయతే।

ఆసక్తాస్తాస్వమీ మూఢ◌ా వామశీలా హి జన్తవః॥౨౪॥

కోఽపవాదః స్తుతిపదే యదశీలేషు చఞ్చలాః।

సాధువృత్తానపి క్షుద్రా విక్షిపన్త్యేవ సమ్పదః॥౨౫॥

వాత్ విస్రమ్భసుఖభఞ్జకాన్ ఇత్యర్థః। భుజ్యన్తే ఇతి భోగాన్ ధనాని ఆహేయాన్ అహిషు భవాన్। "దృతికుక్షికలశివస్త్యస్త్యహేర్ఢఙ్"। భోగాన్ ఫణాన్। "భోగః సుఖే ధనే చాహేః శరీర ఫణోర్యోరపి" ఇతి ఉభయత్ర అపి విశ్వః। అధ్యాస్య అధిష్ఠాయ ఆపత్ విపత్ న దుర్లభా ఆశీవిషముఖమ్ ఇవ తమ్ ఏవ భోగినం పుమాంసం బలాత్ ఆపదః అనుసన్దధతి ఇత్యర్థః॥౨౩॥

ఇతః అపి శ్రియః హేయాః ఇతి ఆహ। నేతి। శ్రియః సమ్పదః జాతు కదాచిత్ అన్తరజ్ఞాః నీచానీచవిశేషాభిజ్ఞాః న భవన్తి। అత ఏవ ఆసాం శ్రియాం ప్రియైః న భూయతే న తాః కుత్ర అపి అను రజ్యన్తి ఇత్యర్థః। నను కిం శ్రీదోషః పురుషదోషః వా ? ఇతి చేత్ తత్ర ఆహ। మూఢాః అమీ జనాః తాసు అననురక్తాసు అపి శ్రీషు ఆసక్తాః స్త్రీషు ఇవ శ్రీషు అననురక్తాసు అనురాగః పుంసామ ఏవ అయం దోషః ఇత్యర్థః। కిమర్థం తర్హి తాసు ఏవ సర్వేషామ్ ఆసక్తిః ? ఇతి అర్థాన్తరం న్యస్యతి। వామేతి। జన్తవః వామశీలాః వక్రస్వభావాః హి। స్వభావస్య దుర్వారత్వాత్ ఇతి భావః॥౨౪॥

యత్ ఉక్తమ్ “నాన్తరజ్ఞాః శ్రియః” ఇతి తత్ ఏవ భఙ్గ్యన్తరేణ ఆహ। క ఇతి। యత్ సమ్పదః అశీలేషు దుఃశీలేషు విషయే చఞ్చలాః అస్థిరాః। న తద్విరుద్ధమ్ ఉచ్యతే యతః చఞ్చలా ఇతి। అతః స్తుతిపదే స్తుతివిషయే తత్ర కః అపవాదః కా నిన్దా ? కిన్తు

కృతవానన్యదేహేషు కర్తా చ విధురం మనః।

అప్రియైరివ సంయోగో విప్రయోగః ప్రియైః సహ॥౨౬॥

శూన్యమాకీర్ణతామేతి తుల్యం వ్యసనముత్సవైః।

విప్రలమ్భోఽపి లాభాయ సతి ప్రియసమాగమే॥౨౭॥

తదా రమ్యాణ్యరమ్యాణి ప్రియాః శల్య తదాసవః।

క్షుద్రాః సమ్పదః సాధువృత్తాన్ అపి విక్షిపన్తి ఏవ జహతి ఏవ తత్ ఏవ తాసాం నిన్దాస్పదమ్ ఇత్యర్థః। తస్మాత్ అర్థః న పురుషార్థః ఇతి సన్దర్భార్థః॥౨౫॥

నను న అర్థమ్ అహమ్ అర్థయే కిన్తు వీరధర్మమ్ అనుపాలయత్ వైరనిర్యాతనమ్ ఇచ్ఛామి ? ఇతి ఆశఙ్క్య తత్ అపి పరపీడాత్మకత్వాత్ అయుక్తమ్ ఇతి శ్లోకచతుష్టయేన ఆచష్టే। కృతవానితి। తత్ర ఆత్మదృష్టాన్తేన ఏవ పరపీడాతః నివర్తితవ్యమ్ ఇత్యాశయేన ఆహ। అప్రియైః అనిష్టవస్తుభిః సంయోగః ఇవ ప్రియైః ఇష్టవస్తుభిః సహ విప్రయోగః విరహః అన్యదేహేషు స్వస్య ఏవ దేహాన్తరేషు అతీతానాగతేషు ఇతి శేషః। మనః విధురం దుఃఖితం కృతవాన్ కర్తా కరిష్యతి చ। భవిష్యే లుట్। తద్వర్తమానే చ అనుభూయతే ఇతి శేషః। ఇష్టనాశః దుఃఖహేతుః ఇతి సర్వత్ర అపి త్రైకాలికసిద్ధమ్ ఇతి శ్లోకార్థః॥౨౬॥

సమ్ప్రతి ఇష్టసమాగమస్య సుఖహేతుత్వమ్ ఆహ। శూన్యమితి। ప్రియసమాగమే ఇష్టజనసంయోగే సతి శూన్యం రిక్తమ్ అపి ఆకీర్ణతాం సమ్పూర్ణతామ్ ఏతి సమృద్ధమ్ ఇవ ప్రతీయతే ఇత్యర్థః। వ్యసనం విపత్ అపి ఉత్సవైః తుల్యమ్। “వ్యసనం విపది భ్రంశే” ఇత్యమరః। విప్రలమ్భః వఞ్చనా ప్రతారణమ్ ఇతి యావత్ సః అపి లాభాయ। కిం బహునా ప్రియసఙ్గస్య సర్వావస్థాసు అపి సుఖమ్ ఏవ ఇత్యర్థః॥౨౭॥

తదైకాకీ సబన్ధుః సన్నిష్టేన రహితో యదా॥౨౮॥

యుక్తః ప్రమాద్యసి హితాదపేతః పరితప్యసే।
యది నేష్టాత్మనః పీడ़ా మాసఞ్జి భవతా జనే॥౨౯॥

జన్మినోఽస్య స్థితిం విద్వాన్ లక్ష్మీమివ చలాచలామ్।
భవాన్మా స్మ బధీన్న్యాయ్యం న్యాయాధారా హి సాధవః॥౩౦॥

పునః ప్రకారాన్తరేణ ప్రియవియోగస్య దుఃఖహేతుత్వమ్ ఆహ। తదేతి। తదా రమ్యాణి అపి అరమ్యాణి అమనోహరాణి భవన్తి కిం బహునా ప్రియాః అసవః ప్రాణాః అపి శల్యం శల్యవత్ అసహ్యాః భవన్తి ఇత్యర్థః। కిఞ్చ తదా సబన్ధు సన్ అపి ఏకాకీ అసహాయః ఏవ। "ఏకాదాకినిచ్చాసహాయే" ఇతి ఆకినిచ్ప్రత్యయః కదా ? ఇతి ఆకాఙ్క్షాయామ్ ఆహ। యదా ఇష్టేన రహితః భవతి తదా సర్వమ్ అసహ్యమ్ ఇతి॥౨౮॥

యుక్త ఇతి। కిఞ్చ యుక్తః హితేన ఇతి శేషః। హితేన ఇష్టేన యుక్తః సన్ ప్రమాద్యసి ప్రకర్షేణ మాద్యసి హృష్యసి। హితాత్ అపేతః పరితప్యసే పరితప్తః భవసి। తపేః దైవాదికాత్ కర్త్రి లట్। సత్యమ్ ఏవం తతః కిమ్ ? అతః ఆహ। యదీతి। పీడ़ా ఆత్మనః స్వస్య చ న ఇష్టా యది తర్హి భవతా జనే పరస్మిన్ అపి మా సఞ్జి న సఞ్జ్యతామ్। సఞ్జతేః ణ్యన్తాత్ కర్మణి లుఙ్। ఆత్మదృష్టాన్తేన పరపీడ़ాతః నివర్తితవ్యమ్ ఇత్యర్థః పీడ़ాయాః పరాత్మనోః సమత్వాత్॥౨౯॥

అథ దేహాస్థైర్యశ్రద్ధయా చ పరపీడ़ా న కార్యా ఇతి ఆహ। జన్మిన ఇతి। అస్య జన్మినః ఉత్పత్తిధర్మికస్య శరీరిణః। బ్రీహ్యాదిత్వాత్ ఇనిః। స్థితిం లక్ష్మీమ్ ఇవ చలాచలాం చఞ్చలాం జన్మధర్మత్వాత్ ఏవ చఞ్చలామ్ అనిత్యామ్ ఇత్యర్థః। చలతేః పచాద్యచ్ "చరిచలిపతివదీనాం వా ద్విత్వమచ్యాక్చాభ్యామస్యేతి వక్త-

విజహీహి రణోత్సాహం మా తపః సాధు నీనశః।

ఉచ్ఛేదం జన్మనః కర్తు_మేధి శాన్తస్తపోధన ! ॥౩౧॥

జీయన్తాం దుర్జయా దేహే రిపవశ్చక్షురాదయః।
జితేషు నను లోకోఽయం తేషు కృతస్న్స్త్వయా జితః॥౩౨॥

వ్యమ్" ఇతి ద్విర్భావః అభ్యాసస్య అగాగమశ్చ। విద్వాన్ జానన్ ఇత్యర్థః। "విదేః శతుర్వసుః" ఇతి వైకల్పికః వసురాదేసః। భవాన్ న్యాయాత్ అనపేతం న్యాయ్యమ్। "ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత" ఇతి యత్ప్రత్యయః। మా స్మ బధీత్ మా నాశయ ఇత్యర్థః। "స్మోత్తరే లుజ్ చ" ఇతి లుజ్। "లుజి చ" ఇతి హనః బధాదేశః। "శేషే ప్రథమః" ఇతి ప్రథమపురుషః। హి యస్మాత్ సాధవః న్యాయాధారాః న్యాయావలమ్బ్యః। బహుప్రీహిః తత్పురుషః వా। న్యాయత్యాగే సాధుత్వమ్ ఏవ స్యాత్ ఇతి భావః। "న్యాయాచారాః" ఇతి పాఠే న్యాయమ్ ఆచరన్తి ఇతి తథోక్తాః। కర్మణి అణ్॥౩౦॥

తర్హి కిం మే కర్త_వ్యమ్ ? తత్ర ఆహ। విజహీహీతి। హే తపోధన ! రణోత్సాహం రణోద్యోగమ్। లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాన్ ప్రయత్నః ఉత్సాహః। విజహీహి త్యజ। "ఆ చ హౌ" ఇతీకారః। సాధు సమీచీనం నిఃశ్రేయకరత్వాత్ ఇతి భావః। తపః మా నీనశః న నాశయ। నశ్యతేః ణ్యన్తాన్మాఙ్యోగాత్ ఆశిషి లుజ్ అడాగమనిషేధశ్చ। కిన్తు జన్మనః ఉచ్ఛేదం కర్తు_ం మోక్షం సాధయితుమ్ ఇత్యర్థః। శాన్తః ఏధి విజిగీషానివృత్తః భవ ఇత్యర్థః। "హుఝల్భ్యో హేర్ధిః" ఇతి ధిః "ధ్వసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ" ఇత్యేకారః ఇతి॥౩౧॥

అథ సర్వథా మే విజయకఙ్క్షాః అస్తి న నివర్త_తే ఇతి ఆశఙ్క్య తర్హి అన్తఃశత్రు విజయేన విధీయతాం తత్ అపనోద ఇతి

పరవానర్థసంసిద్ధౌ నీచవృత్తిరపత్రపః।
అవిధేయేన్ద్రియః పుంసాం గౌరివైతి విధేయతామ్॥౩౩॥

శ్వస్త్వయా సుఖసంవిత్తిః స్మరణీయాధునాతనీ।
ఇతి స్వప్నోపమాన్మత్వా కామాన్మాగాస్తదఙ్గతామ్॥౩౪॥

ఆహ। జేయన్తామితి। దుర్జయాః అజయ్యాః చక్షురాదయః దేహే వర్త్మానాః రిపవః జేయన్తాం యస్మాత్ తేషు శత్రుషు జితేషు సత్సు త్వయా అయం కృత్స్నః లోకః జితః। నను కిముత అన్యే శత్రవః తదన్తర్గతాః ? ఇత్యర్థః। జితేన్ద్రియస్య ఇన్ద్రియార్థనిష్పృహస్య నిర్భరవైరానుదయాత్ విజయవ్యపదేశః॥౩౨॥

అజితేన్ద్రియస్య అనిష్టమ్ ఆచష్టే। పరవానితి। అర్థసంసిద్ధౌ అభ్యవహారాదిస్వార్థసాధనే పరవాన్ పరాధీనః। "పరతన్త్రః పరాధీనః పరవాన్" ఇత్యమరః। నీచవృత్తిః కర్షణవహనాదినికృష్టకర్మా అపత్రపః నిర్లజ్జః అవిధేయేన్ద్రియః అజితేన్ద్రియః పుమాన్ గౌః బలీవర్దః ఇవ పుంసాం విధేయతాం యథోక్తకారితాం ప్రేష్యతామ్ ఇతి యావత్। "విధేయో వినయగ్రాహీ వచనే స్థిత ఆశ్రవః" ఇత్యమరః। ఏతి ప్రాప్నోతి। ఉపమాలఙ్కారః అయమ్। "ప్రకృతాప్రకృతయోరర్థసాధర్మ్యాత్ శ్లేషే తు శబ్దమాత్రసాధర్మ్యమ్" ఇతి॥౩౩॥

న కేవలం హింసాదిదోషమూలత్వాత్ విషయాణాం హేయత్వం కిన్తు అపారమార్థికత్వాత్ అపి ఇతి ఆహ। శ్వ ఇతి। అధునా భవా అధునాతనీ ఇదానీన్తనీ। "సాయం చిరమ్" ఇత్యాదినా ట్యుప్రత్యయః। సుఖసంవిత్తిః సుఖానుభవః శ్వః పరే అహని త్వయా స్మరణీయా న తు అనుభవనీయా ఇతి హేతోః। కామ్యన్తే ఇతి కామాః విషయాః తాన్ స్వప్నోపమాన్ స్వప్నతుల్యాన్ మత్వా నిశ్చిత్య తదఙ్గతాం

శ్రద్ధేయా విప్రలబ్ధారః ప్రియా విప్రియకారిణః।
సుదుస్త్యజాస్త్యజన్తోఽపి కామాః కష్టా హి శత్రవః॥౩౫॥

వివిక్తేఽస్మిన్నగే భూయః ప్లావితే జహ్నుకన్యయా।
ప్రత్యాసీదతి ముక్తిస్త్వాం పురా మా భూరుదాయుధః॥౩౬॥

తచ్చేషత్వం కామపరతన్త్రతాం మా గాః న గచ్ఛ। "ఇణో గా లుఙి" ఇతి గాదేశః॥౩౪॥

అతః హేయాః కామాః ఇతి ఆహ। శ్రద్ధేయా ఇతి। శ్రద్ధాతుమ్ అర్హాః శ్రద్ధేయాః విశ్వసనీయాః తయా విప్రలబ్ధారః ప్రతారకాః విశ్వాసఘాతకాః ఇత్యర్థః। తథా ప్రీణన్తి ఇతి ప్రియాః ప్రీతిజనకాః। "ఇగుపధ" ఇత్యాదినా కప్రత్యయః। తథాపి విప్రియకారిణః దుఃఖజననశీలాః। కిఞ్చ త్యజన్తః అపి పురుషం విహాయ గచ్ఛన్తః అపి సుదుస్త్యజాః సుయత్నేన త్యక్తుమ్ అశక్యాః కామాః విషయాః కష్టాః కుత్సితాః శత్రవః హి ప్రసిద్ధశత్రవః వైధర్మ్యాత్ ఇతి భావః। అత్ర శ్రద్ధేయత్వాదీనాం విప్రలమ్భకత్వాదీనాం చ ఏకత్ర విరోధః విషయస్వాభావ్యేన సమాధీయతే ఇతి విరోధాభాసః అలఙ్కారః। తేన చ కామానాం ప్రసిద్ధశత్రువైధర్మ్యం వ్యతిరేకేణ వ్యజ్యతే ఇతి అలఙ్కారేణ అలఙ్కారధ్వనిః॥౩౫॥

తర్హి కిం కర్త్తవ్యమ్ ? ఇతి ఆశఙ్క్య ఉపసంహరన్ ఆహ। వివిక్త ఇతి। వివిక్తే విజనే। "వివిక్తవిజనచ్ఛన్ననిఃశలాకాస్తథా రహః" ఇత్యమరః। జహ్నుకన్యయా గఙ్గయా భూయః భూయిష్ఠం పునఃపునః వా। "భూయః పునః పునః ఖ్యాతం భూతార్థే పునరవ్యయమ్" ఇతి విశ్వః। ప్లావితే సిక్తే "పావితే" ఇతి పాఠే పవిత్రీకృతే ఇత్యర్థః। అస్మిన్ నగే ఇన్ద్రకీలే త్వాం ముక్తిః పురా నికటే ప్రత్యాసీదతి సన్నికృష్టా భవిష్యతి ఇత్యర్థః। "పురా పురాణే నికటే

వ్యాహృత్య మరుతాం పత్యావితి వాచమవస్థితే।
వచః ప్రశ్రయగమ్భీరమథోవాచ కపిధ్వజః॥౩౭॥

ప్రసాదరమ్యమోజస్వి గరీయో లాఘవాన్వితమ్।
సాకాఙ్క్షమనుపస్కారం విష్వగ్గతి నిరాకులమ్॥౩౮॥

న్యాయనిర్ణీతసారత్వాన్నిరపేక్షమివాగమే।
అప్రకమ్ప్యతయాన్యేషామామ్నాయవచనోపమమ్॥౩౯॥

ప్రబన్ధాతీతభావిషు" ఇతి విశ్వః। ఉదాయుధః గృహీతశస్త్రః మా భూః శస్త్రం విముఞ్చ ఇత్యర్థః॥౩౬॥

వ్యాహృత్యేతి। మరుతాం పత్యౌ దేవేన్ద్రే ఇతి వాచం వ్యాహృత్య ఉక్త్వా అవస్థితే సతి తూష్ణీం స్థితే సతి అథ కపిధ్వజః అర్జునః ప్రశ్రయగమ్భీరం వినయమధురమ్। “వినయప్రశ్రయౌ సమౌ” ఇతి యాదవః। వచః ఉవాచ॥౩౭॥

కిమ్ ఉవాచ ? ఇతి అపేక్షాయాం చతుర్భిః ఇన్ద్రవాక్యమ్ ఉప శ్లోకయన్ ఆహ। ప్రసాదేతి। ప్రసాదః అత్ర ప్రసిద్ధార్థపదత్వం తేన రమ్యమ్। “ప్రసిద్ధార్థపదత్వం యత్స ప్రసాదో నిగద్యతే” ఇతి లక్షణాత్। ఓజస్వి సమాసభూయిష్ఠమ్। “ఓజః సమాసభూయస్త్వమ్” ఇతి శాసనాత్। గరీయః అర్థభూయస్త్వపరిగతం న తు శబ్దాడ◌ంమ్బరమాత్రమ్ ఇత్యర్థః। లాఘవాన్వితం విస్తరదోషరహితమ్। సాకాఙ్క్షవత్పదకదమ్బాత్మకం న తు దశదాడ◌ిమాదివాక్యవత్ అనాకాఙ్క్షితమ్ ఇత్యర్థః। అనుపస్కారమ్ అధ్యాహారదోషరహితమ్। విష్వగ్గతి కృత్స్నార్థప్రతిపాదకం న తు సావశేషార్థమ్ అత ఏవ నిరాకులమ్ అసఙ్కీర్ణార్థమ్॥౩౮॥

న్యాయేతి। పునః న్యాయేన యుక్త్యా నిర్ణీతసారత్వాత్ నిశ్చితార్థత్వాత్ హేతోః ఆగమే శాస్త్రే విషయే నిరపేక్షం స్వతన్త్రమ్ ఇవ

అలఙ్ఘ్యత్వాజ్జనైరన్యైః క్షుభితోదన్వదూర్జితమ్।

ఔదార్యాదర్థసమ్పత్తేః శాన్తం చిత్తమృషేరివ॥౪౦॥

ఇదమీదృగ్గుణోపేతం లబ్ధావసరసాధనమ్।

వ్యాకుర్యాత్ కః ప్రియం వాక్యం యో వక్తా నేదృగాశయః॥౪౧॥

న జ్ఞాతం తాత ! యత్నస్య పౌర్వాపర్యమముష్య తే।

యుక్తిదార్ఢ్యాత్ ఏవం ప్రతీయతే। వస్తుతస్తు శాస్త్రసిద్ధార్థమ్ ఇవ ఇతి ఇవశబ్దార్థః। కిఞ్చ అన్యేషాం ప్రతివాదినామ్ అప్రకమ్ప్యతయా అనుమానాదిభిః అబాధ్యత్వాత్ అప్రత్యాఖ్యాతతయా ఆమ్నాయవచనోపమం వేదవాక్యతుల్యమ్ ఇత్యర్థః॥౩౯॥

అలఙ్ఘ్యత్వాదితి। అన్యైః జనైః అలఙ్ఘ్యత్వాత్ అనుల్లఙ్ఘనీయత్వాత్ క్షుభితోదన్వదూర్జితమ్ ఉద్వేలామ్బోధిగమ్భీరమ్ ఔదార్యాత్ ఉక్తివిశేషత్వాత్ శ్లాఘ్యవిశేషణాత్ వా। తదుక్తం దణ్డినా—"ఉత్కర్షవాన్ గుణః కశ్చిదుక్తే యస్మిన్ ప్రతీయతే। తదుదారాహ్వయం తేన సనాథా కావ్యపద్ధతిః। శ్లాఘ్యైర్విశేషణైర్యుక్తముదారం కైశ్చిదిష్యతే॥" ఇతి। "అగ్రామ్యార్థత్వాత్" ఇతి కేచిత్ అన్యత్ర త్యాగిత్వాత్ ఇత్యర్థః। అర్థసామ్పత్తేః ప్రయోజనసమ్పత్తేః అన్యత్ర అణిమాదిసమృద్ధేః ఋషేః మునేః చిత్తమ్ ఇవ శాన్తం సౌమ్యమ్॥౪౦॥

ఇదమితి। ఇదమ్ ఈదృగ్గుణోపేతం యథోక్తగుణయుక్తమ్। ఇదమ్ ఉపపదాత్ దృశేః క్విప్। "ఇదం। కమోరీశకీ" ఇతి ఈశాదేశః। లబ్ధం ప్రాప్తే అవసరసాధనే కాలోపాయౌ యేన తత్ ప్రియం ప్రీతికరం వాక్యం కః వక్తా వ్యాకుర్యాత్ వ్యాహరేత్ యః వక్తా న ఈదృగాశయః ఈదృగ్వివక్షావాన్ న భవతి ఈదృగ్బుద్ధిశాలీ న భవతి ఇతి శేషః। తస్య అర్థస్య వక్తుమ్ అశక్యత్వాత్ ఇతి భావః॥౪౧॥

ఏవమ్ ఇన్ద్రవాక్యమ్ ఉపశ్లోక్య న అహమ్ అస్య ఉపదేశస్య

శాసితుం యేన మాం ధర్మంమునిభిస్తుల్యమిచ్ఛసి॥౪౨॥

అవిజ్ఞాతప్రబన్ధస్య వచో వాచస్పతేరపి।

వ్రజత్యఫలతామేవ నయద్రుహ ఇవేహితమ్॥౪౩॥

శ్రేయసోఽప్యస్య తే తాత ! వచసో నాస్మి భాజనమ్।

నభసః స్ఫుటతారస్య రాత్రేరివ విపర్యయః॥౪౪॥

అధికారీ ఇతి పరిహరతి। నేతి। హే తాత! అముష్య యత్నస్య తపోరూపస్య అస్య మదీయయోగస్య పూర్వం చ అపరఞ్చ పూర్వాపరే ఏవ పౌర్వాపర్యం కారణ ఫలఞ్చ। చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః। తే తవ న జ్ఞాతం త్వయా న జ్ఞాయతే ఇత్యర్థః। "మతిబుద్ధి" ఇత్యాదినా వర్తమానే క్తః। తద్యోగాత్ ఏవ షష్ఠీ। కుతః ? యేన కారణేన మాం మునిభిః తుల్యం సదృశం ధర్మం మోహధర్మం శాసితుమ్ ఉపదేష్టుమ్ ఇచ్ఛసి। శాసిః అయం దుహాదిత్వాత్ ద్వికర్మకః జ్ఞేయః॥౪౨॥

అథ పౌర్వాపర్యమ్ అజ్ఞాత్వా అపి ఉపదేశే దోషమ్ ఆహ। అవిజ్ఞాతేతి। అవిజ్ఞాతః ప్రబన్ధః పూర్వాపరసఙ్గతిః యేన తస్య వాచస్పతేః వృహస్పతేః అపి। కస్కాదిత్వాత్ సః అథవా "షష్ఠ్యాః పతిపుత్రపృష్ఠపారపదపయస్పోషేషు" ఇని సకారః। ఏతస్మాత్ ఏవ జ్ఞాపకాత్ "అలుక్" ఇతి కేచిత్। వచ ఉపదేశో నయద్రుహో నీతివిరుద్ధకారిణః పురుషస్య ఈహితమ్ ఉద్యోగః ఇవ అఫలతాం నిష్ఫలత్వం వ్రజతి ఏవ గచ్ఛతి ఏవ॥౪౩॥

నను సదుపదేశస్య కుతః వైఫల్యమ్ ? ఇతి ఆశఙ్క్య సః అపి అస్థానే ప్రయుక్తః చేత్ ఉషరక్షేత్రే శాలివీజవత్ విఫలః ఏవ ఇతి ఆశయేన ఆహ।

శ్రేయస ఇతి। హే తాత। "పుత్రే పితరి పూజ్యే చ తాతశబ్దః

క్షత్రియస్తనయః పాణ్డోరహం పార్థో ధనఞ్జయః।

స్థితః ప్రాస్తస్య దాయాద్రైర్భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్య శాసనే॥౪౫॥

ప్రయుజ్యతే" ఇతి। శ్రేయస అపి హితార్థయోగాత్ ప్రశస్తతరస్య అపి అస్య తే తవ వచసః హితోపదేశరూపస్య రాత్రేః వివయర్యయః దివసః స్ఫుటతారస్య వ్యక్తతారకస్య నభసః ఇవ భాజనం పాత్రం న అస్మి అనధికారిత్వాత్ ఇతి భావః। అత్ర అహ్నః నభోమాత్రసమ్బన్ధసమ్భవే అపి తారాసమ్బన్ధాసమ్భవాత్ తద్విశిష్టనభఃసమ్బన్ధవిరోధాత్ యుక్తం తారకితస్య నభసః న పాత్రమ్ అహః ఇతి॥ ౪౪॥

కుతః తే మోక్షోపదశానధికారిత్వమ్ ? కిఞ్చ తే తపసః పౌర్వాపర్యం కథం న జానే ? ఇతి ఆశఙ్క్య తత్ సర్వం స్వజాత్యాదికథనపూర్వకం నిరూపయతి। క్షత్రియ ఇతి। అహం క్షత్రియః క్షత్రియకులే జాతః। తత్ర అపి మహాకులే ప్రసూతః వీరసన్తానశ్చ ఇతి ఆహ। పాణ్డోస్తనయ ఇతి। తత్ర అపి కౌన్తేయః అస్మి న మాద్రేయః ఇతి ఆహ। పార్థ ఇతి। పృథా కున్తీ తత్సుతః పార్థః। "తస్యాపత్యమ్" ఇతి అణ్। అర్జునః అహం మహావీరశ్చ ఇతి ఆహ। ధనఞ్జయ ఇతి। ఉత్తరకురూన్ విజిత్య ధనాహరణాత్ ధనఞ్జయః అస్మి ఇత్యర్థః। ధనఞ్జయ ఇతి ఉక్తే శరీరస్థః వాయుః సర్పావిశేషః వా స్యాత్ తదర్థం పార్థః గన్ధర్వః అపి కశ్చిత్ పృథాసుతః అస్తి తదర్థే పాణ్డోః సుతః నైమిషారణ్యే పాణ్డుః విప్రః తత్పత్నీ పృథా నామ కాచిత్ బ్రాహ్మణీ తత్పుత్రః అపి స్యాత్ తదర్థం క్షత్రియ ఇతి। అథ ఏవం చేత్ కిమ్ అర్థం తర్హి తపస్యసి

మోక్షార్థం వా కి న తపస్యసి ? తత్ర ఆహ। స్థిత ఇతి। దాయం పైతృకం ధనమ్ ఆదదతే ఇతి దాయాదాః జ్ఞాతయః। "దాయాదో జ్ఞాతిపుత్రయోః" ఇతి। "విభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయమాహుర్మనీషిణః" ఇతి చ విశ్వః। స్వామీశ్వరాదిసూత్రేణ సోపసర్గాత్ అపి దాయాదేతి కప్రత్య-

కృష్ణద్వైపాయనాదేశాద్ బిభర్మి వ్రతమీదృశమ్।

భృశమారాధనే యత్తః స్వారాధ్యస్య మరుత్వతః॥౪౬॥

దురక్షాన్ దీవ్యతా రాజ్ఞా రాజ్యమాత్మా వయం బధూః।

నీతాని పణతాం నూనమీదృశీ భవితవ్యతా॥౪౭॥

యాన్తః నిపాతనాత్ సాధుః। త్రైః ప్రాప్తస్య రాజ్యాత్ నిరస్తస్య వైరినిర్యాతనార్థినః ఇత్యర్థః। జ్యేష్ఠస్య భ్రాతుః యుధిష్ఠిరస్య। వృద్ధశబ్దాత్ ఇష్ఠన్ప్రత్యయః వృద్ధస్య చ జ్యాదేశః। శాసనే నిర్దేశే స్థితః తదాజ్ఞయా తపస్యామి ఇత్యర్థః। అన్యథా మానహానిః సౌభ్రాత్రభఙ్గః పూజ్యపూజావ్యతిక్రమదోషశ్చ స్యాత్ ఇతి భావః। అత ఏవ హింసైకరమస్య రాగద్వేషకషాయితచేతసః కుతః మే మోక్షాధికారః ఇతి తాత్పర్యార్థః। సార్థవిశేషణత్వాత పరికరాలఙ్కారః॥౪౫॥

యత్ ఉక్తమ్ "విరుద్ధః కేవల వేషః" ఇతి తత్ర ఉత్తరమ్ ఆహ। కృష్ణేతి। ద్వీపః అయనం జన్మభూమిః యస్య సః ద్వీపాయనః సః ఏవ ద్వైపాయనః వ్యాసః। ప్రజ్ఞాదిత్వాత్ స్వార్థే అణ్ప్రత్యయః। సః ఏవ కృష్ణవర్ణత్వాత్ కృష్ణద్వైపాయనః। తస్య ఆదేశాత్ ఉపదేశాత్ ఈదృశం విరుద్ధవేశమ్ ఇత్యర్థః। వ్రతం తపోనియమం బిభర్మి ధారయామి న తు స్వేచ్ఛయా ఇతి భావః। అథ ఉపాస్యాం దేవతామ్ ఆహ। భృశమితి। స్వారాధ్యస్య సుఖమ్ ఆరాధ్యస్య। ప్రాదిసమాసః। "స్వరాధస్య" ఇతి పాఠే ఉపసృష్టాత్ ఖల్ప్రత్యయః। మరుత్వతః ఇన్ద్రస్య। భృశం సమ్యక్ ఆరాధనే యత్తః ప్రయత్నవాన్ ఇత్యర్థః। తస్య క్షత్రియదైవతత్వాత్ ఇతి భావః॥౪౬॥

నను భవాదృశభ్రాతృసహాయస్య మహావీరస్య యుధిష్ఠిరస్య కథమ్ అరిపరిభవప్రాప్తి ? ఇత్యతః ఆహ। దురక్షానితి। దురక్షాన్ కపటపాశకైః ఇత్యర్థః। “దివః కర్మ చ” ఇతి కరణే కర్మసంజ్ఞా। దీవ్యతా కీడ్ఁతా। “ఆహతో న నివర్తేత ద్యూతాదపి రణాదపి”

తేనానుజసహాయేన ద్రౌపద్యా చ మయా వినా।

భృశమాయామియామాసు యామినీష్వభితప్యతే॥౪౮॥

హృతోత్తరీయాన్ ప్రసభం సభాయామాగతహ్రియః।

మర్మచ్ఛిదా నో వచసా నిరతక్షన్నరాతయః॥౪౯॥

ఇతి శాస్త్రాత్। న తు వ్యసనితయా ఇతి భావః। రాజ్ఞా యుధిష్ఠిరేణ రాజ్యం రాష్ట్రమ్ ఆత్మా స్వయం వయం చత్వారః అనుజాః బధూః జాయా ద్రౌపదీ చ పణతాం గ్లహత్వమ్। “పణోఽక్షేషు గ్లహోఽక్షాస్తు దేవతాః పాశకాశ్చతే”ఇత్యమరః। నీతాని సర్వం ద్యూతే రాజ్ఞా హారితమ్ ఇత్యర్థః। నీతాని ఇతి నపుంసకైకశేషః। నయతేః ద్వికర్మకత్వాత్ ప్రధానే కర్మణి క్తః। నను సర్వజ్ఞస్య రాజ్ఞః కథమ్ ఇయమ్ అవిమృష్యకారితా ? తత్ర ఆహ। భవితవ్యతా అనర్థానామ్ అవశ్యభావితా ఈదృశీ నూనం నిశ్చితం న అత్ర సంశయః ఇత్యర్థః। బుద్ధిః అపి భవితవ్యతానుసారిణీ ఏవ న స్వతన్త్రా ఇత్యర్థః॥౪౭॥

నను తథాపి తవ ఏవ తేషు ఆసఙ్గః న తేషాం త్వయి తత్ర ఆహ। తనేతి। అనుజాః సహజాతాః సహాయాః యస్య తేన అనుజయుక్తేన ఇత్యర్థః। తుల్యయోగః సహాయార్థః తేన యుధిష్ఠిరేణ ద్రౌపద్యా చ మయా వినా మద్విరహాత్ ఇత్యర్థః। ఆయామినః దీర్ఘాః యామాః ప్రహరాః యాసాం తాః తాసు। దుఃఖితస్య తథా భావాత్ ఇతి భావః। యామినీషు అభితప్యతే। భావే లట్। తేషు మద్వత్ తేషామ్ మయి అపి ఆసఙ్గాత్ న వైరాగ్యావకాశః ఇత్యర్థః॥౪౮॥

అథ వైరనిర్యాతనస్య అవశ్యమ్భావద్యోతనాయ చతుర్భిః పరాపకృతిం దర్శయన్ పరనికారాన్ వర్ణయతి। హృతత్యాది। అరాతయ శత్రవః సభాయాం ప్రసభం బలాత్కారేణ హృతోత్తరీయాన్ అత ఏవ ఆగతహ్రియః సమ్ప్రాప్తలజ్జాన్। నః అస్మాన్ మర్మచ్ఛిదా మర్మచ్ఛేదినా వచసా నిరతక్షన్ అశాతయన్। వస్త్రాద్యపహారవాక్-

ఉపాధత్త సపత్నేషు కృష్ణాయా గురుసన్నిధౌ।

భావమానయనే సత్యాః సత్యఙ్కారమివాన్తకః॥౫౦॥

తామైక్షన్త క్షణం సభ్యాః దుఃశాసనపురఃసరామ్।

అభిసాయార్కమావృత్తాం ఛాయామివ మహాతరోః॥౫౧॥

పారుష్యాభ్యాం తథా వ్యథయామాసుః ఇత్యర్థః। తత్క్షణశబ్దసామర్థ్యాత్ వచసాం వా అస్య ఔపమ్యం గమ్యతే ఇతి వస్తునా అలఙ్కారధ్వనిః ॥౪౯॥

అథ అతిదుఃసహనికారాన్తరమ్ ఆహ। ఉపాధత్తేతి। అన్తకః మృత్యుః గురుసన్నిధౌ భీష్మద్రోణాదిసమక్షమ్ ఏవ సత్యాః పతివ్రతాయాః కృష్ణాయాః ద్రౌపద్యాః ఆనయనే కేశామ్బరాదికర్షణే భావం చిత్తాభిప్రాయమ్ ఇతః పరమ్ అనేన పాణ్డవాభిభవేన ఏతాన్ స్వనగర నేష్యామి ఇతి ఏవమ్భూతం సత్యఙ్కారమ్ ఇవ। క్రియతే అనేన ఇతి కారః। కరణే ఘఞ్। సత్యస్య కారః సత్యఙ్కారః సత్యాపానం చికీర్షితస్య కార్యస్య అవశ్యం క్రియాస్థాపనార్థం పరహస్తే యత దీయత సః సత్యఙ్కారః। క్రియాదౌ సత్యదార్ఢ్యాయ ప్రాగ్దీయమానః తమూల్యైకదేశశ్చ। "క్లీవే సత్యాపనం సత్యఙ్కారః సత్యాకృతిః స్త్రియామ్ ఇత్యమరః। "కారే సత్యాగదస్య" ఇతి సుమాగమః। తమ్ ఇవ సపత్నేషు ఉపాధత్త నిహితవాన్। తేషాం వినాశకాలే విపరీతబుద్ధిమ్ ఉత్పాదితవాన్ ఇత్యర్థః॥౫౦॥

కేన ఇయమ్ ఆకృష్టా సభ్యైః వా కిం కృతమ్ ? తత్ర ఆహ। తామితి। దుఃశాసనః పురఃసరః యస్యాః తాం తథోక్తాం దుఃశాసనేన సభాం ప్రతి ఆకృష్యమాణామ్ ఇత్యర్థః। "అనుపసర్జనాత్" ఇతి న ఙీప్। తాం కృష్ణామ్। సభాయాం సాధవః సభ్యాః। "సభాయా యః" ఇతి యప్రత్యయః। అభిసాయార్కం దినాన్తసూర్యాభిముఖం స్థితస్య ఇతి శేషః। "సాయో నాశదినాన్తయోః" ఇతి విశ్వః। లక్షణే-

అయథార్థక్రియారమ్భైః పతిభిః కిం తవేక్షితైః ?।

అరుధ్యేతామితీవాస్యా నయనే వాష్పవారిణా॥౫౨॥

సోఢ్ఃవాన్ నో దశామన్త్యాం జ్యాయానేవ గుణప్రియః।

సులభో హి ద్విషాం భఙ్గోదుర్లభా సత్స్వవాచ్యతా॥౫౩॥

నాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే" ఇతి అవ్యయీభావః। మహాతరోః సమ్బన్ధినీమ్ ఆవృత్తాం ఛాయామ్ ఇవ తాం కృష్ణాం క్షణమ్ ఐక్షన్త న చిరం జుగుప్సితత్వాత్। న అపి కిఞ్చిత్ వ్యాప్రియన్త మాధ్యస్థభఙ్గభయాత్ తే తు అర్కవత్ ఏవ సాక్షిత్వమాత్రమ్ ఆస్థితాః ఇత్యర్థః। అత్ర ఆకృష్యమాణాయాః కృష్ణాయాః ఆక్రష్టారం ప్రతి పరాఙ్ముఖత్వాత్ ఆవృత్తచ్ఛాయౌపమ్యమ్। తథాపి తాం న ముఞ్చతి ఇతి దుఃశాసనస్య తరుసామ్యమ్॥౫౧॥

అథ అస్యాః తాదాత్మికతాం వర్ణయతి। అయథార్థేతి। అయథార్థాః మిథ్యాభూతాః క్రియారమ్భాః పతిశబ్దప్రవృత్తినిమిత్త- భూతకర్మోద్యోగాః యేషాం తైః తామ్ అరక్షద్భిః ఇత్యర్థః। తవ సమ్బన్ధిభిః। పాన్తి రక్షన్తి ఇతి పతయః భర్తారః। "పాతేర్డతిః" ఇతి ఔణాదికః డతిప్రత్యయః। తైః ఈక్షితైః అవేక్షితైః కిమ్ ? న కిఞ్చిత్ ఫలమ్ అస్తి ఇత్యర్థః। ఇతి ఇవ ఇత్థం విచార్య్య ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। వాష్పవారిణా అస్యాః కృష్ణాయాః నయనే అరుధ్యేతామ్ ఆవృత్తే। రుధేః కర్మణి లఙ్। అశరణా రురోద ఇత్యర్థః॥౫౨ ॥

నను భవద్భిః కిమ్ అర్థమ్ అసమర్థైః ఇవ ఉపేక్షితమ్ ? తత్ర ఆహ। సోఢవానితి। గుణాః ప్రియాః యస్య సః గుణప్రియః। "వా ప్రియస్య" ఇతి పరనిపాతః। జ్యాయాన్ అగ్రజః యుధిష్ఠిరః ఏవ। వృద్ధశబ్దాత్ ఈయసుని "జ్యాదాదీయసః" ఇతి ఆకారాదేశః। నః అస్మాకమ్ అన్తే భవామ్ అన్త్యాం నికృష్టాం దశామ్ అవస్థాం సోఢవాన్

స్థిత్యతిక్రాన్తిభీరూణి స్వచ్ఛాన్యాకులితాన్యపి।

తోయాని తోయరాశీనాం మనాంసి చ మనస్వినామ్॥౫౪॥

ధార్తరాష్ట్రైః సహ ప్రీతిర్వైరమస్మాస్వసూయత।

అసన్మైత్రీ హి దోషాయ కూలచ్ఛాయేవ సేవితా॥౫౫॥

న తు వయమ్। కిన్తు తదవరుద్ధాః ఇతి భావః। నను శత్రూపేక్షా మహతీ అనర్థకారిణీ ఇతి ఆశఙ్క్య ఆహ। సులభ ఇతి। ద్విషాం విద్విషాం భఙ్గః సులభః కాలాన్తరే అపి ఇతి శేషః। సత్సు సజ్జనేషు అవాచ్యతా నిన్ద్యతా దుర్లభా న తు శత్రూపేక్షా। హి ప్రసిద్ధౌ। శత్రూపేక్షాతః లోకాపవాదః ఏవ బలవాన్ తస్య ఉత్పన్నస్య పునః ప్రతివిధేయత్వాత్ స చ సమయోల్లఙ్ఘనే స్యాత్ ఏవ ఇతి భావః॥౫౩॥

నను శత్రుబధే రాజ్ఞాం కః నామ అపవాదః ప్రత్యుత కీర్త్తిః ఏవ ? ఇతి ఆశఙ్క్య సత్యం స ఏవ సమయోల్లఙ్ఘన- కలఙ్కితకీర్త్యా మహానిన్దానిదానమ్ ఇతి అశయేన హ। స్థితీతి। తోయరాశీనాం సముద్రాణాం తోయాని మనస్వినాం మనాంసి చ సమాని భవన్తి। ఉభయం విశినష్టి। స్థిత్యతిక్రాన్తే మర్యాదోల్లఙ్ఘనాత్ హేతోః భీరుణి అత అబ ఆకులితాని సఙ్క్షోభితాని అపి స్వచ్ఛాని అకలుషాణి న త్వరన్తే ఇత్యర్థః। మనస్వీ అయం యుధిష్ఠిరః ఇతి భావః। అత్ర తోయానాం సామాన్యతః మనస్వినా చ అప్రకృతానామ్ ఏవ గుణతౌల్యాత్ ఔపమ్యస్య గమ్యతయా తుల్యయోగితాలఙ్కారః। గుణశ్చ అత్ర భీరుత్వం స్వచ్ఛతా చ॥౫౪॥

నను అజాతశత్రోః స్వజనే వైరే కిం కారణమ్ ? ఇతి ఆశఙ్క్య అస్మత్సౌహార్దమ్ ఏవ ఇతి ఆహ। ధార్త్తరాష్ట్రైరితి। ధార్త్తరాష్ట్రైః ధృతరాష్ట్రపుత్రైః సహ ప్రీతిః సౌహార్దమ్ ఏవ అస్మాసు విషయే వైరమ్ అసూయత సుతవతీ। సూయతేః దైవాదికాత్ కర్త్తరి లఙ్। నను సౌహార్దం వైరజనకం చేత్ విప్రతిషిద్ధమ్ ? తత్ర ఆహ। అసదితి హి

అపవాదాదభీతస్య సమస్య గుణదోషయోః।

అసద్వృత్తేరహో వృత్తం దుర్విభావం విధేరివ॥౫౬॥

ధ్వంసేత హృదయం సద్యః పరిభూతస్య మే పరైః।

యద్యమర్షః ప్రతీకారం భుజాలమ్బం న లమ్బయేత్॥౫౭॥

అవధూయారిభిర్నీతా హరిణైస్తుల్యవృత్తితామ్।

యస్మాత్ అసన్మైత్రీ దుర్జనేన సఙ్గతిః కూలస్య ఆసన్నపాతస్య నదీతటస్య ఛాయా ఇవ సేవితా శ్రితా సతీ దోషాయ అనర్థాయ భవతి। న ఖలు దుర్జనః సుజనవత్ మిత్రద్రోహపాతకం పశ్యతి ఇతి భావః। ఉపమాప్రాణితః అయమ్ అర్థాన్తరన్యాసః అలఙ్కారః॥ ౫౫॥

నను ఆదౌ ఏవ తేషాం వృత్తమ్ అవిజ్ఞాయ కథం మైత్రీ కృతా ఇతి ఆశఙ్క్య కిం కుర్మః దుర్జనవృత్తం దుర్విజ్ఞేయమ్ ఇతి ఆహ। అపవాదాదితి। అపవాదాత్ జనాక్రోశాత్ అభీతస్య అజుగుప్సమానస్య ఇత్యర్థః। గుణదోషయోః సమస్య తుల్యబుద్ధేః నిగ్రహానుగ్రహౌ గుణదోషయోః అననురున్ధతః ఇత్యర్థః। విధౌ అపి ఏతత్ విశేషణం యోజ్యమ్। అసద్వృత్తేః దురాచారస్య ధూర్త్తస్య వృత్తమ్ ఈహితం విధేః దైవస్య వృత్తమ్ ఇవ దుర్విభావం విభావయితుమ్ అశక్యమ్। కిన్తు కార్యైకసమధిగమ్యమ్ ఇత్యర్థః। భవతేః ణ్యన్తాత్ కృచ్ఛ్రార్థే ఖల్ప్రత్యయః॥౫౬॥

నను ఏవం మానీ కథం పరిభూతః జీవసి తత్ర ఆహ। ధ్వంసేతేతి। పరైః శత్రుభిః పరిభూతస్య మే హృదయం సద్యః ధ్వంసేత భ్రమ్యేత్ ఇత్యర్థః। అమర్షః కర్త్తా ప్రతీకారం ప్రతిక్రియారూపం భుజాలమ్బం హస్తావలమ్బనం న లమ్బయేత్ న గ్రాహయేత్ యది హృదయేన ఇతి శేషః। సత్యం జీవామి ప్రతివిధిత్సయా న తు నిర్లజ్జతయా ఇతి భావః॥౫౭॥

నను తవ ఏవ కః అయమ్ అభిమానః ? తత్ర ఆహ। అత్ర-

అన్యోన్యస్యాపి జిహ్మాః కిం పునః సహవాసినామ్॥౫౮॥

శక్తివైకల్యనమ్రస్య నిఃసారత్వాల్లఘీయసః।
జన్మినో మానహీనస్య తృణస్య చ సమా గతిః॥౫౯॥

అలఙ్ఘ్యం తత్తదుద్వీక్ష్య యత్ యదుచ్చైర్మహీభృతామ్।
ప్రియతాం జ్యాయసీం మా గాత్ మహతాం కేన తుఙ్గతా॥౬౦॥

ధూయేతి। అరిభిః అవధూయ పరిభూయ హరిణైః మృగైః తుల్యవృత్తితాం తుల్యవృత్తిజీవనత్వం వన్యాహారతామ్ ఇత్యర్థః। నీతాః ప్రాపితాః వయం పఞ్చ అపి ఇతి శేషః। అన్యోన్యస్య అపి జిహ్రీమః లజ్జామహే। సహవాసినాం సహచారిణాం కిం పునః ? ప్రాక్ ఏవ జిహ్రీమ ఇతి కిము వక్తవ్యమ్ ? ఇత్యర్థః। క్రియాయోగే సమ్బన్ధసామాన్యేషష్ఠీ। అత్ర వయం పఞ్చ అపి తుల్యాభిమానాః ఇవ ఇదం తు మదేకసాధ్యం కర్మ ఇతి మునిశాసనాత్ మయా అనుష్ఠీయతే ఇతి భావః॥౪౮॥

నను తర్హి దుఃఖైకనిదానమ్ అన్తఃశత్రుః మానః ఏవ త్యజ్యతామ్ ? ఇతి ఆశఙ్క్య తత్త్యాగే దోషమ్ ఆహ। శక్తీతి। శక్తివైకల్యేన ఉత్సాహాదిశక్తివైధుర్యేణ అవష్టమ్భసామర్థ్యంవిరహేణ హి నమ్రస్య ప్రహ్వీభూతస్య విధేయభూతస్య చ నిఃసారత్వాత్ దుర్బలత్వాత్ స్థిరాంశరహితత్వాత్ చ। “సారో బలే స్థిరాంశే చ” ఇత్యమరః। లఘీయసః గౌరవహీనస్య నీరసస్య ఇత్యర్థః। మానహీనస్య జన్మినః జన్తోః। వ్రీహ్యాదిత్వాత్ ఇనిః। తృణస్య చ గతిః అవస్థా సమా ఇతి। మానహీనస్య తృణాత్ అపి నికృష్టత్వాత్ న త్యాజ్యః మానః ఇతి భావః। శ్లేషాలఙ్కారః అయం తదనుప్రాణితా ఇయమ్ ఉపమా ఇతి అనేకార్థదీపికా ఇతి వ్యజ్యతే॥౪౯॥

మానత్యాగే దోషమ్ ఉక్త్వా తత్సద్భావే షడ్భిః గుణమ్ ఆహ। అలఙ్ఘ్యమితి। మహీభృతాం పర్వతానాం సమ్బన్ధి యత్ యత్ శృఙ్గాది-

తావదాశ్రీయతే లక్ష్మ్యా తావదస్య స్థిరం యశః।

పురుషస్తావదేవాసౌ యావత్ మానాత్ న హీయతే॥౬౧॥

స పుమానర్థవజ్జన్మా యస్య నామ్ని పురఃస్థితే।

నాన్యామఙ్గులిమభ్యేతి సఙ్ఖ్యాయాముద్యతాఙ్గులిః॥౬౨॥

కమ్ ఉచ్చైః ఉన్నతం తత్ తత్ అలఙ్ఘ్యమ్ ఉదీక్ష్య ఉత్ప్రేక్ష్య తర్కయిత్వా ఇతి యావత్। మహతాం మహాత్మనాం తుఙ్గతా మానౌన్నత్యం జ్యాయసీ ప్రియతాం ప్రియత్వం కేన హేతునా మార్గాత్ ? న కేన అపి ప్రియత్వం గచ్ఛతి ఏవ ఇత్యర్థః। కిన్తు తుఙ్గత్వేన ఇత్యర్థః। ఆశిషి మాఙి లుఙ్। దైవమ్ అనిచ్ఛన్ అపి ఇచ్ఛామ్ ఉత్పాదయతి ఔషధవత్ అస్మిన్ అర్థ ఇతి ఆశంసనార్థమ్ ఆశీఃప్రయోగః। ఉదీక్ష్య ఇతి అసమానకర్తృకత్వనిర్దేశః క్వచిత్

ప్రయోగదర్శనాత్ సోఢ్వ్యః। కేచిత్ ఉదీక్ష్యమ్ ఇతి పఠన్తి। తత్ర యత్ యత్ ఉచ్చైః తత్ అలఙ్ఘ్యమ్ ఉదీక్ష్యమ్ అవలోకనీయం న చ ఉల్లఙ్ఘనీయమ్ ఇతి। అతః మహతామ్ ఇత్యాది యోజయన్తి॥౬౦॥

తావదితి। కిఞ్చ తావత్ ఏవ అసౌ లక్ష్మ్యా ఆశ్రీయతే। తావత్ అస్య పుంసః యశః స్థిరమ్। తావత్ ఏవ అసౌ పురుషః। పురుషత్వేన గణ్యతే ఇత్యర్థః। యావత్ మానాత్ అభిమానాత్ న హీయతే న భ్రంజ్యతి। మానహీనస్య న కిఞ్చిత్ శుభమ్ అస్తి ఇత్యర్థః॥౬౧॥

స ఇతి। సః పుమాన్ అర్థ వఙ్జన్మా సార్థకజన్మా యస్య పుంసః నామ్ని పురః అగ్రే స్థితే సతి సంఖ్యాయా పురుషగణనాప్రస్తావే ఉద్యతా గుణమ్ అధికృత్య ఉన్నమితా అఙ్గులిః అన్యాం ద్వితీయామ్ అఙ్గులిమ్ ఉద్యతామ్ ఇతి శేషః। న అభ్యేతి న ప్రాప్నోతి। అద్వితీయత్వాత్ అస్య ఇత్యర్థః। ఏతత్ మానరహితస్య న సమ్భవతీతి భావః॥౬౨॥

దురాసదవనజ్యాయాన్ గమ్యస్తుఙ్గోఽపి భూధరః।

న జహాతి మహౌజస్కం మానప్రాంశుమలఙ్ఘ్యతా॥౬౩॥

గురూన్ కుర్వన్తి తే వంశ్యాన్ అన్వర్థా తైర్వసున్ధరా।

యేషాం యశాంసి శుభ్రాణి హ్రేపయన్తీన్దుమణ్డలమ్॥౬౪॥

ఉదాహరణమాశీఃషు ప్రథమే తే మనస్వినామ్।

శుష్కేఽశనిరివామర్షో యైరరాతిషు పాత్యతే॥౬౫॥

దురాసదేతి। దురాసదైః వనైః జ్యాయాన్ ప్రవృద్ధః తథాపి తుఙ్గః అపి భూధరః గమ్యః గన్తుం శక్యః ఏవ ప్రసిద్ధం చ ఏతత్ ఇతి భావః। మహౌజస్కం ప్రతాపసమ్పన్నం మానప్రాంశుం మానోన్నతం పురుషమ్ ఇతి శేషః। అలఙ్ఘ్యతా న జహాతి న కదాచిత్ మానీ లఙ్ఘయితుం శక్యతే ఇత్యర్థః। గిరః అపి గరీయాన్ మానాధికః ఇతి భావః। అబ ఉపమానాత్ భూధరాత్ ఉపమేయస్య మానినః ధర్మాన్తరసామ్యం అలఙ్ఘ్యత్వేన అధిక్యకథనాత్ వ్యతిరేకాలఙ్కారః॥౬౩॥

గురూనితి। తే నరాః వంశ్యాన్ అన్వయభవాన్ గురూన్ కుర్వన్తి ప్రథయన్తి। స్వనామ్నా వ్యపదేశయన్తి రఘుదిలీపాదివత్ ఇత్యర్థః। త్రైః నరైః వసూని ధనాని ధరతి ఇతి వసున్ధరా। “సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజి” ఇత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే “ఖచి హ్రస్వః” ఇతి హ్రస్వాత్ నుమాగమశ్చ। అన్వర్థా అనుగతార్థా తేషాం వసుభూతానాం ధారణాత్ ఇతి భావః। యేషాం శుభ్రాణి యశాంసి ఇన్దుమణ్డలం హేపయన్తి లజ్జయన్తి యశసః నిష్కలఙ్కత్వాత్ ఇతి భావః। ఈదృశం హి యశః మానమహతః ఏవ సమ్భవతి ఇతి తాత్పర్యార్థః। హ్రీధాతోః ణ్యన్తాత్ లట్। “అర్తి_ర్హీ”ఇత్యాదినా పుమాగమః। అత్ర హేపణస్య సాదృశ్యపర్యవసానాత్ ఉపమాలఙ్కారః॥౬౪॥

ఉదాహరణమితి। యైః అమర్షః క్రోధః శుష్కే నీరసే అశనిః

న సుఖం ప్రార్థయే నార్థముదన్వద్వీచిచఞ్చలమ్।
నానిత్యతాశనేస్త్రస్యన్ వివిక్తం బ్రహ్మణః పదమ్॥౬౬॥

ప్రమార్ష్టుమయశః పఙ్కమిచ్ఛేయం ఛద్మనా కృతమ్।
వైధవ్యతాపితారాతివనితాలోచనామ్బుభిః॥౬౭॥

అపహస్యేఽథవా సద్భిః ప్రమాదో వాస్తు మే ధియః।

ఇవ అరాతిషు విషయే పాత్యతే ప్రక్షిప్యతే। మనస్వినాం మానినాం ప్రథమే అగ్రేసరాః తే ఆశీఃషు పురుషైః ఏవం భవితవ్యమ్ ఏవం రూపాసు ఉదాహరణం నిదర్శనం భవతి ఇతి శేషః। రామాదివత్ ఉపమానం భవతి ఇత్యర్థః। అతః న త్యాజ్యః మానః ఇతి సన్దర్భార్థః ॥౬౫॥

యత్ ఉక్తమ్ “అభిద్రోహేణ భూతానామ్” ఇత్యాది తత్ర యుగ్మేన ఉత్తరమ్ ఆహ। నేత్యాది। ఉదన్వద్వీచిః ఇవ చఞ్చలం సముద్రతరఙ్గవత్ అస్థిరం సుఖం కామం న ప్రార్థయే న ఇచ్ఛామి। తథా చఞ్చలమ్ అర్థఞ్చ న ప్రార్థయే। కిఞ్చ అనిత్యతా వినాశితా సా ఏవ అశనిః తస్మాత్ త్రస్యన్ బిభ్యత్। “వా భ్రాశ” ఇత్యాదినా శ్యన్-ప్రత్యయః। వివిక్తం నిర్బాధం బ్రహ్మణః వేధసః ఆత్మనః పద్యతే ఇతి పదం స్థానమ్ ఐక్యలక్షణం ముక్తిఞ్చ న ప్రార్థయే। ఏతేన యత్ ఉక్తమ్ “ఉచ్ఛేదం జన్మనః కర్తు_మ్” ఇత్యాదినా తత్ సమాహితమ్॥౬౬॥

ప్రమార్ష్టుమితి। కిన్తు ఛద్మనా కపటేన కృతం శత్రుభిః ఇతి శేషః। అయశః ఏవ పఙ్కమ్ ఇతి రూపకాలఙ్కారః। వైధవ్యేన తాపితానాం దుఃఖీకృతానామ్ అరాతివనితానాం లోచనామ్బుభిః ప్రమార్ష్టుం క్షాలయితుమ్ ఇచ్ఛేయమ్ అభిలషేయమ్। ఇషిధాతోః లిఙి రూపమ్। వైరినిర్యాతనాతిరిక్తం న కిఞ్చిత్ ఇచ్ఛామి ఇత్యర్థః॥౭౨॥

ఏవం తర్హి "యః కరోతి బధోదర్కాః" ఇత్యుక్తదోషః స్యాత్ ? ఇతి ఆశఙ్కామ్ అఙ్గీకృత్య గ్లానిః న దోషాయ ఇతి న్యాయమ్

నామ యస్యాభినన్దన్తి ద్విషోఽపి స పుమాన్ పుమాన్॥౭౩॥

యుగ్మమ్।

యథాప్రతిజ్ఞం ద్విషతాం యుధి ప్రతిచికీర్షయా।
మామైవాధ్యేతి నృపతిస్తృష్యన్నివ జలాఞ్జలేః॥౭౪॥

స వంశస్యావదాతస్య శశాఙ్కస్యేవ లాఞ్ఛనమ్।
కృచ్ఛ్రేషు వ్యర్థయా యత్ర భూయతే భర్తురాజ్ఞయా॥౭౫॥

గ్రసమానమితి। కిఞ్చ సదసా మభయా గోరవేణ ఇరితం కయాప్రసఙ్గేషు గౌరవపూర్వకమ్ ఉచ్చారితం సత్ ఔజాంసి శృణ్వతాం తేజాంసి గ్రసమానం గిలత్ ఇవ స్థితం యస్య పుంసః నామ ద్విషోఽపి అభినన్దన్తి అనుమోదన్తే కిముత సుహృదః ? ఇతి భావః। సః పుమాన్ పుమాన్ పురుషత్వేన గణ్యతే ఇత్యర్థః। ప్రథమః పురుషశబ్దః జాతివచనః ద్వితీయః గుణవచనః సః ఏవ శ్లాఘ్యః। అత్ర పుమాన్ పుమాన్ ఇతి తాత్పర్యమాత్రభేదభిన్నశబ్దార్థపౌనరుక్త్యలక్షణః లాటానుప్రాసః అలఙ్కారః। తథాచ సూత్రమ్—"తాత్పర్యభేదయుక్తో లాటానుప్రాసః" ఇతి॥౭౩॥

నను సత్సుభీమాదిషు తవ ఏవ అయం కః అభినివేశః ? ఇత్యత్ర ఆహ। యథేతి। నృపతిః యుధిష్ఠిరః యథాప్రతిజ్ఞం యుధి ద్విషతాం ప్రతిచికీర్షయా ద్విషతః ప్రతికర్తుమ్ ఇచ్ఛయా ప్రతిజ్ఞానుసారేణైవ జిఘాంసయా ఇత్యర్థః। తృష్యన్ పిపాసుః జలాఞ్జలేః ఇవ మమైవ అధ్యేతి ఇచ్ఛతి కార్యసిద్ధేః మదాయత్తత్వాత్ మామ్ ఏవ స్మరతి అతః అయం మమ అభినివేశః ఇత్యర్థః। "అధీగర్థ" ఇత్యాదినా కర్మణి షష్ఠీ॥౭౪॥

నను యుధిష్ఠిరః స్వార్థం సాధయతి త్వయా చ స్వార్థమాత్రమ్ అనుసన్ధీయతామ్ ? ఇత్యతః ఆహ। స ఇతి। స నరోఽవదాతస్య స్వచ్ఛస్య

కథం వా దీయతామర్వాఙ్మునితా ధర్మరోధినీ।

ఆశ్రమానుక్రమః పూర్వైః స్మర్యతే న వ్యతిక్రమః॥౭౬॥

ఆసక్తా ధరియం రూఢా జననీ దూరగా చ మే।

తిరస్కరోతి స్వాతన్త్ర్యం జ్యాయాంశ్చాచారవాన్ నృపః॥౭౭॥

దంశస్య శశాఙ్కస్య ఇవ లాఞ్ఛనం కలఙ్కః। యత్ర యస్మిన్ పురుషే కృచ్ఛ్రేషు వ్యసనేషు భర్తుః స్వామినః ఆజ్ఞయా వ్యర్థయా భూయతే। భావే లట్। ఆపది స్వార్థసాధకః కులఘాతకః తత్ కథం స్వార్థనిష్ఠకార్యతా యుక్తా ఇత్యర్థః॥౭౫॥

యదుక్తమ్ "విజహీహి రణోత్సాహమ్" ఇత్యాది తత్రోత్తరమాహ। కథమితి। ధర్మరోధినీ ధర్మవిరోధినీ అర్వాక్ గార్హస్థ్యాత్ ప్రాక్ ఏవ మునితా వానప్రస్థత్వం చతుర్థాశ్రమతా వా వర్ణక్రమేణ తస్య విధానాత్ "త్రయాణాం వర్ణానాం పదమధీత్య చత్వార ఆశ్రమాః" ఇతి సూత్రకారవచనాత్ చ క్షత్రియస్య అపి కైశ్చిత్ ఇష్టత్వాత్ తత్ ఏతత్ సమ్యక్ వివేచితమ్ అస్మాభిః రఘువంశసఞ్జీవన్యాం "స కిలాశ్రమమన్త్యమాశ్రితః" ఇత్యత్ర। కథం వా ఆదీయతాం మయా కథం వా అఙ్గీక్రియతామ్ ? సమ్ప్రశ్నే లోట్। తథాహి। పూర్వైః మన్వాదిభిః ఆశ్రమానుక్రమః స్మర్యతే। న తు వ్యతిక్రమః। "బ్రహ్మచారీ భూత్వా గృహీ భవేత్ గృహీ భూత్వా వనీ భవేత్ వనీ భూత్వా ప్రవ్రజేత్" ఇతి శ్రుత్యనుసారాత్ ఇత్యర్థః। ఏతత్ అపి "చత్వార ఆశ్రమాః" ఇత్యేతత్ పక్షమ్ ఆశ్రిత్య ఉక్తమ్। యది చేత్ వైరాగ్యం తదా బ్రహ్మచర్యాత్ ఏవ

ప్రవ్రజేత్ గృహాత్ వనాత్ వేతి వ్యుత్క్రమపక్షస్య అపి శ్రవణాత్। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః॥౨౬॥

నను భవాన్ గృహస్థ ఏవ తత్కథమ్ అర్వాఙ్ మునిత్వవిరోధః ? ఇతి అశఙ్క్య సత్యం గృహస్థః అస్మి తథాపి కృతనిఖిలగృహస్థ

స్వధర్మమనురున్ధన్తేనాతిక్రమమరాతిభిః।

పలాయన్తే కృతధ్వంసా నాహవాన్మానశాలినః॥౨౮॥

విచ్ఛిన్నాభ్రవిలాయం వా విలీయే నగమూర్ధని।

ఆరాధ్య వా సహస్రాక్షమయశఃశల్యముద్ధరే॥౨౯॥

కర్త్తవ్యస్య ఏవ వానప్రస్థాధికారః న గృహస్థమాత్రస్య। న చ అహమ్ అద్యాపి కృతకృత్యః ? ఇతి ఉత్తరమాహ। ఆసక్తేతి। ఆసక్తా లగ్నా అవశ్యం కర్త్తవ్యా ఇత్యర్థః। రూఢా ప్రసిద్ధా మహతీ ఇత్యర్థః। ఇయం పూర్వోక్తా ధూః వైరినిర్యాతనరూపా। దూరగా దూరవర్త్తిజో జననీ చ మాతా అపి। తథా నృపః అపి ఆచారవాన్ తపోఽధికః ఇత్యర్థః। తత్ర అపి జ్యాయాన్ జ్యేష్ఠః నృపః యుధిష్ఠిరశ్చ మే మమ స్వాతన్త్ర్యం స్వేచ్ఛన్ద్యం తిరస్కరోతి దూరీకరోతి ఆశ్రమం ప్రతిబధ్నాతి ఇత్యర్థః। తిరస్కరోతి ఇతి ప్రత్యకమ్ అభిసమ్బధ్యతే అన్యథా బహువచనప్రసఙ్గాత్॥౨౭॥

ఉక్తమ్ అర్థమ్ ఉపసంహరతి। స్వధర్మమితి। మానశాలినః। స్వధర్మం క్షాత్రధర్మమ్ అనురున్ధన్తే అనువర్త్తన్తే అతిక్రమం స్వధర్మాతిక్రమం న అనురున్ధన్తే తతః కిమ్ ? అతః ఆహ। అరాతిభిరితి। అరాతిభిః కృతధ్వంసాః కృతాపకారాః సన్తః ఆహవాత్ న పలాయన్తే అయమ్ ఏవ స్వధర్మానురోధః ఇత్యర్థః। "ఉపసర్గస్యాయతౌ" ఇతి రేఫస్య లత్వమ్। అత్ర మనుః। "న నివర్త్తేత సంగ్రామాత్ క్షాత్రధర్మమనుస్మరన్" ఇతి। అత్ర ఉత్తరవాక్యార్థం ప్రతి పూర్వవాక్యార్థస్య హేతుత్వాత్ వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలిఙ్గమ్ అలఙ్కారః॥౨౮॥

కిం బహునా మమ అయం నిశ్చయః శ్రూయతామ్ ? ఇత్యాహ। విచ్ఛిన్నేతి। విచ్ఛిన్నం వాతాహతం యత్ అభ్రం తదివ విలీయ ఇతి విచ్ఛిన్నాభ్రవిలాయం యథా తథా "ఉపమానే కర్మణి చ" ఇతి కర్తరి ఉపపదే ణముల్। నగమూర్ధని అస్మిన్ గిరిశృఙ్గే విలీయే విశీర్యే

ఇత్యుక్తవన్తం పరిరభ్య దోర్భ్యాం
తనూజమావిష్కృతదివ్యమూర్తిః।
అఘోపఘాతం మఘవా విభూత్యై
భవోద్భవారాధనమాదిదేశ॥౮౦॥

ప్రీతే పినాకిని మయా సహ లోకపాలైః
లోకత్రయేఽపి విహితాప్రతివార్యవీర్యః।
లక్ష్మీం సముత్సుకయితాసి భృశం పరేషామ్
ఉచ్చార్య వాచమితి తేన తిరోబభూవే॥౮౧॥

ఇతి ఇన్ద్రసమాగమో నామైకాదశః సర్గః॥౧౧॥

వా। కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగః। యత్ వా సహస్రాక్షస్ ఇన్ద్రమ్ ఆరాధ్య అయశః ఏవ శల్యం తత్ ఉద్ధరే ఉద్ధరిష్యామి। న తు గత్యన్తరశఙ్కా ఇత్యర్థః। వాశబ్దః వికల్పే॥౭౯॥

ఇతీతి। మఘవా ఇన్ద్రః ఇత్యుక్తవన్తం తనూజం పుత్రమ్ అర్జునమ్ ఆవిష్కృతా ప్రకటితా దివ్యమూర్తిః నిజరూపం యేన సః తథోక్తః సన్ దోర్భ్యాం బాహుభ్యాం పరిరభ్య విభూత్యై శ్రేయసే ఉపహన్యతే అనేన ఇతి ఉపఘాతమ్। కరణే ఘఞ్ప్రత్యయః। అఘానాం దుఃఖానామ్ ఉపఘాతమ్ అఘోపఘాతం భవః సంసారః తస్య ఉద్భవః కారణమ్ ఇతి భవోద్భవః శివః తస్య ఆరాధనమ్ ఉపాసనమ్ ఆదిదేశ శివమ్ ఉద్దిశ్య తపః చర ఇతి ఆజ్ఞాపయామాస ఇత్యర్థః॥౮౦॥

ప్రీత ఇతి। పినాకిని శివే ప్రీతే సతి లోకపాలైః సహ మయా లోకత్రయే అపి విహితం దత్తమ్ అప్రతివార్యమ్ అనివార్యం వీర్యం యస్య సః తథోక్తః సన్ పరేషాం శత్రూణాం లక్ష్మీం భృశం సముత్సుకయితా అసి సముత్సుకాం త్వయి అనురక్తాం కర్తా అసి పునః ఆహరి-

అథ వాసవస్య వచనేన

రుచిరవదనస్త్రిలోచనమ్।

క్లాన్తిరహితమభిరాధయితుం

విధివత్ తపాంసి విదధే ధనఞ్జయః॥౧॥

అభిరశ్మిమాలి విమలస్య

ధృతజయధృతేరనాశుషః।

ష్యామి ఇత్యర్థః। వీరభోగ్యాః సమ్పదః ఇతి భావః। ఉత్సుకరాబ్దాత్ "తత్కరోతి" ఇతి ణ్యన్తాత్ కర్తరి లుట్। ఇతి వాచమ్ ఉచ్చార్య తేన ఇన్ద్రేణ యా తిరోబభూవే అన్తర్దధే। భావే లిట్॥ ౮౧ ॥

ఇతి కిరాతార్జునీయే ఏకాదశసర్గవ్యాఖ్యా సమాప్తా।

అథేతి। అత్ర ఇన్ద్రతిరోధానానన్తరం రుచిరవదనః ఇన్ద్ర సాక్షాత్కారసన్తోషాత్ ప్రసన్నముఖః ధనఞ్జయః అర్జునః వాసవస్య వచనేన ఉపదేశేన త్రిలోచనం శివం క్లాన్తిరహితం యథా తథా అభిరాధయితుం ప్రసాదయితుం తపాంసి విధివత్ విధ్యర్థం యథాశాస్త్రమ్ ఇత్యర్థః। "తదర్హమ్" ఇతి వతిప్రత్యయః। విదధే చక్రే। అస్మిన్ సర్గే ఉద్గతావృత్తమ్। "సజసాదిమే సలఘుకే చ నసజగురుకైరథోద్గతా। త్ర్యఙ్ఘ్రిగత భనజలా గకృతాః సజసాజగౌ చరణేకతః పఠేత్" ఇతి లక్షణాత్॥౧॥

అభిరశ్మీతి। అభిరశ్మిమాలి అభిసూర్యం సూర్యాభిముఖం భువి ఏకచరణం నిషీదతః ఏకచరణేన తిష్ఠతః విమలస్య వాహ్య-

తస్య భువి బహుతిథాస్తిథయః

ప్రతిజగ్మురేకచరణం నిషీదతః ॥౨॥

వపురిన్ద్రియోపతపనేషు

సతతమసుఖేషు పాణ్డవః।

వ్యాప నగపతిరివ స్థిరతాం

మహతాం హి ధేర్య్యమవిభావ్యవైభవమ్ ॥౩॥

న పపాత సన్నిహితపక్తి-

సురభిషు ఫలేషు మానసమ్।

న్తరశుద్ధిమతః। ధృతా జయధృతిః జయేచ్ఛా యేన తస్య అనాశుషః అనశ్నతః "ఉపేయివానానాశ్వాననూచానశ్చ" ఇతి నిపాతః। తస్య అర్జునస్య బహూనాం పూరణాః బహుతిథాః బహుసంఖ్యకాః ఇత్యర్థః। "తస్య పూరణే డట్"। "బహుపూగగణసఙ్ఘస్య తిథుక్" ఇతి తిథుగాగమః। తిథయః దినాని ప్రతిజగ్ముః। అత్ర తిథిశబ్దః పుంలిఙ్గః। "తదాద్యాస్తిథయో ద్వయో" ఇతి అభిధానాత్। అన్యథా బహుతిథాః ఇతి అత్ర టిత్వాత్ జీప్ స్యాత్ ॥౨॥

వపురితి। పాణ్డవః అర్జునః సతతం వపుషః ఇన్ద్రియాణాం చ ఉపతపనేషు సన్తాపకరేషు। కరణే ల్యుట్। అసుఖేషు అనశనాదిదుఃఖేషు అపి నగపతిః గిరీన్ద్రః ఇవ స్థిరతాం దార్ఢ్యం వ్యాప ప్రాప। తథాహి। మహతాం ధైర్య్యమ్ అవిభావ్యం దుర్బోధం వైభవం సామర్థ్యం యస్య తత్ తథోక్తమ్। ధీరాణామ్ అకిఞ్చిత్కారం దుఃఖమ్ ఇతి భావః ॥౩॥

నేతి। తస్య అర్జునస్య మానసం మనః సన్నిహితాని సమీపస్థాని యాని పక్తిసురభీణి పాకసుగన్ధీని తేషు ఫలేషు। తథా శుచిని స్వచ్ఛే శిశిరే శీతలే పయసి చ న పపాత। న

తస్య శుచిని శిశిరే చ పయ-

స్యమృతాయతే హి సుతపః సుకర్మణామ్ ॥౪॥

న విసిస్మియే న విషసాద

ముహురలసతాం న చాదదే।

సత్త్వమురుధృతి రజస్తమసీ

న హతః స్మ తస్య హతశక్తిపేలవే॥౫॥

తపసా కృశం వపురువాహ

స విజితజగత్త్రయోదయమ్।

కిఞ్చిత్ ఆచకాఙ్క్ష ఇతి భావః। ప్రాణధారణం తు తస్య తపః ఏవ ఇత్యాహ। తథాహి। సుకర్మణాం సుకృతినాం శోభనం తపః సుతపః ఏవ అమృతాయతేం అమృతవత్ ఆచరతి। కిం తపస్తృప్తానాం తర్పణాన్తరైః? ఇతి భావః। "లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్"। "వా క్యషః" ఇతి ఆత్మనేపదమ్। లోహితాదిః ఆకృతిగణః॥౪॥

నేతి। సః అర్జునో న విసిస్మియే అహో మహత్ తపః తప్తమ్ ఇతి న విస్మయం జగామ। "తపః క్షరతి విస్మయాత్" ఇతి స్మృతేః ఇతి భావః। న విషసాద ఫలవిలమ్బాత్ గతోత్సాహః న బభూవ। "విషాదశ్చేతసో భఙ్గః" ఇతి లక్షణాత్। "సదిరప్రతేః" ఇతి షత్వమ్। ముహుః అలసతాం తపసి మన్దోద్యమత్వం చ న అగమత్। కిఞ్చ హతశక్తినీ హతసారే అత ఏవ పేలవే భఙ్గురే తే హతశక్తిపేలవే రజస్తమసీ గుణౌ ఉరుధృతి మహాసారం తస్య అర్జునస్య సత్త్వం సత్త్వగుణం న హతః స్మ న హతవతీ। హన్తేః "లట్ స్మే" ఇతి భూతార్థే లట్॥౫॥

తపసేతి। సః అర్జునః తపసా కృశం తథాపి విజితః జగ

త్రాసజననమపి తత్త్వవిదాం

కిమివాస్తి యత్ న సుకరం మనస్విభిః? ॥౬॥

జ్వలతోఽనలాదనునిశీథమ్

అధికరుచిరమ్బుసాం నిధేః।

ధైర్యగుణమవజయన్ విజయీ

దదృశే సమున్నతతరః స శైలతః॥౭॥

జపతః సదా జపముపాంశు

వదనమభితో విసారిభిః।

త్రయస్య భువనత్రయస్య ఉదయః ఉత్కర్షః యేన తత్ తథోక్తమ్। కిఞ్చ తత్త్వవిదామ్ అపి లోకహితార్థం తత్త్వం జానతామ్ అపి త్రాసజననం భయఙ్కరం వపుః ఉవాహ వహతి స్మ। న చ ఏతత్ చిత్రమ్ ఇత్యాహ। కిమితి। యత్ మనస్విభిః న సుకరం తత్ కిమ్ ఇవ అస్తి ? న కిమ్ అపి ఇత్యర్థః। ఇవశబ్దః వాక్యాలఙ్కారే। "మనస్వినామ్" ఇతి పాఠే అపి స్యాత్ ఏవ కృద్యోగలక్షణాయామ్ "న లోక" ఇత్యాదినా నిషేధాత్॥౬॥

జ్వలత ఇతి। విజయీ సః అర్జునః అనునిశీథమ్ అర్ద్ధరాత్రే। విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః। "అర్ద్ధరాత్రనిశిథౌ ద్వౌ" ఇత్యమరః। జ్వలతః దీప్యమానాత్ అనలాత్ అధికరుచిః తథా అమ్బుసాం నిధేః ధైర్యం గామ్భీర్యం తత్ ఏవ గుణః తమ్ అవజయన్। కిఞ్చ శైలతః శైలాత్ అపి సమున్నతతరః దదృశే। అత్ర రుచ్యాదిభిః అనలాద్యాధిక్యాసమ్బన్ధే సమ్బన్ధాభిధానాత్ అతిశయోక్తిః అలఙ్కారః॥౭॥

జపత ఇతి। సదా ఉపాంశు రహో గూఢ్ఞమ్ ఇత్యర్థః। "రహశ్చోపాశు చాలిఙ్గే" ఇత్యమరః। "కరణవదశబ్దమనుప్రయోగ ఉపాంశు" ఇతి కౌమారే లక్షణమ్। జప్యతే ఇతి జపః తం జపం మన్త్రమ్ ఇత్యర్థః।

తస్య దశనకిరణైః శుశుభే

పరివేషభీషణమివార్కమణ్డలమ్॥౮॥

కవచం స బిభ్రదుపవీత-

పదనిహితసజ్యకార్ముకః।

శైలపతిరివ మహేన్ద్రధనుః-

పరివీతభీమగహనో విదిద్యుతే॥౯॥

ప్రవివేశ గామివ కృశస్య

నియమసవనాయ గచ్ఛతః।

తస్య పదవినమితో హిమవాన్

గురుతాం నయన్తి హి గుణా న సంహతిః॥౧౦॥

జపతః పఠతః తస్య అర్జునస్య వదనం కర్తృ అభితః విసారిభిః దశనకిరణైః హేతుభిః పరివేషభీషణమ్ అర్కమణ్డలమ్ ఇవ శుశుభే। "పరివేషస్తు పరిధిరుపసూర్యకమణ్డలే" ఇత్యమరః॥౮॥

కవచమితి। కవచం వర్మ బిభ్రత్ ఉపవీతపదే యజ్ఞోపవీతస్థానే నిహితం సజ్యం కార్ముకం యేన సః తథోక్తః సః అర్జునః మహేన్ద్రధనుషా పరివీతం పరివేష్టితం భీమం గహనం వనం యస్య సః శైలపతిః ఇవ విదిద్యుతే శుశుభే॥౯॥

ప్రవివేశేతి। నియమసవనాయ నియమస్నానాయ। "సవనం త్వధ్వరే స్నానే సోమనిర్దలనేఽపి చ" ఇతి విశ్వః। గచ్ఛతః కృశస్య తస్య అర్జునస్య పదైః పాదన్యాసైః వినమితః హిమవాన్ గాం భువం ప్రవివేశ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। నను కృశస్య కథమ్ ఇయత్ గౌరవమ్ ? తత్ర ఆహ। గుణాః సారాదయః గురుతాం నయన్తి ప్రాపయన్తి హి। సంహతిః సఙ్ఘాతః మూర్తిః ఇతి యావత్ న నయతి। అన్తఃసారాత్

పరికీర్ణముద్యతభుజస్య

భువనవివరే దురాసదమ్।

జ్యోతిరుపరి శిరసో వితతం

జగృహే నిజాన్ మునిదివౌకసాం పథః॥౧౧॥

రజనీషు రాజతనయస్య

బహులసమయేఽపి ధామభిః।

భిన్నతిమిరనికరం న జహే

శశిరశ్మిసఙ్గమయుజా నభః శ్రియా॥౧౨॥

మహతా మయూఖనిచయేన

శమితరుచి జిష్ణుజన్మనా।

హి గౌరవం భవతి న తు వాహ్యాత్ స్థౌల్యాత్। తత్ర చ హేమపిణ్డతులపిణ్డౌ ఏవ నిదర్శనమ్ ఇతి భావః॥౧౦॥

పరికీర్ణమితి। ఉద్యతభుజస్య ఊర్ద్ధ్వబాహోః తస్య శిరసః ఉపరి। "షష్ఠ్యతమర్థప్రత్యయేన" ఇతి షష్ఠీ। వితతం విస్తృతం భువనయోః వివరే ద్యావాపృథివ్యోః అన్తరాలే పరికీర్ణం వ్యాప్తమ్। దురాసదం దుర్ధర్షం జ్యోతిః తేజః మునీనాం దివౌకసాం చ నిజాన్ నియతాన్ పథః మార్గాన్ జగృహే ప్రతిబబన్ధ ఇత్యర్థః॥౧౧॥

రజనీష్వితి। బహులసమయే కృష్ణపక్షే అపి రజనీషు రాజతనయస్య అర్జునస్య ధామభిః తేజోభిః భిన్నః తిమిరనికరః యస్య తత్ నభః శశిరశ్మీనాం సఙ్గమేన హేతునా యుజా సఙ్గతయా శ్రియా తచ్ఛ్రీతుల్యయా శ్రియా ఇత్యర్థః। అత ఏవ నిదర్శనాలఙ్కారః। న జహే న త్యక్తమ్। జహాతేః కర్మణి లిట్। జ్యోత్స్నాతుల్యజ్యోతిః ఇత్యర్థః॥౧౨॥

హ్రీతమివ నభసి వీతమలే

న విరాజతే స్మ వపురంశుమాలినః॥౧౩॥

తముదీరితారుణజటాంశుమ్

అధిగుణశరాసనం జనాః।

రుద్రమనుదితలలాటదృశం

దదృశుర్మిమన్థిషమివాసురీః పురీః॥౧౪॥

మరుతాం పతిః స్విదహిమాంశుః

ఉత పృథుశిఖః శిఖీ తపః।

మహతేతి। జిష్ణోః అర్జునాత్ జన్మ యస్య తేన। జన్మోత్తరపద వ్యధికరణః బహువ్రీహిః। మహతా మయూఖనిచయేన శమితరుచి హతప్రభమ్ అంశుమాలినః వపుః అర్కవిమ్బం హ్రీతం జితత్వాత్ లజ్జితమ్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। వీతమలే మేఘనీహారాద్యావరణరహితే అపి ఇత్యర్థః। నభసి న విరాజతే స్మ॥౧౩॥

తమితి। ఉదీరితాః ఉద్గతాః అరుణాః జటానామ్ అంశవః యస్య తమ్ అధిగుణమ్ అధిజ్యం శరాసనం యస్య తమ్ అర్జునం జనాః సిద్ధగణాః। ఆసురీః అసురసమ్బన్ధినీః పురీః మిమన్థిషం మథితుమ్ ఇచ్ఛుమ్। మథేః సన్నన్తాత్ ఉప్రత్యయః। తథా అనుదితా లలాటే దృక్ యస్య తం సాక్షాత్ త్రిపురవిజయోద్యతమ్ అభాలాక్షం రుద్రమివ దదృశుః। అత్ర అభాలాక్షస్య రుద్రస్య అసమ్భవాత్ స్వతఃసిద్ధోపమానాసిద్ధేః న ఇయమ్ ఉపమా కిన్తు ఉత్ప్రేక్షా। సా చ అభాలాక్షమ్ ఇతి ఉపమానాత్ ఉపమేయస్య న్యూనత్వకథనార్థే అన్వయవ్యతిరేకేణ ఉజ్జీవితా ఇతి అనయోః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః। ఉపమా తు వ్యజ్యతే ఇతి అలఙ్కారేణ అలఙ్కారధ్వనిః॥ ౧౪॥

మరుతామితి। మరుతాం పతిః స్విత్ దేవేన్ద్రః వా, అహిమాంశుః

తప్తుమసుకరముపక్రమతే

న జనోఽయమిత్యవయయే స తాపసైః॥౧౫॥

న దదాహ భూరుహవనాని

హరితనయధామ దూరగమ్।

న స్మ నయతి పరిశోషమపః

సుసహం బభూవ న చ సిద్ధతాపసైః॥౧౬॥

వినయం గుణా ఇవ వివేకమ్

అపనయభిదం నయా ఇవ।

ఉత సూర్యః వా, పృథుశిఖః మహాజ్వాలః శిఖీ పావకః వా అసుకరం దుష్కరం తపః తప్తుమ్ ఉపక్రమతే ? అయం పురుషః జనః కశ్చిత్ ప్రాకృతః న ఇతి సః అర్జునః తాపసైః తపస్విభిః। “అణ్ చ” ఇతి మత్వర్థీయః అణ్ప్రత్యయః। అవయయే అవగతః। యాతేః అవపూర్వాత్ కర్మణి లిట్। అత్ర ఇన్ద్రత్వాదికం ధర్మమ్ ఆరోప్య జనత్వాపవాదాత్ సామ్యమ్ ఆరోప్య అపహ్నవాలఙ్కారః। సామాన్యలక్షణం తు—“నిషిద్ధవిషయే సామ్యారోపో హ్యపహ్నవః” ఇతి లక్షణాత్॥౧౫॥

న దదాహేతి। దూరగం వ్యాపకమ్ ఇత్యర్థః। హరితనయస్య ఇన్ద్రసుతస్య అర్జునస్య ధామ తేజః భూరుహవనాని న దదాహ అగ్నివత్ ఇతి భావః। తథా అపః పరిశోషం న నయతి స్మ అర్కవత్ ఇతి భావః। తథాపి ఇతి శేషః। సిద్ధాశ్చ తాపసాశ్చ తైః సుసహం న బభూవ। అతః అస్య అలౌకికం తేజః ఇతి భావః। అత ఏవ దుఃసహత్వదాహాద్యజనకత్వయోః విరోధాత్ విరోధాభాసః అలఙ్కారః। “ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలఙ్కృతిర్మతా” ఇతి లక్షణాత్॥౧౬॥

వినయమితి। అథ అనన్తరమ్ అశరణాః మహర్షయః మునయః వినయం శిక్షాం గుణాః ఔదార్యాదయః ఇవ అశిక్షితస్య తదభావాత్

న్యాయమవధయ ఇవాశరణాః

శరణం యయుః శివమథో మహర్షయః॥౧౭॥

పరివీతమంశుభిరుదస్త-

దినకరమయూఖమణ్డలైః।

శమ్భుముపహతదృశః సహసా

న చ తే నిచాయితుమభిప్రసేహిరే ॥౧౮॥

అథ భూతభవ్యభవదీశమ్

అభిముఖయితుం కృతస్తవాః।

ఇతి భావః। అపనయభిదం దుర్నీతివారకం వివేకం సదసత్ జ్ఞాన నయాః నీతయః ఇవ। అవివేకినః నీత్యభావాత్ ఇతి భావః। నీతిః షాడ్గుణ్యప్రయోగః। నీయతే అనేన ఇతి న్యాయః నియామకం ప్రమాణం తమ్ అవధయః సమయాః ఇవ। అప్రామాణికస్య సమయోల్లఙ్ఘితత్వాత్ ఇతి భావః। శివం త్రినయనం శరణం రక్షితారమ "శరణం గృహరక్షిత్రోః" ఇత్యమరః। యయుః శరణత్వేన ప్రాపు ఇత్యర్థః। అశరణాః శరణమ్ ఇతి చ ఉపమాసు అపి యథాయోగ్యం యోజ్యమ్। ఉపమాలఙ్కారః॥౧౭॥

పరివీతమితి। ఉదస్తం నిరస్తం ఛాదితం దినకరమయూఖమణ్డలం యైః తైః సూర్యతేజోవిజయిభిః ఇత్యర్థః। అంశుభిః తేజోభిః పరివీతం వ్యాప్తం శమ్భుం శివమ్ ఉపహతదృశః ప్రతిహతదృష్టయః తే మహర్షయః సహసా ఝటితి నిచాయితుం నిశామయితుం ద్రష్టుమ్ ఇత్యర్థః। "చాయృపూజానిశానయోః" ఇతి ధాతోః "శకధృష" ఇత్యాదినా తుమున్। న అభిప్రసేహిరే న శేకుః॥౧౮॥

అథేతి। అథ దృగుపఘాతానన్తరం భూతభవ్యభవతాం భూత-

తత్ర మహసి దదృశః పురుషం

కమనీయవిగ్రహమయుగ్మలోచనమ్॥౧౯॥

కకుదే వృషస్య కృతబాహుమ్

అకృశపరిణాహశాలిని।

స్పర్శసుఖమనుభవన్తముమా-

కుచయుగ్మమణ్డల ఇవార్ద్రచన్దనే॥౨౦॥

స్థితమున్నతే తుహినశైల-

శిరసి భువనాతివర్త్తినా।

సాద్రిజలధిజలవాహపథం

సదిగశ్నువానమివ విశ్వమోజసా॥౨౧॥

భవిష్యద్వర్త్తమానానామ్ ఈశం దేవమ్ అభిముఖయితుమ్ అభిముఖీ కర్త్తుం కృతస్తవాః కృతస్తోత్రాః సన్తః న తు అన్యయా ఇతి భావః। "స్తవః స్తోత్రం స్తుతిర్నుతిః" ఇత్యమరః। తత్ర పుర్వోక్తే మహసి తేజసి కమనీయవిగ్రహం రమ్యమూర్త్తిత్ అయుగ్మాని త్రీణి లోచనాని యస్య తం పురుషం దదృశః॥౧౯॥

అథ పఞ్చభిః పురుషం విశినష్టి। కకుద ఇత్యాదినా। కీదృశం పురుషమ్। అకృశేన మహతా పరిణాహేన విశాలతయా శాలతే ఇతి తథోక్తే। "పరిణాహో విశాలతా" ఇత్యమరః। వృషస్య వృషభస్య కకుదే అంసకూటే ఆశ్రయీకృతే ఇతి శేషః। ఆర్ద్రచన్దనే ఉమాయాః కుచయుగ్మమణ్డలే ఇవ కృతబాహుం న్యస్తహస్తమ్ అత ఏవ స్పర్శసుఖమ్ అనుభవన్తం కకుదస్య తథావిధస్పర్శసుఖకరత్వాత్ ఇతి భావః। ఉపమాలఙ్కారః॥౨౦॥

స్థితమితి। ఉన్నతే తుహినశైలశిరసి హిమవతః శిఖరే

న్యాయమవధయ ఇవాశరణాః

శరణం యయుః శివమథో మహర్షయః॥౧౭॥

పరివీతమంశుభిరుదస్త-

దినకరమయూఖమణ్డలైః।

శమ్భుముపహతదృశః సహసా

న చ తే నిచాయితుమభిప్రసేహిరే॥౧౮॥

అథ భూతభవ్యభవదీశమ్

అభిముఖయితుం కృతస్తవాః।

ఇతి భావః। అపనయభిదం దుర్నీతివారకం వివేకం సదసత్ జ్ఞానం నయాః నీతయః ఇవ। అవివేకినః నీత్యభావాత్ ఇతి భావః। నీతిః షాడ్గుణ్యప్రయోగః। నీయతే అనేన ఇతి న్యాయః నియామకం ప్రమాణం తమ్ అవధయః సమయాః ఇవ। అప్రామాణికస్య సమయోల్లఙ్ఘితత్వాత్ ఇతి భావః। శివం త్రినయనం శరణం రక్షితారమ్। "శరణం గృహరక్షిత్రోః" ఇత్యమరః। యయుః శరణత్వేన ప్రాపు ఇత్యర్థః। అశరణాః శరణమ్ ఇతి చ ఉపమాసు అపి యథాయోగ్యం యోజ్యమ్। ఉపమాలఙ్కారః॥౧౭॥

పరివీతమితి। ఉదస్తం నిరస్తం ఛాదితం దినకరమయూఖమణ్డలం యైః తైః సూర్యతేజోవిజయిభిః ఇత్యర్థః। అంశుభిః తేజోభిః పరివీతం వ్యాప్తం శమ్భుం శివమ్ ఉపహతదృశః ప్రతిహతదృష్టయః తే మహర్షయః సహసా ఝుటితి నిచాయితుం నిశామయితుం ద్రష్టుమ్ ఇత్యర్థః। "చాయృపూజానిశానయోః" ఇతి ధాతోః "శకధృష" ఇత్యాదినా తుమున్। న అభిప్రసేహిరే న శేకుః॥౧౮॥

అథేతి। అథ దృగుపఘాతానన్తరం భూతభవ్యభవతాం భూత-

తత్ర మహసి దదృశుః పురుషం

కమనీయవిగ్రహమయుగ్మలోచనమ్॥౧౯॥

కకుదే వృషస్య కృతబాహుమ్

అకృశపరిణాహశాలిని।

స్పర్శసుఖమనుభవన్తముమా-

కుచయుగ్మమణ్డల ఇవార్ద్రచన్దనే॥౨౦॥

స్థితమున్నతే తుహినశైల-

శిరసి భువనాతివర్తి్‌నా।

సాద్రిజలధిజలవాహపథం

సదిగశ్నువానమివ విశ్వమోజసా॥౨౧॥

భవిష్యద్వర్త్‌మానానామ్ ఈశం దేవమ్ అభిముఖయితుమ్ అభిముఖీకర్తు్‌ం కృతస్తవాః కృతస్తోయాః సన్తః న తు అన్యయా ఇతి భావః। “స్తవః స్తోత్రం సుతిర్నుతిః” ఇత్యమరః। తత్ర పూర్వోక్త మహసి తేజసి కమనీయవిగ్రహం రమ్యమూర్తి్‌సు అయుగ్మాని త్రీణి లోచనాని యస్య తం పురుషం దదృశుః॥౧౯॥

అథ పఞ్చభిః పురుషం విశినష్టి। కకుద ఇత్యాదినా। కీదృశం పురుషమ్। అకృశేన మహతా పరిణాహేన విశాలతయా శాలతే ఇతి తథోక్తే। “పరిణాహో విశాలతా” ఇత్యమరః। వృషస్య వృషభస్య కకుదే అంసకూటే ఆశ్రయీకృతే ఇతి శేషః। ఆర్ద్రచన్దనే ఉమాయాః కుచయుగ్మమణ్డలే ఇవ కృతబాహుం న్యస్తహస్తమ్ అత ఏవ స్పర్శసుఖమ్ అనుభవన్తం కకుదస్య తథావిధస్పర్శసుఖకరత్వాత్ ఇతి భావః। ఉపమాలఙ్కారః॥౨౦॥

స్థితమితి। ఉన్నతే తుహినశైలశిరసి హిమవతః శిఖరే

అనుజానుమధ్యమవసక్త-

వితతవపుషా మహాహినా।

లోకమఖిలమివ భూమిభృతా

రవితేజసామవధినాధివేష్టితమ్॥౨౨॥

పరిణాహినా తుహినరాశి-

విశదముపవీతసూత్రతామ్।

నీతమురగమనురఞ్జయతా

శితినా గలేన విలసన్మరీచినా॥౨౩॥

స్థితం క్వచిత్ కోణే స్థితమ్ ఇత్యర్థః। తథాపి భువనాతివర్తినా సర్వలోకాతిశాయినా ఓజసా తేజసా అద్రిభిః పర్వతైః జలధిభి సముద్రైః జలవాహపయేన ఆకాశేన చ సహ వర్తతే ఇతి తథోక్తమ్। దిగ్భిః సహ వర్తతే ఇతి సదిక్। ఉభయత్ర అపి "తేన సహేతి తుల్యయోగే" ఇతి బహువ్రీహిః। విశ్వమ్ అశ్నువానం వ్యాప్నువన్తమ్ ఇవ స్థితమ్ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। "అశూజ్ వ్యాప్తౌ" ఇతి ధాతోః శానచ్॥౨౧॥

అనుజాన్వితి। జానునోః మధ్యే అనుజానుమధ్యమ్। విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః। అవసక్తం లగ్నం వితతమ్ ఆయతం చ వపుః యస్య తేన మహాహినా అవసక్తికాబన్ధభూతేన ఇత్యర్థః। అధివేష్టితమ్ అత ఏవ రవితేజసామ్ అవధినా పర్యన్తభూతేన భూభిభృతా లోకాలోకాచలేన అధివేష్టితమ్ అఖిలమ్ లోకమ్ ఇవ స్థితమ్ ఇతి ఉపమా। "అసూర్యమ్పశ్యాపరభాగో లోకాలోకాచలః" ఇతి ఆగమః ॥౨౨॥

పరిణాహినేతి। పునః చ తుహినరాశివత్ విశదం శుభ్రమ్ ఉపవీతసూత్రతాం యజ్ఞోపవీతత్వం నీతం ప్రాపితమ్ ఉరగం శేషాహిమ్

ప్లుతమాలతీసితకపాల-

కుముదముపరుద్ధమూర్ధజమ్।

శేషమివ సురసరిత్పయసాం శిరసా

విసారి శశిధామ బిభ్రతమ్॥౨౪॥

కులకమ్।

మునయస్తతోఽభిముఖమేత్య

నయనవినిమేషమాదితాః।

అనురఞ్జయతా స్వగుణోపరక్తం కుర్వతా శ్యామీకుర్వతా ఇత్యర్థః। పరిణాహినా విశాలేన విలసన్మరీచినా ప్రసృతకిరణేన శితినా నాలేన గలేన కణ్ఠే న ఉపలక్షితమ్। "కణ్ఠో గలోఽథ

గ్రీవాయామ్" ఇత్యమరః। అత్ర ఉరగస్య స్వధవలిమత్యాగేన అన్యనీలిమగ్రహణాత్ తద్గుణాలఙ్కారః। "తద్గుణః స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణగ్రహాత్" ఇతి లక్షణాత్॥౨౩॥

ప్లుతేతి। పునః చ మాలతీ జాతీకుసుమమ్। "సుమనా మాలతీ జాతిః" ఇతి। "పుష్పే జాతీప్రభృతయః స్వలిఙ్గాః వ్రీహయః ఫలే" ఇతి చ అమరః। తద్వత్ సితం యత్ కపాలమ్ ఏవ కుముదం తత్ ప్లుతమ్ ఆప్లుతం యేన తత్ తథోక్తమ్। అవరుద్ధమూర్ద్ధజం వ్యాప్తశిరోరుహమ్। అత ఏవ సురసరిత్పయసాం శేషమ్ ఇవ నిర్యాతావశిష్టం గాఙ్గమ్ అమ్బుః ఇవ స్థితమ్ ఇత్యర్థః। ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః। విసారి విసృత్వరం శశిధామ శిరసా బిభ్రతం పురుషం దదృశుః ఇతి పూర్వేణ అన్వయః॥౨౪॥

మునయ ఇతి। తతః దర్శనానన్తరం మునయః అభిముఖమ్ ఏత్య శివస్య ఇతి శేషః। నయనవినిమేషేణ నేత్రసంజ్ఞయా నోదితాః

పాణ్డుతనయతపసా జనితం

జగతామశర్మ భృశమాచచక్షిరే॥౨౫॥

తరసైవ కోఽపి భువనైక

పురుష ! పురుషస్తపస్యతి।

జ్యోతిరమలవపుషోఽపి రవేః

అభిభూయ వృత్ర ఇవ భీమవిగ్రహః॥౨౬॥

స ధనుర్మహేషుధి విభర్తి

కవచమసిముత్తమం జటాః।

వల్కమజినమితి చిత్రమిదం

ప్రేరితాః సన్తః పాణ్డుతనయస్య అర్జునస్య తపసా జనిత తత్ పూర్వోక్తం జగతామ్ అశుభ అసుఖం దుఃఖమ్ ఇత్యర్థః। "శమేశాత్ సుఖాని చ" ఇత్యమరః। భృశం సమ్యక్ ఆచచక్షిరే॥౨౫॥

తరసేతి। హే భువనేకపురుష ! పురుషోత్తమ ! వృత్రః వృషాసుర ఇవ భీమవిగ్రహః కః అపి అవిజ్ఞాతః ఇత్యర్థః। పురుషః తరసా బలాత్కారేణ ఏవ। "తరసా బలరంహసీ" ఇతి విశ్వః। అమలం వపుషః ఉజ్జ్వలమూర్తేః రవేః అపి జ్యోతిః అభిభూయ తపస్యతి తపః చరతి। "కర్మణో రోమన్థతపాభ్యాం వర్తి చరోః" ఇతి క్యజ్॥౨౬॥

స ఇతి। కిఞ్చ స పురుషః మహాన్తౌ ఇషుధౌ యస్య తత్ మహేషుధి ధనుః కవచం వర్మ ఉత్తమమ్ అసిం ఖడ్గం జటాః వల్కం చౌరమ్ అజినం చర్మ బిభర్తి। ఇత్యేవం రూపమ్ ఇదం విరుద్ధవేశధారణమునితావిరోధి మునిత్వప్రతిబన్ధకం తథాపి అస్య న రాజతే ఇతి న కిన్తు రాజతే ఏవ ఇత్యర్థః। చిత్రమ్ ఆశ్చర్యమ్। "సమ్భావ్యః నిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధౌ" ఇతి వామనః॥౨౭॥

మునితావిరోధి న చ నాస్య రాజతే॥౨౭॥

చలనేఽవనిశ్చలతి తస్య
కరణనియమే సదిఙ్ముఖమ్।
స్తమ్భమనుభవతి శాన్తమరుద్-
గ్రహతారకాగణయుతం నభస్తలమ్॥౨౮॥

స తదోజసా విజితసారమ్
అమరదితిజోపసహితమ్।
విశ్వమిదమపిదధాతి పురా
కిమివాస్తి యన్న సుకరం ఖలు తేన॥౨౯॥

చలన ఇతి। కిఞ్చ తస్య పుంసః చలనే అవనిః పృథివీ చలతి తథా కరణనియమే సమాధినా ఇన్ద్రియనిరోధే సతి। "కరణం సాధకతమం క్షేత్రగాత్రేన్ద్రియేష్వపి" ఇత్యమరః। శాన్తైః స్తిమితైః మరుతాం వాయూనాం గ్రహాణాం సూర్యాదీనాం తారకాణాం నక్షత్రాదీనాం చ గణైః యుతం నభస్తలం సదిఙ్ముఖం దిక్సహితం స్తమ్భం నిశ్చలతామ్ అనుభవతి ఇత్యర్థః। అతః విశ్వాతిశయినీ తస్య శక్తిః ఉపలభ్యతే ఇతి భావః॥౨౮॥

న చ ఏతత్ ఉపేక్ష్యమ్ ఇతి ఆశయేన ఆహ। స ఇతి। సః పుమాన్ ఓజసా విజితసారం నిరస్తసత్త్వమ్। అమరదితిజోపసహితం సురాసురసహితం తత్ ఇదం విశ్వం పురా అపిదధాతి అపిధాస్యతి ఇత్యర్థః। శీఘ్రమ్ ఇవ హరిష్యతి ఇతి భావః। "నికటాగామికే పురా" ఇత్యమరః। "యావత్పురానిపాతయోర్లట్" ఇతి భవిష్యదర్థే లట్। తథా యత్ ఖలు తేన పుంసా న సుకరం కర్మ తత్

విజిగీషతే యది జగన్తి
యుగపదథ సఞ్జిహీర్షతి।
ప్రాప్తుమభవమభివాఞ్ఛతి వా
వయమస్య నో విషహితుం క్షమా రుచః॥30॥

కిముపేక్షసే ? కథయ నాథ !
న తవ విదితం న కిఞ్చన।
త్రాతుమలమభయదార్హసి నః
త్వయి మా స్మ శాసతి భవత్ పరాభవః॥31॥

కిమ్ ఇవ అస్తి న కిఞ్చిత్ తేన దుష్కరమ్ అస్తి ఇత్యర్థః। సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః॥౨౯॥

న చ ఏతత్ అన్యఫలం తపః ఇతి ఆహ। విజిగీషతే ఇతి। స పురుషః జగన్తి భువనాని యుగపత్ విజిగీషతే యది విజేతుమ్ ఇచ్ఛతి వా। "పూర్వవత్సనః" ఇతి ఆత్మనేపదమ్। అథ యుగపత్ సఞ్జిహీర్షతి। సంహర్తుమ్ ఇచ్ఛతి వా। అభవమ్ అపవర్గం ప్రాప్తుమ్ అభివాఞ్ఛతి

వా। న విద్మః ఇతి శేషః। కిన్తు వయమ్ అపి అస్య రుచః తేజాంసి విషహితుం సోఢుమ్। "తీషసహలుభరుషరిషః" ఇతి వికల్పాత్ ఇకారాగమః। నో క్షమాః న శక్తాః। కేచిత్ "రుచః కామితాని విషహితుమవధారయితుమ్" ఇతి వ్యాచక్షతే తత్ర సహేః అవధారణార్థత్వం విచార్యమ్॥౩౦॥

కిమితి। హే నాథ! కిం కిమర్థమ్ ఉపేక్షసే? కథయ త్వమ్ ఇతి శేషః। తవ న విదితం త్వయా అజ్ఞాయమానమ్ ఇత్యర్థః। "క్తస్య చ వర్తమానే" ఇతి షష్ఠీ। న కిఞ్చన కిమపి న। హే అభయద! నః అస్మాన్ అలం త్రాతుమ్ అర్హసి। త్వయి శాసతి సతి పరాభవః మా స్మ భవత్ మాభూత్। "స్మోత్తరే లఙ్ చ" ఇతి లఙ్॥౩౧॥

ఇతి గాం విధాయ విరతేషు

మునిషు వచనం సమాదదే।

భిన్నజలధిజలనాదగురు

ధ్వనయన్ దిశాం వివరమన్ధకాన్తకః॥౩౨॥

వదరీతపోవననివాస-

నిరతమవగాత మాన్యథా।

ధాతురుదయనిధనే జగతాం

నరమంశమాదిపురుషస్య గాం గతమ్॥౩౩॥

ద్విషతః పరాసిసిషురేషః

సకలభువనాభితాపినః।

ఇతీతి। ఇతి ఇత్థం గాం వాచం విధాయ అభిధాయ ఇత్యర్థః। సామాన్యస్య విశేషపర్యవసానాత్। మునిషు విరతేషు తూష్ణీం భూతేషు మత్సు అన్ధకాన్తకః శివః భిన్నస్య ఉద్వేలస్య జలధేః జలస్య నాదమ్ ఇవ గురు గమ్భీరం యథా తథా దిశాం వివరమ్ అన్తరాన్తం ధ్వనయన్ వచనం సమాదదే స్వీచకార ఉవాచ ఇత్యర్థః॥౩౨॥

వదరీతి। వదరీతపోవనే వదరికాశ్రమే నివాసనిరతం నిత్యనివాసినం గాం గతం భువమ్ అవతీర్ణం జగతామ్ ఉదయనిధనే సృష్టిసంహారౌ ధాతుః తయోః కర్తుః ఇత్యర్థః। "తృన్" ఇతి దధాతేః తృన్ప్రత్యయః। అత ఏవ "న లోక" ఇత్యాదినా కర్మణి షష్ఠీప్రతిషేధః। ఆదిపురుషస్య విష్ణోః అంశమ్ అంశభూతం నరం నరసంజ్ఞకమ్ ఇత్యర్థః। యః నారాయణసంజ్ఞకః ఇతి భావః। అన్యథా ఉక్తవైపరీత్యేన మా అవగాత మనుష్యమాత్రం మా జానీత ఇత్యర్థః। "ఇణో గా లుఙి" ఇతి గాదేశః॥౩౩॥

క్రాన్తకులిశకరవీర్యబలాన్

మదుపాసనం విహితవాన్ మహత్తపః॥౩౪॥

అయమచ్యుతశ్చ వచనేన

సరసిరుహజన్మనః ప్రజాః।

పాతుమసురనిధనేన విభూ

భువమభ్యుపేత్య మనుజేషు తిష్ఠతః॥౩౫॥

సురకృత్యమేతదవగమ్య

నిపుణమితి మూకదానవః।

హన్తుమభిపతతి పాణ్డుసుతం

త్వరయా తదత్ర సహ గమ్యతాం మయా॥౩౬॥

అథ నపసః నిమిత్తమ్ ఆహ। ద్విషత ఇతి। ఏషః నరః సకలభువనాని అభితాపయన్తి అభీక్ష్ణమ్ ఇతి తథోక్తాన్। "బహులమాభీక్ష్ణ్యే" ఇతి ణినిః। క్రాన్తే ఆక్రాన్తే కులిశకరస్య ఇన్ద్రస్య వీర్యబలే శక్తిసైన్యే యైః తాన్ ద్విషతః శత్రూన్ పరాసిసిషుః పరాసితుమ్ ఇచ్ఛుః। అస్యతేః సన్నన్తాత్ ఉప్రత్యయః। మదుపాసనం మదారాధనమ్। కరణే ల్యుట్। మహత్తపః విహితవాన్। అత్ర నిమిత్తం శత్రుక్షయః ఏవ ఇతి॥౩౪॥

అథ అస్య మానుషావతారే కారణమ్ ఆహ। అయమితి। విభూ ప్రభూ అయం నరః అచ్యుతః కృష్ణశ్చ సరసిరుహజన్మనః బ్రహ్మణః వచనేన ప్రార్థనయా అసురాణాం నిధనేన మారణేన కరణేన ప్రజాః పాతుం రక్షితుం భువమ్ అభ్యుపేత్య మనుజేషు తిష్ఠతః। వస్తుతస్తు సాక్షాత్ నరనారాయణౌ ఏతౌ కృష్ణార్జునౌ ఇత్యర్థః॥౩౫॥

అథ అస్య సత్త్వసమ్పదం ప్రకాశయితుమ్ ఆహ। సురేతి। మూక-

వివరేఽపి నైనమనిగూఢమ్

అభిభవితుమేష పారయన్।

పాపనిరతిరవిశఙ్కితయా

విజయం వ్యవస్యతి వరాహమాయయా॥౩౭॥

నిహతే విడమ్బితకిరాత-

నృపతివపుషా రిపౌ మయా।

ముక్తనిశితవిశిఖః ప్రసభం

మృగయావివాదమయమాచరిష్యతి॥౩౮॥

దానవః మూకాఖ్యః కశ్చిత్ అసురః ఏతత్పాణ్డవకృత్యం సురకృత్యమ్ ఇతి నిపుణమ్ అవగమ్య సాధు నిశ్చిత్య పాణ్డుసుతమ్ అర్జునం హన్తుమ్ అభిపతతి। తత్ తస్మాత్ కారణాత్ అత్ర అర్జునాశ్రమే విషయే ఆశ్రమం ప్రతి ఇత్యర్థః। మయా సహ త్వరయా గమ్యతాం ద్రష్టుమ్ ఇతి శేషః॥౩౬॥

వివర ఇతి। పాపే నిరతిః యస్య సః ఏషః దానవః వివేర రన్ధ్రే అపి ఏకాన్తే అపి ఇత్యర్థః। ఏనం పాణ్డవమ్ అనిగూఢ ఏకాశం స్పష్టం యథా తథా అభిభవితుం న పారయన్ న శక్నువన్। విభాషాయాం “నఞ్” ఇతి నఞ్సమాసః। అవిశఙ్కితయా స్వరూపగూహనాత్ నిఃశఙ్కితయా వరాహమాయయా వరాహభూమికయా విజయం వ్యవస్యతి। విజయం ప్రతి ఉద్యుక్తః ఇత్యర్థః॥౩౭॥

తతః కిం భవిష్యతి ? ఇత్యత్ర ఆహ। నిహత ఇతి। విడమ్బితమ్ అనుకృతం కిరాతనృపతివపుః యేన తేన తద్రూపధారిణా ఇత్యర్థః। మయా నిహతే రిపౌ వరాహే ముక్తనిశితవిశిఖః సన్ అయం పాణ్డవః ప్రసభం ప్రసహ్య మృగయావివాదం మృగయాప్రహారకలహమ్ ఆచరిష్యతి

తపసా నిపీడితకృశస్య

విరహితసహాయసమ్పదః।

సత్త్వవిహితమతులం భుజయోః

బలమస్య పశ్యత మృధేఽధికుప్యతః॥౩౯॥

ఇతి తానుదారమనునీయ

విషమహరిచన్దనాలినా।

ఘర్మజనితపులకేన లసద్-

గజమౌక్తికావలియుతేన వక్షసా॥౪౦॥

కరిష్యతి। మత్ప్రహతమ్ ఏవ మృగం ప్రహృత్య స్వయమ్ అహమ్ ఏవ ప్రహర్తా ఇతి కలహిష్యతే ఇత్యర్థః॥౩౮॥

తతః అపి కిం భావి ? ఇత్యత్ర ఆహ। తపసేతి। తపసా నితరాం పీడితః అత ఏవ కృశః తస్య తపసా నిపీడితకృశస్య। “పూర్వకాల” ఇత్యాదినా సమాసః। తథా విరహితా సహాయసమ్పత్ యస్య తస్య ఏకాకినః మృధే రణే। “మృధమాస్కన్దనం సంఖ్యమ్” ఇత్యమరః। అధికుప్యతః అధికం కుప్యతః అస్య పాణ్డవస్య సత్త్వవిహితం స్వభావకృతం స్వాభావికమ్ ఇత్యర్థః। “సత్త్వోఽస్త్రీ జన్తుషు క్లీవే వ్యవసాయే పరాక్రమే। ఆత్మభావే పిశాచాదౌ ద్రవ్యే సత్త్వాస్వభావయోః। ప్రాణే బలేఽన్తఃకరణే” ఇతి వైజయన్తీ। అతులం నిరుపమం భుజయోః బాహ్వోః బలం శక్తిం పశ్యత। “బలం శక్తిర్బలం సైన్యమ్” ఇతి శాశ్వతః॥౩౯॥

అథ త్రిభిః అస్య కిరాతభావం వర్ణయతి। ఇతీత్యాది। శివః ఇతి ఇత్థం తాన్ మునీన్ ఉదారం యుక్తియుక్తం యథా తథా అనునీయ శిక్షయిత్వా ఉక్త్వా ఇతి యావత్। రుచిరః కిరాతపృతనా-

వదనేన పుష్పితలతాన్త-

నియమితవిలమ్బిమౌలినా।

బిభ్రదరుణనయనేన రుచం

శిఖిపిచ్ఛలాఞ్ఛితకపోలభిత్తినా॥౪౧॥

వృహదుద్వహన్ జలదనాది

ధనురుపహితైకమార్గణమ్।

పతిః సంవవృతే ఇతి ఉత్తరేణ అన్వయః। కిరాత సేనాపతివేషధారీ బభూవ ఇత్యర్థః। కథమ్భూతః? విషమా వికృతవిన్యాసా హరిచన్దనస్య ఆలయః రేఖాః యస్మిన్ తేన ఘర్మేణ స్వేదేన జనితాః పులకాః రోమాఞ్చాః యస్మిన్ తేన। “పులకః పునః। రోమాఞ్చః కణ్టకో రోమవికారో రోమహర్షణమ్” ఇతి హేమచన్ద్రః। “ఘర్మః స్యాదాతపే గ్రీష్మే ఉష్ణస్వేదామ్బసోరపి” ఇతి విశ్వః। లసన్తః శోభమానాః గజమౌక్తికానాం కరికుమ్భోద్భవమౌక్తికానామ్ ఆవలయః ఏవ గుణాః సూత్రాణి యస్మిన్ తేన వక్షసా వక్షఃస్థలేన ఉపలక్షితః। కరిణాం ముక్తాయోనిత్వే ప్రమాణమ్ ఆహ అగస్త్యః—“జీమూతకరిమత్స్యాహివంశశఙ్ఖవరాహజాః। శుక్త్యుద్భవాశ్చ విజ్ఞేయా అష్టౌ మౌక్తికయోనయః॥” ఇతి॥౪౦॥

వదనేనేతి। పుష్పితైః లతాన్తైః వికసితలతాగ్రైః “నియమితాః సంయతాః విలమ్బినశ్చ తే మౌలయః కేశాః యస్య తేన। “చూడా కిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌలయస్త్రయః” ఇత్యమరః। శిఖిపిచ్ఛ లాఞ్ఛితే బర్హిబర్హాఙ్కితే కపోలభిత్తౌ యస్య తేన అరుణనయనేన ఆరక్తనేత్రేణ వదనేన రుచం శోభాం బిభ్రత్॥౪౧॥

వృహదితి। పునశ్చ జలదః ఇవ నదతి ఇతి జలదనాది। “కర్త్ర్యుపమానే” ఇతి ణినిః। ఉపహితైకమార్గణం సంహితైకబాణం

మేఘనిచయ ఇవ సంవవృతే

రుచిరః కిరాతపృతనాపతిః శివః॥౪౨॥

విశేషకమ్

అనుకూలమస్య చ విచిన్త్య

గణపతిభిరాత్తవిగ్రహైః।

శూలపరశుశరచాపభృత్రైః

మహతీ వనేచరచమూర్వినిర్మమే॥౪౩॥

విరచయ్య కాననవిభాగమ్

అనుగిరమథేశ్వరాజ్ఞయా।

ధనుః ఉద్వహన్। అత ఏవ మేఘనిచయః ఇవ స్థితః ఇతి ఉపమా। అత్ర విశేషకే స్వభావోక్తిః అలఙ్కారః। “స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణనమ్” ఇతి లక్షణాత్॥౪౨॥

అనుకూలమితి। అస్య శివస్య అనుకూలం విచిన్త్య ప్రియమ్ ఇతి నిశ్చిత్య ఆత్తవిగ్రహైః గృహీతకిరాతదేహైః। తథా శూలాని పరశవః కుఠారాః శరాః చాపాని చ తాని భృతాని యైః తైః। “ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ” ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః। గణపతిభిః ప్రమథముఖ్యైః మహతీ వనేచరచమూః సేనా వినిర్మమే నిర్మితా। “మాఙ్ మానే” కర్మణి లిట్। “హ్రస్వః” ఇతి అభ్యాసస్య హ్రస్వత్వమ్॥౪౩॥

విరచయ్యేతి। అథ ఈశ్వరాజ్ఞయా అనుగిరం గిరౌ। విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః। “గిరేశ్చ సేనకస్య” ఇతి సమాసాన్తః। కాననవిభాగం విరచయ్య అస్య అయమ్ ఇతి దేశవిభాగం కృత్వా ఇత్యర్థః।

భీమనినదపిహితోరుభువః

పరితోఽపదిశ్య మృగయాం ప్రతస్థిరే॥౪౪॥

క్షుభితాభినిఃసృతవిభిన్న-

శకునిమృగయూథనిఃస్వనైః।

పూర్ణపృథువనగుహావివరః

సహసా భయాదివ రరాస భూధరః॥౪౫॥

న విరోధినీ రుషమియాయ

పథి మృగవిహఙ్గసంహతిః।

ఘ్నన్తి సహజమపి భూరిభియః

సమమాగతాః సపది వైరమాపదః॥౪౬॥

భీమైః కలకలైః పిహితాః ఉరవః భువః యైః తే తథోక్తాః సన్తః మృగయామ్ అపదిశ్య వ్యాజీకృత్య పరితః ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః॥౪౪॥

క్షుభితేతి। క్షుభితాః త్రస్తాః అభినిఃసృతా స్వస్థానాత్ నిర్గతాః విభిన్నాః ముక్తసఙ్ఘాశ్చ యే శకునయః పక్షిణః మృగాశ్చ తేషాం యూథాని తాని తేషాం నిఃస్వనైః పూర్ణాని పృథుని వనాని గుహావివరాణి చ యస్య సః భూధరః సహసా భయాత్ ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। రరాస చుక్రోశ। “రస ఆక్రోశే” లిట్॥౪౫॥

నేతి। పథి పలాయనమార్గే విరోధినో జాతివైరిణాం మృగాణాం సింహవ్యాఘ్రాదీనాం విహఙ్గానాం కాకోలకానాం చ సంహతిః సఙ్ఘః రుషం పరస్పరక్రోధం న ఇయాయ న ప్రాప, కిన్తు సహైవ చచార ఇత్యర్థః। తథాహి। భూరి ప్రభూతా భీః యాసు తాః సమం సాధారణ్యేన ఆగతాః ఆపదః విపత్తయః సహజమ్ అపి వైరం సపది ఘ్నన్తి। న హి సఙ్ఘాతవ్యసనేషు ప్రజాయతే వైరానుబన్ధః ఇతి భావః॥౪౬॥

చమరీగణైః శివబలస్య

బలవతి భయేఽప్యుపస్థితే।

వంశవితతిషు విషక్తపృథు-

ప్రియబాలధిభిరాదదే ధృతిః॥౪౭॥

హరసైనికాః ప్రతిభయేఽపి

గజమదసుగన్ధికేసరైః।

స్వస్థమభిదదృశిరే సహసా

ప్రతిబోధజృమ్భితముఖైర్మృగాధిపైః॥౪౮॥

చమరీతి। వంశవితతిషు వేణుగుల్మేషు విషక్తాః లగ్నాః పృథవః భృశం ప్రియబాలాః ప్రియరోమాణః బాలధయః పుచ్ఛాని యేషాం తైః। "పుచ్ఛోఽస్త్రీ లూమలాఙ్గూలే బాలహస్తస్య బాలధి" ఇత్యమరః। చమరీగణైః మృగవిశేషైః శివబలస్య సమ్బన్ధిని తద్ధేతుకే ఇత్యర్థః। సమ్బన్ధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠీ। అన్యథా "భీత్రార్థానాం భయహేతుః" ఇతి పఞ్చమీ స్యాత్। బలవతి ప్రబలే భయే ఉపస్థితే ప్రాప్తే అపి ధృతిః ఆదదే స్వీకృతా। బాలచ్ఛేదభయాత్ మానహానిమ్ అపి అవగణయ్య స్థితమ్ ఇత్యర్థః॥౪౭॥

హరేతి। ప్రతిభయే భయహేతౌ। "భయఙ్కరం ప్రతిభయమ్" ఇత్యమరః। ప్రాప్తే అపి ఇతి శేషః। గజమదైః సుగన్ధయః సురభయః కేసరాః సటాః యేషాం తైః హతానేకగజైః ఇత్యర్థః। సహసా సేనా కలకలశ్రవణానన్తరమ్ ఏవ ప్రతిబోధేన నిద్రాపగమేన జృమ్భితాని వ్యాత్తాని ముఖాని యేషాం తైః మృగాధిపైః సింహైః స్వస్థం నిఃశఙ్కమ్ ఏవ హరసైనికాః అభిదదృశిరే ఈక్షితాః। న తు కిఞ్చిత్ క్షుభి-

విభరామ్బుభూపురపవృత్త-

జఠరశఫరీకులాకులాః।

పఙ్కవిషమితతటాః సరితః

కరిరుగ్ణచన్దనరసారుణం పయః॥౪౯॥

మహిషక్షతాగురుతమాల-

నలదసురభిః సదాగతిః।

వ్యస్తశుకనిభశిలాకుసుమః

ప్రణుదన్ వవౌ వనసదాం పరిశ్రమమ్ ॥౫౦॥

తమ్ ఇత్యర్థః। యుక్తం చ ఏతత్ రాజానామధారిణాం కేసరిణామ్ ఇతి భావః॥౪౮॥

బిభరామితి। అపవృత్తజఠరైః తత్కాలక్షుభితాత్ లుఠితోదరే శఫరీకులైః ఆకులాః వ్యాప్తాః పఙ్కైః విషమితాని దుర్గమీకృతాని తటాని కూలాని యాసాం తాః సరితః కరిభిః పలాయమానైః ఇతి శేషః। రుగ్ణానాం మార్గరోధితయా భగ్నానామ్। "ఓదితశ్చ" ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। చన్దనానాం రసైః అరుణం పయః బిభరామ్బభూవుః। భూధాతోః "భీహీభృహువాం శ్లువచ్చ" ఇని ఆమ్ప్రత్యయః। శ్లువద్భావశ్చ "కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి" ఇతి భువః అనుప్రయోగః॥౪౯॥

మహిషేతి। మహిషైః క్షతాని విదలితాని తైః అగురుభిః తమాలైః నలదైః ఉశీరేః చ సురభిః వ్యస్తాని విక్షిప్తాని శుకనిభాని శుకసవర్ణాని శిలాకుసుమాని శైలేయాఖ్యాః ఓషధివిశేషాః యేన సః। అతః శీతలః ఇతి భావః। "కాలానుసార్యవృద్ధాశ్మపుష్పశీతశివాని తు। శైలేయమ్" ఇత్యమరః। శుకనిభతి స్వరూపకథనమ్। సదాగతిః వాయుః వనసదాం వనేచరాణాం పరిశ్రమః

మథితామ్బసో రయవికీర్ణ-

మృదితకదలీగవేధుకాః।

క్లాన్తజలరుహలతాః సరసీః

విదధే నిదాఘ ఇవ సత్త్వసంప్లవః॥౫౧॥

ఇతి చాలయన్నచలసాను-

వనగహనజానుమాపతిః।

ప్రాప ముదితహరిణీదశన-

క్షతవీరుధం వసతిమైన్ద్రసూనవీమ్॥౫౨॥

ప్రణుదన్ అతః మన్దః ఇతి భావః। "మాతరిశ్వా సదాగతి" ఇత్యమరః। వవౌ వాతి స్మ॥౫౦॥

మథితామ్బుస ఇతి। సత్త్వసప్లవః ప్రాణిసంక్షోభః నిదాఘః గ్రీష్మః ఇవ సరసీః సరాంసి। "కాసారః సరసీ సరః" ఇత్యమరః। మథితామ్బుసః సంక్షోభితోదకాః రయేణ పలాయనవేగేన వికీర్ణం వ్యాకీర్ణం యథా తథా మృదితాః నిష్పిడ◌ితాః కదల్యః గవేధుకాః తృణధాన్యవిషేశాశ్చ యాసాం తాః తథోక్తాః। "తృణధాన్యాని నీవారాః స్త్రీ గవేధుర్గవేధుకా" ఇత్యమరః। మృదిత ఇతి। "క్షితి చ" ఇతి గుణప్రతిషేధః। క్లాన్తాః జలరుహలతాః పద్మిన్యః యాసు తాః ఏవమ్భూతాః విదధే చకార॥౫౧॥

ఇతీతి। ఇతి ఇత్థమ్ ఉమాపతిః అచలసానుషు వనేషు ఉపభోగ్యవృక్షేషు గహనేషు దావేషు చ జాతాన్ తథోక్తాన్ సత్త్వాన్ ఇతి శేషః। చాలయన్। ముదితానాం హరిణీనాం దశనైః క్షతాః వీరుధః లతాః యస్యాం తామ్ ఇన్ద్రసూనోః ఇమామ్ ఐన్ద్రసూనవీం వసతి అత్ర ఇతి వసతిమ్ ఆశ్రమమ్। "వహివస్యర్తిభ్యశ్చ" ఇతి ఔణాదికః వసతేః అతిప్రత్యయః। ప్రాప॥౫౨॥

స తమాససాద ఘననీలమ్
అభిముఖముపస్థితం మునేః।
పోత్రనికషణవిభిన్నభువం
దనుజం దధానమథ సౌకరం వపుః॥౫౩॥

కచ్చాన్తే సురసరితో నిధాయ సేనామ్
అన్వీతః స కతిపయైః కిరాతవర్యైః।
ప్రచ్ఛన్నస్తరుగహనైః సగుల్మజాలైః
లక్ష్మీవాననుపదమస్య సమ్ప్రతస్థే॥౫౪॥

ఇతి ఈశ్వరాభిగమనో నామ ద్వాదశః సర్గః॥౧౨॥

స ఇతి। అథ అనన్తరం సః శివః ఘననీలం మేఘసేచకం మునేః అర్జునస్య అభిముఖమ్ ఉపస్థితమ్ ఆగతమ్। పోత్రస్య ముఖాగ్రస్య। "ముఖాగ్రే క్రోడహలయోః పోత్రమ్" ఇత్యమరః। "హలసూకరయోః పువః" ఇతి ష్ట్రన్ప్రత్యయః। నికషేన ఉల్లేఖనేన విభిన్నా విదారితా భూః యేన తమ్। సూకరస్య ఇదం సౌకరం వారాహం వపుః దధానం దనుజమ్ ఆససాద ప్రాప దదర్శ ఇతి యావత్॥౫౩॥

కచ్చాన్త ఇతి। లక్ష్మీవాన్ "మాదుపధాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః" ఇతి మతుపః మకారస్య వకారాదేశః। సః శివః। సురసరితః కచ్చాన్తే అనూపప్రాన్తే। "జలప్రాయమనూపం స్యాత్ పుంసి కచ్ఛస్తథావిధః" ఇత్యమరః। సేనాం నిధాయ స్థాపయిత్వా ఇత్యర్థః। కతిపయైః కిరాతవర్యైః అన్వితః అనుగతః సన్। "ఈ గతౌ" ఇతి ధాతోః అనుపూర్వాత్ కర్మణి క్తః। సగుల్మజాలైః లతాప్రతానసహితః తరుగహనైః ప్రచ్ఛన్నః ఛాదితః। "వా దాన్తశాన్త" ఇత్యాదినా నిపాతః। అస్య వరాహస్య పదమ్ అను అనుపదం పదానుసారేణ

త్రయోదశః సర్గః।

వపుషా పరమేణ భూధరాణామ్
అథ సమ్భావ్యపరాక్రమం విభేదే।
మృగమాశు విలోకయాఞ్చకార
స్థిరదంష్ట్రోగ్రముఖం మహేన్ద్రసూనుః॥౧॥

స్ఫుటబద్ధసదోన్నతిః స దూరాత్
అభిధావన్నవధీరితాన్యకృత్యః।
జయమిచ్ఛతి తస్య జాతశఙ్కే
మనసీమం ముహరాదదే వితర్కమ్॥౨॥

ఇత్యర్థః। “సమ్ప్రతి స్థే ప్రస్థితః। “సమవప్రవిభ్యః స్థః” ఇతి ఆత్మనేపదమ్।
ప్రహర్షిణీవృత్తమ్॥౫౪॥

ఇతి కిరాతార్జునీయే ద్వాదశసర్గవ్యాఖ్యా సమాప్తా।

వపుషేతి। అథ ఈశ్వరప్రస్థానానన్తరం మహేన్ద్రసూనుః అర్జునః పరమేణ మహతా వపుషా హేతునా భూధరాణాం విభేదే విదారణే సమ్భావ్యపరాక్రమం క్షమః అయమ్ ఇతి ప్రతర్క్యపౌరుషమ్। స్థిరాభ్యాం దృఢాభ్యాం దంష్ట్రాభ్యామ్ ఉగ్రం ముఖం యస్య తం మృగం వరాహమ్। ఆశు తదాగమనానన్తరమ్ అవిలమ్బేన ఇత్యర్థః। విలోకయాఞ్చకార దదర్శ। అస్మిన్ సర్గే ప్రాక్ పఞ్చవింశత్శ్లోకాదౌపచ్ఛన్దసికంవృత్తమ్॥౧॥

స్ఫుటేతి। స్ఫుటా స్పష్టా బద్ధా విరచితా సటానాం కేసరాణామ్ ఉన్నతిః ఉద్ధతిః యస్య సః క్రోధాత్ హర్షితలోమా ఇత్యర్థః। “సటాజటాకేసరయోః” ఇత్యమరః। దూరాత్ అభిధావన్। తథా అవధీరి-

ఘనపోత్రవిదీర్ణశాలమూలః

నివిడస్కన్ధనికాషరుగ్ణవప్రః।

అయమేకచరోఽభివర్తతే మాం

సమరాయేవ సమాజుహూషమాణః॥౩॥

ఇహ వీతభయా తపోఽనుభావాత్

జహతి వ్యాలమృగాః పరేషు వృత్తిమ్।

తాన్యకృత్యః అనన్యకర్మా సః వరాహః జయమ్ ఇచ్ఛతి జయార్థిని అత ఏవ జాతశఙ్కే స్వయం జిఘాంసోః ద్విషామ్ ఏకలక్ష్యత్వాత్ ఇతి భావః। తస్య మునేః మనసి ముహుః ఇమం వితర్కం వక్ష్యమాణమ్ ఊహమ్। “అధ్యాహారస్తర్క ఊహః” ఇత్యమరః। ఆదదే ఉత్పాదయామాస॥౨॥

అథ ఏకాదశభిః వితర్కమ్ ఏవ నిరూపయతి। ఘనపోత్రేతి। ఘనేన కఠినేన పోత్రేణ ముఖాగ్రేణ విదీర్ణాని విదలితాని శాలమూలాని వృక్షబ్రధ్నా యేన సః। "మూలం బ్రధ్నోఽఙ్ఘ్రినామకః" ఇత్యమరః। నివిడస్య స్కన్ధస్య నికాషేణ నికషణేన రుగ్ణవప్రః భగ్నసానుః అతః మహాసత్త్వసమ్పన్నః ఇతి భావః। ఏకశ్చ అసౌ చరశ్చ ఇతి ఏకచరః ఏకాకీ యూథాత్ అపేత ఇత్యర్థః। అతః అయం వరాహః సమరాయ సభరం కర్తుమ్। "క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః" ఇతి చతుర్థీ। సమాజుహూషమాణః ఇవ సమాహ్వాతుమ్ ఇచ్ఛన్ ఇవ ఇవశబ్దః సమ్భావనాయామ్। సమాహ్వయతేః సన్నన్తాత్ శానచ్ప్రత్యయః। "స్పర్ధాయామాఙః" "పూర్వవత్ సన" ఇతి ఆత్మనేపదమ్। "అభ్యస్తస్య చ" ఇతి సమ్ప్రసారణమ్। మామ్ అభివర్తతే అభిధావతి। ఉపసర్గవశాత్ సకర్మకత్వమ్। అతః సర్వథా న అయమ్ ఉపేక్ష్య ఇతి భావః॥౩॥

ఇహేతి। ఇహ ఆశ్రమే తపోఽనుభావాత్ వీతభయాః లక్షణయా

మయి తాం సుతరామయం విధత్తే

వికృతిః కిం ను భవేదియం ను మాయా ? ॥౪॥

అథవైష కృతఙ్ఘ్నయేవ పూర్వం

భృశంమాసేవితయా రుషా న ముక్తః ?।

అవధూయ విరోధినీః కిమారాత్

మృగజాతీరభియాతి మాం జవేన ?॥౫॥

న మృగః ఖలు కోఽప్యయం జిఘాంసుః

విగతవైరాః ఇత్యర్థః అత ఏవ వ్యాలమృగాఃక్రూరవ్యాఘ్రాదయః। "వ్యాలో భుజఙ్గమే క్రూరే శ్వాపదే దుష్టదన్తిని" ఇతి విశ్వః। పరేషు ప్రాణ్యన్తరేషు వృత్తిం జీవికాం జహతి హింసయా న జీవన్తి ఇత్యర్థః। అయం వరాహః మయి మహిషయే తాం వృత్తిం సుతరాం విధత్తే జిఘాంసతి

ఇత్యర్థః। తత్ ఇయం వికృతిః తపఃసామర్థ్యభఙ్గరూపా భవేత్ కిం ను ? యద్వా మాయా కస్యచిత్ దైత్యస్య వరాహభూమికా భవేత్ ను ? కిం ను శబ్దౌ వితర్కే ॥౪॥

అథవేతి। అథవా ఇతి పక్షాన్తరే। ఏషః మృగః పూర్వం జన్మాన్తరేణ భృశమ్ అత్యర్థమ్ ఆసేవితయా అతిపరిచితయా రుషా క్రుధా మద్గోచరయా ఇతి శేషః। కృతజ్ఞయా ఇవ పూర్వకృతం వైరానుబన్ధం సమ్ప్రతి జానాతి ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। న ముక్తః న త్యక్తః అద్యాపి ఇతి శేషః। నూనమ్ అయం ప్రాగ్భవీయవైరానుబన్ధీ కశ్చిత్ సమ్ప్రతి వైరబీజాసమ్భవాత్ ఇతి భావః। కుతః ? యత్ యతః ఆరాత్ సమీపతః। ఆరాద్దూరసమీపయోః" ఇత్యమరః। విరోధినీః మృగజాతీః అవధూయ త్యక్త్వా జవేన మామ్ అభియాతి అభిధావతి అన్యథా న అభియాయాత్ ఇతి భావః॥౫॥

స్ఖలతి హ్యత్ర తథా భృశం మనో మే।
విమలం కలుషీభవచ్చ చేతః
కథయత్యేవ హితైషిణం రిపుం వా॥౬॥

మునిరస్మి నిరాగసః కుతో మే
భయమిత్యేష న భూతయేఽభిమానః।
పరవృద్ధిషు బద్ధమత్సరాణాం
కిమివ హ్యస్తి దురాత్మనామలఙ్ఘ్యమ్ ? ॥౭॥

న కేవలమ్ అభియానమ్ ఏవ కిఞ్చ మనోవృత్తిః అపి అత్ర ప్రమాణమ్ ఇతి ఆహ। న మృగ ఇతి। అయం మృగః న ఖలు కిన్తు కః అపి కశ్చిత్ అన్యః ఏవ జిఘాంసుః హన్తుమ్ ఇచ్ఛుః। హన్తేః సన్నన్తాత్ ఉప్రత్యయః। "అభ్యాసాచ్చ" ఇతి కుత్వమ్। "అజ్ఝనగమాం సని" ఇతి దీర్ఘః। కుతః ? హి యస్మాత్ అత్ర అస్మిన్ మృగవిషయే మే మనః తథా భృశం స్ఖలతి క్షుభ్యతి యథా అయం జిఘాంసుః ఇతి బుద్ధిః ఉత్పద్యతే ఇత్యర్థః। తథాహి। విమలం ప్రసన్నం తథా కలుషీభవత్ క్షుభ్యచ్చ చేతః ఏవ హితైషిణం రిపుం వా మిత్రమ్ అమిత్రం చ కథయతి। యత్ర యత్ర మనః ప్రసీదతి తత్ ఏవ మిత్రమ్ అన్యథా తు అన్యథా ఇతి నిశ్చితమ్ ఇత్యర్థః। అతః అయం బధ్యః ఇతి భావః॥౬॥

నను మునేః కిమ్ అనయా దుఃశఙ్కయా? తత్ర ఆహ। మునిరితి। మునిః అస్మి అతః నిరాగసః నిరపరాధస్య మే కుతఃభయమ్? ఇతి ఏషః అభిమానః అహఙ్కారః।
“గర్వోఽభిమానోఽహఙ్కారః” ఇత్యమరః। అనపకారిణం మాం కః అపి కిం కరిష్యతి ఇతి బుద్ధిః భూతయే శ్రేయసే న భవతి। తథాహి పరవృద్ధిషు విషయే బద్ధమత్సరాణాం

దనుజస్స్విదయం క్షపాచరో వా ?

వనజే నేతి బలం వతాస్తి సత్త్వే।

అభిభూయ తథాహి మేఘనీలః

సకలం కమ్పయతీవ శైలరాజమ్॥౮॥

అయమేవ మృగవ్యసత్రకామః

ప్రహరిష్యన్మయి మాయయా శమస్థే।

పృథుభిర్ధ్వజినీరవైరకార్షీత్

చకితోద్భ్రాన్తమృగాణి కాననాని॥౯॥

దురాత్మనామ్ అలఙ్ఘ్యం కిమ్ ఇవ అస్తి ? న కిఞ్చిత్ అకార్యమ్ అస్తి ఇత్యర్థః। ఇవశబ్దః వాక్యాలఙ్కారే॥౭॥

అస్తు జిఘాంసుః అపి క్షుద్రః కిం కరిష్యతి ? ఇత్యత్ర ఆహ। దనుజ ఇతి। అయం దనుజః స్విత్ దానవః వా క్షపాచరః రాక్షసః వా న తు మృగః ఇవ ఇత్యర్థః। కుతః ? వనజే సత్త్వే వన్యప్రాణిని ఇతి ఈదృశం బలం న అస్తి వత ఇతి ఆశ్చర్యే। బలమ్ ఏవ సమర్థయతే। తథాహి। మేఘనీలః అయం వరాహః సకలం శైలరాజమ్ అభిభూయ ఆక్రమ్య కమ్పయతి ఇవ పదవిష్టమ్భభరాత్ తథా ప్రతీయతే ఇత్యర్థః। అత్ర కమ్పయతి ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షాగర్భః అయం శైలకమ్పనరూపకార్యేణ తత్కారణబలాతిరేకసమర్థనాత్ కార్యేణ కారణసమర్థనరూపః అర్థాన్తరన్యాసః॥౮॥

కిఞ్చ యః అయం శైలే మృగయాకలకలః ఇవ శ్రూయతే సః అపి ఏతన్మాయాపరికల్పితః ఏవ ఇతి ఆహ। అయమితి। అయమ్ ఏవ శమస్థే శాన్తనివిష్టే మయి। అధికరణవివక్షాయాం

సప్తమీ। మాయయా ప్రహరిష్యన్ ప్రహర్తు_మ్ ఇచ్ఛన్ ఇత్యర్థః। "లట్ శేషే చ" ఇతి చకారాత్ క్రియార్థాయాం క్రియాయాం లృట్। "లృటః సద్వా" ఇతి

బహుశః కృతసత్కృతేర్విధాతుం

ప్రియమిచ్ఛన్నథవా సుయోధనస్య।

క్షుభితం వనగోచరాభియోగాత్

గణమాశిశ్రియదాకులం తిరశ్చామ్ ? ॥౧౦॥

అవలీఢ్సనాభిరశ్వసేనః

ప్రసభం ఖాణ్డవజాతవేదసా వా।

శత్రాదేశః। మృగవ్యం మృగయా తస్య సత్రం వనం తదర్థం వనమ్ ఇత్యర్థః। తత్కామయతే ఇతి మృగవ్యసత్రకామః మృగయాభూమిపరిగ్రహార్థీ సన్ ఇత్యర్థః। "కర్మణ్యణ్"। "ఆచ్ఛోదనం మృగవ్యం స్యాదాఖేటో మృగయా స్త్రియామ్" ఇతి। "సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞే సదా దానే వనేఽపి చ" ఇతి చ అమరః। పృథుభిః వృహద్భిః ధ్వజినీరవైః సేనాకలకలైః స్వమాయయా కల్పితైః ఏవ ఇత్యర్థః। కాననాని చకితోద్భ్రాన్తాః త్రస్తపలాయితాః మృగాః యేషు తాని అకార్షీత్ చకార। అయం రన్ధ్రాన్వేషీ మత్ప్రహారార్థం స్వయమ్ ఏవ మృగయుః భూత్వా వనావరోధాయ సేనాఘోషం కల్పయామాస। సః మృగరూపేణ ఆగచ్ఛతి ఇత్యర్థః॥౯॥

వితర్కాన్తరమ్ ఆహ। బహుశ ఇతి। అథవా బహుశఃకృతా సత్కృతిః సత్కారః యేన తస్య సుయోధనస్య ప్రియం మద్వధరూపం విధాతుం కర్తు_మ్ ఇచ్ఛన్ యః కశ్చిత్ ఇతి శేషః। వనం గోచరం స్థానం యేషాం తేషాం వనగోచరాణామ్ అభియోగాత్ అవరోధాత్ క్షుభితమ్ ఉద్విగ్నమ్ ఆకులం తిరశ్చాం గణమ్ ఆశిశ్రియత్ వరాహరూపేణ ప్రావిక్షత్। "ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్త_రి చఙ్"। "చఙి" ఇతి ద్విర్భావః॥౧౦॥

వితర్కాన్తరమ్ ఆహ। అవలీఢేతి। ఖాణ్డవజాతవేదసా ఖాణ్డవవనాగ్నినా ప్రసభమ్ అవలీఢ్సనాభిః దగ్ధబన్ధుః। "సపిణ్డాస్తు సనాభయః। సగోత్రబాన్ధవజ్ఞాతిబన్ధుస్వస్వజనాః సమాః"

ప్రతికర్తు_ముపాగతః సమన్యుః

కృతవైరో యది వా వృకోదరేణ ? ॥౧౧॥

బలశాలితయా యథా తథా వా

ధియముచ్ఛేదపరామయం దధానః।

నియమేన మయా నివర్హణీయః

పరమం లాభమరాతిభఙ్గమాహుః ॥౧౨॥

కురు తాత ! తపాంస్యమార్గదాపీ

విజయాయేత్యలమన్వశాన్మునిర్మామ్

ఇత్యమరః। అత ఏవ సమన్యుః బద్ధవైరః తస్య అర్జునస్య అపకారయితృత్వాత్ ఇతి భావః। అశ్వసేనః తక్షకపుత్రః కశ్చిత్ మహాసర్పః ప్రతికర్తు_ం వైరనిర్యాతనార్థమ్ ఉపాగతః వరాహమాయయా ఇతి శేషః। పక్షాన్తరమ్ ఆహ। యది వా వృకోదరేణ భీమసేనేన కృతమన్యుః జనితక్రోధః వా కశ్చిత్ ఇతి శేషః। పురా కిల పాణ్డవఃఖాణ్డవదాహే పావకభయాత్ పలాయమానాన్ తక్షకపుత్రాన్ అశ్వసేనస్య బన్ధూన్ బాణైః అవరుధ్య దాహయామాస ఇతి భారతకథానుసన్ధేయా ఇతి ॥౧౧॥

అథ ద్వాభ్యామనన్తరకరణీయమ్ అధ్యవస్యతి। బలేత్యాదినా। కిం బహునా। యథా తథా వా అస్తు అయం మాయికః పారమార్థికో వా అస్తు ఇత్యర్థః। బలశాలితయా బలదృప్తతయా ఇత్యర్థః। ఉచ్ఛేదపరాం ధియం దధానో మాం జిఘాంసురిత్యర్థః। అయం మృగో నియమేన అవశ్యం మయా నివర్హణీయో బధ్యః। "ప్రమాపణం నివర్హణమ్" ఇత్యమరః। తథాహి అరాతిభఙ్గం శత్రుక్షయం పరమం లాభమ్ ఆహుః ॥౧౨॥

నను తపోవిరోధినౌ హింసేత్యాశఙ్క్యాహ। కుర్వితి। హే తాత ! వత్స ! మార్గదాయీ న భవతీతి అమార్గదాయీ రన్ధాన్వేషిణాం ప్రవే-

బలినశ్చ బధాదృతేఽస్య శక్యం

వ్రతసంరక్షణమన్యథా న కర్తు_మ్॥౧౩॥

ఇతి తేన విచిన్త్య చాపనామ

ప్రథమం పౌరుషచిహ్నమాలలమ్బే।

ఉపలబ్ధగుణః పరస్య భేదే

సచివః శుద్ధ ఇవాదదే చ బాణః॥౧౪॥

అనుభావవతా గురు స్థిరత్వాత్

అవిసంవాది ధనుర్ధనఞ్జయేన।

గమ్ అగచ్ఛన్ ఇత్యర్థః। కుతః జయాయిత్వాత్ ఇత్యాహ। విజయాయ తపాంసి కుర్వితి మునిః స్వామీ మామ్ అలం భృశమ్ అన్వతాత్ అనుశిష్టవాన్। అనుశాసేర్లఙ। నను మునిః వా కథమ్ అవగమ్య అన్వగాత్ ? తత్రాహ। వలిన ఇతి। అస్య మృగస్య బలినశ్చ ప్రవలస్య చ వధాదృతే వధం వినా। "అన్యారాదితరర్తే_ "ఇత్యాదినా పఞ్చమీ అన్యథా ఉపాయాన్తరేణ వ్రతసంరక్షణం తపోరక్షణం కర్తుం న శక్యమ్। హింసాపి దుష్టనిగ్రహాత్మికా న అధర్మ ఇత్యర్థః॥౧౩॥

ఇతీతి। తేన అర్జునేన ఇతీత్యం విచిన్త్య వితర్క్య చాపనామ చాపాఖ్యం ప్రథమ పోరుషచిహ్న తస్య ముఖ్యాయుధత్వాత్ ఇతి భావః ఆలలమ్బే గృహీతమ్। కర్మణి లిట్। అత్ర పరస్య శత్రోః భేదే విదారణే ఉపలబ్ధగుణో జ్ఞాతశక్తిః వాణస్తు ప్రాప్తమౌర్వీకశ్చేతి శేషః। శుద్ధో ఋజుః దిగ్ధత్వాదిదోషరహితో వా। "త కర్ణమర్ధనాం దిగ్ధైర్నాగ్నిజ్వలితతేజసైః" ఇతి నిషేధాత్। అన్యత్ర శుద్ధో నిర్మలచిత్త ఇతి యావత్। బాణశ్చ సచివ ఇవ ఆదదే। అత్ర బాణసచివయోః శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ శ్లేషాలఙ్కారః ప్రకృతవిషయ ఇతి సర్వస్వకారః ఉపమైబేతి కేచిత్॥౧౪॥

స్వబలవ్యసనేఽపి పీడ్యమానం

గుణవన్మిత్రమివానతిం ప్రపేదే॥౧౫॥

ప్రవికర్షనినాదభిన్నరన్ధ్రః
పదవిష్టమ్భనిపీడితస్తదానీమ్।
అధిరోహతి గాణ్డివం మహేషౌ
సకలః సంశయమారురోహ శైలః॥౧౬॥

దదృశేఽథ సవిస్మయం శివేన

అనుభావేతి। గురు మహత్ పూజ్యం చ స్థిరత్వాత్ సారవత్త్వాత్ అవిసంవాది అభఙ్గురమ్ అన్యత్ర ప్రతిష్ఠితత్వాత్ అసత్యరహితం గుణవత్ సజ్యమ్ అన్యత్ర ఔదార్యాదిగుణవత్ ధనుః మిత్రమివ అనుభావవతా నిశ్చయబుద్ధిమతా। "అనుభావః ప్రభావే చ సతాం చ మతినిశ్చయః" ఇత్యమరః। ధనఞ్జయేన స్వబలవ్యసనేఽపి తపసా క్షీణబలేఽపి। అన్యత్ర స్వధనం తదేవ బలం తస్య హ్రాసేఽపి పీడ్యమానమ్ ఆకృష్యమాణమ్ అవరుద్ధ్యమానఞ్చ సన్మిత్రమ్ ఇవ ఆనతిం నమ్రతామ్ ఆనుకూల్యఞ్చ ప్రపేదే। అలఙ్కారస్తు పూర్వవత్॥౧౫॥

ప్రవికర్షేతి। తదానీం తస్మిన్ కాలే మహేషౌ గాణ్డివమ్ అర్జునధనుః అధిరోహతి సతి। "కపిధ్వజస్య గాణ్డీవగాణ్డివౌ పుంనపుంసకౌ" ఇత్యమరః। "గాణ్డ్యజగాత్ సంజ్ఞాయామ్" ఇతి వప్రత్యయః। ప్రవికర్షేణ జ్యావికర్షేణ యో నినాదః తేన భిన్నరన్ధ్రో విదలితగహ్వర తథా పదవిష్టమ్భేన పాదాక్రమణేన నిపీడితః నున్నః సకలః సమూలః శైలః సంశయం జీవితసన్దేహఞ్చ ఆరురోహ ప్రాప ఇత్యర్థః। అత్ర శైలస్య సంశయాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధకథనాత్ అతిశయోక్తిరలఙ్కారః॥౧౬॥

స్థిరపూర్ణాయతచాపమణ్డలస్థః।
రచితస్త్రిస్రుణాం పురాం విధాతుం
బధమాత్మేవ భయఙ్కరః పరేషామ్॥౧౭॥

విచకర్ష చ సంహితేషురుచ్చైః
చరణాస్కన్దననామితాచలేన్ద్రః।

ధనురాయతభోగవాసుకిజ్యా

వదనగ్రన్థివిముక్తవహ్ని శమ్భుః॥౧౮॥

స భవస్య భవక్షయైకహేతోః

సితసప్తేశ్చ విధాస్యతోః సహార్థమ్।

దదృశ ఇతి। అథ బాణసన్ధానానన్తరం శివేన స్థిర నిశ్చలం పూర్ణఞ్చ యథా తథా ఆయతే ఆకృష్టే చాపమణ్డలే తిష్ఠతీతి తథోక్తః చాపమణ్డలమన్తర్ధాయ స్థిత ఇత్యర్థః। తిసృణామ్। "న తిసృచతసృ" ఇతి దీర్ఘప్రతిషేధః। పురాం బధం సంహారం విధాతుం కర్తు్ం రచితః కల్పితః స్థానవిశేషే స్థాపిత ఇతి యావత్। ఆత్మా స్వయమ్ ఏవ పరేషాం భయానకో భయఙ్కరః। సః అర్జునః సవిస్మయం స్వయం దదృశే దృష్టః। ఉపమాలఙ్కారః॥౧౭॥

అథ పినాకివృత్తాన్తమాహ। విచకర్షేతి। అథ శమ్భుశ్చ సంహితేషుః సన్ ఉచ్చైః భృశం చరణాస్కన్దనేన పదవిష్టమ్భేన నామితః అధో నీతః అచలేన్ద్రో యేన స తథోక్తః। ఆయతభోగః ఆకృష్టకాయః వాసుకిః ఏవ జ్యా తస్య వదనమేవ గ్రన్థి స్తేన విముక్తః ఉత్సృష్టో వహ్నిః యస్య తత్ ధనః విచకర్ష ఇతి స్వభావోక్తిః॥౧౮॥

స ఇతి। సహ సమ్భూయ అర్థమ్ అరిబధరూపప్రయోజనం విధాస్యతోః కరిష్యతోః అన్యత్ర సహార్థమ్ అభిధేయమ్ అభిధాస్యతోః

రిపురాప పరాభవాయ మధ్యం

ప్రకృతిప్రత్యయయోరివానుబన్ధః॥౧౯॥

అథ దీపితవారివాహవర్త్మా

రవవిత్రాసితవారణాదవార్యః।

నిపపాత జవాదిషుః పినాకాత్

మహతోఽభ్రాదివ వైద్యుతః కృశానుః॥౨౦॥

వ్రజతోఽస్య వృహత్పతత్రజన్మా

కృతతార్క్ష్యపనిపాతవేగశఙ్కః।

ఇత్యర్థః। "ప్రకృతిప్రత్యయౌ సహార్థం బ్రూతః" ఇతి వచనాత్। భవ క్షయైకహేతోః సంసారోచ్ఛేదనిదానమ్య శివస్య సితసప్తేః అర్జునస్య చ మధ్యం రిపుః వరాహః। యస్మాత్ ప్రత్యయో విధీయతే మా ప్రకృతిః ధాత్వాదిః ప్రత్యయః సనాదిః తయోః మధ్యమ్ అనబన్ధః ఇత్సంజ్ఞకో వర్ణః యథా భూతం భూతిః ఇత్యాదౌ కకారః। స ఇవ పరాభవాయ లోపార్థమేవాప న తు స్థిత్యర్థమిత్యర్థః॥౧౯॥

అథేతి। అథ రిపోః మధ్యప్రవేశానన్తరం దీపితం వారివాహవర్త్మ ఆకాశం యేన స అవార్యః దుర్వారః ఇషుః శరః రవవిత్రాసితవారణాత్ స్వఘోషభీషితగజాత్ పినాకాత్ శివధనుషః। "పినాకోఽజగవం ధనుః" ఇత్యమరః। మహతోఽభ్రాత్ మేఘాత్ విద్యుతోఽయం వైద్యుతః కృశానుః అశనిః ఇవ జవాత్ వేగాత్ నిపపాత్ ఆదధావ॥౨౦॥

వ్రజత ఇతి। వ్రజతో ధావతోఽస్య బాణస్య బృహద్భ్యః పతత్రేభ్యః పక్షేభ్యో జన్మ యస్య స తథోక్తః కృతా తార్క్ష్యపనిపాతవేగశఙ్కా గరుడాగమభ్రమో యేన సః। అత ఏవ మహోరగాణాం హృదయాని

ప్రతినాదమహాన్ మహోరగాణాం

హృదయశ్రోత్రభిదుత్పపాత నాదః॥౨౧॥

నయనాదివ శూలినః ప్రవృత్తైః

మనసోఽప్యాశుతరం యతః పిశఙ్గైః।

విదధే విలసత్తడిల్లతాభైః

కిరణైర్వ్యోమని మార్గణస్య మార్గః॥౨౨॥

అపయన్ ధనుషః శివాన్తికస్థైః

వివరే సద్భిరభిఖ్యయా జిహానః।

శ్రోత్రాణి చ భినత్తీతి హృదయశ్రోత్రభిత్। "సముద్రా భ్రాద్ధ్వః" ఇతి సూత్రే పూర్వనిపాతవ్యభిచారాత్ శ్రోత్రశబ్దస్య పూర్వనిపాతవ్యభిచారః। ప్రతినాదైః ప్రతిధ్వనిభిః మహాన్ సంమూర్ఛితో నాదః ఉత్పపాత ఉత్థితః। అత్ర నాదస్య ఉరగహృదయభేదకత్వాసమ్బన్ధేఽపి సమ్బన్ధాభిధానాత్ అతిశయోక్తిః। సా చ తార్క్ష్యవేగభ్రమోత్థాపితేతి తయోరఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కరః॥౨౧॥

నయనాదితి। శూలినో నయనాత్ ప్రవృత్తైః నిర్గతైః ఇవేతి ఉత్ప్రేక్షా। నేత్రాగ్నిశిఖాకల్పైః ఇత్యర్థః। పిశఙ్గైః విలసత్తడ◌ిల్లతాభైః విద్యుద్దామతుల్యైః ఇత్యుపమా। మనసశ్చిత్తాదపి ఆశుతరం శీఘ్రతరమ్। ఆశుశబ్దాదవ్యయాత్తరప్। అతః "కిమేత్తిఙవ్యయ" ఇత్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయో న। "క్లీవే శీఘ్రాద్యసత్త్వే స్యాత్" ఇత్యమరః। యతః గచ్ఛతః। ఇణః శతృప్రత్యయః। మార్గణస్య శరస్య। "కలమ్బమార్గణశరాః" ఇత్యమరః। కిరణైః వ్యోమని ఆకాశే మార్గః ఉల్కారేఖాకారః పన్థా విదధే విరచిత ఇతి స్వభావోక్తిరలఙ్కారః॥౨౨॥

యుగపత్ దదృశే విశన్ వరాహం

తదుపోఢైశ్చ నభశ్చరైః పృషత్కః॥౨౩॥

స తమాలనిభే రిపౌ సురాణాం

ఘననీహార ఇవావిషక్తవేగః।

భయవిప్లుతమోక్షితో నభస్థైః

జగతీం గ్రాహ ఇవాపగాం జగాహే॥౨౪॥

అపయన్నితి। పృషత్కో బాణః। "పృషత్కబాణవిశిఖాః" ఇత్యమరః। ధనుషః పినాకాత్ అపయన్ నిర్గచ్ఛన్ ఇత్యర్థః। ఇణః శతృప్రత్యయః। శివాన్తికస్థైః నభశ్చరైః అభిఖ్యయా శోభయా జిహానః శోభాం గచ్ఛన్ ఇత్యర్థః। "ఓహాఙ్ గతౌ" ఇతి ధాతోః శానచ్। "అభిఖ్యా నామశోభయోః" ఇత్యమరః। వివరే సీదన్తీతి వివరేసదస్తైః వివరేసద్భిః అన్తరాలవర్తిభిః

నభశ్చరైః। “సత్సూద్విష” ఇత్యాదినా క్విప్। “తత్పురుషే కృతిబహులమ్” ఇత్యలుక్। అథ వరాహం విశన్ ప్రవిశన్ తదుపోఢ్యైః తం వరాహమ్ ఉపోఢైః ప్రత్యాసన్నైః। వహేః కర్త్తరి క్తః। నభశ్చరైః యుగపత్ దదృశే దృష్ట ఇతి బాణవేగోక్తిః। అత్ర పినాకనిష్క్రమణాదిక్రియావిశిష్టస్య వాణస్య శివాన్తికాదిభిన్నదేశస్థానభశ్చరకర్త్తృకదర్శనయౌగపద్యా సమ్బన్ధేఽపి తత్సమ్బన్ధోక్తిమూలాతిశయోక్త్యా లోకోత్తరవేగప్రతీతేః అలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౨౩॥

స ఇతి। స బాణః తమాలనిభే తమాలప్రభే నీలాభే ఇతి యావత్। సురాణాం రిపౌ వరాహే ఘననీహారే సాన్ద్రతుహినే ఇవ అవిషక్తవేగోఽప్రతిబద్ధవేగః సన్। తథా నభస్థైః ఖేచరైః భయేన విప్లుతం విహ్వలం యథా తథా ఈక్షితః సన్। అపాం సమ్బన్ధివేగ ఆపః అపాం సమూహో వా ఆపమ్ ఆపేన గచ్ఛతీతి ఆపగా నదీ

సపది ప్రియరూపపర్వరేఖః

సితలోహాగ్రనఖః ఖమాససాద।

కుపితాన్తకతర్జనాఙ్గులిశ్రీః

వ్యథయన్ ప్రాణభృతః కపిధ్వజేషుః॥౨౫॥

పరమాస్త్రపరిగ్రహోరుతేజః

స్ఫురదుల్కాకృతి విక్షిపన్ వనేషు।

స జవేన పతన్ పరఃశతానాం

పతతాం వ్రాత ఇవారవం వితేనే॥౨౬॥

తాం గృహ్ణాతీతి గ్రాహో జలగ్రహః। “జలచర” ఇతి వక్తవ్యాత్ విభాషయా గ్రహ ఇతి ణప్రత్యయః। స ఇవ జగతీం భూమిమ్। “జగతీ విష్టపే భూమ్యామ్ ఇతి వైజయన్తీ। జగాహే వివేశ అన్తర్హిత ఇత్యర్థః॥౨౪॥

అథ అర్జునబాణప్రయోగమాహ। సపదీతి। సపది శివబాణపాతసమయ ఏవ ప్రియాః రూపమ్ ఆకృతిః పర్వాణి గ్రన్థయో రేఖారచనాశ్చ యస్య సః। అఙ్గులిపక్షే పర్వరేఖాః ప్రసిద్ధాః।

లోహాగ్రమయః ఫలం తత్ నఖమ్ ఇవ ఇతి ఉపమితసమాసః। సితం లోహాగ్రనఖం యస్య సః కుపితస్య అన్తకస్య మృత్యోః యా తర్జనీ తస్యా అఙ్గులిః తర్జనాఙ్గులిః తర్జనీ తస్యాః శ్రీరివ శ్రీః యస్య స కపిధ్వజేషుః అర్జునబాణః ప్రాణభృతో వ్యథయన్ భీషయమాణః స్వమ్ ఆకాశమ్ ఆససాద ప్రాప। ఉపమాలఙ్కారః॥౨౫॥

పరమేతి। పరమాస్త్రపరిగ్రహేణ దివ్యాస్త్రాధిష్ఠానేన ఉరు మహత్ అత ఏవ స్ఫురత్ ఉల్కాకృతి ఉల్కావత్ దీర్ఘాయమాణమ్ ఇత్యర్థః। తేజో వనేషు విక్షిపన్ వికిరన్ సన్ జవేన పతన్ ధావన్ స బాణః శతాత్పరే పరఃశతాః తేషాం శతాధికసంఖ్యకానామ్

అవిభావితనిష్క్రమప్రయాణః

శమితాయామ ఇవాతిరంహసా సః।

సహ పూర్వతరం ను చిత్తవృత్తేః

అపతిత్వా ను చకార లక్ష్యభేదమ్॥౨౭॥

స వృషధ్వజసాయకావభిన్నం

జయహేతుః ప్రతికాయమేషణీయమ్।

ఇత్యర్థః। "పరఃశతాద్యాస్తే యేషాం పరా సంఖ్యా శతాధికాత్" ఇత్యమరః। "పఞ్చమీ" ఇతి యోగవిభాగాత్ సమాసః। "రాజదన్తాదిషు పరమ్" ఇతి ఉపసర్జనస్య శతశబ్దస్య పరనిపాతః పారస్కరాదిత్వాత్ సుడాగమః। పతతాం పతత్రిణామ్। పతత్పత్రరథాణ్డజాః" ఇత్యమరః। వ్రాతః సమూహ ఇవ ఆరవం వితేనే॥౨౬॥

అవిభావితేతి। అతిరంహసా అతివేగేన అవిభావితే అలక్షితే నిష్క్రామో గాణ్డీవాత్ నిఃసరణం ప్రయాణమ్ అన్తరాగమనం చ యస్య సః। తథా శమితాయామః సఙ్క్షిప్తదైర్ఘ్య ఇవ స్థిత ఇతి ఉపమా। అత్ర వేగగుణనిమిత్తా దైర్ఘ్యగుణాభావోత్ప్రేక్షా। స శరః। సహ ను సహ వా చిత్తవృత్త్యా ఇతి శేషః। చిత్తవృత్తేః పూర్వతరం ను ప్రాక్ ఏవ వా ఉభయత్ర ఆపే లక్ష్యే పతిత్వా ఇతి శేషః। అథవా అపతిత్వా తు లక్ష్యే ఇతి శేషః। లక్ష్యభేదం చకార। అత్ర ఉపాత్తవేగగుణనిమిత్తాత్ బాణస్య చిత్తవృత్త్యా సహపాతపూర్వపాతపతనాభావోత్ప్రేక్షాః తిస్రః। "ఉత్తరోత్తరోత్కర్షేణ వేగాతిశయవ్యఞ్జకాః" ఇతి అలఙ్కారేణ వస్తుధ్వనిః॥౨౭॥

స ఇతి। జయహేతుః స శరో వృషధ్వజసాయకావభిన్నం శివశరవిద్ధమ్ ఏషణీయం వేద్ధుమ్ ఇతి శేషః। ఇషేరిచ్ఛార్థాదనీయర్ప్రత్యయః। ప్రతికాయం ప్రతిశరీరం ప్రతిపక్షమ్ ఇతి యావత్। విధినా

లఘు సాధయితుం శరః ప్రసేహే

విధినేవార్థముదీరితం ప్రయత్నః॥౨౮॥

అవివేకవృథాశ్రమావివార్థం

క్షయలోభావివ సంశ్రితానురాగమ్।

విజిగీషుమివానయప్రమాదౌ

అవసాదం విశిఖౌ వినిన్యతుస్తమ్॥౨౯॥

అథ దీర్ఘతరం తమః ప్రవేక్ష్యన్

సహసా రుగ్ణరయః స సమ్భ్రమేణ।

నిపతన్తమివోష్ణరశ్మిముర్వ్యాం

వలయీభూతతరుం ధరాఞ్చ మేనే॥౩౦॥

దైవేన ఉదీరితం ఫలసాధనతయా ప్రతిపాదితమ్ అర్థం యోగాదికం ప్రయత్నః పురుషవ్యాపార ఇవ। లఘు అక్లేశేన యథా తథా సాధయితుమ్। స్వార్థణిజన్తాత్ తుమున్। ప్రసేహే శశాక। ఉపమాలఙ్కారః॥౨౮॥

అవివేకేతి। అవివేకః అన్తరానభిజ్ఞత్వం వృథాశ్రమః నిష్ఫలప్రయాసః తౌ అర్థం ధనమ్ ఇవ। అస్థానవినియోగహేతుకత్వాత్ అనయోః ధనహానికరత్వమ్ ఇతి భావః। క్షయః అనుపచయః లోభః పదాతృత్వం తౌ సంశ్రితానామ్ అనుజీవినామ్ అనురాగమ్ ఇవ। అకిఞ్చిత్కరం స్వామిని అనురాగస్య అనవస్థానాత్ ఇతి భావః। అనయోః దుర్నీతిః ప్రమాదః అనవధానతా తౌ విజిగీషుమ్ ఇవ। రన్ధ్రభూయిష్ఠస్య జయాసిద్ధేః ఇతి భావః। విశిఖౌ శివార్జునబాణౌ తం

వరాహమ్ అవసాదం కరణశైథిల్యం వినిన్యతుః నీతవన్తౌ। నయతిః ద్వికర్మకః।
మాలోపమేయమ్॥౨౯॥

అథేతి। అథ స వరాహః దీర్ఘతరం తమః దీర్ఘనిద్రాం ప్రవేక్ష్యన్

స గతః క్షితిముష్ణశోణితార్ద్రః

ఖురదంష్ట్రాగ్రనిపాతదారితాశ్మా।

అసుభిః క్షణమీక్షితేన్ద్రసూనుః

విహితామర్షగురుధ్వనిర్నిరాసే॥౩౧॥

స్ఫుటపౌరుషమాపపాత పార్థః

తమథ ప్రాజ్యశరః శరం జిఘృక్షుః।

న తథా కృతవేదినాం కరిష్యన్

ప్రియతామేతి యథా కృతావదానః॥౩౨॥

మరిష్యన్ ఇత్యర్థః। సహసా ఝటితి రుగ్ణరయః భగ్నవేగః సమ్భ్రమేణ భ్రాన్త్యా। "సమ్భ్రమో భ్రాన్తిహర్షయోః" ఇతి విశ్వః ఉష్ణరశ్మిమ్ ఉర్వ్యాం నిపతన్తమ్ ద్రవ మేనే ధరాఞ్చ వలయీభూతా మణ్డలీభూతాః తరవః యస్యాః తాం తథా మేనే తథా బభ్రామ ఇత్యర్థః॥౩౦॥

స ఇతి। క్షితిం గతః క్షితౌ పతితః ఉష్ణేన ప్రత్యగ్రత్వాత్ శోణితేన ఆర్ద్రః ప్లుతః ఖురాణాం దంష్ట్రయోశ్చ అగ్రాణాం నిపాతేన ఆఘాతేన దారితాశ్మా పాటితపాషాణః యేన సః। కిఞ్చ క్షణమ్ ఈక్షితః ఇన్ద్రసూనుః యేన సః। స్వార్థవిఘాతరోషాత్ ఇతి భావః। అత ఏవ విహితః కృతః అమర్షగురుః క్రోధోద్ధతః ధ్వనిః క్రన్దితం యేన స తథోక్తః స వరాహః అసుభిః ప్రాణైః నిరాసే నిరాసితః త్యక్తః ఇత్యర్థః। అస్యతేః కర్మణి లిట్। ఇయం చ స్వభావోక్తిః॥౩౧॥

స్ఫుటేతి। అథ వరాహపాతానన్తరం పార్థః ప్రాజ్యశరః ప్రభూతశరః సన్ అపీత్యర్థః। "ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్యమ్" ఇత్యమరః। స్ఫుటపౌరుషం వ్యక్తవిక్రమం వరాహభేదినం

శరం జిఘృక్షుః గ్రహీతుమిచ్చుః। గ్రహేః మన్నన్తాత్ ఉప్రత్యయః। ఆపపాత ఆధావతి స్మ కృతజ్ఞతయా

ఉపకార ఇవాసతి ప్రయుక్తః
స్థితిమప్రాప్య మృగే గతః ప్రణాశమ్।
కృతశక్తిరధోముఖో గురుత్వాత్
జనితవ్రీడ ఇవాత్మపౌరుషేణ॥౩౩॥

స సముద్ధరతా విచిన్త్య తేన
స్వరుచం కీర్తి‌మివోత్తమాం దధానః।
అనుయుక్త ఇవ స్వవార్త‌ముచ్చైః
పరిరేభే ను భృశం విలోచనాభ్యామ్॥౩౪॥

శరగ్రహణం న తు లోభాత్ ఇత్యర్థః। నను అన్యేఽపి ఉపకర్తార ఏవ కిమ్ అత్ర ఆదరః? తత్రాహ। కృతవేదినాం కృతజ్ఞానాం కృతావదానః కృతకర్మా। "అవదానం కర్మ వృత్తమ్" ఇత్యమరః। యథా ప్రియతామ్ ఏతి తథా కరిష్యన్ ఉపకరిష్యన్ జన ఇతి శేషః। న ప్రియతామ్ ఏతి। కృతకరిష్యమాణయోఃకృతం బలీయ ఇతి భావః॥౩౨॥

అథ యుగ్మేనాహ। ఉపకార ఇతి। అసతి నీచే ప్రయుక్తః ఉపకార ఇవ మృగే స్థితిమ్ అప్రాప్య ప్రణాశమ్ అదర్శనం గత ఇతి ఉపమా। తథా కృతశక్తిః కృతపౌరుషః గురుత్వాత్ లోహభారాత్ మహత్త్వాత్ అధోముఖః నమ్రముఖః। అత ఏవ ఆత్మపౌరుషేణ జనితవ్రీడః ద్రవ స్థిత ఇతి ఉత్ప్రేక్షా॥౩౩॥

స ఇతి। ఉత్తమాం స్వరూపం కాన్తిం కీర్తి‌మ్ ఇవ దధాన ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। కిం చ విచిన్త్య సర్వథా గ్రాహ్యోఽయమ్ ఇతి విమృష్య సముద్ధరతా తేన అర్జునేన ఉచ్చైః స్వవార్త‌ం స్వపాటవమ్। "వార్త‌ం పాటవమారోగ్యం భవ్యం స్వాస్థ్యమనామయమ్" ఇతి యాదవః। అనుయుక్తః పృష్టః ఇవ స్థిత ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। ఆదరాత్ తథా ప్రతీయతే ఇత్యర్థః। "ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చ" ఇత్యమరః। స బాణః విలో -

తత్ర కార్ముకభృతం మహాభుజః
పశ్యతి స్మ సహసా వనేచరమ్।
సన్నికాశయితుమగ్రతః స్థితం
శాసనం కుసుమచాపవిద్విషః॥౩౫॥

స ప్రయుజ్య తనయే మహీపతేః
ఆత్మజాతిసదృశీం కిలానతిమ్।
సాన్త్వపూర్వమభినీతి హేతుకం
వక్తుమిత్థముపచక్రమే వచః॥౩౬॥

శాన్తతా వినయయోగి మానసం
భూరిధామ విమలం తపః శ్రుతమ్।

చనాభ్యాం నయనాభ్యాం భృశం పరిరేభే ను అలిఙ్గితః కిమ్ ? ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। తేన అత్యాదరేణ దృష్ట ఇత్యర్థః॥౩౪॥

తత్రేతి। తత్ర ప్రదేశే మహాభుజోఽర్జునః। కుసుమచాపవిద్విషః స్మరారేఃశివస్య శాసనం వక్ష్యమాణమ్ ఆదేశం సన్నికాశయితుం సన్నివేశయితుం నివేదయితుమ్ ఇతి యావత్। అగ్రతః స్థితం కార్ముకభృతం వనేచరం సహసా ఝటితి పశ్యతి స్మ। ఇతః ప్రభృతి రథోద్ధతావృత్తమ్। "రో నరావిహ రథోద్ధతా లగౌ" ఇతి లక్షణాత్॥౩౫॥

స ఇతి। స వనేచరః మహీపతేః తనయే రాజపుత్రేఽర్జునే ఆత్మజాతిసదృశీం కిరాతనాత్యనురూపాం కిల। కిలేతి జాతేః అలీకతాం దర్శయతి యతః పరమార్థతః ప్రమథ ఏవ సః। ఆనతిం ప్రణతిం ప్రయుజ్య సాన్త్వపూర్వం సామపూర్వకమ్। "సామ సాన్త్వముభే సమే" ఇత్యమరః। అభినీతి హేతుకం ప్రియయుక్తిహేతుకం వచః। ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణం వక్తుమ్ ఉపచక్రమే ఉద్యుక్తవాన్॥౩౬॥

ప్రాహ తే ను సదృశీ దివౌకసామ్

అన్వవాయమవదాతమాకృతిః ॥౩౭॥

దీపితస్త్వమనుభావసమ్పదా

గౌరవేణ లఘయన్ మహీభృతః।

రాజసే మునిరపీహ కారయన్

ఆధిపత్యమివ శాతమన్యవమ్ ॥౩౮॥

తాపసోఽపి విభుతాముపేయివాన్

తత్ర తావత్ చతుర్భిః సాన్త్వమాహ। శాన్తతేతి। శాన్తతా జహిరనౌద్ధత్యం తే తవ వినయయోగి అనౌద్ధత్యయుక్తం మానసం ప్రాహ ను బ్రూతే ఖలు। తథా భూరి బహు ధామ తేజో వగ్మిన్ తత్తపః కర్తృ విమలం సమ్ప్రదాయశుద్ధం శ్రుతం ప్రాహ। కిం చ ద్యౌర్దివం వా ఓకో యేషాం తేషాం దివౌకసాం దేవానామ్। పృషోదరాదిత్వాత్ సాధుః। "దివం స్వర్గేఽన్తరిక్షే చ" ఇతి విశ్వః। సదృశో తుల్యా ఆకృతిః మూర్తిః అవదాతం శుద్ధమ్ అన్వవాయం వంశం ప్రాహ। "వంశోఽన్వవాయః సన్తానః" ఇత్యమరః। శాన్త్యాదిభిః లిఙ్గైః వినయాదయో అనుమీయన్తే। అన్యథా తదసమ్భవాత్ ఇతి భావః॥౩౭॥

దీపిత ఇతి। మునిరపి ఐశ్వర్యరహితోఽపి ఇత్యర్థః। అనుభావసమ్పదా ప్రభావాతిశయేన దీపితః ప్రకాశితః గౌరవేణ మహత్తయా మహీభృతో రాజ్ఞః లఘయత్ లఘూకుర్వన్ త్వమిహ అద్రౌ శతమన్యోః ఇదం శాతమన్యవమ్ ఐన్ద్రమ్। "తస్యేదమ్" ఇతి అణ్ప్రత్యయః। "శతమన్యుర్దివస్పతిః" ఇత్యమరః। అధిపతిః కర్మ ఆధిపత్యం త్రైలోక్యరక్షాధికారః। బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ప్రత్యయః। కారయన్ ఇవ ఇన్ద్రేణ ఇతి శేషః। రాజసే తస్య అపి ఉపజీవ్య ఇతి ప్రతీయసే స్వమహిమ్నా ఇత్యర్థః॥౩౮॥

ఆస్పదం త్వమసి సర్వసమ్పదామ్।

దృశ్యతే హి భవతో వినా జనైః

అన్వితస్య సచివైరివ ద్యుతిః॥౩౯॥

విస్మయః క ఇవ వా జయశ్రియా
నైవ ముక్తిరపి తే దవీయసీ।
ఈప్సితస్య న భవేదుపాశ్రయః
కస్య నిర్జితరజస్తమోగుణః॥౪౦॥

హ్రే పయన్నహిమతేజసం త్విషా
స త్వమిత్థముపపన్నపౌరుషః।

తాపస ఇతి। విభోర్భావః విభుతా తాం విభుతాం ప్రభావమ్ ఉపేయివాన్ ఉపగతః। అత ఏవ తాపసోఽపి త్వం సర్వసమ్పదామ్ ఆస్పదం స్థానమ్ అసి। "ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్" ఇతి నిపాతః। విభుతామ్ ఏవ సమర్థయతే। హి యస్మాత్ భవతో జనైః వినా అపి ఏకాకినోఽపి ఇత్యర్థః। సచివైః అన్వితస్య ఏవ అమాత్యాది యుక్తస్య ఇవ ద్యుతిః తేజో దృశ్యతే అతః సర్వసమ్పదామ్ ఆస్పదత్వం యుక్తమ్ ఇత్యర్థః॥౩౯॥

విస్మయ ఇతి। కిం చ జయశ్రియా హేతునా ప్రాప్తయా అపి శేషః। క ఇవ వా విస్మయః కిమాశ్చర్యమ్ ? న కశ్చిత్ ఇత్యర్థః। "విస్మయోఽద్భుతమాశ్చర్యం? చిత్రమ్" ఇత్యమరః। అతో ముక్తిరపి తే తవ దవీయసీ దూరతరా దుర్లభా న భవతి ఏవ। "స్థూలదూర"। ఇత్యాదినా యణాదిపరలోపః పూర్వగుణశ్చ। నిర్జితౌ రజస్తమసీ ఏవ గుణౌ యేన స భవత్సదృశః పురుషః కస్య ఈప్సితస్య ఉపాశ్రయః ఆస్పదం న భవేత్ ? ఇత్యర్థః॥౪౦॥

హర్తు_మర్హసి వరాహభేదినం
నైనమస్మదధిపస్య సాయకమ్॥౪౧॥

స్మర్యతే తనుభృతాం సనాతనం
న్యాయ్యమాచరణముత్తమైర్నృభిః।

ధ్వంసతే యది భవాద్ధశస్తతః
కః ప్రయాతు వద తేన వర్త్మనా?॥౪౨॥

ఆకుమారముపదేష్టుమిచ్ఛవః
సన్నివృత్తిమపథాత్ మహాపదః।

అథ ఆగమనప్రయోజనమ్ ఉపాలమ్భముఖేనాహ। హ్రేపయన్నితి। త్విషా తేజసా అహిమతేజసమ్ ఉష్ణతేజసం హ్రేపయన్ లజ్జయన్ ఉపపన్నపౌరుషః సమ్భావితపరాక్రమః స ప్రసిద్ధః త్వం వరాహభేదినం కృతోపకారమ్ ఇత్యర్థః। ఏనం త్వత్కరగతం అస్మదధిపస్య సాయకం శరమ్ ఇత్థం సాహసేన హర్తు్ం న అర్హసి॥౪౧॥

అనర్హత్వమ్ ఏవాహ। స్మర్య్యత ఇతి। ఉత్తమైర్నృభిః సత్పురుషైః మన్వాదిభిః తనుభృతాం శరీరిణాం సనాతనం నిత్యం న్యాయ్యం న్యాయాత్ అనపేతమ్ ఆచరితమ్ ఆచారః స్మర్య్యతే కర్త్తవ్యతయా ఇతి శేషః। న తు అనాచార ఇత్యర్థః। అథ అపి అనాచారేణ దోషమాహ। ధ్వంసత ఇతి। భవానివ దృశ్యతే ఇతి భవాదృశః తతః సదాచారాత్ ధ్వంసతే భ్రశ్యతే యది తదా తేన వర్త్మనా న్యాయమార్గేణ కః ప్రయాతు గచ్ఛతు వద కథయ న కోఽపి ఇత్యర్థః। తథాచ సన్మార్గ ఏవ శీలం కుర్యాత్ ఇతి భావః॥౪౨॥

ఆకుమారమితి। కించ యోగశక్త్యా ఆత్మజ్ఞానమహిమ్నా జితౌ జన్మమృత్యూ యైః తే యతయః యోగినః। ఆకుమారేభ్యః ఆకు-

యోగశక్తిజితజన్మమృత్యవః
శీలయన్తి మునయః సుశీలతామ్॥౪౩॥

తిష్ఠతాం తపసి పుణ్యమాసజన్
సమ్పదోఽనుగుణయన్ సుఖైషిణామ్।
యోగినాం పరిణమన్ విముక్తయే

కేన నాస్తు వినయః సతాం ప్రియః ?॥౪౪॥

నూనమత్రభవతః శరాకృతిం

మారం కుమారాత్ ఆరభ్య ఇత్యర్థః। "ఆఙ్ మర్య్యాదాభివిధ్యోః" ఇతి అవ్యయీభావః। మహత్యః ఆపదః యస్మిన్ తస్మాత్ మహాపదః మహానర్థహేతోః ఇత్యర్థః। అపథాత్ అమార్గాత్। "పథో విభాషా" ఇతి నిషేధవికల్పాత్ సమాసాన్తః। "అపథం నపుంసకమ్"। సన్నివృత్తిమ్ అపగమమ్ ఉపదేష్టుమ్ ఇచ్ఛవః సన్తః సుశీలతాం సద్వృత్తతామ్। "శీలం స్వభావే సద్వృత్తే" ఇత్యమరః। శీలయన్తి అభ్యయ్యన్తి। అతో న త్యాజ్యం శీలమిత్యర్థః॥౪౩॥

న కేవలం సౌశీల్యాత్ అనర్థనివృత్తిమాత్రం కిం తు అర్థప్రాప్తిరపి ఇత్యాహ। తిష్ఠతామితి। తపసి తిష్ఠతాం తపోనిష్ఠానాం ధర్మార్థినామ ఇత్యర్థః। పుణ్యం ధర్మమ ఆసజన్ సమ్పాదయన్। "స్యాద్ధర్మమస్త్రియాం పుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం వృషః" ఇత్యమరః। సుఖైషిణాం సుఖార్థినాం సమ్పదః సుఖసాధనభూతాన్ అర్థాన్। అనుగుణయన్ అనుకూలయన్। అర్థకామయోః అపి హేతుభూత ఇత్యర్థః తథా యోగినాం విముక్తయే అపవర్గాయ పరిణమన్ సమ్పద్యమానో వినయః సౌశీల్యం కేన హేతునా సతాం ప్రియో న అస్తు ? సమ్భావనాయాం లోట్। సర్వథా వినయ ఏవ చతుర్వర్గసాధనమ్ ఇత్యర్థః। అతః త్వయా న అస్మత్స్వామిశరచౌర్య్యం కార్య్యమ్ ఇతి తాత్పర్య్యమ్॥౪౪॥

సర్వథాయమనుయాతి సాయకః।

సోఽయమిత్యనుపపన్నసంశయః

కారితస్త్వమపథే పదం యయా॥౪౫॥

అన్యదీయవిశిఖే న కేవలం

నిష్పృహస్య భవితవ్యమాహృతే।

నిఘ్నతః పరనివర్హితం మృగం

వ్రీడఽితవ్యమపి తే సచేతసః॥౪౬॥

అథవా కిం భవాదృశేషు అన్య సమ్భావనయా భ్రాన్తిరపి సమ్భావ్యతే ఇతి మృదూక్తిమవలమ్బ్యాహ। నూనమితి। అయమ్ అస్మదీయః" సాయకోఽత్రభవతః పూజ్యస్య ఇత్యర్థః। "పూజ్యస్తత్రభవానత్రభవాన్" ఇతి సజ్జనః। ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యన్తే ఇతి సార్వవిభక్తికః తసిల్ప్రత్యయః, సుప్సుపేతి సమాసః। శరాకృతిం సర్వథా రూపేణ రేఖాదినా చ సర్వప్రకారేణ అనుయాతి అత్యన్తమ్ అనుకరోతి ఇత్యర్థః। నూనమ్ ఇతి వితర్కే। యయా ఆకృత్యా కర్త్రా త్వమ్ అనుపపన్నమంశయోఽత్యన్తసాదృశ్యాత్ అనుత్పన్నస్వాన్యదీయత్వసన్దేహః సన్ సోఽయమితి యః స్వకీయః స ఏవ అయమ్ ఇతి భ్రాన్త్యుత్పత్త్యా ఏవ ఇతి శేషః। అపథే అమార్గే శరాపహరణరూపే పదం కారితః నిధాపితః ఇత్యర్థః। "హృక్రోరన్యతరస్యామ్" ఇత్యణికర్తుః కర్మతా। "ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః" ఇతి తత్రైవ అభిహితే కర్మణి క్తః॥౪౫॥

పునరపి స్తేయమేవ ద్రఢయన్ దోషాన్తరమ్ ఆపాదయతి। అన్యదీయేతి। సహ చేతసా వర్తత ఇతి సచేతసో మనస్వినస్తే అన్యదీయవిశిఖే విషయే యదాహృతమ్ ఆహరణమ్। భావే క్తః। తస్మిన్ అన్యదీయవిశిఖస్య ఆహరణే ఇత్యర్థః। నిష్పృహస్య కేవలం నిష్పృహేణైవ న భవితవ్యం కిన్తు పరనివర్హితం పరేణ ప్రహృతం మృగం నిఘ్నతః

సన్తతం నిశమయన్త ఉత్సుకాః

యైః ప్రయాన్తి ముదమస్య సూరయః।

కీర్తితాని హసితేఽపి తాని యం

వ్రీడయన్తి చరితాని మానినమ్॥౪౬॥

అన్యదోషమివ స స్వకం గుణం

ఖ్యాపయేత్ కథమధృష్టతాజడః?।

ప్రహరతస్తే నిఘ్నతా త్వయా ఇత్యర్థః। "కృత్యానాం కర్తరి వా" ఇతి షష్ఠీ వ్రీడితవ్యం లజ్జితవ్యమ్ అపి। భావే తవ్యప్రత్యయః। సమ్ప్రతి తు త్వయా పరవిద్ధం మృగం విద్ధ్వాపి న వ్రీడ్యతే ప్రత్యుత స్తేయఇచ్ఛ క్రియత ఇత్యాహో మహత్ సాహసమ్ ఇత్యర్థః। మృగమ్ ఇత్యత్ర శేషత్వావివక్షణాత్ "జాసినిప్రహరణనాటక్రాథపిషాం హింసాయామ్ ఇతి షష్ఠీ న భవతి శేషాధికారాత్। నిప్రహణేత్యత్ర నిప్రయోః సఙ్ఘా తవ్యస్తవిపర్యస్తానాం గ్రహణాత్॥౪౭॥

అథ అస్మిన్ కృతఘ్నతాభియోగం స్వీయోపకారకత్వం వర్ణయితుం వికత్థనదోషం తావత్ యుగ్మేన పరిహరన్ ఆహ। సన్తతమిత్యాది। సూరయః విద్వాంసః అస్య స్వామినః సమ్బన్ధిభిః యైః చరిత్రైః కరణభూతైః సన్తతం సతతమ్ ఉత్సుకాః సోత్కణ్ఠాః సన్తో నిశమయన్తః చరితాని శృణ్వన్తః ముదం ప్రయాన్తి। అత్ర చరితానాం ముత్ప్రాప్తౌ శాబ్దం కరణత్వమ్ అర్థాత్ నిశమనకర్మత్వమ్ ఇతి వివేకః। తాని చరితాని హసితేఽపి పరిహాసేఽపి కీర్త్తితాని పరైః ఉచ్చారితాని సన్తి యం మానినం వ్రీడ఼యన్తి మానిత్వాత్ వ్రీడ఼ా న తు చరితదోషాత్ తేషామ్ అలఙ్కారరూపత్వాత్ ఇతి భావః॥౪౭॥

అన్యేతి। అధృష్టతయా వికత్థనేన శాలీనతయా జడ఼ః స్తబ్ధః

ఉచ్యతే స ఖలు కార్య్యవత్తయా

ధిగ్ విభిన్నబుధసేతుమర్థితామ్॥౪౮॥

యుగ్మకమ్।

దుర్వచం తదథ మా స్మ భూన్మృగః

త్వయ్యసౌ యదకరిష్యదోజసా।

నైనమాశు యది వాహినీపతిః

ప్రత్యపత్స్యత సితేన పత్త్రిణా॥౪౯॥

అవికత్థన ఇత్యర్థః। సోఽస్మత్స్వామీ అన్యదోషం పరావగుణమ్ ఇవ స్వకీయం గుణం కథం ఖ్యాపయేత్ ప్రకటయేత్ ? "ఆత్మప్రశంసాం పరగర్హామివ వర్జయేత్" ఇతి స్మరణాత్। తథాపి కార్య్యవత్తయా కర్మార్థితయా ఇత్యర్థః స స్వగుణః ఉచ్యతే ఖలు కార్య్యార్థినః కుతో గర్వః ? ఇతి భావః। నిర్విణ్ణ ఇవ ఆహ। ధిగితి। విభిన్నబుధసేతుమ్ అతిక్రాన్తసుజనమర్య్యాదామ్ అర్థితాం యాచనాం ధిక్ నిన్దామి ఇత్యర్థః। యత్ అయమపి ఇత్థం వికత్థయితుం ప్రవృత్త ఇతి భావః। "ధిక్ నిర్భర్త్సననిన్దయోః" ఇత్యమరః। "అభిసర్వతసోః కార్య్యాధిగుపర్య్యాదిషు త్రిషు। ద్వితీయామ్రేడ఼ితాన్తేషు తతః అన్యత్రాపి దృశ్యతే॥" ఇతి ద్వితీయా॥౪౮॥

సమ్ప్రతి స్వకృతోపకారం దర్శయతి। దుర్వచమితి। వాహినీపతిః సేనాపతిః అస్మత్స్వామీ శితేన పత్రిణా శరేణ ఏనం మృగమ్ ఆశు న ప్రత్యపత్స్యత యది న అభియుఞ్జీత చేత్ అసౌ మృగః, ఓజసా బలేన త్వయి విషయే యత్ అకరిష్యత్ యత్ అనిష్టం కుర్యాత్ తత్ దుర్వచం దుర్వాచ్యమ్ అమఙ్గలతయా వక్తుం న శక్యతే। తదనిష్టమ్ అథ అనన్తరమ్ అపి మా స్మ భూత్ ఇతి సౌహార్దకథనం తదుపేక్షణే స

కో న్విమం హరితురఙ్గమాయుధ-

స్థేయసీం దధతమఙ్గసంహతిమ్।

వేగవత్తరమృతే చమూపతేః

హన్తుమర్హతి శరేణ దంష్ట్రిణమ్ ?॥౫౦॥

మిత్రమిష్టముపకారి సంశయే

మేదినీపతిరయం తథా చ తే।

తం విరోధ్య భవతా నిరాసి మా

సజ్జనైకవసతిః కృతజ్ఞతా॥౫౧॥

మృగః త్వాం హన్యాత్ ఇతి భావః। "లిఙ్నిమిత్తే లృఙ్ క్రియాతిపత్తౌ" ఇతి కరోతేః పద్యతేశ్చ లృఙ్॥౪౯॥

నను మయైవ హతో మృగో న తు సేనాపతినా తత్రాహ। క ఇతి। హరితురఙ్గమాయుధమ్ ఇన్ద్రాయుధం తద్వత్ స్థేయసీం స్థిరతరామ్ అకుణ్ఠితామ్ ఇత్యర్థః। స్థిరశబ్దాదియసున్। "ప్రియస్థిర" ఇత్యాదినా స్థాదేశః। అఙ్గసంహతిమ్ అవయవసఙ్ఘాతం దధతం ధారయన్తమ్। వేగవత్తరం దుర్వారవేగమ్ ఇమం దంష్ట్రిణం వరాహం చమూపతేః కిరాతవాహినీపతేః ఋతే వినా। "అన్యారాత్" ఇత్యాదినా పఞ్చమీ। కః ను కో వా శరేణ ఏకేన ఇతి భావః। హన్తుమ్ అర్హతి ? న కః అపి ఇత్యర్థః॥౫౦॥

అస్తు స ఏవ మృగస్య హన్తా తతః కిమ్ ? అత ఆహ। మిత్రమితి। తథాచ తస్య ఏవ మృగహన్తృత్వే సతి ఇత్యర్థః। అయం మేదినీపతిః కిరాతభూపతిః తే తవ సంశయే

ప్రాణసఙ్కటే ఉపకారి ఉపకారకారకమ్ ఇష్టం మిత్రమ్। తతోఽపి కిమ్ ? తత్రాహ। తమితి। తం మిత్రభూతం విరోధ్య సజ్జనైకవసతిః భవాదృశసుజనమాత్రాధారా కృతజ్ఞతా ఉపకారవేదిత్వం మా నిరాసి న నిరాక్రియతాం

లభ్యమేకముకృతేన దుర్లభాః
రక్షితారమసురక్ష్యభూతయః।
స్వన్తమన్తవిరసా జిగీషతాం
మిత్రలాభమను లాభసమ్పదః॥౫౨॥

చఞ్చలం వసు నితాన్తమున్నతాః
మేదినీమపి హరన్త్యరాతయః।
భూధరస్థిరముపేయమాగతం
మావమంస్త సుహృదం మహీపతిమ్॥౫౩॥

భవతా। అన్యథా జగతి కృతజ్ఞత్వమ్ అస్తం యాయాత్ కృతఘ్నతా చ తే భవేత్ ఇత్యర్థః। అస్యతేః కర్మ్మణ్యాశిషి మాఙి లుఙ్॥౫౧॥

నను సర్వస్య అర్థమూలత్వాత్ స ఏవాస్తు కిం మిత్రేణ ? ఇత్యాశఙ్క్య మిత్రస్య సర్వాధిక్యం యుగ్మేనాహ। లభ్యమితి। జిగీషతాం జేతుమిచ్ఛతామ్। జయతేః సన్నన్తాత్ శతృప్రత్యయః। దుర్లభాః కృచ్ఛ్రేణ అపి లబ్ధుమ్ అశక్యాః తథాపి అసురక్ష్యభూతయః రక్షితుమ్ అశక్యమహిమానః। నిత్యం రక్షణాదిక్లేశవహాశ్చ ఇతి భావః। అన్తవిరసా గత్వర్య్య ఇత్యర్థః। లభ్యన్తే ఇతి లాభాః అర్థాః తేషాం సమ్పదః। ఏకసుకృతేన ఏకోపకారేణ లభ్యం సులభం న తు దుర్లభం రక్షితారం న తు రక్ష్యం స్వన్తం శుభావసానం న త్వన్తవిరసం మిత్రలాభమ్ అనుమిత్రలాభాత్ హీనాః నికృష్టా ఇత్యర్థః। హీన ఇత్యనోః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా తద్యోగే ద్వితీయా। అత్ర ఉపమేయస్య మిత్రలాభస్య లాభాన్తరం ప్రతి ఆధిక్యాభిధానాద్వ్యతిరేకాలఙ్కారః॥౫౨॥

చఞ్చలమితి। కిం చ వసు ధనం నితాన్తం చఞ్చలం మేదినీమపి ఉన్నతాః ప్రబలాః అరాతయో హరన్తి। మిత్రం తు న తథా

జేతుమేవ భవతా తపస్యతే
నాయుధాని దధతే ముముక్షవః।
ప్రాప్స్యతే చ సకలం మహీభృతా
సఙ్గతేన తపసః ఫలం త్వయా ॥౫౪॥

వాజిభూమిరిభరాజకాననం
సన్తి రత్ననిచయాశ్చ భూరిశః।
కాఞ్చనేన కిమివాస్య పత్రిణా
కేవలం న సహతే విలఙ్ఘనమ్ ॥౫౫॥

ఇత్యాహ। భృధర ఇతి। భూధరవత్ స్థిరముపేయమ్ అన్విష్య గన్తవ్యమ్ ఆగతం స్వతఃప్రాప్తమ్ అపి మహీపాత సర్వధురీణమ్ ఇత్యర్థః। సుహృదం మిత్రం మావమంస్వ మావజ్ఞాసీత్। భవానితి శేషః। అన్యశోకగతో భవచ్ఛబ్దో విభక్తిపరిణామేణ అత్ర ద్రష్టవ్యః। అన్యథా మధ్యమపురుషః స్యాత్। మన్యతేః కర్త్తరి మాఙి లుఙ్। అలఙ్కారస్తు వ్యతిరేక ఏవ భూధరస్థిరమ్ ఇతి ఉపమాసఙ్గతిసఙ్కరః॥౫౩॥

నను ముముక్షోః కిం మిత్రసంగ్రహేణ ? తత్రాహ। జేతుమితి। భవతా జేతుం జయార్థమ్ ఏవ తపస్యతే తపశ్చర్య్యతే। “కర్మణో రోమన్థ” ఇత్యాదినా చరణే క్యఙ్ తతో భావే లట్। కుతః ? ముముక్షవః మోక్షార్థినః ఆయుధాని న దధతే న ధారయన్తి। అతః మిత్రసంగ్రహః కార్య్య ఇతి భావః। తథాపి కిం భవత్స్వామీసఖ్య న ? తత్రాహ। ప్రాప్స్యత ఇతి। మహీభృతా సహ సఙ్గతేన త్వయా సకలఞ్చ తపసః ఫల ప్రాప్స్యతే అతః తే సఖా అస్మత్స్వామీ యుక్త ఇత్యర్థః॥౫౪॥

ననుః అకిఞ్చనః కుత్రోపయుజ్యతే ? తత్రాహ। వాజీతి। తస్య భూపతేః వాజిభూమిః అశ్వాకరః ఇభరాజానాం కాననం గజోత్పత్తి-

సావలేపముపలిప్సితే పరైః
అభ్యుపైతి వికృతిం రజస్యపి।
అర్థితస్తు న మహాన్ సమీహతే
జీవితం కిము ధనం ధనాయితుమ్॥౫౬॥

తత్తదీయవిశిఖాతిసర్జనాత్
అస్తు వాం గురు యదృచ్ఛయాగతమ్।

స్థానం భూరిశో రత్ననిచయాశ్చ సన్తీతి శేషః। నను ఈదృగాఢ్యః కిమ్ ఏకస్మై కాఞ్చనపత్రకాణ్డాయ కలహాయతే ? తత్రాహ। అస్య కాఞ్చనేన సౌవర్ణేన పత్రిణా శరణ కిమ్ ఇవ ? న కిఞ్చిత్ ప్రయోజనమ్ అస్తీత్యర్థః। పరన్తు కేవలం విలఙ్ఘనం వ్యతిక్రమం న మహతే। నాయం శరలుబ్ధః కిన్తు అధిక్షేపాసహిష్ణుః ఇత్యర్థః। అత్ర ప్రథమార్ద్ధే సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాత్ ఉదాత్తాలఙ్కారః॥౫౫॥

నను ఈదృగ్లుబ్ధః కిమ్ ఉపకర్త్తా? తత్రాహ। సావలేపమితి। మహాన్ స రజసి అపి ధూలౌ అపి పరైః సావలేపం సగర్వమ్ ఉపలిప్సితే ఉపలబ్ధుమిష్టే జిఘృక్షితే సతి వికృతిమ్ అభ్యుపైతి ప్రకుప్యతి ఇత్యర్థః। అర్థితో యాచితస్తు జీవితం ధనాయితుం ధనీకర్త్తుమ్। క్యజన్తాత్తుమున్। న సమీహతే న ఉత్సహతే జీవితమపి ఆత్మనో న ఇచ్ఛతి కిన్తు అర్థితః ప్రయచ్ఛతి ఇత్యర్థః। తర్హి ధనం కిమ్ ? ధనమ్ ఆత్మన ఏషితుం ధనాయితుమ్ ఇతి విగ్రహః। అవ ఇచ్ఛామాత్రమర్థః అన్యథా ధనమ్ ఇత్యనేన పౌనరుక్త్యం స్యాత్। సుప ఆత్మనః క్యచ్। అశనాయోదన్యధనాయా బుభుక్షాపిపాసాగర్ద్ధేషు" ఇతి నిపాతనాదాకారః॥౫౬॥

ఉక్తం నిగమయతి। తదితి। తత్ తస్మాత్ తదీయవిశిఖస్య అతిసర్జనాత్ ప్రత్యర్పణాత్ వాం యువయోః। "షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయా-

రాఘువప్లవగరాజయోరివ
ప్రేమ యుక్తమితరేతరాశ్రయమ్॥౫౭॥

నాభియోక్తుమనృతం త్వమిష్యసే

కస్తపఖివిశిఖేషు చాదరః ?।

సన్తి భూభృతి శరా హి నః పరే

యే పరాక్రమవసూని వజ్రిణః॥౪౮॥

మార్గణైరథ తవ ప్రయోజనం

నాధసే కిము పతిం న భూభృతః ?।

స్థయోర్వాం నౌ" ఇతి వామాదేశః। రాఘవప్లవగరాజయోః రామసుగ్రీవయోః ఇవ యదృచ్ఛయా దైవాత్ ఆగతం గురు మహత్ యుక్తమనురూపమ్ ఇతరేతరాశ్రయమ్ అన్యోన్యవిషయం ప్రేమ సఖ్యమ్ అస్తు॥౪౭॥

నను శరలోభాత్ మిథ్యాభియుజ్యసే ? ఇత్యాహ। నేతి। త్వమనృతం మిథ్యా అభియోక్తుమ్ అభ్యాఖ్యాతుమ్। బ్రూఞోఽర్థగ్రహణాద్ ద్వికర్మకతా। "మిథ్యాభియోగోఽభ్యాఖ్యానమ్" ఇత్యమరః। అస్మాభిః ఇతి శేషః। న ఇష్యసే న ఇష్టోఽసి కుతః తపస్వీ మునిః శోచ్యశ్చ "మునిశోచ్యౌ తపస్వినౌ" ఇతి శాశ్వతః। తస్య విశిఖేషు కః ఆదరః కా ఆస్థా న కాచిత్ ఇత్యర్థః। హి యస్మాత్ నోఽస్మాకం భూభృతి శైలే పరేఽన్యేఽపి శరాః సన్తి యే శరా వజ్రిణః శక్రస్య పరాక్రమవసూని పరాక్రమధనాని శౌర్యసర్వస్వభూతా ఇత్యర్థః। వజ్రిగ్రహణాత్ వజ్రాదపి అతిరిక్తా ఇతి సూచ్యతే। అత్ర శరేషు పరాక్రమసాధనేషు పరాక్రమరూపేణ వస్తు వ్యజ్యతే॥౪౮॥

అథ తే శరాపేక్షా చేత్ తర్హి తథా ఉచ్చతామిత్యాహ। మార్గణైరితి। అథ ఉత తవ మార్గణైః శరైః ప్రయోజనం కృత్యం తర్హి భూభృతో గిరేః పతిం ప్రభుం కిము న నాధసే ? కిమ్ ఇతి న

త్వద్విధం సుహృదమేత్య సోఽర్థినం

కిం న యచ్ఛతి విజిత్య మేదినీమ్ ?॥౪౯॥

తేన సూరిరుపకారితాధనః

కర్తు_మిచ్ఛతి న యాచితం వృథా।

సీదతామనుభవన్నివార్థినాం

వేద యత్ ప్రణయభఙ్గవేదనామ్ ॥౬౦॥

శక్తిరర్థపతిషు స్వయఙ్గ్రహం

ప్రేమ కారయతి వా నిరత్యయమ్।

యాచమే। “నాధృ నాథృ యాఞ్చోపతాపైశ్వర్యాశీఃషు” ఇతి ధాతోర్లేట్। న చ యాఞ్చాభఙ్గశఙ్కా కార్యేత్యాహ త్వదితి। సోఽస్మత్స్వామీ తవేవ విధా ప్రకారో యస్య తం త్వద్విధం తాదృశం మహానుభావమ్ ఇత్యర్థః। తథాపి సుహృదం మిత్రభూతమ్ అర్థినమ్ ఏత్యలబ్ధ్వా మేదినీం విజిత్య న యచ్ఛతి ? న దదాతి కి ? కిన్తు దాస్యతి ఏవ కిం పునః శరానితి భావః॥౫౯॥

యదుక్తమ్ “త్వద్విధమ్” ఇత్యాది తత్ర ఉపపత్తిమాహ। తేనేతి। తేన కారణేన సూరిః విద్వాన్ అత ఏవ ఉపకారితాధనః ఉపకారకత్వమాత్రధనః। స కిరాతభూపతిః। యాచిత యాఞ్చాం వృథా వ్యయం కర్తు_ం న ఇచ్ఛతి। కుతః ? యత్ యేన కారణేన సీదతాం క్లిశ్యతామ్ అర్థినాం ప్రణయభఙ్గవేదనాం యాఞ్చాభఙ్గదుఃఖం స్వయమ్ అనుభవన్ ఇవ వేద వేత్తి అతో న వైఫల్యశఙ్కా కార్యా ఇత్యర్థః॥౬౦॥

నను స్వయఙ్గ్రాహిణః కిం యాఞ్చాదైన్యం తత్రాహ। శక్తిరితి। అర్థపతిషు విషయే శక్తిః సామర్థ్యం స్వయఙ్గ్రహం స్వామ్యనుజ్ఞాం వినా గ్రహణం కారయతి యద్వా నిరత్యయమ్ అపరాధేఽపి అవికారి ప్రేమం కర్తు_ం స్వయఙ్గ్రహం కారయతి ప్రబలః ప్రియో వా పరస్య ధనం స్వయం

కారణద్వయమిదం నిరస్యతః

ప్రార్థనాధికబలే విపత్ఫలా॥౬౧॥

అస్త్రవేదమధిగమ్య తత్త్వతః

కస్య చేహ భుజవీర్యశాలినః।
జామదగ్న్యమపహాయ గీయతే
తాపసేషు చరితార్థమాయుధమ్ ?॥ ౬౨ ॥

అభ్యఘాని మునిచాపలాత్ త్వయా
యన్మృగః క్షితిపతేః పరిగ్రహః।

గృహ్ణాతీత్యర్థః। అన్యథా దోషమాహ। ఇదం పూర్వోక్త కారణద్వయం నిరస్యతః త్యజతః పుంస ఇతి శేషః। అధికబలే ప్రబలే విషయే ప్రార్థనా తద్ధనజిఘృక్షా విపత్ఫలా అనర్థఫలికా అశక్తస్య అప్రియస్య సతః ప్రబలధనగ్రహణాశా ఫణిశిరోమణిగ్రహణసాహసవత్ అనర్థాయ కల్పత ఇత్యర్థః॥ ౬౧ ॥

అథ శస్త్రార్థసమ్పత్త్యా శక్తత్వాభిమానః తత్రాహ। అస్త్రవేదమితి। ఇహ జగతి తాపసేషు తపస్వినాం మధ్యే । "యతశ్చ నిర్ధారణమ్" ఇతి సప్తమీ। జమదగ్నేః అపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః। "గర్గాదిభ్యో యఞ్" తమ్ అపహాయ పరశురామం వినా ఇత్యర్థః। అస్త్రవేదం తత్త్వతోఽధిగమ్య భుజవీర్యేణ శాలతే ఇతి భుజవీర్యశాలినః। ఉభయసమ్పన్నస్య ఇత్యర్థః। శాలనక్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాత్ క్త్వానిర్దేశః। కస్య వా ఆయుధం చరితః ప్రాప్తోఽర్థో యేన తచ్చరితార్థం సార్థకం గీయతే ? న కస్యాపి ఇత్యర్థః। అతః తవ అపి తాపసత్వాత్ అకిఞ్చిత్కరస్య తేన సహ సఖ్యమేవ ముఖ్యమితి భావః॥ ౬౨ ॥

ననుయుష్మన్మృగబధశరహరణాభ్యాం ద్రోహిణో మమ తేన కథం సఖ్యం

అక్షమిష్ట తదయం ప్రమాద్యతాం
సంవృణోతి ఖలు దోషమజ్ఞతా॥ ౬౩ ॥

జన్మవేషతపసాం విరోధినీం
మా కృథాః పునరమూమపక్రియామ్।

ఆపదేత్యుభయలోకదూషణౌ

వర్త్తమానమపథే హి దుర్మతిమ్॥౬౪॥

స్యాత్ ? ఇత్యాశఙ్క్య సత్యం తథాపి తావత్ మృగబధాపరాధః క్షమిష్యత ఇత్యాహ। అభ్యఘానీతి। త్వయా మునిచాపలాత్ బ్రాహ్మణచాపల్యాత్ ఇత్యర్థః। క్షితిపతేః అస్మత్స్వామినః పరిగృహ్యత ఇతి పరిగ్రహః తేన స్వీకృత ఇత్యర్థః। "పరిగ్రహః పరిజనే పత్న్యాం స్వీకారమూలయోః" ఇతి విశ్వః। యత్ మృగో అభ్యఘాని అభిహత ఇతి। హన్తేః కర్మణి లుఙ్। తద్ధననమ్ అయం అస్మత్స్వామీ అక్షమిష్ట సోఢవాన్ ఏవ। తథాహి ప్రమాద్యతామ్ అవిమృష్యకారిణామ్ ఇత్యర్థః। దోషమ్ అపరాధమ్ అజ్ఞతా అజ్ఞానితా సంవృణోతి ఆచ్ఛాదయతి। న అజ్ఞస్య అపరాధో గణ్యత ఇత్యర్థః॥౬౩॥

అథ సుహృద్భావేన హితమ్ ఉపదిశతి। జన్మేతి। జన్మ సత్కులే ప్రసూతిః వేషో జటావల్కలాదిః తపో నియమః తేషాం విరోధినీం విరుద్ధామ్ అమూమ్ ఏవంవిధామ్ అపక్రియామ్ అపకారం పునః ఇతః పరమిత్యర్థః। మా కృథాః మా కురు। కరోతేః కర్త్తరి మాఙిలుఙ్। "వయోవృద్ధ్యర్థవాగ్వేషశ్రుతాభినయకర్మణామ్। ఆచరేత్ సదృశీం వృత్తిమజిహ్మామశఠాం తథా।" ఇతి స్మరణాత్। ఉక్తవైపరీత్యే దోషమాహ। ఆపదితి। హి యస్మాత్ అపథే వర్త్తమానం దుర్మతిం పురుషమ్ ఇతి శేషః। ఉభౌ లోకౌదూషయతి హన్తీతి ఉభయలోకదూషణీ। "తద్ధితార్థ" ఇత్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః। ఆపత్

యష్టుమిచ్ఛసి పితౄన్ న సామ్ప్రతం

సంవృతోఽర్చిచయిషుర్దివౌకసః।

దాతుమేవ పదవీమపి క్షమః

కిం మృగేఽఙ్గ విశిఖం న్యవీవిశః॥౬౫॥

సజ్జనోఽసి విజహీహి చాపలం

సర్వదా క ఇవ వా సహిష్యతే।

ఏతి ప్రాప్నోతి। సమాసవిషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఏవ సాధుః। యదాహ కైయటః—“ఉభాదుదాత్తో నిత్యమితి నిత్యగ్రహణస్యేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్య ప్రయోగో మా భూత్। ఉభశబ్దస్యైవ రూపం యథా స్యాదిత్యుభయత్రేత్యాది భవతి” ఇతి॥౬౪॥

యదుక్తమ్ “అభ్యఘాని” ఇతి తదేవ స్ఫుటయతి। యష్టుమితి। సాంప్రతం సమ్ప్రతి। “సమ్ప్రతీదానీమధునా సాంప్రతం తథా” ఇత్యమరః। పితౄన్ కవ్యాదాన్ యష్టుమ్ అర్చయితుం న ఇచ్ఛసి యతః సంవృతః ఏకాన్తే స్థితః। తథా దివౌకసః దేవాన్ అర్చిచయిషుః అపి అర్చయితుమ్ ఇచ్ఛురపి నాసి। అతో న పిత్రర్థే ఇయం హింసా న అపి దేవతార్థా తదారాధనే తద్విహితత్వాత్ ఇతి భావః। అథ “సర్వత ఆత్మానం గోపాయీత” ఇతి శ్రుతేః ఆత్మరక్షార్థమ్ ఇతి చేత్ న ఇత్యాహ। దాతుమితి। అఙ్గ హే పదవీం మార్గం దాతుమేవ న తు హన్తుం మునిత్వాత్ ఇతి భావః। క్షమోఽపి యోగ్యః సన్ అపి। కిం కిమర్థం మృగే విశిఖం న్యవీవిశః నివేశితవాన్। విశతేర్ణ్యన్తాల్లుఙ్। అభిధావతో మృగాత్ అపసరణేనైవ ఆత్మరక్షణే కర్తవ్యే యదబధీః తత్ చాపలమేవ। “మా హింస్యాత్ సర్వభూతాని” ఇతి శ్రుతినిషేధాత్ ఇతి భావః॥౬౫॥

కిం బహునా పరమార్థః శ్రూయతామిత్యాహ। సజ్జన ఇతి।

వారిధీనివ యుగాన్తవాయవః
క్షోభయన్త్యనిభృతా గురూనపి॥౬౬॥

అస్త్రవేదవిదయం మహీపతిః
పర్వతీయ ఇతి మావజీగణః।
గోపితుం భువమిమాం మరుత్వతా
శైలవాసమనునీయ లమ్భితః॥౬౭॥

సజ్జనోఽసి అత ఏవ చాపలం చపలస్య కర్మ విజహీహి త్యజ। జహాతేర్లోట్। “ఆ చ హౌ” ఇతీకారః। సర్వదా క ఇవ వా కో వా సహిష్యతే। ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే। వాశబ్దోఽవధారణే।

అసహనే కారణమాహ। వారిధీనితి। అనిభృతాః చపలాః పునః అకార్యకారిణో గురూన్ ధైర్యయుక్తాన్ అపి యుగాన్తవాయవః ప్రలయపవనాః గురూన్ విశాలాన్ అపి వారిధీనివ సముద్రానివ క్షోభయన్తి। ఉపమానుప్రాణితోఽయమర్థాన్తరన్యాసః॥౬౬॥

నన్వయం కిరాతః క్షుభితః కిం కరిష్యతి ? తత్రాహ। అస్త్రేతి అయం మహీపతిః అస్త్రవేదవిత్ నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ ఇతి భావః। అతః పర్వతే భవః పర్వతీయః। "పర్వతాచ్చ" ఇతి ఛప్రత్యయః। ఇతి హేతోః మావజీగణః వనేచరబుద్ధ్యా మావజ్ఞాసీరిత్యర్థః। గణయతేర్మాఙి లుఙ్। "ఈ చ గణః" ఇతీకారః। నను ఈదృశశ్చేత్ కిమిహ వనే వససి ? తత్రాహ। గోపితుమితి। మరుత్వతా ఇన్ద్రేణ ఇమాం భువం గోపితుం రక్షితుమ్। "ఆయాదయ ఆర్ద్ధధాతుకే వా" ఇతి వికల్పాత్" "గుపుధూప ఇత్యాదినా న ఆయప్రత్యయః। అనునీయ ప్రార్థ్యం శైలవాసం లమ్భితః ప్రాపితః। "ణ్యన్తే కర్తు్శ్చ కర్మణః" ఇతి వచనాదణికర్త్రుకర్మణి క్తః। "గతిబుద్ధి" ఇత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వమ్॥౬౭॥

తత్తితిక్షితమిదం మయా మునేః

ఇత్యవోచత వచశ్చమూపతిః।

బాణమత్రభవతే నిజం దిశన్

ఆప్నుహి త్వమపి సర్వసమ్పదః॥౬౮॥

ఆత్మనీనముపతిష్ఠతే గుణాః

సమ్భవన్తి విరమన్తి చాపదః।

ఇత్యనేకఫలభాజి మా స్మ భూత్

అర్థితా కథమివార్యసఙ్గమే॥౬౯॥

దృశ్యతామయమనోకహాన్తరే

ఉపసంహరతి। తదితి। తత్ తస్మాత్ మునిచాపలాత్ మునేః సమ్బన్ధి ఇదం మృగబధరూపం మయా తితిక్షితం సోఢమ్ ఇతి వచః చమూపతిః అవోచత। శరద్రోహస్య ప్రత్యర్పణమేవ ప్రతీకార ఇత్యాహ। అత్రభవతే పూజ్యాయ స్వామినే। అత్రభవాన్ వ్యాఖ్యాతః

నిజం బాణం నదీయమేవ శరం దిశన్ ప్రత్యర్పయన్ త్వమపి సర్వసమ్పదః ఆప్నుహి సఖ్యేన ఇతి భావః॥౬౮॥

నను మహ్యమేతమ్ సఖ్యమేవ న రోచతే కిం పునః తన్మూలాః సమ్పదః ? తత్రాహ। ఆత్మనీనమితి। ఆత్మనే హితమ్ ఆత్మనీనమ్। "ఆత్మన్ విశ్వజనభోగోత్తరపదాత్ ఖః" ఉపతిష్ఠతే సఙ్గచ్ఛతే। "ఉపాద్దేవపూజా సఙ్గతికరణమిత్రకరణపథిషు" ఇతి వక్తవ్యాత్ ఆత్మనేపదమ్। గుణాః వినయాదయః సమ్భవన్తి ఆపదశ్చ విరమన్తి। "వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః" ఇతి పరస్మైపదమ్। ఇతి అనేకఫలభాజి ఆర్యసఙ్గమే సాధుసఙ్గతౌ అర్థితా అపేక్షా కథమివ మా స్మ భూత్ ? సర్వదా భవత్యేవ॥౬౯॥

తిగ్మహేతిపృతనాభిరన్వితః।

సాహివీచిరివ సిన్ధురుద్ధతః

భూపతిః సమయసేతువారితః॥౭౦॥

సజ్యం ధనుర్వహతి యోఽహిపతిస్థవీయః

స్థేయాన్ జయన్ హరితురఙ్గమకేతులక్ష్మీమ్।

అస్యానుకూలయ మతిం మతిమన్ననేన।

సఖ్యా ముఖం సమభియాస్యసి చిన్తితాని॥౭౧॥

ఇతి కిరాతార్జునీయం దూతవాక్యం నామ

త్రయోదశః సర్గః॥౧౩॥

న చ అయం దూరే వర్త్తతే ఇత్యాహ। దృశ్యతామితి। తిగ్మహేతిభిః తీక్ష్ణాయుధాభిః। "హేతిర్జ్వాలాస్త్రసూర్యాంశుషు" ఇతి హేమచన్ద్రః। పృతనాభిః వాహినీభిః "వాహినీ పృతనా చమూః" ఇత్యమరః। అన్వితః భూపతిః। సహాయః ససర్పాః వీచయో యస్య స సిన్ధుః సుముద్ర ఇవ ఉద్ధతః కిన్తు సమయో మర్యాదా సేతురివ స సమయసేతుః తేన వారితః సన్। హస్తేన నిదిర్శన్ ఆహ। అయమనోకహాన్తరే ద్రుమాన్తర్ధానం వర్త్తత ఇతి శేషః। దృశ్యతామ్। "అనోకహః కుటః శాన్తః పలాశీ ద్రుద్రుమాగమాః" ఇత్యమరః॥౭౦॥

అథ అస్య విజ్ఞాపనమేవ ఆహ। సజ్యమితి। స్థేయాన్ స్థిరతరః। “ప్రియస్థిర” ఇత్యాదినా స్థాదేశః। యః చమూపతిః హరితురఙ్గమకేతోః ఇన్ద్రధ్వజస్య లక్ష్మీం శోభాం జయన్ అహిపతిః శేషః ఇవ స్థవీయః స్థూలతరమ్ “స్థూలదూర” ఇత్యాదినా పూర్వగుణయణాదిపరలోపౌ। సహ జ్యయా సజ్యం ధనుః వహతి। హే మతిమన్ ! అస్య చమూపతేః మతిమ్ అనుకూలయ అనుకూలాం కురు సఖ్యం కుర్విత్యర్థః।

చతుర్దశః సర్గః।

తతః కిరాతస్య వచోభిరుద్ధతైః

పరాహతః శైల ఇవార్ణవామ్బుభిః।

జహౌ న ధైర్య్యం కుపితోఽపి పాణ్డవః

సుదుర్గ్రహాన్తకరణా హి సాధవః॥౧॥

సలేశముల్లిఙ్గితశాత్రవేఙ్గితః

కృతీ గిరాం విస్తరతత్త్వసంగ్రహే।

అయం ప్రమాణీకృతకాలసాధనః

ప్రశాన్తసంరమ్భ ఇవాదదే వచః॥౨॥

మతిమత్తాయాః ఫలమ్ ఏతదితి భావః। కుతః ? సఖ్యా అనేన చమూపతినా హేతునా సుఖమ్ అక్లేశేన చిన్తితాని మనోరథాన్ సమభియాస్యసి ప్రాప్స్యసి। వసన్తతిలకావృత్తమ్॥౭౧॥

ఇతి కిరాతార్జునీయే త్రయోదశసర్గవ్యాఖ్యా సమాప్తా।

తత ఇతి। తతః కిరాతవాక్యానన్తరమ్ ఉద్ధతైః ప్రగల్భైః కిరాతస్య వచోభిః అర్ణవామ్బుభిః శైల ఇవ పరాహతోఽభిహత అత ఏవ కుపితోఽపి పాణ్డవః ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం న జహౌ న తత్యాజ।ఉత్పన్నమపి కోపం స్తమ్భయామాస ఇత్యర్థః। తథాహి మాధవః సజ్జనాః సదుర్గ్రహం సుష్ఠు దురాసదమ్ అప్రతికుప్యమన్తఃకరణం యేషాం తే సుదుర్గ్రహాన్తఃకరణా హి। అర్థాన్తరన్యాసః॥౧॥

సలేశమితి। సహ లేశైః సలేశం సకలం యథా తథా ఉల్లిఙ్ఘితమ్ ఉద్భూతలిఙ్గం కృతం లిఙ్గైః ; తద్వాక్యమఙ్గిభిః ఏవ సమ్యగవ-

వివిక్తవర్ణాభరణా సుఖశ్రుతిః

ప్రసాదయన్తీ హృదయాన్యపి ద్విషామ్।

ప్రవర్త్తతే నాకృతపుణ్యకర్మణాం

ప్రసన్నగమ్భీరపదా సరస్వతీ॥3॥

గతమ్ ఇత్యర్థః। శత్రురేవ శాత్రవః। స్వార్థే అణ్ప్రత్యయః। తస్య ఇఙ్గితమ్ అభిప్రాయః తదుల్లిఙ్గితం యేన సః। గిరాం వాచాం సమ్బన్ధిని విస్తరే తత్త్వసంగ్రహే అర్థసఙ్క్షేపే। వైభాషికో ద్వన్ద్వైకవద్భావః। కృతీ కుశలః ప్రమాణీకృతం ప్రధానీకృతం కాల ఏవ సాధనం యేన సః అవసరోచితం వివక్షుః ఇత్యర్థః। అయం పాణ్డవః ప్రశాన్తసంరమ్భః సఙ్క్షోభరహిత ఇవ వచః ఆదదే ఉవాచ ఇత్యర్థః॥౨॥

మాన్త్వపూర్వకమేవాహ। వివిక్తేతి। వివిక్తాః సంయోగాదినా ఆశ్లిష్టాః స్ఫుటోచ్చారితా వర్ణాః అక్షరాణి ఏవ ఆభరణాని యస్యాః సా అన్యత్ర తు వివిక్తాని శుద్ధాని వర్ణఃరూపమ్ ఆభరణాని చ యస్యాః సా। "వర్ణో ద్విజాదౌ శుక్లాదౌ స్తుతౌ వర్ణం తు వాక్షరే" ఇత్యుభయత్రాపి అమరః। సుఖా శ్రుతిః శ్రవణం యస్యాః సా సుఖశ్రుతిః శ్రావ్యా ఇత్యర్థః। అన్యత్ర శ్రూయతే ఇతి శ్రుతిః వాక్ సా సుఖా యస్యాః సా మఞ్జు భాషిణీత్యర్థః ద్విషామపి హృదయాని ప్రసాదయన్తీ కిం పునః సుహృదామితి భావః। ప్రసన్నాని వాచకాని గమ్భీరాణి అర్థగురుణి చ పదాని సుప్తిఙన్తరూపాణి యస్యాః సా। అన్యత్ర తు ప్రసన్నా విమలా గమ్భీరపదా అలసచరణ సరస్వతీ వాక్। "గౌర్వాగ్వాణీ సరస్వతీ" ఇత్యమరః। న కృతం పుణ్యకర్మం యైః తేషః న ప్రవర్త్తతే న ప్రసరతి కిన్తు సుకృతినామేవ ఇత్యర్థః। భవద్వాణీ చ ఏవంవిధేతి ధన్యః భవాన్ ఇతి భావః। అత్ర కాచిత్

నాయికా వాగ్దేవతా చ ప్రతీయతే। తత్రాదౌ సమాసోక్తిరలఙ్కారః విశేషణసామ్యేన అప్రస్తుతప్రతీతేః అతఏవ న శ్లేషః॥౩॥

భవన్తి తే సభ్యతమా విపశ్చితాం

మనోగతం వాచి నివేశయన్తి యే।

నయన్తి తేష్వప్యుపపన్ననైపుణా

గభీరమర్థం కతిచిత్ ప్రకాశతామ్॥౪॥

స్తువన్తి గుర్వీమభిధేయసమ్పదం

విశుద్ధిముక్తేరపరే విపశ్చితః।

ఇతి స్థితాయాం ప్రతిపూరుషం రుచౌ

సుదుర్లభాః సర్వమనోరమా గిరః॥౫॥

భవన్తీతి। తే పురుషాః విపశ్చితాం విదుషామ్। "విద్వాన్ విపశ్చిద్దోషజ్ఞ" ఇత్యమరః। మధ్యే సభ్యతమాః సభాయాం సాధుతమా నిపుణతమాః। "సాధుః సమర్థో నిపుణశ్చ" ఇతి కాశికాయామ్। భవన్తి యే మనోగతం మనసా గృహీతమర్థం వాచి నివేశయన్తి వాచా ఉద్గిరన్తీత్యర్థః। తేషు వక్తృషు అపి ఉపపన్ననైపుణాః సమ్పాదితకౌశలాః కతిచిత్ ఏవ గభీరం నిగూఢ఼మ్ అర్థం ప్రకాశతాం స్ఫుటతాం నయన్తి। లోకే తావత్ జ్ఞాతార ఏవ దుర్లభా తత్రాపి వక్తారః తత్రాపి నిగూఢ఼ార్థప్రకాశకాః త్వయి సర్వమ్ అస్తి ఇతి స్తుతిః। వనేచరవాక్యరహస్య' జ్ఞాతమ్ ఇతి స్వయమపి తాదృశ ఏక ఇతి హృదయమ్॥౪॥

స్తువన్తీతి। కిఞ్చ కేచిత్ గుర్వీమ్ అభిధేయసమ్పదమ్ అర్థసమ్పత్తిమ్ స్తువన్తి। అపరే విపశ్చితః ఉక్తేః శబ్దస్య విశుద్ధిం సామర్థ్యం స్తువన్తి। ఇతి ప్రతిపూరుషం రుచౌ ప్రీతౌ స్థితాయాం సర్వమనోరమాః సర్వేషాం శబ్దార్థరుచీనాం పుంసాం మనోరమా గిరః సుదులభాః। త్వద్గిరస్తు సర్వమనోరమా ఉక్తసర్వగుణసమ్పత్త్యా ఇతి భావః॥౫॥

సమస్య సమ్పాదయతా గుణైరిమాం

త్వయా సమారోపితభార! భారతీమ్।

ప్రగల్భమాత్మా ధురి ధుర్య ! వాగ్మినాం
వనేచరేణాపి సతాధిరోపితః ॥౬॥

ప్రయుజ్య సామాచరితం విలోభనం
భయం విభేదాయ ధియః ప్రదర్శితమ్।
తథాభియుక్తశ్చ శిలీముఖార్థినా
యథేతరన్న్యాయ్యమివావభాసతే ॥౭॥

నమస్యేతి। ధురం వహతీతి ధుర్యః తత్సమ్బోధనే హే ధుర్య ! హే కార్యనిర్వాహక ! "ధురో యడ్ఢకౌ" ఇతి యత్ప్రత్యయః। అత ఏవ సమారోపితభార ! స్వామినా నిహితసన్ధ్యాదికార్యభార హై। తదాహ మనుః—"దూతే సన్ధివిపర్యయౌ" ఇతి। ఇమాం శాన్తతావినయయోగీత్యాదికాం భారతీం వాచం గుణైః వివిక్తవర్ణత్వాదిభిః సమస్య సంయోజ్య ప్రగల్భం నిర్భీక యథా తథా సమ్పాదయతా రచయతా వ్యాహరతా ఇత్యర్థః। త్వయా వనేచరేణ అపీత్యర్థః। సతా అపిశబ్దో విరోధద్యోతనార్థమ్। ఆత్మా స్వయం వాగ్మినాం వాచోయుక్తిపటూనామ్। "వాచోయుక్తిపటుర్వాగ్మీ" ఇత్యమరః। "వాచో గ్మినిః" ఇతి మత్వర్థీయో గ్మినిప్రత్యయః। ధుర్యగ్రేఽధిరోపితః ఆస్థాపిత ఇత్యర్థః। "రుహః పోఽన్యతరస్యామ్" ఇతి పకారః। అత్ర మనుః—"వపుష్మాన్ వీతభీర్వాగ్మీ దూతో రాజ్ఞః ప్రశస్యతే" ఇతి ॥౬॥

వాగ్మితామేవాహ। ప్రయుజ్యేతి। శాన్తతా వినయయోగీత్యాదినా సామ సాన్త్వమ్। "సామ సాన్త్వముభే సమే" ఇత్యమరః। ప్రయుజ్య నియుజ్య విలోభనం ప్రలోభనమ్ "మిత్రమిష్టమ్" ఇత్యాదినా

విరోధి సిద్ధేరితి కర్తు_ముద్యతః
స వారితః కిం భవతా న భూపతిః ?।
హితే నియోజ్యః ఖలు భూతిమిచ్ఛతా
సహార్థనాశేన నృపోఽనుజీవినా ॥౮॥

ధ్రువం ప్రణాశః ప్రహితస్య పత్రిణః

శిలోచ్చయే తస్య విమార్గణం నయః।

ఆచరితం సమ్పాదితమ్। తథా ధియో బుద్ధేర్విభేదాయ వ్యామోహనార్థమ్ "శక్తిరర్థపతిషు" ఇత్యాదినా భయం ప్రదర్శితమ్। కిం చ శిలాముఖార్థినా న తు న్యాయార్థినా ఇతి భావః। త్వయా ఇతి శేషః। "నాభియోక్తుమ్" ఇత్యాదినా తథా అభియుక్తం కథితం యథా ఇతరత్ న్యాయాదన్యత్ అన్యాయ్యమ్ ఈత్యర్థః। న్యాయ్యం న్యాయాత్ అనపేతమివ అవభాసతే ఇతి ఉపమా। అనేన వాగ్మినామ్ అగ్రసరోఽసి ఇతి భావః॥౭॥

తతః కిమత ఆహ। విరోధీతి। కిన్తు సిద్ధేః ఫలస్య విరోధి విఘాతకమ్ ఇతి ఇదమ్ అస్మదాస్కన్దనరూపం కర్మ్మ కర్తు_మ్ ఉద్యతః స భూపతిః మహీపతిః భవతా ధుర్యేణ ఇతి భావః। కిం న వారితో నివర్త్తి_తః। నివారణే హేతుమాహ। భూతిమిచ్ఛతా ఇహాముత్ర చ శ్రేయోఽర్థినా సహ సహచరితౌ అర్థనాశౌ స్వార్థానర్థౌ యస్య తేన సహ అర్థనాశేన సమానసుఖదుఃఖేన ఇత్యర్థః। అనుజీవినా భృత్యేన నృపః స్వామీ హితే నియోజ్యో నియమ్యః ఖలు। అన్యథా స్వామిద్రోహపాతకీ శ్రేయసో భ్రష్టః స్యాత్ ఇతి భావః॥౮॥

తర్హి నో బాణః క్వ గతః కిమత్ర వా న్యాయ్యం తత్రాహ। ధ్రువమితి। ప్రహితస్య ప్రయుక్తస్య పత్రిణః శరస్య ప్రణాశోఽదర్శనం ధ్రువం నిశ్చితమ్। ప్రహితశ్చేత్ ఇతి భావః తస్య నష్టస్య పత్రిణః శిలో-

న యుక్తమత్రార్యజనాతిలఙ్ఘనం

దిశత్యపాయం హి సతామతిక్రమః॥౯॥

అతీతసంఖ్యా విహితా మమాగ్నినా

శిలీముఖాః ఖాణ్డవమత్తుమిచ్ఛతా।

అనాదృతస్యామరసాయకేష్వపి

స్థితా కథం శైలజనాశుగే ధృతిః?॥౧౦॥

యది ప్రమాణీకృతమార్య్యచేష్టితం

కిమిత్యదోషేణ తిరస్కృతా వయమ్ ?।

చ్ఛ్రయే శైలే। "అద్రిగోత్రగిరిగ్రావాచలశైలశిలోచ్చ్రయాః" ఇత్యమరః। విమార్గణమ్ అన్వీక్షణం నయో న్యాయ్యః। "అభీక్షణం విచయనం మార్గణం మృగణా నృగః" ఇత్యమరః। అత్ర విషయే ఆర్య్యజనాతిలఙ్ఘనం సజ్జనవ్యతిక్రమో న యుక్తమ్ హి యస్మాత్ కారణాత్ మతామ్ అతిక్రమోఽపాయమ్ అనర్థం దిశతి దదాతి॥౯॥

యదుక్తమ్ "హర్త్తు_మర్హసి" ఇతి తత్ర ఉత్తరమాహ। అతీతేతి ఖాణ్డవమ్ ఇన్ద్రవనమ్ అత్తుం భక్షయితుమ్ ఇచ్ఛతా అగ్నినా సమ అతీతసఙ్ఖ్యా అసఙ్ఖ్యాః శిలీముఖాః శరాః విహితాః దత్తాః ఖాణ్డవదాహే అక్షయతూణీరదానముక్తం భారతే। అతః అమరమాయకేషు అపి అనాదృతస్య ఆదరరహితస్య। భావే క్తః తతః నఞా బహువ్రీహిః। మమ కథం శైలజనాశుగే కిరాతబాణే ధృతిః ఆస్థా స్థితా ? న కథఞ్చిత్ ఇత్యర్థః। అతో న అపహారశఙ్కా కార్య్యా ఇత్యర్థః ॥౧౦॥

యదుక్తమ్ "స్మర్య్యతే తనుమృతామ్" ఇత్యాదినా సదాచారః ప్రమాణమ్ ఇతి తత్రోత్తరమాహ। యదీతి। ఆర్య్యచేష్టితం సచ్చరితం ప్రమాణీకృతం యది సాధుత్వేన అఙ్గీకృతం యది ఇత్యర్థః। తర్హి అదో

అయాతపూర్వా పరివాదగోచరం

సతాం హి వాణీ గుణమేవ భాషతే॥౧౧॥

గుణాపవాదేన తదన్యరోపణాత్

భృశాధిరూఢ఼స్య సమఞ్జసం జనమ్।

ద్విధేవ కృత్వా హృదయం నిగూహతః

స్ఫురన్నసాధోర్వివృణోతి వాగసిః॥౧౨॥

వనాశ్రయాః కస్య మృగాః పరిగ్రహాః ?

షేణ దోషాభావేఽపి। “క్వచిత్ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి నఞ్సమాసః” ఇతి భాష్యకారః। ఉపలక్షణే తృతీయా। వయం కిమ్ ఇతి తిరస్కృతాః న యుక్తమ్ ఇత్యర్థః। హి యస్మాత్ పరివాదగోచరం పరనిన్దాస్పదమ్ అయాతపూర్వా సతాం వాణీ గుణమేవ భాషతే న దోషం అతః తే మృషాదోషభాషిణో న సదాచారప్రామాణ్యబుద్ధిః ఇతి భావః। పూర్వం న యాతా ఇతి అయాతపూర్వా। సుప్సుపేతి సమాసః। పరత్వాత్ సర్వనామ్నో నిష్ఠాయాః పూర్వనిపాతః। “స్త్రియాః పుంవత్” ఇత్యాదినా పుంవద్భావః పూర్వలిఙ్గతా చ। అర్థాన్తరన్యాసః॥౧౧॥

నను అప్రత్యక్షా పరబుద్ధిః కథం దుష్టా ఇతి నిశ్చీయతే తత్రాహ। గుణేతి। గుణాపవాదేన విద్యమానగుణాపహ్నవేన తదన్యరోపణాత్ తస్మాత్ గుణాత్ అన్యస్య దోషస్య అవిద్యమానస్య ఏవ ఆరోపణాత్ చ సమఞ్జసం జనం సుజనం భృశాదిరూఢస్య అతిమాత్రమ్ ఆక్రమ్య స్థితస్య అభిక్షిప్తస్య ఇత్యర్థః। కర్త్తరి క్తః। నిగూహతో హృదయం సంవృణ్వతోఽపి అసాధోః అనార్యస్య హృదయం కర్మ స్ఫురన్ విలసన్ వాగేవాసిః కృత్వా భిత్త్వేవ వివృణోతి। దుష్టయా వాచైవ తత్పూర్వికాయాః బుద్ధేః అపి దౌష్ట్యమ్ అనుమీయతే ఇతి భావః। వాగసిః ఇత్యత్ర రూపకం ద్విధాకరణరూపకసాధకమ్॥౧౨॥

శృణాతి యస్తాన్ ప్రసభేన తస్య తే।
ప్రహీయతామత్ర నృపేణ మానితా
న మానితా చాస్తి భవన్తి చ శ్రియః॥౧౩॥

న వర్త్మ కస్మైచిదపి ప్రదీయతామ్
ఇతి వ్రతం మే విహితం మహర్షిణా।
జిఘాంసురస్మాన్నిహతో మయా మృగః
వ్రతాభిరక్షా హి సతామలఙ్క్రియా॥౧౪॥

యదుక్తమ్ “అభ్యఘాని” ఇతి తత్ర ఉత్తరమాహ। వనేతి। వనాశ్రయాః అతఏవ మృగాః కస్య పరిగ్రహాః ? న కస్యాపి ఇత్యర్థః। కిన్తు యః తాన్ మృగాన్ ప్రసభేన బలాత్కారేణ శృణాతి హినస్తి। “శౄ హింసాయామ్” ఇతి ధాతోః లట్। తే మృగాః తస్య హన్తుః పరిగ్రహాః పరిగ్రాహ్యాః హన్తా చ అహమ్ ఏవేతి భావః। నను మమాయమ్ ఇతి అభిమానాత్ నృపస్య స్వత్వమ్ ఇతి

ఆశఙ్క్యాహ। అత్ర మృగే నృపేణ మానితా మమ ఇతి అభిమానినా ప్రహీయతాం త్యజ్యతాం కుత ఇతి ఆశఙ్క్యాహ నేతి। మానితా చ అస్తి శ్రియః స్వాని చ భవన్తీతి న। కిన్తు న భవన్తి ఏవ। సత్యామ్ అభిమానితాయామ్ ఇత్యర్థః। అభిమానమాత్రేణ స్వత్వేఽతిప్రసఙ్గాత్ ఇతి భావః॥౧౩॥

"యష్టుమిచ్ఛసి పితౄన్" ఇత్యాదినా యత్ నిష్కారణమ్ అబధీరితి ఉపలబ్ధం తత్ర ఉత్తరమాహ నేతి। కస్మైచిదపి వర్త్మ న ప్రదీయతామ్ ఇతి ఏవం వ్రతం మహర్షిణా వ్యాసేన మే మహ్యం విహితమ్ ఉపదిష్టమిత్యర్థః। అస్మాత్ కారణాత్। జిఘాంసుః హన్తుమిచ్ఛుః ఆపతన్ అభిధావన్ అయం మృగో మయా నిహతః। హి యస్మాత్ వ్రతాభిరక్షా సతామ్ అలఙ్క్రియా న తు దోషః అతః ఆత్మరక్షణార్థమ్ అస్య బధో న నిష్కారణమ్ ఇత్యర్థః॥౧౪॥

మృగాన్ వినిఘ్నన్ మృగయుః స్వహేతునా
కృతోపకారః కథమిచ్ఛతాం తపః?।
కృపేతి చేదస్తు మృగః క్షతః క్షణాత్
అనేన పూర్వం న మయేతి కా గతిః?॥౧౫॥

అనాయుధే సత్త్వజిఘాంసతే మునౌ
కృపేతి వృత్తిర్మహతామకృత్రిమా।
శరాసనం బిభ్రతి సజ్యసాయకం
కృతానుకమ్పః స కథం ప్రతీయతే ?॥౧౬॥

"దుర్వచం తత్" ఇత్యాదినా యత్ సఙ్గాతం బన్ధుత్వముక్తం తత్రాచష్టే। మృగానితి। స్వమాత్మా ఏవ హేతుః తేన స్వహేతునా స్వార్థమ్ ఇత్యర్థః। "సర్వనామ్నస్తృతీయా చ" ఇతి తృతీయా। మృగాన్ వినిఘ్నన్ ప్రహరన్। మృగాన్ యాతీతి మృగయుర్వ్యాధః। "మృగయుర్వ్యాధశ్చ" ఇతి ఔణాదికో యుప్రత్యయాన్తో నిపాతః। "వ్యాధో మృగబధాజీవీ మృగయుర్లుబ్ధకోఽపి సః" ఇత్యమరః। తపః ఇచ్ఛతాం తపస్వినాం కథం కృతోపకారః ? న కథఞ్చిత్ ఇత్యర్థః। అథ కృపేతి చేత్ వ్యాధస్య అపి ఇతి శేషః। అస్తు కిం శుష్కకలహేన ఇతి భావః। పరన్తు యదుక్తమ్ "నిఘ్నతః పరనివర్హితమ్" ఇత్యాదినా తస్య ప్రథమప్రహర్తృత్వం

తదయుక్తమ్ ఇత్యాహ। మృగః క్షణాత్ క్షతః ఆవాభ్యాం యుగపదేవ విద్ధ ఇత్యర్థః। ఏవం సతి అనేన నృపేణ ఏవ పూర్వం హతో మయా తు న ఇత్యత్ర కా గతిః కిం ప్రమాణం పౌర్వాపర్యస్య దుర్లక్ష్యత్వాత్ ఇతి భావః। తథా చ యదుక్తమ్ "వ్రీడితవ్యమ్" ఇత్యుపాలమ్భః తస్య ఏవ కిం న స్యాత్ ఇతి భావః॥౧౫॥

పూర్వం "కృపేతి చేదస్తు" ఇత్యుక్తం సమ్ప్రతి తదపి అసహమాన ఆహ। అనాయుధ ఇతి। అనాయుధే నిరాయుధే సత్త్వేన కేనచిత్

అథో శరస్తేన మదర్థ ముజ్ఝితః

ఫలఞ్చ తస్య ప్రతికాయసాధనమ్।

అవిక్షతే తత్ర మయాత్మసాత్కృతే

కృతార్థతా నన్వధికా చమూపతేః॥౧౭॥

యదాత్థ కామం భవతా స యాచ్యతామ్

ఇతి క్షమం నైతదనల్పచేతసామ్।

ప్రాణినా జిఘాంసితే హన్తుమిష్టే। హన్తేః సన్నన్తాత్ కర్మణి క్తః। మునా విషయే కృపేతి వృత్తిః వ్యవహారో మహతాం మహాత్మనామ్ అకృత్రిమా అకపటా। సహ జ్యయా సజ్యః సాయకో యస్మిన్ తత్ శరాసనం ధనుర్బిభ్రతి దధతి మయి మ నృపః కథం కృతానుకమ్పః మయా ప్రతీయతే జ్ఞాయతే। ఇణః కమణి లట్। అక్షమే కృత్యా విహితా న తు క్షమే ఇత్యర్థః॥౧౬॥

అథ కృపామభ్య, పగమ్యాహ। అథో ఇతి। అథో ప్రశ్నే। మఙ్గలానన్తరారమ్భప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ" ఇత్యమరః। తేన నృపేణ మదర్థం యథా తథా। అర్థేన సహ నిత్యసమాసః। శరః ఉజ్ఝితః త్యక్తః తస్య ఫలఞ్చ ప్రతికాయస్య ప్రతిపక్షస్య సాధనం బధః। "సాధనం నిర్వృతౌ మేఢ్రే సైన్యే సిద్ధౌ బధే గతౌ" ఇతి విశ్వః। అవిక్షతే అఖిణ్డతే తత్ర తస్మిన్ ఫలే మయా ఆత్మసాత్ కృతే స్వాధీనీకృతే సతి। "తదధీనవచనే" ఇతి సాతిప్రత్యయః। చమూపతేః అధికా కృతార్థతా సాఫల్యమ్। నను ఖలు, స్వాయుధస్య పరత్రాణశత్రుబధపాత్రప్రతిపాదనాయ ఏకహేలయా సిద్ధేరిత్యర్థః। తథాపి అయం శరలోభ ఇతి కృపాలుతాయా మూలాన్యపి నికృన్తతీతి భావః॥౧౭॥

“మార్గణైరథ తవ ప్రయోజనమ్” ఇత్యాదినా యదుక్తం తన్నిరాచష్టే। యదితి। స నృపః కామం భవతా యాచ్యతామ్ ఇతి యదాత్థ మామితి

కథం ప్రసహ్యాహరణైషిణాం ప్రియాః
పరావనత్యా మలినీకృతాః శ్రియః ?॥౧౮॥

అభూతమాసజ్య విరుద్ధమీహిత
బలాదలభ్యం తవ లిప్సతే నృపః।
విజానతోఽపి హ్యనయస్య రౌద్రతాం
భవత్యపాయే పరిమోహినీ మతిః॥౧౯॥

అసిః శరా వర్మ ధనుశ్చ నోచ్చకైః
వివిచ్య కిం ప్రార్థితమీశ్వరేణ తే ?।

శేషః। ఏతదనల్పచేతసాం మనస్వినాం న క్షమం న యుక్తమ్”। కుతః ప్రసహ్య బలాత్ ఆహరణైషిణామ్ ఆహర్తుమిచ్ఛూనామ్। “క్షత్రియస్య విజితమ్” ఇతి స్మరణాదితి భావః। పరావనత్యా యాచ్ఞా దైన్యేన మలినీకృతాః శ్రియః కయం ప్రియాః న కథఞ్చిత్ ఇత్యర్థః॥౧౮॥

అథ పరేఙ్గితముద్ఘాట్య భయం దర్శయతి। అభూతమితి। తవ నృపోఽభూతమనృతమాసజ్య మిథ్యాభియుజ్యేత్యర్థః। “యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతమ్” ఇత్యమరః। అలభ్యం లబ్ధుమ్ అశక్యం విరుద్ధం విపరీతఫలకమ్ ఈహితం మనోరథం బనాత్ లిప్సతే లబ్ధుమిచ్ఛతి। న చ ఏతచ్చిత్రమ్ ఇత్యాహ। హి యస్మాత్ అనయస్య దుర్నయస్య రౌద్రతాం భయఙ్కరత్వం విజానతోఽపి పురుషస్య మతిః బుద్ధిరపాయే వినాశకాలే పరిమోహినీ భవతి। పరిముహ్యతి ఇతి పరిమోహినీ సంపృచాదిసూత్రేణ తాచ్ఛీల్యే ఘినుణ్ ప్రత్యయః। తథాచోక్తమ్। “వినిర్మితః కేన న దృష్టపూర్వా హేమ్నః కురఙ్గో న చ చ కుత్ర వార్తా। తథాపి తృష్ణా రఘునన్దనస్య వినాశకాలే విపరీతబుద్ధిః॥” ఇతి। తస్మాత్ వినాశకాలే బలాత్ విపరీతబుద్ధిః భవతీతి భావః॥౧౯॥

అథ సర్వథా లభ్యస్తే శరః తర్హి కిమ్ అనేన సుష్ఠు విశ్రబ్ధం

అథాస్తి శక్తిః కృతమేవ యాచ్ఞయా?

న దూషితః శక్తిమతాం స్వయంగ్రహః॥౨౦॥

సఖా స యుక్తః కథితః కథం త్వయా?

యదృచ్ఛయాఽసూయతి యస్తపస్యతే।

గుణార్జనోచ్ఛ్రాయవిరుద్ధబుద్ధయః

ప్రకృత్యమిత్రా హి సతామసాధవః॥౨౧॥

వాచ్యతాం శరోఽన్యద్వేత్యాహ। అమిరితి। అసిః ఖడ్గః శరాః వర్మ కవచమ్ ఉచ్చకైః ఉత్కృష్టం ధనుశ్చ తే తవ ఈశ్వరేణ స్వామినా వివిచ్య ఏకైకశః విభజ్య కిం న ప్రార్థితం ? న యాచితం, యేన ప్రయోజనం తదృస్యామీతి భావః। నపుంసకైకశేషః। అథ అస్య వీరాభిమానినో నృపస్య శక్తిరస్తి చేత్ ఇతి శేషః। యాచ్ఞా కృతమేవ అలమేవ సాధ్యాభావాత్ యాచితవ్యమేవ ఇత్యర్థః। గమ్యమానక్రియాపేక్షయా కరణత్వాత్ తృతీయా ఇత్యుక్తం ప్రాక్। కృతమితి నిషేధార్థమ్ అవ్యయమ్। యతః శక్తిమతాం స్వయంగ్రహః బలాద్గ్రహణం న దూషితః కిన్తు భూషణమ్ ఏవ వీరాణామ్ ఇతి భావః। క్షత్రియాణాం ప్రసహ్య విత్తాపహరణం న దూషితమితి భారతోక్తమ్॥౨౦॥

"రాఘవప్లవగరాజయోరివ" ఇత్యాదినా ఉపదిష్టం సఖ్యం ప్రత్యానష్టే। సఖేతి। స నృపః కథం త్వయా యుక్తో యోగ్యః సఖా కథితః? న కథఞ్చిత్ కథనీయ ఇత్యర్థః। కుతః ? యో నృపః తపస్యతే తపశ్చరతే అనపరాధినే ఇత్యర్థః। "క్రుధద్రుహ" ఇత్యాదినా సమ్ప్రదానత్వాత్ చతుర్థీ। యదృచ్ఛయా స్వైరవృత్త్యా। "యదృచ్ఛా స్వైరితా" ఇత్యమరః। అసూయాత అసూయాం కరోతి। "అసూయా తు దోషారోపో గుణేష్వపి ఇత్యమరః। ప్రత్యుత శత్రురేవ అయమిత్యాహ—హి యస్మాత్ గుణానామర్జనే యః ఉచ్ఛ్రాయః ఉత్కర్షః తస్య విరుద్ధా విముఖా బుద్ధిః

వయం క్వ వర్ణాశ్రమరక్షణోచితాః ?
క్వ జాతిహీనా మృగజీవితచ్ఛిదః ?।
సహాపకృష్టైర్మహతాం న సఙ్గతం
భవన్తి గోమాయుసఖా న దన్తినః॥౨౨॥

పరోఽవజానాతి యదజ్ఞతాజడః
తదున్నతానాం న విహన్తి ధీరతామ్।
సమానవీర్యాన్వయపౌరుషేషు యః
కరోత్యతిక్రాన్తిమసౌ తిరస్క్రియా॥౨౩॥

యేషాం తే తథా అసాధవో దుష్టాః సతాం సజ్జనానాం ప్రకృత్యమిత్రాః ప్రకృత్యా శత్రవః।
"ద్విడ్విపక్షాహితామిత్రదస్యుశాత్రవశత్రవః" ఇత్యమరః॥౨౧॥

హీనజాతివృత్తిత్వాత్ సఖ్యానర్హః స ఇత్యాహ। వయమితి। వర్ణాశ్రమరక్షణోచితాః విశుద్ధవృత్తయో వయం రాజానః క్వ ? జాతిహీనా మృగజీవితచ్ఛిదో హింసాజీవినో వ్యాధాః క్వ ? ఫలితమాహ। సహ అపకృష్టైః ఉక్తరీత్యా జాత్యా వృత్త్యా చ నికృష్టైః సహ మహతాం జాత్యా వృత్త్యా చ ఉత్కృష్టానాం సఙ్గతం సఖ్యం న ఘటతే ఇతి శేషః। తథాహి। దన్తినో గజాః గోమాయూనాం శృగాలానాం సఖాయో గోమాయుసఖాః న భవన్తి। "స్త్రియాం శివా భూరిమాయోగోమాయుర్మృగధూర్తకాః। శృగాలవఞ్చకక్రోష్టుఫేరుఫేరవజమ్బుకాః" ఇత్యమరః। అత్ర విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౨౨॥

నీచసఖ్యం కథమధిక్షిప్యత ఇతి చేత్ తత్రాహ। పర ఇతి। అజ్ఞతాజడఃో మోహాన్ధః పరోఽవజానాతి యత్తదవజ్ఞానమ్ ఉన్నతానాం మహతాం ధీరతాం న విహన్తి న వికారం జనయతి ఇత్యర్థః। క్రోష్టేవ సింహస్య ఇతి భావః। కిన్తు సమానాని తుల్యాని వీర్యా-

యదా విగృహ్ణాతి హతం తదా యశః
కరోతి మైత్రీమథ దూషితా గుణాః।

స్థితిం సమీక్ష్యోభయథా పరీక్షకః

కరోత్యవజ్ఞోపహతం పృథగ్జనమ్॥౨౪॥

మయా మృగాన్ హన్తురనేన హేతునా

విరుద్ధమాక్షేపవచస్తితిక్షితమ్।

శరార్థమేష్యత్యథ లప్స్యతే గతిం

శిరోమణిం దృష్టివిషాజ్జిఘృక్షతః॥౨౫॥

న్వయపౌరుషాణి శక్తికులవిక్రమాః యేషాం తేషు మధ్యే। నిర్ధారణో సప్తమీ। యః కశ్చిత్ ఇత్యర్థః। అతిక్రాన్తిమ్ అతిక్రమం కరోతి చేత్ అసౌ సదృశజనాతిక్రమః తిరస్క్రియా తిరస్కారః। యథా సింహే సింహస్య ఇతి భావః॥౨౩॥

తర్హి నీచే కీదృశీ వృత్తిః ? ఇత్యాశఙ్క్య సోపపత్తికమాహ। యదేతి। యదా విగృహ్ణాతి విరుణద్ధి పృథగ్జనేన ఇతి శేషః। తదా యశో హతం భవేత్। అథ మైత్రీం కరోతి తదా గుణా దూషితా భవేయురితి శేషః। ఇతి ఉభయథా స్థితిం సమీక్ష్య ప్రతర్క్య విమృష్య పరీక్షకో వివేచకః పృథగ్జనం నీచజనమ్ అవజ్ఞయా అనాదరేణ ఉపహతం తిరస్కృతం కరోతి ఉపేక్షతే ఇత్యర్థః॥౨౪॥

ఉపసంహరన్నాహ। మయేతి। అనేన హేతునా సన్ధివిగ్రహానర్థత్వేన కారణేన మయా మృగాన్ హన్తుః వ్యాధస్య సమ్బన్ధి। హన్తేః తృన్ప్రత్యయః అత ఏవ “న లోక” ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। విరుద్ధమ్ అతిపరుషమ్ ఆక్షేపవచః తిరస్కారవచనం తితిక్షితం సోఢమ్। నను సఖ్యానఙ్గీకారే బలాత్ శరం గ్రహీష్యతి ? ఇత్యా-

ఇతీరితాకూతమనీలవాజినం

జయాయ దూతః ప్రతితర్జ్య తేజసా।

యయౌ సమీపం ధ్వజినీముపేయుషః

ప్రసన్నరూపస్య విరూపచక్షుషః॥౨౬॥

తతోఽపవాదేన పతాకినీపతేః

చచాల నిర్హ్రాదవతీ మహాచమూః।

యుగాన్తవాతాభిహతేవ కుర్వతీ

నినాదమమ్భోనిధివీచిసంహతిః॥౨౭॥

రణాయ జైత్రః ప్రదిశన్నివ త్వరాం

తరఙ్గితాలమ్బితకేతుసన్తతిః।

ద్యాహ। శరేతి। అథ శరార్ధమేష్యతి దృష్టౌ విషం యస్య తస్మాత్ దృష్టివిషాత్ సర్పవిశేషాత్ శిరోమణిం జిఘృక్షతో గ్రహీతుమిచ్ఛతీ గతిం దశాం లప్స్యతే ప్రాప్స్యతి॥౨౫॥

ఇతీతి। ఇతీత్థమ్ ఈరితాకుతమ్ ఉక్తాభిప్రాయమ్ అనీలవాజినం శ్వేతాశ్వమ్ అర్జునం దూతో జయాయ తేజసా ప్రతాపేన ప్రతితర్జ్య అస్మాన్ జిత్వా క్వ గమిష్యసి ఇతి భీషయిత్వా ఇత్యర్థః। ధ్వజినీమ్ ఉపేయుషః సేనాసఙ్గతస్య ప్రసన్నరూపస్య అర్జునం ప్రతి ఇతి శేషః। విరూపచక్షుషః త్ర్యమ్బకస్య సమీపం యయౌ॥౨౬॥

తత ఇతి। తతః పతాకినీపతేః సేనాపతేః అపవాదేన ఆదేశేన। “అపవాదోఽపి ఆదేశః” ఇతి మఙ్ఖః। నిర్హ్రాదవతీ శబ్దవతీ మహాచమూః సేనా। యుగాన్తవాతైః అభిహతా అత ఏవ నినాదం కుర్వతీ అమ్భోనిధివీచిసంహతిః అర్ణవోర్మిసమూహ ఇవ చచాల॥౨౭॥

పురో బలానాం సఘనామ్బుశీకరః

శనైః ప్రతస్థే సురభిః సమీరణః॥౨౮॥

జయారవక్ష్వేడ఼ితనాదమూర్చ్ఛితః

శరాసనజ్యాతలవారణధ్వనిః।

అసమ్భవన్ భూధరరాజకుక్షిషు

ప్రకమ్పయన్ గామవతస్తరే దిశః॥౨౯॥

రణాయేతి। జేతా ఏవ జైత్రో జయనశీలః అనుకూల ఇత్యర్థః। జయతేః తృన్నన్తాత్ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్ స్వార్థం అణ్ప్రత్యయః। తరఙ్గితం సఞ్జాతతరఙ్గం యథా తథా ఆలమ్బితా అవస్థితాః కేతుసన్తతయో యేన సః సహ ఘనైః సాన్ద్రైః అమ్బుశీకరైః వర్తమానః సఘనామ్బుశీకరః సురభిః సమీరణః వాయుః రణాయ త్వరాం ప్రదిశన్నివ త్వరయన్నివ బలానాం సైన్యానాం పురః అగ్రే శనైః ప్రతస్య ప్రస్థితః వవౌ ఇత్యర్థః॥౨౮॥

జయేతి। జయారవైః వన్దినాం జయజయేతి శబ్దైః క్ష్వేళితనాదైః సింహనాదైశ్చ మూర్చ్ఛితో వర్ద్ధితః శరాసనజ్యానాం ధనుర్గుణానా తలవారణానాం చ ధ్వనిః భూధరరాజకుక్షిషు గిరిగుహాసు అసమ్భవన్ అమాన్ అవకాశమ్ అలభమాన ఇత్యర్థః। అత ఏవం గాం భువం ప్రకమ్పయన్। ఏతేన బలానాం బాహుల్యముక్తమ్। దిశోఽవతస్తరే వ్యానశే। ఋతశ్చ సంయోగాదేర్గుణః। అత్ర మూర్చ్ఛపదార్థస్య విశేషణగత్యా అసమ్భవనహేతుత్వాత్ కావ్యలిఙ్గం రూపకం తు గిరికుక్షిరూపాపేక్షయా ధ్వనేరాధేయస్య ఆధిక్యోక్తేః అధికాలఙ్కారశ్చ తేభ్యశ్చ ఇయమ్ అసమ్భవన్ ఇతి వ్యఞ్జకం వినా ఉత్థాప్యమానోపాత్తమూర్చ్ఛగుణనిమిత్తా ప్రతీయమానా క్రియోత్ప్రేక్షా తైః అఙ్గాఙ్గిభావేన సఙ్కీర్యతే ఇతి సఙ్కరః॥౨౯॥

నిశాతరౌద్రేషు వికాశతాం గతైః
ప్రదీపయద్భిః కకుభామివాన్తరమ్।
వనేసదాం హేతిషు భిన్నవిగ్రహైః
విపుస్ఫురే రశ్మిమతో మరీచిభిః॥౩౦॥

ఉదూఢవక్షఃస్థగితైకదిఙ్ముఖో
వికృష్టవిస్ఫారితచాపమణ్డలః।
వితత్య పక్షద్వయమాయతం బభౌ
విభుర్గణానాముపరీవ మధ్యగః॥౩౧॥

నిశాతేతి। నిశాతాః తీక్ష్ణాః అత ఏవ రౌద్రాః భీషణాశ్చ యే తేషు నిశాతరౌద్రేషు। విశేష్యవిశేషణయోః అన్యతరవిశేష్యత్వవివక్షాయామ్ ఇష్టత్వాత్ విశేషణసమాసః। వనే సీదన్తి ఇతి వనేసదాం వనేచరాణామ్। "సత్సూద్విష" ఇత్యాదినా క్విప్। "తత్పురుషే కృతి బహులమ్" ఇత్యలుక్। హేతిషు ఆయుధేషు। "హేతిః శస్త్రేఽపి పుంస్త్రియోః" ఇతి కేశవః। భిన్నవిగ్రహైః సంక్రాన్తమూర్తిభిః అతఏవ వికాశతాం విసృత్వరతాం గతైః అతఏవ కకుభాం దిశామ్ అన్తరం ప్రదీపయద్భిః ప్రజ్వాలయద్భిః ఇవ స్థితైః ఇతి ఉత్ప్రేక్షా। రశ్మిమతః సూర్యస్య। "మాదుపధాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః" ఇతి మతుపో మకారస్య న వకారః। మరీచిభిః కరైః "భానుః కరో మరీచిః స్త్రీపుంసయోః" ఇత్యమరః। విపుస్ఫురే బభాసే। స్ఫురతేః భావే లిట్॥౩౦॥

ఉదూఢ़ేతి। ఉదూఢ़ేన ఉన్నతేన వక్షసా స్థగితమ్ ఆచ్ఛాదితమ్ ఏకమ్ ఏకతరం దిఙ్ముఖం యేన సః వికృష్టమ్ ఆకృష్టమ్ అత ఏవ విస్ఫారితం నిర్ఘోషితం చాపమణ్డలం యేన స విభుః శివః ఆయతం

సుగేషు దుర్గేషు చ తుల్యవిక్రమైః

జవాదహం పూర్వికయా యియాసుభిః।

గణైరవిచ్ఛేదనిరుద్ధమాబభౌ

వనం నిరుచ్ఛ్వాసమివాకులాకులమ్॥౩౨॥

తిరోహితశ్వభ్రనికుఞ్జరోధసః

సమశ్నువానాః సహసాతిరిక్తతామ్।

విస్తృతం పక్షద్వయం పార్శ్వద్వయం వితత్య స్వమహిమ్నా వ్యాప్య। "పక్షః సాధ్యగరుత్పార్శ్వసహాయబలభిత్తిష్" ఇతి వైజయన్తీ। గణానాం మధ్యగో మధ్యస్థోఽపి ఉపxxxస్థిత ఇవ బభౌ। సర్వోన్నతత్వాత్ తథా లక్షిత ఇత్యర్థః॥౩౧॥

సుగేష్వితి। సుఖేన దుఃఖేన చ గచ్ఛన్తి ఏషు ఇతి సుగేషు సుగమేషు దుర్గేషు దుర్గమేషు చ సమవిషమదేశేషు ఇత్యర్థః। సుదురోః అధికరణార్థే డో వక్తవ్యః అతఏవ టిలోపః తుల్యవిక్రమైః లాఘవాత్ సమసఞ్చారైః। జవాదహంపూర్వికయా అహమహమికయా। "అహం

పూర్వమహంపూర్వమిత్యహంపూర్వికా ౖస్త్రియామ్" ఇత్యమరః। యియాసుభిః యాతుమిచ్ఛుభిః। యాతేః సన్నన్తాత్ ఉౖప్రత్యయః। గణైః ౖప్రమథైః। మనోజ్ఞాదిత్వాత్ వుౖఞ్ప్రత్యయః పృషోదరాదిత్వాత్ వృద్ధ్యభావః। "గణాః ౖప్రమథసఙ్ఘౌఘాః" ఇతి వైజయన్తీ। అవిచ్ఛేదేన నిరుద్ధం అత ఏవ ఆకులాకులమ్ ఆకులౖప్రకారమ్। "ౖప్రకారే గుణవచనస్య" ఇతి ద్విర్భావః। వనం నిరుచ్ఛ్వాసం నిరుద్ధౖప్రాణమ్ ఇవ ఆబభౌ ఇతి ఉౖత్ప్రేక్షా॥3౨॥

తిరోహితేతి। కిరాత సేనైన్యః తిరోహితాని ఛన్నాని శ్వౖభనికుఞ్జరోధాంసి గర్తకుఞ్జతటాని యాసాం తాః అత ఏవ భువః ౖప్రదేశాః సహసా అతిరిక్తతామ్ ఉత్తానతాం సమశ్నువానాః ఆప్నువత్యః।

కిరాత సైన్యైరపిధాయ రేచితా

భువః క్షణం నిమ్నతయేవ భేజిరే॥33॥

పృథూరుపర్యస్తవృహల్లతాతతిః

జవానిలాఘూర్ణితశాలచన్దనా।

గణాధిపానాం పరితః ౖప్రసారిణీ

వనాన్యవాఞ్చీవ చకార సంహతిః॥3౪॥

తతః సదర్పం ౖప్రతనుం తపస్యయా

మదౖస్రుతిక్షామమివైకవారణమ్।

అపిధాయ ఆచ్ఛాద్య రేచితా రిక్తీకృతాః ముక్తాః క్షణం నిమ్నతయా గామ్భీర్యేణ భేజిరే ఇవ ౖప్రాప్తా ఇవేత్యుౖత్ప్రేక్షా। సైన్యైః యా భువో వ్యాప్తాస్తా ఉత్తానాః ౖప్రతీయన్తే తైః ముక్తాస్తా ఏవ నిమ్నాః ౖప్రతీయన్తే ఇత్యర్థః॥33॥

పృథ్వితి। పృథుభిః విశాలైః ఊరుభిః పర్యస్తాః క్షిప్తాః వృహత్యో లతాతతయో యయా సా జవానిలేన వేగమారుతేన ఆఘూర్ణితాః ౖభమితాః శాలాః సర్జతరవః చన్దనాని చ యయా మా।

“ప్రాకారవృక్షయోః శాలః శాలః సర్జతరుః స్మృతః” ఇతి శాశ్వతః। పరితః సర్వత్ర ప్రసారిణీ ప్రసరణశీలాః గణాధిపానాం సంహతి సమూహో వనాని అవాఞ్చిన్న్యఞ్చానీవ నీచానీవ చకార ఇత్యుత్ప్రేక్షా। అవాఞ్చతి అధోభవతి అపూర్వాదఞ్చతేః క్విప్। “స్యాదవా జప్యధోముఖః” ఇత్యమరః॥౩౪॥

అథ అష్టభిః శ్లోకైః అర్జునం విశంసన్ గణానాం తదభియోగమాహ। తత ఇత్యాది। తతః సదర్పం సగర్వం సాన్తఃసారం తపస్యయా తపశ్చర్యయా। తపస్యతేః క్యజన్తాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్। ప్రతనుం

పరిజ్వలన్తం నిధనాయ భూభృతాం

దహన్తమాశా ఇవ జాతవేదసమ్॥౩౫॥

అనాదరోపాత్తధృతైకసాయకం

జయేఽనుకులే సుహృదీవ సస్పృహమ్।

శనైరపూర్ణప్రతికారపేలవే

నివేశయన్తం నయనే బలోదధౌ॥౩౬॥

నిషాణమాపత్ప్రతికారకారణే

శరాసనే ధైర్య్య ఇవానపాయిని।

కృశమ్ అతఏవ మదస్రుత్యా మదక్షరణేన క్షామం కృశమ్। “క్షాయోమ” ఇతి నిష్ఠాతకారస్య మకారః। ఏకవారణమ్ ఏకాకినం గజమ్ ఇవ స్థితమ్ ఇత్యుపమా। పునః భూభృతాం రాజ్ఞాం నిధనాయ నాశాయ పరిజ్వలన్తం తేజస్వినమ్ అతఏవ ఆశా దిశో దహన్తం జాతవేదసమ్ అగ్నిమ్ ఇవ స్థితమ్ ఇత్యుపమాలఙ్కారః। “కృపీటయోనిర్జ్వలనో జాతవేదాస్తనూనపాత్” ఇత్యమరః॥౩౫॥

అనాదరేతి। పునశ్చ అనాదరేణ అవగణనయా ఉపాత్తో నిషఙ్గాత్ ఉద్ధృతో ధృతశ్చ ఏకః సాయకో యేన తం తథా అనుకూలే సుహృదీవ జయే సస్పృహం జయమిచ్ఛన్తమ్ ఇత్యర్థః। పునః అపూర్ణః న్యూనః ప్రతికారో బాలాహరణప్రత్యర్పణరూపో యస్య సః అతఏవ పేలవో లఘుః తస్మిన్ అపూర్ణప్రతికారపేలవే బలోదధౌ సేనాసముద్రేశనైః అసమ్భ్రమేణ నయనే దృష్టీ నివేశయన్తమ్ ఇతి వీరస్వభావోక్తిః। బలమ్ ఉదధిః ఇవ ఇతి ఉపమితసమాసః। "పేషవాసవాహనధిషు చ" ఇత్యుదకస్య ఉదాదేశః॥౩౬॥

నిషణమితి। పునశ్చ ఆపదాం ప్రతీకారస్య కారణసాధనే

అలఙ్ఘనీయం ప్రకృతావపి స్థితం
నివాతనిష్కమ్పమివాపగాపతిమ్॥౩౭॥

ఉపేయుషీం బిభ్రతమన్తకద్యుతిం
బధాదదూరే పతితస్య దంష్ట్రిణః।
పురః సమావేశితసత్పశుం ద్విజైః
పతిం పశూనామివ హృతమధ్వరే॥౩౮॥

నిజేన నీతం విజితాన్యగౌరవం
గభీరతాం ధైర్యగుణేన భూయసా।
వనోదయేనేవ ఘనోరువీరుధా
సమన్ధకారీకృతముత్తమాచలమ్॥౩౯॥

అనపాయిని స్థిరే శరాసనే ఏవమ్భూతే ధైర్యే ఇవ నిషణ్ణం స్థితం ప్రకృతౌ స్వభావే స్థితమపి నిర్వికారమపి ఇత్యర్థః। అతఏవ అలఙ్ఘనీయమ్ అనతిక్రమణీయమ్ అతఏవ నివాతనిష్కమ్పం వాతాభావాన్నిశ్చలమ్। "నివాతావాశ్రయావాతౌ" ఇత్యమరః। అపగాపతిం సముద్రమివ స్థితమ్॥౩౭॥

ఉపేయుషీమితి। పునశ్చ అదూరే సమీపే పతితస్య దంష్ట్రిణో వరాహస్య।
వ్రీహ్యాదిత్వాదిని ప్రత్యయః। బధాత్ హేతోః ఉపేయుషీం ప్రాప్తమ్ అన్తకస్య ఇవ యమస్య ఇవ ద్యుతిస్తాం బిభ్రతం ధారయన్తమ్। తథాచ ద్విజైః బ్రాహ్మణైః అధ్వరే యజ్ఞే। "యజ్ఞః సవోఽధ్వరో యాగః" ఇత్యమరః। హతమ్ ఆహతం పురః అగ్రే సమావేశితః స్థాపితః సత్పశుః యజ్ఞీయపశుః యస్య తం పశూనాం పతిం రుద్రమివ స్థితమ్॥౩౮॥

నిజేనేతి। పునఇ్చ నిజేన నైసర్గికేణ భూయసా బహులేన ధైర్యమేవ గుణ స్తేన విజితమ్ అన్యేషాం గౌరవం గామ్భీర్యం యస్మిన్

మహర్షభస్కన్ధమనూనకన్ధరం
వృహచ్ఛిలావప్రఘనేన వక్షసా।
సముజ్జిహీర్షుం జగతీం మహాభరాం
మహావరాహం మహతోఽర్ణవాదివ॥౪౦॥

హరిన్మణిశ్యామముదగ్రవిగ్రహం
ప్రకాశమానం పరిభూయ దేహినః।

కర్మణి తథా గభీరతాం దురవగాహత్వం నీతమ్। అత ఏవ ఘనాః సాన్ద్రా ఉరవశ్చ మహాన్తో వీరుధో లతాశ్చ యస్మిన్ తేన ఘనోరువీరుధా వనోదయేన అరణ్యప్రాదుర్భావేణ సమన్ధకారీకృత దురవగాహీకృతమ్ ఉత్తమాచలమ్ ఇవ స్థితం సమన్తతోఽన్ధకారో యస్య స ఇతి విగ్రహః॥౩౯॥

మహర్షభేతి। మహర్షభస్య మహావృషభస్య స్కన్ధ ఇవ స్కన్ధౌ అంసౌ యస్య తమ్। ఉపమానపూర్వపదత్వాత్ ఉత్తరస్కన్ధలోపః। "ఋషభో వృషభో వృషః" ఇత్యమరః। "స్కన్ధో భుజశిరోఽంసోఽస్త్రీ" ఇత్యమరః। అనూనకన్ధరం స్థూలగ్రీవమ్। "అథ గ్రీవాయాం శిరోధిః కన్ధరేత్యపి" ఇత్యమరః। వృహచ్ఛిలావప్రం మహాశిలాతటం తద్వత్ ఘనేన కఠినేన వక్షసా ఉపలక్షితమ్। మహాభరాం దుష్టైః అతిభారవతీం జగతీం మహీం సముజ్జిహార్షుం దుష్టరాజకార్ణవాత్ సముద్ధర్తుమిచ్ఛుమ్। అత ఏవ మహతోఽర్ణవాత్ జగతీం సముజ్జిహీర్షుమ్

ఉక్తవిశేషణవిశిష్టఇ్చ వరాహమివ స్థితమ్ । అర్థసాధర్మ్యాత్ ఇయముపమా న శ్లేషః శబ్దమాత్రసాధర్మ్యేణ తస్య విధానాత్ ఇతి రహస్యమ్ ॥౪౦॥

హరిదితి । పునశ్చ హరిన్మణిశ్యామం మరకతమణిశ్యామలమ్ ఉదగ్రవిగ్రహమ్ ఉదారమూర్త్తిం దేహినః సత్వాన్ పరిభూయ ప్రకాశమానం

మనుష్యభావే పురుషం పురాతనం

స్థితం జలాదర్శ ఇవాంశుమాలినమ్ ॥౪౧॥

గురుక్రియారమ్భఫలైరలఙ్కృతం

గతిం ప్రతాపస్య జగత్ప్రమాథినః ।

గణాః సమాసేదురనీలవాజినం

తపాత్యయే తోయఘనా ఘనా దూవ ॥౪౨॥

కులకమ్ ।

యథాస్వమాశంసితవిక్రమాః పురా

మునిప్రభావక్షతతేజసః పరే ।

యయుః క్షణాదప్రతిపత్తిమూఢ్ఽతాం

మహానుభావః ప్రతిహన్తి పౌరుషమ్ ॥౪౩॥

జలమ్ ఏవ ఆదర్శః ముకురః తస్మిన్ అంశుమాలినం సూర్యమ్ ఇవ మనుష్యభావే మనుష్యరూపే స్థితం పురాతనం పురుషం యో వదరీతపోవననివాసీ నారాయణసహచరో నరో నామ స ఏవ అయమిత్యర్థః ॥౪౧॥

గుర్వితి। గురుభిః క్రియారమ్భాణాం ఫలైః అలఙ్కృతం సఫల కర్మారమ్భమ్ ఇత్యర్థః। జగత్ప్రమాథినః జగద్విజయినః ప్రతాపస్య తేజసో గతిం స్థానమ్ అతోఽస్య బహూనామ్ ఏకలక్ష్యత్వఇచ్ఛ యుజ్యతే ఇతి సన్దర్భాభిప్రాయః। పూర్వోక్తవిశేషణవిశిష్టమ్ అనీలవాజినం శ్వేతాశ్వమ్ అర్జునం గణాః ప్రమథాదయః తపాత్యయే తోయఘనాః తోయభరితా వార్షికా ఇత్యర్థః ఘనా మేఘా ఇవ మహాచలమ్ ఇతి శేషః। సమాసేదుః అవాపుః ఇత్యర్థః॥౪౨॥

యథాస్వమితి। పురా పూర్వం స్వం స్వమ్ అనతిక్రమ్య యథాస్వమ్ అహమ్ ఏవైనం జేష్యామి ఇతి ఆశంసితాః కాఙ్క్షితాః కథితా వా విక్రమా

తతః ప్రజహ్రే సమమేవ తత్ర తైః

అపేక్షితాన్యోన్యబలోపపత్తిభిః।

మహోదయానామపి సఙ్ఘవృత్తితాం

సహాయసాధ్యాః ప్రదిశన్తి సిద్ధయః॥౪౪॥

కిరాతసైన్యాదురుచాపనోదితాః

సమం సముత్పేతురుపాత్తరంహసః।

మహావనాదున్మనసః ఖగా ఇవ

ప్రవృత్తపత్రధ్వనయః శిలీముఖాః॥౪౫॥

యః తే పరే శత్రవః మునిప్రభావాత్ క్షతతేజమో హతప్రభావాః సన్తః అప్రతిపత్తిమూఢ్ఁతాం మోహాన్ధతాం యయుః। తథాహి మహానుభావోఽతిప్రతాపః పౌరుషం పురుషస్య చేష్టితం ప్రతిహన్తి నాశయతి॥౪౩॥

తత ఇతి। తతః ఏకైకస్య అశక్తౌ అపేక్షితా వాఞ్ఛితా అన్యోన్యబలోపపత్తిః అన్యోన్యశక్త్యవష్టమ్భః యైః తైః ప్రమథైః తత్ర అర్జునే। క్రియాధారత్వాత్ సప్తమీ। సమం యుగపదేవ ప్రజహ్రే ప్రహృతమ్। భావే లిట్। తథాహి। సహాయసాధ్యాః సిద్ధయః కార్యసిద్ధయో మహోదయానాం మహానుభావానామ్ అపి। సఙ్ఘేన వృత్తిః వ్యాపారో యేషాం

తేషాం భావస్తత్తా తాం సఙ్ఘవృత్తితాం సమ్భూయకారితాం ప్రదిశన్తి। అతో గణానామ్ అపి సమ్భూయకారిత్వం న దోష ఇతి భావః॥౪౪॥

కిరాతేతి। ఉరుభిః బృహద్భిః చాపైః నోదితాః ప్రక్షిప్తాః ఉపాత్తరంహసః ప్రాప్తవేగాః ప్రవృత్తపత్రధ్వనయః సఞ్జాతపక్షస్వనాః శిలీముఖా బాణాః మహావనాత్ ఉన్మనసః క్వాపి గన్తుమ్ ఉత్సుకాః

గభీరరన్ధ్రేషు భృశం మహీభృతః

ప్రతిస్వనైరున్నమితేన సానుషు।

ధనుర్నినాదేన జవాదుపేయుషా

విభిద్యమానా ఇవ దధ్వనుర్దిశః॥౪౬॥

విధూనయన్తీ గహనాని భూరుహాం

తిరోహితోపాన్తనభో దిగన్తరా।

మహీయసీ వృష్టిరివానిలేరితా

రవం వితేనే గణమార్గణావలిః॥౪౭॥

త్రయోమ్బృతూనామనిలాశినః సతః

ప్రయాతి పోషం వపుషి ప్రహృష్యతః

తథా ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాశ్చ ఖగాః పక్షిణ ఇవ కిరాతసైన్యాత్ సమం సమన్తతః సముత్పేతుః॥౪౫॥

గభీరేతి। గభీరరన్ధ్రేషు గమ్భీరగహ్వరేషు మహీభృతః సానుషు యే ప్రతిస్వనాః తైః భృశమ్ ఉన్నమితేన ఉత్థాపితేన దీర్ఘీకృతేన జవాత్ ఉపేయుషా ప్రాప్తవతా ధనుషో నినాదేన దిశో విభిద్యమానా విదీర్యమాణా ఇవ దధ్వనుః ధ్వనిం చక్రుః॥౪౬॥

విధూనయన్తీతి। భూరుహాం గహనాని వనాని। “అటవ్యరణ్యం విపినం గహనం కాననం వనమ్” ఇత్యమరః। విధూనయన్తీ కమ్పయన్తీ తిరోహితాని ఛాదితాని ఉపాన్తాని ప్రాన్తాని నభోఽన్తరీక్షం దిగన్తరాణి చ యయా సా గణమార్గణావలిః ప్రమథశరసంహతిః అనిలేన వాయునా ఈరితా ప్రేరితా మహీయసీ వృష్టిరివ రవం వితేనే విస్తారయామాస॥౪౭॥

త్రయీమితి। ఋతూనాం త్రయీం షణ్మాసాన్। కాలాధ్వనోరత్యన్త-

రణాయ జిష్ణోర్విదుషేవ సత్వరం

ఘనత్వమీయే శిథిలేన వర్మణా॥౪౮॥

పతత్సు శస్త్రేషు వితత్య రోదసీ

సమన్తతస్తస్య ధనుర్దుధూషతః।

సరోషముల్కేవ పపాత భీషణా

బలేషు దృష్టిర్వినిపాతశంసినీ॥౪౯॥

దిశః సమూహన్నివ విక్షిపన్నివ

ప్రభాం రవేరాకులయన్నివానిలమ్।

సయోగే ద్వితీయా। అనిలాశినో వాయుభక్షకస్య కృశస్య ఇత్యర్థః। సతః తథాపి రణాయ రణం కర్తుం ప్రహృష్యతః ఉత్సహమానస్య “క్రియార్థా” ఇత్యాదినా చతుర్థీ। జిష్ణోః అర్జునస్య వపుషి పోషమ్ ఉపచయం ప్రయాతి గచ్ఛతి సతి శిథిలేన ప్రథమమ్ ఇతి శేషః। వర్మణా కవచేన విదుషా ఇవ అనన్తరకరణీయం జానతా ఇవేతి ఉత్ప్రేక్షా। సత్వరం శీఘ్రం ఘనత్వం దృఢత్వమీయే ప్రాప్తమ్ అన్యథానుపయోగాదితి భావః। ఇణః కర్మణి లిట్॥౪౮॥

పతత్స్వితి। శస్త్రేషు రోదసీ ద్యావాపృథివ్యౌ। “ద్యావాపృథివ్యౌ రోదస్యౌ” ఇత్యమరః సమన్తతో వితత్య వ్యాప్య పతత్సు సత్సు, ధనుః దుధూషతః కమ్పితుమ్ ఇచ్ఛతః ఆస్ఫాలయత ఇత్యర్థః ధూఞః సన్నన్తాచ్ఛతృప్రత్యయః। “స్వరతిసృతిసూయతిధూఞూదితో వా” ఇతి

వికల్పాదిడ్భావః। తస్య అర్జునస్య సమ్బన్ధినీ భీషయత ఇతి భీషణా। నన్ద్యాదిత్వాల్ల్యుః। వినిపాతశంసినీ వినాశమచికా దృష్టిః ఉక్తవిశేషణా ఉల్కేవ బలేషు సరోషం యథా తథా పపాత॥౪౯॥

మునిశ్చచాల క్షయకాలదారుణః

క్షితిం సశైలాం చలయన్నివేషుభిః॥౫౦॥

విముక్తమాశంసితశత్రునిర్జయైః

అనేకమేకావసరం వనేచరైః।

స నిర్జఘానాయుధమన్తరా శరైః

క్రియాఫలం కాల ఇవాతిపాతితః॥౫౧॥

గతైః పరేషామవిభావనీయతాం

నివారయద్భిర్విపదం విదూరగైః।

దిశ ఇతి। క్షయకాలః కల్పాన్తకాల ఇవ। "సంవర్తః ప్రలయః కల్పః క్షయః కల్పాన్త ఇత్యపి" ఇత్యమరః। దారుణో రౌద్రః మునిః అర్జునః ఇషుభిః బాణైః దిశః సమూహన్నివ ఏకత్ర సమాహరన్ ఇవ అన్యథా తాసాం పారదర్శనం న స్యాదితి భావః। రవేః ప్రభాం విక్షిపన్ ఇవ అధఃప్రక్షిపన్ దూవ అన్యథా సా కథం న దృశ్యత ఇతి భావః। తథా అనిలం వాయుమ్ ఆకులయన్ ఇషుభిః అన్తరాలే ఆఘూర్ణయన్ ఇవ తస్య తథా గతివిధాతాదితి భావః। సశైలాం క్షితిం చలయన్ ఇవ కమ్పయన్ ఇవ తథా సక్షోభాదితి భావః। చచాల గతిమ్ అకరోత్। సర్వత్ర ఇవశబ్దః ఉత్ప్రేక్షాయామ్॥౫౦॥

కిముక్తమితి। ప్రశంసితః కాఙ్క్షితః శత్రునిర్జయో యైః తైః। అహమహమికయా శత్రుం విజిగీషద్భిః ఇత్యర్థః। వనేచరైః ఏకావసరం సమకాలమ్। అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। విముక్తం ప్రయుక్తమ్ అనేకమ్ ఆయుధమ్ జాతావేకవచనమ్। సోఽర్జునః క్రియాఫలమ్ అతిపాతితోఽతిక్రాన్తః కాల ఇవ అతిక్రాన్తకాలస్య కర్మణో నిష్ఫలత్వాత్ ఇతి భావః। అన్తరా మధ్యే శరైః నిజఘాన॥౫౧॥

గత్రైరితి। పాణ్డునన్దనోఽర్జునః పరేషామ్ అవిభావనీయతాం

భృశం బభూవోపచితో వృహత్ఫలైః
శరైరుపాయైరివ పాణ్డునన్దనః॥౫౨॥

దివః పృథివ్యాః కకుభాం ను మణ్డలాత్
పతన్తి విమ్బాదుత తిగ్మతేజసః?।
సకృద్వికృష్టాదథ కార్ముకాత్ మునేః
శరాః శరీరాదితి తేఽభిమేనిరే॥౫౩॥

గణాధిపానామవిధాయ నిర్గత్రైః
పరాసుతాం మర్మవిదారణైరపి।

లఘుప్రయోగాత్ అన్యత్ర గూఢప్రయోగాచ్చ అదృశ్యతామ్ అప్రకాశ్యతాం చ గత్రైః విపదమ్ అనర్థం నివారయద్భిః విదూరగైః దూరలక్ష్యగైః పరమణ్డలప్రవిష్టైశ్చ బృహత్ఫలైః ఆయతాగ్రైః మహాలాభైశ్చ। "ఫలం బాణాగ్రలాభయోః" ఇతి శాశ్వతః। శరైః ఉపాయైః సమాదిభిః ఇవ భృశమ్ ఉపచితః ప్రవృద్ధో బభూవ। అత్ర శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషః। ఉపమా ఇతి కేచిత్॥౫౧॥

దివ ఇతి। శరాః దివోఽన్తరిక్షాత్ పృథివ్యా భూగోలాద్వా కకుభాం మణ్డలాత్ ను దిశాం మణ్డలాద్వా? ఉత తిగ్మతేజసోఽర్కస్య విమ్బాత్ మణ్డలాద్వా? అథవా సకృద్వికృష్టాత్ కార్ముకాద్వా మునేః శరీరాత్ వా పతన్తీతి తే గణా అభిమేనిరే జ్ఞాతవన్తః। అన్యథా కథమ్ అమీ విశ్వమ్ అన్తర్ధాయ శరాః సమ్పాప్యన్తే ఇతి భావః। అత్ర సర్వతః శరసమ్పాతదర్శనాత్ సమ్పావనయా పృథివ్యాదీనామ్ అన్యతమస్య అపాదానత్వోత్ప్రేక్షా। సా చ ప్రతీయమానా వ్యఞ్జకాప్రయోగాత్। నుశబ్దాదయస్తు సంశయే॥౫౩॥

గణేతి। మర్మవిదారణైః అపి మర్మస్థానాని ఏవ విదారయద్భిః

జవాదతీయే హిమవానధోముఖైః

కృతాపరాధైరివ తస్య పత్రిభిః॥౫౪॥

ద్విషాం క్షతీర్యాః ప్రథమే శిలీముఖాః

విభిద్య దేహావరణాని చక్రిరే।

న తాసు పేతే విశిఖైః పునర్మునేః

అరున్తుదత్వం మహతాం హ్యగోచరః॥౫౫॥

సముజ్ఝితా యావదరాతి నిర్యతౌ

సహైవ చాపాత్ మునిబాణసంహతిః।

అపీత్యర్థః। గణాధిపానాం పరాసుతాం మరణమ్ అవిధాయ అకృత్వా నిర్గతైః తేషామ్ అమర్త్యత్వాత్ ఇతి భావః। తస్య మునేః పత్రిభిః శరైః కృతాపరాధైః ఇవ స్వామికార్యాకరణాత్ సాపరాధైః ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। అధోముఖైః సద్భిః జవాత్ హిమవాన్ అతీయే ప్రతిచక్రమే తత్ర ప్రవిష్టమ్ ఇత్యర్థః లజ్జితస్య క్వచిన్నిలయనమ్ ఉచితమ్ ఇతి భావః॥౫౪॥

ద్విషామితి। ప్రథమే ప్రథమముక్తా ఇత్యర్థః। శిలీముఖాః మునిశరాః ద్విషాం దేహావరణాని వర్మాణి విభిద్య యాః క్షతీః ప్రహారాన్ చక్రిరే తాసు క్షతిషు పునః పశ్చాత్ ప్రయుక్తైః మునేః విశిఖైః న పేతే న పతితమ్। పిష్టపేషణదోషాపాతాత్ ఇతి భావః। తథాహి అరున్తుదత్వం పీడ఼ితపీడ఼నం సతామ్ అగోచరో హి। సన్తః పీడ఼ితపీక఼ాం న కుర్వన్తి ఇత్యర్థః। “న హన్యాద్ వ్యసనప్రాప్తం నార్త్తం నాతిపరిక్షతమ్” ఇతి నిషేధస్మరణాదితి భావః అరుః। వ్రణం తుదతీతి అరున్తుదః। “వ్రణోఽస్త్రియామీర్మమరుః” ఇత్యమరః। “విధ్వరుషోస్తుదః” ఇతి ఖశ్ప్రత్యయః। “అరుద్విర్షదజన్తస్య ముమ్ ఇతి ముమాగమః॥౫౫॥

ప్రభా హిమాంశోరివ పఙ్కజావలిం

నినాయ సఙ్కోచముమాపతేశ్చమూమ్ ॥౪౬॥

అజిహ్మమోజిష్ఠమమోఘమక్లమం
క్రియాసు బహ్వీషు పృథఙ్నియోజితమ్।
ప్రసేహిరే సాదయితుం న సాదితాః
శరౌఘముత్సాహమివాస్య విద్విషః ॥౪౭॥

సముజ్ఝితేతి। యావన్తోఽరాతయో యావదరాతి "యావదవధారణే" ఇతి అవ్యయీభావః। యావదరాతి యథా తథా సముజ్ఝితా అరాతిసమసంఖ్యయా ముక్తా మునిచాపాత్ సహ సమ్భూయ ఏవ నిర్యతీ నిష్క్రామన్తీ। తాదృక్ తస్య కౌశలమితి భావః। యాతేః శతరి జీప్। మునిబాణసంహతిః ఉమాపతేః చమూం హిమాంశోః ప్రభా పఙ్కజావలిమ్ ఇవ సఙ్కోచం నినాయ ప్రాపయామాస। దుహాదిపాఠాన్నయతిర్ద్వికర్మకః ॥౪౬॥

అజిహ్మమితి। అజిహ్మం స్వరూపతో గత్యా వా అవక్రమ్। అన్యత్ర తు జిహ్మస్థానప్రవృత్తో న భవతీతి అజిహ్మః తమ్। ఓజిష్ఠమ్ ఓజస్వినం సారవత్తమం తేజిష్ఠం చ। ఉభయత్రాపి ఓజస్విశబ్దాద్విన్యన్తాదిష్ఠన్ "విన్మతోర్లుక్" ఇతి లుక్ టిలోపశ్చ। అమోఘమ్ అబన్ధ్యమ్ అక్లమం నిరన్తరవ్యాపారేఽపి అక్లాన్తం బహ్వీషు క్రియాసు ఛేదనభేదనపాతనాదికర్మసు పృథగ్భేదేన నియోజితం కర్మానుగుణ్యేన వినియుక్తమిత్యర్థః। అస్య మునేః శరౌఘమ్ ఉత్సాహమ్ ఔత్సుక్యమ్ ఇవ వీరస్థాయిభావభూతం ప్రయత్నవిశేషమ్ ఇవేత్యర్థః। సాదితాః కర్షితాః విద్విషః శత్రవః సాదయితుం ప్రతికర్తుం న ప్రసేహిరే న శేకుః। తస్య ఉత్సాహవత్ ఏవ శరవర్షం దుర్ధర్షమ్ అభూత్ ఇతి భావః ॥౪౭॥

శివధ్వజిన్యః ప్రతియోధమగ్రతః
స్ఫురన్తముగ్రేషుమయూఖమాలినమ్।
తమేకదేశస్థమనేకదేశగా
నిదధ్యురర్కం యుగపత్ ప్రజా ఇవ ॥౪౮॥

మునేః శరౌఘేణ తదుగ్రరంహసా

బలం ప్రకోపాదివ విష్వగాయతా।
విధూనితం భ్రాన్తిమియాయ సఙ్గినీం
మహానిలేనేవ నిదాఘజం రజః॥౫౯॥

శివేతి। అనేకదేశగా నానాదేశస్థాః శివధ్వజిన్యో హరమేనాః। ఉగ్రేషవో మయూఖా ఇవేతి ఉపమితసమాసః। అన్యత్ర తు ఉగ్రేషవ ఇవ మయుఖా ఇతి। మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్ సమాసః। తేషాం మాలా అస్యాస్తీతి తమ్ ఉగ్రేషుమయూఖమాలినమ్। వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః। ఏకదేశస్థమ్ ఏకత్రైవ స్థితం మునిమ్ అర్కం ప్రజా ఇవ యుగపత్ ప్రతియోధం యోధం యోధం ప్రతి। "అవ్యయం విభక్తి" ఇత్యాదినా ప్రత్యర్థే వీప్సాయామవ్యయీభావః। అగ్రతః స్ఫురన్తం నిదధ్యుఃదదృశుః। యథా ఏకోఽర్కః ఏకత్రైవ స్థితోఽపి నానాదేశస్థానామ్ అపి ప్రతిపురుషం మమ ఏవాగ్రే వర్త్తత ఇతి యుగపత్ ప్రతీయతే తద్వత్ బాణవర్షీ మునిః అపి ప్రతియోధం తథా ఏవ ప్రత్యభాత్ ఇత్యర్థః॥౫౮॥

మునేరితి। ప్రకోపాత్ అమర్షాత్ ఇవ విష్వక్ సమన్తాత్ ఆయతా ఆగచ్ఛతా ఉగ్రరంహసా తీవ్రవేగేన మునేః శరౌఘేణ ఉక్తవిశేషణేన మహానిలేన వాత్యయా నిదాఘజం గ్రీష్మోత్థం రజ ఇవ విధూనితం వ్యాహతం తద్బలం ప్రమథానాం సైన్యం సఙ్గినీమ్ అనుబన్ధి-

తపోబలేనైష విధాయ భూయసీః
తనూరదృశ్యాః స్విదిషున్నిరస్యతి ?।
అముష్య మాయావిహతం నిహన్తి నః
ప్రతీపమాగత్య కిము స్వమాయుధమ్ ?॥౬౦॥

హృతా గుణైరస్య భయేన వా మునేః
తిరోహితాః స్విత్ ప్రహరన్తి దేవతాః ?।
కథం న్వమీ సన్తతమస్య సాయకా
భవన్త్యనేకే జలధేరివోర్మయః ?॥౬౧॥

నీమ్ అవిచ్ఛిన్నామ్ ఇతి యావత్ భ్రాన్తిమ్ అనవస్థానమ్ ఇయాయ ప్రాప॥౫౯॥

అయ త్రిభిః విశేషకమాహ। తప ఇత్యాదినా। ఏష మునిః తపోబలేన తపఃసామర్థ్యేన భూయసీః బహ్వీః అదృశ్యాః తనూః ఆత్మనః శరీరాణి విధాయ సృష్ట్వా ఇషూన్నిరస్యతి స్విత్ ? క్షిపతి కిమ ? అథవా అముష్య అస్య మునేః మాయయా విహతం ప్రతిహతం స్వం స్వకీయమ్ ఇవ ఆయుధం ప్రతీపం ప్రతికూలమ్ ఆగత్య ప్రత్యావృత్యేత్యర్థః నోఽస్మాకం నిహన్తి కిమ్ ? "జాసినిగ్రహణ" ఇత్యాదిసూత్రేణ కర్మణి షష్ఠీ శేషావివక్షాయాన్తు ద్వితీయా॥౬౦॥

హృతా ఇతి। యద్వా అస్య మునేః గుణైః శాన్త్యాదిభిః హృతా ఆకృష్టా భయేన దరేణ వా। భయాత్ బిభ్యత్య ఏవేత్యర్థః। దేవతాః తిరోహితాః సత్యః ప్రహరన్తి స్విత్ ?। తత్ కుతః ? అన్యథా అస్య మునేః అమీ సాయకా జలధేః ఊర్మయ ఇవ కథం ను సన్తతమనేకే అసఙ్ఖ్యాః భవన్తి। అన్యత్ర పక్షాసమ్భవేన న స భవతీత్యర్థః కిమితి పృచ్ఛన్త్యో దేవతా యుధ్యన్త ఇత్యాహ। గుణైః హృతా భయేన

జయేన కచ్చిద్విరమేదయం రణాత్

భవేదపి స్వస్తి చరాచరాయ వా ?।

తతాప కీర్ణా నృపసూనుమార్గణైః

ఇతి ప్రతర్కాకులితా పతాకినీ॥౬౨॥

అమర్షిణా కృత్యమివ క్షమాశ్రయం

మదోద్ధతేనేవ హితం ప్రియం వచః।

బలీయసా తద్విధిమేవ పౌరుషం

బలం నిరస్తం న రరాజ జిష్ణునా॥౬౩॥

వా। ఏతేన గుణైః ఆవర్తి_తాః ప్రీత్యా బిభ్యత్యః అస్మాద్ వర్తమానా ఇత్యర్థః। కిమస్య వితర్కత్రయస్య మూలమిత్యాహ। కథమితి। అస్మాత్ కథం జలధేః ఊర్మయో యథా ఏకస్యైవ సాయకాః సన్తతమ అతిబహవో భవన్తి। ఏతచ్చోద్యమన్యసపక్షసమ్భవేన న సమ్భవతి ఇత్యర్థః। ఏకశబ్దస్య ఏకశేషే కృత ఏక ఇతి రూపమ ఇతి కేచిత్। నుశబ్దస్త్వన్యార్థే॥౬౧॥

జయేనేతి। కచ్చిదయం రణాజ్జయేన విరమేత్। అస్మాన్ జిత్వా కచ్చిదయం యుద్ధమ్ ఉపసంహరేత్ ఇత్యర్థః। అపి చరాచరాయ స్వస్తి స్వస్తి భవేత్ ? క్వచిత్ స్థావరజఙ్గమం జగత్ న వినశ్యేత్ ఇత్యర్థః కచ్చిదపి ఇహ సమ్భావనాయామ్। ప్రార్థనాయాం లిఙ్। ఇతి ప్రతర్కాకులితా పూర్వోక్తా యే ప్రతర్కాస్తైః ఆకులితా విహ్వలా। అత్ర సహేతుకం విశేషణమాహ। నృపసూనుమార్గణైః అర్జునబాణైః కీర్ణా క్షిప్తా పతాకినీ తతాప తాపం ప్రాప॥౬౨॥

అమర్షిణేతి। జిష్ణునా నిరస్తం బలం న రరాజ। కిమివ కేన క్షిప్తం న శోభతే క్షమాత్రయం కృత్యం కార్య్యమ్ అమర్షిణా నిర-

ప్రతిదిశం ప్లవగాధిపలక్ష్మణా

విశిఖసంహతితాపితమూర్త్తిభిః।

రవికరగ్లపితైరివ వారిభిః

శివబలైః పరిమణ్డలతా దధే॥౬౪॥

ప్రవితతశరజాలచ్ఛన్నవిశ్వాన్తరాలే

స్తమ్। యథా క్షమాసాధ్యం హి కృత్యమ్ ఇవ సామర్థైః నిరస్యతే తచ్చానిరస్తం న శోభతే। యథా చ మదోద్ధతేన పుంసా హితం ప్రియవచనమ్ ఇవ తిరస్కృతం న రాజతే। మదః పౌరుషాదిధర్మః తేనోద్ధతోఽవలిప్తః తేన బలీయసా చ విధినా దైవేన పౌరుషమ్ ఇవ। నిరస్తం సత్ న రాజతే। బలీయసా దైవేన ప్రతిహతపురుషవ్యాపారస్య నైష్ఫల్యాదేః జిష్ణురపి బలీయాన్ ఇతి భావః॥౬౩॥

ప్రతిదిశమితి। ప్లవగానామ్ అధిపోఽధీశో లక్ష్మ యస్య తేన వానరచిహ్నేన। "కాపప్లవఙ్గప్లవగ" ఇతి। "చిహ్నం లక్ష్మ చ లక్షణమ్" ఇతి చ అమరః। ప్లుతిరూప ఇత్యర్థః। విశిఖసంహతితాపితమూర్త్తిభిః ఇతి విశిఖా వాణాః తేషాం సంహృతయః సమూహాః। "స్త్రియాం తు సంహతిర్వృన్దమ్" ఇత్యమరః। తాభిః తాపితాః పీడితా మూర్త్తయో దేహాః యేషాం తైః తథాభూతైః శరనికరకర్త్తితకలేవరైః ఇత్యర్థః। శివబలైః ప్రమథసైన్యైః కర్త్తృభిః రవికరేణ గ్లపితైః తప్తైః వారిభిః। ఉదకైః ఇవ ప్రతిదిశం దిక్షు పరిమణ్డలతా పరితః చక్రాకారమణ్డలతా

ఇతి యావత్। దధే అధారి ప్రతిదిశం మణ్డలాకారేణ స్థితమ్ ఇత్యర్థః। ధాఞః కర్మణి లిట్। ఆతపతప్తం హి నీరం పరిభ్రమతి తద్వన్మునిపీడ఼ితా సైన్యం బభ్రామ ఇత్యర్థః ద్రుతవిలమ్బితం ఛన్దః—"ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌ భరౌ" ఇతి లక్షణాత్॥౬౪॥

విధువతి ధనురావిర్మణ్డలం పాణ్డుసూనో।
కథమపి జయలక్ష్మీర్భీతభీతా విహాతుం
విషమనయనసేనాపక్షపాతం విషేహే॥౬౫॥

ఇతి అర్జునాభిగమనో నామ చతుర్దశః సర్గః॥౧౪॥

పఞ్చదశః సర్గః।

అథ భూతాని వార్త్రఘ్నశరేభ్యస్తత్ర తత్రసుః।
భేజే దిశః పరిత్యక్తమహేష్వాసా చ సా చమూః॥౧॥

ప్రవితతేతి। ప్రవితతాని విస్తృతాని శరజాలాని తైః ఛన్నమ ఆచ్ఛాదితం విశ్వాన్తరాలం యేన తస్మిన్ శరపూరితబ్రహ్మాణ్డోదరే పాణ్డుసూనౌ ఆవిర్మణ్డలమ్ ఆవిర్భూతమణ్డలం ధనుః ఆవిర్భూతం మణ్డల యస్య ధనుష ఇతి వృత్తౌ భూతార్థస్య అనుప్రవేశాత్ భూతశబ్దస్యాప్రయోగః। విధువతి కమ్పయతి ఆస్ఫాలయతి మతి భీతభీతేవ భీతప్రకారేవ జయలక్ష్మీః విజయశ్రీః కథమపి కేనచిత్ ప్రకారేణ విషమనయనసేనాపక్షపాతం విహాతు త్యక్తుం విషేహే శశాక ఇత్యర్థః॥౬౫॥

ఇతి కిరాతార్జునీయే చతుర్దశ సర్గవ్యాఖ్యా సమాప్తా।

అథేతి। అథ అనన్తరం తత్ర రణే భూతాని సర్వప్రాణినః వృత్రం హతవాన్ ఇతి వృత్రహా ఇన్ద్రః। "బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విప్"। తస్య అపత్యం పుమాన్ వార్త్రఘ్నోఽర్జునః। "తస్యాపత్యమ్" ఇతి అణ్ప్రత్యయః। తస్య శరేభ్యః తత్రసుః బిభ్యుః। "వా జౄభ్రముత్రసామ్" ఇతి వికల్పాదేత్వాభ్యాసలోపాభావః। సా చమూశ్చ ఇషవోఽస్యన్తే ఏభిః ఇతి ఇష్వాసాః ధనూంషి। "ధనుశ్చాపోఽస్త్రమిష్వాసః" ఇతి హేమచన్ద్రః। "అకర్త్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్" ఇతి కరణే ఘఞ్। పరిత్యక్తా మహాన్త ఇష్వాసా యయా సా పరిత్యక్తాయుధా ఇత్యర్థః। దిశో భేజే పలాయాఞ్చక్రే ఇత్యర్థః। అత్ర భూతత్రాససేనాపలాయనయోః సముచ్చయకథనాత్ భిన్నవిషయః క్రియాసముచ్చయోఽలఙ్కారః। "గుణక్రియా యౌగపద్యం సముచ్చయః" ఇతి సామాన్యలక్షణం తస్య యమకేన సంసృష్టిః॥౧॥ఉపాన్తయమకమ్।

అపశ్యద్భిరివేశానం రణాన్నివవృతే గణైః।
ముహ్యత్యేవ హి కృచ్ఛ్రేషు, సంభ్రమజ్వలితం మనః॥౨॥

అపశ్యద్భిరితి। గణైః ప్రమథైః ఈశానం స్వామినం శివం పురోబర్త్తినమ్ ఇతి భావః। అపశ్యద్భిః ఇవ రణాన్నివవృతే నివృత్తమ్। భావే లిట్। తథాహి కృచ్ఛ్రేషు ఆపత్సు సమ్భ్రమేణ సాధ్వసేన జ్వలితం తప్తమ్। "సమ్భ్రమః సాధ్వసేఽపి స్యాత్" ఇతి విశ్వః। మనో ముహ్యతి ఏవ। అతః పురోవర్త్తినోఽపి అదర్శనమ్ ఉపపద్యత ఇతి భావః॥౨॥

ఖణ్డితాశంసయా తేషాం పరాఙ్ముఖతయా తయా।
ఆవివేశ కృపా కేతౌ కృతోచ్చైర్వానరం నరమ్॥3॥

ఖణ్డితేతి। ఖణ్డితా ధ్వస్తా ఆశంసా జయాశా యస్యాః తయా తేషాం గణానాం సమ్బన్ధిన్యా తయా అతిసన్నికృష్టయా ఇత్యర్థః। పరాఙ్ముఖతథా రణవైముఖ్యేన పలాయనేన ఇత్యర్థః। కేతౌ ధ్వజే కృతః ఆరోపితః ఉచ్చైః ఉన్నతో వానరో హనూమాన్ యేన తం నరం పురుషం కపిధ్వజమ్ ఇత్యర్థః కృపా కరుణా ఆవివేశ। తదీయదుర్దశాం దృష్ట్వా స కృపావిష్టోఽభూత్ ఇత్యర్థః యమకాలఙ్కారః॥3॥

ఆస్థామాలమ్బ్య నీతేషు వశం క్షుద్రేష్వరాతిషు।
వ్యక్తిమాయాతి మహతాం మాహాత్మ్యమనుకమ్పయా ॥౪॥

స సాసిః సాసుసూః సాసో యేయాయేయాయయాయయః।
లలౌ లీలాం లలోఽలోలః శశీశశిశుశీః శశన్॥౫॥

ఏకాక్షరపాదః।

నను శత్రుషు కథం కరుణా ? తత్రాహ। ఆస్థామితి। ఆస్థాం యత్నమ్ ఆలమ్బ్య। "ఆస్థా త్వాలమ్బనాస్థానయత్నాపేక్షాసు కథ్యతే" ఇతి విశ్వః। వశం నీతేషు క్షుద్రేషు దుష్టేషు అరాతిషు శత్రుషు విషయే అనుకమ్పయా కృపయా మహతాం వీరాణాం మాహాత్మ్యం మహానుభావత్వం వ్యక్తిం స్ఫుటతామ్ ఆయాతి ప్రాప్నోతి। స్వపౌరుషనిర్జితేషు అరాతిషు అపి కరుణా భూషణమ్ ఏవ మహతామ్ ఇతి భావః ॥౪॥

స సాసిరితి। సహాసినా వర్తమానః సాసిః సఖడ్గః ప్రసూన్ సువన్తి ప్రేరయన్తీతి అసుసువో బాణాః। "షు ప్రేరణే" ఇతి ధాతోః "సత్సూద్విష" ఇత్యాదినా క్విప్। అసుసూభిః సహ వర్తత ఇతి సాసుసూః సబాణః। అస్యన్తే క్షిప్యన్తే శరా అనేనేతి ఆసః ధనుః "అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్ ఇతి ఘఞ్। ఆసేన సహ వర్తత ఇతి సాసః సచాపః। సర్వత్ర "తేన సహేతి తుల్యయోగే" ఇతి బహువ్రీహిః। యేయా యాతత్ర్యా యానసాధ్యాః। అయేయా అయాతవ్యాః యానం వినైవ సాధ్యాః। "అచో యత్" ఇతి యత్ప్రత్యయః। యేయాశ్చ అయేయాశ్చ యేయావేయాః తేషాం ద్వయానామ్ ఆయే స్వర్ణగజాదిలాభే యాతి ప్రాప్నోతీతి యేయాయేయాయయః। అయః శుభావహదైవం యాతీత్యయయః। యేయాయేయాయయశ్చ అసౌ అయయశ్చ ఇతి యేయాయయాయయాయయః। యాధాతోరుభయత్రాపి "ఆతోఽనుపసర్గే కః" ఇతి కప్రత్యయః। అతో లలతి విలసతీతి లలః। "లలవిలాసే" పచా-

త్రాసజిహ్మం యతశ్చైతాన్ మన్దమేవాన్వియాయ సః।
నాతిపీడ‍యితుం భగ్నానిచ్ఛన్తి హి మహౌజసః॥౬॥

అథాగ్రే హసతా సాచిస్థితేన స్థిరకీర్త్_నా।
సేనాన్యా తే జగదిరే కిఞ్చిదాయస్తచేంతసా॥౭॥

నిరౌష్ఠ్యమ్।

మా విహాసిష్ట సమరం సమరన్త్వసంయతః।

ద్యచ్। అలోలో౽ద్యపలః శశినః ఈశః శివః తస్య శిశుః స్కన్దః తం శృణాతి హినస్తీతి శశీశశిశుశీః క్విప్। శశన్ ప్లుతగతిం కుర్వన్ "శశ ప్లుతగతౌ" ఇతి ధాతోః శతృప్రత్యయః।సో౽ర్జునో లీలాం శోభాం లలౌ ప్రాప। "లా ఆదానే" కర్త్_రి లిట్। ఏకాక్షరపాదః॥౫॥

త్రాసేతి। సో౽ర్జునః త్రాసజిహ్మం భయక్లిష్టం యథా తథా యతో గచ్ఛతః పలాయమానాన్ ఇత్యర్థః। ఏతాన్ గణాన్ మన్దమేవ అన్వియాయ అనుజగామ। తథాహి మహౌజసో మహానుభావాః భగ్నాన్ అతిపీడ఼యితుం న ఇచ్ఛన్తి॥౬॥

అథేతి। అథ అగ్రే బలానామ్ ఇత్యర్థః। హసతా తద్భఙ్గదర్శనాత్ స్మయమానేన సాచిస్థితేన తన్నివారణాయ తిర్యగర్థావస్థితేన। "తిర్యగర్థే సాచి తిర" ఇత్యమరః। స్థిరకీర్తినా స్వయమ్ అభఙ్గత్వాత్ ఇతి భావః కిఞ్చిదౌషదాయస్తం ఖిన్నత్తేతో యస్య తేన స్వకీయగణభఙ్గాత్ ఈషత్ఖిన్నచిత్తేన సేనాన్యా స్కన్దేన। "పార్వతీనన్దనః స్కన్దః సేనానిరగ్నిభూర్గుహః" ఇత్యమరః। తే గణాః ప్రమథాదయో జగదిరే ఉక్తాః। ఔష్ఠ్యవర్ణాభావాత్ నిరౌష్ఠ్యప్రమేతత్॥౭॥

అథ ఏకవింశతిశ్లోకైః స్కన్దవాక్యమేవాహ। మా విహాసి-

క్షతం క్షుస్సాసురగణైరగణైరివ కిం యశః॥౮॥

పాదాన్తాదియమకమ్।

వివస్వదంశుసంశ్లేషద్విగుణీకృతతేజసః।

అమీ వా మోఘముద్ఘూర్ణా హసన్తీవ మహాసయః॥౯॥

వనేఽవనే వనసదాం మార్గం మార్గముపేయుషామ్।

బాణైర్బాణైః సమాసక్తం శఙ్కేఽశం కేన శామ్యతి॥౧౦॥

పాదాదియమకమ్।

ష్టం త్యాదినా। రన్తవ్యం రమణం క్రీడ । బహులగ్రహణాత్ భావే తవ్యత్ప్రత్యయః। సంయత్ శుద్ధమ్। "సముదాయః స్త్రియః మయత్సమిత్యాజిభమిద్యుధః" ఇత్యమరః। సమే రన్తవ్యసంయతీ యేషాం తం సమరన్తవ్యమయతః తుల్యకీడ సఙ్గరా ఇతి తేషాం సమ్బోధనమ్। యూయం సమరం సంగ్రామం మా విహాసిష్ట న త్యజత। జహాతిర్మాజి లుఙ్ మధ్యమబహువచనమ్। క్షుణ్ణాః పరాజితా అసురగణాః యైః తైః భవద్భిః ఇతి శేషః। అగణైః ఇవ గణేభ్యోఽన్యైః ఇవ కిం కిమర్థం యశః క్షతం నాశితం న ఏతద్యుక్తం మహాశూరాణాం భవాదృశానామ్ ఇత్యర్థః॥౮॥

వివస్వదితి। వివస్వదంశసంశ్లేషేణ సూర్యకిరణసమ్పర్కేణ ద్విగుణీకృతాని తేజాంసి యేషాం తే తథోక్తాః మోఘం వ్యర్థం ఉద్ఘూర్ణాః ఉద్యతాః। "గురౌ ఉద్యమనే" ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః। వో యుష్మాకమమీ మహాసయః ఖడ్గాః హసన్తీవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। కిం పలాయమానానాం ఖడ్గైరితి హాసః॥౯॥

వన ఇతి। వనసదాం వనేచరాణామ్ అవనే రక్షకే వనే మార్గం మృగసమ్బన్ధినం మార్గం పన్థానమ్ ఉపేయుషాం పలాయమానానామ్ ఇయర్థః। యుష్మాకమ్ ఇతి శేషః। వాణో ధ్వనిః ఏషామ్ అస్తీతి తం బాణైః ధ్వనియుక్తైః। "బణ సంశబ్దనే" ఇతి ధాతోర్ఘఞ్ తతో

పాతితోత్తుఙ్గమాహాత్మ్యైః సంహృతాయతకీర్తిభిః।

గుర్వీం కామాపదం హన్తుం కృతమావృత్తిసాహసమ్॥౧౧॥

గోమూత్రికాబన్ధః।

నా సు రో ఽయం న వా నాగో ధరసంస్థో న రాక్షసః।
నా సు ఖో ఽయం న వా భోగో ధరణిస్థో హి రాజసః॥౧౨॥

"అర్శ ఆదిభ్యః" ఇత్యచ్ప్రత్యయః। యమకత్వాత్ బవయోరభేదః। ఉక్తఞ్చ—
"రలయోర్డలయోస్తద్వఞ్జయయోర్బవయోరపి। శమయోర్మనయోశ్చాన్తే మవిసర్గావిసర్గయోః।
సవిన్దుకావిన్దుకయోః స్యాదభేదేన కల్పనమ్" ఇతి। బాణైః శరైః సమాసక్తం సమాసఞ్జితమ్ అశం
దుఃఖం తత్ కేన శామ్యతీతి శఙ్కే కేన ఉపాయేన శామ్యేదితి విచారయామి ఇత్యర్థః॥౧౦॥

పాతితేతి। పాతితమ్ ఉత్తుఙ్గమాహాత్మ్యమ్ ఉన్నతభావో యైః తైః సంహృతాః ఆహృతా
ఆయతాః విస్తృతాః కీర్త్తయో యైః తైః యుష్మాభిః ఇతి శేషః। కాం గుర్వీమ్ ఆపదం హన్తుం న
కాఙ్క్షిదపి ఇత్యర్థః। ఆవృత్తిః యుద్ధాన్నివృత్తిః సేవ సాహసం కృతమ్ అతః పాపాత్ అన్యన్న
కిఞ్చిత్ ఫలమ్ అస్తీతి భావః। తదుక్తం మనునా—"యస్తు భీతః పరావృత్తః సంగ్రామే హన్యతే
పరైః। భర్త్తుర్యద్దుష్కృతం కిఞ్చిత్ తత్సర్వం ప్రతిపద్యతే। యచ్చాస్య సుకృతం
కిఞ్చిదముత్రార్థముపార్జితమ్। భర్త్తా తత్సర్వమాదత్తే పరావృత్తహతస్య తు" ఇతి॥౧౧॥

నేతి। కిఞ్చ అయమ్ అసురో దైత్యో న। నాగో గజో వా పన్నగశ్చ న। ధరసంస్థః పర్వతాకారః।
"అహార్య్యధరపర్వతాః" ఇత్యమరః। "సంస్థా వ్యవస్థా ప్రణిధిస్థితిసాకారమృత్యుషు" ఇతి
వైజయన్తీ। రాక్షసో న। కిన్త్వయం సుఖయతీతి సుఖః। సుఖసాధ్య ఇత్యర్థః।
నవాభోగోఽభినవప్రయత్నో మహోత్సాహ ఇత్యర్థః। "ఆభోగో

మన్దమస్యన్నిషులతాం ఘృణయా మునిరేష వః।
ప్రణుదత్యాగతావజ్ఞం జఘనేషు పశూనివ॥౧౩॥

న నో న ను న్నోను న్నో నో నానా నానాననా! నను।
నున్నోఽనున్నో ననున్నేనో నానేనా నున్ననున్ననుత్॥౧౪॥

ఏకాక్షరః।

వరుణచ్ఛత్రే పూర్ణతాయత్న యోరపి" ఇతి విశ్వః। ధరణిస్థో భూతలచారీ రాజసో రజోగుణప్రధానో నా పురుషో హి కశ్చిత్ మానుష ఇత్యర్థః। "పురుషాః పూరుషా నరః। మనుష్యా మానుషా మర్త్యా మనుజా మానవా నరాః" ఇత్యమరః। అతో న పలాయనముచితమితి భావః। గోమూత్రికాబన్ధః। "వర్ణానామేకరూపత్వం యద్యేకాన్తరమర్ద్ధయోః। గోమూత్రికేతి తత్ప్రాహు దుష్కరం తద్విదో విదుః" ఇతి లక్షణాత్। షోడశకోష్ఠద్వయే అర్ద్ధద్వయం క్రమేణ విలిఖ్య ఏకాన్తరవినిమయేన వాచనే శ్లోకనిష్పత్తిః ఇతి ఉద్ధారః॥౧౨॥

మన్దమితి। ఏష మునిః ఘృణయా కృపయా ఇషుం లతాం శాఖామ్ ఇవ మన్దమస్యన్ క్షిపన్ వో యుష్మాన్ పశూన్ ఇవ ఆగతావజ్ఞం యథా తథా జఘనేషు ప్రణుదతి చోదయతి కిమతః పరం కష్టమ్ ఇతి భావః॥౧౩॥

నేతి। పదచ్ఛేదస్తావత్। న నా ఊననున్న నున్నోనః నా అనా నానాననాః నను। నున్నః అనున్నః ననున్నేనః నా అనేనాః నున్ననున్ననుత్। అథ యోజనా। హే నానాననాః! నానాప్రకారాణి ఆననాని యేషాం తే నానావిధాస్యా ఇత్యర్థః। జనేన నికృష్టేన నున్నో విద్ధ ఊననున్నో యః స నా న పురుషో న। తథా నున్న ఊనో యేన స నున్నోనో నా పురుషోఽనా నను అపురుషః ఖలు। ఊనాద్భీతః పలాయమానస్తు కిం వక్తవ్యమ్ ఇతి భావః। కిఞ్చ నున్నః ఇనః

వరం కృతధ్వస్తగుణాదత్యన్తమగుణః పుమాన్।
ప్రకృత్యా హ్యమణిః శ్రేయాన్ నాలఙ్కారశ్చ్యుతోపలః॥౧౫॥

స్యన్దనా నో చతురగాః సురేభా వావిపత్తయః।
స్యన్దనా నో చ తురగాః సురేభావా విపత్తయః॥౧౬॥

సముద్గకః।

స్వామీ యస్య స నున్నేనః స న భవతీతి ననున్నేనః। నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః స నున్నో విద్ధోఽప్యనున్నోఽవిద్ధ ఏవ యూయమనున్నస్వామికత్వాదనున్నా ఏవేతి భావః। తథా నున్న నున్న నుదతిశయేన నున్నాన్నున్న నున్నాన్ నుదతీతి నున్న నున్న నుత్ అతిపీక్రితపీడ్త పీడకః నా పురుషః అనేనాః నిర్దోషో న భవతీతి కిన్తు సదోష ఏవేతి “నాత్తే నాతిపరిక్షతమ్” ఇతి నిషేధాదిత్యర్థః। అయన్తు నైతాదృశ ఇతి న పలాయితవ్యమితి భావః। అయమేకవ్యఞ్జనః అన్త్యస్తకారస్తు న దోషావహః। “నాన్త్యవర్ణస్తు భేదకః” ఇతి అభ్యనుజ్ఞానాత్॥౧౪॥

వరమితి। కృతాః పూర్వమ్ ఉత్పాదితాః పశ్చాత్ ధ్వస్తా నష్టాః తే కృతధ్వస్తాః। “పూర్వకాల” ఇత్యాదినా సమాసః। కృతధ్వస్తాః గుణాః యస్య తస్మాత్ పుంసోఽత్యన్తమ్ అతిశయేన అగుణో నిర్గుణః పుమాన్ వర మనాక్ప్రియః కిఞ్చిత్ప్రియ ఇత్యర్థః। “వరం క్లీవే మనాక్ప్రియే” ఇత్యమరః। తథాపి ప్రకృత్యా స్వభావేన అమణిః మణిరహితోఽలఙ్కారః శ్రేయాన్। చ్యుతోపలో భ్రష్టరత్నో న శ్రేయాన్। “ఉపలః ప్రస్తరే రత్నే” ఇతి విశ్వః। పలాయితుః సమరాత్ అసమర ఏవ వరమితి భావః। అత్ర సమానవిషయారోపయోః ప్రతివిమ్బకరణాత్ దృష్టాన్తాలఙ్కారః॥౧౫॥

స్యన్దనా ఇతి। స్యన్దన్తే ప్రద్రవన్తీతి స్యన్దనా; జవనాః

భవద్భిరధునారాతిపరిహాపితపౌరుషైః।
హ్రదైరివార్కనిష్పీతైః ప్రాప్తః పఙ్కో దురుత్తరః॥౧౭॥

వేత్రశాకకుజే శైలేఽలేశైజేఽకుకశాత్రవే।
యాత కిం విదిశో జేతుం తుఞ్జేశోదివి కిం తయా॥౧౮॥

ప్రతిలోమానులోమపాదః।

స్యన్దనాః రథా నో సన్తి। నన్ద్యాదిత్వాత ల్యుః। చతురం గచ్ఛన్తీతి చతురగాః తురగాశ్చ అశ్వా నో సన్తి। సురభాః శోభనవృంహణాః సురేభా వా సురగజాశ్చ నో సన్తి। అవిపత్తయో విపత్తిరహితాః విపత్తయో వా విశిష్టాః పదాతయో నో సన్తి। అతో న భేతవ్యమ్ ఇతి భావః। అత్ర పూర్వోత్తరార్ద్ధగతానాం విశేషణానాం చ ఉద్దేశోద్దేశ్యభూతానాం యథాసంఖ్యసమ్బన్ధానుక్రమాద్యథాసంఖ్యాలఙ్కారో యమకేన సంసృష్టః॥౧౬॥

భవద్భిరితి। అధునా అరాతిభిః పరిహాపితాని త్యాజితాని పౌరుషాణి యైః తైః భవద్భిః అర్కనిష్ప్లుతైః అర్కేణ సంశోషితైః హ్రదై ఇవ దురుత్తరో దుస్తరః పఙ్క ఇవ దుష్కీర్త్తిః ప్రాప్తః॥౧౭॥

వేత్రేతి। వేత్రాణి వంశాః ఫలిన్యో వా శాకాః వర్వరాశ్చ కుజా వృక్షా యస్మిన్ తస్మిన్ వేత్రశాకకుజం శత్రుణా దుఃప్రవేశ్యే ఇత్యర్థః। "వేత్రం వంశఫలిన్యోశ్చ" ఇతి విశ్వః। "శాకవర్వరవర్ద్ధకాః" ఇత్యమరః। లేశేన స్తోకేన అపి ఏజతే కమ్పతే ఇతి లేశైజః మ న భవతీతి అలేశైజః తస్మిన్। అత్యన్తాకమ్పనే ఇత్యర్థః। "ఏజృ కమ్పనే" పచాద్యచ్। న కోకతే నాదత్తే ఇతి అకుకో గ్రహణాసమర్థః శాత్రవో యస్మిన్ తస్మిన్ అకుకశాత్రవే। "కుక ఆదానే" పచాద్యచ్। శైలే పర్వతే। కేషాం భావః కిన్తా కుత్సితతా తయా ఉపలక్షితాః సన్తః। "కుత్సానిన్దావితర్కేషు క్షేపే కిం శబ్ద

అయం వః క్లైవ్యమాపన్నాన్ దృష్టపృష్ఠానరాతినా।
ఇచ్ఛతీశశ్చ్యుతాచారాన్ దారానివ నిగోపితుమ్॥౧౯॥

నను హెూ మథనా రాఘో ఘోరా నాథమహెూ ను న।
తయదాతవదా భీమా మాభీదా వత దాయత॥౨౦॥

ప్రతిలోమానులోమార్ద్ధః।

ఇష్యతే" ఇతి శశ్వతః। విదిశో జేతుం యాత గచ్ఛత కిమ్? యాతేః సమ్ప్రశ్నే లోట్। మధ్యమపురుషబహువచనమ్। దివి స్వర్గేఽపి తుఞ్జేశ ఇతి తేషాం సమ్బోధనమ్। తుఞ్జన్త ఇతి తుఞ్జాః దైత్యాః "తుజి హిసాయామ్" పచాద్యచ్। తేభ్యో దైత్యేభ్య ఈశత ఇతి తుఞ్జేశః ఈశే క్విప్।

తేభ్యోఽపి శక్తా ఇత్యర్థః। స్వర్గేఽపి అసురవిజయినాం యుష్మాకమ్ అత్ర క్షుద్రస్థలే క్షుద్రశత్రౌ పలాయనమ్ అనుచితమ్ ఇతి భావః॥౧౮॥

అథేశే తిష్ఠతి పలాయనమేతద్ వో న యుక్తమ్ ఇత్యాహ। అయమితి। అయమ్ ఈశః స్వామీ శివః క్లైవ్యం నిష్పౌరుషత్వమ్ ఆపన్నాన్ ప్రాప్తాన్ తథా అరాతినా దృష్టపృష్ఠాన్ పలాయమానాన్ ఇత్యథః వో యుష్మాన్ చ్యుతాచారాన్ స్ఖలితవ్రతాన్ దారాన్ కలత్రాణి ఇవ। "అథ పుంభూమ్ని దారాః" ఇత్యమరః। నిగోపితుం గోప్తుమ్। ఊదిత్త్వాదిడ్ వికల్పః। దారదోషం భర్తేవ స్వమహిమ్నా యుష్మద్దోషం సంవరితుమ్ ఇచ్ఛతి। అతః కుతో యుష్మాకమ్ అనర్థః ? ఇత్యర్థః॥౧౯॥

నన్వితి। నను ఇతి ఆమన్త్రణే। హెూ ఇతి ఆహ్వానే। "హే హై వ్యస్తౌ సమస్తౌ చ హూతిసమ్బోధనార్థయోః। హెూ హౌ చైవంవిధౌ ద్మేయీ సమ్బుద్ధ్యాహ్వానయోరపి" ఇతి విశ్వః। మథ్నన్తీతి మథనాః "మన్థ విలోడనే" కర్త్రరి ల్యుట్। రాఘన్తి సమర్థా భవన్తీతి రాఘః। "రాఘృ సామర్థ్యే" క్విప్। ఘోరాః క్రూరాః శత్రూణామ్ ఇతి

కిం త్యక్తాపాస్తదేవత్వమానుష్యకపరిగ్రహైః।

జ్వలితాన్యగుణైర్గుర్వీస్థితా తేజసి మానితా॥౨౧॥

నిశితాసిరతోఽభీకో న్యేజతేఽమరణా రుచా।

సారతో న విరోధీ నః స్వాభాసో భరవానుత॥౨౨॥

భావః। నాథం మహయన్తి పూజయన్తీతి నాథమహః। దృశిగ్రహణాత్ కర్మణి ఉపపదే క్విప్। తయన్తి రక్షన్తీతి తయాః రక్షకాః। పచాద్యచ్। దాయన్తీతి దాతాః శుద్ధాః। "దైప్ శోధనే" కర్త్రరి క్తః। వదన్తీతి వదాః వక్తారః। పచాద్యచ్। తేషాం ద్వన్ద్వః తయదాతవదాః భీమా భయఙ్కరాః మాభీః। నఞర్థమాశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః। తాన్ దదతీతి మాభీదాః అభయప్రదాః ఏవంవిధా యూయమితి శేషః। వత ఇతి ఖేదే బవయోరభేదః। న దాయత ను ? న శుద్ధాః కిమ్ ? ను పృచ్ఛాయామ్। కిన్తు శుద్ధా ఏవ న కాకుః అత్రానుసన్ధేయః। "దైప్ శోధనే" లోట్ మధ్యమపురుషబహువచనమ్॥౨౦॥

కిమితి। అపాస్తోఽవధీరితో దేవత్వమానుష్యకయోః పరిగ్రహః స్వీకారో యైః తైః అతిదేవమానుషైః ఇత్యర్థః। మనుష్యాణాం భావో మానుష్యకమ్। యోపధాత్ గురుపోత్తమాద్వుఞ్। జ్వలితాని అగుణైః జ్వలితాః ప్రకాశితా ఇతి యావత్ అన్యగుణా అసదృశగుణా యైః తైః "అన్యౌ విభిన్నాసదృశౌ" ఇతి వైజయన్తీ। ఈదృశైః భవద్భిరితి శేషః। తేజసి ప్రతాపే స్థితా ప్రతాపైకశరణా మానితా శూరత్వాభిమానితా కిమితి త్యక్తా। కిమితి నిర్లజ్జైః పలాయతే ఇతి భావః॥౨౧॥

నిశితేతి। హే అమరణా మరణరహితా నిశితాసిరతోఽతితీక్ష్ణఖడ్గరతోఽభీకో నిర్భీకో రుచా తేజసా ఉపలక్షితః సుష్ఠుః ఆభాసత ఇతి స్వాభాసో రమణీయః। పచాద్యచ్। ఉత అత్యర్థమ్ అతిశయేన భరవాన్। రణభరసహిష్ణుః ఇత్యర్థః। ఉతా-

తనువారభసో భాస్వానధీరో వినతోరసా।
చారుణా రమతే జన్యే కోఽభీతో రసితాశిని॥౨౩॥

ప్రతిలోమానులోమేన శ్లోకద్వయమ్।

త్యర్థవికల్పయోః" ఇతి విశ్వః। ఈదృశో నోఽస్మాకం విరోధీ శత్రుః సారతో బలతో న న్యేజతే న కమ్పతే న ప్రచలతోత్యర్థః। ఏజృ కమ్పనే" లట్। అతో భవద్భిః అపి వ్యాత్రత్యమ్ ఏవ న చలితవ్యమ్ ఇతి భావః। ఏతన్మతే "విరోధీ నః" ఇత్యత్ర సవిసర్గపాఠః। ప్రతిలోభే నిర్విసర్గపాఠే "పదాన్తే సవిసర్గావిమర్గయోః" ఇత్యేతాదృశకావ్యే ఏక్యస్వీకారాత్। అన్యే తు ఇనః సూర్య్య ఇవ స్వాభామ ఇనస్వాభామ ఇత్యేకం పదమ్ ఆహుః। కేచిత్తు విరోధౌ శత్రుః పూర్వవిశేషణవిశిష్టో న, అపి తు పూర్వవిశేషణవిశిష్ట ఏవేతి కాక్వర్థేన నకారమాహుః। పరే తు సారతా న విరోధీ న । న రతమ్ అరతమ్ అరతేన సహ వర్త్తమానాః సారతా మునయః తాన్ ఊనయన్తి మారణన న్యూనాన్ కుర్వన్తీతి సారతోనా దేత్యాస్తేషాం విరోధో విష్ణుః స నావం నాయమ్। అతః కథం పలాయన్తే। న స్వాభాసః। స్వేన ధనేన భామత ఇతి స్వాభాసః కువేరః సోఽపి నాయమ్। న భరవాన్ భం నక్షత్రం రాతి। ఆతోఽనుపసర్గే కః। భరశ్చన్ద్రస్తద్వాన్ శివోఽపి న అతః పలాయనం న ఉచితమిత్యాహుః ఇత్యుపరిష్టాత్॥౨౨॥

నను అయం న చలతీతి కథం జ్ఞాయతే ? తత్రాహ। తన్వితి। తనుమావృణోతి ఆచ్ఛాదయతి ఇతి తనువారం వర్మ। కర్మణ్యణ్। తేన వభస్తి భాసతే ఇతి అనువారభసః। "భస

దీప్తౌ" పచాద్యచ్। భాస్వాన్ తేజస్వీ చారుణా భాస్వతా వినతేన ఉన్నతేన ఉరసా వక్షఃస్థలేన ఉపలక్షితః। ఏవంవిధోఽపి అధీరో ధైర్యరహితః రసితేన శబ్దితేనైవ అశ్నాతి గ్రసతి ఇతి రసితాశీ

విభిన్నపాతితాశ్వీయనిరుద్ధరథవర్త్మని।

హతద్విపనగష్ఠ్యూతరుధిరామ్బునదాకులే ॥౨౪॥

దే వా కా ని ని కా వా దే

వా హిం కా స్వ స్వ కా హి వా।

కా కా రే భ భ రే కా కా

ని స్వ భ వ్య వ్య భ స్వ ని ॥౨౫॥

ఇతి సర్వతోభద్రః।

తస్మిన్। రవేణ ఏవ విశ్వప్రాణహారిణీత్యర్థః। ఆభీక్ష్ణ్యే ణినిః। జన్యే యుద్ధే "యుద్ధమాయోధనం జన్యమ్" ఇత్యమరః। అభీతః నిర్భీకః సన్ కో రమతే కః క్రీడ్ఞతి నిర్భయసఞ్చారాత్ ఏవ అస్య నిశ్చలత్వం నిశ్చీయత ఇత్యర్థః। పూర్వశ్లోకస్య అయం ప్రతిలోమః ॥౨౩॥

అథ పఞ్చభిః కులకమాహ। విభిన్నేత్యాదిభిః। ఆహవం విశినష్టి। విభిన్నాని విదారితాని అత ఏవ పాతితాని ఆశ్వీయా అశ్వసమూహాశ్చ తే తథా। "పూర్వకాల" ఇతి సమాసః। తైః అశ్వసమూహైః నిరుద్ధాని రథానాం వర్త్మాని యస్మిన్ తథోక్తే। "వృన్దే త్వాశ్వీయమాశ్వవత్" ఇత్యమరః। "కేశాశ్వాభ్యాం యఞ్చావన్యతరస్యామ్" ఇతి ఛప్రత్యయః। హతాస్తాడ్ఞితా ద్విపా గజా ఏవ నగాః శలాః। "శైలవృక్షౌ నగావగౌ" ఇత్యమరః। తః ష్ఠ్యూతాని ఉజ్ఝితాని। ష్ఠివతేః కర్మణి క్తః। "ఛ్వోః శూఠ్ఠనునాసికే చ" ఇతి ఊఠాదేశః। తాని రుధిరాణ్యేవ అమ్బూని తేషాం నద్యైః ప్రవాహైః ఆకులే వ్యాప్తే ॥౨౪॥

దేవేతి। పునశ్చ దేవాన్ ఆకనయతి ఉద్దీపయతి ఉత్సాహయతి ఇతి దేవాకానీ తస్మిన్ దేవాకానిని। "కన దీప్తౌ" ఇతి ధాతోర్ణ్యన్తాత్ ణినిః। యద్వా "కే శబ్దే" ఇతి ధాతోరాఙ్పూర్వస్య

ప్రనృత్తశవవిత్రస్తతురగాక్షిప్తసారథౌ।

మారుతాపూర్ణతూణీరవికృష్టహతసాదిని॥౨౬॥

భావే ల్యుటి ఆకానమ్ ఆశబ్దవమ్ ఈషద్వదనమ్ ఇతి యావత్ దేవానాం తద్వతీత్యర్థః। కావాదః ఈషద్వాదో వాక్కలహః। "ఈషదర్థే" ఇతి కుశబ్దస్య కాదేశః। తద్వతి కావాదే। "అర్శ ఆదిభ్యోఽచ్" వాహికాపర్యాయేణ రణభారోద్వహనమ్। వహేః పర్యాయే ధాత్వర్థనిర్దేశే ణ్వుల్ వక్తవ్యః। వాహికయా క్రమప్రాప్తరణక్రియయా సుష్ఠు శోభనం యథా తథా అస్వకాన్ పరానాజిహౌతే అభియుజ్క్తే యోజయతీతి యావత్ వాహికాస్వస్వకాహాః తస్మిన్। యోద్ధృధర్మ్యం యుద్ధే ఉపచర్యతే। "ఓహాఙ్ గతౌ" ఇతి ధాతోః విచ్ప్రత్యయః। సోమపాశబ్దవత్ ప్రక్రియా। వాశబ్దశ్చార్థే। కం మదోదకమాకిరన్తి ఇతి కాకారాః మదస్రావిణః। కిరతేరాఙ్పూర్వాత్ కర్మణ్యణ్। ఏవంవిధా ఇభభరా గజఘటా యత్ర యస్మిన్ కాకారేభభరే। కాకా ఇవ కాకాః గర్హ్యా ఇతి లక్షణయా తేషామ్ ఆమన్త్రణమ్। నిస్వాః నిరుత్సాహాః భవ్యాః సోత్సాహాః తానుభయాన్ వ్యయన్తి సంవృణ్వన్తి ఇతి నిస్వభవ్యవ్యాః। "వ్యేఞ్ సంవరణే।" "ఆతోఽనుపసర్గే కః"। తే బభస్తి భాసతే ఇతి నిస్వభవ్యవ్యభస్వాన్ తస్మిన్। "అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే" ఇతి క్వనిప్। సర్వతోభద్రమ్। సర్వతో భ్రమగాత్ సర్వతో భద్రాఖ్యశ్చిత్రబన్ధః। యథాహ దణ్డీ। "తదిదం సర్వతోమద్రం భ్రమణం యది సర్వతః" ఇతి। ఉద్ధారస్తు। "అష్టకోష్ఠచతుష్టయం లిఖిత్వా తత్ర శ్లోకం క్రమేణ లిఖిత్వా సర్వతో వాచనాత్ సర్వతోభద్రః" ఇతి॥౨౫॥

ప్రనృత్తాత। ప్రనృత్తశవేభ్యో నృత్యత్కబన్ధేభ్యో విత్రస్తైః క్షుభితైః తురగైః ఆక్షిప్తా అవధూతాః సారథయో యత్ర తస్మిన్। తథా మారుతేన ఆపూర్ణైః వ్యాప్తైః తూణీరైః నిషఙ్గైః వికృష్టాః శబ్దాయమానాః

స స త్వ ర తి దే ని త్యం

స ద రా మ ర్ష నా శి ని।

త్వ రా ధి క ర్క సం నా దే

ర మ క త్వ మ క ర్ష తి॥౨౭॥

ఇతి అర్ద్ధభ్రమకః।

ఆసురే లోకవిత్రాసవిధాయిని మహాహవే।

యుష్మాభిరున్నతిం నీతం నిరస్తమిహ పౌరుషమ్॥౨౮॥

కులకమ్।

ఇతి శాసతి సేనాన్యాం గచ్ఛతస్తానసేకధా।

హతాః తాడితాః సాదినస్తీరఙ్గికా యత్ర తస్మిన్ యద్వా మారుతాపూర్ణతూణీరైః వికృష్టా ఆకర్షితా అత ఏవ హతా మారితాః సాదినోఽశ్వవారా యత్ర తస్మిన్॥౨౬॥

ససత్త్వేతి। ససత్త్వానాం సత్త్వవతాం రతిదే రాగప్రదే నిత్యమదరాణాం సభయానామ్ అమర్షనాశిని క్రోధహారిణి త్వరయా ఉత్సాహేన అధికం కసన్తో వికసన్తో నాదాః యత్ర తస్మిన్ రమయతి ఇతి రమకః। రమధాతోః వుఞ్। తస్యాకాదేశః తద్భావో రమకత్వమ్। రణకర్మణా పరరఞ్జకత్వం అకర్షతి అపనుదతి వీరాణాం పరస్పరమ్ ఉత్సాహం రణకర్మణా సోప్రయతి ఇత్యర్థః॥౨౭॥

ఆసుర ఇతి। ఏవంవిధే ఆసురే అసురసమ్బన్ధిని లోకవిత్రాసవిధాయిని లోకభయఙ్కరే మహాహవే మహాయుద్ధే యుష్మాభిః ఉన్నతిం వృద్ధిం నీతం ప్రాపితం పౌరుషం పురుషకర్మ నిరస్తం నాశితమ్ ఇహ సంగ్రామే॥౨౮॥

ఇతీతి। ఇతీత్థం సేనాన్యాం స్కన్దే శాసతి ఆజ్ఞాపయతి

నిషిధ్య హసతా కిఞ్చిత్ తస్థే తత్రాన్ధకారిణా॥౨౯॥

నిరౌష్ఠ్యమ్।

మునీషుదహనాతప్తాన్ లజ్జయా నివివృత్సతః।
శివః ప్రహ్లాదయామాస తాన్ని షేధహిమామ్బునా॥౩౦॥

దూనాస్తేఽరిబలాదూనా నిరేభా బహు మేనిరే।
భీతాః శితశరాభీతాః శఙ్కరం తత్ర శఙ్కరమ్॥౩౧॥

పాదాద్యన్తయమకమ్।

మహేషుజలధౌ శత్రోర్వర్త్తమానా దురుత్తరే।

అనేకధా గచ్ఛతః పలాయమానాన్ తాన్ గణాన్ నిషిధ్య నివార్య్య అన్ధకారిణా హరేణ కిఞ్చిత్ హసతా తస్థే స్థితమ్। భావే లిట్॥౨౯॥

మునీతి। మునేరిషవ ఏవ దహనస్తేన ఆతప్తాన్ పీడ఼ితాన్ తథా లజ్జయా రణభఙ్గాత్ శాలీనత్వేన నివివృత్సతో నివర్త్తితుకామాన్। “వృద్భ్యః స్యసనోః” ఇతి వికల్పాత్ పరస్మైపదమ్। తాన్ గణాన్ శివః నిషేధః మా భైష్ట మా పలాయతేతి నివారణవచనం స ఏవ హిమామ్బు శీతోదకం తేన ప్రహ్లాదయామాస। రూపకాలఙ్కారః॥౩౦॥

దూనా ఇతి। దూనాః శరతప్తాః। “ల్వాదిభ్యః” ఇతి నిష్ఠానత్వమ్। అరిబలాత్ శత్రుబలాత్ ఊనాః ఊనబలాః। “పఞ్చమీవిభక్తే” ఇతి పఞ్చమీ। నిరేభాః నిఃశబ్దాః। కుతః భీతాః త్రస్తాః కుతః యతః శితైః తీక్ష్ణైః శరైః అభీతాః అభివ్యాప్తాః। ఇణః కర్మణి క్తః। తే గణాః తత్ర రణే శఙ్కరమ్ అభయవచనేన సుఖకరం శఙ్కరం శివం బహు యథా తథా మేనిరే అమన్యన్త॥౩౧॥

మహేష్వితి। దురుత్తరే దుస్తరే శత్రోః సమ్బన్ధిని మహేషుజలధౌ

ప్రాప్య పారమివేశానమాశశ్వాస పతాకినీ॥౩౨॥

స బభార రణాపేతాం చమూం పశ్చాదవస్థితామ్।
పురః సూర్య్యాదపావృత్తాం ఛాయామివ మహాతరుః॥౩౩॥

ముఞ్చతీశే శరాన్ జిష్ణౌ పినాకస్వనపూరితః।
దధ్వాన ధ్వనయన్నాశాః స్ఫుటన్నివ ధరాధరః॥౩౪॥

తద్గణా దదృశుర్భీమం చిత్రసంస్థా ఇవాచలాః।
విస్మయేన తయోర్య్యుద్ధం చిత్రసంస్థా ఇవాచులాః॥౩౫॥

ద్విచతుర్థయమకమ్।

మహతి బాణసాగరే వర్త్తమానా పతాకినీ సేనా ఈశానం శివం పారం పరతీరమ్ ఇవ।
“పారావారే పరార్వాచీ” ఇత్యమరః। ప్రాప్య ఆశశ్వాస ప్రాణితి స్మ॥౩౨॥

స ఇతి। స xx రణాపేతాం రణాదపవృత్తాం పరాఙ్ముఖీభూతామ్ అత ఏవ పశ్చాత్ పృష్ఠభాగే అవస్థితాం చమూం పురోఽగ్రే స్థితః సూర్య్యః సూర్యకిరణః తస్మాత్ అపావృత్తాం పరావృత్తాం ఛాయాం మహాతరుః ఇవ బభార। ఛాయాం తరురివ ఆత్మైకశరణాం తాం చమూం న ముమోచ ఇత్యర్థః॥౩౩॥

ముఞ్చతీతి। ఈశే హరే కర్త్తరి జిష్ణౌ అర్జునే విషయే శరాత్ ముఞ్చతి సతి పినాకస్య శివకార్ముకస్య స్వనేన ధ్వనినా పూరిత ధరాధరః ఇన్ద్రకీలః స్ఫుటన్నివ విదీర్య్యమాణ ఇవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। ఆశా దిశః ధ్వనయన్ శబ్దయుక్తాః కుర్వన్ దధ్వాన శబ్దమకరోత్। “దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా ఆశాశ్చ హరితశ్చ తాః” ఇత్యమరః॥౩౪॥

తదితి। భీమం తయోః హరపాణ్డవయోః తత్ ప్రసిద్ధం యుద్ధం గణాః ప్రమథాః చిత్రసంస్థాః చిత్రాకారాః అచలాః శైలా ఇవ। తథా

పరిమోహయమాణేన శిక్షాలాఘవలీలయా।
జైష్ణవీ విశిఖశ్రేణీ పరిజహ్నే పినాకినా॥౩౮॥

అవద్యన్ పత్రిణః శమ్భోః సాయకైరవసాయకైః।
పాణ్డవః పరిచక్రామ శిక్షయా రణశిక్షయా॥౩౭॥

ఆద్యన్తయమకమ్।

చారచుఞ్చుశ్చిరారేచీ చఞ్చచ్చీరరుచా రుచః।

చిత్రే అలేఖ్యే సంస్థా స్థితిః యేషాం తే చిత్రసంస్థాః చిత్రలిఖితా ఇవ అచలా ఆశ్చర్యవశాత్ నిశ్చలాః సన్తో విస్మయేన దదృశుః॥౩౫॥ ద్విచతుర్థయమకమ్।

పరీతి। శిక్షాలాఘవలీలయా అభ్యాసపాటవాతిశయేన హేతునా పరిమోహయమాణేన వ్యామోహయతా। "అణావకర్మకాచ్చిత్తవత్కర్తృకాత్" ఇతి పరస్మైపదే ప్రాప్తే "న పాదమి" ఇత్యాదినా తత్ ప్రతిషేధాత్ ఆత్మనేపదం శానచ్। "ణేర్విభాషా" ఇతి కృత్స్థస్య నస్య వా ణత్వమ్। పినాకినా హరేణ జిష్ణోః అర్జునస్య ఇయం జైష్ణవీ విశిఖశ్రేణీ బాణసఙ్ఘాతః పరిజహ్రే నిరస్తా॥౩౮॥

అవద్యన్నితి। పాణ్డవోఽర్జునః అవసాయకైః అవసానకరైః స్యతేర్ణ్వుల్ప్రత్యయః। సాయకైః బాణైః శమ్భోః పత్రిణః శరాన్ అవద్యన్ ఖణ్డయన్। ద్యతేః శతృప్రత్యయః। "ఓతః శ్యని" ఇతి ఓకారలోపః। శిక్షయా శక్తుం ప్రభవితుమిచ్ఛయా ఉత్సాహేన ఇత్యర్థః రణే శిక్షయా అభ్యాసేన చ పరిచక్రామ। ఉత్సాహనైపుణ్యాభ్యాం చచార ఇత్యర్థః॥౩౭॥

చారేతి। చారైః గతివిశేషైః విత్త ఇతి చారచుఞ్చుః। "తేన విత్తశ్చుఞ్చుప్చణపౌ" ఇతి చుఞ్చుప్రత్యయః। చిరమారేచయతి రిక్తీకరోతి శత్రూన్ ఇతి చిరారేచీ। చఞ్చతః చలతశ్చీరస్య వల్కలస్య

చచార రుచిరశ్చారు చారైరాచారచఞ్చురః ॥౩౮॥

ద్వ్యక్షరః।

స్ఫురత్పిశఙ్గమౌర్వీకం ధునానః స వృహద్ధనుః।
ధృతోల్కానలయోగేన తుల్యమంశుమతా బభౌ ॥౩౯॥

పార్థబాణాః పశుపతేరావవ్రుర్విశిఖావలీమ్।
పయోముచా ఇవారన్ధ్రాః సావిత్రీమంశుసంహతిమ్ ॥౪౦॥

శరవృష్టిం విధూయోర్వీముదస్తాం సవ్యసాచినా।
రురోధ మార్గణైర్మార్గం తపనస్య త్రిలోచనః ॥౪౧॥

రుచా ప్రభయా రోచతే ఇతి రుచః శోభమానః। “ఇగుపధ” ఇతి కః। రుచిరః సున్దరః। చఞ్చుర్యతే భృశం చరతీతి చఞ్చురః। చరతేర్యఙన్తాత్ పచాద్యచ్। “చరఫలోశ్చ” ఇతి నుమాగమః। “యఙోఽచి చ” ఇతి యఙో లుక్। ఆచారస్య యుద్ధవ్యవహారస్య చఞ్చురో భృశమ్ ఆచరితః స మునిః చారు యథా తథా చారైః చక్రాదిబన్ధైః గతిః విశేషైః చచార। “చారః పియాలవృక్షే స్యాద్గతౌ బన్ధాపసర్పయోః” ఇతి విశ్వః ॥౩౮॥ద్వ్యక్షరః।

స్ఫురదితి। స మునిః అర్జునః స్ఫురన్తీ పిశఙ్గీ పిశఙ్గవర్ణా మౌర్వీ జ్యా యస్య తత్ తథోక్తమ్। “నఘృతశ్చ” ఇతి కప్ ప్రత్యయః। బృహద్ధనుః గాణ్డీవం ధునానః కమ్పయన్। ఉల్కైవ అనలః తేన ధృతో యోగో యేన తేన అంశుమతా అర్కేణ సూర్యేణ తుల్యం బభౌ। ఉపమా ॥౩౯॥

పార్థేతి। పార్థబాణాః అర్జునశరాః పశుపతేః విశిఖావలీం శరసఙ్ఘాతం సవితురియం సావిత్రీ తామ్ అంశుసంహతిం కిరణసమూహమ్ అరన్ధ్రాః నివిడ఼ాః పయోముచః మేఘా ఇవ ఆవవ్రుః తిరోదధుః ॥౪౦॥

శరేతి। త్రిలోచనః శివః। సవ్యేన సచతే సమవైతీతి తేన

తేన వ్యాతేనిరే భీమా భీమార్జనఫలాననాః।
న నానుకమ్ప్య విశిఖాః శిఖాధరజవాససః॥౪౨॥

శృఙ్ఖలాయమకమ్।

ద్యువియద్గామినీ తారసంరావవిహతశ్రుతిః।
హైమీషుమాలా శుశుభే విద్యుతామివ సంహతిః॥౪౩॥

ఇతి గఢ़చతుర్థపాదః।

సవ్యసాచినా అర్జునేన ఉదస్తాం క్షిప్తామ్ ఉర్వీం మహతీం శరవృష్టిం గార్గణైః శరైః విధూయ నిరస్య తపనస్య మార్గం రురోధ ఆవవ్రే॥౪౧॥

తేనేతి। తేన శివేన భీమాః భయఙ్కరాః భియో భయస్య మార్జనం నిరాసః తదేవ ఫలం ప్రయోజనం యేషాం తాని ఆననాని అగ్రాణి యేషాం తే భీమార్జనఫలాననాః। తథా శిఖాధరాః మయూరాః తేషు జాతాని శిఖాధరజాని వర్హాణి తాని వాసాంసి పక్షా యేషాం తే శిఖాధరజవాససః మయూరపక్షిణ ఇత్యర్థః। విశిఖాః బాణా అనుకమ్ప్య కృపాం కృత్వా న వ్యాతేనిరే ఇతి న కిన్తు అనుకమ్ప్యైవ ఇత్యర్థః। అనుజిఘృక్షుత్వాత్ ఇతి భావః। సమాన్య నిషేధనే ద్వౌ ప్రతిషేధౌ ఇత్యుక్తమ్॥౪౨॥ శృఙ్ఖలాయమకమ్।

ద్యువియదితి। ద్యాం స్వర్గం వియదన్తరిక్షం చ గచ్ఛతి ఇతి ద్యువియద్గామినీ తే ఇవ వ్యాపినీ। ద్వితీయాప్రకరణే శ్రితాదిషు గమ్యాదీనామ్ ఉపసఙ్ఖ్యానాత్సమాసః। తారేణ ఉచ్చైస్తరేణ సంరవిణ విహతాః తాక़ితా విద్ధాః శ్రుతయః కర్ణా యయా సా తథోక్తా। హేమా హేమమయీ ఇషుమాలా శివశరావలిః విద్యుతాం సంహతిరివ ఉక్తవిశేషణా విద్యున్మాలా ఇవ శుశుభే। చతుర్థపాదవర్ణానాం త్రిపాద్యాం సమ్భవాత్ గూఢ़చతుర్థపాదమాహుః॥౪౩॥

విలఙ్ఘ్య పత్రిణాం పఙ్క్తిం భిన్నః శివశిలీముఖైః।
జ్యాయో వీర్యముపాశ్రిత్య న చకమ్పే కపిధ్వజః॥౪౪॥

జగతీశరణే యుక్తో హరికాన్తః సుధాసితః।
దానవర్షీ కృతాశంసో నాగరాజ ఇవాబభౌ॥౪౫॥

అర్థత్రయవాచీ।

విలఙ్ఘ్యేతి। శివశిలీముఖైః పత్రిణాం పఙ్క్తిం నిజశరాబలిం విలఙ్ఘ్య అతిక్రమ్య భిన్నో విద్ధః కపిధ్వజః జ్యాయః ప్రశస్తమ్। "వృద్ధప్రశస్తయోర్జ్యాయాన్" ఇత్యమరః। వీర్యం సత్త్వమ్ ఉపాశ్రిత్య అవష్టాయ న చకమ్పే న చచాల కిన్తు తాన్ సహన్ అవతస్థౌ ఇత్యర్థః॥౪౪॥

జగతీతి। అర్థత్రయవాచీ శ్లోకోఽయమ్। తత్ర ఆదౌ అగరాజ ఇతి పదచ్ఛేదమాశ్రిత్య ఏకాఽర్థోఽభిధీయతే। ఈశస్య రణే యుక్తః శక్తః అన్యత్ర జగతీశరణే భూరక్షణే యుక్తః స్థితః విధినా ఇతి శేషః। హరిః సింహః ఇవ కాన్తః మనోహరః అన్యత్ర హరీణాం సింహానాం కాన్తః ఆవాసదానాత్ ప్రియః సుష్ఠు దధాతి పాలయతి ప్రజా ఇతి సుధా। విజన్తః। అసితః కృష్ణవర్ణః తతో విశేషణసమాసః। అన్యత్ర సుధా లేపద్రవ్యవిశేషః తద్వత్ సితో ధవలః దానవర్షీ బహుప్రదః కృతాశంసః కృతజయాభిలాషః అన్యత్ర దానవైః దైత్యైః ఋషిభిశ్చ కృతా ఆశంసా నానాఫలాభిలాషో యస్మిన్ స నా నరోఽర్జునః। అగరాజః హిమవాన్ ఇవ జగతి ఆబభౌ ఇతి ఏకార్థః॥॥(౧) అథ ఐరావతసామ్యముచ్యతే। జగతీం భువం శ్యన్తి తనూకుర్వన్తీతి తే జగతీశాః రాక్షసాః తేషాం రణః తత్ర యుక్తః విహితః సమర్థః। హరికాన్తః ఇన్ద్రప్రియః ఉభయత్రాపి సమానమేతత్। సుధాసితః అమృతస్వచ్ఛః ఏకత్ర శీతలః అన్యత్ర వర్ణత

విఫలీకృతయత్నస్య క్షతవాణస్య శమ్భునా!
గాణ్డీవధన్వనః ఖేభ్యో నిశ్చక్రామ హుతాశనః॥౪౬॥

స పిశఙ్గజటావలిః కిరన్

ఉరు తేజః పరమేణ మన్యునా।

జ్వలితౌషధిజాతవేదసా

హిమశైలేన సమం విదిద్యుతే॥౪౭॥

ఇతి వివేకః। దానవర్షీ ధనప్రదో మదస్రావీ చ కృతాశంమః ఉభయత్ర కృతజిగీషః పార్థః నాగరాజ ఇవ ఐరావత ఇవ ఆబభౌ ఇతి ద్వితీయోఽర్థః॥॥(౨) అథ శేషౌపమ్యముచ్యతే। జగతీశరణే భూరక్షణే యుక్తో నియుక్తః దైవేనేతి శేషః। "శరణం గృహరక్షిత్రోః" ఇత్యమరః। హరికాన్తః కృష్ణప్రియః ఉభయత్రాపి తుల్యమ్। సుష్ఠు దధాతీతి సుధా వసుధా ఇతి కేచిత్ ఏకదేశగ్రహణాత్ సముదాయగ్రహణమ్। తత్ర సితో బద్ధః। "షిఞ్ బన్ధనే" క్తః। అన్యత్ర సుధయా అమృతేన సితో బద్ధః అమృతప్రియ ఇత్యర్థః। దానవాః ఋషయశ్చ త్రైః కృతాశంసో విహితప్రశంసః ఉభయత్రాపి తుల్యమేతత్। సోఽర్జునః నాగరాజః శేష ద్రవ ఆవభౌ ఇతి తృతీయోఽర్థః (3)॥౪౫॥

విఫలీతి। శమ్భునా క్షతబాణస్య అత ఏవ విఫలీకృతయత్నస్య నిష్ఫలప్రయత్నస్య గణ్డీవం ధనుః యస్య తస్య గాణ్డీవధన్వనోఽర్జునస్య। "వా సంజ్ఞాయామ్" ఇత్యనజాదేశః। స్వేభ్యః ఇన్ద్రియరన్ధ్రేభ్యః। "ఖమిన్ద్రియే సుఖే స్వర్గే" ఇతి విశ్వః। హుతాశనోఽగ్నిః నిశ్చక్రామ నిష్క్రాన్తః క్రోధాదితి భావః॥౪౬॥

స ఇతి। పిశఙ్గజటావలిః పిశఙ్గజటాజూటః పరమేణ ఉత్కృష్టేన మన్యునా క్రోధేన ఉరు మహత్తేజః కిరన్ విక్షిపన్ సోఽర్జునః జ్వలితాః ఔషధయః తృణజ్యోతీంషి జాతవేదాః దవాగ్నిశ్చ యస్మిన్

శతశో విశిఖానవద్యతే

భృశమస్మై రణవేగశాలినే।

ప్రథయన్ననివార్యవీర్యతామ్

ప్రజిఘాయేషు మఘాతుకం శివః॥౪౮॥

శమ్భోర్ధనుర్మణ్డలతః ప్రవృత్తం

తం మణ్డలాదంశుమివాంశుభర్తుః।

నివారయిష్యన్ విదధే సితాశ్వః

శిలీముఖచ్ఛాయవృతాం ధరిత్రీమ్॥౪౯॥

తేన హిమశైలేన సమం తుల్యం హిమాద్రిరివ విదిద్యుతే హిమాద్రివత్ శుశుభే ఇతి విమ్బప్రతివిమ్బభావోపమా॥౪౭॥

శతశ ఇతి। శివః శతశో విశిఖానవద్యతే ఖణ్డయతే రణవేగశాలినే అస్మై పార్థాయ భృశమ్ అనివార్యవీర్యతాం నిజామ్ ఇతి శేషః। తస్మై ప్రథయన్ దర్శయన్। కిన్తు అఘాతుకమ్ అమారకమ్। "లషపత" ఇత్యాదినా హన్తేరుకఞ్। ఇషుం జాతౌ ఏక వచనమ్ ప్రజిఘాయ ప్రయుయుజే। "హి గతౌ" ఇతి ధాతోర్లిట్। "హేరచఙి" ఇతి కుత్వమ్॥౪౮॥

శమ్భోరితి। సితాశ్వోఽర్జునః శమ్భోః ధనుర్మణ్డలతః ధనుర్మణ్డలాత్ ప్రవృత్తం నిష్క్రాన్తం తమ్ ఇషుమ్ అంశుభర్తుః అర్కస్య మణ్డలాత్ ప్రవృత్తమ్ అంశుమ్ ఇవ అత్రాపి ఇషువజ్జాతౌ ఏకవచనమ్। నివారయిష్యన్ నివారయితుకామః। క్రియార్థక్రియాయాం లృటి తస్య శత్రాదేశః। ధరిత్రీం భువం శిలీముఖానాం ఛాయా శిలీముఖచ్ఛాయమ్। "ఛాయా బాహుల్యే ఇతి నపుంసకత్వమ్। తేన వృతాం వ్యాప్తాం విదధే కృతవాన్। శరజాలచ్ఛాయావృతాం ధరిత్రీమ్ అకరోత్ ఇత్యర్థః॥౪౯॥

ఘనం విదార్యార్జునబాణపూగం

ససారవాణోఽయుగలోచనస్య।

ఘనం విదార్యార్జునబాణపూగం

ససార బాణోఽయుగలోచనస్య॥౫౦॥ అర్ద్ధావలిః।

రుజన్మహేషూన్ బహుధాశుపాతినో

ముహుః శరౌఘైరపవారయన్ దిశః।

చలాచలోఽనేక ఇవ క్రియావశాత్

మహర్షిసఙ్ఘైర్బుబుధే ధనఞ్జయః॥౫౧॥

ఘనమితి। అయుగలోచనస్య విషమనేత్రస్య ఈశస్య అలోచనస్య। లోచ్యతేఽసౌ లోచనః। కర్మణి ల్యుట్। న లోచనః అలోచనః తస్య అలోచనస్య అచాక్షుషజ్ఞానవిషయస్య సమ్బన్ధీ సారో బలం బాణః శబ్దః తాభ్యాం సారవాణాభ్యాం స్థిరశబ్దాభ్యాం సహ వర్త్తతే ఇతి ససారవాణః బవయోరభేద ఇత్యుక్తమ్। న యుజ్యతే కుత్రాపీతి అయుక్ సఙ్గరహితః। క్విప్। బాణః శరః జాతౌ ఏకవచనమ్। ఘనం సాన్ద్రమ్ అర్జునస్య బాణపూగం శరవ్రాతం విదార్య్య విభిద్య ఘనం నివిడమ్ విదార్య్యా భూమికూష్మాణ్డ్యో లతావిశేషాః అర్జునాః కకుభవృక్షా బాణా నీలసైరేయకాః పూగాః క్రముకాః తేషామ్। "విభాషా వృక్ష" ఇత్యాదినా ద్వన్ద్వైకవద్భావః। విదార్య్య అర్జునబాణపూగం ససార నివివేశ ఇత్యర్థః। యద్వా తదానీమేవ యుగలోచనస్య అర్జునస్య బాణః ససార ఇత్యర్థః॥౫౦॥

రుజన్నిత్యాది। బహుధా ఆశుపాతినః శీఘ్రమ్ ఆపతతో మహేషూన్ ముహుః శరౌఘైః రుజన్ భఞ్జయన్। తథా దిశశ్చాపవారయన్ ఆచ్ఛాదయన్ క్రియావశాత్ యుద్ధకర్మాయత్తతయా చలాచలోఽతి-

వికాశమీయుర్జగతీశమార్గణా
వికాశమీయుర్జగతీశమార్గణాః।
వికాశమీయుర్జగతీశమార్గణా
వికాశంమీయుర్జగతీశమార్గణా॥౫౨॥

మహాయమకమ్।

సమ్ప్రశ్యతామితి శివేన వితాయమానం
లక్ష్మీవతః క్షితిపతేస్తనయస్య వీర్య్యమ్।

చఞ్చలో ధనఞ్జయో మహర్షిసఙ్ఘైః అనేకా బహువిధ ఇవ బుబుధే దదృశే॥౫౧॥

వికాశమితి। జగతీశస్య అర్జునస్య మార్గణా బాణాః వికాశం ప్రసారమీయుః తథా జగతి లోకే ఈశమార్గణాః శమ్భుశరాః వికాశం విషమగతిమీయుః ప్రాపుః ఇత్యర్థః। తథా జగతీం పృథ్వీం శ్యన్తి తనూకుర్వన్తీతి జగతీశాః దానవాః। "ఆతోఽనుపసర్గం కః" తాన్ మారయన్తీతి జగతీశమారః। క్విప్। తే చ తే గణాశ్చ జగతీశమార్గణాః ప్రమథా వికాశమ్ ఉల్లాసం హర్షమీయుః ప్రాపుః ఇత్యర్థః। అహో దేవేఽపి అస్య పరాక్రమప్రసర ఇతి విస్మయాత్ ఇతి భావః। తదానీం మార్గయన్తీతి మార్గణాః అన్వేషణాః। కర్త్రి ల్యుట్। జగతీశస్య మార్గణాః అన్వేషకాః శివద్రష్టారో దేవర్ష్యాదయో వీనాం పక్షిణాం కాశో గతిః అత్ర ఇతి వికాశమ్ ఆకాశమీయుః దిదృక్షయా ఇతి భావః॥౫౨॥మహాయమకమ్।

సమ్పశ్యతామితి। ఇతీత్థం శివేన వితాయమానం విస్తార్యమాణమ్। "వనోతేర్యకి" వైకల్పిక ఆకారాదేశః। లక్ష్మీవతో జయశ్రీమతః। "మాదుపధాయాః" ఇత్యాదినా మతుపో మస్య వకారః। క్షితిపతేః తనయస్య అర్జునస్య వీర్యం శౌర్యం సమ్పశ్యతాం తత్త్వవిదామ్

అఙ్గాన్యభిన్నమపి తత్త్వవిదాం మునీనాం

రోమాఞ్చమఞ్చితతరం విభరామ్బభూవుః॥౫౩॥

ఇతి యుద్ధవర్ణనం నామ పఞ్చదశః సర్గః॥౧౫॥

షోడశః సర్గః।

తతః కిరాతాధిపతేరలఘ్వీమ్

ఆజిక్రియాం వీక్ష్య వివృద్ధమన్యుః

స తర్కయామాస వివిక్తతర్కః

చిరం విచిన్వన్నితి కారణాని ॥౧॥

అపి హరేః అంశావతారోఽయమితి విదుషామ్ అపి కిముత అన్యేషామ్ ? ఇతి భావః। మునీనామ్ అఙ్గాని గాత్రాణి అభిన్నమ్ అవిరలమ్ అఞ్చితతరమ్ అతిరుచిరతర రోమాఞ్చం రోమహర్షం బిభరామ్బభూవుః బభ్రుః। "భీహ్రీ" ఇత్యాదినా వికల్పాదామ్ప్రత్యయః॥౫౩॥

ఇతి కిరాతార్జునీయే పఞ్చదశసర్గవ్యాఖ్యా సమాప్తా।

తత ఇతి। తతోఽనన్తరం కిరాతాధిపతేః సమ్బన్ధినీమ్ అలఘీయ్యం గుర్వీమ్ ఆజిక్రియాం రణకర్మవీక్ష్య వివృద్ధమన్యుః, వివృద్ధకోపః వివిక్తః నిష్కలఙ్కః తర్కః ఊహో జ్ఞానం వా యస్య సోఽర్జునః కారణాని రణభరాశక్తికారణాని విచిన్వన్ విమృష్యన్। ఇతీత్థం వక్ష్యమాణమ్ ఏవ తర్కయామాస అభ్యూహితవాన్॥౧॥

మదస్రుతిశ్యామితగణ్డలేఖాః

క్రామన్తి విక్రాన్తనరాధిరూఢాః।

సహిష్ణవో నేహ యుధామభిజ్ఞా

నాగా నగోచ్చ్రాయమివాక్షిపన్తః॥౨॥

విచిత్రయా చిత్రయతేవ భిన్నాం

రుచం రవేః కేతనరత్నభాసా।

మహారథౌఘేన న సన్నిరుద్ధా

పయోదమన్ద్రధ్వనినా ధరిత్రీ॥౩॥

అథ త్రయోవింశతిశ్లోకైః వితర్కమేవాహ। మదేత్యాది। ఇహ యుద్ధే మదస్రుతిభిః మదప్రవాహైః శ్యామాః కృతా ఇతి శ్యామితాః గణ్డలేఖాః కపోలభాగా యేషాం తే విక్రాన్తాః పరాక్రమం కుర్వన్తః। కర్త్తరి క్తః। "శూరో వీరశ్చ విక్రాన్తః" ఇత్యమరః। తైః నరైః అధిరూఢాః

సహిష్ణవో రణభరక్షమాః యుధాం యుద్ధానామభిజ్ఞాః శిక్షితా ఇత్యర్థః। కృద్యోగాత్ కర్మణి షష్ఠీ। కిఞ్చ నగానామ్ ఉచ్ఛ్రాయం పర్వతానామౌన్నత్యమ్। ఘఞన్తేన ఉపసర్గస్య సమాసో నోపసృష్టాత్ ఘఞ్ప్రత్యయః। "శ్రిణీభువోఽనుపసర్గే" ఇత్యత్రానుపసర్గ ఇతి నిషేధాత్। ఆక్షిపన్తః ప్రతిషేధయన్తః దూవ స్థితాః తథా ఉన్నతా ఇత్యర్థః। నాగాః గజాః ఇహ సంగ్రామే న క్రామన్తి చరన్తి। యథా యుద్ధాన్తరేషు ఇతి శేషః। ఏవమ్ ఉత్తరత్రాపి సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం తథాపి కథం మే శక్తిహ్రాసోఽయమితి సర్వత్ర తాత్పర్యార్థః॥౨॥

విచిత్రేతి। విచిత్రయా నానావర్ణయా కేతనానాం రత్నాని తేషాం భాసా ప్రభయా భిన్నాం సంవలితాం రవేః రుచం కాన్తిం విచిత్ర-

సముల్లసత్ప్రాసమహోర్మిమాలం

పరిస్ఫురచ్చామరఫేనపఙ్క్తి।

విభిన్నమర్యాదమిహాతనోతి

నాశ్వీయమాశా జలధేరివామ్బుః॥౪॥

హతాహతేత్యుద్ధతభీమఘోషైః

సముజ్ఝితా యోద్ధృభిరభ్యమిత్రమ్।

న హేతయః ప్రాప్తతడిత్త్విషః ఖే

వివస్వదేశుజ్వలితాః పతన్తి॥౫॥

యతా విచిత్రవర్ణాం కుర్వతేవ స్థితేన ఇతి కేతనౌన్నత్యనిమిత్తేయమ్ ఉత్ప్రేక్షా। పయోదమన్ద్రధ్వనినా మేఘగమ్భీరఘోషేణ మహతాం రథానామోఘేన సమూహేన ధరిత్రీ న సన్నిరుద్ధా న ఆవృతా॥3॥

సముల్లసదితి। ఇహ యుద్ధే ప్రాసాః కున్తాః। "ప్రాసస్తు కున్తః" ఇత్యమరః। తే మహోర్మయ ఇవ తేషాం మాలాః సముల్లసన్త్యో యత్ర తత్సముల్లసత్ప్రాసమహోర్మిమాలమ్। చామరాణి ఫేనా ఇవ పరిస్ఫురన్త్యః చామరఫేనానాం పఙ్క్తయో యత్ర తత్తథోక్తమ్। అశ్వీయమ్ అశ్వసమూహః। "వృన్దే త్వశ్వీయమాశ్వవత్" ఇత్యమరః। జలధేః అమ్బు ఇవ

భిన్నమర్యాదమ్ ఉన్మర్యాదమ్ ఉచ్ఛృఙ్ఖలం యథా తథా ఆశా దిశో న ఆతనోతి న ఆవృణోతి ॥౪॥

హతేతి। హత ప్రహరత ఆహత విధ్యత। హన్తేర్లోట్ మధ్యమపురుషబహువచనమ్। "అనుదాత్తోపదేశ" ఇత్యాదినా అనునాసికలోపః। ఆహతేత్యత్ర కర్మణః ప్రయోగాసమ్భవేఽపి హన్తేః స్వాభావికసకర్మత్వస్య అనపాయాత్ అకర్మకత్వస్య చ అత్ర వివిక్షితత్వేన కర్మనివృత్త్యా ఏవ తన్నివృత్తేః "ఆఙో యమహనః" ఇతి ఆత్మనేపదమ్। ఇత్యేవముద్ధతాః ప్రగల్భాః భీమాశ్చ ఘోషా యేషాం తైః యోద్ధృభిః

అభ్యాయతః సన్తతధూమధూమ్రం

వ్యాపి ప్రభాజాలమివాన్తకస్య।

రజః ప్రతూర్ణాశ్వరథాఙ్గనున్నం

తనోతి న వ్యోమని మాతరిశ్వా ॥౬॥

భూరేణునా రాసభధూసరేణ

తిరోహితే వర్త్మని లోచనానామ్।

నాస్త్యత్ర తేజస్విభిరుత్సుకానామ్

అహ్ని ప్రదోషః సురసున్దరీణామ్ ॥౭॥

యోద్ధైః అభ్యమిత్రమ్ అమిత్రానభి సముజ్ఝితా ముక్తా వివస్వత అంశుభిః ప్రతిఫలితైః ఇతి భావః। జ్వలితా దీపితా అత ఏవ ప్రాప్తాః తడిరితాం త్విషో యాభిః తా హేతయః శస్త్రాణి స్వే న పతన్తి। "హేతిః స్యాదాయుధే" ఇతి విశ్వః॥౫॥

అభీతి। అభ్యాయతో వీరాన్ హన్తుమ్ ఆగచ్ఛతః। ఇణః శతృప్రత్యయః। అన్తకస్య కాలస్య సమ్బన్ధి సన్తతం సతతం ధూమవత్ ధూమ్రం వ్యాపి వ్యాపకం ప్రభాజాలమివ స్థితం ప్రతూర్ణైః అశ్వైః రథాఙ్గైః రథచక్రైశ్చ నున్నం ప్రేరితం రజో మాతరిశ్వా మరుత్ వ్యోమని అన్త రిక్షే న తనోతి న విస్తారయతి ॥౬॥

భూరేణునేతి। అత్ర ఆహవే రాసభో గర్దభః తద్వత్ ధూమరేణ ఈషత్పాణ్డునా। “ఈషత్పాణ్డుస్తు ధూసరః” ఇత్యమరః। “రాసభో గర్దభః ఖరః” ఇత్యమరః। భూరేణునా రజసా లోచనానాం వర్త్మని చక్షుర్మార్గే తిరోహితే సతి తేజస్విభిః తేజస్విషు వీరేషు ఉత్సుకానాం వీరవరణార్థమ్ ఆగతానామ్ ఇత్యర్థః। “ప్రసితోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ” ఇతి వికల్పాత్ తృతీయా। సురసున్దరీణామ్ అహ్ని

రథాఙ్గసంక్రీడితమశ్వహేషా
వృహన్తి మత్తద్విపవృంహితాని।
సఙ్ఘర్షయోగాదివ మూర్చ్ఛితాని
హ్రాదం నిగృహ్ణన్తి న దున్దుభీనామ్॥౮॥

అస్మిన్ యశఃపౌరుషలోలుపానామ్
అరాతిభిః ప్రత్యురసం క్షతానామ్।
మూర్చ్ఛాన్తరాయం ముహురుచ్ఛినత్తి
నాసారశీతం కరిశీకరామ్బుః॥౯॥

దివసే ఏవ ప్రదోషో రాత్రిర్నాస్తి అన్ధకారవత్త్వాత్ దృష్టేః తిరోధానాత్ రాత్రిభ్రమః స్యాత్ ఇతి భావః॥౭॥

రథాఙ్గేతి। రథాఙ్గసంక్రీడ్ితం రథచక్రకూజితమ్ అశ్వానాఞ్చ హేషా హ్రేషితాని శబ్దితాని। “అశ్వానాం హ్రేషా హేషా చ నిఃస్వనః” ఇత్యమరః। వృహన్తి మహాన్తి మత్తద్విపానాం వృంహితాని। “వృంహితం కరిగర్జితమ్” ఇత్యమరః। సఙ్ఘర్షయోగాత్ ఇవ పరస్పరసమ్బన్ధాత్ ఇవ మూర్చ్ఛితాని వృద్ధిం గతాని సన్తి। “నపుంసకమనపుంసక” ఇత్యాదినా నపుంసకైకశేషః। దున్దుభీనాం హ్రాదం నిర్ఘోషమ్। “స్వాననిస్వాననిర్హ్రాద” ఇత్యమరః। న నిగృహ్ణన్తి న తిరస్కుర్వన్తి॥౮॥

అస్మిన్నితి। అస్మిన్ రణే యశఃపౌరుషయోః లోలుపానాం గృధ్నూనామ్ అత ఏవ అరాతిభిః ప్రత్యురసమ్ ఉరసి। “ప్రతేరురసః సప్తమీ స్యాత్” ఇతి సమాసాన్తః। క్షతానాం విద్ధానాం

సమ్బన్ధినం మూర్చైవ అన్తరాయో రణవిఘ్నస్తమ్ ఆసారశీతం వర్షధారాశీతలమ్।
“ధారాసమ్పాత ఆసారః” ఇత్యమరః। కరీణాం శీకర ఏవామ్బుః కర్తము హుర్నోచ్ఛినత్తి న
నాశయతి॥౯॥

అసృఙ్నదీనాముపచీయమానైః

విదారయద్భిః పదవీం ధ్వజిన్యాః।

ఉచ్ఛ్రాయమాయాన్తి న శోణితౌఘైః

పఙ్కైరివాశ్యానఘనైస్తటాని॥౧౦॥

పరిక్షతే వక్షసి దన్తిదన్తైః

ప్రియాఙ్కశీతా నభసః పతన్తీ।

నేహ ప్రమోహం ప్రియసాహసానామ్

మన్దారమాలా విరలీకరోతి॥౧౧॥

నిషాదిసన్నాహమణిప్రభౌఘే

పరీయమాణే కరిశీకరేణ।

అసృగితి। అసృఙ్నదీనాం తటాని ఉపచీయమానైః ఉపచయనీయమానైః తథా ధ్వజిన్యాః
పదవీం విదారయద్భిః। “విదూరయద్భిః” ఇతి పాఠే విదూరాం దూరసఞ్చారాం కుర్వద్భిః
ఆశ్యానా ఈషచ్ఛుష్కాః। “సంయోగాదేరాతోధాతోర్యణ్వతః” ఇతి శ్యాయతేర్నిష్ఠానత్వమ్।
ఘనాః సాన్ద్రాః తైః ఆశ్యానఘనైః శోణితౌఘైః పఙ్కైరివ ఉచ్ఛ్రాయం వృద్ధిం న ఆయాన్తి న
ప్రాప్నువన్తి॥౧౦॥

పరీతి। ఇహ రణే దన్తిదన్తైః గజదన్తైః పరిక్షతే తాడితే వక్షసి నభసః పతన్తీ ప్రియాయాః అఙ్క
ఇవ శీతా శీతలా సుఖకరీ మన్దారమాలా సురైర్ముక్తేతి శేషః। ప్రియం సాహసం యేషాం తేషాం
ప్రియసాహసానాం యతో గజాభియాయినామ్ ఇతి భావః। ప్రమోహం ప్రహారమూర్చ్ఛాం న
విరలీకరోతి న మన్దీకరోతి॥౧౧॥

నిషాదీతి। కరిణాం శీకరేణ పుష్కరతుషారేణ పరీయమాణే వ్యాప్యమానే నిషాదినో హస్త్యారోహాః। “హస్త్యారోహా నిషాదినః”

అర్కత్విషోన్మీలితమభ్యుదేతి

న ఖణ్డమాఖణ్డలకార్ముకస్య॥౧౨॥

మహీభృతా పక్షవతేవ భిన్నా

విగాహ్య మధ్యం పరవారణేన।

నావర్త్తమానా నినదన్తి భీమమ్

అపాన్నిధేరాప ఇవ ధ్వజిన్యః॥౧౩॥

మహారథానాం ప్రతిదన్త్యనౌకమ్

అధిస్యదస్యన్దనముత్థితానామ్।

ఆమూలలూనైరతిమన్యునేవ

మాతఙ్గహస్తైర్వ్రియతే న పన్థాః॥౧౪॥

ఇత్యమరః। తేషాం సన్నాహాః కవచాని తేషాం మణిప్రభౌఘే రత్నాంశుజాలే అర్కస్య త్విషా తేజసా ఉన్మీలితమ్ ఉత్పాదితమ్ ఆఖణ్డలకార్ముకస్య ఇన్ద్రధనుషః। “ఆఖణ్డలః సహస్రాక్షః” ఇత్యమరః। ఖణ్డం న అభ్యుదేతి॥౧౨॥

మహీతి। పక్షవతా మహీభృతా మైనాకేన ఇవ పరవారణేన శత్రుగజేన మధ్యం విగాహ్య ప్రవిశ్య భిన్నాః క్షోభితాః ధ్వజిన్యః సేనాః “ధ్వజినీ వాహినీ సేనా” ఇత్యమరః। అపాం నిధేః సాగరస్య ఆప ఇవ। ఆవర్త్తమానాః భ్రమన్త్యః సత్యః। “స్యాదావర్త్తోఽమ్భసాం భ్రమః” ఇత్యమరః। భీమం న నినదన్తి॥౧౩॥

మహారథానామితి। ప్రతిదన్త్యనీకం దన్తిసైన్యం ప్రతి "అనీకం తు రణే సైన్యే" ఇతి విశ్వః। అధిస్యదాః మహారయాః స్యన్దనా రథా యత్ర తత్ తథా। "రంహస్తరసీ తు రయః స్యదః" ఇత్యమరః। ఉత్థితానాం ప్రస్థితానాం మహారథానాం రథికవిశేషాణామ్।

ధృతోత్పలాపీడ఼ ఇవ ప్రియాయాః
శిరోరుహాణాం శిథిలః కలాపః।
న బర్హభారః పతితస్య శఙ్కోః
నిషాదివక్షఃస్థలమాతనోతి॥౧౫॥

ఉజ్ఝత్సు సంహార ఇవాస్తసఙ్ఖ్యమ్
అహ్నాయ తేజస్విషు జీవితాని।
లోకత్రయాస్వాదనలోలజిహ్వం
న వ్యాదదాత్యాననమత్ర మృత్యుః॥౧౬॥

తదుక్తమ్— "ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్షన్ యుధ్యేత యో నరః। స మహారథసంజ్ఞః స్యాదిత్యాహుర్నీతికోవిదాః॥" ఇతి లక్షణాత్। పన్థా మార్గ ఆమూలాత్ లూనైః ఛిన్నైః మాతఙ్గహస్తైః నాగకరైః అతిమన్యునా అతిక్రోధేనేవ న వ్రియతే న నిరుధ్యతే॥౧౪॥

ధృతేతి। పతితస్య వక్షసి మగ్నస్య శఙ్కోః తోమరస్య సమ్బన్ధీ "వా పుంసి శఙ్కుర్నా సర్వలా తోమరోఽస్త్రియామ్" ఇత్యమరః। బర్హిణః భారః తన్మూలబద్ధో లాఞ్ఛనపిచ్ఛకలాపో ధృతం ఉత్పలాపీడః కువలయశేఖరో యస్మిన్ సః। ప్రియాయాః సమ్బన్ధీ శిథిలః స్రస్తః శిరోరుహాణాం కలాపః కేశపాశ ఇవ నిషాదినో హస్త్యారోహస్య వక్షఃస్థలం న ఆతనీతి న వ్యాప్నోతి॥౧౫॥

ఉజ్ఝత్స్వితి। అత్ర ఆహవే సంహారే కల్పాన్తే ఇవ తేజస్విషు వీరేషు అస్తసంఖ్యమ్ అసంఖ్యం యథా తథా అహ్నాయ ఝటితి। "ద్రాక ఝటిత్యఞ్జసాహ్నాయ" ఇత్యమరః। జీవితాని ఉజ్ఝత్సు త్యజత్సు మత్సు మృత్యుః లోకత్రయస్య ఆస్వాదనే భక్షణే లీలా గృధ్నుః జిహ్వా యస్మిన్ తదాననం న వ్యాదదాతి న వివృణోతి। "ఆజో

ఇయఞ్చ దుర్వారమహారథానామ్
ఆక్షిప్య కీర్తిం మహతాం బలానామ్।
శక్తిర్మమావస్యతి హీనయుద్ధే
సౌరీవ తారాధిపధామ్ని దీప్తిః॥౧౭॥

మాయా స్విదేషా? మతివిభ్రమో వా?
ధ్వస్తం ను మే వీర్యముతాహమన్యః?।
గాణ్డీవముక్తా హి యథా పురా మే
పరాక్రమన్తే న శరాః కిరాతే॥౧౮॥

దోనాస్య విహరణే" ఇత్యత్రానాస్యవిహరణ ఇతి నిషేధాత్ ఆత్మనేపదమ్॥౧౬॥

సత్యమేవ తథాపి కిం తే కుత్సితం తత్రాహ। ఇయమితి। ఇయం మమ శక్తిశ్చ దుర్వారాః పరాక్రమిణో మహారథా యేషు తేషాం మహతాం బలానాం వీర్యమ్ ఆక్షిప్య నిరస్య తారాధిపధామ్ని చన్ద్రతేజసి సూర్యస్య ఇయం సౌరీ। "సూర్యతిష్యాగస్త్యమత్స్యానాం య ఉపధాయాః" ఇతి స్త్రియాం జీష్ యకారస్య లోపః। దీప్తిః ఇవ హీనయుద్ధే కిరాతరణే అవస్యతి అవసీదతి। ఏతచ్చ విరుద్ధమ్ అత్యద్భుతం చ ఇతి భావః। "షోఽన్తకర్మణి" ఇతి ధాతోర్లట్॥౧౭॥

మాయేతి। ఏషా శక్తిహ్రాసరూపా మాయా స్విత్ దేవతాక్షోభణం నామ? మతివిభ్రమో బుద్ధివిపర్యయో వా? అథవా మే వీర్యం ధ్వస్తం నష్టం ను? ఉత అహమన్యః అర్జునో న వా? కుతః హి యస్మాత్ గాణ్డీవముక్తాః మే శరాః పురా యథా పూర్వం పరిపన్థిషు ఇవేత్యర్థః కిరాతే న పరాక్రమన్తే అప్రతిబన్ధేన న ప్రవర్తన్తే। "ఉపపరాభ్యామ్" ఇతి ఆత్మనేపదం వృత్తిః అప్రతిబన్ధః॥౧౮॥

పుంసః పదం మధ్యమముత్తమస్య

ద్విధేవ కుర్వన్ ధనుషః ప్రణాదైః।
నూనం తథా నైష యథాస్య వేషః
ప్రచ్ఛన్నమప్యూహయతే హి చేష్టా॥౧౯॥

ధనుః ప్రబన్ధధ్వనితం రుషేవ
సకృద్వికృష్టా వితతేవ మౌర్వీ।
సన్ధానముత్కర్షమివ వ్యుదస్య
ముష్టేరసమ్భేద ఇవాపవర్గే॥౨౦॥

పుంస ఇతి। కిఞ్చ ఉత్తమస్య పుంసః పురుషోత్తమస్య మధ్యమ పదమ్ ఆకాశం ధనుషః ప్రణాదైః। “ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య” ఇతి ణత్వమ్। ద్విధా కుర్వన్నివ విదారయన్నివ స్థితః స ఏషః కిరాతో నూనం తథా తథాభూతో న। కీదృశః? తత్రాహ। అస్య పురుషస్య యథా యథాభూతో వేషో వర్త్తత ఇతి శేషః। అతో న అయం కిరాతస్వరూప ఇత్యర్థః। కుతో హి యస్మాత్ చేష్టావ్యాపారం ప్రచ్ఛన్నమపి నిగూఢ◌ృమపి స్వరూపమ్ ఊహయతే తర్కయతే తస్య స్వభావాదవ్యభిచారాదితి భావః॥౧౯॥

అథ చతుర్భిశ్చేష్టామేవాచష్టే। ధనురితి। ధనుః రుషేవ ప్రబన్ధేన అవిచ్ఛేదేన ధ్వనితమ్। ధ్వనతేః కర్త్తరి క్తః। మౌర్వీ చ సకృత్ వికృష్టా వితతా ఇవ ఏకవారాకర్షణాత్ ఏవ వితతా ఇవ స్థితా సన్ధానం బాణసన్ధానమ్ ఉత్కర్షమ్ ఉద్ధరణం వ్యుదస్య ఇవ వర్జయిత్వా కిము కృతమితి శేషః। అపవర్గే బాణమోక్షేఽపి ముష్టేః అసమ్భేదః అసమ్భేదనమివ ముష్టిబన్ధం వినా ఏవ బాణమోక్షః కృత ఇవ ఇతి హస్తలాఘవోక్తిః॥౨౦॥

అంసావవష్టబ్ధనతౌ సమాధిః
శిరోధరాయా రహితప్రయాసః।
ధృతా వికారాంస్త్యజతా ముఖేన
ప్రసాదలక్ష్మీః శశలాఞ్ఛనస్య॥౨౧॥

ప్రహీయతే కార్య్యవశాగతేషు

స్థానేషు విష్టబ్ధతయా న దేహః।

స్థితప్రయాతేష ససౌష్ఠవశ్చ

లక్ష్యేషు పాతః సదృశః శరాణామ్॥౨౨॥

పరస్య భూయాన్ వివరేఽభియోగః

ప్రసహ్య సంరక్షణమాత్మరన్ధ్రే।

అంసావితి కిఞ్చ అంసౌ అవష్టబ్ధౌ స్థిరౌ అవస్థాపితౌ చ నతౌ అవష్టబ్ధనతౌ శిరోధరాయాః కన్ధరాయాః సమాధిః సస్థాన విశేషశ్చ రహితః ప్రయాసో యస్య స తథోక్తః నిఃప్రయాస ఇత్యర్థః। తథా వికారాన్ త్యజతా అమృతత్వాత్ నిర్వికారేణ ఇత్యర్థః। ముఖేన శశలాఞ్ఛనస్య ఇన్దోః ప్రసాదలక్ష్మీః ధృతా। అసమ్భవత్సమ్బన్ధో నిదర్శనాలఙ్కారః॥౨౧॥

ప్రహీయత ఇతి। తస్య దేహః కార్య్యవశేన ప్రయోజనవశేన ఆగతేషు స్థానేషు ఆలీఢ్ాదిస్థానకేషు విష్టబ్ధతయా స్థిరతయా కర్త్ర్యా న ప్రహీయతే న త్యజ్యతే కిన్తు స్థిర ఇవ తిష్ఠతీత్యర్థః సుష్ఠు భావః సౌష్ఠవం లాఘవమ్। ఉద్గత్రాదిత్వాదఞ్ప్రత్యయః। తేన సహ వర్త్తమానః ససౌష్ఠవః శరాణాం పాతశ్చ స్థితాని అచలాని ప్రయాతాని చలాని తేషు స్థితప్రయాతేషు విషయే చలాచలేషు లక్ష్యేషు సదృశః ఏకరూపః॥౨౨॥

భీష్మేఽప్యసమ్భావ్యమిదం గురౌ వా

న సమ్భవత్యేవ వనేచరేషు॥౨౩॥

అప్రాకృతస్యాహవదుర్మదస్య

నివార్య్యమస్యాస్త్రబలేన వీర్య్యమ్।

అల్పీయసోఽప్యామయతుల్యవృత్తేః

మహాపకారాయ రిపోర్వివృద్ధిః॥౨౪॥

ఇతి కులకమ్।

స సమ్ప్రధార్యైవమహార్యసారః
సారం వినేష్యన్ సగణస్య శత్రోః।

పరస్యేతి। కిఞ్చ పరస్య వివరే రన్ధ్రే। అల్పేఽపీతి శేషః। భూయాన్ భూయిష్ఠః ప్రసహ్య ఝటితి అభియోగః జ్ఞాతృత్వం పరస్య రన్ధ్రజ్ఞాతృత్వాత్ ప్రహారోద్యోగ ఇత్యర్థః। ఆత్మరన్ధ్రే వివరే అనల్పేఽపి ఇతి శేషః। ప్రసహ్య ఝటితి సంరక్షణం గోపనమ్ ఇద ద్వయం భీష్మేఽపి గురౌ వా ద్రోణే వాపి అసమ్భావ్యం దుర్వితర్కం వనేచరేషు న సమ్భవతి ఏవ అతో న అయం కిరాతః కిన్తు ఏష తిరోహితవేషః కోఽపి అమానుష అపురుష ఇతి భావః॥౨౩॥

అప్రాకృతస్యేతి। అప్రాకృతస్య ఉక్తరీత్యా అసాధారణస్య ఆహవదుర్మదస్య రణమత్తస్య అస్య కిరాతస్య వీర్యం తేజః అస్త్రబలేన దివ్యశస్త్రమహిమ్నా నివార్యం నివారణీయమ్। అన్యథా అనివార్యత్వమ్ అస్య ఇతి భావః। తథాహి అల్పీయసోఽపి అల్పస్య అపి ఆమయతుల్యవృత్తేః రోగసమానవిక్రియస్య। "రోగవ్యాధిగదామయాః" ఇత్యమరః। రిపోః వివృద్ధిః మహాపకారాయ। కిన్తు అయం మహానుభావ ఇతి భావః॥౨౪॥

ప్రఖాపనాస్త్రం ద్రుతమాజహార
ధ్వాన్తం ఘనారబ్ధ ఇవార్ద్ధరాత్రః॥౨౫॥

ప్రసక్తదావానలధూమధూమ్రా
నిరున్ధతీ ధామ సహస్రరశ్మేః।
మహావనానీవ మహాతమిస్రా
ఛాయా తతానేశబలాని కాలీ॥౨౬॥

యుగ్మమ్।

ఆసాదితా తత్ర్పథమం ప్రసహ్య

ప్రగల్భతాయాః పదవీం హరన్తీ।

స ఇతి। అహార్య్యసారః అనివార్య్యవీర్య్యః సోఽర్జునః ఏవ సమ్ప్రధార్య్య నిర్ధార్య్య సగణస్య సానుగస్య శత్రోః సారం సత్త్వం వినేష్యన్ అపనేష్యన్ ప్రఖ్యాప్యతే శాయ్యతే అనేనేతి ప్రఖ్యాపనం తదేవాస్త్రం ఘనారబ్ధః మేఘావరుద్ధః అర్ద్ధరాత్రః నిశీథః। “అర్ద్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వౌ” ఇత్యమరః। “అర్ద్ధం నపుంసకమ్” ఇతి సమాసః। “అహః సర్వైకదేశ” ఇత్యాదినా సమాసాన్తః “రాత్రాహ్నాహాః పుంసి” ఇతి పుంలిఙ్గతా। ధ్వాన్తమివ ద్రుతమ్ ఆజహార ఆచకర్ష॥౨౫॥

ప్రసక్తేతి। ప్రసక్తః సన్తతో యో దావానలధూమః తద్వత్ ధూమ్రా ధూసరా సహస్రరశ్మేః ధామ తేజో నిరున్ధతీ ఆవృణ్వతీ కాలీ కృష్ణవర్ణా। “జానపద” ఇత్యాదినా జీప్। ఛాయా కాన్తిః। ఈశబలాని మహాతమిస్రా మహతీ తమఃసన్తతిః। “తమిస్రా తు తమస్తతిః” ఇతి విశ్వః। మహావనానీత తతాన వ్యానశే॥౨౬॥

ఆసాదితేతి। తదేవ ప్రాసాదనం ప్రథమం తత్ ప్రథమ యథా తథా ప్రసహ్య ఆసాదితా కల్పితా ప్రగల్భతాయాః వ్యవహారధార్ష్ట్యస్య

సభేవ భీమా విదధే గణానాం

నిద్రానిరాసం ప్రతిభాగుణస్య॥౨౭॥

గురుస్థిరాణ్యుత్తమవంశజత్వాత్

విజ్ఞాతసారాణ్యనుశీలనేన।

కేచిత్ సమాశ్రిత్య గుణాన్వితాని

సుహృత్కులానీవ ధనూంషి తస్థుః॥౨౮॥

కృతాన్తదుర్వృత్త ఇవాపరేషాం

పురః ప్రతిద్వన్ద్విని పాణ్డవాస్త్రే।

అతర్కితం పాణితలాన్ని పేతుః

క్రియాఫలానీవ తదాయుధాని ॥౨౯॥

పదవీం హరన్తీ భీమా భయఙ్కరీ నిద్రా ఉక్తవిశేషణా సభా సంసదివ గణానాం ప్రతిభా ప్రజ్ఞా శక్తిః సైవ గుణః తస్య నిరాసం ప్రతిభాక్షయం విదధే చక్రే ॥౨౭॥

గుర్వీతి। కేచిత్ ఉత్తమవంశజత్వాత్ వంశో వేణుః కులం చ। "వంశో వేణౌ కులే చ" ఇతి విశ్వః। గురుణి మహాన్తి స్థిరాణి దృఢ఼ాని చ గురుస్థిరాణి అనుశీలనేన పరిచయబలేన విజ్ఞాతః సారో బలం యేషాం తాని గణైః మౌర్వీభిః శౌర్యాదిభిః చ అన్వితాని ధనూంషి సుహృత్కులాని మిత్రకులాని ఇవ సమాశ్రిత్య తస్థుః ధనూంషి అవష్టభ్య నిదధ్యుః ఇత్యర్థః ॥౨౮॥

కృతాన్తేతి। కృతాన్తదుర్వృత్తే దైవదుశ్చేష్టితే ఇవ। "కృతాన్తో యమసిద్ధాన్తదైవాకుశలకర్మసు" ఇతి విశ్వః। పాణ్డవాస్తే పురః ప్రతిద్వన్ద్విని సతి ప్రతికూలవర్తిని సతి తదా తస్మిన్ కాలే

అంసస్థలైః కేచిదభిన్నధైర్యాః

స్కన్ధేషు సంశ్లేషవతాం తరుణామ్।

మదేన మీలన్నయనాః సలీలం

నాగా ఇవ స్రస్తకరా నిషేదుః ॥౩౦॥

తిరోహితేన్దోరథ శమ్భుమూర్ధ్నః

ప్రణమ్యమానం తపసాన్నివాసైః।

సుమేరుశృఙ్గాదివ బిమ్బమార్కం

పిశఙ్గముచ్చైరుదియాయ తేజః ॥౩౧॥

ఛాయాం వినిర్ధూయ తమోమయీం తాం

తత్త్వస్య సంవిత్తిరివాపవిద్యామ్।

అపరేషామ్ అయుధాని క్రియాఫలాని ఇవ కృష్యాదిఫలాని ఇవ అతర్కితమ్ అవిచారితమ్ ఏవ పాణితలాత్ నిపేతుః॥౨౯॥

అంసేతి। అభిన్నధైర్యాః తదానీమపి అక్షతధైర్యాః కేచిత్ అంసస్థలైః అంసభాగైః సహ సంశ్లేషవతాం తరూణాం స్కన్ధేషు ప్రకాణ్డేషు మదేన మీలన్తి నయనాని యేషాం తే నాగాః గజా ఇవ స్రస్తకరాః స్రస్తహస్తాః సన్తః సలీలం నిషేదుః నిషణ్ణాః॥౩౦॥

తిరోహితేతి। అథ తిరోహితేన్దోః కిరాతమాయయా ఛన్నచన్ద్రాత్ శమ్భుమూర్ధ్నః సకాశాత్ సుమేరుశృఙ్గాత్ అర్కసమ్బన్ధి విమ్బమ్ ఇవ తపసాం నివాసైః తాపసైః ప్రణమ్యమానమ్ అభివన్ద్యమానమ్ పిశఙ్గం తేజః ఉచ్చైః ఊర్ధ్వమ్ ఉదియాయ ప్రకటోబభూవ తత్ర తత్ర అటన్ ఇతి భావః॥౩౧॥

ఛాయామితి। ఇన్దుమౌలేః ద్యుతిః కాన్తిః తత్త్వస్య సంవిత్తిః జ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానమ్ అపవిద్యామ్ అవిద్యామ్ ఇవ తాం తమోమయీం

యయౌ వికాశం ద్యుతిరిన్దుమౌలేః

ఆలోకమత్యాదిశతీ గణేభ్యః॥౩౨॥

త్విషాం తతిః పాటలితామ్బువాహా

సా సర్వతః పూర్వసరీవ సన్ధ్యా।

నినాయ తేషాం ద్రుతముల్లసన్తీ

వినిద్రతాం లోచనపఙ్కజాని॥౩౩॥

పృథగ్విధాన్యస్త్రవిరామబుద్ధాః

శస్త్రాణి భూయః ప్రతిపేదిరే తే।

ముక్తా వితానేన బలాహకానాం

జ్యోతీంషి రమ్యా ఇవ దిగ్విభాగాః ॥3౪॥

ఛాయా నిద్రాం వినిర్ధూయ నిరస్య గణేభ్యః ఆలోకం వస్తుప్రకాశం చిరమ్ అత్యాదిశతీ వితరన్తీ వికాశం విస్తారం యయౌ ॥3౨॥

త్విషామితి। సర్వతః పాటలితాః పాటలీకృతాః అమ్బువాహాః, యయా సా తథోక్తా త్విషాం తేజసాం తతిః పూర్వా సరతీతి పూర్వసరీ। "పూర్వే కర్త్రి" ఇతి టప్రత్యయే జీప్। "సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః" ఇతి పూర్వాశబ్దస్య పుంవద్భావః। సన్ధ్యా ప్రాతఃసన్ధ్యా ఇవ ఉల్లసన్తీ ప్రసరన్తీ తేషాం గణానాం లోచనపఙ్కజాని ద్రుతం వినిద్రతాం వికాసం నినాయ ॥33॥

పృథగితి। అస్త్రవిరామేణ ప్రఖాపనాస్త్రోపరమేణ బుద్ధా వినిద్రాస్తే గణా బలాహకానాం వితానేన మేఘపటలేన ముక్తా అత ఏవ రమ్యా దిగ్విభాగా దిగన్తాః జ్యోతీంషి నక్షత్రాణి ఇవ। జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వాలాదృక్ప్రకాశరమాత్మసు" ఇతి వైజయన్తీ। పృథగ్-

ద్యోరున్ననామేవ దిశః ప్రసేదుః

స్ఫుటం విసస్రే సవితుర్మయూఖైః।

క్షయం గతాయామివ యామవత్యాం

పునః సమీయాయ దినం దినశ్రీః ॥3౫॥

మహాస్త్రదుర్గే శిథిలప్రయత్నే

దిగ్వారణేనేవ పరేణ రుగ్ణే।

భుజఙ్గపాశాన్ భుజవీర్యశాలీ

ప్రబన్ధనాయ ప్రజిఘాయ జిష్ణుః ॥3౬॥

విధాని నానావిధాని శస్త్రాణి భూయః ప్రతిపేదిరే జగృహుః ఇత్యర్థః ॥3౪॥

ద్యౌరితి। తదా యామవత్యాం రాత్రౌ క్షయం గతాయాం విభాతాయామ్ ఇవ ద్యౌః అన్తరిక్షమ్ ఉన్ననామేవ ఊర్ధ్వమ్ ఉత్పపాత ఇవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। దిశః ప్రసేదుః సవితుః మయూఖైః స్ఫుటం స్పష్టం విసస్రే విస్తృతమ్। భావే లిట్। దినశ్రీః పునః ఘస్రకాన్తిః దినం సమీయాయ సంజగామ। అత్ర వైయధికరణ్యేన గుణక్రియయోః సముచ్చయేన సముచ్చయోఽలఙ్కారః తస్య చ సమున్నమనోత్ప్రేక్షయా ఇవ శబ్దవాచ్యయానుప్రవేశలక్షణసఙ్కరః। దిక్ప్రసాదో గుణః శేషాః క్రియాః॥౩౫॥

మహాస్త్రేతి। భుజవీర్యశాలీ జిష్ణుః అర్జునో మహాస్త్రం ప్రఖాపనాస్త్రం తత్ దుర్గమ్ ఇవ తస్మిన్ మహాస్త్రదుర్గే దిగ్వారణేన దిగ్గజేన ఇవ పరేణ శత్రుణా శిథిలప్రయత్నమ్ అల్పప్రయాసం యథా తథా రుగ్ణే భగ్నే సతి। రుజోభఙ్గే కర్మణి క్తః "ఓదితశ్చ" ఇతి నిష్ఠాతకారస్య నత్వమ్। ప్రబన్ధనాయ ప్రకర్షేణ బన్ధనాయ భుజఙ్గా ఏవ పాశాః తాన్ ప్రజిఘాయ ప్రహితవాన్॥౩౬॥

జిహ్వాశతాన్యుల్లసయన్త్యజస్రం
లసత్తడిల్లోలవిషానలాని।
త్రాసాత్ నిరస్తా భుజగేన్ద్రసేనా
నభశ్చరైస్తత్పదవీం వివవ్రే॥౩౭॥

దిఙ్నాగహస్తాకృతిముద్వహద్భిః
భోగైః ప్రశస్తాసితరత్ననీలైః।
రరాజ సర్పావలిరుల్లసన్తీ
తరఙ్గమాలేవ నభోఽర్ణవస్య॥౩౮॥

నిఃశ్వాసధూమైః స్థగితాంశుజాలః
ఫణావతాముత్ఫణమణ్డలానామ్।
గచ్ఛన్నివాస్తం వపురభ్యువాహ

విలోచనానాం సుఖముష్ణరశ్మిః॥౩౯॥

జిహ్వేతి। లసన్తః తడఀిల్లోలా విద్యుచ్చఞ్చలా విషానలా విషాగ్నయో యేషు తాని జిహ్వాశతాని అజస్రమ్ ఉల్లసయన్తీ చలయన్తీ। భుజగేన్ద్రసేనా త్రాసాత్ భయాత్। నభశ్చరైః నిరస్తా త్యక్తా తేషాం నభశ్చరాణాం పదవీం మార్గం వివవ్రే విశేషేణ రురోధ॥౩౭॥

దిఙ్నాగేతి। దిఙ్నాగహస్తాకృతిమ్ ఉద్వహద్భిః దిక్కరికరాకారైః తథా ప్రశస్తాని సమీచీనాని అసితరత్నాని ఇన్ద్రనీలమణయః తద్వత్ నీలైః భోగైః కాయైః ఉపలక్షితా సర్పావలిః ఉల్లసన్తీ ప్రక్షుభ్యన్తీ నభ ఏవ అర్ణవః తస్య తరఙ్గమాలా ఇవ రరాజ। రూపకోత్థాపితా ఇయముత్ప్రేక్షా॥౩౮॥

నిఃశ్వాసేతి। ఉష్ణరశ్మిః అస్తం గచ్ఛన్ ఇవ ఉన్నమితాని ఫణామణ్డలాని యేషాం తేషాం ఫణావతాం సర్పాణాం నిఃశ్వాసేషు యే

ప్రతప్తచామీకరభాసురేణ
దిశః ప్రకాశేన పిశఙ్గయన్త్యః।
నిశ్చక్రముః ప్రాణహరేక్షణానాం
జ్వాలామహోల్కా ఇవ లోచనేభ్యః॥౪౦॥

ఆక్షిప్తసమ్పాతమపేతశోభమ్
ఉద్వహ్నిధూమాకులదిగ్విభాగమ్।
వృతం నభో భోగికులైరవస్థాం
పరోపరుద్ధస్య పురస్య భేజే॥౪౧॥

తమాశు చక్షుఃశ్రవసాం సమూహం

ధూమాస్త్రైః స్థగితమ్ ఆచ్చాదితమంశుజాలం యస్య స తథోక్తః అత ఏవ విలోచనానాం సుఖం సుఖకరం వపురభ్యువాహ॥౩౯॥

ప్రత ప్తేతి। ప్రాణహరాణి ఈక్షణాని యేషాం తేషాం ప్రాణహరేక్షణానాం దృష్టివిషాణాం లోచనభ్యో నేత్రేభ్యః। "లోచనం నయనం నేత్రమ్" ఇత్యమరః। ప్రతప్తం యచ్చామీకరం సువర్ణం తద్వత్ భాసురేణ। "భఞ్జభాసమిదో ఘురచ్" ఇతి ఘురచ్ప్రత్యయః। ప్రకాశేన తేజసా దిశః పిశఙ్గయన్త్యః జ్వాలామహోల్కా ఇవ నిశ్చక్రముః నిర్జగ్ముః॥౪౦॥

ఆక్షి ప్తేతి। ఆక్షిప్తః ప్రతిషిద్ధః సమ్పాతః సఞ్చారో యస్మిన్ తత్ సిద్ధానాం పక్షిణాం చ ఇతి శేషః అపేతా శోభా యస్మాత్ తత్ అపేతశోభం గతశ్రీకమ్ ఉద్గతవహ్నిధూమాభ్యామ్ ఆకులాః దిగ్విభాగా దిగన్తాః యస్మిన్ తత్ భోగికులైః సర్పకులేః వృతమావృతం పరోపరుద్ధస్య శత్రువేష్టితస్య పురస్యావస్థామివ అవస్థాం దశాం భేజే ఉక్తరీత్యా తత్సాధర్మ్యం ప్రాప్తమ్ ఇత్యర్థః। నిదర్శనాలఙ్కారః॥౪౧॥

మన్త్రేణ తార్క్ష్యోదయకారణేన।
నేతా నయేనేవ పరోపజాపం
నివారయామాస పతిః పశూనామ్॥౪౨॥

ప్రతిఘ్నతీభిః కృతమీలితాని
ద్యులోకభాజామపి లోచనాని।
గరుత్మతాం సన్తతిభిర్విహాయః
క్షణప్రకాశాభిరివావతేనే॥౪౩॥

తతః సుపర్ణవ్రజపక్షజన్మా
నానాగతిర్మణ్డలయన్ జవేన।
జరత్తృణానీవ వియన్నినాయ
వనస్పతీనాం గహనాని వాయుః॥౪౪॥

తమితి। పశూనాం పతిః శివః తం చక్షుఃశ్రవసాం సర్పాణాం సమూహం తార్క్ష్యోదయకారణేన గరుడఌావిర్భావహేతునా మన్త్రేణ నేతా నాయకో నయేన నీత్యా పరేషామ్ ఉపజాపం పరోపజాపం పరకృతం స్వమణ్డలభేదమ్ ఇవ। "భేదోపజాపావుపధా" ఇత్యమరః। ఆశు నివారయామాస॥౪౨॥

ప్రతీతి। ద్యులోకభాజామపి అనిమేషాణామపి కృతం మీలనం నిమేషో యేషాం తాని లోచనాని దృష్టీఃప్రతిఘ్నతీభిః ప్రతిబధ్నతీభిః। హన్తేః శతరి జీప్। గరుత్మతాం తార్క్ష్యాణాం సంహతిభిః సమూహైః క్షణప్రకాశాభిః విద్యుద్భిః ఇవ తాసాం సౌవర్ణత్వాత్ ఇతి భావః విహాయః అన్తరిక్షమ్ అవతేనే వ్యానశే॥౪౩॥

తత ఇతి। తతః సుపర్ణవ్రజానాం తార్క్ష్యకులానాం పక్షేభ్యో జన్మ యస్య స నానాగతిః విచిత్రగతిః వాయుః వనస్పతీనాం వృక్షాణాం

మనఃశిలాభఙ్గనిభేన పశ్చాత్

నిరుధ్యమానం నికరేణ భాసామ్।

వ్యూఢైరురోభిశ్చ వినుద్యమానమ్

నభః ససర్పేవ పురః ఖగానామ్॥౪౪॥

దరీముఖైరాసవరాగతామ్రం

వికాసి రుక్మచ్ఛదధామ పీత్వా।

జవానిలాఘూర్ణితసానుజాలో

హిమాచలః క్షీవ ఇవాచకమ్పే॥౪౬॥

గహనాని జరత్తృణాని జీర్ణతృణాని ఇవ జవేన మణ్డలయన్ భ్రమయన్ వియత్ అన్తరిక్షం నినాయ॥౪౪॥

మనఃశిలేతి। మనఃశిలా ధాతువిశేషః తస్యాః భఙ్గః ఛేదః తన్నిభేన తత్సదృశేన భాసాం నికరేణ కాన్తిపుఞ్జేన పశ్చాద్భాగే నిరుధ్యమానమ్ ఆవ్రియమాణం వ్యూఢైః విశాలైః ఉరోభిః వక్షోభిశ్చ। "ఉరో వత్సశ్చ వక్షశ్చ" ఇత్యమరః। వినుద్యమానం ప్రేర్యమాణం నభః ఖగానాం గరుడానాం పురః ససర్పేవ ససారేవ। ఉత్తరోత్తరదేశతిరోధానేన గచ్ఛతాం ఖగానాం అపూర్వోఽపి పురోభాగః సాదృశ్యాత్ పూర్వవదుపలభ్యమానతయా నభస ఏవ ఛేదనాత్ పురః ససర్ప ఇవ ఇతి ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః॥౪౫॥

దరీతి। జవానిలేన ఆఘూర్ణితాని భ్రమితాని సానుజాలాని యస్య స హిమాచలః ఆసవస్య రాగో రక్తతా తద్వత్ తామ్రం గుణయోః ఏవ ఉపమానోపమేయభావః। వికాసి వికస్వరం రుక్మచ్ఛదాః సుపర్ణపక్షాః తార్క్ష్యాః తేషాం ధామ తేజో దరీభిర్ముఖైః

ప్రవృత్తనక్తన్దివసన్ధిదీప్తైః

నభస్తలం గాఞ్చ పిశఙ్గయద్భిః।

అన్తర్హితార్కైః పరితః పతద్భిః

ఛాయాః సమాచిక్షిపిరే వనానామ్॥౪౭॥

స భోగిసఙ్ఘః శమముగ్రధామ్నాం

సైన్యేన నిన్యే వినతాసుతానామ్।

మహాధ్వరే విధ్యపచారదోషః

కర్మాన్తరేణేవ మహోదయేన॥౪౮॥

ఇవ దరీముఖైః పీత్వా క్షీవో మత్త ఇవ ఆచకమ్పే ఆచచాల ఉపమావ్యాపితేయమ్ ఉత్ప్రేక్షా॥౪౬॥

ప్రవృత్తేతి। నక్తఞ్చ దివా చ నక్తన్దివమ్। "అచతుర" ఇత్యాదినా సప్తమ్యర్థే ద్వయోరపి అవ్యయయోః ద్వన్ద్వైకవద్భావనిపాతే సమాసాన్తః। లక్షణయా తు అహోరాత్రమాత్రవాచీ। ప్రవృత్తః ప్రాదుర్భూతో యో నక్తన్దివస్య సన్ధిః సన్ధ్యా తద్వత్ దీప్తైః శోభితైః నభస్తలం గాం భువఞ్చ పిశఙ్గయద్భిః పిశఙ్గీకుర్వద్భిః అన్తర్హితః అచ్ఛాదితోఽర్కో యైః తైః పతద్భిః పక్షిభిః

పరితః సర్వతో వనానాం ఛాయాః సమాచిక్షిపిరే సమాక్షిప్తా అన్తర్వహిశ్చ తేజఃప్రకాశాత్ క్వాపి అన్తర్హితా ఇత్యర్థః ॥౪౭॥

స ఇతి। స భోగిసఙ్ఘః సర్పసమూహః ఉగ్రధామ్నాం తేజస్వినాం వినతాసుతానాం తార్క్ష్యపక్షిణాం సైన్యేన మహాధ్వరే మహాక్రతౌ విధ్యపచారదోషః కర్మస్ఖలనదోషః మహోదయేన మహాసామర్థ్యేన అథవా మహతా ఫలేన తన్మూలేన ప్రకృతక్రియాసిద్ధేః ఇతి కర్మాన్తరేణ ప్రాయశ్చిత్తేన ఇవ శమం శాన్తిం నిన్యే ప్రాపితః ॥౪౮॥

సాఫల్యమస్త్రే రిపుపౌరుషస్య
కృత్వా గతే భాగ్య ఇవాపవర్గమ్।
అనిన్ధనస్య ప్రసభం సమన్యుః
సమాదదేఽస్త్రం జ్వలనస్య జిష్ణుః ॥౪౯॥

ఊర్ధ్వన్తిరశ్చీనమధశ్చ కీర్ణైః
జ్వాలాసటైర్లఙ్ఘితమేఘపఙ్క్తిః।
ఆయస్తసింహాకృతిరుత్పపాత
ప్రాణ్యన్తమిచ్ఛన్నివ జాతవేదాః ॥౫౦॥

భిత్త్వేవ భాభిః సవితుర్మయూఖాన్
జజ్వాల విష్వగ్ విసృతస్ఫులిఙ్గః।

సాఫల్యమితి। అస్త్రే సర్పాస్త్రే భాగ్యే ప్రాగ్భవీయే శుభే కర్మణి ఇవ రిపుపౌరుషస్య రిపుపరాక్రమస్య సాఫల్యం కృత్వా అపవర్గమ్ అవసానం సమాప్తిం గతే సతి స్వనివృత్త్యా పరసాఫల్యాత్ సఫలీకరణోపచారః। సమన్యుః సక్రోధో జిష్ణుః అర్జునః అనిన్ధనస్య ఇన్ధనం వినైవ ఉత్పాదితస్య జ్వలనస్య జ్వలనప్రదీపకమ్ అస్త్రమ్ ఆగ్నేయాస్త్రం ప్రసభం శీఘ్రం సమాదదే జగ్రాహ ॥౪౯॥

ఊర్ధ్వమితి। ఊర్ధ్వం తిరశ్చీనం తిర్యక్। “విభాషాఞ్చేరదిక్ స్త్రియామ్” ఇతి ఖప్రత్యయః। అధశ్చ కీర్ణైః విసృతైః జ్వాలా ఏవ సటాః కేసరాః। “సటా జటాకేశరయోః” ఇతి విశ్వః। తైః లఙ్ఘితమేఘపఙ్క్తిః అతిక్రాన్తజలదావలిః ఆయస్తస్య లఙ్ఘనోద్యతస్య సింహస్య ఇవ ఆకృతిః యస్య స జాతవేదా అగ్నిః ప్రాణ్యన్తం ప్రాణినాం సంహారమ్ ఇచ్ఛన్ ఇవ ఉత్పపాత॥౫౦॥

భిత్త్వేతి। భాభిః తేజోభిః సవితుః మయూఖాన్ కిరణాన్।

విశీర్య్యమాణాశ్మనినాదధీరం

ధ్వనిం వితన్వన్నకృశః కృశానుః॥౫౧॥

చయానివాద్రీనివ తుఙ్గశృఙ్గాన్

క్వచిత్పురాణీవ హిరణ్మయాని।

మహావనానీవ చ కింశుకానాం

తతాన వహ్నిః పవనానువృత్త్యా॥౫౨॥

ముహుశ్చలత్పల్లవలోహినీభిః

ఉచ్చైః శిఖాభిః శిఖినాఽవలీఢాః।

“కిరణోఽస్రమయూఖాంశు” ఇత్యమరః। భిత్త్వేవ అభిహత్యేవ విష్వక్ సమన్తాత్ విసృతాః స్ఫులిఙ్గా యస్య సః స్ఫులిఙ్గోదయస్య మయూఖాభిఘాతహేతుకత్వమ్ ఉత్ప్రేక్ష్యతే। “స్ఫులిఙ్గోఽగ్నికణః” ఇత్యమరః। అకృతోఽతనుః కృశానుః వహ్నిః విశీర్య్యమాణస్య విదలతోఽశ్మనో నినాదమివ ధీరమ్ ఉద్ధతం ధ్వనిం వితన్వన్ జజ్వాల॥౫౧॥

చయానితి। వహ్నిః పవనానువృత్త్యా వాయువశేన చయానివ హిరణ్మయాన్ ప్రాకారాన్ ఇవ। “చయః సమూహే ప్రాకారే” ఇతి విశ్వః। తుఙ్గశృఙ్గాన్ అద్రీన్ ఇవ క్వచిత్ హిరణ్మయాని ఇతి “దాణ్డినాయన” ఇత్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః। పురాణి నగరాణి ఇవ తథా కింశుకానామ్

పలాశతరూణామ్। “పలాశే కింశుకః పర్ణః” ఇత్యమరః। మహావనాని ఇవ పుష్పితాని ఇతి భావః। తతాన వితస్తార తదాకారేణ జజ్వాల ఇత్యర్థః॥౫౨॥

ముహురితి। సాన్ద్రాఞ్జనశ్యామరుచః ఘనకజ్జలశ్యామరుచః పయోదాః ముహుః చలన్త్యశ్చ తాః పల్లవలోహిన్యో లోహితవర్ణాశ్చ తాః తాభిః చలత్పల్లవలోహినీభిః।
“వర్ణాదనుదాత్తాత్తోపధాత్తో నః”

తలేషు ముక్తావిశదా బభూవుః

సాన్ద్రాఞ్జనశ్యామరుచః పయోదాః॥౫౩॥

లిలిక్షతీవ క్షయకాలరౌద్రే

లోకం విలోలార్చిషి లోహితాశ్వే।

పినాకినా హూతమహామ్బువాహమ్

అస్త్రం పునః పాశభృతః ప్రణిన్యే॥౫౪॥

తతో ధరిత్రీధరతుల్యరోధసః

తడిల్లతాలిఙ్గితనీలమూర్తయః।

అధోముఖాకాశసరిన్నిపాతినీః

అపః ప్రసక్తం ముముచుః పయోముచః॥౫౫॥

ఇతి జీప్। తకారస్య నకారః। శిఖినః అగ్నేః ఉచ్చైః ఉన్నతాభిః శిఖాభిః జ్వాలాభిః అవలీఢాః దగ్ధా ఇత్యర్థః। అత ఏవ తలేషు అధోభాగేషు ముక్తావిశదా మౌక్తికధవలా బభూవుః జలసంశోషణాత్ ఇతి భావః। “అధఃస్వరూపయోరస్త్రీ తలమ్” ఇత్యమరః॥౫౩॥

లిలిక్షతీతి। క్షయకాలరౌద్రే కల్పాన్తకాలభయావహే విలోలార్చిషి చలజ్జ్వాలే లోహితాశ్వే జ్వలనే। “లోహితాశ్వో వాయుసఖః” ఇత్యమరః। లోకం లిలిక్షతి లేఢుమ్ ఇచ్ఛతి సతి

జిఘత్సతి సతీవ। లిహేః సన్నన్తాత్ శతృప్రత్యయః। పినాకినా పునః హూతాః ఆహూతాః ఆకారితా మహామ్బువాహాః యేన తత్ పాశభృతో వరుణస్య అస్త్రం ప్రణిన్యే ప్రయుక్తమ్॥౪౪॥

తత ఇతి। తతో వరుణాస్త్రప్రయోగానన్తరం ధరిత్రీధరతుల్యరోధసః పర్వతసమప్రాన్తాః। "రోధః స్యాత్ ప్రాన్తకూలయోః" ఇతి విశ్వః। తడ్ఁిల్లతాభిః ఆలిఙ్గితా నీలమూర్త్యయః నీలాఙ్గాని

పరాహతధ్వస్తశిఖే శిఖావతో

వపుష్యధిక్షిప్తసమిద్ధతేజసి।

కృతాస్పదాస్తప్త ఇవాయసి ధ్వనిం

పయోనిపాతాః ప్రథమే వితేనిరే॥౪౬॥

మహానలే భిన్నసితాభ్రపాతిభిః

సమేత్య సద్యః క్వథనేన ఫేనతామ్।

వ్రజద్భిరార్ద్రేన్ధనవత్పరిక్షయం

జలైర్వితేనే దివి ధూమసన్తతిః॥౪౭॥

యేషాం తే పయోముచో మేఘాః అధోముఖా ఆకాశసరిదివ నిపతన్తీతి అధోముఖాకాశసరిన్నిపాతినీః। "కర్త్ర్యుపమానే" ఇతి ణినిః। అపో జలాని ప్రసక్తమ్ అనుబన్ధమ్ అవిచ్ఛిన్నం యథా తథా ముముచుః। ఇతః ప్రభృతి వంశస్థవృత్తమ్॥౪౫॥

పరాహతేతి। పరాహతాః అభిహతాః అతో ధ్వస్తా నిర్వాపితాః శిఖా జ్వాలా యస్య తస్మిన్ పరాహతధ్వస్తశిఖే। అధిక్షిప్తం ప్రహారితమ్ అతః సమిద్ధం ఝటితి ప్రదీప్తం తేజో యస్య తస్మిన్ శిఖావతోఽగ్నేః వపుషి తప్తే అయసి లౌహ ఇవ కృతాస్పదాః కృతస్థితయః। "ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్" ఇతి నిపాతః। ప్రథమే పయోనిపాతాః జలపాతా ధ్వనిం వితేనిరే విస్తారయామాసుః॥౪౬॥

మహానల ఇతి। మహానలే అగ్నౌ భిన్నాని ఖణ్డితాని సితాభ్రాణీవ పతన్తీతి భిన్నసితాభ్రపాతిభిః। "కర్తర్యుపమానే" ఇతి ణినిప్రత్యయః। అత ఏవ సద్యః క్వథనేన పాకేన ఫేనతాం ప్రాప్య సమేత్య పరిక్షయం నాశం వ్రజద్భిః జలైః ఆర్ద్రేన్ధనవత్ ఆర్ద్రకాష్ఠైః తుల్యమ్। "తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః" ఇతి వతి-

స్వకేతుభిః పాణ్డురనీలపాటలైః

సమాగతాః శక్రధనుఃప్రభాభిదః।

అసంస్థితామాదధిరే విభావసోః

విచిత్రచీనాంశుకచారుతాం త్విషః॥౫౮॥

జలౌఘసమ్మూర్చ్ఛనమూర్చ్ఛితస్వనః

ప్రసక్తవిద్యుల్లసితైధితద్యుతిః।

ప్రశాన్తిమేష్యన్ ధృతధూమమణ్డలో

బభూవ భూయానివ తత్ర పావకః॥౫౯॥

ప్రవృద్ధసిన్ధూర్మిచయస్థవీయసాం

ప్రత్యయః। దివి గగనే ధూమసన్తతిః వితేనే విస్తారితా ఫేనాదికమ్ ఆర్ద్రేన్ధనేఽపి తుల్యమ్॥౫౭॥

స్వకేతుభిరితి। పాణ్డురైః నీలైః పాటలైశ్చ పాణ్డురనీలపాటలైః విచిత్రైః స్వకేతుభిః ధూమైః సమాగతాః సఙ్గతాః అత ఏవ శక్రధనుషః ప్రభాభిదో ద్యుతిభాజః విభావసోః అగ్నేః త్విషః అసంస్థితామ్ అస్థిరాం విచిత్రస్య చీనాంశుకస్య పట్టదుకూలస్య చారుతామ్ ఆదధిరే దధుః॥౫౮॥

జలౌఘేతి। జలౌఘానామ్ ఉదకప్రవాహాణాం సమ్మూర్చ్ఛనేన మేలనేన మూర్చ్ఛితస్వనః ప్రవృద్ధఘోషః। "మూర్చ్ఛనం మేలనే ప్రోక్తం వృద్ధౌ మూచ్ఛితమేవ వా" ఇతి సజ్జనః। ప్రసక్తైః

సఙ్ఘాతైః విద్యుతాం తడ్ఝిల్లతానాం లసితైః స్ఫురణైః ఏధితా వర్ద్ధితా ద్యుతిః యస్య సః ధృతధూమమణ్డలః జలాఘాతాత్ సముద్భూతధూమపటలః పావకః ప్రశాన్తిమేష్యన్ తత్ర దేశే భూయాన్ ఇవ బభూవ భూయస్తయా స్థాపిత ఇవేతి ఉత్ప్రేక్షా॥౫౯॥

చయైర్విభిన్నా పయసాం ప్రపేదిరే।
ఉపాత్తసన్ధ్యారుచిభిః సరూపతాం
పయోదవిచ్ఛేదలవైః కృశానవః॥౬౦॥

ఉపైత్యనన్తద్యుతిరప్యసంశయం
విభిన్నమూలోఽనుదయాయ సంక్షయమ్।
తథాహి తోయౌఘవిభిన్నసంహతిః
స హవ్యవాహః ప్రయయౌ పరాభవమ్॥౬౧॥

అథ విహితవిధేయైరాశు ముక్తా వితానైః
అసితనగనితమ్బశ్యామభాసాం ఘనానామ్।
వికసదమలధామ్నాం ప్రాప నీలోత్పలానాం
శ్రియమధికవిశుద్ధాం వహ్నిదాహాదివ ద్యౌః॥౬౨॥

ప్రవృద్ధేతి। ప్రవృద్ధానాం సిన్ధోః ఊర్మీణాం చయా రాశయ ఇవ। స్థవీయసాం స్థూలతరాణాం పయసాం చయైః పూరైః విభిన్నా విశ్లేషితాః, కృశానవోఽగ్నయ ఉపాత్తసన్ధ్యారుచిభిః ప్రాప్తసన్ధ్యారాగైః పయోదానాం విచ్ఛిద్యన్తే ఇతి విచ్ఛేదా విచ్ఛినా విక్షిప్తా లవాః శకలాః తైః సరూపతాం సమానరూపతాం ప్రపేదిరే ఇత్యుపమా॥౬౦॥

ఉపైతీతి। అనన్తద్యుతిః మహాతేజాః అపి విభిన్నమూలః అసంశయం యథా తథా అనుదయాయ పునః అనుత్థానాయ సంక్షయం నాశమ్ ఉపైతి। తథాహి। తోయౌఘైః విభిన్నా సంహతిః సఙ్ఘాతో యస్య స తథోక్తః స హవ్యవాహోఽగ్నిః పరాభవం నాథం ప్రయయౌ। విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాన్తరన్యాసః॥౬౧॥

అథేతి। అథ అగ్నినిర్వాణానన్తరం విహితవిధేయైః కృతకృత్యైః అసితనగస్య అఞ్జనాద్రేః నితమ్బః కటకః తద్వత్ శ్యామభాసా

ఇతి వివిధముదాసే సవ్యసాచీ యదస్త్రం
బహుసమరనయజ్ఞః సాదయిష్యన్నరాతిమ్।
విధిరివ విపరీతః పౌరుషం న్యాయవృత్తేః
సపది తదుపనిన్యే రిక్తతాం నీలకణ్ఠః॥౬౩॥

వీతప్రభావతనురప్యతనుప్రభావః
ప్రత్యాచకాఙ్క్ష జయినీం భుజవీర్యలక్ష్మీమ్।

ఘనానాం వితానైః పటలైః ముక్తా ద్యౌః ఆకాశో వహ్నిదాహాత్ ఇవేతి ఉత్ప్రేక్షా। వికసన్తి చ తాని అమలధామాని స్వచ్ఛకాన్తీని చ తేషాం నీలోత్పలానామ్ అధికవిశుద్ధామ్ అత్యుజ్జ్వలాం శ్రియం ప్రాప ఇతి నిదర్శనాలఙ్కారః॥౬౨॥

ఇతీతి। బహుసమరనయాన్ అనేకరణోపాయాన్ జానాతి ఇతి బహుసమరనయజ్ఞః। "అతోఽనుపసర్గే కః" ఇతి కప్రత్యయః। న తు "ఇగుపధ" ఇత్యాదినా ఆకారాన్తాదనుపపదాత్ కర్మోపపదో భవతి "విప్రతిషేధేన" ఇతి వార్త్తికవ్యాఖ్యానే భాష్యకారేణ అర్ఘజ్ఞశబ్దమ్ ఉదాహృత్య అస్య అర్ఘజ్ఞశబ్దస్య కర్మోపపదత్వం దర్శితమ్। సవ్యసాచీ అర్జునః అరాతిం సాదయిష్యన్ అవసాదయితుకామః సన్ ఇత్యర్థః। క్రియార్థక్రియాయాం లృటిం తస్య శత్రాదేశః। ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ వివిధం యదస్త్రమ్ ఉదాసే ప్రయుక్తవాన్ ఇత్యర్థః। "ఉపసర్గాదస్యత్యూహ్యోర్వేతి వాచ్యమ్" ఇతి ఆత్మనేపదమ్। విపరీతో విధిః ప్రతికూలం దైవమ్। "విధిర్విధానే దైవేఽపి" ఇత్యమరః। న్యాయేన నీత్యా వృత్తిః వర్త్తనం యస్య తస్య నీతినిష్ఠస్య పౌరుషమ్ ఇవ నీలకణ్ఠః శివః సపది తదస్త్రం రిక్తతాం వ్యర్థతామ్ ఉపనిన్యే సంహృతవాన్। మాలినీవృత్తమ్॥౬౩॥

వీతేతి। భూతపతినా శమ్భునా అనుగ్రహీష్యతా ఇతి శేషః।

అస్త్రేషు భూతపతినాపహృతేషు జిష్ణుః
వర్షిష్యతా దినకృతేవ జలేషు లోకః ॥౬౪॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయభారవికృతౌ కిరాతా-
ర్జునీయే మహాకావ్యే కిరాతార్జునయుద్ధం
నామ షోడ్ఽశః సర్గః ॥౧౬॥

అస్త్రేషు అపహృతేషు సత్సు వర్షిష్యతా ఉత్తరత్ర సహస్రగుణం వితరిష్యతా దినకృతా సూర్యేణ జలేషు అపహృతేషు సత్సు లోక ఇవ వీతప్రభావో గతాస్త్రమహిమా అన్యత్ర గతశక్తిః అత ఏవ తనుః క్షీణో వీతప్రభావతనుః తథాపి అతనుప్రభావో నిసర్గతః సామర్థ్యాత్ అధిక అన్యత్ర ఉద్యోగవాన్ తతో జిష్ణుః అర్జునః జయినీం జయనశీలామ్। "జిదృక్షి" ఇత్యాదినా ఇనిప్రత్యయః। భుజవీర్యలక్ష్మీం భుజపరాక్రమసమ్పదమ్। ఉభయత్రాపి పురుషకారమితి యావత్। తత్కాలకుణ్ఠితామ్ ఇతి శేషః। ప్రత్యాచకాఙ్క్ష ప్రత్యాహర్తుమ్ ఇయేష ఇత్యర్థః। యథా లోకో నద్యాదిజలాపహారేఽపి ఉపాయాన్తరేణ కూపాదినా జీవితుమ్ ఇచ్ఛతి తద్వత్ అస్త్రబలాపహారేఽపి భుజబలేన ఏవ జేతుమ్ ఇయేష ఇతి భావః। వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౬౪॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిర-
చితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం ఘణ్టాపథ-
సమాఖ్యాయాం షోడ్ఽశః సర్గః।

సప్తదశః సర్గః।

అథాపదాముద్ధరణక్షమేషు
మిత్రేష్వివాస్త్రేషు తిరోహితేషు।
ధృతిం గురుశ్రీర్గురుణాభిపుష్యన్
స్వపౌరుషేణేవ శరాసనేన॥౧॥

భూరిప్రభావేణ రణాభియోగాత్
ప్రీతో విజిహ్మశ్చ తదీయవృద్ధ్యా।
స్పష్టోఽప్యవిస్పష్టవపుఃప్రకాశః
సర్పన్మహాధూమ ఇవాద్రివహ్నిః॥౨॥

అథ పఞ్చభిః పార్థం విశేషయన్ షడ్భిః కులకమాహ। అథేత్యాదిభిః। అథ జయలక్ష్మీప్రత్యాకాఙ్క్షానన్తరమ్ ఆపదామ్ ఉద్ధరణక్షమేషుం ఆపన్నివారణసమర్థేషు అస్త్రేషు ప్రఖాపనాదిషు తాదృశేషు మిత్రేషు ఇవ తిరోహితేషు అన్తర్హితేషు సత్సు గురుణా మహతా స్వపౌరుషేణేవ తాదృశేన శరాసనేన ధృతిం ధైర్యమ్ అభిపుష్యన్ వర్ద్ధయన్ అద్యాపి ధనుషి పౌరుషే చ సతి కియానయం కిరాత ఇతి ధైర్యమ్ అవలమ్బమాన ఇత్యర్థః। అత ఏవ గురుశ్రీః ప్రవృద్ధశోభాసమ్పత్తిః। "పద్మా సా లక్ష్మీః శ్రీర్నిగద్యతే" ఇతి శాశ్వతః॥౧॥

భూరీతి। పునశ్చ భూరిప్రభావేణ మహానుభావేన సహ రణాభియోగాత్ యుద్ధలాభాత్ ప్రీతః। తదీయవృద్ధ్యా శత్రువృద్ధ్యా విజిహ్మో విశ్లథశ్చ తథా స్పష్టః దీప్త్యా ప్రజ్వలన్ అపి అవిస్పష్టో వపుఃప్రకాశో యస్య సః। కుతః? సర్పన్ ప్రసరన్ మహాన్ ధూమో యస్య స సర్పన్మహాధూమోఽద్రివహ్నిరివ స్థితః॥౨॥

తేజః సమాశ్రిత్య పరైరహార్యం
నిజం మహన్మిత్రమివోరుధైర్యమ్।
ఆసాదయన్నస్ఖలితప్రభావం
భీమే భుజాలమ్బమివారిదుర్గే॥౩॥

వంశోచితత్వాదభిమానవత్యా

సమ్ప్రాప్తయా సమ్ప్రియతామసుభ్యః।

సమక్షమాదిత్సితయా పరేణ

బద్ధ్వేవ కీర్త్యా పరితప్యమానః॥४॥

తేజ ఇతి। పునశ్చ పరైః అరిభిః అహార్యమ్ అభేద్యం నిజం స్వకీయం మహత్తేజో వీర్యం మిత్రమివ సమాశ్రిత్య। అత ఏవ భీమే భయానకే అరిః ఏవ దుర్గం తస్మిన్ అరిదుర్గే శత్రుసఙ్కటే అస్ఖలితప్రభావమ్ అచలశీలమ్ ఉరు మహద్ధైర్యం భుజాలమ్బమ్ ఇవ హస్తావష్టమ్భమ్ ఇవ ఆసాదయన్ ప్రాప్నువన్ ఈదృశే సఙ్కటేఽపి మహావీర్యత్వాత్ ధైర్యమ్ అత్యజన్ ఇత్యర్థః॥३॥

వంశేతి। పునశ్చ అభిమానో మమతాబుద్ధిః తద్వత్యా విషయతయా కర్మణి కర్తృత్వోపచారః। అభిమానాస్పదేన ఇత్యర్థః। అన్యత్ర కులశీలాద్యభిమానవత్యా వంశోచితత్వాత్ స్వకులానురూపత్వాత్ అసుభ్యః ప్రాణేభ్యోఽపి సమ్ప్రియతాం సమ్ప్రాప్తయా పరేణ శత్రుణా అక్ష్ణోః సమీపే సమక్షమ్ అగ్రతః। "అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః" ఇతి సమాసాన్తః టచ్ప్రత్యయః। ఆదాతుం గ్రహీతుమ్ ఇష్టయా ఆదిత్సితయా ఆజిహీర్షతయా ఇత్యర్థః। ఆఙ్పూర్వాద్దదాతేః సన్నన్తాత్ కర్మణి క్తః। బధ్వా ఇవ కీర్త్యా హేతునా పరితప్యమానః। కర్తరి శానచ్ "హేతౌ" ఇతి తృతీయా। కన్యయా శోక ఇతివత్॥४॥

పతిం నగానామివ బద్ధమూలమ్

ఉన్మూలయిష్యన్ తరసా విపక్షమ్।

లఘుప్రయత్నం నిగృహీతవీర్యః

త్రిమార్గగావేగ ఇవేశ్వరేణ॥५॥

సంస్కారవత్త్వాద్రమయత్సు చేతః

ప్రయోగశిక్షాగుణభూషణేషు।

జయం యథార్థేషు, శరేషు పార్థః

శబ్దేషు భావార్థమివాశశంసే ॥౬॥

పతిమితి। పునశ్చ నగానాం పతిం హిమవన్తమ ఇవ బద్ధమూలం విపక్షం శత్రుం తరసా బలేన ఉన్మూలయిష్యన్। కిఞ్చ త్రిభిః మార్గైః గచ్ఛతి ఇతి త్రిమార్గగా గఙ్గా। ఉత్తరపదసమాసః। తస్యాః వేగ ఇవ ఈశ్వరేణ లఘుప్రయత్నమ్ అల్పప్రయాసం యథా తథా నిగృహీతవీర్యః ప్రతిబద్ధశక్తిః హతాస్త్రశక్తిరితి యావత్। పురా కిల హిమాద్రివిదలనాయ గగనాత్ పతన్తం గఙ్గాప్రవాహం గఙ్గాధరో నిజజటాజటేన నిజగ్రాహ ఇతి పౌరాణికో కథా। తద్వత్ ఇత్యర్థః॥౭॥

సంస్కారేతి। ఏవమ్భూతః పార్థః సంస్కారవత్త్వాత్ సంస్కారశ్చిత్తవామనా అన్యత్ర సాధుత్వమ్ అసాధూనాం ప్రయోగనిషేధాదితి భావః। అథవా సంస్కారో వ్యుత్పత్తిః తద్వత్త్వాత్ చేతో రమయతుః ప్రయోగః సన్ధానమోక్షాదిః శిక్షా అభ్యాసో గుణః తదాహితోఽతిశయః మౌర్వీ వా। అన్యత్ర తు ప్రయోగోఽభియుక్తవ్యవహారః శిక్షా అభ్యాసః గుణాః స్వస్వస్థానకరణాదయః శ్లేషప్రసాదాదయో వా తే భూషణం యేషాం తేషు యథా యథాభూతా అర్థా యేషాం తేషు యథార్థేషు। అన్యత్ర నియతార్థేషు శృణన్తి హింసన్తి ఇతి శరాః తేషు జయం తం నిర్వాహకత్వాత్

భూయః సమాధానవివృద్ధతేజా

నైవం పురా యుద్ధమితి వ్యథావాన్।

స నిర్వవామాస్రగుమర్థనున్నం

విషం మహానాగ ఇవేక్షణాభ్యామ్ ॥౭॥

తస్యాహవాయాసవిలోలమౌలేః

సంరమ్భతామ్రాయతలోచనస్య।

నిర్వాపయిష్యన్నివ రోషతప్తం

ప్రస్నాపయామాస ముఖం నిదాఘః॥౮॥

తదాధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ। శబ్దేషు ఉపపదేషు భావః ప్రవృత్తినిమిత్తం సామాన్యాదిః స ఏవార్థః తమివ అశశంసే ఆచకాఙ్క్షే। శాస్తిశంసత్యోరాఙ్పూర్వయోరిచ్ఛాయామ్ ఆత్మనేపదముపసంఖ్యానాత్। యథా శాబ్దికాః శబ్దైః అర్థం సాధయన్తి తదద్వయం శరైః జయం సాధయితుమ్ ఇయేత్ర ఇత్యర్థః॥౬॥

భూయ ఇతి। భూయః పునరపి సమాధానేన యుద్ధాయ మనోవ్యవస్థాపనేన వివృద్ధతేజాః ప్రవృద్ధప్రతాపః పురా పురాతనం యుద్ధమ్ ణ్వమ్ ఇత్థం శక్తిసాదకరం న భవతీతి హేతోః వ్యథావాన్ పరితాపవాన్ సోఽర్జునః ఈక్షణాభ్యాం దృష్టిభ్యాం మహానాగో మహాసర్పో విషమివ అమర్షనున్నం క్రోధోత్థాపితమ్ అస్రమ్ అశ్రు నిర్వవామ నిర్జగార। సాత్వికానాం వీరరససాధారణ్యాత్ రౌద్రే రసేఽశ్రుదయోక్తిః। "స్తమ్భః స్వేదేఽథ" రోమాఞ్చః స్వరభేదోఽథ వేపథుః। వైవర్ణ్యమశ్రు ప్రలయ ఇత్యష్టౌ సాత్వికా మతాః"॥౭॥

తస్యేతి। ఆహవాయాసేన యుద్ధాయాసేన విలోలమౌలేః స్రస్తకేశబన్ధస్య। "చూడ़ా కిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌలయస్త్రయః" ఇత్య-

క్రోధాన్ధకారాన్తరితో రణాయ

భ్రూభేదరేఖాః స బభార తిస్రః।

ఘనోపరుద్ధః ప్రభవాయ వృష్టేః

ఊర్ధ్వాంశురాజీరివ తిగ్మరశ్మిః॥౯॥

స ప్రధ్వనయ్యామ్బుదనాది చాపం

హస్తేన దిఙ్నాగ ఇవాద్రిశృఙ్గమ్।

బలాని శమ్భోరిషు భిస్తతాప

చేతాంసి చిన్తాభిరివాశరీరః॥౧౦॥

మరః। సంరమ్భతామ్రే కోపారుణే ఆయతే లోచనే యస్య తస్య। "సంరమ్భః సమ్భ్రమే కోపే" ఇతి విశ్వః। తస్య అర్జునస్య రోషతప్తం ముఖం నిదాఘో ఘర్మః నిర్వాపయిష్యన్

శిథిలీకరిష్యన్ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। ప్రస్నాపయామాస సిషేచ స్వేదం జనయామాస ఇత్యర్థః। స్నాతేః మిత్త్వవికల్పితత్వాత్ హ్రస్వవికల్పః॥౮॥

క్రోధేతి। క్రోధోఽన్ధకారః ఇవ తేనాన్తరిత ఆవృతః సోఽర్జునః ఘనోపరుద్ధో మేఘావృతః తిగ్మరశ్మిః రవిః వృష్టేః ప్రభవాయ వర్షణాయ తిస్రః ఊర్ధ్వాంశూనాం రాజీరివ అర్కస్య ఊర్ధ్వాంశోః ఏవ ఉదయో వృష్టిలిఙ్గమిత్యాగమః। రణాయ రణప్రవృత్తయే తిస్రః త్రిసఙ్ఖ్యాః భ్రూభేదో భ్రూభఙ్గః తస్య రేఖా బభార॥౯॥

స ఇతి। సోఽర్జునః అమ్బుదవత్ నదతీతి అమ్బుదనాది "కర్త్ర్యుపమానే" ఇతి ణినిః। చాపం దిఙ్నాగః దిగ్గజః అద్రిశృఙ్గమ్ ఇవ హస్తేన కరేణ ప్రధ్వనయ్య ప్రధ్వనయన్ శమ్భోః బలాని అశరీరోఽనఙ్గః కామః చేతాంసి యువమనాంసి చిన్తాభిః ప్రేయోజనధ్యానైః ఇవ ఇషుభిః తతాప తాపయామాస। తపతిః సకర్మకః।

సద్వాదితేవాభినివిష్టబుద్ధౌ

గుణాభ్యసూయేవ విపక్షపాతే।

అగోచరే వాగివ చోపరేమే

శక్తిః శరాణాం శితికణ్ఠకాయే॥౧౧॥

ఉమాపతిం పాణ్డుసుతప్రణున్నాః

శిలీముఖా న వ్యథయామ్బభూవుః।

అత్రేషుశబ్దః స్త్రీలిఙ్గః అన్యథా ఉపమానోపమేయయోః భిన్నలిఙ్గతాదోషాత్। "పత్రీ రోప ఇషుర్ద్వయోః" ఇత్యమరః॥౧౦॥

సద్వాదితేతి। అభినివిష్టా శాస్త్రనిశ్చితా బుద్ధిః యస్య స తస్మిన్ అభినివిష్టవుద్ధౌ శాస్త్రనిష్ఠితమతౌ విషయే సద్వాదితా ప్రామాణికార్థసమర్థకతా ఇవ న హి సమ్యక్ అభ్యస్తశాస్త్రం ప్రతి సద్వాద్యపి శక్నోతీతి వ్యాచక్షతే కేచిత్। అన్యే తు అభినివిష్టబుద్ధౌ ఆగ్రహావిష్టచిత్తే విషయే సద్వాదితా హితోపదేష్టృత్వమివ న హి ఆగ్రహీ హితం గృహ్ణాతీతి

భావః। విపక్షపాతే వీతరాగే విషయే గుణాభ్యసూయా గుణాసహిష్ణుతా ఇవ సమదర్శి ద్విషన్తమపి న ద్వేష్టి యత ఇతి భావః। అగోచరే అవాఙ్మనసగోచరే బ్రహ్మణి వాగివ। "యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ" ఇతి శ్రుతేః ఇతి భావః। శరాణాం శక్తిః శితికణ్ఠకాయే శివశరీరే ఉపరేమే ఉపరతా తస్య అక్షోభ్యమహిమత్వాత్ ఇతి భావః। "విభాషా కర్మకాత్" ఇత్యస్య వైకల్పికత్వాత్ పక్షే ఆత్మనేపదమ్। అత్ర మాలోపమా॥౧౧॥

ఉమేతి। పాణ్డుసుతేన ప్రణున్నా ప్రక్షిప్తాః శిలీముఖా బాణాః ఉమాపతిం శివమ్ అభ్యుత్థితస్య అభ్యున్నతస్య అద్రిపతేః నితమ్బం కటకం హేమన్తే భవస్య హైమనస్య। "సర్వత్రాణ్ చ తలోపశ్చ" ఇతి

అభ్యుత్థితస్యాద్రిపతేర్నితమ్బమ్

అర్కస్య పాదా ఇవ హైమనస్య॥౧౨॥

సమ్ప్రీయమాణోఽనుబభూవ తీవ్రం

పరాక్రమం తస్య పతిర్గణానామ్।

విషాణభేదం హిమవానసహ్యం

వప్రానతస్యేవ సురద్విపస్య॥౧౩॥

తస్మై హి భారోద్ధరణే సమర్థం

ప్రదాస్యతా బాహుమిత్ర ప్రతాపమ్।

చిరం విషేహేఽభిభవస్తదానీం

స కారణానామపి కారణేన॥౧౪॥

అణ్ప్రత్యయః తకారలోపశ్చ। అర్కస్య పాదా రశ్మయ ఇవ। "పాదా రశ్మ్యఙ్ఘ్రితుర్యాంశాః" ఇత్యమరః। న వ్యథయామ్బభూవుః। మధ్యే స్థితస్యాసుమతాం సమూహమర్కస్య ఇతి పాఠాన్తరం మధ్యే స్థితస్య హైమనస్య అర్కస్య పాదాః కిరణాః అసుమతాం ప్రాణినాం సమూహమ్ ఇవేతి న దుఃఖముత్పాదయామాసుః ఇతి॥౧౨॥

సమితి। గణానాం పతిః శివః తీవ్రం తస్య అర్జునస్య పరాక్రమం వప్రే రోధసి ఆనతస్య పరిణతస్య వప్రప్రహారిణ ఇత్యర్థః। సురద్విపస్య అసహ్యం విషాణభేదం దన్తప్రహారం హిమవాన్ ఇవ సమ్ప్రీయమాణః సంహృష్యన్ అనుబభూవ అనుభవతి స్మ। తస్యాక్షోభ్యత్వాదనుజిఘృక్షుత్వాచ్చ ఇతి భావః॥౧౩॥

తస్మై హీతి। తస్మై పార్థాయ భారస్య భూభారస్య ఉద్ధరణే ఉద్వహనే సమర్థం ప్రతాపం బాహుమ్ ఇవ అవష్టమ్భతయా ఇతి శేషః। అన్యథా భారోద్వహనస్య దుష్కరత్వాత్ ఇతి భావః। "స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ

ప్రత్యాహతౌజాః కృతసత్త్వవేగః

పరాక్రమం జ్యాయసి యస్తనోతి।

తేజాంసి భానోరివ నిష్పతన్తి

యశాంసి వీర్య్యజ్వలితాని తస్య॥౧౪॥

దృష్టావదానాద్ వ్యథతేఽరిలోకః

ప్రధ్వంసమేతి వ్యథితాచ్చ తేజః।

తేజోవిహీనం విజహాతి దర్పః

శాన్తార్చిషం దీపమివ ప్రకాశః॥౧౬॥

యత్తేజః కోషదణ్డజమ్" ఇత్యమరః। ప్రదాస్యతా వితరిష్యతా కారణానాం బ్రహ్మాదీనామపి కారణేన జనకేన దేవేన సోఽర్జునోఽభిభవః తదానీం చిరం విషేహే సోఢః వాత్సల్యాత్ ఇతి భావః॥౧౪॥

అథ త్రిభిః భగవదభిప్రాయమ్ ఆవిష్కుర్వన్ చతుర్భిః కలాపకమాహ। ప్రత్యాహతేతి। ప్రత్యాహతౌజాః పరేణ ప్రతిహతబలః సన్నపి కృతసత్త్వవేగః కృతోత్సాహాతిశయః సన్ యః పుమాన్ జ్యాయసి స్వస్మాదపి అధికే పరాక్రమం తనోతి తస్య పుంసః భానోః అర్కస్య

తేజాంసీవ వీర్యేణ శౌర్యేణ జ్వలితాని ప్రకాశితాని యశాంసి నిష్పతన్తి ఉద్భవన్తీత్యర్థః। హీనస్య అధికాభియోగో యశస్కర ఇతి భావః॥౧౫॥

తతః కిమిత్యత ఆహ। దృష్టేతి। దృష్టమ్ అవదానం మహత్ కర్మ యస్య తస్మాత్ దృష్టావదానాత్ దృష్టపౌరుషాత్ అరిలోకః శత్రుజనః వ్యథతే బిభేతి। వ్యథితాత్ భీతాత్ తేజః ప్రధ్వంసం నాశమేతి।

తతః ప్రయాత్యస్తమదావలేపః

స జయ్యతాయాః పదవీం జిగీషోః।

గన్ధేన జేతుః ప్రముఖాగతస్య

గన్ధద్విపస్యేవ మతఙ్గజౌఘః॥౧౭॥

ఏవం ప్రతిద్వన్ద్విషు తస్య కీర్త్తిం

మౌలీన్దులేఖావిశదాం విధాస్యన్।

ఇయేష పర్యాయజయావసాదాం

రణక్రియాం శమ్భురనుక్రమేణ॥౧౮॥

తేజోవిహీనం దర్పః ఉత్సాహః శాన్తార్చిషం నిర్వాణజ్వాలం దీపం ప్రకాశ ఇవ విజహాతి త్యజతి॥౧౬॥

తత ఇతి। తతో దర్పహాన్యనన్తరమ్ అస్తౌ క్షయం గతౌ మదావలేపౌ మదగర్వౌ యస్య సః। సోఽరిలోకో గన్ధేన మదగన్ధేనైవ జేతుః జయనశీలస్య। తృచ్ప్రత్యయః। ప్రముఖాగతస్య అభిముఖాగతస్య గన్ధద్విపస్యాన్యో మతఙ్గజౌఘః మత్తగజసమూహ ఇవ జిగీషోః నాయకస్య జయ్యతాయాః। పదవీం ప్రయాతి ప్రాప్నోతి విజిగీషుణా జేతుం శక్యో భవతీత్యర్థః। “క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే” ఇతి నిపాతః। అత్ర శ్లోకద్వయేన జ్యాయసి పరాక్రమకరణాదీనాం పూర్వపూర్వస్య ఉత్తరోత్తరం ప్రతి కారణత్వకథనాత్ కారణమాలాఖ్యోఽలఙ్కారః। లక్షణన్తు ఉక్తమ్॥౧౭॥

ఏవమితి। ఏవమ్ ఉక్తరీత్యా ప్రతిద్వన్ద్విషు ప్రత్యరిమధ్యే తస్య అర్జునస్య మౌలీన్దులేఖావిశదాం కీర్త్తిం విధాస్యన్ కరిష్యన్ అనుక్రమేణ అవిపర్యాసేన పర్యాయేణ జయోఽవసాదో భఙ్గశ్చ తౌ జయావసాదౌ యస్యాం తాం పర్యాయజయావసాదాం రణక్రియామ్ ఇయేష ఇచ్ఛతి స్మ జయానన్తరం భఙ్గో భఙ్గానన్తరం జయ ఇతి పర్యాయార్థః।

మునైర్విచిత్రైరిషుభిః స భూయాత్
నిన్యే వశం భూతపతేర్బలౌఘః।
సహాత్మలాభేన సముత్పతద్భిః
జాతిస్వభావైరివ జీవలోకః॥౧౯॥

కలాపకమ్।

వితన్వతస్తస్య శరాన్ధకారం
త్రస్తాని సైన్యాని రవం నిశేముః।
ప్రవర్షతః సన్తతవేపథూని
క్షపాఘనస్యేవ గవాం కులాని॥౨౦॥

తస్య విపర్యాసోఽన్యతరనైరన్తర్యం తదభావోఽనుక్రమ ఇతి అపౌనరుక్త్యమ్॥౧౮॥

మునేరితి। మునేః విచిత్రైః ఇషుభిః స భూయాన్, అసఙ్ఖ్యో భూతపతేః బలౌఘః ఆత్మలాభేన జన్మనా సహ సముత్పతద్భిః ఆవిర్భవద్భిః ఆజన్మసిద్ధ్యై ఇత్యర్థః। జాతయః గోత్వమనుష్యత్వాదయః స్వభావా జాతినియతా ధర్మాః తైః జాతిస్వభావైః జీవలోకః ప్రాణిజాతమివ వశం నిన్యే నీతః। కర్మణి లిట్। ప్రాణినో జాతిధర్మాన్ ఇవ గణాన్ మునిశరాన్ న అతిక్రమితుం శేకుః ఇత్యర్థః॥౧౯॥

వితన్వత ఇతి। త్రస్తాని సైన్యాని సన్తతవేపథూని నిరన్తరకమ్పాని గవాం కులాని వృన్దాని ప్రవర్షతో దృష్టిం కుర్వతః క్షపాఘనస్య రాత్రిమేఘస్య ఇవ శరైః యోఽన్ధకారస్తం వితన్వతః

విస్తారయతః తస్య మునేః సమ్భృన్ధినం రవం శరవర్షఘోషం నిశేముః శుశ్రువుః న తు కిఞ్చిత్ దదృశుః చేష్టా తు దూరే ఆస్తామ్ ఇతి భావః॥౨౦॥

స సాయకాన్ సాధ్వసవిప్లుతానాం

క్షిపన్ పరేషామతిసౌష్ఠవేన।

శశీవ దోషావృతలోచనానాం

విభిద్యమానః పృథగాబభాసే॥౨౧॥

క్షోభేణ తేనాథ గణాధిపానాం

భేదం యయావాకృతిరీశ్వరస్య।

తరఙ్గకమ్పేన మహాహ్రదానాం

ఛాయామయస్యేవ దినస్య భర్తుః॥౨౨॥

ప్రసేదివాంసం న తమాప కోపః

కుతః పరస్మిన్ పురుషే వికారః।

స ఇతి। అతిసౌష్ఠవేన అతిలాఘవేన సాయకాన్ శరాన్ క్షిపన్ సోఽర్జునః సాధ్వసేన విప్లుతానాం భ్రాన్తానాం సాధ్వసవిప్లుతానాం పరేషాం ద్విషాం దోషేణ రాగాదినా ఆవృతలోచనానాం దుష్టచక్షుషాం శశీవ పృథగ్విభిద్యమానః ఆబభాసే। యథా సదోషచక్షుషా ఏకశ్చన్ద్రో నానేవ లక్ష్యతే తద్వత్ ఏకోఽపి అనేక ఇవ దృష్ట ఇతి భావః॥౨౧॥

క్షోభేణేతి అథ గణాధిపానాం సమ్బన్ధినా తేన క్షోభేన కమ్పేన ఈశ్వరస్య ఆకృతిః ఆకారో మూర్తిః మహాహ్రదానాం తరఙ్గకమ్పేన ఛాయామయస్య ప్రతివిమ్బరూపస్య దినస్య భర్తుః దివాకరస్య ఆకృతిరివ భేదం వికారం యయౌ ప్రాప స్వయం నిర్వికారోఽపి ప్రతిసూర్యవత్పరసంసర్గాత్తథా ప్రతీయత ఇత్యర్థః॥౨౨॥

యది దేవోఽపి వికృతస్తర్హి కోపః కిం న కృతస్తత్రాహ।

ఆకారవైషమ్యమిదం చ భేజే
దుర్లక్ష్యచిహ్నా మహతాం హి వృత్తిః॥౨౩॥

విస్ఫార్యమాణస్య తతో భుజాభ్యాం
భూతాని భర్త్రా ధనురన్తకస్య।
భిన్నాకృతిం జ్యాం దదృశుః స్ఫురన్తీం
క్రుద్ధస్య జిహ్వామివ తక్షకస్య॥౨౪॥

ప్రసేదివాంసమితి। ప్రసేదివాంసమ్ అర్జునం ప్రతి ప్రసన్నచిత్తం తదేవం కోపో న ఆప న ప్రాప తత్రాపి అనుగ్రహం యయౌ ఇతి భావః। తత్ర హేతుః పరస్మిన్ పురుషే పరాత్మని దేవే స్వతో నిర్వికారే ఇత్యర్థః। వికారః కోపరూపః కుతః న కుతశ్చిత్ ఇత్యర్థః। నను తస్య నిర్వికారస్య కథం వహిః ఆకారభేదః కారణాభావాదితి చేత్ తన్న విద్మ ఇత్యాహ। ఇదం పూర్వోక్తమ్ ఆకారవైషమ్యం చ భేజే కిన్తు కేనాపి కారణేన న కుప్యతి ఇత్యర్థః। నను నిర్వికారే కుత ఆకారభేదస్తత్రాహ। మహతాం వృత్తిశ్చేష్టా దుర్లక్ష్యచిహ్నా దుర్గ్రహహేతుకా హి॥౨౩॥

వికారమేవాహ। విస్ఫార్యమాణస్యేతి। తతోఽనన్తరం భూతాని భర్త్రా భూతపతినా భృఞస్తృచ్ప్రత్యయః। అత ఏవ "న లోక" ఇత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః। భుజాభ్యామ్। కర్తృకరణయోః తృతీయా। విస్ఫార్యమాణస్య ఆకృష్యమాణస్య ధనురన్తక ఇవ తస్య ధనురన్తకస్య సమ్బన్ధినీం స్ఫురన్తీం చలన్తీమ్ అతఏవ భిన్నా ద్విధా ద్రవ దృశ్యమానా ఆకృతిః యస్యాః తాం జ్యాం ధనుర్గుణం క్రుద్ధస్య తక్షకస్య నాగవిశేషస్య జిహ్వామివ దదృశుః ద్విధాభావాత్ భయఙ్కరత్వాచ్చ ఇతి భావః॥౨౪॥

సవ్యాపసవ్యధ్వనితోగ్రచాపం
పార్థః కిరాతాధిపమాశశఙ్కే।
పర్యాయసమ్పాదితకర్ణతాలం
యన్తా గజం వ్యాలమివాపరాద్ధః॥౨౫॥

నిజఘ్నిరే తస్య హరేషుజాలైః

పతన్తి వృన్దాని శిలీముఖానామ్।

తేజస్విభిః సిన్ధుముఖాగతాని

యాదాంసి యాదోభిరివామ్బురాశేః॥౨౬॥

విభేదమన్తఃపదవీనిరోధం

విధ్వంసనం చావిదితప్రయోగః।

సవ్యేతి। పార్థః సవ్యాపసవ్యాభ్యాం ధ్వనితం నాదితమ్ ఉగ్రచాపం యేన తం కిరాతాధిపమ్ అపరాద్ధః ప్రమత్తో యన్తా పర్యాయేణ అయౌగపద్యేన సమ్పాదితం కర్ణయోస్తాలమ్ ఆస్ఫాలనం యేన తం వ్యాలం దుష్టమ్ "భేద్యలిఙ్గః శఠే వ్యాలః" ఇత్యమరః। గజమివాశశఙ్కే తచ్చాపచాతుర్యదర్శనాత్ దుర్జయః కోఽపి అయమనర్థకరశ్చ ఇతి శఙ్కితవాన్ ఇత్యర్థః॥౨౫॥

నిజఘ్నిర ఇతి। హరషుజాలైః తస్య అర్జునస్య పతన్తి ఆగచ్ఛన్తి శిలీ శల్యం ముఖం యేషాం తేషాం శిలీముఖానాం శరాణాం వృన్దాని। తేజస్విభిః ప్రబలైః అమ్బురాశేః యాదోభిః జలగ్రాహైః సిన్ధుముఖేన నదీముఖేన ఆగతాని యాదాంసీవ జలజన్తూనివ। "యాదాంసి జలజన్తవః" ఇతి వైజయన్తీ। నిజఘ్నిరే హతాని॥౨౬॥

విభేదమితి। అన్తర్విభేదం వ్యూహవిశ్లేషణమ్ ఉపజాపఞ్చ

నేత్రారిలోకేషు కరోతి యద్యత్

తత్తచ్చకారాస్య శరేషు శమ్భుః॥౨౭॥

సోఢావగీతప్రథమాయుధస్య

క్రోధోజ్ఝితైర్వేగితయా పతద్భిః।

ఛిన్నైరపి త్రాసితవాహినీకః

పేతే కృతార్థైరివ తస్య బాణైః ॥౨౮॥

అలఙ్కృతానామృజుతాగుణేన

గురూపదిష్టాం గతిమాస్థితానామ్।

పదవీనిరోధం మార్గ ఏవ ప్రతిబన్ధనమ్ అన్యత్ర తు ఆసారప్రసారప్రతిబన్ధం విధ్వంసనం ఖణ్డనం దుర్ఘటనదాహాదికఞ్చ ఇత్యాది యత యత్ నేతా నాయకో జిగీషుః అవిదితప్రయాగః సంవృతమన్త్రత్వాత్ అవిజ్ఞాతోపాయప్రయోగః సన్ అరిలోకేిషు శత్రులోకేషు కరోతి। తత్తత్ శమ్భుః అవిదితప్రయోగః అజ్ఞాతసన్ధానమోక్షాదికః సన్ అస్య అర్జునస్య శరేషు చకార కృతవాన్। కర్త్తరి లిట్ శ్లేషాలఙ్కారః॥౨౬॥

సోఢ్ేతి। సోఢాని పరైః అవగీతాని గర్హితాని ప్రథమాయుధాని పూర్వోత్సృష్టబాణాః యస్య తస్య అర్జునస్య సమ్భన్ధిభిః క్రోధో జ్ఝితైః క్రోధాభిషిక్తైః పూర్వబాణవైఫల్యాత్ కోపేన త్యక్తైః। అత ఏవ వేగితయా వేగేన పతద్భిః। గతిం కుర్వద్భిః। అత ఏవ ఛిన్నైః అపి త్రాసితా వాహిన్యో యైః తైః అత ఏవ కృతార్థైః ఇవ బాణైః పేతే। భావే లిట్। వస్తుతస్తు అకృతార్థా ఏవేత్యర్థః॥౨౮॥

అలమితి। ఋజుతా అవక్రాకారత్వమ్ అవక్రశీలత్వం చ సైవ గుణః తేన అలఙ్కృతానాం గురుభిః ధనుర్విద్యాగురుభిః ధర్మ-

సతామివాపర్వణి మార్గణానాం

భఙ్గః స జిష్ణోర్ధృతిమున్మమాథ॥౨౯॥

బాణచ్ఛిదస్తే విశిఖాః స్మరారేః

అవాఙ్ముఖీభూతఫలాః పతన్తః।

అఖణ్డితం పాణ్డవసాయకేభ్యః

కృతస్య సద్యః ప్రతికారమాపుః॥౩౦॥

చిత్రీయమాణానతిలాఘవేన

ప్రమాథినస్తాన్ భవమార్గణానామ్।

శాస్త్రగురుభిశ్చ ఉపదిష్టాం దర్శితాం గతిం గమనమ్ ఆచారఞ్చ ఆస్థితానాం ప్రాప్తానాం మార్గణానాం శరాణాం సతాం సాధూనామ్ ఇవ అపర్వణి అగ్రన్థౌ అన్యత్ర అప్రస్తావే అకాణ్డ ఇత్యర్థః। “పర్వః స్యాదుత్సవే గ్రన్థౌ ప్రస్తావే లక్షణాన్తరే” ఇతి విశ్వః। స ఈశ్వరకృతో భఙ్గః ఛేదో వ్యసనఞ్చ జిష్ణోః అర్జునస్య కస్యచిత్ జిత్వరస్య। “జిష్ణుః శక్రే ధనఞ్జయే జిత్వరే” ఇతి విశ్వ। ధృతిం ధైర్య్యమ్ ఉన్మమాథ జహార ఇత్యర్థః। అకాణ్డే సాధువిపత్తిదర్శనాత్ ఇవ శరభఙ్గదర్శనాత్ ధైర్య్యభఙ్గోఽభూత్ ఇత్యర్థః॥౨౯॥

బాణేతి। బాణచ్ఛిదః పార్థచ్ఛేదినస్తే స్మరారేః విశిఖాః అవాఙ్ముఖీభృతఫలాః విముఖాగ్రాః విఫలాశ్చ సన్తః పతన్తః పాణ్డవసాయకేభ్యః। క్రియాగ్రహణాత్ చతుర్థీ। పాణ్డవసాయకానాం కృతస్య ఫలభఙ్గరూపస్య స్వకర్మణః సద్యోఽఖణ్డితం ప్రతికారమ్ ఆపుః అత్యుత్కటం కర్మ సద్యః ఫలం దర్శయతీతి భావః॥౩౦॥

పునః అర్జునస్య జయమాహ। చిత్రీయమాణానితి। అరాతిః అర్జునః అతిలాఘవేన అతిశీఘ్రత్వాత్ చిత్రీయమాణాన్ చిత్ర-

శఙ్కాకులాయా నిచఖాన దూరం

బాణాన్ ధ్వజిన్యా హృదయేష్వరాతిః ॥౩౧॥

తస్యాతియత్నాదతిరిచ్యమానే

పరాక్రమేఽన్యోన్యవిశేషణేన।

హన్తా పురాం భూరి పృషత్కవర్షం

నిరాస నైదాఘ ఇవామ్బు మేఘః॥౩౨॥

అనామృశన్తః క్వచిదేవ మమ

ప్రియైషిణానుప్రహితాః శివేన।
సుహృత్ప్రయుక్తా ఇవ నర్మవాదాః
శరా మునేః ప్రీతికరా బభూవుః॥33॥

మాశ్చర్యం కుర్వాణాన్ "నమో వరివశ్చిత్రజః క్యచ్" భవమార్గణానాం ప్రమాథినః ఖణ్డయతః తాన్ బాణాన్। శఙ్కాకులాయాః శఙ్కలితాయాః సంక్షుభితాయాః ధ్వజిన్యాః సేనాయాః హృదయేషు దూరం గాఢం నిచఖాన నిఖాతవాన్॥3౧॥

తస్యేతి। తస్య అర్జునస్య పరాక్రమేఽతియత్నాత్ హేతోః అన్యోన్యస్య విశేషణేన అతిశయకరణేన అతిరిచ్యమానే అతిక్రమ్యమాణే సతి పురాం హన్తా త్రిపురవిజయో హరో భూరి ప్రభూతం పృషత్కవర్షం బాణవర్షమ్। "పృషత్కబాణవిశిఖాః" ఇత్యమరః। నిదాఘే భవో నైదాఘో మేఘోఽమ్బువాహోఽమ్బు జలమ్ ఇవ నిరాస ముమోచ। అస్యతేర్లిట్। నిదాఘగ్రహణం వర్షణస్య అతితీవ్రత్వద్యోతనార్థమ్॥3౨॥

అనామృశన్త ఇతి। ప్రియైషిణా ప్రియచికీర్షణా శివేన

అస్త్రైః సమానామతిరేకిణీం వా
పశ్యన్ రిపూణామపి తస్య శక్తిమ్।
విషాదవక్తవ్యబలః, ప్రమాథీ
స్వమాలలమ్బే బలమిన్దుమౌలిః॥3౪॥

తతస్తపోవీర్యసముద్ధతస్య
పారం యియాసోః సమరార్ణవస్య।
మహేషుజాలాన్యఖిలాని జిష్ణోః
అర్కః పయాంసీవ సమాచచామ॥3౫॥

అనుప్రహితాః ప్రయుక్తాః అత ఏవ క్వచిత్ ఏవ మర్మ అనామృశన్తోఽస్పృశన్తః తే శరాః సుహృన్మిత్రం సోఽపి ప్రియైషో తేన ప్రయుక్తాః ఉచ్చారితాః నర్మవాదాః ప్రియవాదా ఇవ మునేః అర్జునస్య ప్రీతికరాః ప్రీతిజనకా బభూవుః॥౩౩॥

అస్త్రైరితి। అస్త్రైః స్వాయుధైః సమానాం తుల్యామతిరేకిణీం తతోఽధికాం వా తస్య మునేః రిపూణామ్ అపి శక్తిం పశ్యన్ విషాదేన ఉత్సాహభఙ్గేన వక్తవ్యాని నిర్వాచ్యాని బలాని యస్య సః ప్రమాథా శత్రుమర్దనః ఇన్దుమౌలిః మహాదేవః స్వం బలమాత్మీయం బలమాలలమ్బే స్వసామర్థ్యమ్ అవలమ్బితవాన్॥౩౪॥

తత ఇతి। తతో మహిమప్రాదుర్భావానన్తరం దేవః తపోవీర్యాభ్యాం సముద్ధతస్య ప్రగల్భస్య సమర ఏవ అర్ణవస్తస్య పారంమన్తం యియాసోః జిగమిషోః జిష్ణోః అర్జునస్య అఖిలాని మహేషుజాలాని సమగ్రబాణసమూహాన్ అర్కః సూర్యః పయాంసీవ జలానీవ సమాచచామ సంజహారేత్యర్థః॥౩౫॥

రిక్తే సవిశ్రమ్భమథార్జునస్య

నిషఙ్గవక్త్రే నిపపాత పాణిః।

అన్యద్విపాపీతజలే సతర్షం

మతఙ్గజస్యేవ నగాశ్మరన్ధ్రే॥౩౬॥

చ్యుతే స తస్మిన్నిషుధౌ శరార్థాత్

ధ్వస్తార్థసారే సహసైవ బన్ధౌ।

తత్కాలమోఘప్రణయః ప్రపేదే

నిర్వాచ్యతాకామ ఇవాభిముఖ్యమ్॥౩౭॥

రిక్త ఇతి। అథ బాణాన్తర్ధానానన్తరమ్ అర్జునస్య పాణిః కరః రిక్తే బాణశూన్యేఽపి నిషఙ్గవక్త్రే తూణీరముఖే అన్యద్విపేన గజాన్తరేణ ఆపీతజలే పీతతోయే నగస్య అచలస్య అశ్మరన్ధ్రే శిలాగర్తం కన్దరే ఇత్యర్థః। సతర్షం సతృష్ణం యథా స్యాత్తథా ఇతి క్రియావిశేషణమ్।

మతఙ్గజస్య పాణిః లక్షణయా కర ఇవ సవిశ్రమ్భం సన్తి ఏవ బాణా ఇతి సవిశ్వాసం నిపపాత ॥౩౬॥

చ్యుత ఇతి। శరా ఏవ అర్థః ధనం యస్య తస్మాత్ చ్యుతే భ్రష్టే తస్మిన్ ఇషుధౌ నిషఙ్గే సహసా ఝటితి ధ్వస్తార్థసారే అకాణ్డ నష్టధనసారే బన్ధౌ ఇవ తత్కాలే మోఘః వితథః ప్రణయః ప్రీతిః యస్య సః ప్రణయేన అర్థప్రార్థనాత్ పూర్వం కృతార్థ ఏవ ఇతి భావః। స పాణిః నిర్వాచ్యతాం కృతఙ్ఞత్వాత్ అపవాదరాహిత్యం కామయత ఇతి నిర్వాచ్యతాకామః। శాలికామిభక్ష్యాచరిభ్యో ణః। స ఇవ ఇత్యుత్ప్రేక్షా। అభిముఖ్యం ప్రపేదే। యథా కశ్చిత్ కృతఙ్ఞః తతకాలానుపకృతమ్ అపి బన్ధుం పూర్వోపకారస్మరణాత్ పునః అనుబధ్నాతి తద్వత్ ఇత్యర్థః ॥౩౭॥

ఆఘట్టయామాస గతాగతాభ్యాం

సావేగమగ్రాఙ్గులిరస్య తూణౌ।

విధేయమార్గే మతిరుత్సుకస్య

నయప్రయోగావివ గాం జిగీషోః ॥౩౮॥

బభార శూన్యాకృతిరర్జునస్తౌ

మహేషుధీ వీతమహేషుజాలౌ।

యుగాన్తసంశుష్కజలౌ విజిహ్మః

పూర్వాపరౌ లోక ఇవామ్బురాశీ ॥౩౯॥

ఆఘట్టయామాసేతి। అస్య మునేః అగ్రా చాసౌ అఙ్గులిశ్చ ఇతి అగ్రాఙ్గులిః। “హస్తాగ్రాగ్రహస్తయోర్గుణగుణినోర్భేదాత్” ఇతి వామనః। బిధేయమార్గే కర్తవ్యాన్వేషణే ఉత్సుకస్య ప్రవృత్తస్య గాం భువం జిగీషోః నాయకస్య మతిర్బుద్ధిః నయః షాడ్గుణ్యః ప్రయోగః ఉపాయః తౌ నయప్రయోగౌ ఇవ తూణౌ నిషఙ్గౌ సావేగం ససమ్భ్రమమ్। “ఇష్టానిష్టాగమాఙ్ఞానమావేగశ్చిత్తసమ్భ్రమ” ఇతి శాశ్వతః। గతాగతాభ్యాం యాతాయాతాభ్యామ్ ఆవాపోద్వాపాభ్యాం చ ఆఘట్టయామాస। అన్యత్ర తు వితర్కయామాస శరగ్రహణాయ పునః పునః తూణయోః పాణిం వ్యాపారయామాసేత్యర్థః ॥౩౮॥

బభారేతి। శూన్యాకృతిః దృష్టనాశాత్ నిస్తేజస్కరూపోఽర్జునః తౌ వీతమహేషుజాలౌ వీతాని రిక్తాని మహేషుజాలాని యయోః తౌ మహేషుధీ మహానిషఙ్గౌ విజిహ్మః శూన్యో లోకో యుగాన్తే సంశుష్కజలౌ। "శుషః కః" ఇతి నిష్ఠాతకారస్య కకారః। పూర్వాపరౌ అమ్బురాశీ సముద్రౌ ఇవ బభార॥౩౯॥

తేనానిమిత్తేన తథా న పార్థః
తయోర్యథా రిక్తతయానుతేపే।
స్వామాపదం ప్రోజ్ఝ్య విపత్తిమగ్నం
శోచన్తి సన్తో హ్యుపకారిపక్షమ్॥౪౦॥

ప్రతిక్రియాయై విధురః స తస్మాత్
కృచ్ఛ్రేణ విశ్లేషమియాయ హస్తః।
పరాఙ్ముఖత్వేఽపి కృతోపకారాత్।
తూణీముఖాన్మిత్రకులాదివార్యః॥౪౧॥

పశ్చాత్క్రియా తూణయుగస్య భర్తుః
జజ్ఞే తదానీముపకారిణీవ।

తేనేతి। పార్థః తయోః తూణయోః రిక్తతయా హేతునా యథా అనుతేపే శుశోచ తథా తేన అనిమిత్తేన బాణక్షయరూపేణ దుర్నిమిత్తేన న శుశోచ। తథాహి సన్తః స్వామాపదం ప్రోజ్ఝ్య విసృజ్య విపత్తిమగ్నమ్ ఉపకారిణాం పక్షం వర్గం శోచన్తి। స్వవ్యసనాపేక్షయా పరకీయవ్యసనమేవ సతామనుతాపకమ్ ఇత్యర్థః॥౪౦॥

ప్రతీతి। ప్రతిక్రియాయై విధురః ప్రతికర్తుమ్ అసమర్థః। "తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్" ఇతి చతుర్థీ। అర్జునస్య సః హస్తః పాణిః పరాఙ్ముఖత్వేఽపి తత్కాలవైముఖ్యేఽపి కృతోపకారాత్ తస్మాత్ తూణీముఖాత్ మిత్రకులాదార్యః సాధుః కృతజ్ఞ ఇవ। "ఆర్యః సాధుకులీనయోః" ఇతి విశ్వః। కృచ్ఛ్రేణ మహాకష్టేన విశ్లేషమియాయ। గౌరాదిత్వాత్ తూణశబ్దాత్ జీష్॥౪౧॥

పశ్చాదితి। తదానీం భర్తు్తః స్వామినః। కర్త్తరి షష్ఠీ।

సమ్భావనాయామధరీకృతాయాం
పత్యుః పురః సాహసమాసితవ్యమ్॥౪౨॥

తం శమ్భురాక్షిప్తమహేషుజాలం
లౌహైః శరైర్మర్మసు నిస్తుతోద।
హృతోత్తరం తత్త్వవిచారమధ్యే
వక్తేవ దోషైర్గురుభిర్విపక్షమ్॥౪౩॥

జహార చాస్మాదచిరేణ వర్మ
జ్వలన్మణిద్యోతితహైమ్యలేఖమ్।
చణ్డః పతఙ్గాన్మరుదేకనీలం
తడిత్వతః ఖణ్డమివామ్బుదస్య॥౪౪॥

పశ్చాత్ క్రియా పృష్ఠతః కరణం తృణయుగస్య ఉపకారిణీవ ఉపకారికేవ జజ్ఞే జాతా। తథాహి। సమ్భావనాయాం స్వయోగ్యతాయామ్ అధరీకృతాయామ్ అసఫలీకృతాయాం పత్యుః స్వామినః పురోఽగ్రే ఆశితవ్యమాసస్థితమ్। బహులగ్రహణాద్భావే తవ్యప్రత్యయః। సాహసం న యోగ్యమ్। భర్త్రా సమ్భావితస్య అవసరే అనుపకర్తు్తః అనుజీవినః తత్సామ్ముఖ్యమ్ అనుచితమిత్యర్థః॥౪౨॥

తమితి। శమ్భుః ఆక్షిప్తాని అపహృతాని మహేషుజాలాని యస్య తం మునిం తత్త్వవిచారమధ్యే వాదమధ్యే హృతోత్తరం నిరుత్తరీకృతం విపక్షం ప్రతివాదినం వక్తా బాదీ గురుభిః దోషైః నిగ్రహస్థానైః ఇవ లోహైః లౌహమయైః శరైః మర్మసు నిస్తుతోద వ్యథయామాస॥౪౩॥

జహారేతి। కిఞ్చ అస్మాత్ మునేః అచిరేణ శీఘ్రం జ్వలద్భిః మణిభిః ద్యోతితః హైమ్యః సౌవర్ణ్యః లేఖాః యస్య తత్ తథోక్తమ్।

వికోశనిర్ధూతతనోర్మహాసేః
ఫణావతశ్చ త్వచి విచ్యుతాయామ్।
ప్రతిద్విపాబద్ధరుషః సమక్షం
నాగస్య చాక్షిప్తముఖచ్ఛదస్య॥౪౫॥

విబోధితస్య ధ్వనినా వనానాం
హరేరపేతస్య చ శైలరన్ధ్రాత్।
నిరస్తధూమస్య చ రాత్రివహ్నేః
వినా తనుత్రేణ రుచిం స భేజే॥౪౬॥

యుగ్మకమ్।

వర్మ కవచం చణ్డో మరుత్ పవనః పతఙ్గాత్ సూర్య్యాత్ ఏకనీలం కేవలం కృష్ణవర్ణమ్। "ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః" ఇత్యమరః। తడఀిత్వతః తడఀిద్యుక్తస్య అమ్బుదస్య ఖణ్డమివ జహార। తదా భగవన్మాయయా ముక్తకఞ్చుకో మునిః మేఘనిర్ముక్తః సూర్య్య ఇవ దిదీపే ఇతి భావః॥౪౪॥

అథ యుగ్మేనాహ। వికోశేతి। సోఽర్జునః తనుం త్రాయత ఇతి తనుత్రం వర్మ । "అతోఽనుపసర్గే కః" ఇతి కప్రత్యయః। తేన వినా వికోశః కోశాదుద్ధృతః నిర్ధూతతనుః బాణోల్లీఢఀమూర్త్తిః। తతో విశేషణసమాసః। తస్య వికోశనిర్ధూతతనోః మహాసేః మహాఖఙ్గస్య తథా త్వచి విచ్యుతాయాం సత్యాం ఫణావతశ్చ ముక్తకఞ్చుకస్య అహేశ్చ ప్రతిద్వియే ప్రతిగజే ఆబద్ధరుషో బద్ధకోపస్య సమక్షం ప్రతిగజస్య అగ్రే ఆక్షిప్తముఖచ్ఛదస్య నిరస్తముఖావరణస్య నాగస్య గజస్య చ॥౪౫॥

విబోధితస్యేతి। ఘనానాం ధ్వనినా గర్జితేన విబోధితస్య

అచిత్తాయామపి నామ యుక్తామ్
అనూధ్వతాం ప్రాప్య తదీయకృచ్ఛ్రే।
మహీం గతౌ తావిషుధీ తదానీం
వివవ్రతుశ్చేతనయేవ యోగమ్॥౪౭॥

స్థితం విశుద్ధే నభసీవ సత్త్వే।
ధామ్నా తపోవీర్యమయేన యుక్తమ్।
శస్త్రాభిఘాతైస్తమజస్రమీశః
త్వష్టా వివస్వన్తమివోల్లిలేఖ॥౪౮॥

శైలరన్ధ్రాత్ కన్దరాత్ అపేతస్య నిష్క్రాన్తస్య హరేః సింహస్య చ తథా నిరస్తధూమస్య రాత్రివహ్నేశ్చ రుచిం శోభాం భేజే। ఏతేన అస్య తీక్ష్ణతా వైరనిర్యాతనత్వరణదుర్మదత్వమనస్విత్వతేజస్విత్వాని ఉక్తాని। అత్ర రుచిమివ రుచిమితి సాదృశ్యాక్షేపాత్ అసమ్బద్వస్తుసమ్బన్ధో నిదర్శనాలఙ్కారో మాలయా సంసృష్టః॥౪౬॥

అచిత్తతాయామితి। తదానీం కవచపతనసమయే మహీం గతౌ ఇషుధీ నిషఙ్గౌ అచిత్తతాయామపి అచేతనత్వేఽపి తదీయకృచ్ఛ్రే స్వామివ్యసనే యుక్తాం యోగ్యామ్ నామ కిల అకిఞ్చిత్కరత్వాదితి భావః। అనూర్ధ్వతామ్ అవాఙ్ముఖత్వం ప్రాప్య చేతనయా ప్రాణిసాధారణజ్ఞానేనేవ యోగం చైతన్యసమ్బన్ధం వివవ్రతుః ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా। అచేతనత్వే అవాఙ్ముఖత్వాదిచేతనధర్మయోగాత్ ఇతి భావః॥౪౭॥

స్థితమితి। విశుద్ధే నిర్మలే నభసి ఇవ సత్త్వే సత్త్వగుణే స్థితం తపోవీర్యమయేన తపోవీర్యాభ్యాం గతేన ధామ్నా తేజసా యుక్తం తమ్ అర్జునమ్ ఈశః త్వష్టా విశ్వకర్మా వివస్వన్తమివ అజస్రం శస్త్రాభిఘాతైః శస్త్రకర్షణైః ఉల్లిలేఖ తతక్ష॥౪౮॥

సంరమ్భవేగోజ్ఝితవేదనేషు
గాత్రేషు చాధైర్యముపాగతేషు।
మునేర్బభూవాగణితేషురాశేః
లౌహస్తిరస్కార ఇవాత్మమన్యుః॥౪౯॥

తతోఽనుపూర్వాయతవృత్తబాహుః
శ్రీమాన్ క్షరల్లోహితదిగ్ధదేహః।
ఆస్కన్ద్య వేగేన విముక్తనాదః
క్షితిం విధున్వన్నివ పార్ష్ణిఘాతైః॥౫౦॥

సంరమ్భేతి సంరమ్భవేగేన సమ్భ్రమాతిశయేన ఉజ్ఝితవేదనషు త్యక్తదుఃఖేషు గాత్రేషు చ అధైర్యం స్తైమిత్యమ్ ఉపాగతేషు సత్సు న గణితాః ఇషురాశయా యేన తస్య అగణితేపురాశేః మునేః అర్జునస్య ఆత్మమన్యుః స్వకోపో లోహస్య వికారో లౌహః కార్ష్ణాయమః తిరస్క్రియతే ఆచ్ఛాద్యతేఽనేనేతి తిరస్కారః కఞ్చుక ఇవ బభూవ రోషవశాత్ న కిఞ్చిత్ ప్రహారదుఃఖమజ్ఞాసీదిత్యర్థః। క్రోధైకవర్మణాం వీరాణాం కిమన్యైః లౌహభారైః? ఇత్యర్థః॥౪౯॥

అథ యుగ్మేన ఆహ। తత ఇతి। తతోఽనన్తరమ్ అనుపూర్వౌ పూర్వమనుగతౌ గోపుచ్ఛాకారౌ ఆయతౌ దీర్ఘౌ వృత్తౌ వర్తులౌ బాహూ యస్య సః శ్రీమాన్ శోభావాన్ క్షరల్లోహితదిగ్ధదేహః స్రవద్రుధిరలిప్తగాత్రః పార్ష్ణిఘాతైః చరణతలాఘాతైః। "తద్గ్రన్థీ ఘుటికే గుల్ఫౌ పుమాన్ పార్ష్ణిస్తయోరధః" ఇత్యమరః। క్షితిం విధున్వన్ ప్రకమ్పయన్ ఇవ వేగేన ఆస్కన్ద్య అభిద్రుత్య విముక్తనాదః సోఽర్జునః॥౫౦॥

సామ్యం గతేనాశనినా మఘోనః
శశాఙ్కఖణ్డాకృతిపాణ్డురేణ।
శమ్భుం బిభిత్సుర్ధనుషా జఘాన

స్తమ్భం విషాణేన మహానివేభః॥౫౧॥

యుగ్మమ్।

రయేణ సా సన్నిదధే పతన్తీ
భవోద్భవేనాత్మని చాపయష్టిః।
సముద్ధతా సిన్ధురనేకమార్గా
పరే స్థితేనౌజసి జహ్నునేవ॥౫౨॥

వికార్ముకః కర్మసు శోచనీయః
పరిచ్యుతౌదార్య్య ఇవోపచారః।

సామ్యమితి। మఘోనః ఇన్ద్రస్య అశనినా వజ్రేణ సహ సామ్యం గతేన వజ్రకల్పేన శశాఙ్కస్య ఖణ్డం శకలం తస్య ఇవ ఆకృతిః యస్య తద్వద్వక్రమిత్యర్థః। పాణ్డురఞ్చ తద్వదేవేతి భావః। తేన శశాఙ్కఖణ్డాకృతిపాణ్డురేణ ధనుషా శమ్భుం బిభిత్సుః భేత్తుమిచ్ఛుః సన్ మహానిభో గజః విషాణేన దన్తేన స్తమ్భమివ జఘాన॥౫౧॥

రయేణేతి। రయేణ వేగేన పతన్తీ సా చాపయష్టిః భవస్య సంసారస్య ఉద్భవః ఉత్పత్తిః యస్మాత్ తేన భవోద్భవేన ఈశ్వరేణ పరే ఆజసి పరమే జ్యాతిషి స్థితేన జహ్నునా రాజర్షిణా సముద్ధతా అత్యుత్కటా అనేకమార్గా త్రిస్రోతాః సిన్ధుః గఙ్గా ఇవ ఆత్మని సన్నిదధే సమ్యక్ నిహితా అన్తర్నిక్షిప్తేత్యర్థః॥౫౨॥

వికార్ముక ఇతి। వికార్ముకో భగ్నచాపః అత ఏవ పరి-

విచిక్షిపే శూలభృతా సలీలం
స పత్రిభిర్దూరమదూరపాతేః॥౫౩॥

ఉపోఢ़కల్యాణఫలోఽభిరక్షన్

వీరవ్రతం పుణ్యరణాశ్రమస్థః।

జపోపవాసైరివ సంయతాత్మా

తేపే మునిస్తైరిపుభిః శివస్య॥౫౪॥

తతోఽగ్రభూమిం వ్యవసాయసిద్ధేః

సీమానమన్యైరతిదుస్తరం సః।

తేజఃశ్రియామాశ్రయముత్తమాసిం

సాక్షాదహఙ్కారమివాలలమ్బే॥౫౫॥

చ్యుతౌదార్య్యే దానవర్జిత ఉపచారః సత్కార ఇవ కర్మసు రణక్రియాసు కృత్యేషు చ శోచనీయః శోచ్యోఽపూజ్యశ్చ మత్త్వావష్టమ్భనాత్ భగ్నచిత్తత్వాచ్చ సోఽర్జునః శూలభృతా శివేన సలీలం యథా తథా అదూరపాతైః అతిగాఢ़ప్రహారైః పత్రిభిః శరైః దూరమ్ అత్యన్తం విచిక్షిపే నున్నః॥౫౩॥

ఉపోఢ़ేతి। ఉపోఢ़మాసన్నం కల్యాణఫలమ్ అస్త్రలాభరూపం స్వర్గాదికఞ్చ యస్య సః వీరవ్రతమాహవాదనివృత్తిరూపం తీవ్రం తపశ్చ అభిరక్షన్ పలాయమానః పుణ్యా యో రణ ఏవ ఆశ్రమః తత్ర తిష్ఠతి ఇతి పుణ్యరణాశ్రమస్థః సంయతాత్మా నియమితచిత్తః మునిః అర్జునః క్వశ్చిత్తపస్వీ చ తైః శివస్య మహాదేవస్య ఇషుభిః శరైః జపోపవాసైః ఇవ తేపే తప్తః। తపతేః కర్మణి లిట్॥౫౪॥

తత ఇతి। తతః చాపాన్తర్ధానానన్తరం సోఽజునః అగ్రభూమిం

శరానవద్యన్ననవద్యకర్మా

చచార చిత్రం ప్రవిచారమార్గైః।

హస్తేన నిస్త్రింశభృతా స దీప్తః

సాకాంశునా వారిధిరూర్మిణేవ॥౫౬॥

యథా నిజే వర్త్మని భాతి భాభిః

ఛాయామయశ్చాప్సు సహస్రరశ్మిః।

తథా భ్రమన్నాశు రణస్థలీషు

స్పష్టద్విమూర్త్తిర్దదృశే స భూతైః॥౫౭॥

విపది గన్తవ్యస్థానం శరణమ్ ఇత్యర్థః। కుతః వ్యవసాయసిద్ధేః యుద్ధాద్యాగసిద్ధేః సీమానమ్ అవధిం సాధకతమమ్ ఇత్యర్థః। అన్యైః పరైః అతిదుస్తరం దురతిక్రమం తేజఃశ్రియాం ప్రతాపసమ్పదామ్ ఆశ్రయం హేతుమ్ ఇత్యర్థః। ఉత్తమాసిం మహాఖడ్గమ్। "సన్మహత్" ఇత్యాదినా సమాసః। సాక్షాదహఙ్కారం సవిగ్రహమ్ అభిమానం ఇవ ఆలలమ్బే జగ్రాహ॥౫౫॥

శరానివి। అనవద్యకర్మా అగర్హ్యకర్మా। "అవద్యపణ్య" ఇత్యాదినా నిపాతః। శరాన్ అవద్యన్ ఖణ్డయన్ వీరో నిస్త్రింశంభృతా ఖడ్గయుక్తేన హస్తేన సాకాంశునా అర్కాంశుసహితేన ఊర్మిణా తరఙ్గేణ వారిధిరివ దీప్తో దాపితః సోఽర్జునః ప్రవిచారమార్గైః ఖడ్గినాం గతిభేదైశ్చిత్రం యథా తథా చచార॥౫౬॥

యథేతి। భాభిః దీప్తిభిః ఉపలక్షితః। "స్యుః ప్రభారుగ్రుచిస్త్విడ్భాభాశ్ఛవిద్యుతిదీప్తయః" ఇత్యమరః। సహస్రరశ్మిః అర్కః యథా నిజే వర్త్మని నభసి ఛాయామయః ప్రతివిమ్బరూపః సన్ అప్సు భాత్రి రణస్థలీషు చ స్పష్టే ద్వే మూర్తీ యస్య స స్పష్టద్విమూర్త్తిః సన్

శివప్రణున్నేన శిలీముఖేన

త్సరుప్రదేశాదపవర్జితాఙ్గః।

జ్వలన్నసిస్తస్య పపాత పాణేః

ఘనస్య వప్రాదివ వైద్యుతోఽగ్నిః॥౫౮॥

ఆక్షిప్తచాపావరణేషు జాలః

ఛిన్నోత్తమాసిః స ముధేఽవధూతః।

రిక్తః ప్రకాశశ్చ బభూవ భూమేః
ఉత్సాదితోద్యాన దూవ ప్రదేశః॥౫౯॥

సోఽర్జునః భ్రమన్ తథా భూతైః గణైః దదృశే దృష్టా। యథైకోఽర్కః నభసి అప్సు చ అనేక ఇవ దృశ్యతే। తథా సోఽత్ర దివి భవి చ అప్సు సఞ్చారాద్ యోగపద్యభ్రమాత్ ఏవ ఏకోఽపి అనేక ఇవ గణైః దృష్ట ఇత్యుత్ప్రేక్షా॥౫౭॥

శివేతి। శివేన ప్రణున్నః క్షిప్తః తేన శిలీముఖేన త్సరుప్రదేశాత్ ముష్టిప్రదేశమ్ ప్రవధిం కృత్వా "త్సరుః ఖడ్గాదిముష్టౌ స్యాత్" ఇత్యమరః। అపవర్జితాఙ్గో లూనవిగ్రహః అసిః ఖడ్గః తస్య అర్జునస్య పాణః కరాత్ వనస్య సేవస్వ వప్రాత్ తటాత్ వైద్యుతో విద్యుత్సమ్బన్ధీ అగ్నిః ఇవ జ్వలన్ పపాత॥౫౮॥

అక్షిప్తేతి। ఆక్షిప్తాని అపహృతాని చాపావరణేషు జాలాని ధనుర్వర్మబాణసమూహో యస్య సః ఛిన్నోత్తమాసిః లూనమహాఖఙ్గః సృధే రణే। "సృధమాత్కన్దనం సఙ్ఖ్యమ్" ఇత్యమరః। అవధూతా నిరస్తః సోఽర్జునః ఉత్సాదితమ్ ఉత్పాదినమ్ ఉద్యానం యస్య సః భూమేః ప్రదేశో భూమిభాగ ఇవ రిక్తః శూన్యః ప్రకాశో నిఃసమ్బన్ధశ్చ బభూవ॥౫౯॥

స ఖణ్డినాం ప్రాప్య పరాదమర్షవాన్
భుజద్వితీయోఽపి విజేతుమిచ్ఛయా।
ససర్జ వృష్టిం పరిరుగ్ణపాదపాం
ద్రవేతరేషాం పయసామివాశ్మనామ్॥౬౦॥

నీరన్ధ్రం పరిగమితే క్షతం పృషత్కైః
భూతానామధిపతినా శిలావితానే।
ఉచ్ఛ్రాయస్థగితనభో దిగన్తరాలం
చిక్షేప క్షితిరుహజాలమిన్ద్రసూనుః॥౬౧॥

నిఃశేషం శకలితవల్కలాఙ్గసారైః

స ఇతి। పరాత్ పరస్మాత్ శత్రోః। "పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా" ఇతి వికల్పాత్ న స్మాదాదేశః। ఖణ్డనాం భఙ్గం ప్రాప్య అమర్షవాన్ సోఽర్జునః భుజద్వితీయో భుజమాత్రసహాయః సన్ అపి విజేతుమ్ ఇచ్ఛయా ద్రవేభ్యః ఇతరాణి తేషాం ద్రవేతరేషాం కఠినానాం పయసామ్ డవ కరకాణామ్ ఇవేత్యర్థః। అశ్మనాం సమ్యన్దినీం పరిరుగ్ణా భగ్నాః పాదపాః యస్యాః సా తాం వృష్టిం ససర్జ అశ్మభిః జఘాన ఇత్యర్థః॥౬౦॥

నీరన్ధ్రమితి। శిలావితానే శిలాజాలే భూతానామ్ అధిపతినా శివేన పృషత్కైః వాణైః క్షయం పరిగమితే నీతం సతి ఇన్ద్రసూనుః అర్జునః ఉచ్ఛ్రాయేణ ఉత్సేధేన స్థగితమ్ ఆచ్ఛాదితం నభో దిశామ్ అన్తరాలఞ్చ యేన తత్ నీరన్ధ్రం సాన్ద్రం రోహన్తీతి రుహాః। ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః। క్షితౌ రుహా వృక్షాస్తేషాం జాలం చిక్షేప ప్రేరయామాస "ఉచ్ఛ్రాయం గమితవతీ" ఇతి ప్రామాదికః పాఠః॥౬౧॥

నిఃశేషమితి। ఈశానః శివః। శానచ్ప్రత్యయః। నిఃశేషం

కుర్వద్భిర్భువమభితః కషాయచిత్రామ్।

ఈశానః సకుసుమపల్లవైర్నగైస్తైః

ఆతేనే బలిమివ రఙ్గదేవతాభ్యః॥౬౨॥

ఉన్మజ్జన్ మకర ఇవామరాపగాయా

వేగేన ప్రతిముఖమేత్య బాణనద్యాః।

గాణ్డీవీ కనకశిలానిభంభుజాభ్యామ్

ఆజఘ్నే విషమవిలోచనస్య వక్షః॥౬౩॥

యథా తథా శకలితాని వల్కలాని త్వచః అఙ్గాని శాఖాః సారో మజ్జా చ యేషాం తైః భువమ్ అభితః కషాయో యో రాగః స్వరాగేణ రఞ్జనమ్ ఇతి యావత్। "రాగే క్వాథే కషాయోఽస్త్రీ" ఇతి

వైజయన్తీ। తేన చిత్రాం విచిత్రవర్ణాం కుర్వద్భిః సకుసుమపల్లవైః తైః నగైః వృక్షైః రణే రణరఙ్గే యా దేవతాః తాభ్యో బలిం పూజామ్ ఇవ ఆతేనే॥౬౨॥

ఉన్మజ్జన్నితి। గాణ్డీవీ అర్జునః ఉన్మజ్జన్ ఉత్తరన్ మకరో జలగ్రాహవిశేషః అమరాపగాయా ఇవ బాణనద్యాః బాణప్రవాహాత్ వేగేన అభిముఖమ్ అభిముఖమ్ ఏత్య ఆగత్య కనకశిలానిభం కనకగ్రహణం కారిన్యాతిశయద్యోతనార్థమ్। విషమవిలోచనస్య త్ర్యమ్బకస్య వక్షా హృదయం భుజాభ్యామ్ ఆజఘ్నే తాడితవాన్। అత్ర ఆత్మనేపదం విచార్యమ్ "ఆఙో యమహనః" ఇత్యత్ర అకర్మకాధికారాత్ "స్వాఙ్గకర్మకాచ్చ" ఇతి వక్తవ్యత్వాత్ న చ శివస్య ప్రతిముఖమ్ ఇత్యన్వయాత కనకశిలానిభం కనకనికషశల్యం శ్యామం స్వవక్ష ఆజఘ్నే ఇత్యర్థః ఇతి వాచ్యమ్। అనౌచిత్యాచరణాత న హి యుద్ధాయ సన్నద్ధా నిపుణా అపి మల్లాః స్వవక్షస్తాఢనమ్ ఆచ-

అభిలషత ఉపాయం విక్రమం కీర్తిలక్ష్మ్యో-

అసుగమమరిసైన్యైరఙ్కమభ్యాగతస్య।

జనక ఇవ శిశుత్వే సుప్రియస్యైకసూనోః

అవినయమపి సేహే పాణ్డవస్య స్మరారిః॥౬౪॥

ఇతి కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే

సప్తదశః సర్గః॥౧౭॥

రన్తి కిన్తు స్వభుజాస్ఫాలనన్। కిఞ్చ అనన్తరం వక్ష్యమాణభవకర్తృకావినయసహనవిరోధాత్ వక్ష ఏవ ఇత్యన్వయస్య అవ్యవధానాచ్చ పూర్వైః ఏవ దూషితత్వాత్ అతో వ్యాకరణాన్తరాత్ ద్రష్టవ్యమ్। కేచిత్తు "త్ర్యమ్బకస్య వక్షః ప్రాప్య" ఇత్యధ్యాహారం స్వీకృత్య అకర్మకత్వాత్ ఆత్మనేపదమాహుః॥౬౩॥

అభిలషత ఇతి। కీర్తిలక్ష్మ్యోరుపాయం సాధనభూతమ్ అరిసైన్యైః అసుగమం దురాసదం విక్రమమ్ అభిలషతః। సూనుపక్షే యత్కిఞ్చిన్మహత్ ఫలం ప్రార్థయమానస్య ఇత్యర్థః। అత ఏవ అఙ్కమ్ అన్తికమ్ అభ్యాగతస్య ఉత్సఙ్గసమారూఢస్య చ పాణ్డవస్య అవినయ స్మరారిః అనేన భక్తవాత్సల్యమ్ ఏవ సహనకారణమ్ ఇతి సూచ్యతే। శిశుత్వే శైశవే సుప్రియస్య

పరమప్రేమాస్పదస్య కుతః ఏక ఏవ సూనుః తస్య ఏకసూనోః అవినయం జనక ఇవ సేహే సోఢ్వాన్॥౬౪॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయకోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం

కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం ఘణ్టాపథసమాఖ్యాయాం సప్తదశః సర్గః।

అష్టాదశః సర్గః।

తత ఉదగ్ర ఇవ ద్విరదే మునౌ
రణముపేయుషి భీమభుజాయుధే।
ధనురపాస్య సబాణధి శఙ్కరః
ప్రతిజఘాన ఘనైరివ ముష్టిభిః॥౧॥

హరపృథాసుతయోర్ధ్వనిరుత్పతన్
అమృదుసంవలితాఙ్గులిపాణిజః।
స్ఫుటదనల్పశిలారవదారుణః
ప్రతిననాద దరీషు దరీభృతః॥౨॥

తత ఇతి। తతో మునిముష్టియుద్ధానన్తరమ్ ఉదగ్రే మహతి ద్విరదే గజే ఇవ భీమే భుజౌ ఏవ ఆయుధే యస్య తథాభూతే రణముపేయుషి మునౌ శఙ్కరః స్వయమపి సబాణధి సతూణం ధనుః అపాస్య త్యక్త్వా। ముష్టిభిః ఘనైః లౌహముద్గరైః ఇవ ప్రతిజఘాన। ప్రాఙ్మునికృతాఘాతస్య ప్రతిఘాతం కృతవాన్ ఇత్యర్థః। “ఘనాః కఠినసఙ్ఘాతమేఘకాఠిన్యముద్గరాః” ఇతి వైజయన్తీ। “ఘనస్తు లోహముద్గరే ఇతి విశ్వః। యద్యపి ముష్టిశబ్దః “ముష్ట్యా తు బద్ధయా సరత్నిః స్యాదరత్నిస్తు నిష్కనిష్ఠేన ముష్టినా” ఇత్యమరః ఉభయథా ప్రయోగాద ద్విలిఙ్గః తథాపి అత్ర ఉపమానసారూప్యాత్ పుంలిఙ్గో గ్రాహ్యః। ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్॥౧॥

హరేతి। హరపృథాసుతయోః అమృదు నివిడ◌ం యథా తథా సంవలితాః సఙ్ఘట్టితాః అఙ్గులయో యేషాం తే ముష్టీకృతా ఇత్యర్థః। తేషు

శివభుజాహతిభిన్నపృథుక్షతీః
సుఖమివానుబభూవ కపిధ్వజః।
క ఇవ నామ వృహన్మనసామ్భవేత్
అనుకృతేరపి సత్త్వవతాం క్షమః॥౩॥

వ్రణముఖచ్యుతశోణితశీకర-
స్థగితశైలతటాభభుజాన్తరః।
అభినవౌషసరాగభృతా బభౌ
జలధరేణ సమానముమాపతిః॥౪॥

పాణిషు జాతః తథోక్తః। స్ఫుటన్తీనాం విదలన్తీనామ్ అనల్పశిలానామ్ ఆరవ ఇవ దారుణో భీషణో ధ్వనిః ఉత్పతన్ ఉద్గచ్ఛన్। దరీభృతో గిరేః దరీషు గుహాసు ప్రతిననాద ప్రతిదధ్వాన॥౨॥

శివేతి। కపిధ్వజః శివస్య భుజాహతిభిః ముష్టిఘాతైః భిన్నా విదీర్ణాః యాః పృథవీ మహత్యః క్షతయః ప్రహారాః వ్రణాస్తాః సుఖమివ అనుబభూవ। దుఃఖకరౌరపి ఇతి భావః। క్షతీర్దుఃఖం నాజీగణదిత్యర్థః। నను దుఃసహదుఃఖవేగేషు కథమ్ అగణనా? ఇత్యత్రాహ। క ఇతి। క ఇవ నామ కో ను ఖలు సత్త్వవతాం సత్త్వాధికానాం వృహన్మనసాం తేజస్వినామ్ అనుకృతేః అనుకరణాస్య అపి క్షమో భవేత్। మనస్వినాం చరితం నటవదనుకర్తు్మపి న కశ్చిదీష్టే తస్య ఆచరణం తు దూరాపాస్తమ్। రౌద్రరసావిష్టమనస్వినాం కుతః సుఖగణనా? ఇతి భావః॥౩॥

వ్రణేతి। వ్రణముఖేభ్యః చ్యుతస్య క్షరితస్య శోణితస్య శీకరైః స్థగితమావృతం శైలతటాభం శిలాభం భుజాన్తరం వక్షో యస్య స తథోక్తః ఉమాపతిః అభినవమ్ ఔషసరాగం సన్ధ్యారాగం బిభర్తీ్తి

ఉరసి శూలభృతః ప్రహితా ముహుః
ప్రతిహతిం యయురర్జునముష్టయః।
భృశరయా ఇవ సహ్యమహీభృతః
పృథుని రోధసి సిన్ధుమహోర్మయః॥౫॥

నిపతితేఽధిశిరోధరమాయతే
సమమరత్నియుగేఽయుగచక్షుషః।
త్రిచతురేషు పదేషు కిరీటినా,
లులితదృష్టి మదాదివ చస్ఖలే॥౬॥

తథోక్తేన జలధరేణ సమానం తుల్యం యథా తథా బభౌ ఇత్యుపమా॥౪॥

ఉరసీతి। శూలభృతః శివస్య ఉరసి ప్రహితాః ప్రయుక్తాః అర్జునస్య ముష్టయః పృథుని విశాలే సహ్యమహీభృతః సహ్యాద్రేః రోధసి తటే భృశరయాః తీవ్రవేగాః సిన్ధోః సముద్రస్య మహోర్మయ ఇవ ముహుః ప్రతి హతిం యయుః॥౫॥

నిపతిత ఇతి। అయుగాని చక్షూంషి యస్య తస్య అయుగచక్షుషః త్రిలోచనస్య ఆయతే దీర్ఘే అరత్నియుగే అరత్న్యోః బద్ధముష్ట్యోర్హస్తయోః యుగే యుగ్మే। “ముష్ట్యా తు బద్ధయా సరత్నిః స్యాదరత్నిస్తు నిష్కనిష్ఠేన ముష్టినా” ఇత్యమరః। ప్రకృతే తు ముష్టిమాత్రవివక్షయా ప్రయోగః। శిరోధరాయామధీతి అధిశిరోధరమ్ అధికన్ధరం సమం యుగపత్ నిపతితే సతి। కిరీటినా అర్జునేన మదాదివ త్రీణి చత్వారి వా త్రిచతురాణి। “యజ్ఞ్యాయావ్యయాసన్న” ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః। “చతురోఽచ్ప్రకరణే త్ర్యుపాభ్యాముపసంఖ్యానమ్” ఇతి సమాసాన్తః అచ్ప్రత్యయః। త్రిచతురేషు పదేషు లులితదృష్టి ఘూర్ణితనేత్రం యథా తథా చస్ఖలే స్ఖలితమ్। భావే లిట్॥౬॥

అభిభవోదితమన్యువిదీపితః

సమభిసృత్య భృశం జవమోజసా।
భుజయుగేన విభజ్య సమాదదే
శశికలాభరణస్య భుజద్వయమ్॥౭॥

ప్రవవృతేఽథ మహాహవమల్లయోః
అచలసఞ్చలనాహరణో రణః।
కరణశృఙ్ఖలసఙ్కలనాగురుః
గురుభుజాయుధగర్వితయోస్తయోః॥౮॥

అయమసౌ భగవానుత పాణ్డవః
స్థితమవాఙ్మునినా శశిమీలినా।

అభిభవేతి। అభిభవేన ఉక్తరూపేణ ఉదితః ఉత్పన్నో యో మన్యుః క్రోధః తేన విదీపితః ప్రజ్వలితః సః అర్జునః భృశం జవసమభిసృత్య సమభిద్రుత్య ఓజసా బలేన శశికలాభరణస్య ఇన్దుమౌలేః శివస్య భుజద్వయం భుజయుగేన విభజ్య వియోజ్య సమాదదే జగ్రాహ॥౭॥

ప్రవవృత ఇతి। అథ మహాహవే మహారణే మల్లయోః బలీయసోః। "మల్లః పాత్రే కపోలే చ మత్స్యభేదే బలీయసి" ఇతి విశ్వః। గురుభుజౌ ఏవ ఆయుధం తేన గర్వితయోః తయోః శివార్జునయోః కరణాని కరచరణబన్ధనాని ఏవ శృఙ్ఖలాని యేషాం తేషాం మఙ్గలనా సఙ్ఘట్టనా తథా గురుః దుస్తరః తథా అచలస్య హిమాద్రేః సఞ్చలనం కమ్పః తస్య ఆహరణః ఆరోపకః। కర్త్తరి ల్యుట్। రణః ప్రవవృతే ప్రావర్త్తత॥౮॥

సమధిరూఢమజేన ను జిష్ణునా
స్విదితి వేగవశాన్ముముహే గణైః॥౯॥

ప్రచలితే చలితం స్థితమాస్థితే

వినమితే నతమున్నతమున్నతౌ।
వృషకపిధ్వజయోరసహిష్ణునా
ముహురభావభయాదివ భూభృతా॥౧౦॥

కరణశృఙ్ఖలనిఃసృతయోస్తయోః
కృతభుజధ్వని వల్గు వివల్గతోః।

అయమితి। అయం పురోవర్తీ పుమాన్ అసౌ భగవాన్ ప్రసిద్ధో దేవః। తదుక్తమ్ "ఇదమః ప్రత్యక్షరూపం సమీపతరవర్తి చైతదీ రూపమ్। అదసస్తు విప్రకృష్టే తదితి పరోక్షే విజానీయాత్" ఇతి ఉత పాణ్డవః అయం హి తిష్ఠదవస్థాయాం భ్రమ ఇతి వేదితవ్యమ్। అథ పతనావస్థాయామాహ— మునినా అవాక్ అధఃస్థితమ్ ఉత శశిమౌలినా అజేన దేవేన తు సమధిరూఢమ్ ఉపరిస్థితమ్ అథ జిష్ణునా స్విత్ అర్జునేన వా సమధిరూఢమిత్యేవం మఞ్చైః వేగవశాత్ ముముహే భ్రాన్తమ్। "ముహవైచిత్త్యే" భావే లిట్॥౯॥

ప్రచలితే ఇతి। అసహిష్ణునా తయోః భారమసహమానేన భూభృతా శైలేన అభావభయాత్ వినాశభయాత్ ఇవ ముహుః వృషశ్చ కపిశ్చ ధ్వజే యయోస్తయోః వృషకపిధ్వజయోః ప్రచలితే చలనే సతి చలితం ప్రచేలే ఆస్థితే తూష్ణీమ్ అవస్థానే స్థితం తథైవ తస్థే। వినమితే సతి సమ్యగాక్రమణే సతి నతం నమ్రీభూతమ్ అనామీతి యావత్। ఉన్నతౌ ఉన్నమతే సతి ఉన్నతమ్ ఉదనామి। సర్వత్ర భావే క్తః॥౧౦॥

కరణేతి। కరణాని కరచరణబన్ధవిశేషాః తాన్యేవ శృఙ్ఖ-

చరణపాతనిపాతితరోధసః
ప్రససృపుః సరితః పరితః స్థలీః॥౧౧॥

వియతి వేగపరిప్లుతమన్తరా
సమభిసృత్య రయేణ కపిధ్వజః।

చరణయోశ్చరణానమితక్షితిః

నిజగృహే తిసృణాం జయినం పురామ్॥౧౨॥

విస్మితః సపది తేన కర్మణా

కర్మణాం క్షయకరః పరః పుమాన్।

లాని తేభ్యో నిఃసృతయోః ముహుః త్యక్తబన్ధయోః ఇత్యర్థః। కృతోభుజధ్వనిః భుజాస్ఫోటనశబ్దో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా వల్గు సున్దరఞ్చ యథా తథా వివల్గతోః ఉత్ప్లవమానయోః తయోః హరపార్థయోః చరణపాతైః పాదక్షేపైః నిపాతితాని రోధాంసి యాసాం తాః సరితో నద్యః పరితఃస్థలీః పరితఃస్థలీషు ప్రససృపుః ప్రసృతాః। "అభిత పరితః" ఇత్యాదినా ద్వితీయా। "జానపద" ఇత్యాదినా అష్టాత్రిమార్థే జీష్। కూలపాతక్షోభాత్ ఉద్వేలసలిలాః సరితః స్థలాని ప్రామర్జ్జయన్ ఇత్యర్థః। ఏతేన తయోర్బార ఉక్తః॥౧౧॥

వియతీతి। వియతి అన్తరిక్షే వేగేన పరిప్లుతమ్ ఉత్పతిత తిసృణాం పురాం జయినం త్రిపురాన్తకమ్। "జిదృక్షి" ఇత్యాదినా ఇనిప్రత్యయః। కపిధ్వజోఽర్జునశ్చరణాభ్యాం పాదాభ్యామ్ ఆనమితః క్షితిః సన్ రయేణ వేగేన సమభిసృత్య అతిద్రుత్య అన్తరా మధ్యమార్గం చరణయోః పదయోః నిజగృహే నిగృహీతవానిత్యర్థః। ఉత్పతితస్య భగవతశ్చరణౌ స్వకరాభ్యాం జగ్రాహ ఇత్యర్థః॥౧౨॥

విస్మిత ఇతి। తేన కర్మణా చరణగ్రహణకర్మణా సపది

క్షేప్తుకామమవనౌ తమక్లమం

నిష్పిపేష పరిరభ్య వక్షసా॥౧౩॥

తపసా తథా న ముదమస్య యయౌ

భగవాన్ యథా విపులసత్త్వతయా।

గుణసంహతేః సమతిరిక్తమహో

నిజమేవ సత్త్వముపకారి సతామ్॥౧౪॥

అథ హిమశుచిభస్మభూషితం
శిరసి విరాజితమిన్దులేఖయా।
స్వవపురతిమనోహరం హరం
దధతముదీక్ష్య ననామ పాణ్డవః॥౧౫॥

విస్మితః సవిస్మయః కర్మణాం క్షయకరః మోక్షప్రద ఇత్యర్థః। పరః పుమాన్ హరః అవనౌ క్షితౌ క్షేప్తుం కామో యస్య తమ్। "తుఙ్కామ మనసోరపి" ఇతి మకారలోపః। అక్లమమ్ అక్లాన్తం తం పార్థం వక్షసా పరిరభ్య నిష్పిపేష గాఢ౦మాలిలిఙ్గ ఇత్యర్థః। రథోద్ధతా వృత్తమ్॥౧౩॥

తపసేతి। భగవాన్ దేవః అస్య అర్జునస్య విపులసత్త్వతయా బహుసత్త్వసమ్పదేత్యర్థః। ధైర్యసమ్పత్త్యేతి యావత్ యథా ముదం యయౌ తథా తపసా ముదం న యయౌ। తథాహి సతాం గుణసంహతేః తపఃసేవాదిగుణసఙ్ఘాతాత్ సమతిరిక్తమ్ అతిశయితం నిజం సత్త్వమేవ ఉపకారి ఉపకారకమహో। ప్రమితాక్షరాత్తమ్॥౧౪॥

అథేతి। అథ హిమశుచినా హిమశుభ్రేణ భస్మనా భూషితం శిరసి ఇన్దులేఖయా విరాజితం శోభితమ్ అతిమనోహరం సున్దరం

సహశరధి నిజం తథా కార్ముకం।
వపురతను తథైవ సంవర్మితమ్।
నిహితమపి తథైవ పశ్యన్నసిం
వృషభగతిరుపాయయౌ విస్మయమ్॥౧౬॥

సిషిచురవనిమమ్బువాహాః శనైః
సురకుసుమమియాయ చిత్రం దివః।

విమలరుచి భృశం నభో దున్దుభేః

ధ్వనిరఖిలమనాహతస్యానశే ॥౧౭॥

స్వవపుః దధతమ్ । కిరాతరూపం విహాయ నిజవిగ్రహం దధానం హరమ్ ఉదీక్ష్య పాణ్డవో ననామ ప్రణతవాన్ । అపరవక్త్రం వృత్తమ్ । “అయుజి ననరలా గురుః సమే తదపరవక్త్రమిదం నజౌ జరౌ” ఇతి లక్షణాత్ ॥౧౪॥

సహేతి । వృషస్య దూవ గతిః యస్య సోఽర్జునః తస్మిన్ సమయే సహ శరధిభ్యాం వర్త్త ఇతి సహశరధి మనిషఙ్గమ్ । “వాపసర్జేనస్య” ఇతి వికల్పాత్ సహశబ్దస్య న సభావః । నిజం కార్ముక గాణ్డీవం తథైవ పూర్వవత్ ఏవ సంవర్మితం సమ్యక్ కవచితమ్ అతను మహత్ నిజం వపుః తథైవ నిహితం యథాపూర్వం స్థాపితమ్ । అసిమపి ఖఙ్గఞ్చ తథైవ పశ్యన్ విస్మయమ్ ఉపాయయౌ । క్వచిత్తు “వృషభగతిమ్” ఇతి పాఠః । తత్ర వృషభగతిం శివఞ్చ పశ్యన్ విస్మయమ్ ఉపాయయౌ ఇత్యర్థః । ప్రముదితవదనా వృత్తమ్ । “ప్రముదితవదనా భవేత్ నౌ రసౌ” ఇతి లక్షణాత్ ॥౧౬॥

సిషిచురితి । అమ్బువాహాః శనైః అవనిం సిషిచుః ఉక్షాఞ్చక్రుః దివోఽన్తరిక్షాత్ చిత్రం విచిత్రం సురకుసుమం మన్దారకుసు-

ఆసేదుషాం గోత్రభిదోఽనువృత్త్యా

గోపాయకానాం భువనత్రయస్య ।

రోచిష్ణురత్నావలిభిర్విమానైః

ద్యౌరాచిదా తారకితేవ రేజే ॥౧౮॥

హంసా వృహన్తః సురసద్మవాహాః

సంహ్రాదికణ్ఠాభరణాః పతన్తః ।

చక్రుః ప్రయత్నేన వికీర్యమాణైః

వ్యోమ్నః పరిష్వఙ్గమివాగ్రపక్షైః ॥౧౯॥

సాని। జాతౌ ఏకవచనమ్। ఇయాయ జగామ అనాహతస్య అతాడ఼ితస్య దున్దుభేః। జాతౌ ఏకవచనమ్। ధ్వనిః శబ్దో విమలరుక్షిప్రసన్నమ్ అఖిలం నభో భృశమ్ ఆనశే వ్యాప। అతాక఼ితా ఏవ దున్దుభయోః నేదుః ఇత్యర్థః। సర్వమిదమ్ అస్య సర్వలోకహితార్థత్వాత్ ఇతి వేదితవ్యమ్॥౧౭॥

ఆసేదుషామితి। గోత్రభిదః ఇన్ద్రస్య అనువృత్త్యా అనుస్మరణేన ఆసేదుషామ్ ఆసన్నానాం భువనత్రయస్య గోపాయకానాం రక్షకాణాం లోకపాలాదీనామ్। “గుపూధూప” ఇత్యాదినా ఆయప్రత్యయః తదన్తాత్ ణ్వుల్। రోచిష్ణవః ప్రకాశనశీలాః రత్నావలయో యేషాం తైః। “అలఙ్కృఞ్” ఇత్యాదినా ఇష్ణుచ్ప్రత్యయః। విమానైః పుష్పకైః ఆచితాం వ్యాప్తా ద్యౌః తారకితా సఞ్జాతతారకేవ రేజే। ఉత ప్రేక్షాలఙ్కారః॥౧౮॥

హంసా ఇతి। వృద్ధ్యన్తః మహాన్తః సురసద్మాని విమానాని బహన్తీతి సురసద్మవాహాః। కర్మణ్యణ్। సంహ్రాదీని నిర్హ్రాదీని ముఖరాణి కణ్ఠాభరణాని కిఙ్కిణ్యో యేషాం తే పతన్తో ధావన్తో

ముదితమధులిహో వితానీకృతాః

స్రజ ఉపరి వితత్య సాన్తానికీః।

జలద ఇవ నిషేదివాంసం వృషే

మరుదుపసుఖయామ్బభూవేశ్వరమ్॥౨౦॥

కృతధృతి పరివన్దితేనోచ్చకైః

గణపతిభిరభిన్నరోమోద్గమైః।

తపసి కృతఫలే ఫలజ్యాయసో

స్తుతిరితి జగదే హరేః సూనునా॥౨౧॥

హంసాః ప్రయత్నేన వికీర్య్యమాణైః విక్షిప్యమాణైః అగ్రపక్షైః పక్షాగ్రైః వ్యోమ్నః పరిష్వఙ్గమ్ ఆలిఙ్గనం చక్రుః ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా॥౧౯॥

ముదితేతి। అథ మరుత్ వాయుః జలదే మేఘే ఇవ వృషే నిషేదివాంసమ్ ఉపవిష్టమ్ ఈశ్వరం ముదితా మధులిహో భృఙ్గా యాభిః తాః వితానీకృతాః ఉల్లోచాకారాః కృతాః। "అస్త్రీ వితానముల్లోచ" ఇత్యమరః। సాన్తానికీః సన్తానకుసుమవికారాః స్రజో మన్దారమాలా ఇత్యర్థః। సన్తానశబ్దాద్వికారార్థే ఠక్। "సన్తానః కల్పవృక్షశ్చ" ఇత్యమరః। ఉపరి వితత్య విస్తార్య ఉపసుఖయామ్బభూవ ప్రహ్లాదయామాస॥౨౦॥

కృతేతి। అభిన్నరోమోద్గమైః అవిరలరోమాఞ్చైః గణపతిభిః ప్రమథముఖ్యైః ఉచ్చకైః పరివన్దితేన సాధు సాధు ఇతి సంస్తుతేన। "వది అభివాదనస్తుత్యోః" కర్మణిక్తః। హరేః సూనునా అర్జునేన తపసి కృతం ఫలం భగవత్సాక్షాత్కారలక్షణం యేన తస్మిన్ కృతఫలే సతి ఇత్యర్థః। కృతధృతి కృతసన్తోషం యథా తథా ఫలజ్యాయసీ ఫలాధికా ఇతి వక్ష్యమాణా స్తుతిః జగదే కథితా॥౨౧॥

శరణం భవన్తమతికారుణికం

భవం భక్తిగమ్యమధిగమ్య జనాః।

జితమృత్యవోఽజిత! భవన్తి భయే

ససురాసురస్య జగతః శరణమ్॥౨౨॥

విపదేతి తావదవసాదకరీ

న చ కామసమ్పదభికామయతే।

న నమన్తి చైకపురుషం పురుషాః

తవ యావదీశ! న నతిః క్రియతే॥౨౩॥

సంసేవన్తే దానశీలా విముక్త్యై

శరణమితి। హే అజిత! హే అపరాజిత! హే భవ! అతికారుణికమ్ అతిదయాలుమ్। "తదస్య ప్రయోజనమ్" ఇతి ఠక్। భక్తిగమ్యం భక్తిమాత్రసులభం భవన్తం శరణం రక్షకమ్ అధిగమ్య

జితమృత్యవో జనాః, న చ తత్ చిత్రం కిన్తు ససురాసురస్య జగతః భయే ఆపది శరణం స్వయం రక్షితారో భవన్తి। "శరణం గృహరక్షిత్రోః" ఇతి విశ్వః। ప్రమితాక్షరావృత్తమ్॥౨౨॥

విపదితి। హే ఈశ! యావత్ తవ నతిః ప్రణామో న క్రియతే పురుషేణేతి శేషః। తావదేవ ఏకం పురుషమ్ ఏకాకినం సన్తమ్ అవసాదకరీ క్షయకరో విపత్ ఏతి ప్రాప్నోతి। కామసమ్పత్ మనోరథసమ్పచ్చ న అభికామయతే న ఇచ్ఛతి। పురుషాశ్చ అన్యే లోకాః తమ్ ఏకం పురుషం తవ స్తుతిమ్ అకుర్వాణం న నమన్తి న వశే వర్త్తన్త న అనిష్టనివృత్తిః న అపి దృష్టప్రాప్తిః ఇత్యర్థః। యదా తు త్వాం ప్రణమన్తి తదా ఏవ సర్వం లభ్యతే ఇతి భావః॥౨౩॥

సంసేవన్త ఇతి। దానం శీలం స్వభావో నిజధర్మో యేషాం తే

సమ్పశ్యన్తో జన్మదుఃఖం పుమాంసః।

యన్నిఃసఙ్గస్త్వం ఫలస్యానతేభ్యః

తత్కారుణ్యం కేవలం న స్వకార్యమ్॥౨౪॥

ప్రాప్యతే యదిహ దూరమగత్వా

యత్ఫలత్యమరలోకగతాయ।

తీర్థమస్తి న భవార్ణవవాహ్యం

సార్వకామికమృతే భవతస్తత్॥౨౫॥

దానశీలాః త్వామ్ ఏవ ఉద్దిశ్య దానం కుర్వన్త ఇత్యర్థః। తస్మాద్దానం పరమం వదన్తీతి శ్రుతేః ఇతి భావః। కుతః? యతో జన్మదుఃఖం సమ్పశ్యన్తః అనుభవన్తః పుమాంసో విముక్త్యై మోక్షాయ సంసేవన్తే భవన్తమ్ ఇతి శేషః। ఆనతేభ్యః ప్రణమ్రేభ్యః నిఃసఙ్గో నిష్పృహః త్వ యత్ ఫలసి ఫలం దదాసి తేషాం ఫలార్థిత్వాత్ ఇతి భావః। తత కేవలం నిరుపాధికం కారుణ్యం కరుణా। స్వార్థే ష్యఞ్। "కారుణ్యం కరుణా ఘృణా" ఇత్యమరః। న స్వకార్యమ్ ఏతదేవ చిత్రం కేవలం పరార్థత్వాత్ ఇతి భావః। శాలినీవృత్తమ్॥౨౪॥

ప్రాప్యత ఇతి। యత్ తీర్థమ్ ఇహ అస్మిన్ లోకే దూరమ్ అగత్వా ప్రాప్యతే స్మృతిమాత్రసులభమ్ ఇత్యర్థః। గఙ్గాదికన్తు న తథా ఇతి భావః। యత్ తీర్థమ్ అమరలోకగతాయ ఫలతి ఫలం ప్రయచ్ఛతి। అత్రాపి స్మరణమాత్రాత్ ఏవ ఇతి భావః। భవః సంసారః స ఏవ అర్ణవః తతో వాహ్యం వహిర్భవం సంసారాతీతం మోక్షప్రదమ్ ఇత్యర్థః। "బహిర్దేవపఞ్చజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్యమ్" ఇతి ఞ్యప్రత్యయః। సర్వే కామాః ప్రయోజనమ్ అస్య ఇతి సార్వకామికమ్। "తదస్య ప్రయోజనమ్" ఇతి ఠక్। తత్ తాదృక్ తరన్తి అనేన ఇతి తీర్థం తారకం

ప్రజతి శుచి పదం త్వయి ప్రీతిమాన్

ప్రతిహతమతిరేతి ఘోరాం గతిమ్।

ఇయమనఘ! నిమిత్తశక్తిః పరా

తవ వరద! న చిత్తభేదః క్వచిత్॥౨౬॥

దక్షిణాం ప్రణతదక్షిణ! మూర్త్తిం

తత్త్వతః శివకరీమవిదిత్వా।

రాగిణాఽపి విహితా తవ భక్త్యా

సంస్మృతిర్భవ! భవత్యభవాయ॥౨౭॥

భవతః త్వదృతే। "అన్యారాత్" ఇత్యాదినా పఞ్చమీ। అన్యత్ అస్తి। ఔపచ్ఛన్దసికం వృత్తమ్॥౨౫॥

ప్రజతీతి। హే వరద! త్వయి ప్రీతిమాన్ నరః శుచి నిర్మలం పదం కైవల్యం ముక్తిం ప్రజతి। "ముక్తిః కైవల్యనిర్వాణ" ఇత్యమరః। ప్రతిహతమతిః ఉపహతబుద్ధిః త్వద్ద్వేషీత్యర్థః। ఘోరాం గతిం తీవ్రం నరకమ్ ఏతి ప్రాప్నోతి। న చ ఏతావతా తవ రాగద్వేషకలఙ్కపఙ్కమ్ ఇత్యాహ। ఇయమితి। హే అనఘ! నిష్కలఙ్క! ఇయం భక్తాభక్తయోః ఇతి శేషః। విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలిఙ్గతా। పరా దుస్తరా నిమిత్తశక్తిః నిమిత్తభూతా శక్తిః స్వచేష్టితమహిమా తవ క్వచిద్ భక్తే ద్వేషిణి వా కుత్రాపి చిత్తభేదో బుద్ధివైషమ్యం నాస్తి స్వకర్మణైవ జన్తుస్తరతి పతతి వా త్వం సాక్షితయా సర్వత్ర సమ ఇత్యర్థః॥౨౬॥

దక్షిణామితి। హే భవ! హే ప్రణతదక్షిణ! ప్రణతేషు దాక్షిణ్యసమ్పన్న! దాక్షిణ్యం పరచ్ఛన్దానువర్తిత్వమ్। "దక్షిణః సరలావామపరచ్ఛన్దానువర్తిషు" ఇతి విశ్వః। శివకరీం శ్రేయస్కరీమ్। "కృఞో హేతు" ఇత్యాదినా టప్రత్యయే జీప్। తవ దక్షిణ

దృష్ట్వా దృశ్యాన్యాచరణీయాని విధాయ

ప్రేక్షాకారీ యాతి పదం ముక్తమపాయైః।

సమ్యగ్ దృష్టిస్తస్య పరం పశ్యతి యస్త్వాం

యోశ్చోపాస్తే సాధు విధేయం స విధత్తే॥౨౮॥

యుక్తాః స్వశక్త్యా మునయః ప్రజానాం

హితోపదేశైరుపకారవన్తః।

సముచ్ఛినత్సి త్వమచిన్త్యధామా

కర్మాణ్యుపేతస్య దురుత్తరాణి॥౨౯॥

మూర్తిం తత్త్వతో యాథార్థ్యేన అవిదిత్వాపి రాగిణా రాగద్వేషవతాపి భక్త్యా విహితా తవ సంస్మృతిః సంస్మరణమ్ అభవాయ సంసారనివర్తయే। ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి నఞ్సమాస ఇష్యతే। భవతి అజ్ఞానం వినాపి భక్తిపూర్వికా తవ సంస్మృతి ఏవ ముక్తిదానమ్ ఇత్యర్థః। స్వాగతావృత్తమ్॥౨౭॥

దృష్ట్వేతి। ప్రేక్షయా బుద్ధ్యా కరోతీతి ప్రేక్షాకారీ విమృష్యకారీ దృశ్యాని ద్రష్టవ్యాని దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా ఆచరణీయాని విధాయ కర్తవ్యాని చ కృత్వా అపాయైః ముక్తం పదం యాతి। "అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయా మృతమశ్నుతే" ఇతి శ్రుతేః। జ్ఞానకర్మభ్యాం ముక్తిః ఇత్యర్థః। కిన్తు తే అపి జ్ఞానకర్మణీ త్వద్విషయే ఏవ ముక్తిసాధనం అన్యవిషయే ఇత్యాశయేన ఆహ। సమ్యగితి। యః పరం త్వాం పశ్యతి తస్య సమ్యగ్దృష్టిః సమ్యక్ జ్ఞానమ్। యశ్చ త్వామ్ ఉపాస్తే సేవతే స ఏవ సాధు విధేయం విధత్తే సాధుకారీత్యర్థః। మత్తమయూరంతమ్ త్తమ్। లక్షణన్తు ఉక్తమ్॥౨౮॥

యుక్తా ఇతి। మునయో వ్యాసాదయః స్వశక్త్యా నిజయోగమహిమ్నా

సన్నిబద్ధమపహర్తు_మహార్యం
భూరి దుర్గతిభయం భువనానామ్।
అద్భుతాకృతిమిమామతిమాయః
త్వం బిభర్షి కరుణామయ! మాయామ్॥౩౦॥

న రాగి చేతః పరమా విలాసితా
వధూః శరీరేఽస్తి న చాస్తి మన్మథః।

యుక్తాః తథా హితోపదేశైః విధినిషేధవాక్యైః స్మృతీతిహాసపురాణముఖేన ప్రజానామ్ ఉపకారవన్తః కృతోపకారాశ్చ। మోక్షప్రదస్తు తేషామ్ అన్యేషాం చ త్వమేవ ఇత్యాహ। సమితి। అచిన్త్యధామా అచిన్త్యమహిమా త్వమేవ ఉపేతస్య శరణం ప్రాప్తస్య ప్రపన్నస్య సమ్బన్ధీని దురుత్తరాణి సుదుస్తరాణి కర్మాణి బన్ధకాని పుణ్య పాపాని సముచ్ఛినత్సి నాశయసి తే తు అత్ర అసమర్థా ఏవ ఇతి భావః॥౨౯॥

సన్నిబద్ధమితి। అతిక్రాన్తో మాయాం బన్ధరూపామ్ అతిమాయః। "అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయా" ఇతి సమాసః। హే కరుణామయ! హే కృపాలో! సన్నిబద్ధం స్వకర్మణా దృఢబద్ధమ్ అత ఏవ అహార్యమ్ అన్యైః అనుచ్ఛేద్యం భూరి ప్రభూతం భువనానాం దుర్గతిభయం నరకభయమ్। "స్యాన్నారకస్తు నరకో నిరయో దుర్గతిః స్త్రియామ్" ఇత్యమరః। అపహర్తు_మ్ అద్భుతాకృతిం విచిత్రరూపామ్ ఇమాం మాయాం దృశ్యమానాం లీలావిగ్రహరూపాం బిభర్షి। అన్యేషాం కర్మానుబన్ధీ విగ్రహపరిగ్రహః। భవతస్తు పరోపకారార్థ ఇత్యర్థః॥౩౦॥

న రాగీతి। హే దేవ! చేతస్తవ చిత్తం రాగి రాగయుక్తం న పరమయోగిత్వాదితి భావః। తథాపి పరమా నిరతిశయా విలా-

నమస్క్రియా చోషసి ధాతురిత్యహో

నిసర్గదుర్బోధమిదం తవేహితమ్॥3౧॥

తవోత్తరీయం కరిచర్మ సాఙ్గజం
జ్వలన్మణిః సారశనం మహానహిః।
స్రగాస్యపఙ్క్తిః శవభస్మ చన్దనం
కలా హిమాంశోశ్చ సమం చకాసతి॥3౨॥

మితా శృఙ్గారాదిచేష్టాశీలతా భిక్షాటనాదిషు విహరణేన తౌర్యత్రికవ్యసనితయా చ ఇతి భావః। కిఞ్చ శరీరే అర్ధాఙ్గే బధూప్రసిద్ధఞ్చ ఏతదితి భావః। తథాపి మన్మథః కామశ్చ నాస్తి తస్య భస్మీకరణాదితి భావః। కిఞ్చ ప్రాతః ఉషసి సన్ధ్యాయా ధాతుః బ్రహ్మణో నమస్క్రియా వన్దనం స్వయం జగద్వన్ద్యస్య అపీత్యర్థః। ఇతీత్థం విరుద్ధమ్ ఇదమ్ ఉక్తమ్ ఈహితం చేష్టితం నిసర్గతో దుర్బోధదురాకలనీయం దుర్గ్రహమ్ ఇత్యర్థః। అదృష్టపూర్వత్వాత్ ఇతి భావః। వంశస్థం వృత్తమ్॥3౧॥

తవేతి। హే దేవ! తవ సాఙ్గజం సలోమకం కరిచర్మ ఉత్తరీయం సంవ్యానమ్। “సంవ్యానముత్తరీయఞ్చ” ఇత్యమరః। దుఃస్పర్శమ్ ఇతి భావః। జ్వలన్మణిః జ్వలద్రత్నో మహాన్ అహిః సారశనం కటిభూషావిశేషః। యోఽన్యేషాం ప్రాణహర ఇత్యర్థః। “క్లీవే సారశనం చాథ పుంస్కట్యాం శృఙ్ఖలం త్రిషు” ఇత్యమరః। ఆస్యపఙ్క్తిః కపాలమాలా। స్రక్ మాల్యం శవభస్మ చన్దనమ్ ఉభయత్ర అపి అస్పృశ్యమ్ అమఙ్గలం చ ఇతి భావః। కిఞ్చ ఏతాని వస్తూని హిమాంశోః కలా చ సమం తుల్యతయా చకాసతి దీప్యన్తే త్వదాశ్రయవశాత్ అరమ్యస్య అపి రమ్యతేతి కిమశక్యం తవేతి భావః॥3౨॥

అవిగ్రహస్యాప్యతులేన హేతునా
సమేత్య భిన్నద్వయమూర్తి తిష్ఠతః।
తవైవ నాన్యస్య జగత్సు దృశ్యతే
విరుద్ధవేశాభరణస్య కాన్తతా॥33॥

ఆత్మలాభపరిణామనిరోధైః

భూతసఙ్ఘ ఇవ న త్వముపేతః।

తేన సర్వభువనాతిగ! లోకే

నోపమానమసి నాప్యుపమేయః॥౩౪॥

అవిగ్రహస్యేతి। అవిగ్రహస్య వస్తుతోఽశరీరస్య అపి సతః అతులేన దుర్బోధత్వాత్ అసదృశేన హేతునా కేనాపి కారణేన ఇత్యర్థః। భిన్నా సఙ్గతా విలక్షణా చ ద్వయీ ద్వివిధా స్త్రీపుంసాత్మికా మూర్త్తిః యస్మిన్ కర్మణి తత్ సమేత్య భిన్నద్వయమూర్త్తి యథా తథా తిష్ఠతోఽశరీరస్య శరీరమేవ విరుద్ధం తదపి నారీనరాత్మకమితి కిమతశ్చిత్రమ్ అస్తీతి భావః। ఏవంవిధస్య తవైవ జగత్సు విరుద్ధే వేషాభరణే పూర్వోక్తే యస్య తస్య విరుద్ధవేషాభరణస్య అపి సతః కాన్తతా రమణీయతా దృశ్యతే అన్యస్య న దృశ్యతే తస్మాత్ అచిన్త్యోఽసౌ తవ మహిమా ఇతి భావః॥౩౩॥

ఆత్మేతి। హే దేవ! త్వం భూతసఙ్ఘ ఇవ శరీరాదిసఙ్ఘాత ఆత్మలాభపరిణామనిరోధైః జన్మజరామరణైః ఉపేతో యుక్తో న అసి। తేన కారణేన హే సుర్వభువనాతిగ! సర్వ లోకోత్తర! ఉపమీయతేఽనేనేతి ఉపమానం నాసి। ఉపమీయతే యత్ తత్ ఉపమేయమపి నాసి న కశ్చిత్ త్వాదృశోఽస్తి త్వమపి న అన్యసదృశః అనన్యసాధారణత్వాత్ ఇత్యర్థః। వృత్తముక్తమ్॥౩౪॥

త్వమన్తకః స్థావరజఙ్గమానాం

త్వయా జగత్ప్రాణితి దేవ! విశ్వమ్।

త్వం యోగినాం హేతుఫలే రుణత్సి

త్వం కారణం కారణకారణానామ్॥౩౫॥

రక్షోభిః సురమనుజైర్దితేః సుతేర్వా

యల్లోకేష్వవికలమాప్తమాధిపత్యమ్।

పావిన్యాః శరణగతార్త్తిహారిణే తే

మాహాత్మ్యం భవ! భవతే నమస్క్రియాయాః॥౩౬॥

త్వమితి। హే దేవ! త్వం స్థావరజఙ్గమానామ్ అన్తకసంహర్తా। త్వయా హేతునా విశ్వం సర్వం జగత్ ప్రాణితి జీవతి త్వం యోగినాం హేతుః ప్రవర్తకం కర్మ ఫలం భోగశ్చ తే హేతుఫలే రుణత్సి నివర్తయసి। తేషాం త్వమేవ బన్ధవిమోక్షక ఇత్యర్థః। కిఞ్చ త్వం కారణాని భూతాని తేషాం కారణాని భూతసూక్ష్మాణి పరమాణవో వా తేషాం కారణకారణానాం కారణం ప్రకృత్యాదిద్వారా ఉత్పత్తిస్థానమ్। అత్ర సర్వత్ర "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే తేన జాతాని జీవన్తి యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి" ఇతి శ్రుతిః ప్రమాణమితి భావః॥౩౫॥

రక్షోభిరితి। రక్షోభిః రాక్షసైః సురాశ్చ మనుజాశ్చ తైః దితైః సుతైః దైత్యైః వా లోకేషు యత్ అవికలం సమ్పూర్ణమ్ ఆధిపత్యమ్ ఆప్తం ప్రాప్తం తత్ హే భవ! శరణాగతానామ్ ఆర్తిహారిణే తే భవతే తుభ్యం నమస్క్రియాయాః। "నమః స్వస్తి" ఇత్యాదినా చతుర్థీ। పావిన్యాః పాపహారిణ్యాః మాహాత్మ్యం సామర్థ్యం న కస్య ఉన్నత్యై భవతి శిరసీ త్వయి అవనతిరితి భావః। ప్రహర్షిణీవృత్తమ్॥౩౬॥

తరసా భువనాని యో బిభర్తి

ధ్వనతి బ్రహ్మ యతః పరం పవిత్రమ్।

పరితో దురితాని యః పునీతే

శివ! తస్మై పవనాత్మనే నమస్తే॥౩౭॥

భవతః స్మరతాం సదాసనే

జయిని బ్రహ్మమయే నిషేదుషామ్।

దహతే భవవీజసన్తతిం

శిఖినేఽనేకశిఖాయ తే నమః॥౩౮॥

అథ అష్టమూర్తిషు కాశ్చిత్ స్తువన్ వాయుమూర్తిం తావదాహ తరమేతి। యః పవనః తరసా బలేన। "తరసీ బలరంహసీ" ఇతి విశ్వః। భువనాని బిభర్తి ప్రాణాత్మనా ధారయతి। యతో వత్ ప్రేరణాత్ పవిత్రం పర పరమం బ్రహ్మ వర్ణాత్మకం ధ్వనతి నదతిః "సోదార్ణీ మూర్ధ్న్యమభిహతో వక్త్రమాపద్య మారుతః। వర్ణాన్ సంజనయతి" ఇతి వచనాత్। యః పవనః

పరితో దురితాని పాతకాని పునీతే శోధయతి నాశయతీతి యావత్। హే శివ! తస్మై పావయనీతి పవనో వాయుః స ఏవ ఆత్మా యస్య తస్మై పవనాత్మనే తే తుభ్యం నమః। వృత్తముక్తమ్॥౩౭॥

అథ అగ్నిమూర్తిం స్తౌతి। భవత ఇతి। జయిని విజయ శీలే సర్వోత్కృష్టే బ్రహ్మమయే బ్రహ్మప్రధానే సదాసనే సమ్యగా- సనే యోగాసనే ఇత్యర్థః। నిషేదుషామ్ ఉపవిష్టానామ్ భవతః స్మరతా భవన్తం వ్యాయతామ్। "అధీగర్థ" ఇత్యాదినా శేషం కర్మణి షష్ఠీ భవవీత్తసన్తతిం సంసారనిదానసమూహం భవనిదానకర్మసజ్ఞాత

ఆబాధామరణభయార్చిషా చిరాయ

ప్లుష్టేభ్యో భవ! మహతా భవానలేన।

నిర్వాణం సముపగమేన యచ్ఛతే తే

వీజానాం ప్రభవ! నమోఽస్తు జీవనాయ॥౩౯॥

యః సర్వేషామావరీతా వరీయాన్

సర్వైర్భావైర్నావృతోఽనాదినిష్ఠః।

మార్గాతీతాయేన్ద్రియాణాం నమస్తే-

ఽవిజ్ఞేయాయ వ్యోమరూపాయ తస్మై॥౪౦॥

దహతే భస్మీకుర్వతే అనేకశిఖాయ బహుజ్వాలాయ శిఖినే వహ్ని మూర్త్యే తే తుభ్యం నమః॥౩౮॥

అథ జలమూర్తిం స్తౌతి। ఆబాధేతి। హే భవ! బీజానాం ప్రభవ! కారణభూత! "జీవానామ్" ఇతి పాఠే తేషాం తత్ప్రతివిమ్బత్వాదితి భావః। ఆబాధా ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖం మరణ పఞ్చత్వం తాభ్యాం భయం తదేవ అర్చిః తస్య తేన మహతా భవానలేన సంసారాగ్నినా చిరాయ చిరం ప్లుష్టేభ్యో దగ్ధేభ్యః సముపగమేన సంసేవయా నిర్వాణం సన్తాపశాన్తిం యచ్ఛతే దదతే జీవయతీతి జీవన తస్మై జీవనాయ జలాత్మనే తే తుభ్యం నమః॥౩౯॥

ఇదానీం నభోమూర్త్ిం స్తౌతి। య ఇతి। భవేత్యనువర్త్తే। భవతి అస్మాదయం ప్రపఞ్చ ఇతి భవః తత్సమ్బుద్ధౌ। సకలజగజ్జనకేతి యావత్। వరీయాన్ ఉరుతరో విభుః ఇత్యర్థః। "ప్రియస్థిర" ఇత్యాదినా ఉరుశబ్దస్య వరాదేశః। యః త్వం సర్వేషాం వస్తూనామ్ ఆవరీతా ఆచ్ఛాదయితా। వృణోతేస్తృచ్ప్రత్యయః। సర్వైః భావైః పదార్థైః న ఆవృతః కేనాపి కదాచిదపి అనావృతః స్వయం వ్యాపకత్వాదితి

అణీయసే విశ్వవిధారిణే నమో

నమోఽన్తికస్థాయ నమో దవీయసే।

అతీత్య వాచాం మనసాం చ గోచరం

స్థితాయ తే తత్పతయే నమో నమః॥౪౧॥

అసంవిదానస్య మమేశ సంవిదాం

తితిక్షితుం దుశ్చరితం త్వమర్హసి।

విరోధ్య మోహాత్ పునరభ్యుపేయుషాం

గతిర్భవానేవ దురాత్మనామపి॥౪౨॥

భావః। అవిద్యమానే ఆదినిష్ఠే ఉత్పత్తినాశౌ యస్య అసౌ అనాదినిష్ఠః నిత్యః। "నిష్ఠా నిష్పత్తినాశాన్తాః" ఇత్యమరః। ఇన్ద్రియాణాం చక్షురాదీనాం మార్గాతీతాయ అతీన్ద్రియాయ। అత ఏవ అవిజ్ఞేయాయ అపరిచ్ఛేద్యాయ తస్మై వ్యోమరూపాయ తే తుభ్యం నమః॥౪౦॥

అణీయస ఇతి। భవత్యనువర్త్తే హే భవ! అణీయసే సూక్ష్మతరాయ తథాపి విశ్వవిధారిణే జగద్ధారకాయ తే తుభ్యం నమః। అన్తికస్థాయ అన్తర్యామితయా సన్నికృష్టాయ సతే। తథాపి దవీయసే దూరతరాయ దుర్గ్రహాయ తే తుభ్యం నమః। వాచాం మనసాఞ్చ గోచరం విషయమ్ అతీత్య స్థితాయ అవాఙ్మనసగోచరాయ। తత్పతయే తేషాం వాఙ్మనసానామ్ అధ్యక్షాయ। తదధ్యక్షః తైః ఏవ న దృశ్యతే ఇతి విరోధః। తే తుభ్యం నమో నమః। "చాపలే ద్వే భవత ఇతి వక్తవ్యమ్" ఇతి ద్విరుక్తిః। "సమ్భ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపలమ్" ఇతి కాశికా। భక్త్యుద్రేకాచ్చ సమ్భ్రమః। విరోధాభాసోఽలఙ్కారః॥౪౧॥

అసంవిదానస్యేతి। సంవిదాం జ్ఞానానామ్ ఈశ "ఈశానం సర్వవిద్యానామ్" ఇతి శ్రుతేరితి భావః। "ప్రేక్షోపలబ్ధిశ్చిత్

ఆస్తిక్యశుద్ధమవతః ప్రియధర్మ! ధర్మః

ధర్మాత్మజస్య విహితాగసి శత్రువర్గే।

సమ్ప్రాప్నుయాం విజయమీశః యయా సమృద్ధ్యా

తాం భూతనాథ! విభుతాం వితరాహవేషు॥౪౩॥

ఇతి నిగదితవన్తం సూనుముచ్చైర్మఘోనః

ప్రణతశిరసమీశః సాదరం సాన్త్వయిత్వా।

సంవిత్" ఇత్యమరః। అసంవిదానస్య అజ్ఞానస్య। "సమో గమృచ్ఛి.x.x ఇత్యాదినా విదేః సమ్పూర్వాదకర్మకాత్ శానచ్ప్రత్యయః। మమ దుశ్చరితం శాస్త్రప్రయోగరూపం దుశ్చేష్టితం తితిక్షితుం సోఢుమ్। తిజేః సన్నన్తాత్ తుమున్ప్రత్యయః। త్వమర్హసి యోగ్యోఽసి। నను తవ మహానపరాధః కథం సోఢవ్యః? తత్రాహ। విరోధ్యేతి। మోహాత్ అజ్ఞానాత్ విరోధ్య వైరముత్పాద్య పునరభ్యుపేయుషాం పశ్చాత్ శరణాగతానాం దురాత్మనామపి భవానేవ గతిః త్వం హి శరణాగతానామ్ అపరాధం న గణయసి ఇత్యర్థః॥౪౨॥

సమ్ప్రతి వరం యాచతే। ఆస్తిక్యేతి। హే ప్రియః ధర్మః యస్య ఇతి ప్రియధర్మ! "సమాసాన్తో విధిరనిత్యః" ఇతి న సమాసాన్తః అచ్ప్రత్యయః। పరలోకే మతిః అస్తీతి ఆస్తికః పారలౌకికః। "అస్తినాస్తి దిష్టమ్" ఇతి ఠక్। తస్య భావః ఆస్తిక్యం విశ్వాసః తేన శుద్ధం విమలం ధర్మం వైదికాచారమవతః పాలయతో ధర్మాత్మజస్య యుధిష్ఠిరస్య విహితాగసి కతాపకారే శత్రువర్గవిషయే హే ఈశ! యయా సమృద్ధ్యా ఆత్మాస్త్రవైభవేన విజయం సమ్ప్రాప్నుయాం భజేయం హే భూతనాథ! ఆహవేషు తాం విభుతాం విభూతిం శస్త్రవిద్యాం వితర దేహి॥౪౩॥

జ్వలదనలపరీతం రౌద్రమస్త్రం దధానం

ధనురుపపదమస్మై వేదమభ్యాదిదేశ॥౪౪॥

స పిఙ్గాక్షః శ్రీమాన్ భువనమహనీయేన మహసా

తనుం భీమాం బిభ్రత్ త్రిగుణపరివారప్రహరణః।

పరీత్యేశానం త్రిః స్తుతిభిరుపగీతః సురగణైః

సుతం పాణ్డోర్వీరం జలదమివ భాస్వానభియయౌ ॥౪౫॥

ఇతీతి। ఇతి ఉచ్చైః నిగదితవన్తం ప్రణతశిరసం మఘోనః ఇన్ద్రస్య సూనుమ్ అర్జునమ్ ఈశో మహాదేవః సాదరం యథా తథా సాన్త్వయిత్వా ఉపసాన్త్వ్య అస్మై అర్జునాయ జ్వలతా అనలేన తేజసా దీప్త్యా పరీతం వ్యాప్తం రౌద్రం రుద్రదేవతాకం పాశుపతమస్త్రం దధానం ధనురుపపదం ధనుఃశబ్దోపపదం వేదం ధనుర్వేదమ్ ఇత్యర్థః। అభ్యాదిదేశ అధ్యాపయామాసేత్యర్థః। "ధనురుపపదం వేదమ్" ఇత్యత్ర ధనురుపపదత్వం వేదశబ్దస్య న తు సంజ్ఞినః తదర్థస్య ఇతి సంజ్ఞాయాః సంజ్ఞిగతత్వాభావాత్ అవాచ్యవచనదోషమాహురాలఙ్కారికాః। తదుక్తమ్ "యదేవావాచ్యవచనమవాచ్యవచనం హి తత్" ఇతి। సమాధానే తు ధనుఃశబ్దవిశేషితేన వేదశబ్దేన శబ్దపరేణ ఇత్యర్థః పరోపదేశయోగ్యో ధనుర్వేదో లక్ష్యః॥౪౪॥

స ఇతి। పిఙ్గాక్షః పిఙ్గలాక్షః శ్రీమాన్ శోభావాన్ భువనమహనీయేన లోకపూజ్యేన మహసా తేజసా భీమాం తనుం బిభ్రత్। త్రిగుణః త్రిశిఖః పరివారః ఆకారో యస్య తత్ త్రిగుణపరివారం త్రిశూలం తదేవ ప్రహరణమ్ ఆయుధం యస్య స తథోక్తః। సూర్యపక్షే తు గుణత్రయపరివారః త్రయ్యాత్మక ఇతి యోజ్యమ్। స ధనుర్వేదః సురగణైః స్తుతిభిః ఉపగీతః సన్ ఈశానం దేవం త్రిః త్రివారమ్। "ద్విత్రి

అథ శశధరమౌలేరభ్యనుజ్ఞామవాప్య

త్రిదశపతిపురోగాః పూర్ణకామాయ తస్మై

అవితథఫలమాశీర్వాదమారోపయన్తీ

విజయి వివిధమస్త్రం లోకపాలా వితేరుః॥౪౬॥

అసంహార్యోత్సాహం జయినముదయం ప్రాప్య తరసా

ధురం గుర్వీం వోఢుం స్థితమనవసాదాయ జగతః।

స్వధామ్నా లోకానాం తముపరి కృతస్థానమమరాః

తపోలక్ష్మ్యా దీప్తం దినకృతమివోచ్చైరుపజగుః ॥౪౭॥

చతుర్భ్యః సుచ్" ఇతి సుచ్ప్రత్యయః। పరీత్య ప్రదక్షిణీకృత్య వీరం పాణ్డోః సుతమ్ అర్జునం భాస్వాన్ సూర్యో జలదమివ అభియయౌ। శిఖరిణీవృత్తమ్ ॥౪౫॥

అర్థాత। అథ శశధరమౌలివరప్రదానానన్తరం త్రిదశపతిపురోగాః ఇన్ద్రాదయో లోకపాలాః శశధరమౌలేః శమ్భోః అభ్యనుజ్ఞామ్ అవాప్య పూర్ణకామాయ తస్మై పాణ్డవాయ అవితథఫలమ్ అమోఘఫలమ్ ఆశీర్వాదమ్ ఆరోపయన్తః ప్రయుఞ్జానాః విజయి జయశీలం వివిధం నానావిధమ్ అస్త్రమ్ ఐన్ద్రాదికం వితేరుః దదుః మాలినీవృత్తమ్ ॥౪౬॥

అసంహార్యోత్సాహమితి। తరసా బలేన వేగేన చ జయినం జయశీలమ్ ఉదయమస్త్రలాభరూపమ్ అభ్యుదయమ్ అన్యత్ర ఉదయాద్రిం చ ప్రాప్య అసంహార్యోత్సాహం సంహర్తుమ్ అశక్యోత్సాహం జగతోఽనవసాదాయ క్షేమాయ గుర్వీం ధురం దుష్టనిగ్రహం తమోపసంహారరూపం చ భారం బోఢుం స్థితమ్। స్వధామ్నా స్వతేజసా లోకానామ్ ఉపరి కృతస్థానం కృతస్థితిం కృతపదమ్ అన్యత్రోపరి వర్తమానం తపోలక్ష్మ్యా

వ్రజ జల రిపులోకం పాదపద్మానతః సన్
గదిత ఇతి శివేన శ్లాఘితో దేవసఙ్ఘైః।
నిజగృహమథ గత్వా సాదరం పాణ్డుపుత్రో
ధృతగురుజయలక్ష్మీర్ధర్మసూనుం ననామ ॥౪౮॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
ధనఞ్జయాస్త్రలాభో నామ అష్టాదశః సర్గః।

దీప్తం తం పాణ్డవమ్ అమరాః ఇన్ద్రాదయః। దినకృతం సూర్యమివ ఉచ్చైః ఉపజగుః సాధు మహాభాగోఽసీతి తుష్టువుః। శిఖరిణీ వృత్తమ్ ॥౪౭॥

వ్రజేతి। శివేన వ్రజ స్వపురం గచ్ఛ అరిలోకం జయేతి గదితః ఉక్తః యతః పాదపద్మానతః శివపాదపఙ్కజానతః సన్। తథా దేవసఙ్ఘైః శ్లాఘితః స్తుతః అత ఏవ ధృతా గుర్వీం జయలక్ష్మీ యేన స పాణ్డుపుత్రః అర్జునః నిజగృహం స్వాశ్రమం గత్వా ప్రాప్య అథ సాదరం యథా తథా ధర్మసూనుం రాజానం ననామ నమనం చకార॥౪౮॥

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారీణమహామహోపాధ్యాయకోలాచల

మల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయా

ఘణ్టాపథసమాఖ్యాయామర్జునవరప్రదానో నామ

అష్టాదశః సర్గః।

॥సమాప్తమ్॥